

Marken, vattnet, tankarna

Konsekvenser för samer av svensk politik

Volym 1

Drugge, A-L., Fur, G. & Nordin, J.M. (Red.)

*Forskningsantologi från
Sanningskommissionen för det samiska folket*

Stockholm 2026

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 2026:15

SOU och Ds finns på [regeringen.se](https://www.regeringen.se) under Rättsliga dokument.

Svara på remiss – hur och varför
Statsrådsberedningen, SB PM 2021:1.

Information för dem som ska svara på remiss finns tillgänglig på [regeringen.se/remisser](https://www.regeringen.se/remisser).

Layout: Kommittéservice, Regeringskansliet

Omslag: Multiply Solutions

Illustration: Emmelie Stuge

Tryck och remisshantering: Multiply Solutions, Stockholm 2026

ISBN 978-91-525-1491-7 (tryck)

ISBN 978-91-525-1492-4 (pdf)

ISSN 0375-250X

Ednam, tjáhtje, ájádusá

Svieriga politihka báhhtusa sámijda

Eanan, čázit, jurdagat

Ruoŧa politihka váikkuhusat sámiiide

Iednama, tjátse, ussjolmasa

Tjuvvusa sámijda Sverji politijkast

Eatneme, tjaetsie, ássjaldahkh

Illeldahkh saemide Sveerjen politihkeste

lädname, tjátsieh, ussjuolmassh

Tjuvvash sámijde dárúon politijhkaste

STATENS OFFENTLIGA
UTREDNINGAR

SOU 2026:15

Till statsrådet Parisa Liljestrand

Regeringen beslutade den 3 november 2021 att tillsätta en kommitté i form av en sanningskommission för kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna i ett historiskt perspektiv och dess konsekvenser för det samiska folket. Kommissionen skulle bland annat kartlägga och granska den politik som förts gentemot samerna och relevanta aktörers agerande vid genomförandet av den politiken, sprida kunskap om och öka den allmänna förståelsen för samernas historia och hur historiska oförrätter påverkar dagens villkor för samerna samt verka för att denna kunskap förs vidare till kommande generationer, och lämna förslag på åtgärder som bidrar till upprättelse och främjar försoning och ett livskraftigt samiskt samhälle.

Kommissionen skulle slutredovisa sitt uppdrag senast den 1 december 2025. Regeringen beslutade om tilläggsdirektiv den 11 september 2025 varigenom utredningstiden förlängdes till den 1 oktober 2026.

Justitierådet Kerstin Calissendorff förordnades som kommissionens ordförande den 11 april 2022. Hon entledigades den 31 augusti 2023. Fil.dr Anders Lidén förordnades som ordförande den 1 september 2023 och entledigades den 17 november 2024. Juristen Lena Nyberg förordnades som ordförande den 8 april 2025.

Som ledamöter i kommissionen förordnades fr.o.m. den 3 juni 2022 internationella experten Marie B. Hagsgård, fil.dr Anna-Lill Drugge, professor Gunlög Fur, professor Patrik Lantto, professor emerita Marianne Liliequist, konstnären Britta Marakatt-Labba, fil.dr Bertil Marklund, docent Jonas Monié Nordin, professor Ulf Mörkenstam, professor emeritus Mikael Svonni, docent Eivind Torp samt fil.dr Laila Susanne Vars. Britta Marakatt-Labba entledigades den 12 juni 2022. Mikael Svonni entledigades den 28 augusti 2022. Den 31 oktober 2022 förordnades språkarbetaren Patricia Fjellgren som ledamot. Den 1 november 2023 förordnades fil.dr Krister Stoor som ledamot. Ulf Mörkenstam entledigades den 25 augusti 2024.

Patrik Lantto entledigades den 17 november 2024. Eivind Torp entledigades den 13 oktober 2024.

Som huvudsekreterare i kommissionen anställdes den 2 maj 2022 ämnesrådet Jon Dunås och han entledigades den 30 september 2023. Som huvudsekreterare anställdes den 2 oktober 2023 ämnesrådet Helena Onn och hon entledigades den 14 januari 2025. Som huvudsekreterare anställdes den 2 januari 2025 seniora policyrådgivaren Kaisa Syrjänen Schaal.

Som utredningssekreterare i kommissionen anställdes den 7 mars 2022 hovrättsassessor Sanna Vitestam och hon entledigades den 6 januari 2025. Som sekreterare anställdes den 1 september 2022 webbredaktören Malin Andersson Junkka. Som utredningssekreterare anställdes fil.mag. Kaisa Huuva den 21 mars 2022 och hon entledigades den 28 februari 2023. Som biträdande sekreterare anställdes ombudsmannen Raija Kärkkäinen Eriksson den 1 juni 2022 och hon entledigades den 31 maj 2025. Som sekreterare anställdes forskaren Marja-Kristin Skum den 1 januari 2023. Den 3 april 2023 anställdes medicine doktor Lena Kroik som sekreterare och fil.dr Moa Sandström som utredningssekreterare. Som sekreterare anställdes jägmästare Elli-Ristin Tuorda den 14 augusti 2023 och hon entledigades den 30 juni 2024. Som sekreterare anställdes Ingela Persson den 16 oktober 2023 och hon entledigades den 30 november 2024. Som sekreterare anställdes statsvetare Elsa Hellqvist den 16 november 2023 och hon entledigades den 31 december 2024. Som sekreterare anställdes transkriberare Astrid Wallner den 4 december 2023 och hon entledigades den 30 juni 2024. Som sekreterare anställdes studenten Elin Johansson den 8 januari 2024 och hon entledigades den 7 juni 2024. Som sekreterare anställdes studenten Hanna Olofsson den 10 juni 2024 och hon entledigades den 5 juli 2024. Som sekreterare anställdes kanslisekreteraren Johanna Edin den 3 februari 2025. Som sekreterare anställdes utredaren Jennie Spetz den 3 februari 2025 och hon entledigades den 30 november 2025. Som sekreterare anställdes Joakim Bergdahl den 17 februari 2025 och han entledigades den 13 juni 2025. Som sekreterare anställdes juristen Jon Paulsson den 12 maj 2025. Som sekreterare anställdes studenten Johnny Sandelin den 20 augusti 2025 och han entledigades den 23 oktober 2025. Som sekreterare anställdes redaktören Ulla Tillgren den 19 oktober 2025.

Kommittén har antagit namnet Sanningskommissionen för det samiska folket.

Härmed överlämnar Sanningskommissionen ett delbetänkande i form av en forskningsantologi kallad *Marken, vattnet, tankarna. Konsekvenser för samer av svensk politik* (SOU 2026:15).

Stockholm i mars 2026

Lena Nyberg
Anna-Lill Drugge
Patricia Fjellgren
Gunlög Fur
Marie B. Hagsgård
Marianne Liliequist
Bertil Marklund
Jonas Monié Nordin
Krister Stoor
Laila-Susanne Vars

Kaisa Syrjänen Schaal
Malin Andersson Junkka
Johanna Edin
Lena Kroik
Jon Paulsson
Moa Sandström
Marja-Kristin Skum
Ulla Tillgren

Innehåll

VOLYM 1

Dat golbma goahtecakki/De tre kåastängerna.....	16
Förord.....	17
Åvddâtjåla.....	19
Ovdasátni.....	21
Åvvdåbáhko.....	23
Åvtebaakoe	25
Uvddabáhkuo	27
Författarpresentation	29
Inledning	
<i>Anna-Lill Drugge, Gunlög Fur och Jonas Monié Nordin (red.)</i>	33

DEL 1 Exploatering och kontroll

Rättigheter inför rätta – det svenska rättsväsendets behandling av samiska rättigheter till land och vatten före 1800	
<i>Guðrun Norstedt</i>	53

Fördrivningspraktiker och motståndsstrategier – kronan och samerna i Mellansverige under 1700-talet <i>Jonas Monié Nordin och Sven Olofsson</i>	85
Skogssamernas färdväg mot 1900-talet – en studie i konsekvenserna av statlig politik <i>Bertil Marklund</i>	123
Gruvdrift i traditionellt samiskt område ur ett historiskt perspektiv <i>Judit Malmgren och Dag Avango</i>	149
Förhandling och förändring av svenska nordsamebyars användning av sommarbeten i Norge på 1900-talet <i>David Sjögren</i>	179
Dämningar och kraftuttag – effekter av svensk politik och praktik kring mark och vatten i Sápmi <i>Åsa Össbo</i>	201
Lule älv – samiska perspektiv på etnosvensk tekniknationalism och vattenkraftexploateringar <i>May-Britt Öhman</i>	231
DEL 2 Kulturarv och tankens kolonisering	
Kolonialismen och svensk-samiska relationer <i>Gunlög Fur</i>	273
Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor <i>Mårten Snickare</i>	305
Kulturarv i samiska landskap – kunskap och kulturmiljövård <i>Ingela Bergman och Inga-Maria Mulk</i>	333
Museernas samiska samlingar – en komplex och kraftfull resurs <i>Eva Silvéen</i>	369

Rasbiologiska materialets ursprung i Sápmi – en konstnärlig resa i skallmätarnas spår <i>Katarina Pirak Sikku</i>	401
Att samla de döda – insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal <i>Carl-Gösta Ojala</i>	427
Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering ur ett internationellt perspektiv <i>Liv Nilsson Stutz</i>	457
DEL 3 Språk och skola	
Den samiska språkkampen <i>Leena Huss</i>	485
Nomadskolans språkpolitik 1909–1945 <i>Otso Kortekangas</i>	513
Vad staten ville lära samer 1956–2011 <i>Charlotta Svonni</i>	535
Tegel, salt och den blomstrande eller "utrotningshotade" sydsamiskan <i>David Kroik</i>	561
Umesamiskans vidaste utbredning – ett nytt val av kriterium <i>Olavi Korhonen</i>	591

VOLYM 2**DEL 4 Förvaltning och rättigheter****Klimatkonsekvenser i Sápmi – vem bryr sig?***Gunhild Ninis Rosqvist och Niila Inga* 629**Förvaltning av småvilt och fisk i Sápmi***Ragnhild Nilsson, Elsa Reimerson
och Camilla Sandström* 659**Statens markförvaltningssystem i Sápmi – konsekvenser
för rensköttsel och samiskt självbestämmande***Kaisa Raitio, Annette Löf och Rasmus Kløcker Larsen* 683**Skogspolitiken konsekvenser för den samiska renskötelsen***Per Sandström, Anna Skarin, Marie B. Hagsgård
och Brita Stina Sjaggo* 713**Brister i det rättsliga skyddet för samiska markrättigheter***Malin Brännström och Christina Allard* 757**DEL 5 Hälsa och välbefinnande****Samiska folkets hälsa – från 1800-talet till i dag***Per Axelsson och Christina Storm Mienna* 793**En talande tystnad? Språkets betydelse för psykisk
hälsa bland samer i Sverige***Jon Petter A Stoor, Miguel San Sebastián
och Lena Maria Nilsson* 819**Etnisk diskriminering och smärta i kropp och själ***Jon Petter A Stoor, Per E Gustafsson, Daniel La Parra
Casado och Miguel San Sebastián* 843**Hälsa, arbets- och livsmiljö i renskötarhus i Sverige
– en avgränsad litteraturöversikt***Anette Edin-Liljegren, Sofia Kling och Åsa Holmner* 873

Upplevd diskriminering leder inte till politisk marginalisering bland samer	
<i>Ulf Mörkenstam, Ragnhild Nilsson och Kåre Vernby</i>	913

Äldre samer – en resurs för det samiska samhället	
<i>Marianne Liliequist</i>	947

DEL 6 Motstånd

Religionskonfrontation och motstånd i den svenska delen av Sápmi under 1600- och 1700-talen	
<i>Håkan Rydving</i>	975

"All vår kunskap och skicklighet om vårt liv gjordes till ingenting" Gabnásamernas rättfärdiga vrede	
<i>Kaisa Huuva</i>	1007

Rättsmobilisering som metod för att hävda samiska markrättigheter i Sverige	
<i>Peter Johansson och Johan Karlsson Schaffer</i>	1041

Åarjelsaepmie – vad behöver hon berätta?	
<i>Anna Kråik Åström och Angelika Sjöstedt</i>	1073

"En våldtäkt på jorden"– samiska feminister mot gruvor	
<i>Ina Knobbblock</i>	1107

Samiskt motstånd mot svensk kolonisering – mångfald, kreativitet och upptrappning	
<i>Tor Tuorda och Stellan Vinthagen</i>	1139

Bilagor

Bilaga 1	Kommittédirektiv 2021:103	1169
Bilaga 2	Kommittédirektiv 2025:84	1177

Dat golbma goahtecakki

Paulus Utsi dikta

Biekkaziid orohagat leat duoddaris
gos jiehkki ii goassege sutta
ja gos várresoahki sitkadi šaddá
jus suddjet olbmo galgá
biekkaid ja galbmasiid vuostá
lea dárbblaš suoji dahkat
Muht galbmasiidda ja biekkaide
lea sápmelaš gávdnan goanstta –
dahkat suoji golmma cakkis
Nana caggi
várresoagis –
duvdá garra nordasiid vuostá
Go liehmubiekkat bosodit
leat garra dálkkit čihkosis
ja balvvaid duohken norddadi
– muht dat golbma cakki –
jus dat leat golbma –
de nahket doallat garra dálkkiid vuostá

@paulusutsi:stina huuva

De tre kåtastängerna

Dikt av Paulus Utsi

Vindarnas boningar är på tundran
Där tjälen aldrig tinar
Och fjällbjörken växer sig seg
Men mot kölden och stormarna
Har samnen kommit på ett knep –
Att koppla ihop stänger till skydd
En kraftig stör
Av fjällbjörk –
Ger stöd mot hårda törnar
När mildvadersvindar blåser
Ligger hårdvaderstormar på lur
Stöter och tränger bakom molnen
Men de tre stängerna – om de är tre –
Mäktar de stå mot hårdvaderstormar

@paulusutsi:stina huuva

Dikten återfinns i Paulus Utsis diktbok *Giela Giela* (1975), översatt till svenska av Per Mikael Utsi, Elli Sivi Näkkäläjärvi och Israel Ruong.

Förord

Du håller i handen en antologi som samlar kapitel med aktuell forskning om konsekvenser av svensk politik för samer – både som urfolk och individer – samt för den mark och det vatten de tillhör och värnar. För att bredda kunskapsunderlaget valde Sanningskommissionen att göra en öppen utlysning till personer och institutioner i hela landet om att bidra med artiklar inom de områden som kommissionen beslutat granska. Responsen överträffade våra förväntningar och engagemanget från forskarsamhället visade sig stort.

Forskningsantologin innehåller 36 texter, skrivna av drygt 50 författare. Samlingen omfattar 22 olika ämnesområden, från arkeologi till utbildningsvetenskap, och visar den mångfald som präglar dagens forskning inom det samiska forskningsfältet. Forskarna är knutna till 15 olika institutioner och universitet i hela Sverige, från Luleå i norr till Lund i söder, samt till universitet i Norge, Finland och USA. Granskningen har utförts av forskare från Sverige, övriga Norden samt USA och Australien.

Kapitlen visar på en imponerande ämnesmässig bredd och belyser flera centrala områden. Frågor om mark, vatten och exploatering behandlas på olika sätt och nivåer, från studier av äldre tids rättsväsende till nutida konsekvenser av klimatförändringar. Samiska rättigheter före 1800 diskuteras generellt, och kompletteras av djupstudier av specifika områden. Andra kapitel behandlar frågor om kulturmiljö och kulturarv och rätten till dessa, liksom frågor om hälsa, utbildning, språk, identitet och motstånd, också de på olika nivåer och utifrån olika perspektiv.

Författarna själva är ansvariga för innehållet i sina bidrag, så som brukligt är inom forskningen. Redaktionen har därför inte styrt innehåll, val av metod eller teoretiska utgångspunkter. Däremot har alla texter genomgått extern och anonym sakkunniggranskning, som är en garant för att kapitlen är vetenskapligt tillförlitliga. Vi har bett för-

fattarna skriva för en intresserad allmänhet, och varje författare bidrar med sitt eget sätt att skriva vilket innebär att vissa bidrag ställer större krav på läsaren än andra. Sammantaget är antologin en omfattande samling aktuell forskning om konsekvenser av statens politik och relation till samer och samiskt land, samhälle och kultur.

Lena Nyberg
Anna-Lill Drugge
Patricia Fjellgren
Gunlög Fur
Marie B. Hagsgård
Marianne Liliequist
Bertil Marklund
Jonas Monié Nordin
Krister Stoor
Laila Susanne Vars

Ávddátjála

Dát la antologiddja mij tjoahkkájbidjá ájggeguovddelis átsádimijt ma guoradalli gáktu Svieriga politihkka l vájkudam sámijt – goappátjagá álgoálmugin ja ájnegis ulmutjin – ja vil sámij ednamijt ja tjátijjt majda gulluji ja majt sujttiji. Vaj diehtovuodov vijdedit Duohtavuohtakommisjávnná almulattjat hástij ulmutijjt ja institusjávnnájt lándav miehtáj lasedittjat átsádimijt ma hiehpín ássjesuorgijda majt kommisjávnná l mierredam guoradallat. Dávástus lij mijá vuorddagis buorep ja berustibme átsádimsebrudagás lij stuorre.

Antologiddja sisadná gálmmlákguhtta tevsta, tjáledum badjelasi vihttaláget tjálles. Guoktalákguokta sierralágásj ássjesuorge – arkeologidjas áhpadusdiehtagij – vuosedi udnásj sáme átsádime moattevuodav. Átsádiddje li tjanádum lágenanvidá dájmadahkaj ja universitáhttaj álles Svierigin, Julevus nuorttalin Lundaj oarjjelin, dasi duodden universitehtajda Vuonan, Suoman ja USA:n. Átsádiddje Svierigis, ietjá Nuorttarijkas, USA:s ja Austrálias li antologidjav árvustallam.

Kapihttala vuosedi moattelágásj ássjesuorgijt ja buojkodi máttijt guovddelis ássijjt. Gatjálvisá ednama, tjátje ja ávkkima birra moatte láhkáj ja dássáj giehtadaláduvvi, dálusájge riektádájmadagás dálásájge klimáhttarievddadusáj báhtusijda. Sáme rievtesvuoda ájges lágenangáksatjuotlágo ávddál almulattjat árvvalattaduvvi ja sierralágásj átsádusájs tjiegnoduvvi. Ietjá kapihttala moatte dássáj ja moattet perspektijvas giehtadalli gatjálvisájt kultuvrrabirrasi ja kultuvrraárbe birra, náv gáktu gatjálvisájt varresvuoda, áhpadusá, giela, identitehta ja vuosteldime birra.

Átsádime dábe milta, tjálle li ietjasa tevstaj sisano vásstediddje. Dan diehti redaksjávnná ij la sisanov, vuohkeválljimav jalik teorehtalasj vuodojt dájmadam. Gájka tevsta li huomani álggolis ja tjiegos ássjetjiehppijs snivva gehtjadum duodastittjat kapihttalijt jáhkedahtes

diehton. Mij lip gáhttjum tjállijt berustiddje ulmutjijda tjället. Juohkka tjállen la ietjas tjállemvuohke, ja dan diehti muhtem oase gájbbedi lāhkkes ienebuv gā muhtem iehtjāda. Antologiddja l de vijdes tjoahkke ájggeguovddelis ātsādimes mij giehtadallā stāhta politihka bāhtusijt ja gasskavuodav sāmijda ja sāme ednamij, sebrudahkaj ja kultuvrraj.

Lena Nyberg
 Anna-Lill Drugge
 Patricia Fjellgren
 Gunlög Fur
 Marie B. Hagsgård
 Marianne Liliequist
 Bertil Marklund
 Jonas Monié Nordin
 Krister Stoor
 Laila Susanne Vars

Ovdasátni

Du giedas lea antologijja mii čohkke áigeguovdilis dutkamiid movt ruođa politihka lea váikkuhan ja váikkuha sámide – sihke eamiálbmogin ja ovttaskas olmmožin – ja eatnamii ja čáziide masa gullet ja mas beroštit. Duohtavuodakommišuvdna válljii rabas almmuhusas viidát bivdit olbmuid ja institušuvnnaid miehtá riikka čállit artihkkaliid kommišuvnna guorahallanfáttáin. Mii eat vuordán dakkár beroštumi dutkanservošis.

Dutkanantologijja sisttisdoallá 36 teavsta, sullii 50 čállis. Čoakkáldat fátmasta 22 iešgudet dutkanfáttá arkeologijjas gitta oahpahusdutkamii ja čájeha mánggabelatvuoda otná sámii dutkangiettis. Dutkit gullet 15 sierra institušuvdnii ja universitehtii miehtá riikkas, Lulejus gitta Lundai, ja vel universitehtaide Norggas, Suomas ja USA:s. Dutkanguoibmeárvvoštallan lea dahkkon dutkiiguin Ruotas, muđuid davviriikkain ja USA:s ja Austrálias.

Kapihttalat sisttisdoallat erenoamáš olu iešgudetlágan fáttáid mat čalmmustahttet mángga guovddáš oasi. Jearaldagat mat gusket eatnamiidda, čáziide ja sisabahkkemiidda guorahallojuvvojit mánggain vugiin ja dásiin, dološ áigge riektivuogádagas gitta otná váikkuhusaide dálkkádatrievdademiid geažil. Sámi rievttit ovdal 1800 ságastallojuvvojit obbalaš dásis, ja čiekŋalis guorahallamat dievasmahttet dutkansurggiid. Eará kapihttalat gusket kulturbirrasa, kulturárbbi ja rivttiid mat čatnasit daidda, leat vel guorahallamat mat giedahallet dearvvašvuoda, oahpaha, giela, identitehta ja vuosttildeami, maiddá dat iešgudet dásiin ja oaidningeahčastagain.

Čállit leat ieža artihkkaliid sisdoalu ovddasvástideaddjit, nu movt lea dábaláš dutkamis. Dan dihte ii leat redakšuvdna stivren sisdoalu, metodaválljema dahje teorehtalaš vuolggasajiid. Buot teavsttat leat dattege mannan čada olgguldas ja anonymiserejuvvon dárkkisteami, mii sihkkarastá artihkkaliid diedalaš luohthahttivuoda. Mii leat bivdán čálliid čállit dábaláš olbmuid geat beroštit dain fáttáin, čállit

leat ieža hábmen čállosiid ja dan dihte sáhttet muhtun artihkkalat
leat eanet gáibideaddji lohkkái. Oktiibiddjon lea antologiija viiddis
čoakkáldat áigeguovdilis dutkamiiguin mat čalmmustahttet
váikkuhusaid stáhta politihkas ja stáhta gaskavuodaid sámeálbmogiin
ja sámeeatnamiin, servvodagaiguin ja kultuvrrain.

Lena Nyberg
Anna-Lill Drugge
Patricia Fjellgren
Gunlög Fur
Marie B. Hagsgård
Marianne Liliequist
Bertil Marklund
Jonas Monié Nordin
Krister Stoor
Laila Susanne Vars

Ávvdábáhko

Dán aneda giedan antologijav kapihttalijgum dálátj guoradallamijn tjuvvusij birra Sverji politijkast sámiida – gábbátjak álgoálbmugin ja almatjin – ja áj dan iednamijda ja tjätsijda majda gulluji ja mav värriji. Sádnesvuohtakommissjuvdna sidaj ienap diedov ja danen átsáj almatjiij ja institusjuvnaht gájk riikan ma máhttin tjället artihkkaliij dajn dáfojn mav kommissjuvdna mierredij gähttjat. Ienabu svärrui ään gu vurdijme ja lágedibme guoradallaiijst lij stuores.

Guoradallamantologijan lá 36 tieksta, tjáleduvvum ienap gu 50 tjálleijst. Tjáhkkemin lá 22 umas ábnasdáfojn, arkeologijast git lieradisdehtuj, ja vuoseda mäddevuodav mij bájdna dálátj guoradallamav sáme guoradallamdáfon. Guoradallaja gulluji 15 umas institusjuvnaht ja universitiehtajda gájk Sverjin, Lulejist nuarrtalín git Lundaj árrjelin, ja áj universitiehtajda Vuonan, Suoman ja USA:n. Guoradallaja Sverjiist, ietjá Nuarrtarijkast ja áj USA:st ja Australiast lá gähttjam.

Kapihttala vuosedi alvos iedna ábdnasijt ja ájnas dáfojt. Da giehtadilli ässjiij iednama, tjátse ja ávkedime birra umasláhkáj, ávvdámärkan guoradallam dulutj rákkaájvátatjaj birra ja dálátj tjuvvusij birra dállekevirrtomist. Da ságasti sáme riektaj birra 1800-lágo ávvdálin gájjkásatjat, ja lasedi tiegñalis guoradallamijn sárre dáfojn. Ietjá kapihttala giehtadilli ässjiij kultuvvradáfo ja kultuvvráárbe birra ja riektajt dasa, ja áj ässjiij hielso, lieradasa, giela, identitiehta ja vuasstalasstema birra, umasláhkáj ja umas vuojnojt.

Tjálleja ietja vásstedi sisano ávdást ietjase tiekstajn, návtt gukkte bruvvkua árrat guoradallamin. Redaksjuvdna ij lá stivvrím sisanov, guoradallamvugiijt jala teorehtalatj vuorojt. Ulgoldis ja namadis ässjedábbdåja lá gájk tiekstajt gähttjam mij ninnija kapihttala lá diedalatjat tjárrgåda. Mija läp ánodam tjálleijst tjället áhtsáj álbmugij, ja fiert tjálleij tjállá ietjas vuoge mehti mij merrkija muhtem tjállaga lá läsebut láhkát. Antologija lá stuorra tjáhkkem dálátj guoradallamijn

ja tjuvvusij birra stáhta politijkast ja gasskavuodast sámiida ja sáme
iednamijda, sebrudahkaj ja kultuvvraja.

Lena Nyberg
Anna-Lill Drugge
Patricia Fjellgren
Gunlög Fur
Marie B. Hagsgård
Marianne Liliequist
Bertil Marklund
Jonas Monié Nordin
Krister Stoor
Laila Susanne Vars

Åvtebaakoe

Dov gïetesne daelie antologije mij lea daaletje dotkemh tjåanghkan bïejeme mah vuesiehtieh guktie Sveerjen politihke lea saemide tjarki tsevtseme – gåabpatjahkine aalkoeåålmeginie jïh almetjinie – jïh lissine dejtie eatnamidie jïh tjaetside mejtie govlesuvvieh jïh mejtie vaarjelieh. Daajroevåaromen vijriedimmien diete, Saetniesvoete-kommisjovne lea veeljeme almetjidie jïh institusjovnde abpe laanteste byjjeslaakan haestedh artihkelh tjaeledh dej aamhtesi bïjre mejtie kommisjovne lea nænnoestamme goerehtidh. Jienebh leah vaestiedamme enn maam libie vuarteme jïh dotkijh lin stoorre iedtjem vuesiehtamme.

Dotkeme-antologijesne 36 teksth mejtie medtie 50 tjaelijh leah tjaaleme. Daennie gærjesne 22 ovmessie aamhtesh leah tjåanghkan bïejeme, arkeolåågijeste ööhpehtimmiedaajrose, mah veljiesvoetem vuesiehtieh mij daaletje saemien dotkemh mïerhkelgåvva. Dotkijh 15 ovmessie institusjovnde jïh universiteetide abpe Sveerjesne govlesuvvieh, noerhtede Julevistie åarjese Lundese, jïh lissine universiteetide Nöörjeste, Soevmesne jïh USA:sne. Dotkijh Sveerjeste, Noerhterijhkeste, USA:ste jïh Australijistie leah antologijem goerehtamme.

Antologijen kapihtelh våalohke veljievoetem ovmessie aamhtesijstie vuesiehtieh mah ovmessie dotkemesuerkieh vuaptastehtieh jïh mah saemien dotkemisnie jarngesne leah. Gyhtjelassh eatnemen, tjaetsien jïh gåarhmede laante-åtnoen bïjre ovmessie vuekine jïh daaltesinie goerehtellieh, vg. goerehtimmine dehtie dovtje reaktasuerkeste dej daaletje illedahkide jeereldihkie kljmaste. Antologije saemien reaktah jaepien 1800 åvtelen sïejhme-laakan gïetede, lissine sjïere aamhtesh eensilaakan goerehte. Jeatjah kapihtelh gyhtjelassh gïetedieh kultuvre-dajven jïh kultuvre-aerpien bïjre ovmessie daltesinie jïh ovmessie vuajnoej mietie, vg. gyhtjelassh healsoen, ööhpehtimmien, gïeli, identiteeten jïh vuastalimmien bïjre.

Siejhme dotkemen vukiej mietie, antologijen tjaeljih jijtje diedtem utnieh sijjen tjaalegi sisvegen åvteste. Dannasinie ij redaksjovne leah sisvegem, goerehtalleme-vuekide jallh teoretihke aalkoetsiehkiem tsevtseme. Sijjesne eksterne jñh nommeht dotkijh leah gaajhkh teksth goerehtamme, jñh kapihteli daajreldh aarvoem tjirkeme. Mijjiej libie tjaeljih haesteme almetjidie tjaeledh mah stoere iedtjem saemien gyhtjelasside vuesiehtieh, jñh gaajhkh tjaeljih tjaelieh jijtje tjaelemevuekien mietie mij sæjhta jiehtedh muvht teksth leah geervebe lohkedh. Antologije lea dle vyjrehke tjöönghkeminie sjidteme daaletje dotkeminie dej illeldahki bjñre staaten politihkeste jñh gaskevoeteste saemide jñh saemien eatnamasse, seabradahkese jñh kultuvrese.

Lena Nyberg
 Anna-Lill Drugge
 Patricia Fjellgren
 Gunlög Fur
 Marie B. Hagsgård
 Marianne Liliequist
 Bertil Marklund
 Jonas Monié Nordin
 Krister Stoor
 Laila Susanne Vars

Uvddabáhkuo

Dállie antologijjuv giádasne adnáh, juhkka sühtte kapihttalijgüjme dálátje uhttsademijde tjühkkije dáruon politijkan bijrra sámijde – gábbátjahkkh álgguoálbmagine jah áktagadtjine – jah villie iädnamij jah tjätsij guohtáje, majddie guvllijeäh jah majddie várjjaleäh. Dájdduovuoduon vijdiemen dehte Sádnesvuohtakommisjuvna vällij bijkuos ádnuomen bákta almatijde jah institusjuvnijde állies rijkasne uhttsademetjállasijde rájatjit daj vyjjarij bijrra majddie kommisjuvna lij mierriedamme giähtjadallatuvvat. Vástádassh mijjan vuördiemij bijjielen sjedden jah lágiediebmie uhttsadejjij bielieste ájáj.

Uhttsademeantologijjan sisádnuo leäh 36 tiäkstah, iänabe guh 50 tjálliejiste. Tjáluostjähkkiesne leäh 22 siärra ábdnash, arkeologijjaste gidd áhpatisuhttsademen rájjáje, mah udnátje uhttsademen máddiebiälagvuodan lágiev vuösieteäh. Uhttsadiejjieh gávdnijeäh 15 siärra institusjuvnijne jah universitiähtijne Sverjesne, Luvliegiste nuarttane gidd Lunddije árijene, jah dan báldasne áj universitiähtijne Nürjesne, Suomasne jah USA:sne. Giähtjadallameh dahkkduvvajijen uhttsadejjijste Sverjeste, jiätjá Nuarttarijkan üsijste jah áj USA:ste jah Austráliaste.

Kapihttalah vuösieteäh hievies üsijde uhttsademesuergijste jah tjälgsteäh sühtte daj guövddielis dajvijde. Gehttelvassh iädnamij, tjätsij jah daj bájttuoävkkiemij bijrra leäh giähtadallamij vuöllien uvmassie siärra láhkáje, dullatje ägjij reäktahásademij uhttsalvassijste áj gidd udnátje ägjij tjuvvasij rájjáje dálkádahkkan virduodemij hárráje. Sámij riäktaj bijrra uvddale 1800 tjuohtiejäbij ráddahuvvijeäh ábbaláhkáje, jah dah dievdietuvvijeäh sámies giägñalubbe uhttsalvassijgüjme siärra vyjjarij guohtáje. Jiätjá kapihttalah giähtadelleh gehttelvassijde kultuvrrabyjrrasij jah kultuvrraärbij guohtáje jah daj riäktaj bijrra, náv guh áj gehttelvassijde varriesvuodan,

åhpadassan, giälan, identitiähtan jah vuasstálasstemij biŋrra, jah dajddie áj siärra ássjiebyjjasij jah giähtjadallamvuegij mehte.

Tjálliejeh jiätjáh vásstiedeäh tjállasij sisadnátassan uvdaste, náv guh dáhpie leä uhttsadiemiesne. Dan dehte riädaksjuvdna ij leäh sisadnátassijde bájdname, bargguovuegij välljemijde jallá teoriähtaladtje vualggagijde. Dan siŋjáje gájkka tiäkstah giähtjadallatuvvajijjen ulgguolis tjiäguos ássjiedåbdiŋste, mij kapihhtaliŋ uhttsademebarguon árvuov tjürggije. Lehpe tjálliejijde hålatamme sahttie ålbmagij tjålåtjit, juhkka ássjiese lágiede, jah feártta tjállieje buakttá jijtjase tjálliemtjiärdajne dab maiddie siŋttá, mij merkkije jühtte såbmásh tjállash luhkkijijste iänabuv rävkke guh jiätjá. Ekttiŋegyösassine antologiŋa leä viŋdies tjáluostjåhkkie udnátje uhttsadiemieste jah tjuvvasij biŋrra stáhtan politiŋkaste jah gasskavuodaste sāmijgüjme, sāmieniädnamij, syöbradahkkije jah kultuvrrije.

Lena Nyberg
Anna-Lill Drugge
Patricia Fjellgren
Gunlög Fur
Marie B. Hagsgård
Marianne Liliequist
Bertil Marklund
Jonas Monié Nordin
Krister Stoor
Laila Susanne Vars

Författarpresentation

- Christina Allard, professor i rättsvetenskap, Luleå tekniska universitet.
- Dag Avango, professor i historia, Luleå tekniska universitet.
- Per Axelsson, universitetslektor, docent i historia, Umeå universitet.
- Ingela Bergman, docent i arkeologi.
- Malin Brännström, filosofie doktor i juridik, chef för Silvermuséet.
- Anna-Lill Drugge, filosofie doktor i historia, universitetslektor och docent i samiska studier, Umeå universitet.
- Anette Edin-Liljegren, medicine doktor, forskare/strateg vid Glesbygdsmedicinskt centrum FOUI-staben, Region Västerbotten; adjungerad lektor, Umeå universitet.
- Gunlög Fur, professor i historia, Linnéuniversitetet.
- Per E. Gustafsson, professor i epidemiologi, Umeå universitet.
- Marie B. Hagsgård, jurist, medlem av Europarådets expertkommitté för skydd av nationella minoriteter.
- Åsa Holmner, filosofie doktor i biovetenskap, projektledare, Glesbygdsmedicinskt centrum FOUI-staben, Region Västerbotten, lärare i hållbar utveckling, Umeå Universitet.
- Leena Huss, professor emerita i finska, Uppsala universitet.
- Kaisa Huuva, doktorand i sámí dutkan/samiska studier, Umeå universitet.
- Niila Inga, renskötare, Laevas sameby.
- Peter Johansson, filosofie doktor i freds- och utvecklingsforskning, Göteborgs universitet.
- Johan Karlsson Schaffer, professor i internationella relationer, Göteborgs universitet.

- Sofia Kling, filosofie doktor i historia, huvudkoordinator Kunskapsnätverket för Samisk Hälsa vid Glesbygdsmedicinskt centrum, FOUI-Staben, Region Västerbotten.
- Rasmus Kløcker Larsen, seniorforskare, Stockholm Environment Institute.
- Ina Knoblock, filosofie doktor i genusvetenskap, biträdande universitetslektor i genusvetenskap, Gaskeuniversiteete/Mitt-universitetet.
- Olavi Korhonen, professor emeritus i samiska språkstudier, Umeå universitet.
- Otso Kortekangas, docent i nordiska språk, Helsingfors universitet, Finland.
- David Kroik, filosofie doktor i språkdidaktik, voestesamanuensis årjelsaemiengiesne/försteamanuensis i sydsamiska, Nord universitet, Norge.
- Anna Kråik Åström, utvecklingsstrateg för samiska frågor, Region Jämtland Härjedalen, samisk utvecklingsstrateg och länskoordinator Kunskapsnätverket för samisk hälsa.
- Daniel La Parra-Casado, professor, Institutet för social utveckling och fred, Alicantes universitet, Spanien.
- Marianne Liliequist, professor emerita i etnologi, Umeå universitet.
- Annette Löf, filosofie doktor i statsvetenskap, seniorforskare, Stockholm Environment Institute.
- Judit Malmgren, doktorand i historia, Luleå tekniska universitet.
- Bertil Marklund, filosofie doktor i historia, associerad forskare, Vårdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.
- Jonas Monié Nordin, professor i historisk arkeologi, Lunds universitet.
- Inga-Maria Mulk, filosofie doktor i arkeologi.
- Ulf Mörkenstam, professor i statsvetenskap, Stockholms universitet.
- Ragnhild Nilsson, filosofie doktor i statsvetenskap, postdoktor, Universitetet i Bergen, Norge; lektor i statsvetenskap, Mitt-universitetet.

- Gudrun Norstedt, filosofie doktor i biologi, Várdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.
- Gunhild Ninis Rosqvist, professor i geografi med inriktning naturgeografi, Stockholms universitet.
- Lena Maria Nilsson, medicine doktor i nutritionsepidemiologi, Lávvuo – forskning och utbildning för samisk hälsa, Umeå universitet.
- Carl-Gösta Ojala, filosofie doktor i arkeologi, Uppsala universitet, universitetslektor.
- Sven Olofsson, filosofie doktor i historia, Mittuniversitetet, universitetslektor.
- Katarina Pirak Sikku, konstnär.
- Liv Nilsson Stutz, professor i arkeologi, Linnéuniversitetet.
- Kaisa Raitio, docent i miljökommunikation, Sveriges Lantbruksuniversitet.
- Elsa Reimerson, docent i statsvetenskap, Umeå universitet.
- Håkan Rydving, professor emeritus i religionshistoria, Universitetet Bergen.
- Camilla Sandström, professor i statsvetenskap, Umeå universitet.
- Per Sandström, docent, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Eva Silvén, filosofie doktor i etnologi, Stockholms universitet.
- Brita Stina Sjaggo, renskötare, Luokta-Mávas sameby.
- David Sjögren, docent i historia, Uppsala universitet.
- Angelika Sjöstedt, professor i genusvetenskap vid Gaske-universiteete/Mittuniversitetet.
- Anna Skarin, professor i renskötsel, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Miguel San Sebastián, filosofie doktor, läkare, professor, Lávvuo – forskning och utbildning för samisk hälsa, Umeå universitet.
- Mårten Snickare, professor i konstvetenskap, Stockholms universitet.
- Jon Petter Stoor, filosofie doktor i psykologi, postdoktor, Lávvuo – forskning och utbildning för samisk hälsa, Umeå universitet.
- Christina Storm Mienna, medicine doktor, Várdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.

- Charlotta Svonni, filosofie doktor i historia med utbildningsvetenskaplig inriktning, Várdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.
- Tor Tuorda, fotograf, Gruvfritt Jokkmokk, Ráddnávrr.
- Kåre Vernby, professor i statsvetenskap, Stockholms universitet.
- Stellan Vinthagen, professor i sociologi, Göteborgs universitet och University of Massachusetts, Amherst, USA.
- May-Britt Öhman, docent i miljöhistoria, Centrum för mångvetenskaplig forskning om rasism, Uppsala universitet.
- Åsa Össbo, filosofie doktor i historia, Várdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet.

Inledning

*Anna-Lill Drugge, Gunlög Fur
och Jonas Monié Nordin (red.)*¹

Paulus Utsi beskriver de tre låvvustängerna i sin dikt *Dat golbma goahtecakki*. Hur stängerna står starka tillsammans och är beroende av varandra för att stå stadigt i storm. Sanningskommissionen för det samiska folket har valt att presentera sina resultat med *lávuvun* och de tre stängerna som utgångspunkt. Var och en av de tre volymer som publiceras har sin egen funktion och sitt specifika innehåll, men det är först när de kopplas samman som helheten av de resultat som kommissionen kommit fram till framträder. Volymerna bär och behöver varandra för att vara kompletta.

Den volym du just nu läser är den del som handlar om forskning och vetenskap. Den andra volymen presenterar vittnesmål från det samiska folket. Den tredje volymen är en slutrapport där kommissionens allsidiga historiska granskning av den förda politiken och dess konsekvenser för samer fram till i dag, samt åtgärdsförslag, presenteras.

Forskning som hot och möjlighet

I Sanningskommissionens uppdrag ligger att ”analysera och belysa konsekvenserna av den politik som förts gentemot samerna när det gäller det samiska folkets och enskilda samers levnadsvillkor, hälsa och sociala liv samt det samiska folkets möjligheter att behålla och

¹ Redaktionskommittén har bestått av ledamöterna i Sanningskommissionen Anna-Lill Drugge, Gunlög Fur samt Jonas Monié Nordin. Redaktionellt arbete inför publikation har utförts av medarbetare i sekretariatet Ulla Tillgren och Johanna Edin.

utveckla ett eget kultur- och samhällsliv.”² Som en del i detta arbete valde kommissionen att samla aktuell forskning om statens relation till samerna i en särskild volym. Vetenskaplig forskning utgör ett systematiskt sätt att samla och skapa sannfärdig kunskap. Det är dock inte självklart att forskning levererar kunskap som leder till mer sanning eller kan ligga till grund för försoningsarbete. När vi ser tillbaka på historien konstaterar vi att forskningen många gånger varit en del av problemet. Arkeologer, antikvarier, biologer, historiker och medicinare med flera, har i högsta grad varit delaktiga i att samla in samisk egendom och samiska kroppar för att använda i museisamlingar och utställningar; för att bygga upp en kunskap som gick ut på att dela upp människor i raser och grupper, och inte minst för att bygga egna akademiska karriärer. Karin Stenberg, skogssamisk lärare och förgrundsfigur inom den tidiga samiska organisationsrörelsen från byn Västra Kikkejaur i Arvidsjaur, skrev syrligt om detta redan på 1920-talet:

De många, både kunskapsrika och välmenande män och kvinnor, som i övrigt skildrat samefolkets liv, ha i allmänhet, även där viljan varit som bäst, skildrat det enbart från svenskens synpunkt, gjort huvudsak till bisak och tvärtom. Det har ej varit *samefolket*, som skildrats, utan *svenskars liv som turister i ett exotiskt land* med en, gubevars, nog så intressant befolkning, som dock vunnit i intresse, ju mera olikartad andra människovarelser och ju närmare djurets ståndpunkt man kunde framställa den. Svenskar, som resa genom lappmarkerna med hästlass av konserver och huvudet fullproppat med sina egna storhetstankar, utan att kunna vårt språk, utan att kunna följa oss på våra vandringar, i vårt arbete, utan låtande sig fraktas som kollin genom bygderna, de skriva, understödda av staten och enskilda, böcker om oss och vårt liv, som hallstämplas såsom ”sanningen om lappen”.³

Stenberg läser lusen av hela den akademiska och kulturella eliten som (ofta) i all välmening sökt skildra samerna, men som egentligen bara handlat om ”svenskars liv som turister i ett exotiskt land.” Samer och Sápmi har fått fungera som en spegel åt det svenska, det nordiska och det europeiska. Det är underhållande att läsa raljerandet mot de som reser med konserver och forslas som kollin och sen uttalar sig om sanningen om samerna. Men det riktigt intressanta är slutsatsen att problemet med dessa ensidiga skildringar är ”att den svenska all-

² Dir. 2021:103, s. 4.

³ K. Stenberg & V. Lindholm. *Dat läb mijen situd! En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. (Svenska förlaget, 1920), s. 7.

mänheten, som läser dessa böcker, får samma förvrängda och oförstående blick på sameh som författarne haft, betraktande oss som etnografiska föremål, tillhörande en tid, som redan är förfluten, varför vi ej böra ens göra en antyda om, att vi vilja någon utveckling.”⁴ Det är också denna bild av ett exotiskt och annorlunda folk som gett utrymme åt rasbiologiska fantasier, en nedvärdering av kultur och språk och en förmyndarpolitik.

All forskning om samer och Sápmi har att förhålla sig till dessa erfarenheter av spegling, förenkling och exotisering, men även stöld, våld och förnedring – erfarenheter som lett till att många samer tappat tilliten till forskningens praktik och resultat. När Karin Stenberg betraktade den här blicken på Sápmi såg hon en månghundraårig tradition som skulle komma att fortsätta långt efter hennes död. Hennes iakttagelser manar till ödmjukhet inför vad som hävdas som ”sanning” och ”kunskap.” Att samla forskning om konsekvenserna av kronans och statens politik gentemot samer och Sápmi är att både verka i dessa spår, i dessa genrer, men också att tvingas omvärdera, kritisera och reflektera över forskningens resultat och funktion.

Samer och Sápmi som historiskt forskningsobjekt

Sedan antiken har skriftställare och historiker fascinerats av de skidåkande, jagande och nomadiserande samerna. Redan Tacitus (död år 120 vår tideräkning) intresserade sig för samer och flera senantika författare skrev om folket i norr. Uppgifterna från äldre tid är kortfattade och fragmentariska men berättelserna om samer blev ett stående inslag i skildringar av världen under det första årtusendet av vår tideräkning. År 1532 publicerade den tyske humanisten Jacob Ziegler det första mer omfattande arbetet om samer och Sápmi. Här blandades sagor med mer verklighetsnära beskrivningar, men hans egna erfarenheter av Sápmi var begränsade och det kom att dröja innan forskarna begav sig till Sápmi för att skaffa sig förstahandsinformation.⁵ En av de första att göra så var Olaus Magnus och erfarenheterna från Norrbotten kom att, vid sidan om myter och sagor, ta plats i hans omfattande *Historia om de nordiska folken* (1555). Drygt 100 år senare, 1673, publicerades det första empiriskt

⁴ Stenberg & Lindholm. *Dat läb mijen situd*, s. 7.

⁵ B. Löw. Johannes Schefferus och hans Lapponia. I Schefferus, J. *Lappland* (Almqvist & Wiksell, 1956), s. 9–23.

baserade vetenskapliga arbetet om samer och Sápmi av Johannes Schefferus i det stora verket *Lapponia* (Lappland).

Det huvudsakliga syftet med *Lapponia* var att tillbakavisa rykten om samers utövande av magi, en föreställning som hade utnyttjats av den katolska sidan i sin krigspropaganda mot Sverige och protestanterna under trettioåriga kriget.⁶ Men Schefferus arbete kan också ses i ett större sammanhang, i skapandet av nya litterära och vetenskapliga genrer där reseberättelser och kartläggning av platser som föreställdes vara särskilt exotiska var framträdande.⁷

Lapponia är ett unikt arbete skrivet för en internationell vetenskaplig och bildad publik. Johannes Schefferus, professor vid Uppsala universitet var en tidig empiriker och han använde sig av uppgifter från samiska sagespersoner och samisk materiell kultur för att utvinna kunskap. Han beskrev trummor, kläder och korgar för att förstå allt från tennbroderi till andliga aspekter och ekonomiska strategier. I sitt museum vid S:t Eriks torg i Uppsala förvarade Schefferus samiska föremål som han fick eller köpte för att kunna bedriva sin forskning. Museet står kvar än i dag och minner om betydelsen av samlandet av samiska föremål för det moderna museiväsendets uppkomst. Nästan alla föremål är borta men de flesta som bevarats ingår i de statliga samlingarna hos Historiska museet, Nordiska museet och Naturhistoriska riksmuseet.

Vid sidan om sekundärlitteraturen och sina egna analyser förlitade sig Schefferus på de så kallade prästrelationerna – rapporter från präster stationerade i Sápmi – och på samiska berättelser. Några av Čearbma Ovlla/Olof (Mattson) Sirmas jojkar kom genom *Lapponia* att spridas ut i världen och de är exempel på några tidiga samiska röster vid sidan om de västerländska forskarnas ofta exotiserande perspektiv. Den barocka världens vetenskap präglades av två sinsemellan motstridiga beståndsdelar. Å ena sidan kom en hel del kunskap från samer själva, å andra sidan var fokuset tydligt satt på det som förmenades vara exotiskt, annorlunda och avlägset.

Lapponia blev snabbt en vetenskaplig och litterär framgång – en av de största i Sveriges akademiska historia – och inom loppet av några år översattes boken till engelska, franska, nederländska och tyska. Till svenska översattes *Lapponia* först 1956 och till finska

⁶ Löw. Johannes Schefferus och hans *Lapponia*.

⁷ A. Klein. *Early Modern Knowledge about the Sámi. A History of Johannes Schefferus' Lapponia* (1673). (Wehrhahn Verlag, 2023.)

1963. Verket har ännu inte översatts till samiska. Flera nya upplagor av *Lapponia* kom under 1600-talets slut och 1700-talets början. Innehållet ändrades, illustrationer lades till och bokverket kom alltmer att bekräfta föreställningen om det exotiska folket med sina märkliga magiska förmågor.⁸ Från att ha varit ett relativt nyanserat och tämligen fördomsfritt arbete kom *Lapponia* alltmer att bli en exotisk spegel för en eurocentrisk läsekrets.

Från 1600-talets slut och genom 1700-talet kom *Lapponia* att användas av resenärer och upptäcktsresande i norr. Jean François Regnard, Pierre Martin de la Martinière, Olaus Rudbeck den yngre, Carl von Linné, Anders Celsius och Pierre Louis Maupertuis är några av de tidiga. Under 1800-talet kom intresset för Arktis och Polartrakterna närmast att explodera. Den allra största enskilda vetenskapliga framgången i svensk akademisk historia torde vara Linnés *Flora Lapponica*, tätt följd av hans egen *Systema Naturae* och Schefferus *Lapponia*. Linnés lappländska resa 1732 var en uppföljning av Olaus Rudbecks (den yngre) avbrutna resa 30 år tidigare, vilken i sin tur var starkt påverkad av Schefferus arbete.⁹ Både Rudbeck och Linné reste i Lule och Torne älvdalar. De beskrev samer, de samiska språken och de samiska näringsfången. Båda författarna drevs av såväl nyfikenhet som fördomar. I särskilt Linnés arbeten är denna dubbelhet tydlig.¹⁰

En sådan dubbelhet framträder när vi betraktar forskningen om samer och Sápmi över lång tid. Genom Schefferus och Linnés arbeten kom samer och Sápmi att växa fram som ett internationellt vetenskapligt fält, likt det som Karin Stenberg iakttog mer än 150 år senare – ett område att besöka, beskriva och göra karriär inom. Det har givetvis resulterat i en stor mängd viktig kunskap om till exempel de samiska språken, om befolkningsmönster och försörjning, om naturtyper och geologi, om renar och om människors flyttningssmönster, samt mycket annat. Men 1800- och 1900-talens forskning i och om Sápmi har, som påtalades av Stenberg, också rört sig om kategoriseringar, förenklingar och skapandet av stereotyper. Ofta var inte drivkraften att förstå samer och Sápmi utan att förstå sig själv.

⁸ R. H. Bergesen. Dutch Images of Indigenous Sámi Religion. Jan Luykens Illustrations of Lapland. *Acta Borealia* (2015): s. 103–124.

⁹ G. Broberg. *Mannen som ordnade naturen: en biografi över Carl von Linné* (Natur & Kultur, 2019).

¹⁰ Broberg. *Mannen som ordnade naturen: en biografi över Carl von Linné*, s. 75–97.

Intresset för de ekonomiska tillgångarna i Sápmi har många gånger legat till grund för forskningen, styrt den eller blivit resultatet av den. Både Schefferus och Linné kartlade Sápmis föreställda och faktiska rikedomar och deras exploatering sysselsatte dem båda och deras samtid. Forskningen under de följande århundradena fortsatte den inslagna vägen. Införskaffande och stöld av samiska föremål, och snart mänskliga kvarlevor, blev ett allt viktigare inslag i forskningen. Rasbiologins genombrott kastar sin skugga över samlandet och uppgrävandet av mänskliga kvarlevor och kroppsundersökningar av skolbarn långt in i 1900-talets andra hälft. Förment vetenskapliga studier med rötterna i 1700-talet kom att prägla studier av samiska samhällen in i vår tid. Även tillsynes beskedliga kartläggningar som studier av berggrunden, floran och faunan – djuren, de geologiska proverna och de botaniska kollekterna – har kommit att användas för exploatering av Sápmis resurser.

Forskning från samiska horisonter

Karin Stenbergs beskrivning av hur forskare och forskning i första hand bedrivits på det samiska folket snarare än med eller av samer själva ligger väl i linje med andra urfolks erfarenheter av det dominerande samhällets forskning. Som begrepp har forskning många gånger kopplats samman med upplevelser av övergrepp och förtryck där urfolk frångått makten att definiera forskningsproblem, forskningsfrågor och potentiella lösningar. Under andra hälften av 1900-talet och framåt har urfolk världen över successivt bemött denna skevhet. Det har bland annat lett till att man etablerat etiska riktlinjer för urfolksforskning och nya forskningsmetoder och teoretiska modeller har tagits fram med urfolks perspektiv i centrum. I denna utveckling har forskarnas ambition varit att förflytta fokus från det dominerande samhällets norm, till att i stället ta utgångspunkt i urfolks synsätt och erfarenheter.

I samiska forskningssammanhang har denna utveckling bland annat lett till att etiska frågor fått en tydligare plats i det vetenskapliga samtalet och öppnat upp för dialoger kring tillit, förankring och respekt i relation till de samer som forskningen berör. Internationellt sett är denna utveckling väletablerad. Etiska riktlinjer för forskning har formats i många andra urfolksmiljöer och man utmanar majori-

teten som norm till förmån för vetenskapliga processer som betonar andra, alternativa urfolksperspektiv. I Sverige är vi i början på denna transformativa process. Liksom i andra sammanhang där normer utmanas har dessa nya och till del utmanande förhållningssätt ibland mött motstånd från forskare som ifrågasätter vetenskapligheten i den forskning som bedrivs med detta ändrade fokus.

Det är därför viktigt att understryka att krav på vetenskaplighet gäller för all forskning, oavsett vilka metoder och teorier som används. Att öppna upp för forskning som ställer andra frågor, söker andra svar och som uttryckligen har som ambition att utgå från samiska perspektiv är ett skifte av utgångspunkter som vi är ovana vid och som ställer andra krav på hur vetenskaplighet definieras. I ljuset av den historia som omgärdar forskning kring samer i Sverige är det dock nödvändigt att hitta fler sätt att bedriva studier på för att kunna ta Karin Stenbergs kritik på allvar och bidra till framtida forskning som det samiska samhället själv kan definiera, genomföra och använda sig av. Den historiska kontext som omgärdar samisk forskning har medfört att tillit till forskningsprocessen inte kan tas för given ur ett samiskt perspektiv. Både etablerade forskningsinstitutioner och enskilda forskare har ett ansvar att aktivt verka för att framtidens forskning bedrivs på ett sätt som möjliggör för samer att se värdet av forskningen och därigenom stärka och återuppbygga tilliten till den.¹¹ I stället för att forskningen är separerad från de människor den berör, behöver den vara sammankopplad med människors erfarenheter och samhällelig och politisk verklighet.

Den forskning som växer fram i samverkan med samiska förhållningssätt är, menar vi, mer mångfacetterad och ger en bredare och djupare bild av Sverige som land än en där samer utesluts eller bara nyttjas för att spegla det svenska. Internationellt lyfts i dag inom många forskningsfält att förståelsen av jordens och mänskliga samhällens villkor berikas genom bidrag från urfolk och samarbeten mellan forskning med olika utgångspunkter och metoder. Till exempel konstaterar de australiensiska forskarna Ann McGrath, Laura

¹¹ I anslutning till den norska sannings- och försoningskommissionens rapport bad rektorn för NTNU i Trondheim samerna om ursäkt för hur universitetet under lång tid hävdade och spridit forskning som på ett felaktigt och missvisande sätt framställt sydsamisk historia, se <https://www.khrono.no/ntnu-reaktor-beklaget-til-det-sorsamiske-folket/832505#:~:text=Det%20sorsamiske%20folk%20fikk%20en,hadde%20denne%20historieskrivingen%20store%20konsekvenser.&text=—%20På%20vegne%20av%20NTNU%20vil,vårt%20ansvar%20overfor%20det%20sorsamiske.> (hämtad 2026-01-12).

Rademaker och Jakelin Troy att en sofistikerad analys av urfolks tankar om tid och det förflutna breddar tolkningen av den mänskliga erfarenheten i ett långt historiskt och geologiskt perspektiv. Att inte ta hänsyn till dem kan leda till att forskningen stagnerar.¹²

Rasbiologiska skuggor

Föreliggande antologi utgör en kombination av dessa perspektiv: forskning för det samiska folket men också forskning för att stilla en bredare nyfikenhet och besvara mer allmänna forskningsfrågor som berör både samer, urfolksfrågor och andra större samhällsfrågor. Samtidigt är det viktigt att bära med sig det specifika rassistiska arv som vidrört mycket av forskningen rörande samer och Sápmi. Sverige har en lång historia av rasbiologisk forskning som inte är känd för alla, men som haft stor inverkan på svensk samepolitik och därigenom på det samiska folket. Sven Nilsson, som utvecklade den fysiska antropologin i Sverige, anknöt till folktrons föreställning om troll för att placera in samerna i sitt utvecklingschema samtidigt som han hävdade att samer var Skandinaviens urinvånare. Nilssons forskning kom att få stor betydelse även utomlands och särskilt för brittiska forskare som inkorporerade dem i teorier om mänskliga utvecklingsstadier.¹³

Ledande medicinare och antropologer, som Anders Retzius och Gustaf von Düben, samlade både mänskliga kvarlevor och kulturella föremål från urfolk runt om i världen, inklusive samer. Under 1800-talet bedrevs systematisk forskning i Sverige där skallmätningar av samiska kranier användes som underlag för att definiera det som föreställdes som den samiska och den svenska "rasen." Den rasbiologiska forskningen växte fram som en stark forskningsinriktning där svenska forskare etablerade sig på den europeiska forskningsfronten. Den ledande positionen från 1600–1700-talen kom att vidareutvecklas och omstöptes i början av 1900-talet i en ny roll.

Institutet för rasbiologisk forskning öppnade i Uppsala år 1922, varigenom undersökningar och mätningar genomfördes av ett stort antal individer i Sverige i syfte att utforska och värna en föreställd

¹² A. McGrath, A., Rademaker, L. & J. Troy, red. *Everywhen: Australia and the language of deep history* (UNSW Press, 2023), s. 19.

¹³ L. A. Burnett. The 'Savage' Within: The Sami People and the Archaeology of Whiteness. *Isis* 116:4 (2025): s. 774.

svensk människotyp. Utvecklingen låg väl i linje med de idétraditioner som vuxit fram i Europa, där kartläggning och kategorisering av både natur och människor blivit en del av dåtidens vetenskapliga ideal. I denna anda mättes och undersöktes ett stort antal samiska individer, där resultaten och fotografier på samiska kroppar publicerades och spreds till internationell publik. Det är inte svårt att föreställa sig att detta innebar individuella kränkningar för de som berördes, både i dåtid och för kommande generationer. Det är däremot inte alltid lika lätt att se sambandet mellan rasbiologisk forskning och den statliga politik som kom att bygga på densamma. Men denna forskning fick en tydlig funktion som bas för att utforma svensk statlig samepolitik, där uppfattningar om vad som var att betrakta som ”det äkta samiska” baserade sig på rasbiologiska teorier som därmed fick genomslag i politiken.¹⁴ Exempelvis implementerades nomadskolan som samiskt skolsystem 1913, där urvalet för deltagande i undervisningen definierades utifrån föreställningar om vem som var att betrakta som mer eller mindre same.¹⁵

Utomståendes föreställningar om samers identitet och tillhörighet har varierat över tid, men under slutet av 1800- och början av 1900-talet antog den en form som alltsedan dess varit dominerande i både forskning och politik. De på flera sätt mer mångfacetterade bilderna av samer som fiskade, jagade, idkade blandbruk med både odling och renskötsel och bedrev handel, fokuserades till att framställa den fjällsamiske nomaden som norm för statlig politik, medan de samer som inte levde upp till denna bild (exempelvis de samer som försörjde sig på fiske, småskaligt jordbruk eller renskötsel från Mellansverige och norrut), betraktades som mindre samiska och därför helst skulle assimileras in i den svenska befolkningen. Rasbiologisk forskning fick ligga till grund för det som kommit att kallas ”lapp-skallvara-lapp”-politiken, som tydligt definierade vem som var att betrakta som same, vem som inte var det, och uppfattningen om att samer till

¹⁴ O. Larsmo, O. *Lektion 11: en bok om rasbiologi* (Kaunitz-Olsson, 2022); A. Saura. Race biology. *Hereditas*. 157:48 (2020): s. 1–12; L. Lundmark. ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm –”: svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Kulturgräns norr & Norrbottens-akademien, 2002); G. Broberg. *Statlig rasforskning: en historik över Rasbiologiska institutet*. (Lunds universitet, 1995.)

¹⁵ D. Sjögren. *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. (Umeå universitet, 2010.)

sin natur befann sig längre ner på den utvecklingshierarkiska skalan i jämförelse med svenskar.¹⁶

Mot bakgrund av detta kan det konstateras att forskning inte alltid varit det samiska folket till gagn. Forskning har fungerat som en hävstång som lett till minskat självbestämmande över egna frågor, vilket påverkat olika samiska grupper på olika sätt. Forskning har också legitimerat en statlig politik som bidragit till att skapa splittring mellan samiska grupper, där gränser satts upp för vad samiskhet får och kan vara, vilket har negativa konsekvenser för olika samiska grupper än i dag.

”Lapp-skall-vara-lapp”-politikens föreställningar om det autentiskt samiska har också fått konsekvenser för vilka frågor som studerats inom svensk samisk forskning. Forskningsfokus inom olika ämnesdiscipliner har till stor del inriktats mot frågor som relaterar till renskötseln och med samebyn som utgångspunkt. Med detta sagt vill vi understryka att forskning i relation till renskötsel har varit och fortfarande är både viktig och värdefull. Inte minst gäller detta forskning som visar hur staten intagit en paternalistisk hållning gentemot de renskötande samerna genom att in i våra dagar styra renskötseln och de samiska rättigheter som är knutna till den. Däremot finns behov av att utöka forskningsfokus mer medvetet för att inrymma och inkludera fler samiska grupper och erfarenheter.

Forskning som lyfter fram flera aspekter av samiskhet, eller andra berättelser som kan visa på det samiska kollektivets heterogenitet behövs, vilket också förs fram i de intervjuer som lämnats till Sanningskommissionen. Samtidigt som forskning haft tydliga negativa konsekvenser för de urfolk som berörts världen över har också forskningens potential som förändringsaktör lyfts fram alltmer. Om forskningens fokus utgår från urfolks behov och perspektiv, och svarar på forskningsfrågor som har relevans för det urfolk som är i fokus, kan forskningen utgöra en helande kraft som bidrar till att stärka såväl kollektiv som individer.

¹⁶ U. Mörkenstam. *Om ”Lapparnes privilegier”: föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. (Stockholms universitet, 1999); P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå Universitet, 2000); Lundmark, L. *Stulet land: svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008.)

Forskningsantologins bakgrund och fokus

Som beskrevs inledningsvis enades Sanningskommissionen för det samiska folket redan i början av arbetet om att presentera resultaten genom tre volymer – som tre bärande stänger i en *lávvu*. För att samla aktuell forskning skickades en inbjudan ut till institutioner och enskilda forskare, som studerat frågor som berör samer, att komma in med förslag på kapitel till antologin. Syftet var att presentera den forskning som finns i ett sammanhållet format samt att skapa en överblick för att kunna, utifrån vårt direktiv, föreslå vilka områden och ämnen som behöver undersökas vidare.¹⁷

Gensvaret var överväldigande. Mer än 40 förslag kom in, varav huvuddelen av författarna deltog i ett två dagars seminarium där tanken med volymen presenterades och artikelförslag diskuterades i seminarieform. Därefter ombads författarna att inkomma med färdiga artiklar för bedömning av externa anonyma sakkunniga (så kallad double blind *peer review*), vilket är det gängse arbetssättet och ett viktigt förfarande inom vetenskapen för att säkerställa forskningens kvalitet och relevans. I denna process deltog ett femtiotal författare och mer än 25 externa sakkunniga. Det är värt att notera att samtliga genomförde uppgifterna helt utan ersättning och i stort sett inom de tidsramar som vi i redaktionskommittén satt upp. För den som arbetat med att redigera antologier är en så snabb process ovanlig och vittnar om ett stort engagemang för att bidra med en saklig och vetenskaplig bild av relationen mellan samer och svenska staten. Spridningen på bidragen är stor och kommer från forskare vid universitet och institutioner i hela Sverige och även från forskare i andra länder. De är, eller har varit, verksamma vid 15 olika lärosäten¹⁸ och representerar över 20 olika vetenskapliga discipliner.¹⁹

¹⁷ 2023-03-28 beslöt Sanningskommissionen att arbeta vidare med en forskningsvolym. 2023-06-14 beslöt Sanningskommissionen att delegera ansvar och framtagande av regler för hur texter skulle tillgängliggöras till redaktionskommittén, med reservation från Eivind Torp. 2024-01-09 fattade Sanningskommissionen ett per capsulambeslut om att godta urval (med några undantag) inkomna abstrakts.

¹⁸ Universitet och institutioner: Luleå tekniska universitet, Silvermuseet i Arjeplog, Ájtte i Jokkmokk, Umeå universitet, Mittuniversitetet, Uppsala universitet, Åbo akademi, Stockholms universitet, Nordiska museet, Sveriges Lantbruksuniversitet, Universitetet i Bergen, Göteborgs universitet, Linnéuniversitetet, Lunds universitet, University of Massachusetts. Ämnen: arkeologi, ekologi, epidemiologi, etnologi, folkhälsovetenskap, freds- och utvecklingsstudier, genusvetenskap, globala studier, historia, konstnärlig forskning, medicin, miljökommunikation, museologi, naturgeografi, pedagogik, psykologi, religionsvetenskap, sociologi, språkvetenskap, statsvetenskap.

¹⁹ Externa sakkunniga hämtades från Sverige, Norge, Finland, USA och Australien. Noterbart är den breda beredvilligheten att bidra. Även detta arbete skedde utan ersättning.

Artiklarna ombads ha som utgångspunkt att beskriva och granska den politik som har förts gentemot samer, att synliggöra samers erfarenhet och agerande, samt belysa vad den förda politiken fått för konsekvenser i den svenska delen av Sápmi, för land och vatten, samiska samhällen och enskildas levnadsvillkor. Forskarna har själva valt sin inriktning utifrån det mycket breda mandatet att undersöka aspekter av statlig politik som påverkat samer och det samiska samhället i det förflutna och i dag. Artiklarna har lästs av kommissionen men det är de enskilda författarna som står ansvariga för innehållet i respektive kapitel. Några har valt att skriva utifrån väl etablerade teorier och metoder inom sina respektive ämnen eller fält, andra prövar vägar som är mer ovanliga och utmanande. Det är forskarens rätt och frihet. Men varje text är granskad av sakkunniga kollegor, i enlighet med gängse akademiskt förfarande. Och alla författare har ombetts att fokusera på aspekter av statliga institutioners och samers agerande i olika skärningspunkter dem emellan, som statlig utbildning, kulturmiljövård och kulturarvsinstitutioner, hälsovård, lagstiftning med mera. Just uppdraget att analysera konsekvenserna av statens politik har medfört ett fokus på tidigmodern och modern tid. Då äldre tid, järnålder och medeltid, det vill säga tiden före statens uppkomst, inte ingår i kommissionens uppdrag att granska har vi inte heller valt att inkludera dem i denna forskningsantologi.

Den sammantagna bilden av de inkomna bidragen är att den skiljer sig en del från de områden som kommissionen valt ut för granskning av statens politik. Visserligen är denna volym inte fullständig i sin kartläggning av all relevant forskning som finns, men den ger en mycket bred bild av befintlig forskning och de inriktningar som forskare inom olika fält ansett vara relevanta. Genom att jämföra de områden som här belyses med de som kommissionen valt att lyfta fram, utifrån såväl Sametingets förarbeten, intervjuer och tidigare forskning, vill vi här uppmärksamma några områden där vi menar att kunskapsläget skulle behöva stärkas.

Vi noterar att många forskare i dag intresserar sig för kulturarv. Det kan peka på att det är ett viktigt område och en skärningspunkt för skavande kontakter mellan samer och staten. Det kan också vara ett uttryck för hur forskning påverkas av och samverkar med strömningar i samtiden i ett samspel med institutioner och stiftelser som finansierar forskning. Flera av bidragen i volymen påpekar att betoningen på kultur i relation till samer, vad som med ett annat ord kan

kallas kulturalisering, innebar att en bild av samer formades som om de vore helt avskilda från resten av befolkningen. De beskrevs som radikalt annorlunda och fångna i en statisk och tidlös ”kultur” – vad som brukar kallas för antropologiskt presens. Urfolk har ofta setts som oföränderliga konstanter, utan vare sig historia eller framtid. En annan observation är att många av kapitlen behandlar frågor som är starkt knutna till renskötseln och dess betydelse för samiskt samhälle och liv. Det är inte förvånande då det i stor utsträckning är renskötseln och de behov och villkor som rör den som varit föremål för statlig politik och lagstiftning i mer än hundra år.

Dessa fokus speglar också forskningsfält där kommissionen finner betydande luckor och som i enlighet med uppdraget också kommer att ingå i slutrapportens redovisning.²⁰ Sydsamiska och skogssamiska områden där samiska bosättningsområden inkorporerades i det svenska riket under perioden före 1800 är exempel på detta. Från Dalarna och Gästrikland till Jämtland/Härjedalen och södra Västerbotten, men även stora delar av Bottenhavskusten, finns områden där mer forskning behövs. Konsekvenserna av statens politik för skogssamiskt liv behöver också utvidgas och fördjupas, detta trots att flera ledande samiska företrädare och aktörer kom just från skogssamiska områden. Hur mark och vatten omdefinierades från samisk sedvanerätt till kronomark och därefter övergick i privat ägo (inklusive avvitringsens historia) behöver utredas vidare både på en nationell nivå och i detaljstudier. Vattenkraftens, gruvnäringens och skogsbrukets konsekvenser för kulturarv och kulturmiljöer är andra exempel på storskaliga förändringar som fortfarande och åtminstone till delar är blygsamt undersökt. Luckor som kommissionen identifierar och som framkommit i intervjuer och berättelser rör livet utanför renskötseln, splittringen mellan samiska grupper och individer, kvinnors roller, förlusten av språk och rasism och diskriminering. Vi ser också behov av forskning om konsekvenserna av internationella gränsdragningar, samers agerande och motstånd mot den aktuella politiken men också den debatt som funnits bland svenska företrädare för denna politik, rasbiologins och skolpolitikens konsekvenser från ett inifrån-perspektiv, den nya säkerhetspolitiken och militariseringen av norra Norden och dess påverkan på samer, liksom den gröna omställningens konsekvenser.

²⁰ Dir. 2021:103, s. 6.

Många studier i denna volym behandlar olika former av förluster, något som också återkommer i ett flertal av intervjuerna. Samtidigt lyfter både forskning och vittnesmål fram den bestående kraften i de samiska samhällena. Motstånd, livskraft och kreativitet framträder som centrala tema och pekar ut vägar framåt som präglas av stark stolthet och framtidstro.

Antologins disposition

Vi har valt att dela in forskningsbidragen i sex tematan. Läsaren kommer snabbt att se att de flesta kapitel bidrar till flera av dessa tematan och gränserna är många gånger svåra att dra och så ska det vara. Vår ambition har varit att gruppera texterna utifrån områden som ofta lyfts både i forskningen och i de intervjuer som tagits emot av Sanningskommissionen. De är därför inte indelade varken i ämnesområden eller i kronologisk ordning.

Både bokens titel och indelning speglar vårt intryck av ofta återkommande teman, i både intervjuerna och de aspekter som många av forskarna valt att ta upp. Marken och vattnets betydelse för samer är genomgående och det svenska samhällets exploatering av dem fokuseras i många av texterna. Tankarna om dessa förhållanden och relationer är givetvis centrala i det samer berättar för kommissionen. Forskning är också en specifik och systematisk form för tänkande och vi vill med begreppet innesluta både tankar om och av samer.

Den första delen, "Exploatering och kontroll", består av kapitel där skärningspunkten synliggörs mellan samers rättigheter och riket/staten Sveriges önskan om kontroll över naturresurser och nyttjande av mark, från 1600-talets lokala domstolar till 1900-talets vattenkraftsutbyggnad.

Del två, "Kulturarv och tankens kolonisering", fokuserar olika aspekter av hur kulturarv och olika tankegoods hängt samman med offentliga institutioners koloniserande praktik att samla föremål, inklusive mänskliga kvarlevor, kartlägga landets kulturmiljöer, samt rasbiologins praktiska utförande.

I del tre, "Språk och skola", behandlas skolpolitik och undervisningsinnehåll i nomad- och sameskolan, samt perspektiv på kampen för de samiska språken. Här är den röda tråden den intima kopplingen mellan utbildningspolitik och språkanvändning, men kapitlen

visar också möjligheten att återskapa språk och deras historia genom spår i landskapet och i äldre källor.

Den fjärde delen, "Förvaltning och rättigheter", har fokus på de nutida regleringar och förvaltningssystem som påverkar samiska marker och näringar. Här representeras ett omfattande forskningsfält som omfattar samhällsvetenskaplig, juridisk och naturvetenskaplig forskning om markexploatering, skogspolitik, klimatförändringens konsekvenser och förvaltning av olika naturresurser.

"Hälsa och välbefinnande" är i fokus för del fem och här inbegrips både fysisk och psykisk hälsa, samt social tillhörighet och politisk inkludering. Även här är fokus i huvudsak på samtida förhållanden. Hälsa och delaktighet är, vid sidan av språkfrågor, ämnen som ofta nämns i de intervjuer som lämnats till kommissionen.

Den sista delen, "Motstånd", grupperar kapitel som på olika sätt särskilt visar på samiska strategier för att skydda och bevara samiskt liv, samhälle och mark. Från vitt skilda områden och tidsepoker ges exempel på hur samer, lokalt såväl som generellt, protesterat mot svenska myndigheters och företags intrång i samiska livsmiljöer.

Avslutning

Det samiska folkets erfarenheter präglar hela Skandinavien och är en betydande del av den europeiska erfarenheten. Samer är Europas enda urfolk och samisk historia, under de senaste tvåtusen åren, är intimt förknippad med hela kontinentens historia, samtid och framtid. Sanningskommissionen för det samiska folket (Ku 2021:02) är en kommission tillsatt av den svenska regeringen för att kartlägga konsekvenserna av den svenska statens politik för ett folk vars liv och erfarenheter sträcker sig långt bortom och utanför den svenska statens gränser.

Det här är en inneboende motsättning som forskningen benämner metodologisk nationalism, alltså att låta moderna staters gränser bestämma en forskningsfråga. Samerna är ett folk som sedan urminnes tid bebott ett vidsträckt landområde som i dag delats upp av fyra stater; Norge, Sverige, Finland och Ryssland. De olika staternas specifika politik gentemot samer har förvisso haft betydande konsekvenser som skiljt sig åt från land till land. Samtidigt kan inte samiska erfarenheter delas upp och avskiljas på detta sätt och det är ett pro-

blem att forskningen, liksom politiken, stannar vid nutida landgränser. För att i någon mån råda bot på denna av uppdraget definierade begränsning vill vi rekommendera läsaren att efter att ha tillgodo-gjort sig föreliggande antologi ge sig i kast med den norska²¹ och därefter den finska sanningskommissionens slutrapporter.²² Och varför inte även Svenska kyrkans vitbok?²³ Tillsammans ger dessa fyra volymer ett första steg för en mer omfattande kritisk granskning av tre staters, och en före detta statlig organisations, aktiviteter i och omkring Sápmi och gentemot samer. Fyra omfattande volymer kan tyckas mycket men som föreliggande arbete visar saknas ännu mycket kunskap om samiskt liv och Sápmis historia i relation till de tre staterna. Och fortfarande saknas en mer sammanfattande undersökning av förhållandena för samer inom den Ryska federationen.

Vår förhoppning med denna volym är att sporra till mer forskning i och omkring Sápmi. Genom att följa den här stången vill vi uppmuntra läsaren att träda in den *lávvu* som Sanningskommissionen för det samiska folket har försökt bygga, genom forskning, vittnesmål, sammanfattande slutsatser och åtgärdsförslag.

²¹ Sannhets- og forsoningskommisjonen. Sannhet og forsoning: grunnlag for et oppgjør med forsoningspolitikk og urett mot samer, kvener/norskfinner og skogfinner. Rapport til Stortinget fra Sannhets- og forsoningskommisjonen: Avgitt til Stortingets presidentskap 01.06.2023. Dokument 19 (2022–2023), (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2023).

²² ”Haluan, että kansani elämä paranee”: Saamelaisten totuus- ja sovintokomission loppuraportti OSA I, Valtioneuvosto 2025-12-04; ”Kyllä se on yhtä taistelua”: Saamelaisten totuus ja sovintokomission loppuraportti OSA II, kuulemiset, Valtioneuvosto, 2025-12-04.

²³ D. Lindmark, & O. Sandström, red. *De historiska relationerna mellan Svenska Kyrkan och samerna*. (Artos & Norma, 2016.)

Referenser

- Bergesen R. H. Dutch Images of Indigenous Sámi Religion. Jan Luykens Illustrations of Lapland. *Acta Borealia* (2015): s. 103–124.
- Broberg, G. *Statlig rasforskning: en historik över Rasbiologiska institutet*. Avd. för idé- och lärdomshistoria (Lunds universitet, 1995).
- Broberg, G. *Mannen som ordnade naturen: en biografi över Carl von Linné*. (Natur & Kultur, 2019.)
- Burnett, L. A. The 'Savage' Within: The Sami People and the Archaeology of Whiteness. *Isis* 116:4 (2025): s. 766–777.
- Klein, A., *Early Modern Knowledge about the Sámi. A History of Johannes Schefferus' Lapponia (1673)*. (Wehrhahn Verlag, 2023.)
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå Universitet, 2000.)
- Larsmo, O. *Lektion 11: en bok om rasbiologi*. (Kaunitz-Olsson, 2022.)
- Lindmark, D. & Sandström, O., red. *De historiska relationerna mellan Svenska Kyrkan och samerna*, 2 band. (Artos & Norma, 2016).
- Lundmark, L. *Stulet land: svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008).
- Lundmark, L. "Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm" – svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Kulturgräns norr, & Norrbottensakademien 2002).
- Löw, B. Johannes Schefferus och hans Lapponia. I Schefferus, J. *Lapland* (Almqvist & Wiksell 1956), s. 9–23.
- McGrath, A., Rademaker, L. & Troy, J., red. *Everywhen: Australia and the language of deep history* (UNSW Press, 2023).
- Mörkenstam, U. *Om "Lapparnes privilegier": föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. Studies in Politics 67, (Stockholms universitet 1999).
- Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*. (Inst. för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet, 1976 [1555]).

- Saamelaisten totuus- ja sovintokomissio, ”*Haluan, että kansani elämä paranee*”: Saamelaisten totuus- ja sovintokomission loppuraportti OSA I, Valtioneuvosto 2025-12-04; ”*Kyllä se on yhtä taistelua*”: Saamelaisten totuus- ja sovintokomission loppuraportti OSA II, kuulemiset, Valtioneuvosto, 2025-12-04.
- Sannhets- og forsoningskommisjonen. *Sannhet og forsoning: grunnlag for et oppgjør med fornorskningsspolitikk og urett mot samer, kvener/ norskfinner og skogfinner*. Rapport til Stortinget fra Sannhets- og forsoningskommisjonen: Avgitt til Stortingets presidentskap 01.06.2023. Dokument 19 (2022–2023), (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2023).
- Saura, A. Race biology. *Hereditas*, 157:48 (2020), s. 1–12.
- Schefferus, J. *Lappland*. (Almqvist & Wiksell, 1956.)
- Sjögren, D. *Den säkra zonen: motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet. (2010.)
- Stenberg, K. & Lindholm, V. *Dat läh mijen situd! En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)
- Smith, L. T., *Decolonizing methodologies: research and indigenous peoples*. (London: Zed 1999.)

DEL 1

Exploatering och kontroll

Rättigheter inför rätta – det svenska rättsväsendets behandling av samiska rättigheter till land och vatten före 1800

Gudrun Norstedt

Inledning¹

Efter Nöteborgsfreden 1323 ansåg sig den svenska kronan ha domsrätt över hela området runt Bottniska viken österut till Ule älv, med oklar utsträckning inåt landet.² De lappmarker som ligger inom Sveriges nuvarande gränser, de områden där samerna i ännu några sekler skulle vara helt dominerande, har aldrig hört till något annat rike. Ändå skulle det dröja innan den samiska befolkningen nåddes av någon centralstyrd rättskipning. I lappmarkerna förmedlades kontakterna med den svenska kronan huvudsakligen genom birkarlar, handelsmän från kusten.³ Först vid mitten av 1500-talet började kronan sända fogdar till alla lappmarker för att dels ta upp skatt, dels tillämpa svensk lagstiftning i form av Kristoffers landslag.⁴

I Jämtland var den nordisktalande befolkningen redan på järnåldern etablerad kring Storsjön och vidare längs Indalsälven upp mot

¹ Artikeln har skrivits inom ramen för forskningsprojektet Dela land: samisk resursförvaltning i äldre tid (VR 2021–01006).

² T. Wallerström. *Norrbottnen, Sverige och medeltiden: problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. (Lunds universitet, 1995), s. 48–49.

³ I. Bergman & L.-E. Edlund. Birkarlar and Sami – inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sami societies. *Acta Borealia*. 33:1 (2016).

⁴ S. I. Olofsson. Övre Norrlands historia under Gustaf Vasa och hans söner. I G. Westin & S. I. Olofsson (red.). *Övre Norrlands historia D. 1 Tiden till 1600*. (Norrbottnens och Västerbottens läns landsting, 1962), s. 314–319.

Åre och Duved. Under medeltiden fortsatte den att breda ut sig mot Föllinge, Strömsund, Kall och Handöl.⁵ Även i Härjedalens centralbygder fanns en nordisktalande befolkning åtminstone från och med medeltiden.⁶ Efter Kalmarunionens upplösning blev Norge, inklusive Jämtland och Härjedalen, en del av Danmark 1536. Vid den tidpunkten fanns redan ett fullt utvecklat system av kyrksocknar och tingslag som bildats med utgångspunkt i de medeltida bygderna.⁷ Den samiska befolkningen levde huvudsakligen i fjällområdet och det angränsande skogslandet. De utgjorde en minoritet i socknarnas och tingslagens periferi. Förhållandet bestod även under perioden 1564–1571 när Jämtland och Härjedalen ockuperades av Sverige, liksom efter det slutgiltiga svenska övertagandet 1645.

I den här artikeln kommer jag att presentera en översiktlig och sammanhållen beskrivning av hur svensk och annan nordisk rättskipning infördes i samiska områden. Därefter vill jag analysera hur samernas rätt till mark och vatten hanterades i denna rättskipning i förhållande till jordbrukare som kom utifrån. Jag kommer att begränsa mig till de förhållanden som gällt för samer i lappmarkerna inom Sveriges nuvarande gränser samt på skattefjällen i Jämtland och Härjedalen. Tidsmässigt fokuserar jag på tiden före 1800, eftersom det var kring denna tidpunkt som häradstingen förlorade sin rätt att självständigt döma i tvister om samiska skatteland.⁸

Först vill jag dock ge en kort bakgrundsbeskrivning av samernas historiska landinnehav i lappmarkerna respektive Jämtland och Härjedalen.

Skatteland och skattefjäll

I och med att olika centralmakter haft inflytande över lappmarkerna å den ena sidan och Jämtland och Härjedalen å den andra finns det två huvudsakliga principer för hur samernas markrättigheter har hanterats inom Sveriges nuvarande gränser.

⁵ H. Antonson. *Landskap och ödesbölen: Jämtland före, under och efter den medeltida agrar-
krisen*. (Stockholms universitet, 2004), s. 115; H. Salvesen. *Jord i Jemtland: bosetnings-
historiske og økonomiske studier i grenseland ca 1200–1650*. (Wisénska bokhandeln, 1979),
s. 149–161.

⁶ N. Ahnlund. *Jämtlands och Härjedalens historia D. 1. Intill 1537*. (Norstedts, 1948), s. 135–136.

⁷ Ahnlund. *Jämtlands och Härjedalens historia D. 1*, s. 205–207.

⁸ L. Lundmark. *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*. (Institutet för rätts-
historisk forskning, 2006), s. 108–118.

Lappmarkerna var i stor utsträckning uppdelade i land, ofta kallade skatteländ, som brukades av en eller flera familjer.⁹ Det var inte kronan som hade skapat och delat ut dessa land, vilket framgår av ämbetsmännens många försök att kartlägga och registrera dem. Sannolikt avspeglade landen en inomsamisk resursfördelning.¹⁰ Sedan den svenska kronan vid mitten av 1500-talet börjat upprätta skattelängder kunde samer styrka sin rätt till land och vatten med hänvisning till dessa. Före 1695 innehöll dock längderna oftast inga uppgifter om vilket område var och en ägde. Men det gick att begära utdrag från tingsprotokoll där tvister avgjorts eller intyg på markrättigheter från kronans befallningsman.¹¹ Sedan ett formellt insyningsförfarande införts för nybyggen genom 1749 års lappmarksreglemente blev det så småningom också vanligt att samer begärde insyn av sina skatteländ. Då definierades landets gränser och innehåll i ett syneinstrument som sedan offentliggjordes på tinget och infördes i domboken.¹²

I Jämtland och Härjedalen har det inte talats om skatteländ utan om skattefjäll. De går tillbaka på ett medeltida norskt system, där kungen eller någon annan stor markägare arrenderade ut så kallade bygselländ och utfärdade bygselbrev (*bygsel*, ofta försvenskat till *böxel*, ungefär arrende).¹³ Från både Jämtland och Härjedalen finns bygsellängder bevarade, liksom även en del bygselbrev framför allt gällande gårdar men i några fall för avradsland, det vill säga utmarksområden som upplåtits till bönder för jakt, fiske och fäbodbruk.¹⁴ Bygselbrev utfärdades också till samer för deras renbetesmarker. Håkon Hermanstrand, som ingående studerat förhållandena i Helgeland, menar att de samiska bygselländerna avspeglar en inomsamisk rättskultur på samma sätt som skatteländerna i lappmarkerna.¹⁵

⁹ G. Norstedt. *A land of one's own: Sami resource use in Sweden's boreal landscape under autonomous governance*. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2018), s. 53–58.

¹⁰ G. Norstedt. *Lappskatteländerna på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. (Thalassa, 2011), s. 20–21.

¹¹ Exempelvis tinget i Åsele den 2 januari 1689, SE/HLA/1040102/A/A I/A I a/4; AID: v573001.b7970; tinget i Jukkasjärvi den 12 februari 1691, SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3966; AID: v427336.b6810.s668.

¹² Det äldsta syneinstrument i K.B. Wiklunds avskriftsamling som inte handlar om något nybygge utan enbart berör ett lappskatteländ är från tinget i Åsele 1783. SE/RA/760001/Avdelning I/522; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0076327_00192.

¹³ H. Hermanstrand. *Eie eller leie, valg eller tvang? Samiske bygsler i Vaapste og Raane 1690–1800: Samisk handlingsrom i kongemaktenes grenseland*. (UiT: Norges arktiske universitet), 2021, s. 20–21, 152–158.

¹⁴ G. Hansson, O. Holm & K. G. Eriksson. *Gårdar och arrenden: Jämtlands och Härjedalens bygsellängder 1601–1645*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap och Riksarkivet i Östersund, 2023), s. 248–264.

¹⁵ Hermanstrand. *Eie eller leie, valg eller tvang?*, s. 232–238.

Från Jämtland och Härjedalen finns inga kända samiska bygselbrev bevarade från den danska tiden. När landskapen införlivades i Sverige kom systemet emellertid att leva kvar. Vid ett av sina första besök i området 1646 uppvaktades den svenske landshövdingen Hans Strijk av två samer. De visade upp sina frihetsbrev för vissa fjäll, utfärdade av den danske kungens tjänstemän, och fick dem förnyade.¹⁶ De svenska ämbetsmännen utfärdade ytterligare ett antal bygselbrev åt renskötande samer under de kommande decennierna.¹⁷ Endast ett sådant brev, om Ansättsfjället 1654, är fullständigt känt genom avskrift i en dombok, men flera andra finns omnämnda i samtida källor.¹⁸ Med tiden kom de samiska bygsellanden att kallas för ”skattefjäll.” Inte sällan gränsade böndernas avradsland och samernas skattefjäll mot varandra.¹⁹

Figur 1 Skattefjällen i södra Jämtland och norra Härjedalen på 1820-talet

Karta över skattefjällen i södra Jämtland och norra Härjedalen såsom de avgränsats genom avvittringen på 1820-talet, då stora arealer även avsattes till hemman (streckade ytor). Bilaga till Widmark, H. A., et al. (1883). *Förslag till förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige*.

¹⁶ J. Bromé. *Jämtlands och Härjedalens historia D. 3. 1645–1720*. (Norstedts, 1954), s. 164.

¹⁷ G. Prawitz. Renbetesfjällen IV: rättsutvecklingen fram till år 1886. I T. Cramér (red.). *Samernas skattefjäll 2* (Svenska Samernas Riksförbund, 1967), s. 35–36.

¹⁸ G. Prawitz. *Samernas rätt*. I T. Cramér (red.). *Samernas skattefjäll 1*. Stockholm: Svenska Samernas Riksförbund, 1966, s. 120; Prawitz. Renbetesfjällen IV, s. 4.

¹⁹ Prawitz. Renbetesfjällen IV, s. 13.

Material och metod

När det gäller tiden före 1645 utgörs mitt främsta källmaterial från lappmarkerna av fogderäkenskaper. Jag har använt mig av egna transkriptioner från Ume och Ångermanna lappmarker samt utgivna räkenskaper från Torne lappmark, och även gjort en del nedslag i publicerade fogderäkenskaper. Från Jämtland och Härjedalen har jag sökt igenom publicerade saköreslängder, domböcker och dombrev.

För tiden efter 1645 utgår jag från K.B. Wiklunds avskriftsamling. Den består av cirka 3 000 utdrag ur tingsprotokoll som avser samers rätt till land och vatten, från Torne lappmark i norr till Åsele lappmark i söder 1645–1845, samt från relevanta tingslag i Jämtland och Härjedalen 1649–1767.²⁰ Jag har transkriberat samlingen och därigenom gjort den sökbar, vilket innebär att jag har tillgång till ett stort material från hela studieområdet. För att kontrollera avskriftsamlingens kvalitet har jag gått igenom domböcker från tinget i Arjeplog från perioden 1646–1808. Genomgången visar att samlingen inte är fullständig; det går att hitta fler mål om samers rätt till land och vatten. Många av de mål som utelämnats är emellertid sådana som återkommer flera gånger. Merparten av de mål som rör samiska markrättigheter finns med i Wiklunds samling, ibland som fullständiga avskrifter, ibland som en kort notis om innehållet. Jag betraktar därför Wiklunds avskriftsamling som en mycket värdefull ingång till det annars svåröverskådliga material som domböckerna utgör.

De exempel som jag för fram i denna text har jag också kontrollerat mot de domböcker som finns digitaliserade och i möjligaste mån refererar jag till dessa, i första hand till versioner hos Arkiv Digital (då anges AID), i andra hand till Riksarkivet. Jag har däremot inte haft möjlighet att besöka arkiven.

När jag citerar de historiska källorna använder jag en moderniserad stavning.

²⁰ K.B. Wiklunds avskriftsamling. Kopiesamlingen (f.d. Avskriftsamlingen). Avskriftsamlingar i bokstavsordning. Riksarkivet. SE/RA/760001/Avdelning I/519–525.

Rättsväsendets utveckling

Rättsväsendet förändrades över tid, men inte på samma sätt i lappmarkerna respektive Jämtland och Härjedalen. Jag inleder därför med att kortfattat skildra utvecklingen innan jag går in på hur tvister om mark och vatten behandlades.

Fogdetiden i lappmarkerna

Samerna i lappmarkerna införlivades i den svenska jurisdiktionen av Gustav Vasa. Redan 1526, då skatteuppbörden i Umeå lappmark uppläts till underlagmannen i Västerbotten, Anders Persson Grubb, ålades denne att hålla samerna ”vid Sveriges lag och goda gamla sedvänjor.”²¹ Denna tidiga rättsutövning har emellertid inte lämnat några spår i arkiven. Först sedan Gustav Vasa vid mitten av 1500-talet utsett lappfogdar till att sköta skatteuppbörden i alla lappmarker tas rättskipningen upp i fogderäkenskaperna. Redovisningen är ekonomisk, snarare än juridisk, och består mest av förteckningar över sakören (bötesbelopp), med uppgift om vem som betalat vad och varför. Däremot framgår det inte hur diskussionerna gått eller hur domarna motiverats. Saköreslängder hittar man i landskapshandlingarna från och med 1554, då arkivserien *Norrlands lappmarker* inleds med räkenskaper från Luleå, Torne och Kemi lappmarker. Längderna är av samma karaktär som i bondebygderna, exempelvis i Medelpad.²²

Arkivserien *Norrlands lappmarker* avslutas 1620. Därefter arrenderar Gustaf II Adolf ut skatteuppbörden i det svenska riket, inklusive lappmarkerna, till privata intressenter i 15–20 år framåt.²³ Från den perioden finns ingen dokumentation av eventuell rättskipning.

²¹ I. Fellman. Inledning. *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*, 3. (Finska litteratursällskapets tryckeri, 1912.)

²² M. Taussi Sjöberg. *Rätten och kvinnorna: från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*. (Atlantis, 1996), s. 32–33.

²³ M. Hallenberg. *Statsmakt till salu: arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*. (Nordic Academic Press, 2008), s. 46.

Lagmansting och häradsting i lappmarkerna

När kronan återtar sitt grepp över skatteuppbörden uppträder också de första egentliga domböckerna från lappmarkerna. Den första är från 1639 och omfattar Torne och Kemi lappmarker.²⁴ Protokollen förs av underlagman Jakob Andersson Grubb, som förväntades utöva svensk rättskipning precis som sin ovan nämnde farfarsfar. Därefter finns en lucka fram till 1645, då domböcker finns bevarade från samtliga lappmarker.²⁵ Jakob Andersson Grubb hade då efterträtt av sin son Jakob, även han underlagman.

Ända sedan medeltiden har den svenska rättskipningen på lokalplanet inbegripit en nämnd som i princip skulle bestå av tolv män och därför kallades för tolvmän eller nämndemän. Nämnden valdes ur och av lokalbefolkningen och hade en stark ställning gentemot domaren.²⁶ När ting av svensk modell började hållas i lappmarkerna tillsattes nämnder även där. I det första protokollet från Torne lappmark bestod nämnden av sex borgare från Torneå och sex samer från Lappmarken. Antalet nämndemän och fördelningen mellan grupperna varierade från år till år, men efter 1680 var samerna alltid i majoritet. År 1683 var samtliga nämndemän samer, men därefter återkom ett fåtal borgare under ett par år, för att efter 1687 utebli helt. Nämnden blev då helt samisk. Förändringarna i nämndens sammansättning kommenteras inte i protokollet.²⁷ Det starka samiska inslaget i lappmarkernas nämnder anses ha inneburit att samisk sedvanerätt fick ett stort inflytande på rättskipningen.²⁸

År 1680 genomförde Karl XI en reform genom vilken fackjurister skulle utnämnas till häradshövdingar. I lappmarkerna förblev dock allt vid det gamla. Underlagmannen Jakob Jakobsson Grubb efterträdde 1679 av sonen Lars, som 1682 erhöll Kunglig Majestäts (Kungl. Maj:ts) tillstånd att "under karaktär av häradshövding" fortsätta som

²⁴ Torneå och Kemi lappmarks dombok pro anno 1639. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/1783; AID: v420574.b4750.s453.

²⁵ Dombok av Västerbottens lappmarker pro anno 1645. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/1785; AID: v420576.b5710.s552.

²⁶ Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna*, s. 17–18.

²⁷ D.A. Larsen & K. Rauø (red.), *Dombok Torneå lappmark: Jukekasjärvi og Enontekis tinglag, 1639–1699*. (Finnsnes: Lenvik bygdemuseum, 1997.)

²⁸ F. Hultblad, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokemokks socken*. (Uppsala universitet, 1968), s. 72; J. Larsson & E.-L. Päiviö Sjaunja, *Self-governance and Sami communities: transitions in early modern natural resource management*. (Palgrave Macmillan, 2022), s. 58–59; Lundmark, *Samernas skatteland*, s. 25–26; B. Marklund, *Det milsvida skogsfolket: skogssamernas sambälle i omvandling 1650–1800*. (Umeå universitet, 2015), s. 86.

domhavande i lappmarkerna.²⁹ Den gamla ordningen fick sitt slut när Lars Jakobsson Grubb 1697 efterträdde av Markus Bostadius, rådmän i Umeå. Hädanefter skulle även tingen i lappmarkerna ledas av en häradshövding och kallas för häradsting.³⁰

Tingen i Jämtland och Härjedalen

Under den danska tiden var kungens fogde ofta närvarande vid bygdetingen, men han deltog inte i dömandet utan tingen hade full bestämmanderätt över tingslagets angelägenheter.³¹ Domböcker från Jämtland finns bevarade från 1621–28 och 1634–43, således tidigare än i lappmarkerna.³² Från Härjedalen verkar det inte finnas några domböcker bevarade från den danska tiden, men fragment av tingsförhandlingarna framträder i bevarade dombrev.³³ Mig veterligt har ingen forskning skett om det samiska deltagandet i tingen under denna period.

När Jämtland och Härjedalen införlivades i Sverige 1645 infördes också det svenska rättsväsendet. Från och med 1649 finns svenska domböcker bevarade. De visar att samerna deltog vid tingen på de orter där de betalade sin skatt, vilket i Jämtland var Hammerdal, Offerdal eller Undersåker och i Härjedalen Hede.

Även i Jämtland och Härjedalen fanns det sedan medeltiden nämnder med stark ställning gentemot domaren vid bygdetingen.³⁴ Nämndemännen hämtades emellertid aldrig från samernas led.³⁵ Liten eller obefintlig representation i nämnden borde ha varit till nackdel för samerna när de tvistade med bönder om mark och vatten, men detta är otillräckligt utforskat. Sigrid Ejemar har i en prisbelönt masteruppsats studerat samernas deltagande i de jämtländska bygde-

²⁹ S. I. Olofsson. Samhälle och ekonomi i övre Norrland under stormaktstiden. I G. Westin (red.). *Övre Norrlands historia. D. 3, Tiden 1638–1772*. (Norrbottnens och Västerbottnens läns landsting, 1974), s. 122–123.

³⁰ Fellman. Inledning.

³¹ J. Bromé. *Jämtlands och Härjedalens historia D. 2. 1537–1645*. (Norstedts, 1945), s. 321–322.

³² G. Hasselberg, K. Mellander, E. Festin, I. Wikström & P. Persson (red.). *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll. 1. Jämtlands domböcker 1621–1628*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1933); G. Hasselberg, K. Mellander, E. Festin, I. Wikström & P. Persson (red.). *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll. 2. Jämtlands domböcker 1634–1643*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1934.)

³³ C. Kalin. *Härjedalsbrev 1531–1645*. (Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap, 2009.)

³⁴ Ahnlund. *Jämtlands och Härjedalens historia D. 1*, s. 510–511.

³⁵ L. Rumar. *Historien och Härjedalsdomen: en kritisk analys*. (Vaartoe – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet, 2014), s. 139.

tingen 1649–1700.³⁶ Samernas förhållande till rättsväsendet i Härjedalen har däremot ännu inte blivit föremål för någon forskning, liksom inte heller perioden efter 1700 i något av landskapen. Här skulle Wiklunds avskriftsamling kunna komma till användning i och med att den innehåller avskrifter och noteringar från båda landskapen fram till 1700-talets senare del.

Twister om mark och vatten

Hur hanterade det svenska rättsväsendet tvister om mark och vatten mellan samerna och de jordbruksintressen som kom utifrån före 1800? Eftersom kronans ambitioner att exploatera obygder stadigt ökade förändrades också rättstillämpningen. Här ska jag försöka utreda hur detta yttrade sig i praktiken.

Fogdarnas rättsutövning

Det saknas mer uttömmande forskning om de svenska fogdarnas rättsutövning. Enligt Lennart Lundmark, som gått igenom Lule lappmarks räkenskaper från perioden 1552–1620, finns där inga sakören (böter) som gäller tvister om mark eller vatten.³⁷ Jag har gjort några nedslag i andra fogderäkenskaper och fått i stort sett samma bild som Lundmark. Det enda jag har kunnat hitta är något enstaka jaktmål mellan samer, exempelvis i Torne lappmark 1558 då en man från Tenobynd inkräktat på en annans jaktområde.³⁸ Med andra ord har jag inte hittat någon tvist om mark eller vatten mellan samer och personer utifrån under den period när fogdarna stod för rättsutövningen. Såvitt bekant fanns det inga nybyggare i lappmarkerna under denna tid. Däremot borde det ha kunnat uppstå tvister med de bönder som utnyttjade fiskevatten i lappmarkerna, men inte heller några sådana exempel har jag hittat.

³⁶ S. Ejemar. *Encountering diversity before and beyond the district courts: the Saamis' situation in north-western Jämtland 1649–1700*. Masteruppsats (Uppsala universitet, 2023).

³⁷ Lundmark, *Samernas skatteland*, s. 25.

³⁸ K. Rauø & D. A. Larsen (red.). *Fogderegnskap for Torneå lappmark og "Wästersjön" 1553–1561*. (Lenvik bygdemuseum, 2002), s. 14.

I Jämtland och Härjedalen låg samernas och böndernas marker nära varandra, men jag har inte kunnat hitta ett enda mål med samer inblandade i de svenska saköreslängderna från 1564–1571.³⁹

Twister med bönder utanför lappmarkerna

På 1600-talet kan man hitta mål där samer från lappmarkerna stämt bönder bosatta utanför lappmarkerna för att de inkräktat på deras jaktmarker och fiskevatten. Det skedde exempelvis på tingen i Ramsele 1655 och 1656, då två samer från Ångermannaby anklagade finska nybyggare från Tåsjö och Röström för intrång. Rätten dömde ”efter flitigt rannsakande” till att finnarna inte hade rätt att ”göra lapparna härutinnan något förfång”, och om de ”in på hans skogsägor fika och fara, skola de undergå straff och plikt som lag förmår”.⁴⁰

Ett liknande mål togs upp i Jukkasjärvi 1684, då samer från Siggevaraby klagade över att bönder från Junosuando och Tarendö jagade och fiskade ovanför lappmarksgränsen. I protokollet citeras landslagens byggningsbalk (avsnitt 20) med sina ålderdomliga formuleringar. Det var förbjudet att ”fara i en annors skog utan lov och minne, med gildrom efter fuglom eller djurom, skolandes dessutom vara förpliktade att giva åter skogsägandenom det de där fingo”, liksom att göra ”åverkan i annors mans vatten.” Bönderna dömdes till böter.⁴¹ Det finns inget som tyder på att tingen i lappmarkerna vid den här tidpunkten tillämpade lagen på något annat sätt än andra ting. Samerna hade samma rätt till sina jaktmarker och fiskevatten som andra svenska undersåtar.

³⁹ R. Swedlund (red.). *Jämtländska räkenskaper 1564–1571. 1. Räkenskaper 1564–1567*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1944.)

⁴⁰ Tingen i Ramsele den 19 mars 1655. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3136; AID: v421263.b2750.s235. Tingen i Ramsele den 17 mars 1656. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3137, v421264.a.b2500.s226.

⁴¹ Tingen i Jukkasjärvi den 30 januari 1684. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3471; AID: v423996.b9220.s910.

Lappmarksplakaten 1673 och 1695

Rättsläget förändrades i och med att kronan började främja nybyggeskolonisationen i lappmarkerna. Bakgrunden till detta har utförligt utretts av flera forskare⁴² och ska därför inte diskuteras närmare här. Dock vill jag ta upp de dokument som utfärdades för detta syfte och som hädanefter blev styrande för många utslag från tingen i lappmarkerna, nämligen lappmarksplakaten.

Det första kungliga plakatet angående lappmarkernas bebyggande, utfärdat den 27 september 1673, motiverades dels med att samerna skulle få tillräcklig kristendomsundervisning, dels med att det ”som nu ligger öde och obrukat, därigenom göras nyttigt och upparbetas till vår och rikets tjänst.” Det skulle ske genom:

svenska och finska åbor, vilka den jordmån, varav Lapparne efter sin näringsart nu ingen nytta eller fördel sig kunna göra, till ängsmark och mulbete samt annan tarvlig föda av skog, strömmar och sjöar bruka och nyttja kunna.

För att locka dessa nya åbor utlovades 15 års skattefrihet och därefter låg skatt samt frihet från knektutskrivning i alla tider.⁴³

Tanken var alltså att nybyggeskolonisationen inte skulle inkräkta på samernas rättigheter. Den skulle baseras på resurser som var ointressanta för samerna. I praktiken var detta förstås inte så lätt. I Kemi lappmark på den nuvarande finska sidan ledde ett inflöde av svedjebrukare snart till problem för samerna, som framförde klagomål till högre ort.⁴⁴ Karl XI tog detta på allvar och utfärdade ett nytt plakat den 3 september 1695. Där förtydligade han att de som slog sig ned i lappmarkerna inte skulle:

lägga sig allena på överflödigt svedjande (...) utan vara förpliktade landet så väl med hus att bebygga, som ock medelst åkers upptagande och ängars uppräjdande så att *excolera* [uppodla] och uppbruka, som det annorstädes i våra provinser vanligt är.⁴⁵

⁴² G. Göthe. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation: från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*. (Stockholms högskola, 1929), s. 157–177; K. Korpiaakko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rättshistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*. (Juristförbundets förlag, 1994), s. 366–388; Lundmark. *Samernas skatteländ*, s. 51–60; Norstedt. *Lappskatteländen på Geddas karta*, s. 11–13.

⁴³ E. Poignant. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfriheterna*. (Samson & W., 1872), s. 20–21.

⁴⁴ H. Tegengren. *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark: studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*. (Åbo Akademi, 1952), s. 77–87.

⁴⁵ Poignant. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfriheterna*, s. 33–34.

På tingen åberopades plakaten hädanefter som stöd för nybyggares rätt att slå sig ned i lappmarkerna, men i allmänhet sades också att nybyggaren inte fick göra intrång på samernas näringar. När exempelvis en bondson från Muonionniska 1683 begärde att få ta upp ett nybygge vid Louteensuanto i Lainioälven (Nedre Soppero) fick han försäkra att han aldrig ville eller skulle ”göra lapparna något inpass eller förfång i deras gamla fiskebruk”.⁴⁶ När två bönder från Hovlös 1689 begärde att få slå sig ned vid Storluleåforsen (Kuouka) i Luleälven protesterade de två samer som var skattelandets innehavare. Rätten konstaterade att det kungliga plakatet gav de aspirerande nybyggarna rätt att slå sig ned i lappmarken för att bedriva ”näring med åker och äng varmed de intet kunna prejudicera bemälte skattlappar.” De fick också fånga lax i forsen, vilket ”lapparne tillförne intet brukat”. Samtidigt varnades nybyggarna för att ”intet tränga merbemälte lappar eller dem i någon måtto vara för när i deras näring.”⁴⁷ Vid tingen tolkades alltså lappmarksplakaten så att de å ena sidan gav nybyggare rätt att slå sig ned, å andra sidan utgjorde ett skydd för samernas fortsatta rätt att bedriva jakt, fiske, renskötsel och vad annat de behövde för att klara sig.

En annan viktig handling från samma tid är den resolution om förhållandena i lappmarkerna som Karl XI utfärdade den 8 juli 1695.⁴⁸ Där tog han bland annat upp de stridigheter som uppkommit mellan några bönder i Torne och Kemi socknar och närboende samer angående fisket i vissa träsk. Kungen stadgade att landshövdingen skulle låta utreda var fisketräskens var belägna, och om de låg ovanför lappmarksgränsen ”pröva vi skäligare, att Lapparne därför bliva skattlagde, än några bönder, som långt därifrån äro avlägsne.” Samtidigt som kungen försökte locka nybyggare till lappmarkerna värnade han således om samernas rättigheter i förhållande till de bönder som var bosatta utanför lappmarkerna.

Resolutionen från 1695 åberopades emellanåt av tinget, exempelvis i Jukkasjärvi 1702. Då lämnade en same från Siggevaara in en förlikningsskrift där han beviljade en bonde från Kuivakangas i Övertorneå fiskerätt i några sjöar omkring Soppero. Häradsrätten avvisade för-

⁴⁶ Tinget i Jukkasjärvi den 29 januari 1683. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3470; AID: v423995.b6760.s667.

⁴⁷ Tinget i Jokkmokk den 31 januari 1689. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3478; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0120273_00574.

⁴⁸ Poignant. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfriheterna*, s. 21–22.

likningen med hänvisning till att kungen stadgat att fisketräskan i lappmarkerna skulle brukas av samerna.⁴⁹

Kronan hade därmed bestämt sig för att främja nybyggeskolonisationen i lappmarkerna, men försökte fortfarande upprätthålla samernas rätt till mark och vatten.

Lappmarksreglementet 1749

Karl XII prioriterade annat än lappmarkerna. Men under frihetstiden vaknade intresset på nytt. År 1733 tillsattes Gabriel Gyllengrip som landshövding i Västerbottens län. Han var starkt präglad av tidens merkantilistiska strömningar som bland annat innebar att all ekonomisk verksamhet skulle regleras för att främja exporten och minska importen. Den inhemska produktionen skulle gynnas. Gyllengrip engagerade sig mycket aktivt i lappmarksfrågorna och menade bland annat att de flesta nybyggare hade för många vuxna i hushållet. Sönerna ägnade sig åt att jaga och fiska, trots att dessa näringsgrenar var förbehållna samerna. Den samiska befolkningen fick svårt att försörja sig. Nybyggarsönerna borde i stället bryta ny mark. Om de inte ville göra det menade Gyllengrip att de borde kunna bli utskrivna till soldattjänst på samma villkor som unga män utanför lappmarkerna. Han framförde också att det behövdes en bättre ordning för insynning och skattläggning av nybyggen. På så vis kunde det bedömas var det fanns utrymme för ytterligare nyodling.⁵⁰

År 1738 beslutade ständerna att inrätta Direktionen över lappmarkens ecklesiastikverk, vilket fick en avgörande betydelse för den fortsatta utvecklingen. Verket var, trots namnet, inte begränsat till den kyrkliga verksamheten. Direktionen bestod av rikets högsta ämbetsmän och var i praktiken densamma som Sveriges regering och därför var dess befogenheter närmast obegränsade. Under ledning av Umeåborgaren Olof Malmerfelt utreddes och diskuterades de ekonomiska förhållandena i lappmarkerna under flera år, vilket utmynnade i ett reglemente vanligen kallat lappmarksreglementet, som stadfästes 1749 ”för dem, som antingen redan bo och bygga i Lapp-

⁴⁹ Tinget i Jukkasjärvi den 4 februari 1702. SE/HLA/1040125; AID: v487142.b2860.s555.

⁵⁰ Göthe. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation*, s. 408–422.

land eller ock hädanefter till landets uppbrukande därstädes sig ned-sätta vilja.”⁵¹

Genom lappmarksreglementet förtydligades den önskvärda näringsfördelningen mellan lappmarkernas olika invånare. Nybyggarna skulle i första hand ägna sig åt odling och kreaturshållning, inte åt jakt och fiske. Jakträttigheterna begränsades till ”en halv mil ifrån deras hemvist” eftersom ”lappallmogen, vilka till en del för slikt skatta, nog-samt medhinna att fånga och skjuta allt det vilt, som under namn av dyrare skinnvaror kommer.” Varje nybyggare skulle garanteras hus-behovsfiske, men ingen fick lägga beslag på mer fiskevatten än att det också skulle räcka till andra som i framtiden kunde tänkas slå sig ned på platser som var tjänliga till nybruk. Ett formellt förfarande för insynning och tillstånd till nybyggen infördes.⁵²

Hädanefter hänvisade häradsrätterna inte längre till lappmarks-plakaten från 1673 och 1695, utan till 1749 års reglemente. Så skedde exempelvis i Jokkmokk 1757, då nybyggaren i Vajkijaur besvärade sig över att några samer jagat ekorre på bergen Rievsåvärre och Soahkoajvve. Nybyggaren menade att detta var hans land, men reglementet stadgade ju att han bara hade jakträtt inom en halv mil från nybygget, och endast Rievsåvärre låg med nöd och näppe inom den radien. Nybyggaren och samerna kom därför överens om att gränsen mellan deras marker skulle gå mellan de båda bergen.⁵³

År 1788 besvärade sig flera samer från Saarivuoma över att nybyggare från Lainio hade satt ut vildrenssnaror på ”flera långt av-sides belägna berg” där samerna:

vid återkomsten från fjället emellan Mikaeli och Helgomässtiden varje år därom i okunnighet, som oftast uppehöll sig med deras renhjordar på trakter varest snarorna blivit utlagde, och därigenom ej sällan timade att tamda renar fångades.

Även här hänvisade rätten till halvmilsgränsen i lappmarksreglementet och utfärdade ett vite för nybyggare:

⁵¹ Olofsson, S. I. Samhälle och ekonomi i övre Norrland under frihetstiden. I G. Westin (red.). *Övre Norrlands historia. D. 3, Tiden 1638–1772*. (Norrbottnens och Västerbottens läns lands-ting, 1974), s. 503–504, 522.

⁵² Göthe. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation*, s. 448; Poignant. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfriheterna*, s. 37–43.

⁵³ Tinget i Jokkmokk den 15 februari 1757. SE/HLA/1040006/A I a/5; AID: v153363.b178.

som sedan lapparna om hösten med sina renar från fjället nedkommit utsätta vildrensnaror på de trakter och berg varest lapparna vanligen vistas och till bete nyttja; även som dylika snaror ej heller må utsättas nära de lappars byar vilka hela året uppehålla sig i skogslandet.⁵⁴

För fisket angavs ingen avståndsgräns i lappmarksreglementet, men i praktiken tillämpade häradsrätterna halvmilsgränsen även här.⁵⁵

År 1788 klagade en same från Talma över att nybyggarna i Vittangi och Kuoksu fiskat i Jostojávri strax öster om Torne träsk ”över 16 mil ifrån Vittangi by.” Nybyggarna hävdade att de fått lov till detta av de närmast boende samerna, men rätten tog ingen hänsyn till detta utan konstaterade att nybyggarna var förbjudna att bedriva ”fisk- och djurfänge” mer än en halv mil från sina gårdar. Eftersom dessutom ”lapparna äro berättigade till fiskets nyttjande uti de träsk varomkring de vistas samt därutinnan ej böra förfördelas” hade nybyggarna ingen rättighet att fiska i Jostojávri.⁵⁶

I Enontekis 1789 klagade en same från Könkämä över att en nybyggare i Karesuando hade gjort intrång på hans fiskevatten. Nybyggaren hävdade att han fått tillstånd till detta av kyrkoherden, men samens kunde uppvisa ett intyg från 1775 på att fiskerätten var hans. Med hänvisning till dels detta, dels att det var otillåtet enligt lappmarksreglementet att färdas så långt hemifrån för att jaga och fiska, blev nybyggaren förbjuden att fiska i dessa träsk.⁵⁷

I analogi med detta växte det vid vissa häradsrätter fram en praxis att renskötare inte skulle få vistas inom fem kilometer från nybyggena. I Jokkmokk 1752 klagade nybyggarna i Vajkijaur och Juggijaur över en same från Sirkas som flyttat med sina renar nära deras gårdar och förstört hässjat hö. Med hänvisning till 1749 års lappmarksreglemente förbjöd häradsrätten samens att flytta närmare än en halv mil från dessa båda nybyggen.⁵⁸ Samma resonemang följdes vid Gällivare häradsrätt 1761, då två nybyggare i Skröven besvärade sig över att två samer från Sjukksjukksbyn lägrat sig med sina renar i närheten och även jagat. Nämndemännen intygade att det berörda området låg ungefär en halv

⁵⁴ Tinget i Enontekis den 18 februari 1788. SE/HLA/9010004/B/2/A I/1; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0076319_00578.

⁵⁵ N. Arell. *Renomadismen i Torne lappmark: markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*. (Umeå universitet, 1977), s. 173.

⁵⁶ Tinget i Jukkasjärvi den 9 februari 1788. SE/HLA/1040008/A/A I/A I a/1c; AID: v153384.b250.

⁵⁷ Tinget i Enontekis den 18 februari 1789. SE/HLA/9010004/B/2/A I/1; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0076319_00608.

⁵⁸ Tinget i Jokkmokk den 3 februari 1752. SE/HLA/1040006/A I a/5; AID: v153363.b57.

mil från nybygget och att samerna utöver detta hade tillräckligt med land. Rätten dömde, med hänvisning till lappmarksreglementet, att samerna hädanefter vid vite inte fick vare sig jaga eller utnyttja renbetet där.⁵⁹ Som Nils Arell påpekat skulle dessa fredade halvnilszoner kring nybyggena, om de helt och hållet slagit igenom, ha skapat stora sammanhängande områden där renskötsel inte kunde bedrivas. Det skulle ha orsakat allvarliga problem.⁶⁰

Lappmarksreglementet innebar alltså en tydligare uppdelning mellan samers och nybyggares näringsutövning. Nybyggarnas begränsade jakt- och fiskerättigheter fastslogs, vilket medförde ett starkare skydd för samernas rätt till jakt och fiske. Samtidigt kunde reglementet också medföra avsevärda inskränkningar i samernas möjligheter att utöva sina rättigheter om det tolkades som att nybyggarna hade ensamrätt på markerna närmast nybyggena.

Jämtland och Härjedalen

I Jämtland och Härjedalen fanns inga specialbestämmelser liknande dem som fanns i lappmarkerna. Tvister löstes med hänvisning till gällande lag eller tidigare utslag. Ett exempel är från Offerdals häradsrätt 1705, där en same beklagade sig över att två bönder från Norrgård i Föllinge socken bedrev både jakt och fiske på hans område. Rätten förbjöd Föllingeborna att göra detta igen.⁶¹ Ett annat exempel från Offerdal rör en same som tvistade med en bonde från Sölvsvädd i Kalls socken om fisket i Sösjön. Bonden hävdade att sjön ingick i hans avradsfiske Torrön, men de dokument han åberopade styrkte inte detta. Samen kunde däremot visa ”brever” från 1670 och 1671 som bevisade att Sösjön låg inom hans skattefjälls rāmärken. Alltså dömde rätten med hänvisning till byggningsbalken i landslagen att bonden inte fick fiska i Sösjön.⁶² År 1725 i Hammerdal fridlystes fiskevattnet Stor-Brinnsjön, ”som skulle ligga in uti lappfjället”, från intrång från Föllingeböndernas sida ”så länge de icke med fulla skäl gitte fulltyga att detta fisket skall komma in på Föllinge skatte- eller

⁵⁹ Tinget i Gällivare den 27 februari 1761. SE/HLA/1040004; AID: v469074.b2050.

⁶⁰ Arell. *Rennomadismen i Torne lappmark*, s. 177.

⁶¹ Tinget i Offerdal den 10–13 februari 1705. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI c/3821; AID: v494178.b880.s83.

⁶² Tinget i Offerdal den 28 oktober 1720. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI c/3836; AID: v494751.b2630.s258.

avradsskog.”⁶³ Liksom i lappmarkerna handlades frågor om skattefjällen av häradsrätterna. De respekterade samernas ensamrätt att bruka vissa områden till renbete, jakt och fiske.

Nämndemännens betydelse

I takt med att samernas andel av befolkningen i lappmarkerna minskade förändrades nämndernas sammansättning vid tingen. I Maanselkä i Kemi lappmark på den finländska sidan blev samerna i minoritet i förhållande till de inflyttade finnarna redan 1693.⁶⁴ I Arvidsjaur och Jokkmokk behöll samerna majoriteten ända in på 1790-talet.⁶⁵ Flera forskare, däribland jag själv, har tagit upp sammansättningen av nämnderna som en viktig faktor för samernas inflytande över användningen av mark och vatten.⁶⁶ Även om det inte alltid sagts rakt ut har andeningen varit att fler nybyggare i nämnderna blev till nackdel för samerna. Någon egentlig forskning om detta känner jag emellertid inte till, varför jag nu har tittat närmare på saken.

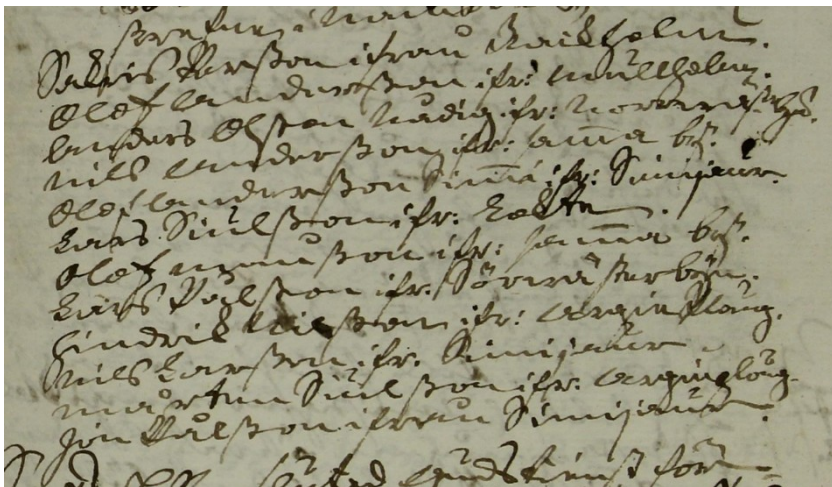
⁶³ Tingt i Hammerdal den 25 november 1725. SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3841; AID: v494756.b2200.s214.

⁶⁴ Tegengren. *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark*, s. 83.

⁶⁵ R. Kvist. Friktion och samexistens: den fjällsamiska markanvändningen och relationerna till nybyggarna i Jokkmokk 1760–1860. *Tre Kulturer*. 4, 1988; Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 104.

⁶⁶ Hultblad. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 72; Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 81; Norstedt. *A land of one's own*, s. 71.

Figur 2 Nämndemän i Arjeplogs häradsrätt 1791

Tingsprotokoll från Arjeplog den 27 januari 1791. Här räknas nämndemännen upp. Först nybyggarna, en från Rackholm/Racksund och en från Mullholm. Därefter samer från Norrvästerbyn, Semisjaur, Luokta, Sörvästerbyn och Arjeplog – alla de fem "lappbyar" som fanns inom Arjeplogs tingslag vid denna tid.

Min genomgång av K.B. Wiklunds avskriftsamling visar att nämnderna framför allt spelade roll för att lösa konflikter inom den samiska gruppen. De gav upplysningar om var land var belägna, längs vilka stråk man brukade flytta, vem som av hävd brukade vilket område och hur det såg ut med tillgång på fisk, renbete och andra nyttigheter. Det var sakförhållanden som domaren inte kunde ha någon uppfattning om. Däremot tillfrågades nämnden inte särskilt ofta om marktvister mellan samer och inflyttade nybyggare. Jag har inte kunnat identifiera fler än 15 sådana mål i Wiklunds avskriftsamling. Dessa fall är utspridda från 1691 till 1844 från Torne lappmark i norr till Lycksele lappmark i söder. Det gör det omöjligt att uttala sig med någon säkerhet om betydelsen av nämndens sammansättning.

Inte desto mindre kan man konstatera att de 15 fallen inte visar någon uppenbar utveckling till de renskötande samernas nackdel. Ett exempel är två likartade mål som behandlades vid Gällivare häradsrätt 1828 och 1844. I det första målet hade två nybyggare i Killinge instämt en renskötare från Norrkaitum för att dennes renar ätit upp hö på avlägset belägna ängar. Renskötarens ombud påpekade att höet inte varit inhägnat och att en kungörelse av den 13 oktober 1801 stadgade att den nybyggare som inte stängde in sina höstackar "med en stadig och tät gärdsgård till 4 alnars höjd samt 5 à 6 alnars avstånd

från alla sidor ifrån stacken (...) finge skylla sig och själv sin skada stånda”.

Nämnden intygade att ängarna låg så nära fjället att gärdselvirke inte fanns inom tre mils avstånd. När det dessutom visade sig att det inte kunde styrkas att kungörelsen hade lästs upp ”årligen före höbärgningstiderna från predikstolen” så dömdes renskötaren att betala ett rejält skadestånd och dessutom stå för rättegångskostnaderna. Nämnden, som hade en viss övervikt av nybyggare, uttalade sig till nybyggarnas fördel.⁶⁷

I det andra målet var det en renskötare i Sörkaitum som instämts för att hans renar ätit upp hö för två bönder i Hakkas. Även denna gång hänvisade renskötaren till 1801 års kungörelse. Nu kunde vice pastorn intyga att kungörelsen blivit uppläst från predikstolen i april 1842 i god tid före höbärgningen. Dessutom upplyste nämnden om att samerna ”nästlidet år med största svårighet kunnat sköta sina renar, som i anseende till det dåliga betet sprungit än hit, än dit.” Rensköterna slapp betala skadestånd och nybyggarna fick stå för rättegångskostnaderna. Det verkar som om den avgörande faktorn var att kungörelsen denna gång hade lästs upp i enlighet med reglementet. Inte desto mindre bör man notera att nämnden, trots att den även nu hade en övervikt av nybyggare, uttalade sig till renskötarnas fördel och framhöll att det varit svårt för dem att kontrollera renarna.⁶⁸

I Jämtland och Härjedalen fanns samerna överhuvudtaget inte representerade i nämnderna. Sigrid Ejemar konstaterar att detta påverkade samernas inflytande i det lokala självstyret och rättsutövningen negativt.⁶⁹ Det förefaller rimligt att tänka sig att samerna inte kände sig delaktiga i häradsrättens arbete på samma sätt som i lappmarkerna, och inte så gärna väckte talan vid tinget. Men när ett mål väl avhandlades vid tinget kan jag inte tydligt se att samernas intressen åsidosattes. Ett exempel är det mål som väcktes vid Hammerdals häradsrätt i november 1696. En bonde i Strand, som själv var nämndeman, besvärade sig tillsammans med några ”medinteressenter” över två samer som hade fångat bäver på deras avradsland Ögelströmsfisket. De kunde visa upp ett avradsbrev där landets råmärken angavs. Alla var ense om att den bäck i Kärrnässkogen där samerna satt sina

⁶⁷ Tinget i Gällivare den 22 februari 1828. SE/RA/760001/Avdelning I/524; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0076329_00123.

⁶⁸ Tinget i Gällivare den 16 februari 1844. SE/HLA/1040004/A I a/11; AID: v192225.b5990.

⁶⁹ Ejemar. *Encountering diversity before and beyond the district courts*, s. 21.

bäverfällor var belägen inom dessa rāmärken. Samerna hävdade emellertid att landområdet inte hörde till avradsfisket och visade ett dokument från 1652 som skulle styrka detta. Nämnden intygade att avradet endast gällde fisket och inte skogen. Trots att det alltså var en av nämndemännen som klagat slog häradsrätten fast att det var samerna som hade rätt till fjällfångsten i skogen.⁷⁰

Ett annat exempel är ett mål som väcktes vid Undersåkers häradsrätt i oktober 1697. Nu gällde det en älghud som några bönder tagit av en same med motiveringen att älgen fällts på böndernas avradsland. Samen förklarade att han skjutit älgen i en ”liten skogsrumpa” mellan skattefjället och sjön Torrön, en trakt som hörde till hans skattefjäll. Bönderna bestred detta, men eftersom de inte hade något avradsbrev med sköts saken upp.⁷¹ Vid vårtinget 1698 uppvisades avradsbrevet, men eftersom inga rāmärken nämndes i det beslutades att två av tolvmännen skulle hålla syn i parternas närvaro.⁷² Vid hösttinget 1698 presenterade tolvmännen resultatet av synen och intygade att älgen var skjuten ”under fjället på en fjällklimp därest lapparne hava tillstånd att skjuta”. Samen fick rätt och behöll älghuden.⁷³

Hur ska man förstå detta, att nämndemän som själva var bönder gick emot andra bönders intressen? Kanske var den avgörande faktorn att varje nybliven tolvman eller nämndeman måste svära en ed. Detta omtalas i domböcker redan under 1600-talet men jag har inte lyckats få fram ordalydelsen från den tiden. Enligt 1734 års lag var nämndemannaeden i varje fall densamma som domareden, som innebär att man lovade och svor vid ”Gud och hans heliga evangelium” att ”aldrig lag vränga eller orätt främja för skyldskap, svågenskap, vänskap, avund och illvilja eller räddhåga; ej heller för mutor och gåvor eller annan orsak”.⁷⁴

Den som bröt detta löfte kunde förvänta sig att drabbas av Guds förbannelse i livet och därefter en bestraffning vid yttersta domen.⁷⁵ Jag antar att respekten för eden var så stor att nämndemän inte gärna svek sitt uppdrag, utan så långt som möjligt försökte finna ut vad

⁷⁰ K. Bark (red.). *Undersåkers tingslags domboksprotokoll 1649–1690*. (Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap, 2013), s. 122–123.

⁷¹ Bark (red.). *Undersåkers tingslags domboksprotokoll 1691–1700*, s. 110.

⁷² Bark (red.). *Undersåkers domboksprotokoll 1691–1700*, s. 120.

⁷³ Bark (red.). *Undersåkers domboksprotokoll 1691–1700*, s. 133.

⁷⁴ J. E. Almquist. Domareden i historisk belysning. *Svensk Juristtidning*. (1944.)

⁷⁵ E. Malmer. De försvunna ederna: samhällets rationalisering och avskaffandet av tro- och huldhetsseden samt befattningsederna. *Scandia*. 62:2 (1996).

som var rätt och riktigt. Här finns emellertid utrymme för ytterligare forskning.

Häradsrätternas förlorade betydelse

Under andra halvan av 1700-talet tog länsförvaltningen ett starkare grepp om markfrågorna i lappmarkerna. En person som fick stort inflytande var Lars Qvist, som 1758 utnämndes till ekonomidirektör i de södra lappmarkerna med uppgift att inträda ”i landshövdingens ställe” och ”vårda och sköta allt det, som till hushållningens och handelns förbättrande därstädes lända kan.” Här var det alltså återigen de merkantilistiska strävandena som gav sig till känna. När en position som lagman över lappmarkerna inrättades 1762 fick Lars Qvist tjänsten.⁷⁶

Första gången Lars Qvist agerade i en fråga som gällde nybyggares respektive samers rättigheter till mark och vatten förefaller ha varit 1776. Det handlade om en gammal konflikt mellan nybyggarna i Lappträsk i Arvidsjaur och den same som innehade skattelandet gällande byggandet av en kvarn i Lappträskån. Samen menade att fiskvandringen i ån skulle förhindras av kvarnen, varför häradsrätten vid två tillfällen, 1773 och 1774, avslagit nybyggarnas begäran.⁷⁷ Nu hade emellertid kvarnen ändå blivit byggd. Nybyggarna kunde visa upp ett utdrag ur ”ekonomiprotokollet” från Arvidsjaur den 23 januari 1775, underskrivet av Lars Qvist ”såsom tillförordnad styresman och i herr landshövdingens ställe.” Utdraget sades visa att samens hade gått med på att nybyggarna på försök skulle få anlägga kvarnen om de bara satte dit en lucka så att fisken kunde passera. Samen medgav att han blivit tillfrågad om saken av lagman Qvist, men nekade till att ha gett sitt samtycke. Nämnden intygade att detta var sant. Häradsrätten ifrågasatte ”av vad grund herr lagman Qvist företräder landshövdingens ställe”, varefter Qvist hänvisade till ett brev enligt vilket ”herr lagman i ekonomimål skulle företräda landshövdingens ställe i Lappmarken”. Häradsrätten konstaterade att de inte kunde pröva ”de i denna sak, genom herr lagmans Qvist åtgärd i rättegången, förekommande åtskilliga besynnerliga omständigheter, utan desamma måste

⁷⁶ Olofsson. Samhälle och ekonomi i övre Norrland under frihetstiden, s. 532–533.

⁷⁷ Tinget i Arvidsjaur den 22 januari 1773. SE/HLA/1040002/A/A I/A I a/2; AID: v153336.b302.s601. Tinget i Arvidsjaur den 22 januari 1774. SE/HLA/1040002/A/A I/A I a/2; AID: v153336.b318.s633.

av högre rätt granskas.” De sköt upp målet till nästa ting.⁷⁸ Någon ny prövning skedde dock inte, utan kvarnen blev kvar.⁷⁹

Länsförvaltningen avancerade ytterligare när landshövding Johan Gustaf av Donner 1792 utfärdade en kungörelse enligt vilken samernas landtvister inte längre skulle avgöras av häradsrätterna. I stället skulle ekonomidirektören och kronobefallningsmannen, som nu var Fredrik Esaia Hasselhuhn, meddela immission (erkännande av besittningsrätt) till samernas skatteland, vilket därefter skulle stadfästas av landshövdingen.⁸⁰ Hasselhuhn började genast arbeta enligt kungörelsen. År 1793 framträdde en same från Sjukksjokksbyn inför tinget i Jokkmokk och berättade att han för många år sedan fått ta över ett skatteland mot att han tog hand om den tidigare innehavaren under dennes återstående livstid. Nu hade han dock till sin förvåning fått veta av Hasselhuhn att han genast måste lämna sitt land till förmån för en nämndeman och fogdetolk som var nybyggare i Vajmat. Hasselhuhn menade att han agerat i enlighet med landshövdingens förordnande. Det uppstod då oro i församlingen, inte bara bland samerna utan även bland nybyggarna. De förde fram att:

slika stridigheter måge i laga ordning hanteras vid häradsrätten, varest både vittnen som ofta erfordras, kunna ordentligen och på ed varda hörda, samt säkraste underrättelser om samma upplåtelsers beskaffenhet erhållas.

Detta borde ske i hela nämndens och tingsallmogens närvaro. Hasselhuhn hävdade att domaren borde ha fått kännedom om hans förordnande att förekomma skattelandstvister. Detta förnekades av domaren, som försökte lugna den oroliga församlingen med att försäkra dem om att när landshövdingen fick veta vad som försiggått i Jokkmokk skulle han utan tvivel ställa allt till rätta.⁸¹

Hasselhuhn agerade även i andra mål om skatteland. Mest anmärkningsvärt är kanske det som diskuterades vid Arjeplogs häradsrätt 1794. En same från Luokta klagade på några samer från Norrvästerbyn för att de inkräktat på hans sommarbetesland. De anklagade uppvisade då ett dokument utfärdat av Hasselhuhn 1792, som visade att

⁷⁸ Tinget i Arvidsjaur den 22 januari 1776. SE/HLA/1040002/A/A I/A I a/2; AID: v153336.b328.s653. KBW 1618–1620.

⁷⁹ E. Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*. (Uppsala universitet, 1956), s. 231–234.

⁸⁰ Å. Holmbäck. *Om lappska skattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, s. 78–79.

⁸¹ Tinget i Jokkmokk den 14 februari 1793. SE/RA/760001/Avdelning I/523; https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0076328_00090.

en av samerna från Norrvästerbyn hade fått ta över landet. Samen från Luokta anförde att han:

till sin största häpenhet och förundran nu första gången fått någon kunskap om ett dokument, som alldeles skilde honom från den besittnings- och nyttjorätt till Ruopsok, varvid han genom flera domar blivit bibehållen samt försäkrad.

Enligt dokumentet skulle en undersökning ha gjorts i närvaro av såväl kronolänsmän som samernas byalänsmän. När norrvästerbysamerna utfrågades under ed framgick det emellertid att länsmännen inte alls varit närvarande, så inte heller samen från Luokta. Följaktligen konstaterade häradsrätten att samen även fortsättningsvis skulle nyttja det omstridda landet utan intrång av andra. Rätten avsåg också att skriva till landshövdingen för att fråga:

huruvida allmänna lagen kräver, att Hasselhuhn för sitt härutinnan uppdagade förhållande, må ställas under vederbörlig *actoris* tilltal, eller ej.⁸²

I lappmarkerna pågick alltså en formlig maktkamp mellan häradsrätterna och landshövdingens representant. Omkring 1800 stod landshövdingen som vinnare. Som Lennart Lundmark konstaterat finns det ingen enkel förklaring till detta, men han har föreslagit tre förklaringar på olika nivåer. För det första hade läran om kulturstadier fått ett starkt inflytande, vilket rättfärdigade att nomadiserande renskötare måste vika för bofasta jordbrukare. För det andra hade de svenska böndernas äganderätt till sin jord stärkts genom Gustav III:s förenings- och säkerhetsakt 1789, medan andras markrättigheter lämnats utanför. För det tredje var häradshövding Carl Fredrik Furtenbach, som var Hasselhuhns motpart både i Jokkmokk 1793 och Arjeplog 1794, en ung och inte särskilt respektingivande person. Lundmark menar att en eller flera av dessa förklaringar högst troligt har spelat in.⁸³

Nils-Johan Päiviö avfärdar Lundmarks förklaringar som alltför enkla och menar att den viktigaste drivkraften för rättsutvecklingen, måste anses vara den ekonomiska utvecklingen, utan att gå närmare in på vad detta innebär.⁸⁴

⁸² Tinget i Arjeplog den 31 januari 1794. SE/HLA/1040001/A/A I/A I a/4; AID: v470039.b3320.

⁸³ Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 95–101.

⁸⁴ N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: en rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011), s. 55.

Både Lundmark och Päiviö diskuterar emellertid bara förhållandena i lappmarkerna. I själva verket gick utvecklingen åt samma håll i Jämtland och Härjedalen och inleddes kanske till och med ännu tidigare där. Gunnar Prawitz konstaterar, om än med starka reservationer med hänvisning till bristen på källor, att länsstyrelserna verkar ha tagit över häradsrätternas hantering av skattefjällsären den efter mitten av 1700-talet. Han menar att det är ovisst vad som orsakat detta omslag, men spekulerar i att det kan ha varit ”regalistiska tankegångar” som gjort sig gällande.⁸⁵

Här behövs mer forskning för att utreda utvecklingen inom hela det samiska området. Hur gick exempelvis diskussionerna i ständsriksdagen?

Slutsatser

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att rättskipningen i häradsrätterna över lag fungerade bra när det gällde tvister mellan samer och bönder om mark och vatten. Lagen gällde lika för alla. Nämndemännen förefaller ha tagit sin roll på allvar och försökt utröna vad som var rätt och riktigt snarare än vad som skulle gynna den egna gruppen.

För att öka skatteintäkterna införde den svenska centralmakten särbestämmelser i lappmarkerna för att främja nybyggarkolonisationen. I lappmarkerna fanns en outnyttjad potential för jordbruk och boskapsskötsel som dock borde användas utan att samerna begränsades i sin utövning av jakt, fiske och renskötsel. Så länge häradsrätterna beslutade i tvister om mark och vatten fanns det ett starkt lokalt självstyre där samiska synpunkter i hög grad beaktades. Det gällde även i Jämtland och Härjedalen, trots att samerna inte satt med i nämnderna där.

Under den merkantilistiskt präglade frihetstiden ökade det nationella intresset för inhemsk råvaruproduktion och centralmakten vidtog ytterligare åtgärder för att gynna jordbruket. I samband med detta överfördes rådgivningen över samiska markrättigheter till länsstyrelserna, som saknade lokal förankring. Hur den processen gick till är fortfarande i högsta grad oklart. Klart är emellertid att de samiska

⁸⁵ Prawitz. *Samernas rätt. Samernas skattefjäll 1*, s. 175–176.

rättigheterna i allt större utsträckning åsidosattes med hänvisning till nationella behov.

I det fortsatta försoningsarbetet bör den svenska staten beakta att det samiska folkets rätt till mark och vatten har åsidosatts under en process som pågått under flera sekler. Varje ytterligare intrång bör därför inte endast bedömas utifrån dagens situation utan utifrån de kumulativa effekter som hopats ända sedan 1600-talet.

Referenser

Arkivkällor

Riksarkivet

SE/RA/760001/Avdelning I/519–525. Kopiesamlingen (f.d. Avskriftsamlingen). Avskriftsamlingar i bokstavsordning. K.B. Wiklunds avskriftsamling.

SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3478. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Väster-
norrlands län nr 11.

SE/HLA/9010004/B/2/A I/1. Kopior av handlingar från svenska
Tornedalen hos Riksarkivet i Finland. Domböcker. 1736–1789.

Arkiv digital

SE/HLA/1040001/A/A I/A I a/4. Arjeplogs tingslags häradsrätts
arkiv. Domböcker vid ordinarie ting. 1780–1798.

SE/HLA/1040002/A/A I/A I a/2. Arvidsjaurs tingslags häradsrätts
arkiv. Domböcker vid ordinarie ting. 1736–1796.

SE/HLA/1040004/A I a/11. Gällivare tingslags häradsrätts arkiv.
Domböcker vid ordinarie ting. 1841–1844.

SE/HLA/1040006/A I a/5. Jokkmokks tingslags häradsrätts arkiv.
Domböcker vid ordinarie ting. 1750–1759.

SE/HLA/1040008/A/A I/A I a/1c. Jukkasjärvi tingslags häradsrätts
arkiv. Domböcker vid ordinarie ting. 1779–1789.

SE/HLA/1040102/A/A I/A I a/4. Södra Ångermanlands domsagas
arkiv. Domböcker vid ordinarie ting. 1685–1689.

SE/HLA/1040125/A I/1. Västerbottens lappmarkers domböcker
(Lappmarkens justitiarius arkiv). Domböcker. 1689–1705.

SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/1783. Svea hovrätt. Advokat-
fiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Örebro
och Södermanlands län nr 7.

SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/1785. Svea hovrätt. Advokat-
fiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Örebro
och Södermanlands län nr 12.

- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3136. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Gävleborgs län nr 4.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3137. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Gävleborgs län nr 5.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3470. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Väster-norrlands län nr 4.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3471. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Väster-norrlands län nr 5.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3821. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Jämtlands län nr 6.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3836. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Jämtlands län nr 21.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3841. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Jämtlands län nr 26.
- SE/RA/420422/02/E/E XI/E XI e/3966. Svea hovrätt. Advokatfiskalens arkiv. Häradsrätters renoverade domböcker. Västerbottens län nr 2.

Tryckta källor

- Bark, K. (red.). *Undersåkers tingslags domboksprotokoll 1649–1690*. (Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap, 2013). Elektroniskt tillgänglig från https://www.fornskrift.se/Avskrifter/Undersaker_1649-1690_rev.pdf.
- Bark, K. (red.). *Undersåkers tingslags domboksprotokoll 1691–1700*. (Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap, 2018). Elektroniskt tillgänglig från https://www.fornskrift.se/Avskrifter/U-akers_dombok_1691-1700.pdf.

- Hansson, G., Holm, O. & Eriksson, K. G. *Gårdar och arrenden: Jämtlands och Härjedalens bygsellängder 1601–1645*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap och Riksarkivet i Östersund, 2023.)
- Hasselberg, G., Mellander, K., Festin, E., Wikström, I. & Persson, P. (red.). *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll. 1. Jämtlands domböcker 1621–1628*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1933.) Elektroniskt tillgänglig från <https://www.fornskrift.se/pdf/jlfs3.pdf>.
- Hasselberg, G., Mellander, K., Festin, E., Wikström, I. & Persson, P. (red.). *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll. 2. Jämtlands domböcker 1634–1643*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1934.) Elektroniskt tillgänglig från <https://www.fornskrift.se/pdf/jlfs4.pdf>.
- Kalin, C. *Härjedalsbrev 1531–1645*. (Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap, 2009). Elektroniskt tillgänglig från <https://www.fornskrift.se/Avskrifter/Kalin%20-%20Härjedalsbrev.pdf>.
- Larsen, D. A. & Rauø, K. (red.). *Dombok Torneå lappmark: Jukkasjärvi og Enontekis tinglag. 1639–1699*. (Lenvik bygdemuseum, 1997.)
- Rauø, K. Larsen, D. A. (red.). *Fogderegnskap for Torneå lappmark og "Wästersjön" 1553–1561*. (Lenvik bygdemuseum, 2002.)
- Swedlund, R. (red.). *Jämtländska räkenskaper 1564–1571. 1. Räkenskaper 1564–1567*. (Jämtlands läns fornskriftsällskap, 1944.) Elektroniskt tillgänglig från <https://www.fornskrift.se/pdf/jlfs8.pdf>.

Publikationer

- Ahnlund, N. *Jämtlands och Härjedalens historia* D. 1. Intill 1537. Stockholm: Norstedts, 1948.
- Almquist, J. E. Domareden i historisk belysning. *Svensk Jurist-tidning*. (1944): s. 44–53. Elektroniskt tillgänglig från <https://svjt.se/svjt/1944/44>.
- Antonson, H. *Landskap och ödesbölen: Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkerisen*. (Stockholms universitet, 2004.)

- Arell, N. *Rennomadismen i Torne lappmark: markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken*. (Umeå universitet, 1977.) Elektroniskt tillgänglig från <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-68317>.
- Bergman, I. & Edlund, L.-E. Birkarlar and Sami – inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (birkarlar) in medieval Sami societies. *Acta Borealia*. 33:1 (2016): s. 52–80. Elektroniskt tillgänglig från <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08003831.2016.1154676>. DOI: 10.1080/08003831.2016.1154676.
- Bromé, J. *Jämtlands och Härjedalens historia* D. 2. 1537–1645. (Norstedts, 1945.)
- Bromé, J. *Jämtlands och Härjedalens historia* D. 3. 1645–1720. (Norstedts, 1954.)
- Bylund, E. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*. (Uppsala universitet, 1956.)
- Ejemar, S. Encountering diversity before and beyond the district courts: the Saamis’ situation in north-western Jämtland 1649–1700; masteruppsats. (Uppsala universitet, 2023). Elektroniskt tillgänglig från <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1767401/FULLTEXT01.pdf>.
- Fellman, I. Inledning. I Fellman, I. (red.). *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och lapparne*, 3. Finska litteratursällskapet tryckeri, 1912. Elektroniskt tillgänglig från <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-422961>.
- Göthe, G. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation: från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*. Stockholms högskola, 1929.
- Hallenberg, M. Statsmakt till salu: arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635. (Nordic Academic Press, 2008.)
- Hermanstrand, H.. *Eie eller leie, valg eller tvang? Samiske bygslar i Vaapste og Raane 1690–1800: Samisk handlingsrom i kongemaktenes grenseland*. (UiT: Norges arktiske universitet, 2021.) Elektroniskt tillgänglig från <https://munin.uit.no/handle/10037/21264>.

- Holmbäck, Å. *Om lapps kattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*. SOU 1922:10. (Socialdepartementet, 1922). Elektroniskt tillgänglig från:
https://weburn.kb.se/metadata/804/SOU_8220804.htm.
- Hultblad, F. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokkes socken*. (Uppsala universitet, 1968.)
- Korpiaakko-Labba, K. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland: en rätthistorisk utredning av markanvändningsförhållanden och -rättigheter i Västerbottens lappmark före mitten av 1700-talet*. I översättning av Beate-Sofie Nissén-Hyvärinen. (Juristförbundets förlag, 1994.)
- Kvist, R. Friktion och samexistens: den fjällsamiska markanvändningen och relationerna till nybyggarna i Jokkmokk 1760–1860. *Tre Kulturer*. 4 (1988): s. 113–50.
- Larsson, J. & Päiviö Sjaunja, E-L. *Self-governance and Sami communities: transitions in early modern natural resource management*. (Palgrave Macmillan, 2022). Elektroniskt tillgänglig från
<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-3-030-87498-8.pdf>.
- Lundmark, L. *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*. (Institutet för rätthistorisk forskning, 2006.) Elektroniskt tillgänglig från
<https://olinfoundation.com/publikationer/rsk8/>.
- Malmer, E. De försvunna ederna: samhällets rationalisering och avskaffandet av tro- och huldhetseden samt befattningsederna. *Scandia*. 62;2 (1996): s. 235–67. Elektroniskt tillgänglig från
<https://journals.lub.lu.se/scandia/article/view/1114/899>.
- Marklund, B. *Det milsvida skogsfolket: skogssamernas samhälle i omvandling 1650–1800*. (Umeå universitet, 2015.) Elektroniskt tillgänglig från
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-101271>.
- Norstedt, G. *Lapps kattelanden på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. (Thalassa, 2011.)
- Norstedt, G. *A land of one's own: Sami resource use in Sweden's boreal landscape under autonomous governance*. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2018). Elektroniskt tillgänglig från
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:slu:epsilon-e-4853>.

- Olofsson, S. I. Övre Norrlands historia under Gustaf Vasa och hans söner. I Westin, G. & Olofsson, S. I. (red.), *Övre Norrlands historia D. 1 Tiden till 1600*, s. 253–516. (Norrbottnens och Västerbottens läns landsting, 1962.)
- Olofsson, S. I. Samhälle och ekonomi i övre Norrland under frihetstiden. I Westin, G. (red.). *Övre Norrlands historia. D. 3, Tiden 1638–1772*, s. 249–538. (Norrbottnens och Västerbottens läns landsting, 1974.)
- Samhälle och ekonomi i övre Norrland under stormaktstiden. I Westin, G. (red.). *Övre Norrlands historia. D. 3, Tiden 1638–1772*, s. 1–248. (Norrbottnens och Västerbottens läns landsting, 1974.)
- Poignant, E. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarks-friheterna*. (Samson & W., 1872). Elektroniskt tillgänglig från <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:eod-75>.
- Prawitz, G. Samernas rätt. I Cramér, T. (red.). *Samernas skattefäll 1*. (Svenska Samernas Riksförbund, 1966.)
- Prawitz, G. Renbetesfjällen IV: rättsutvecklingen fram till år 1886. I Cramér, T. (red.). *Samernas skattefäll 2*. (Svenska Samernas Riksförbund, 1967.)
- Päiviö, N.-J. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: en rätthistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011.)
- Rumar, L. *Historien och Härjedalsdomen: en kritisk analys*. (Vaartoe – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet, 2014.)
- Salvesen, H.. *Jord i Jemtland: bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca 1200–1650*. (Wisénska bokhandeln, 1979.)
- Taussi Sjöberg, M. *Rätten och kvinnorna: från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*. (Atlantis, 1996.)
- Tegengren, H. *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark: studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*. (Åbo Akademi, 1952.)
- Wallerström, T. *Norrbotten, Sverige och medeltiden: problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. (Lunds universitet, 1995.)
- Widmark, H. A., et al. Förslag till förordning angående de svenska Lapparne och de bofaste i Sverige. (Marcus, 1883.)

Fördrivningspraktiker och motståndsstrategier – kronan och samerna i Mellansverige under 1700-talet

Jonas Monié Nordin och Sven Olofsson

Inledning

Runt om i Mellansverige¹ påträffas lämningar efter samiska bostäl-
len på platser med namn som Lapphällan, Lapphällarna och Lapp-
myren. Spåren kan bestå av rester från permanenta kåtor, eldstäder
eller husgrunder. Ort- och platsnamn är ofta så kallade exonymer
och berättar om den svenskspråkiga allmogens namn på platser där
samer bott och vistats. Vad samerna själva kallat sina bosättningar
i Mellansverige vet vi sällan, men antalet ortnamn, berättelser och
arkeologiska spår, talar om en spridd och ganska omfattande samisk
befolkning i detta vidsträckta område. Spåren kan knytas till den
samiska rennomadismen i Mellansverige men också till det bofast-
görande som kronan framtvungade under 1700-talet. Sedan järn-
åldern och medeltid hade emellertid en samisk befolkning funnits
i södra och mellersta Skandinavien.²

I juni 2022 genomfördes en arkeologisk undersökning av läm-
ningarna efter en samisk bosättning från övergången mellan ren-
nomadism och bofastgörande. Vid Lapphällan i Gävles sydvästra ut-
kanter påträffade arkeologer spåren av en *gåetie*, en tråkåta (se figur 1).

¹ Med begreppet Mellansverige menar vi i denna undersökning det geografiska område som ungefär sträcker sig mellan Mälardalen i söder och Ångermanälven i norr.

² L. I. Hansen & B. Olsen. *Samenes historie fram til 1750*. (Cappelen Damm Akademisk, 2022); J. Bergstøl. *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nord-østre Hedmark*. (Universitetet i Oslo, 2008.)

Kåtan hade varit bebodd under 1700-talets sista årtionden och i början av 1800-talet. Mitt i kåtan påträffades tydliga spår av en *aernie* och en avställningssten vid *påssjo*, köksdelen på norra sidan av kåtan. Det arkeologiska fyndmaterialet indikerar att här hade bott en samisk familj som levt av hantverk och kanske även av hästslakt.³

Figur 1 Lämningen efter en gåetie vid Lapphällan, Gävle

Foto: Emma Sjöling, Societas Archaeologica Upsaliensis.

Som vi kommer att visa i denna undersökning finns det åtskilliga skriftliga belägg från Gävletrakten som berättar om samiskt liv från denna period. Källor som nämner att samer var involverade i bruksrörelsen, att många levde nomadiserande liv medan andra var bofasta. Här berättas om samer som tvingats bli bofasta och ta tjänst under socknen eller Gävle stad. Omkring 1770 arbetade Linnéstudenten Per Holmberger som informator på Tolvfors bruk i Gävle och sam-

³ A. Lindkvist, & J. M. Nordin. En undersökt kåta vid Lapphällan i Gävle. I J. Wehlin, S. Cassé, & M. Andersson (red.). *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland*. (Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund m.fl. 2022): s. 118–119; A. Lindkvist, J.M. Nordin. & S. Olofsson. *Lapphällan – kåta och skogvaktartorp i Gävles utkant. Arkeologisk undersökning. Andersberg 14:1, Gävle Heliga Trefaldighets socken, Gävle kommun, Gästrikland, Gävleborgs län. SAU-rapporter 2024:09. (SAU, 2024.)*

manställde under lediga stunder en ordlista över det samiska språk som talades i området. Holmberger nedtecknade också en visa som sjöngs av Gästrikessamerna i samband med framgångsrik björnjakt, den så kallade björnvisan.⁴ Sammantaget visar dessa spridda källor på en heterogen grupp av samer som på olika sätt och med olika strategier förhöll sig till, och agerade utifrån, den fördrivningspolitik som kronan initierade under 1600-talet och intensifierade under 1700-talets början.

Syftet med det här kapitlet är att undersöka de fördrivningspraktiker och tvångsåtgärder gentemot samer i Mellansverige som ledde till tvångsförflyttningar, påtvingat fastboende, arbetsplikt och periodvisa förbud mot skjutvapen. Politiken ledde också till ett för Sverige unikt etniskt baserat tjänstepliktssystem som närmast kan liknas vid livegenskap. Kapitlet baseras på en undersökning av korrespondens mellan länsstyrelserna och Kunglig Majestät (Kungl. Maj:t). Den visar hur bofastgörandet gick till och hur kontrollen av Mellansveriges samer fortsatte under 1700-talet. Parallellt med detta diskuteras även de fysiska spåren från 1700- och 1800-talen av både fastboende och nomadiserande samer i Gästrikland, Hälsingland och Uppland.

För att förstå hur fördrivningar och tvångsmässigt bofastgörande av samer i Mellansverige utvecklades, tillämpar studien ett tvärvetenskapligt tillvägagångssätt som inkluderar arkeologiska, etnologiska, historiska och språkhistoriska källor. Den antropologiska kritiken av etnocentrism är av största vikt i detta sammanhang – alltså historievetenskapernas starka fokus på det föreställt egna folket – svensktalande svenskar. Det tidigmoderna Skandinavien var ett interkulturellt samhälle som präglades av en mångfald identiteter, språk och traditioner. Här fanns också samiska befolkningsgrupper långt utanför vad vi i dag brukar definiera som Sápmi/Saepmie något som inte minst märks i det arkeologiska källmaterialet.⁵

⁴ L-G. Larsson. *Per Holmberger och sockenlapparnas språk*. (Uppsala universitet, 2018); Ihre 105, Lapparnes Björn wisa, Om deras öfriga, bekanta widskepelse. UUB.

⁵ Jfr J. M. Nordin & S. Olofsson. Voices of the Forests: Eviction, Control, and the rise of the so-called Parish-Lap system in Central Early Modern Sweden. *Scandinavian Journal of History* 48:4 (2023): s. 401–426.

Ett interkulturellt Skandinavien

Den historiska processen kring avhysning och tvångsförflyttning av nomadiserande samer från Mellansverige hade pågått sedan 1600-talet men kulminerade under 1700-talets första decennier. Samer var emellertid inte främlingar på besök. Mellansverige var ett heterogent område som präglades av starka samiska inslag. Myndigheternas uppfattning var dock att samerna hade lämnat sina hem i fjälltrakterna och flyttat söderut för att leva ett nomadiserande liv i rikets mitt. Vår tolkning är att detta var en vanföreställning som etablerades vid denna tid och som genom lagstiftning befästes som juridisk sanning. Det samiska motståndet mot dessa processer uppmärksammade emellertid berörda myndigheter på lagstiftningens feltolkning. Det gav många samer rätt att stanna kvar, men enbart som bofasta och kontraktsbundna. Många samer kom också att tvångsförflyttas mot norr.⁶

Lagar mot romer och resande hade utfärdats 1637 och 1662, men här kom valet att stå mellan utvisning eller avrättning.⁷ År 1641 kom det första antisamiska reglementet när ärkestiftet i Uppsala uttryckte åsikten att nomadiserande samer borde återvända till norr.⁸ Fyra år senare fattades beslutet av Hälsinglands landsting att fördriva alla nomadiserande samer.⁹ År 1652 förbjöds allmogen i Hälsingland att ge härbärge åt och försörja (nomadiserande) samer.¹⁰ Den lokala och antisamiska politiken i Hälsingland kan förefalla överraskande, med tanke på den relativt omfattande samiska befolkningen i landskapet långt in på 1800-talet.¹¹ Arkeologiska belägg och muntliga traditioner visar på en lång samisk bosättningskontinuitet generellt i hela Gävleborgs län.¹²

Under början av 1600-talet lagstiftades om att alla undersåtar i Sverige var tvungna att ha tjänst och vara skrivna i ett skattebetalande

⁶ Nordin & Olofsson. *Voices of the Forests*.

⁷ N. Montesino. *Romer i svensk myndighetspolitik – ett historiskt perspektiv*. Meddelanden från Socialhögskolan 2:2010. (Lunds universitet, 2010.)

⁸ A. Elmén Berg, H. Myrlund & I. Porović. *Nya perspektiv på den samiska befolkningen i Pitebygdens jordbruksbyar*. (Piteå museum. 2021): s. 15.

⁹ I. Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*. (Skrifter utgivna av Johan Nordlandersällskapet, 1999): s. 11.

¹⁰ Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*, s. 11.

¹¹ Jfr J. W. Schmidt, *Resa genom Hälsingland och Härjedalen år 1799*: en del av Johann Wilhelm Schmidts berättelse om sin resa genom några svenska landskap för att besöka samerna. (Luejie, 1992): s. 11.

¹² I. Zachrisson (red.). *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien* (Statens historiska museum, 1997); J. M. Nordin. *Spaces of Resilience and Resistance: Sámi Habitation in Southern and Central Sweden Under the Late Medieval and the Early Modern Period*. *International Journal of Historical Archaeology* 27 (2022): s. 480–505.

hushåll. Det innebar också att man inte fick resa fritt. Det krävdes pass för resor utanför hemsocknen.¹³ Personer som inte tillhörde ett hushåll eller som reste utan pass kunde tvingas att ta tjänst eller hamna i fängelse. Lagen mot samers flyttande från sina hemtrakter, från 1671 (se figur 2) var kronans försök att stärka sin makt över undersåtarna och säkerställa att det fanns en befolkning längst i norr. Orsakerna och bakgrunden till de lokala och nationella regleringarna är tämligen okända. Men en strävan efter att nyttiggöra rikets norra delar, en ökad kontroll över beskattningen, växande konkurrens om skogarnas resurser och den lutherska ortodoxins ökade makt var övergripande orsaker.¹⁴

Figur 2 Frontespis, lagen 1671

¹³ T. Johnsson. *Vårt fredliga samhälle. "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*. (Uppsala universitet, 2016); S. Olofsson. *Till ömsesidig nytta – entreprenörer, framgång och sociala relationer i Rödöns tingslag i centrala Jämtland ca 1810–1850*. (Uppsala universitet, 2011.)

¹⁴ N-E. Villstrand. *Sveriges historia 1600–1721*, vol. 4. (Norstedts, 2011); P. Norberg. *Hälsinglands järnbruk i gången tid: en överblick*. (Almqvist & Wiksell, 1956); P. Norberg. *Gästriklands hyttor och hamnar*. (Almqvist & Wiksell, 1959); F. Olsson. *Järnhanteringens dynamik – produktion, lokalisering och agglomeration i Bergslagen och Mellansverige 1368–1910* (Umeå universitet, 2007); L. Lundmark. *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till renomadism i Lule lappmark*. (Umeå universitet, 1982.)

I lagtexten 1671 uttrycktes också kronans oro för att förlora sina nordligaste undersåtar, alltså de samer som tillverkade handskar, mössor, kängor, jackor och väskor för de ständigt växande arméerna i det expanderande svenska riket. Samer var också viktig arbetskraft i de gruvor och bruk i Lule och Torne älvdalar som nyligen öppnats.¹⁵ Som det står i lagen: "... thet landskapet, som af ingen annan än lappar beqwämligen brukas och cultiveras kan ..."¹⁶

Lagen blev svår att implementera och under 1720- och 1730-talen kom nya propositioner som både fokuserade på att trygga befolkningen längst i norr och även mer specifikt försöka begränsa nomadismen i övriga landet. Dessutom var lagstiftningarna från 1720- och 1730-talet inriktade på att öka kronans kontroll över skogarnas resurser och att begränsa den samiska jakten på främst skogsfågel.¹⁷

En förklaring till myndigheternas ökade engagemang i skogsfrågor var den expanderande bruksrörelsen och den växande bondebefolkningen som behövde nyttja markernas resurser. Kolning, veduttag och jakt ökade konkurrensen om skogarnas rikedomar. En veritabel kamp om skogarna och deras resurser, inte olik dagens, pågick och intensifierades under 1700-talet.¹⁸ Som en effekt av kungamaktens ökade ambitioner och strävan efter kontroll infördes 1756 en lagstiftning som begränsade de mellansvenska samernas rätt att bära vapen under fåglarnas lekperioder.¹⁹

Lagstiftning skapades i ett specifikt historiskt sammanhang. Kronan uttryckte sin ambition att kontrollera och homogenisera rikets blandade befolkning. Politiken resulterade i en rad konsekvenser. En påtvingad flytt av samiska familjer från Mellansverige till Jämtland och Västerbotten. Ett införande av ett etniskt definierande kontraktsanställningssystem som omfattade samer i mellersta Sverige.²⁰ Lagstiftningarna ledde i sin tur till en växande konflikt mellan allmogen

¹⁵ Se diskussion och referenser i J.M. Nordin. Centre of Diversity: Sami in the early modern Stockholm in the light of European Colonial Expansion. A historical archaeological approach. *International Journal of Historical Archaeology*, 22:4 (2018): s. 663–685.

¹⁶ Kongl. Maj:ts Placat 9 maj 1671.

¹⁷ A. Boëthius. Några anteckningar om lapparna i Dalarna, deras slöjd och skadliga djurfångst. *Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift* (1923): s. 20–26.

¹⁸ Jfr Å. Nordenram. *Svenska jaktens historia: från forntid till nutid*. (Settern, 2001): s. 72–85; U. Nyrén. *Rätt till jakt: en studie av den svenska jakträtten ca 1600–1789*. (Göteborgs universitet, 2012): s. 204–210.

¹⁹ Kungörelse 29 december 1756.

²⁰ En anställningsform som brukar kallas "sockenlapp". Paralleller kan spåras i Norge med systemet av bufinner/bygdefinner men dessa var inte reglerade i lag på samma sätt som i Sverige, H. Hermanstrand. *Eie, eller leie, valg eller tvang? Samiske byglser i Vaapste og Raane 1690–1800. Samisk handlingsrom i kongemaktens grenseland*. (UiT Norges Arktiske Universitet, 2021.)

och myndigheterna och de samer som försökte stanna kvar i sin hembygd i Mellansverige.

De sydliga samerna i källmaterial och tidigare forskning

Fornnordiska sagor och norska kungasagor från den tidiga medeltiden behandlar en mångfald aspekter av samisk historia runt om i Skandinavien.²¹ Från hög- och senmedeltiden finns både historiska och arkeologiska belägg på samisk bosättning i södra Finland, södra Norge och Mellansverige.²² Särskilt kyrkböcker, domböcker och tänkeböcker – städernas rättsliga protokoll – innehåller information om samer som bodde och arbetade i städer och på landsbygden under 1500- och 1600-talen.²³ Samer nämns i den tidigaste folkbokföringen från 1600-talets första hälft och i kamerala källor runt om i Mellansverige.²⁴ Kort sagt finns det omfattande belägg för en betydande grupp samer i ett brett spektrum av sociala skikt. De bodde långt söder om lappmarksgränserna och levde av olika näringar.²⁵

Källor om samer i det tidigmoderna Mellansverige är alltså inte ovanliga och dessa behöver analyseras parallellt med samers egna skrivelser för att skapa en djupare förståelse av 1600- och 1700-talens fördrivningspolitik. Reseberättelser, beskrivningar, kyrkböcker och muntliga traditioner från 1700- och 1800-talen nämner återkommande

²¹ Jfr S. Aalto. *Categorizing Otherness in the Kings' Sagas*. (Itä-Suomen yliopisto, 2010); S. Aalto, & V-P. Lehtola. The Sami Representations Reflecting the Multi-Ethnic North of the Saga Literature. *Journal of Northern Studies* 11:2 (2017): s. 7–30; S. Wang, *Decolonising medieval Fennoscandia: an interdisciplinary study of Norse-Saami relations in the medieval period*. (De Gruyter, 2023.)

²² H. R. Amundsen. Changing histories and ethnicities in a Sámi and Norse borderland. *Acta Borealia* 34:2 (2017): s. 178–197; H. Gjerde, *Sørsamisk eller førsamisk? Arkeologi og sørsamisk forhistorie i Sør-Norge: En kildekritisk analys*. (Universitetet i Oslo, 2015); Wang, *Decolonising medieval Fennoscandia*.

²³ J.M. Nordin. Samer i maktens närhet: nedslag i den samiska historien i Stockholm med omnejd. I L-G. Larsson, H. Rydving & I. Svanberg (red.). *Samer i Syd*. (Kungl. Vetenskaps-samhället i Uppsala, 2022): s. 135–148; J. M. Nordin. *Samisk historia i Stockholm och Sverige. Från Molnby till Paradiset*. (Stockholms stadsmuseum, 2022.)

²⁴ I. Arens. Lappmagi i folkuppfattning och inför domstol: några rättsfall från 1600-talets domstolsprotokoll. *Rig* (1975): s. 1–6; Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*.

²⁵ B. Löw. Johannes Schefferus och hans Lapponia. I *Lappland* av Johannes Schefferus. (Gebers, 1956): s. 15–18; H. Rydving, Samiska överhetspersoner i Sverige och Finland under 1600-talet. I E. Mundal & H. Rydving (red.). *Samer som "de andra", samer om "de andra". Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*. Samiska dutkan/Samiska studier 6. (Umeå universitet, 2010); G. Fur, Gränsöverskridande kvinnor och svenska män. Kön och sexualitet på gränsen mellan samiskt och svenskt i tidigmodern tid. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. 19:1. (1998): s. 49–64; se även *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*. Faksimilutgåva av de s.k., prästrelationerna m.m. först publicerade av KB Wiklund 1897–1909. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 27 (Skytteanska samfundet, 1983).

både nomadiserande och fastboende samer i Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Västmanland och Uppland. Över tid, under 1700-talets andra hälft och särskilt under 1800-talet, ökar antalet belägg för fastboende samer som varit jägare, slaktare och hantverkare i Mellansveriges socknar och i Norrlandskustens städer.

Texter skrivna av samer från tidigmodern tid är mer begränsade och består av ett fåtal rapporter och brev, såsom flera av rapporterna till Johannes Schefferus stora arbete *Lapponia* (1673) eller Olaus Sirmas jojkar. Samiska suppliker från Hälsingland 1728 och Dalarna 1730 i protest mot tvångsförflyttningar mot norr är sällsynta exempel på bevarade samiska röster från tiden. Från samma tid ökar också spåren av samiska bosättningar, ofta i form av torplämningar, men även övergivna kåtor som Lapphällan i Gävle eller Lapphällarna i Östervåla, Uppland. Belägg för äldre samisk närvaro i Mellansverige finns dock redan från yngre järnåldern och genom hela medeltiden, men spåren är ofta fragmentariska och sparsamt undersökta.

Trots en relativ bredd av källor är kunskapen om samisk historia i Mellansverige i allmänhet, och fördrivningar och påtvingad anställning i synnerhet, fortfarande blygsam. Längre dominerades forskningen av föreställningen om att det egentligen inte fanns någon äldre samisk historia utanför Sápmis kärnområden. Den historiska närvaro som trots allt kunde beläggas ansågs vara från sen tid.

Etnocentrismen har dominerat i svensk kulturhistorisk forskning. Den norske geografen Yngvar Nielsens framryckningshypotes, publicerad 1891, fick snabb spridning. Nielsens studie baserades på en brist av äldre historiska belägg om samisk bosättning i Trøndelag. Den utgick därmed från att den samiska bosättningen var relativt sentida. Studien kom att få stor spridning bland forskare även utanför Norge. Nielsens begränsade granskning av historiska dokument (jämförelsevis få källor tar upp situationen före 1600-talet) ledde till *ex silentio*-antaganden, det vill säga att utan källor dras slutsatsen att någonting inte har hänt.²⁶ Han ignorerade också muntliga traditioner, språk, ortnamn och arkeologiska belägg som alla pekar på djup

²⁶ Y. Nielsen. Lapparnes fremrykning mod syd i Trondhjems stift og Hedmarkens amt. *Det norske geografiske selskabs årbog* 1889–1890 (1891): s. 9–39.

samisk historia i regionen.²⁷ Det kom att dröja till slutet av 1900-talet för att Nielsens hypotes på allvar skulle ifrågasättas.²⁸

Forskningen om samisk historia söder om de allmänt föreställda gränserna för Sápmi/Saepmie har dominerats av etnologen Ingvar Svanberg, arkeologen Inger Zachrisson och språkforskaren Lars-Gunnar Larsson. Den senares studie av Per Holmbergers 1770-talslexikon över ett lokalt sydsamiskt språk som talades runt Gävle har belyst denna komplexa historia.²⁹ Lexikonet innehåller drygt 1 600 ord, varav ett 50-tal för renskötsel och många ord för framför allt läderhantverk. Lexikonet har också andra exempel som verbet *viärkätt*. Det betyder att timra en kåta, alltså att uppföra en kåta av den typ som undersöktes vid Lapphällarna, en permanent byggnad och inte bara ett temporärt skydd för genomresande.³⁰

Ingvar Svanberg är en av dem som mest utförligt studerat den samiska historien i Mellansverige och det påtvingade bofastgörandet. Han betonar att 1700- och 1800-talens kontraktsanställda samer söder om lappmarkerna hade sitt ursprung i de nomadiserande samiska grupper som sedan länge levt i regionen.³¹ Kontraktsanställningarna i de mellansvenska socknarna ser Svanberg som en socioekonomisk nisch som var uppskattad av allmogen. En same som var anställd av sockenstämman hade vanligtvis uppgifter med låg status. Det kunde gälla att avliva och flå hästar och hundar, men även att jaga björn, varg, lo och järv, vilka alla sågs som skadedjur. De samer som Holmberger träffade på i trakten av Gävle och de som bodde vid Lapphällan var mer eller mindre bofasta och kan ha varit kontraktsbundna till socknen och staden.³²

Det första omnämmandet av en kontraktsanställd same under en socken är från Rödön i Jämtland 1729, och den förste namngivne är Clemet Mårtensson i Berg, också i Jämtland, 1731.³³ Från denna tid sprems det påtvingade bofastgörandet i Mellansverige. Men först vid mitten av 1750-talet finns det källor som ger en mera detaljerad bild

²⁷ Jfr Å. Junge, H. B. Midthjell, J. Persson, & F. Strand. *Samisk historie i Vera og fjella omkring* (Gaaltje, 2024).

²⁸ L. Rumar. *Historien och Härjedalsdomen*. Skrifter från Vaartoe – Centrum för samisk forskning nr 20. (Umeå Universitet, 2014.)

²⁹ Larsson. *Per Holmberger och sockenlapparnas språk*.

³⁰ L-G. Larsson. Vilket språk talade sockenlapparna? I L-G. Larsson, H. Rydving & I. Svanberg (red.). *Samer i söder*. (Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala, 2022.)

³¹ Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*, s. 26–28.

³² A. Lindkvist, J. M. Nordin & S. Olofsson. *Lapphällan – kåta och skogvaktartorp i Gävles utkant*.

³³ Jämtlands domsagas häradsrätt, A I:50b, Hammerdals tingslag § 20; Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*, s. 35–38.

av hur utbredd den samiska befolkningen var i mellersta Sverige och i vilken utsträckning samer tjänstgjorde i socknarna.³⁴

Avhysning och kamp

Fredrik I:s maktövertagande i Sverige 1720 och freden i Nystad 1721 innebar förändrade politiska förutsättningar i Skandinavien. En mindre aggressiv svensk utrikespolitik ledde till ökat fokus på inrikesfrågor, i kungens personliga fall uttryckt i ett starkt intresse för jakt och kontroll över viltområdet. Det kom att leda till konflikter med Mellansveriges samer.

Konfliktens konkreta utveckling kan spåras bakåt genom en anteckning av landshövdingen i Västernorrlands län Carl Gustaf Bielke, ett län som vid denna tid även omfattade Gävleborg och Jämtland:

... finner jag en suplique som har eder Kongl. Maj:t någre lappar ifrån Helsingland i underdånighet insinuerat, och deruti anhållit at i nåder tillåtas få ther uti orten förblifwa ...³⁵ (6 maj 1728).

Bielke förefaller ha varit en samvetsgrann myndighetsutövare som uttryckte oro över samernas situation i sitt län. De samer som nämns i suppliken, en skrivelse direkt till Kungl. Maj:t, hade inte fått svar på sin anhållan: att få stanna i sitt hem i Hälsingland.

Vid tillträdet som landshövding hade Bielke funnit länets förvaltning i dåligt skick. Ryssland hade ockuperat Finland, vilket resulterade i stort lidande och stora flyktingströmmar från den östra rikshalvan. De lokala förhållandena i länet påverkades också av ryska räder längs kusten 1721 då bland annat städerna Hudiksvall, Söderhamn, Sundsvall och Härnösand brändes.³⁶ Andra frågor som låg på landshövdingens bord var sådant som särskilt tycktes oroa den nytillträdde regenten Fredrik I. Det gällde invandring, lösdriveri, skogsskövling, och den nomadiserande samiska befolkningen i regionen, vars fågeljakt upplevdes som ett hot mot den kungliga jakten.

Landshövdingen Bielke var medveten om tidigare lagstiftning som förbjöd samisk nomadism söder om lappmarksgränsen. Men

³⁴ Svanberg, *Hästslaktare och korgmakare*; Nordin & Olofsson. Voices of the Forests.

³⁵ Texten inleds: "Till hans Kongl. Maj:t ang Lappar. Gefle landar. Canc. d. 6 maj 1728. Ibland några af min Antecella [?] nu mera k presidenten Baron Palmqvist ifrån sistl. riksdagen i Stockholm för aflämnande skrif ..." (HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 372–374).

³⁶ J. Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land – Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*. (Åbo akademi, 2007): s. 215–233.

han noterade också rimligheten i önskemålen som hade uttalats av samerna där de hävdade att de hade bott i regionen i generationer. Bielkes hantering av ärendet resulterade i brevet från den 6 maj 1728 och som bevarats i konceptform. Det är fullt av rättelser och svårt att läsa men är av betydelse eftersom det avslutas med ett förslag till kung Fredrik:

... så synes den inrättningen derwid kunna tagas, at en á 2ne uti hwar sokn sätta sig nedr uti byarna och fråntagas, med strickt förbud at ej fara med skiutande på skogarna utan hålla sig wid församlingarna, och ärlägga. ordin. utskylder af bidra. och mantalspenningar. Brev till Kungl. Maj:t angående lappar.³⁷ (Gävle läns ämbete den 6 maj 1728).

Brevet är unikt på flera sätt. Det tar upp den numera förlorade suppliken från Jon Larsson och Lars Jonsson, två samer från Söderhamn. De hade arresterats för lösdriveri, vilket i det här fallet tyder på att de levt ett nomadiserande liv och kan ha varit renskötare. Suppliken i sig är annars känd genom införandet i Inrikes civilexpeditionens diarium.³⁸ Bielkes hänvisningar till Larssons och Jonssons anhållan uttrycker motstånd mot, och avvisande av, de lagar om tvångsförflyttning som riktades mot samer i Mellansverige. Jon Larsson och Lars Jonssons brev visar också att de båda var bekanta med suppliken som juridiskt och politiskt vapen. Deras brev är den första kända skriftliga framställningen från någon same i Mellansverige i ett försök att stoppa tvångsförflyttningen mot norr.³⁹

Brevet den 6 maj 1728 visar också att landshövding Bielke kände uppriktig oro för samernas situation i länet. Han uttryckte inte en avmätt och nedsättande hållning gentemot dem, vilket annars var vanligt i den tidens myndighetsbrevväxling. Han förmedlade snarare en förståelse för deras situation. Ur Bielkes synvinkel verkade det rimligt att låta samerna stanna i det landskap de bebott i generationer. Oron över kungens önskemål att fördriva alla nomadiserande samer söder om lappmarksgränsen ledde till ett konkret förslag som skulle

³⁷ Till hans Kongl. Maj:t ang Lappar. Gefle landar. Canc. D-6 maj 1728 (HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32. s. 372–374).

³⁸ RA, Inrikescivilexpeditionen, CI a:5 1727 januari no 52: ”Jon Larsson och Lars Jonsson, Lappar anhålla, att få blifwa qwar i Helsingeland wid och omkring Söderhamns stad i skogarna. – Remitteras d. 31 jan: 1727 till gen; leutn: och landshöfd: Palmqvists utlåtelse.”

³⁹ M. Almbjör. *Folkets röst? Önskemål inlämnade till Svenska riksdagen i frihetstiden, 1719–1772* (Umeå universitet, 2016). Suppliker från andra delar av Sápmi förekom och rörde allt från övervåld till dåliga arbetsförhållanden som i och omkring Kvikkjokks/Huhtáns silverbruk under 1600-talets andra hälft, K. Awebro. Var samerna en maktlös grupp på 1600-talet? I K. Awebro, (red.). *Kring Älveare lappkapell*. (Institutet för lappmarksforskning, 1988): s. 6–31.

kunna få stopp på samernas nomadiska livsföring. Samer skulle, i likhet med allmogen, skrivas i en socken och därmed kunna kontrolleras av sockenstämman. Till skillnad från övriga undersåtar skulle utflyttning från socknen dock innebära att de avvisades mot norr. Detta är det första kända omnämnandet av det som utvecklades till systemet av socknarnas ofria kontraktsanställningar som erbjöds de samer i Mellansverige som inte ville eller kunde flytta norrut. Bielke använder bokstavligen termen "systemet" med avsikt att komma med en lösning på vad Fredrik I såg som ett problem.

Den ursprungliga suppliken som Bielke citerade, är ett svar på myndigheternas lagstiftning som avsåg att begränsa, alternativt få stopp på samernas nomadiserande livsföring i Mellansverige. Den ideologiska grunden för dessa lagar var kronans krav på efterlevnad av tjänstehjonstvänet och att kunna visa "laga försvar". Det innebär att alla undersåtar skulle uppfylla minst ett av fyra villkor: att vara i någons tjänst, ha en titel, äga mark eller ha ett yrke.⁴⁰

Landshövding Bielke angav angående samerna i Söderhamn 1728:

... att så wähl thesse som flere här i nedre orterna kringstrykande lappar förnimmer ifrån långl. tider barn efter barn hafwe här i landet haft sitt uppehälle och aldrig sett lappmarkerna ...⁴¹

Två år senare, i maj 1730, skrev en annan grupp samer, Anders Hindersson, Hindrich Mårtensson, Erich Hindersson, Nils Andersson Siuhl Hindricsson och Matz Larsson i Sundborn och Svärdsjö i Dalarna en liknande supplik i samma ämne. Undertecknarna betonade att de inte ägde något, de hade inte någon möjlighet att försörja sig i norr och att deras "... förfäders fäder var födda här och till sina döda dagar hade sin försörjning här".⁴²

En andra supplik från samer i Dalarna inkom till Kungl. Maj:t den 11 juli 1730:

... uti Dalarna kläckta och borna, därest våra förfäder jämväl över hundra år hava haft sitt tillhåll, och således så väl uti det rätta lappska språket, som uti deras seder oförfarna, skola vi nu efter förbemälda publikation

⁴⁰ E. Bengtsson. *Världens jämlikaste land?* (Arkiv, 2020); även Johnson. *Vårt fredliga samhälle*.

⁴¹ Till hans Kongl. Maj:t ang Lappar. Gefle Lands. Canc. d. 6 maj 1728 (HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32:372–374).

⁴² "våra förfäders fäder härstades äro födde och in till deras dödsdagar sitt uppehälle här haft", RA, Topographica 103: 575–576 Lappmarken.

oss till lappmarkern begiva, så måste vi nödvändigt så väl till vår andliga, som timliga välfärd lida skeppsbrott.⁴³ (Se figur 3.)

Figur 3 Utsnitt ur Anders Hinderssons med flera suppliker till Kung. Maj:t. den 11 juli 1730

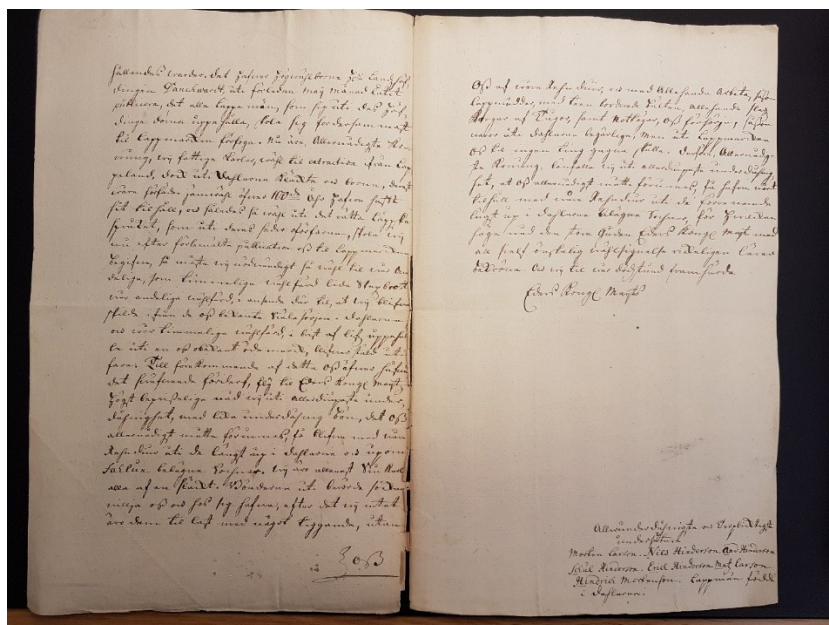

Foto: Sven Olofsson.

Här blottläggs inte bara gruppens desperation, utan även hur de definierade sig själva i relation till samers språk, traditioner och livsbetingelser längre norrut. En faktor som också bör beaktas är vad som kan tolkas som en oro för religiös förföljelse. Det uttrycks i suppliken genom betoningen av att samerna i södra Dalarna inte har samma "seder" som anförvanterna i norr. 1700-talets hårdnande mission gentemot samer var sannolikt inte okänt för dem som skrev suppliken.⁴⁴

Samernas djupa historiska rötter i Mellansverige bekräftas också av Carl von Linné. I början av den lappländska resan i maj 1732 beskriver Linné ett möte med en grupp samer i Jättendal i Hälsingland:

⁴³ RA, Topographica, 103: 575–576 Lappmarken. Citatet är ett utdrag ur suppliken. Se också J. Wehlin m.fl. (red.). *Samiska spår*, s. 237.

⁴⁴ Jfr H. Rydving, Samisk kyrkohistoria: en kort översikt med fokus på kvinnor som aktörer. I D. Lindmark & O. Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi* (Artos & Norma, 2016): s. 315–339.

Strax jag var kommen framom i skogen, hinte jag 7 stycken lappar, som körde sina renar, 60 à 70, vilka hade sina späda lamm. ”...” Jag frågade dem, hur de kom att vara här nere. De sade sig här vid havssidan vara födda och här vilja dö, talte god svenska.⁴⁵

Formuleringen ”vilja dö” vid kusten liknar den i suppliken av Anders Hinderssons med fleras och uttrycker inte bara en vilja utan även identitet. Linnécitatet visar en tydlig skillnad mellan samerna i Jättendal, Svärdsjö och Söderhamn å ena sidan och de samer som bodde i norra delen av Skandinavien å den andra. Det återkommande uttrycket, ”vare födde och vilja dö” indikerar att samerna anpassade sig till en gemensam uppfattning om sin identitet, tillhörande markerna i söder.

De tre supplikerna från 1728 och 1730, samt Linnés ögonblicksbild från 1732, visar att 1671 års lagstiftning haft föga framgång. Samer fortsatte att leva mer eller mindre nomadiserande liv i sina hemområden. Renskötsel och fågeljakt var fortsatt viktiga näringar trots förbud. Lagen 1671 blev emellertid betydelsefull eftersom den kunde åberopas när myndigheterna på nytt avsåg att tvinga de nomadiserande samerna i Mellansverige att återvända norrut.

Kungen och de mellansvenska samerna

Efterdyningarna av det stora nordiska kriget, tillträdet av en ny kunglig dynasti genom äktenskapet mellan drottning Ulrika Eleonora och Fredrik av Hessen, och kungens kröning 1720 ökade trycket på samerna. Den 2 augusti 1720 skrev Fredrik I ett brev om samer i länet till den nytillträdde landshövdingen Magnus Palmqvist i Gävle:

Wår Ynnest och nådiga benägenhet med Gud allsmäktig Tro Man, General lieutenant och landshöfdinge, Emedan Wij förnummit huru- som så wäl lappar som annat löst partie, skola fara omkring landet och icke allenast medelst hoot och tvång, hwarjehanda olägenhet och otill- börlighet allmogen tillfoga, utan och skada och fördärfwa skogarna, altså är härmed till Eder Wår nådiga willia och befallning, det I uti det Eder i nåder anförtrodda lähnet författar den anstalt att hwad lapparna angår, det de genom Edert län till nästa landshöfding på deras hemwäg förda och beledsagade blifwa emedan Wij till de öfriga Wåra landshöf- dingar sådana ordres stält och de äfwen wäl dem ifrån sig på förberörde sätt fortskaffa skola lähn ifrån lähn intill dessa de komma till deras rätta hemwisten. Men beträffande annat löst partie, ifall det skulle sig där Wijsa, så åligger Eder sådant i anledning af de därom gifne Kongl. Förordningar

⁴⁵ C. von Linné *Iter Lapponicum 1732*, Lapplandsresan. (Wahlström & Widstrand, 1957): s. 18.

och at af skaffa, samt noga inseende hafwa at hwad så om det ena som det andra af berörda slag folck, kan wara till förende [⁴⁶] påbudt och förordnat till förekommande af deras sielfswälds föröfwande må behörigen blifwa efterlefwat: Kommandes i annan händelse answaret på Eder at stadna i fall något därwid försummas skulle. Och wij befalla Eder Gud altzmächtig nådeligen, Gifwit Stockholm i Rådscammaren d. 1 septembris 1720 /Friedrich⁴⁷

Ett liknande brev skickades till landshövding Grundell i Västerbotten. Dessa skrivelser avslöjar flera viktiga sakförhållanden. Samer ansågs ströva fritt omkring i landet (sannolikt avser detta rennomadism och jakt), vilket förbjudits redan i 1671 års lag men det var inte bara samer som sågs som störande inslag, utan även andra nomader och ”lösdrivare”. För första gången fördes nu fram argumentet att samernas nomadiserande kunde leda till skador på skogen. Vad detta hot egentligen skulle bestå i är oklart. Det var sannolikt, vilket indikeras av senare källor, relaterat till jakten på fågel och vilt, samt till renarnas bete.

Landshövding Palmqvist svarade Fredrik I den 15 september 1720 och uttryckte samtidigt oro över hur myndigheten skulle agera mot resande, romer och samer,⁴⁸ vilka sökte skydd på grund av den ryska ockupationen av Finland. Palmqvist åberopade här lagen från den 12 maj 1662. Brevet avslutades med en begäran om vägledning från majestätet. Skulle landshövdingen arbeta för sina undersåtars säkerhet, eller borde han följa avhysningslagarna från 1662 och 1671? Brevet visar att Palmqvist var angelägen om att göra rätt gentemot både kungen och dennes undersåtar, vilket i det här sammanhanget var två olika saker.

Sedan fredsfördraget undertecknats 1721 återkom frågan om skogarna. Den 22 oktober 1723 utfärdade Fredrik I en resolution på ett besvär från prästerskapet med direkt hänvisning till resolutionen den 1 september 1720. I den långa texten är Fredrik I uppenbart irriterad och lyfter bland annat frågor om de upplevda skadorna på skogen, religionsfrågan och det tre år gamla kravet att förvisa samerna:

⁴⁶ Ordet ”förende” kan i kopian i Registraturet möjligen tolkas som ”förene”.

⁴⁷ HLA, Gävleborgs landskansli, D I a:18, s. 325. Brevet har gått förlorat och är känt endast genom Carl Gustaf Bielkes hänvisning från maj 1728 och i Inrikes civilexpeditionens diarium.

⁴⁸ ”Tartare, Zigeuner och lappar”.

... deras rätta hemwister uti Lapmarcken, kunde komma at stadna. At sådant icke är efterlefwat uptager Kongl. Maj:t med misshag, och wil dess förra derom utgågne Förordning til fullbordan och wärckställighet hafwa förnyat.⁴⁹

Denna resolution och den kombinerade omsorgen om skogen och den kristna fromheten kan förstås som källorna till kungens växande oro över den olösta frågan om icke fastboende samer och andra som ansågs vara lösdrivare i Sverige. Det knyter också frågan om samiskt bruk av skogen till det kungliga kravet på ”laga försvar”, som definierade vem som var och inte var kronans undersåte.

Den interkulturella situation som tidigare lyfts fram syns även i annan korrespondens mellan landshövding Palmqvist och Kungl. Maj:t. I ett brev daterat den 18 februari 1725 uppger Palmqvist att transporten av papperslösa lösdrivare var kostsam och att det också kom människor från Norge till Gävleborg.⁵⁰ Den 27 juli samma år yttrade kronan sitt missnöje med Palmqvist, troligen relaterat till kungens brev fem år tidigare:

Men som Wij icke desto mindre förnimma, att sådane lappar sig ännu uti det Eder anförtrodde lähnet skola uppehålla, af hwilka icke allenast allmogen dersamma städes hafwa olägenhet, utan ock skogarna tilfogas skada. Altså hafwa I med Eder berättelse hoos oss att inkomma för hwad orsak skull ofwannämbe wår ordre icke är wärkställd, så lagandes att hwad i förberörde måtto blifwit befallt, må behörigen blifwa efterlefwat.⁵¹

Även här framhålls skogarna som en resurs och myndigheterna i Stockholm är tydliga med att de order man givit ska verkställas. Landshövding Palmqvist verkade dock ha blivit förargad över situationen och svarade den 25 augusti 1725:

Jag sedermera icke förmärkt någon klagan af allmogen eller andre öfwer några slika på skogarna kringstrykande lappar ej heller äro några af det slags folket från andre höfdingdömen, wordne hitförda, som dock nödvändigt synes bordt skie så framt de skolat blifwit till Lappmarken afförde, och skulle några lappar ifrån andra höfdinge dömen hitföras eller ock här på skogen atraperas så skall jag ej underlåta at prompt dem här i från till Wästerbotn afsända, som iag nu ånyo till crono betienterna låter afgå alf-warsam ordres at med behörigt eftertryck efterkomma härutinnan.⁵²

⁴⁹ Resolution på Prästerskapets Besvär 22 okt 1723, sid 2570. Se också RA, Originalförordningar: 8 (1721–1724), Kongl. maj:ts nådige resolution och förklaring, uppå samtliga prästerskapets allmänna besvär och ansökningar. Gifwen wid riks-dagen i Stockholm den 22. octobris 1723.

⁵⁰ RA, Kollegiers m.fl. landshövdingar hovrätter ..., 14:21 (Västernorrlands län), volym 23 B.

⁵¹ HLA, Gävleborgs landskansli, D I a:19, s. 143.

⁵² RA, Kollegiers m.fl. landshövdingar hovrätter och konsistoriers skrivelser till Kungl Majt, Västernorrlands län, Volym 21 perioden 1721–1725, (1134:14:21:21): s. 478.

Den 27 augusti fullföljde landshövding Palmqvist sin utfästelse till kungen. Han skickade ett brev till sina fem kronobetjänter, var och en var ansvarig för olika delar av länet. I brevet framhöll han vilka olägenheter som samer vållade bönderna. De skadade skogarna och de var lösdrivare:

... alla sådana i skogarna lösdrivande lappar borde arresteras ... om dessa lappar inte kunde hittas i böndernas tjänst.⁵³

... allmogen så väl som länsmännen i sin district at de med behörigt alfvar efterslå alla slika på skogarna kringstrykande lappar och dem fasttaga, begrunda länsmännen i hwarje sokn derest slike lappar kunna ertappas med allmogens till hands hwilka beledsaga dem hwar fram [...] den närmaste vägen till Uhme ...⁵⁴

Några dagar senare svarade kungen Palmqvist med tillfredsställelse och uppmuntran. Han varnade dock för samernas återkomst och uppmanade landshövdingen att vara på sin vakt.⁵⁵ Efter detta brev verkade situationen lugna ner sig. Det finns inga handlingar i myndigheternas arkiv de kommande tre åren, men det är troligt att fördrivningspolitiken hade satts i verket. I en skrivelse till kungen den 27 juli 1728 hänvisar den relativt nytillträdde landshövdingen Bielke till sin företrädares korrespondens från 1725. Han nämner än en gång innehållet i den förlorade suppliken:

Skulle nu eder Kongl. M:t af nåder tänka förnimma thesse suplicerande lappar at så uti Hälsingl. förblifwa, Nu är det allernådigste Konung wäl icke utan att så wähl thesse som flere här i nedre orterna kringstrykande lappar förnimmer ifrån långl. tider barn efter barn hafwe här i landet haft sitt uppehälle och aldrig sett lappmarkerna [...] hafwande här i Helsingl, Medelpad, och Ångermanland på skogarna haft sitt tillhåll, dock merendels hålla sig till wissa församlingar, [...] och skulle de i wiss mån wara nog för allmogen gagneliga, men som jag med högstb. Eder Kongl M:t nådiga förbud icke fördrista mig at styrka till deras qwarblifwande, [...] Eder Kongl. Maj:t af nåder tillåta några lappar till allmogens betjäning få uppehålla sig uti de östra provincerne af detta höfdingdöme mot så synes den inrättningen derwid kunna tagas, at en å 2ne uti hwar sokn sätta sig neder uti byarna och fråntagas, med strickt förbud at ej fara med skjutande på skogarna utan hålla sig wid församlingarna, och erlægga ordin, utskylder af contribut. och mantalspenningar ...⁵⁶

⁵³ ”alla slika på skogarna kringstrykande [lappar] och dem fasttaga ... derest slike lappar kunna ertappas med allmogens till hands hwilka beledsaga dem...” HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:29, p. 27 augusti 1725.

⁵⁴ HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:29, 27 augusti 1725.

⁵⁵ HLA, Gävleborgs läns landskansli, DI a:19, s. 149.

⁵⁶ HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 373.

Brevet räknar upp flera aspekter av processen. Oron för skogarna och deras resurser var kungens främsta argument för avhysning. Samernas påtvingade bosfastgörande i avhysningarnas spår grundades inte i kungliga förordningar men inte heller i de lokala samiska gruppernas intresse. Snarare kom det påtvingade bofastgörandet från en mellannivå i den kungliga förvaltningen. Det var kanske ett uttryck för omsorg om de samerna som framställt sina suppliker, men också som ett sätt att lösa ett problem som hade diskuterats i decennier.

Carl von Linnés upprepning av Jättendalssamernas påstående: ”de sa att de var födda här nere vid kusten och ville dö här” var inte unikt.⁵⁷ Bielkes hänvisning till suppliken från samerna i Söderhamn tyder också på ett motstånd mot de kungliga förordningarna. Landshövding Bielkes förslag för att lösa det ”lappiska problemet” kan sannolikt kopplas till den första informationen om tillfångatagandet av samer. Motståndet från samerna innebar bland annat att de undvek att bli frihetsberövade.

Tvångsflyttningarna och samiskt motstånd

Den 14 maj 1728 skrev landshövding Bielke ett brev till länsman Burberg i Hille socken, Gästrikland, om transporten av 19 samer från Västmanland på väg till Västerbotten, en av de första belagda tvångsflyttningarna av samer under tidigmodern tid. Samerna hade hållits under bevakning och flyttats till Gävle slott och därifrån förts vidare mot norr, till Hille socken, strax utanför staden.⁵⁸ De hade lämnat Gävle den 11 februari samma år och var redan vid sitt första stopp i Trödje. I norra delen av landskapet den 12 februari hade tre samer rymt. Bielke kritiserade Burberg för att ha tillåtit tre bybor – Olof Ersson, Anders Andersson och Lars Olsson – att tjänstgöra som väktare. Bielke beordrade Burberg att utreda saken och se till att medlemmarna i den samiska gruppen, nu bestående av 16 män, kvinnor och barn, for vidare till Hamrånge och därefter vidare till Skog ”för att ytterligare utreda hur deras genomresa hade börjat ... och för att upprätthålla detaljerad kunskap om var dessa samer be-

⁵⁷ Linné, *Lapplandsresan*, s. 41.

⁵⁸ HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 369.

fann sig”.⁵⁹ Denna händelse tyder inte bara på att gruppen motsatte sig avhysningen, utan även att delar av allmogen troligtvis kände sympati för dem och hjälpte dem att fly.

De vidare ödena för denna grupp samer är inte kända. Det finns inga uppgifter om att de anlände till Västerbotten, men ett år senare fördes ytterligare en grupp om 13 samer – män, kvinnor och barn – till häktet i Gävle för vidare transport till Jämtland, men inte heller deras fortsatta öden är kända.⁶⁰ Den 26 juli 1728 rapporterades i ett brev från länsstyrelsen till befallningsmannen att en av två tillfångatagna samiska ”gässar” som skickats till norra Norrlands inland hade flytt från häktet i Hälsingland.⁶¹ I en skrivelse den 15 november 1728 angavs att de tillfångatagna samerna skulle skickas till Västerbotten och därifrån till Jämtland.⁶²

Landshövding Bielke rapporterade också att han intervjuat de 19 samer som lämnat Gävle den 11 februari 1728. Han hade talat med en drygt 70-årig samisk man som berättat för Bielke att hans föräldrar var från Lappmarken.⁶³ Han kunde inte ge mer specifika detaljer om deras ursprung. Brevet visar komplexiteten i situationen där många samer hade djupa rötter i Mellansverige medan andra faktiskt hade släkt i norr. I samma brev skriver Bielke att han låtit några samer komma tillbaka till länet efter att han fått en reprimand från landshövding Grundell i Umeå som tydliggjort att det inte fanns tillräckligt med plats i norr för att hysa fler samer.

I samband med fängslandet av de 19 samerna skrev landshövding Dankwart i Falun, Kopparbergs län, brev till sin kollega Bielke angående de samer som kommit från Gästrikland och Hälsingland tillbaka till Dalarna. Dankwart krävde att Bielke skulle bevaka gränsen mellan länen, närmare bestämt i Torsåkers och Ovansjö socknar i Gästrikland.⁶⁴ Långt in på 1800-talet präglades detta område i sydvästra Gästrikland av en relativt stor samisk befolkning. Det märks exempelvis i muntliga traditioner och övergivna bosättningar.⁶⁵

⁵⁹ ”... vidare efterspana hur deras passerande continuerades ... att till dess han erhålla den noga spaning vad vägen dessa lappar tagit ...” HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 369.

⁶⁰ Svanberg, *Hästslaktare och korgmakare*, s. 37.

⁶¹ HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 596 eller 603, osäker paginering.

⁶² HLA, Gävleborgs läns landskansli, A III b:32, s. 840–842.

⁶³ RA, Kollegiers m.fl. landshövdingar, hovrätter och konsistoriers skrivelser till Kungl. Maj:t 1600–1840, 14:21, bd 22, s. 201.

⁶⁴ RA, Topographica, 103: 575–576, Lappmarken.

⁶⁵ Lindkvist m.fl. *Lapphällan – kåta och skogvaktartorp i Gävles utkant*.

Tvångsförvisningen av samer från Mellansverige fick också konsekvenser för de norra regionerna. Landshövding Grundell konstaterade att det inte fanns plats för fler samer i Västerbottensfjällen. All mark var skattlagd och bebodd av samiska hushåll. I februari 1730 besvarade riksrådet en skrivelse från Grundell där han framhållade i att de avhysta samerna skulle stanna i söder där de hörde hemma.⁶⁶ Som svar på den diskussionen och ett tydligt svar på de suppliker som tidigare skickats från Jon Larsson och Lars Jonsson och från Anders Hinderssons grupp, föreslog landshövding Dankwart i Falun för riksrådet att några samiska familjer skulle få stanna i söder. Förutsättningen var att de inte skulle hota populationen av skogsfågel eller misslyckas med den kristna fromheten, precis som Bielke hade föreslagit.⁶⁷ I juli 1730 nådde den andra suppliken från Hinderssons grupp Kungl. Maj:t. Den finns bevarad som en kopia i riksrådets protokoll:

... wÿ usle och af wärlden helt förachtade Lappmän skohla ifrån denna ort med wåra hustrur och Barn afskaffas och til Lappmarcken försändas, hwarest wÿ aldrig warit [...] fast mindre någon ägendom derstädes äga, icke heller kunna wÿ sen, uti wår enfaldighet [...] att wÿ derstädes kunna försörja och nära oss, [...] Aller underdånigste På skogen mellan Sundborn och Swerdsjö Socknar wistande Anders Hindersson Hindrich Mårtensson Erich Hindersson Nils Andersson Siuhl Hindricsson Matz Larsson.⁶⁸

Den 1 juni 1730 hade riksrådet diskuterat gruppens första supplik. Rådets sekreterare Cederström rapporterade att han försökt övertyga Fredrik I om att ge samerna rätt att vistas i Mellansverige, eftersom de var "landsens barn". Kungen hade återigen uttryckt ovilja att låta samerna stanna kvar med tanke på det hot som de utgjorde mot skogsfågelbeståndet.⁶⁹ Det tycks som om kronans fråga kring samerna ledde till ett beslut den 18 november 1730. Då diskuterade riksrådet åter gruppens supplik och att kungen plötsligt ändrat uppfattning och nu samtyckte till att samerna skulle få stanna så länge de inte jagade.⁷⁰

Även om oron från kungen gentemot samerna i söder verkade minska, fortsatte kronan och dess tjänstemän att bekymra sig för

⁶⁶ RA, Inrikescivilexpeditionen, AI a:7, s. 244.

⁶⁷ RA, Inrikescivilexpeditionen, AI a:7, s. 516–517.

⁶⁸ RA, Topographica, 103: 575–576 Lappmarken). Citatet är ett utdrag ur suppliken. Se också Wehlin m.fl. (red.). *Samiska spår*, s. 228–239.

⁶⁹ RA, Inrikescivilexpeditionen. AI a:7, s. 640–643.

⁷⁰ RA, Inrikescivilexpeditionen. AI a:7, s. 1381–1384.

samernas nomadiserande liv. Korrespondens mellan landshövdingarna, kungliga rådet och kungen själv, visar att skogarnas resurser, inklusive jakten på skogsfåglar, svartsjukt bevakades av kronan. Men även den kristna fromheten och deltagandet i mässan var av betydelse. Insikten om att det inte fanns någon obeskattad mark ledig där de avhysta samerna kunde bosätta sig ledde till att tjänstemännen blev tvungna att backa. Samernas motstånd fungerade. Deras suppliker tillsammans med många andra samers aktiva motstånd gav slutligen resultat.⁷¹

Landshövding Bielke föreslog i maj 1728 att låta ett begränsat antal samer bosätta sig i Västernorrlands län och arbeta med hantverk och jakt. Det förverkligades tämligen omgående. Att göra samer bofasta i Mellansverige förefaller därefter ha spridit sig snabbt. Under slutet av 1700-talet hade en majoritet av socknarna i Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Jämtland, Medelpad och Ångermanland skrivit kontrakt med mer eller mindre bofasta samer. Hur systemet kom att genomföras i praktiken är emellertid i stort sett okänt. Möjligen bidrog lokala myndigheter och ombud, som kyrkoherden i Hudiksvall Olof Broman, till genomförandet. Det kan också vara så att det snabba införandet kan förklaras av att samerna som tog tjänst gjorde det i de församlingar där de hörde hemma och därmed var kända av allmogen.⁷²

Det saknas forskning om när och hur det ömsesidiga utbytet av tjänster utvecklades mellan samer och bondebefolkningen. Utifrån vad som är känt i dag finns det en uppgift om att samer anlätades för att flå hästar i Ovikens tingslag redan 1689. Det indikerar att de specifika tjänster som samer anlätades för redan ingått i etablerade näringar.⁷³

1750-talets påtvingade bössinsamlingar

Antalet bofasta samer som var anställda i Dalarnas, Gästriklands och Hälsinglands församlingar växte under 1700-talet. Systemet expanderade också i Västmanland och Uppland. Även vissa städer, som Gävle och Hudiksvall kom att ha kontraktsanställda samer.⁷⁴ Samtidigt fortsatte nomadiserande samer att vistas och vandra i området

⁷¹ Nordin & Olofsson. *Voices of the forests*.

⁷² Jämtlands domsagas häradsrätt, AI:50b, Hammerdals tingslag §20. Broman, *Glysisvallur*: III, s. 235; Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*, s. 35–38.

⁷³ Jämtlands domsagas häradsrätt, vol. A I:13, fol. 32r–40v. Ovikens tingslags dombok år 1689 d. 9, 11 och 12 martij § 13.

⁷⁴ Svanberg. *Hästslaktare och korgmakare*, s. 57–69.

ned till Mälardalen. Om de ertappades riskerade de att arresteras och tvångsförvisas. Muntliga och arkeologiska källor ger en mångfald belägg för en utbredd samisk bosättning i regionen, både av kontraktsanställda och andra samer.

Från 1700-talets slut och från 1800-talet visar passjournaler för Gävleborgs län att många samer också hade tillstånd att resa ned till Mälardalen.⁷⁵ Vid mitten av seklet pekar uppgifter på att myndigheterna fortfarande kämpade med att förhindra samerna från att lämna sina hemsocknar. Argumenten som fortfarande anfördes gällde regleringen av samernas fågeljakt.

År 1755 sände bönderna i Gästrikland in en besvärsskrift till riksdagen. De önskade att samerna i landskapet skulle lämna ifrån sig sina bössor under fåglarnas lektid för att skydda beståndet av skogsfågel. Även älgstammen ansågs behöva skydd.⁷⁶ Året därpå slog myndigheterna fast att samerna i Västernorrlands län skulle lämna ifrån sig sina bössor till närmaste länsman och de skulle även ange antalet vuxna barn i hushållet som kunde ta tjänst hos traktens bönder. Bössförbudet infördes och rapporter om insamlade bössor kom in till landskansliet i Gävle från så gott som alla delar av länet. Genom dessa källor får vi en uppfattning om hur många fastboende och kontrakterade samer det fanns från norra Ångermanland till södra Gästrikland i länets socknar, utanför skattefjällen.⁷⁷

En sammanställning av insamlade gevär från samer i nio Hälsinge-socknar (1757, 1758, 1759, 1764) anger inte specifikt om gevären tillhört samer i allmänhet eller kontraktsbundna, fastboende samer (se tabell 1). Allt pekar emellertid på att de ägts av den senare gruppen eftersom länsmännen trots allt genomförde besök i de fastboendes hem. Nomadiserande samerna var troligen svårare att hitta under en så pass avgränsad tidsperiod. Syftet med rapporteringarna var också att utöva kontroll över de arbetsföra samer som vistades i socknarna, likväl som att hindra fågeljakt. En förklaring till detta kan vara att myndigheterna uppfattade att hushållen fortfarande levde ett rörligt liv. Syftet med att kartlägga arbetsföra barn i de samiska hushållen låg i linje med den allmänna politiska frågan om arbetskraftsbristen

⁷⁵ HLA, Gävleborgs läns landskansli CI:1 1767–1782.

⁷⁶ ”Imedertid och som detta sällskap [samerna] otroligt öder fogellekar och fördrifwer diurfång, den tid de böra vara befredade; Elgstånden, jämwäl af dem förswagas; så skulle vara ganska nyttigt, at bössorna blefwo under den förbudne skiutetiden dem afhända, och ingen lapp tiladt, [sic] därunder behålla sin bössa, wid det föreslagna straff”, RA, Ständernas enskilda besvär, R 5443, 3 november 1755 § 8.

⁷⁷ HLA, Gävleborgs läns landskansli, E VIII:40.

i jordbruket men också att specifikt kontrollera de samiska hushållen. Förklaringen bakom att så få bössor inrapporterades kan vara att samerna helt enkelt gömde dem.⁷⁸

Endast i två, möjligen i tre, fall är det tydligt att samma person lämnade in sin bössa till socknens länsman under de fyra åren. I övriga exempel tycks rörligheten i gruppen vara påfallande. Bara vid ett tillfälle, exemplet Lars Nilsson i Skog, framgår det att han inte var hemma utan vistades i Hamrånge. Därmed bröt han mot kontraktet. Ett kuriöst exempel rör Johan Jönsson i Järvsö som 1758 uppgavs vara död, för att året efter vara vid liv igen. Det väcker frågor om informationens tillförlitlighet och vilka som var rapportskrivarnas informanter. Det är återigen ett exempel på det motstånd som samerna visade gentemot myndigheterna. Det krävs vidare forskning och jämförelser med andra källor för att helt kunna slå fast hur det förhöll sig med efterspanandet av bössorna och om de personer som namnges i tabellen verkligen tjänstgjorde under socknarna.⁷⁹

Tabell 1 Förteckning över samers inlämning av gevär i Hälsingland perioden 1757–1764

Titel	Förnamn	Efternamn	By	Socken	Bössor 1757	Bössor 15 april 1758	Bössor 1759	Bössor 1764
	Lars	Nilsson		Skog	Ja	Ja	Nej, vistas i Hamrånge	Ja
Svågern	Aron			Skog	Nej			
	Mårten	Jonsson		Söderala	Ja	Ja	Ja	
	Elias	Mårtensson		Segerstad	Nej, blind	Nej	Äger ingen bössa	
	Jon	Andersson		Segerstad				Ja
	Jon	Mattsson		Segerstad				Ja
	Lars	Larsson	Hanebo	Segerstad	Ja	Ja	Ja	Ja
	John	Jönsson		Järvsö	Ja	Död	Ja	
Måg	Mats	Mårtensson		Järvsö	Ja			
	Klemet	Gunnarsson		Järvsö				Ja
	Nils	Nilsson		Arbrå	Ja	Ja	Ja	Ja
	Anders	Olofsson		Undersvik	Ja	Ja	Ja	
	Nils	Nilsson		Ovanåker	Ja	Ja	Ja	
	Per	Turesson		Norråla	Ja	Ja	Ja	
	Lars	Mattsson		Bollnäs		Ja	Ja	
	Anders	Jonsson		Forsa och Hög	Ja			

Källa: HLA, Gävleborgs Läns Landskansli, E VIII:40.

⁷⁸ HLA, Gävleborgs läns landskansli, E VIII:40; C-J. Gadd. *Den agrara revolutionen 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia*. III. (Natur & Kultur, 2000), s. 222. Svårigheten att få vissa samer att lämna in sina gevär kan också jämföras med de strategier som samer uppvisade gentemot myndigheternas försök att beslagta trummor och som diskuteras av H. Rydving i denna volym.

⁷⁹ HLA, Gävleborgs läns landskansli, E VIII:40.

Landskapet Härjedalen saknade kontraktsanställda fastboende samer. När landshövdingens representant C. Tjernberg i Sveg författade sin rapport den 2 maj 1757 kopplade han insiktsfullt ihop den nya kungörelsen med fördrivningspolitiken som gällt två decennier tidigare och det påtvingade bofastgörandet:

Til ödmjukaste swar uppå eder nådel nu med påsten ankomna nådkunstiga ordres af den 20 i denna månad, angående bössornas indragande af lapparna, insinueres, att högt respective kundgörelsen af then 29 sistledn december, blev straxt wid ankomsten den 20 januari, expedierad till upläsande å prädikostolarna och angick egentligen lapparna som sedan 1720 qwarblifwit i Hållsingland hwilkas barn skulle taga tjenst hos bonden och lapparnas bössor under fogellekarna them fråntagas. Här i fögderiet wet man intet af hwarken socken- flyttnings- eller tigge lappar, utan endast the som sitta upp i afrads fjällen dem the skatta före, och alltid warit fria med sine barn – Huru wida thessa sednare skola förstås under wälbemäلتe kundgörelse har i all ödmjukhet under ställa skolat. Framhärdat med djup wörndnad, Eder nåder. C. Tjernberg.⁸⁰

Tjernbergs svar kan ses i ljuset av att det inte finns ett känt påtvingat samiskt kontraktsarbete i Härjedalen. Det visar också på den tydliga självklara rättsliga status som undersåtar som samerna hade i landskapet. Tjernberg låter nästan indignerad i svaret på landshövdingens uppmaning att kartlägga antalet vuxna arbetsföra barn i de samiska hushållen. Han skriver att samerna i Härjedalen ”alltid warit fria med sine barn”, en situation som också torde ha varit rådande i resten av landet fram till den hårdnande politiken under 1700-talets början.⁸¹

Samers i Mellansverige – ett materiellt perspektiv

Det skriftliga källmaterialet ger en komplex bild av dragkampen mellan kronan, allmogen och de enskilda samiska familjerna. Genom olika typer av motståndshandlingar kom samiska familjer att stanna i Mellansverige genom att en person, vanligen fadern eller äldste sonen, kontrakterades av socknen för olika sysslor. Samtidigt kom bosättningsmönstret att styras av de kvinnliga medlemmarna i famil-

⁸⁰ HLA, Gävleborgs Läns Landskansli, E VIII:40. Osäker tolkning av efternamnet.

⁸¹ HLA, Gävleborgs läns landskansli, E VIII:40.

jerna. Männen flyttade till sina hustrurs hushåll och familjestrukturerna hade ofta matrilokala drag.⁸²

Från språkhistoriska och etnologiska källor är många olika aspekter av samiska traditioner kända även från sydligare områden. Det samiska språk som talades i Gävletrakten på 1700-talet, björnritualerna som beskrevs av Per Holmberger omkring 1770 och andra exempel på samisk religionsutövning visar på starka och självständiga traditioner. De utvecklades och förändrades genom århundradena och förefaller inte ha försvagats av den antisamiska politiken under 1700-talet.⁸³

De arkeologiska beläggen i form av övergivna bostäder och lösfunna föremål stödjer bilden av livskraftiga samiska traditioner. De materiella spåren visar på kontinuerlig samisk bosättning i regionen, baserade på en mångsidig ekonomi från medeltid till nutid.⁸⁴

Nyligen har också arkeologiska undersökningar lett till fördjupad kunskap om den samiska historien i Mellansverige. Mellan 2017 och 2022 undersöktes lämningarna efter två stugor i Järvsö, Hälsingland och en i Nora, Uppland. Den äldsta *Lappatäkten* var bebodd omkring 1786–1813, och den yngre *Lappens* var bebodd från 1810-talets andra hälft till omkring 1856. Resultaten från undersökningen av en husgrund vid Ingboviken i nordvästra Uppland, visar att flera generationer samiska familjer bott där mellan 1808 fram till 1900 då flytten skedde till en annan stuga i närheten. Från sent 1700-tal finns uppgifter om rennomadism i trakten och ättlingarna till de bofasta familjerna finns kvar i bygden.⁸⁵

Fynden från de tre stugorna visar att traditionella samiska näringar fortsatt var betydelsefulla. Tenntrådsslöjd, skinnslöjd, korgmakeri, jakt och renskötsel har varit viktiga näringar även efter att samerna tvingades bli bofasta. Fynden visar också att kosthållningen var annorlunda än i det omgivande bondesamhället. Hästkött var en viktig föda. Rituela praktiker som björnkult och olika former av offerkult präglade också de här samiska bosättningarna.⁸⁶

⁸² J. M. Nordin. Between Assimilation and Perseverance. The Historical Archaeology of Three Sámi Cabins in Central Sweden from ca. 1780–1900, under utgivning i *Historical Archaeology* (2026).

⁸³ Jfr t.ex. J.M Nordin. Mellan artefakt och geofakt. Glättstenar i samiska kontexter från 1700- och 1800-talen. *META – Histskarskarkeologisk tidskrift* (2024): s. 79–84.

⁸⁴ Zachrisson (red.). Möten i gränsland; B. Marklund, *Skogssamiska studier; möten i kultur och näringar 1650–1800* (Umeå, 1999); Nordin. Spaces of Resilience.

⁸⁵ C. Bygdell. *Sockensamisk ättling. Släktskap, tillhörighet och samer i Mellansverige. RIG 2* (2024); Nordin. Between Assimilation and Perseverance.

⁸⁶ Nordin. *Samisk historia i Stockholm och Sverige*.

Parallellt med att många samiska familjer blev bofasta kom mer traditionell samisk byggnadskonst att leva kvar. Ett exempel är den *gåetie*, bräd- eller timmerkåta, vid Lapphällan utanför Gävle som var bebodd under slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet. Här praktiserades traditionellt samiskt skinnhantverk enligt de arkeologiska fynden, men även hästslakt och textilhantverk. Kåtan vid Lapphällan är anlagd på gränsen mellan Gävle stad och Valbo socken. Enligt noteringar från mantalslängderna för Gävle stad framgår det att samnen Olof Larsson och hustrun Brita Olsdotter var skrivna där som "stadslappar" åren 1808–1810. I hushållet bodde också Olof Larssons 70-åriga mor. En annan uppgift från dopboken från Heliga trefaldighets församling i Gävle visar att familjen bodde i Gävle redan 1804.⁸⁷ Ett annat distinkt uttryck för samiska traditioner är spåren av *läävthgåetie* i Lapphällarna i Östervåla, nordvästra Uppland. Lämningen bestående av en härd, en *aernie*, och stödstenar för kåtans bågstångskonstruktion är ett av flera exempel på livaktig samisk närvaro av rennomader i Upplands skogar vid mitten av 1800-talet.⁸⁸

⁸⁷ RA. Mantalslängder Gävle stad, 1808, s. 922, 1809, s. 948, 1810, s. 1304. Åren 1807 och 1811 finns ingen "stadslapp" noterad. Gävle Heliga trefaldighets. C O:8, s. 579.

⁸⁸ L. Qviström, J.M. Nordin, & T. Zachrisson. *Samiska lämningar i Heby kommun. Del 1. Arkeologisk förundersökning*. Upplandsmuseet rapport 2022:23. (Upplandsmuseet, 2023.)

Figur 4 Aernie vid Lapphällan, Östervåla, i samband med den arkeologiska undersökningen

Foto: Jonas Monié Nordin.

De arkeologiska undersökningarna visar tydligt att kronans fördrivningspolitik hade blandad framgång. Många samer blev fastboende men de egna traditionerna upphörde inte, snarare förefaller de ha utvecklats och kanske till och med fördjupats. Andra samer fortsatte

att leva ett nomadiserande liv trots förbud och repression långt in på 1800- och 1900-talen. Sommaren 2020 undersökte arkeologer en samisk härd vid Lappmyran i Jättendal i Hälsingland som visade sig ha varit i bruk under 1910–1920-talen.⁸⁹ Resultaten visar på en kontinuerlig samisk renskötsel i socknen från Linnés besök 1732 in på 1900-talet, och sannolikt mycket längre.

Diskussion och sammanfattning

I det här kapitlet har vi analyserat försöken att få nomadiserande samer att flytta norrut och etableringen av en mera bofast samisk befolkning i Mellansverige. Det gäller lagförslag och lagar från perioden 1671–1756, samt korrespondens mellan landshövdingarna i Gävleborgs/Västernorrlands län, mellan det kungliga kansliet och kungen själv. Denna politik kan på goda grunder sägas bero på ett missförstånd. Vår tolkning är att myndigheterna var okunniga om att det sedan mycket länge funnits en samisk befolkning i Mellansverige.

Historien om Sverige som militärstat med stormaktsambitioner innebar en lång period av intensiv lagstiftning som syftade till att kontrollera kronans undersåtar och öka antalet skattebetalare. Ett område där kontrollen ökade var skogarna och allmänningarna, särskilt kampen om jakten på vilt och skogsfågel. I dessa sammanhang såg myndigheterna den samiska traditionella livsstilen som problematisk.

Fredrik I var en drivande kraft bakom att förorda en repressiv politik gentemot samerna i Mellansverige. Bland åtgärderna som beordrades från Stockholm genomfördes såväl arresteringar som fängelsevistelser, tvångsförflyttningar och påtvingade kontraktsanställningar. När landshövdingarna försökte genomföra kungens vilja i praktisk handling stötte de på oväntat hårt motstånd från både samer och bönder i både Gävleborgs/Västernorrlands och Kopparbergs län. Det samiska motståndet tog sig flera uttryck. Ett flertal samer skrev suppliker, medan andra flydde från arrest och deporta-

⁸⁹ M. Björck & J.M. Nordin. *Spår efter samer men även förhistorisk kolning. Arkeologiska undersökningar och inventering*, L2020:2223, L1949:7383 och L1950:3833 Jättendals, Söderalas och Skogs socknar, Nordanstig och Söderhamns kommuner Hälsingland, Rapport 2022:30. (Länsmuseet Gävleborg, 2022); jfr även Sanningskommissionen för det samiska folket, intervju 24030, som vittnar om att samiska talades i Gästrikland långt in på 1900-talet.

tioner. Olika samiska grupper hävdade att regionerna i Mellansverige hade varit deras hem i generationer.

Den 6 maj 1728 kom situationen att närma sig en lösning i och med att landshövding Bielke i Gävleborg föreslog för Kungl. Maj:t att ett begränsat antal samer skulle beredas, eller snarare tvingas till att bli fastboende och anställas av sockenstämmorna i respektive församling. Alternativet var avhysning till lappmarkerna i Västerbotten eller Jämtland. Som en reaktion på detta klargjorde landshövding Grundell i Umeå att det inte fanns plats i hans län för fler samer. De som nu fördrivits norrut ansåg han skulle få återvända till sina hemtrakter i söder.

I tjänsten som kontraktsanställd same ingick flera sysslor, bland annat jakt på vilt, avlivande och slakt av hästar, samt hantverk. Det första omnämmandet av en person som tjänstgjorde åt en socken är från Rödöns socken 1729 och den första som nämndes som anställd var Clemet Mårtensson i Bergs socken, också Jämtland, 1731. Under 1730-talet spred sig systemet men många samer fortsatte leva ett mer eller mindre nomadiserande liv. Detta vittnar Carl von Linné om 1732, i sin *Lappländska resa* på väg genom Jättendal i Hälsingland. Många påtvingat fastboende samer fortsatte med renskötsel i Gästriklands och Hälsinglands skogar.

Trots sina repressiva drag innebar det påtvingade bofastgörandet inte slutet på samiskt liv i Mellansverige. Utvecklingen av samiska traditioner i regionen upphörde inte, snarare tvärtom. Arkeologiska undersökningar av samiska bosättningar i Hälsingland, Gästrikland och Uppland visar att samiska traditioner långt ifrån har försvagats. De har utvecklats under 1700- och 1800-talen. Slöjd, rituell praktik, matvanor, språk och näringar har haft en tydlig anknytning till samiska traditioner. Just i Jättendal i Hälsingland fortsatte rennomadismen in på 1900-talet.

Om det påtvingade bofastgörandet i praktiken tycks ha inneburit ett stopp för fördrivningarna kom 1750-talet ändå att åter innebära ett intensifierat förtryck mot regionens samer. Dessa skulle nu lämna ifrån sig sina gevär under djurens lektid och när fåglarna låg på ägg. Vuxna hemmavarande barn skulle också anmälas till tjänst hos allmogen. Den ideologiska utgångspunkten kan fortfarande sägas ha haft sin grund i 1671 års lag om samers flyttande till ”sina hemländer”.

När myndigheterna samlade in samernas bössor 1757 hade drygt hälften av socknarna i Gävleborgs/Västernorrlands län samiska famil-

jer bokförda. Vissa områden, som exempelvis Härjedalen, verkar sällan eller aldrig ha haft anställda samer. Andra socknar hade flera familjer anställda, som till exempel Järvsö och Segerstad i Hälsingland, Nordingrå, Nätra och Torsåker i Ångermanland och Rödön i Jämtland. I slutet av seklet hade en majoritet av socknarna i Dalarna, Gästrikland, Hälsingland och Jämtland anställda samer. Systemet hade också spridit sig till Uppland.⁹⁰

Sammantaget tyder beläggen på att lagförslagen som skulle kontrollera och avhysa samer hade begränsad framgång, eller åtminstone gick de långsamt för myndigheterna att genomföra. Dateringar av samiska temporära bosättningar, så långt söderut som Östervåla socken, Uppland, tyder på att en del samer höll fast vid traditionell småskalig rennäring åtminstone fram till 1800-talets andra hälft och i Hälsingland ända in på 1900-talet. Under slutet av 1800-talet visar källorna en tydlig nedgång i antalet kontraktsanställda samiska hushåll i Mellansverige. Orsakerna till denna nedgång är i stort sett outredd, men troliga förklaringar bör sökas i samhällets modernisering. Den kan vara resultatet av en expanderande homogeniseringspolitik, urbanisering och, paradoxalt nog, de ekonomiska liberaliseringsreformerna från 1864 och framåt.

Mycket talar också för att denna förändringsprocess resulterade i en form av kollektiv minnesförlust hos majoritetssamhället. Samer och samisk historia kom av myndigheter, allmänhet och forskning, att ses som en egenhet för norra Sveriges inland. Samer föreställdes uteslutande ha bott i norr, trots den långvariga historiska närvaron i söder.

⁹⁰ HLA, Gävleborgs läns landskansli, E VIII:40; Uppsala Dialekt och folkminnesarkiv, Ingvar Svanbergs arkiv, 30129.

Referenser

Källor

Riksarkivet Stockholm (RA)

Inrikescivilexpeditionen: AI a: 7 CI a: 5.

Kollegiers m.fl. landshövdingar, hovrätter och konsistoriers skrivelser till Kungl. Maj:t 1600–1840: 14:21, vol. 21–22 samt 23 B.

Kungörelse, 29 december 1756.

Mantalslängder Gävle stad, 1808–1811.

Originalförordningar: 8 (1721–1724) Kongl. maj:ts nådige resolution och förklaring, uppå samtliga prästerskapets allmänna besvär och ansökningar. Gifven wid riks-dagen i Stockholm den 22. octobris 1723.

Ständernas enskilda besvär, R 5443, 3 november 1755 § 8.

Topographica: 103: 575–576 Lappmarken.

Härnösands landsarkiv (HLA)

Gävleborgs läns landskanslis arkiv:

A III b: 29A III b: 32.

C I: 1.

D I a: 18–19.

E VIII: 40.

Östersunds Landsarkiv (ÖLA)

Bergs kyrkoarkiv: C: 1.

Jämtlands domsagas häradsrätt:

vol. A I:13, Ovikens tingslag, dombok, vårting 1689, § 13.

vol. A I:50b, Hamnerdals tingslag, höstting 1729, § 20.

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB)

Ihre 105: Lapparnes Björn wisa, Om deras öfriga, bekanta wid-skepelse.

Litteratur

- Almbjör, M. *Folkets röst? Önskemål inlämnade till Svenska riksdagen i frihetstiden, 1719–1772*. Historiska studier: skrifter från Umeå universitet 13. (Umeå universitet, 2016.)
- Aalto, S. *The Others in the Kings' sagas*. (Itä-Suomen yliopisto, Joensuu 2010.)
- Aalto, S. & Lehtola, V-P. The Sami Representations reflecting the Multi-Ethnic North of the Saga Literature. *Journal of Northern Studies* 11:2 (2017): s. 7–30.
- Aminoff-Winberg, J. *På flykt i eget land – Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*. (Åbo Akademis Universitetspress, 2007.)
- Amundsen H. R. Changing histories and ethnicities in a Sámi and Norse borderland, *Acta Borealia* 34:2 (2017): s. 178–197. DOI:10.1080/08003831.2017.1398537.
- Arens, I. Lappmagi i folkuppfattning och inför domstol: några rättsfall från 1600-talets domstolsprotokoll. *Rig – Kulturbistorisk tidskrift* 1 (1975): s. 1–6.
- Awebro, K. Var samerna en maktlös grupp på 1600-talet, I Awebro, K. (red.). *Kring Alkware lappkapell*, Studia Laplandica 9. (Institutet för lappmarksforskning, 1988): s. 6–31.
- Bengtsson, E. *Världens jämlikaste land?* (Arkiv, 2020.)
- Bergstøl, J. *Samer i Østerdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. (Universitetet i Oslo, 2008.)
- Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige*. Faksimilutgåva av de s.k. prästrelationerna mm först publicerade av KB Wiklund 1897–1909. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar 27. (Skytteanska samfundet, 1983.)

- Björck, M. & Nordin, J. M. 2022, *Spår efter samer men även förhistorisk kolning. Arkeologiska undersökningar och inventering, L2020:2223, L1949:7383 och L1950:3833 Jättendals, Söderålas och Skogs socknar Nordanstig och Söderhamns kommuner Hälsingland*. Rapport 2022:30. (Länsmuseet Gävleborg, 2022.)
- Boëthius, A. Några anteckningar om lapparna i Dalarna, deras slöjd och skadliga djurfångst. *Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift* (1923): s. 20–26.
- Broman, O. *Glysisvallur och öfriga skrifter rörande Hälsingland*, III. (Gestrike-Helsing nation, 1954.)
- Bygdell, C. Sockensamisk ättling. Släktskap, tillhörighet och samer i Mellansverige. *RIG*. 2 (2024): s. 80–97.
- Elmén A. B. Myrlund, H. & Porović, I. *Nya perspektiv på den samiska befolkningen i Pitebygdens jordbruksbyar*. (Piteå museum, 2021.)
- Fur, G. Gränsöverskridande kvinnor och svenska män. Kön och sexualitet på gränsen mellan samiskt och svenskt i tidigmodern tid. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. 19:1 (1998): s. 49–64.
- Gadd, C-J. Den agrara revolutionen 1700–1870. *Det svenska jordbrukets historia*. (Natur och Kultur, 2000.)
- Gjerde, H. S. *Sørsamisk eller førsamisk? Arkeologi og sørsamisk forhistorie i Sør-Norge: En kildekritisk analys*. (Universitetet i Oslo, 2015).
- Gjerde, H. S. & Bergstøl, J. Sámi Vikings? I Aannestad, H., Pedersen, L. U., Moen, M., Naumann, E. & Berg, H. L. (red.). *Vikings Across Boundaries: Viking-Age Transformations*. Volume I. (Routledge, 2020): s. 166–178.
- Hansen, L. I. & Olsen, B. *Samenes historie fram til 1750*. (Cappelen Damm Akademisk, 2022.)
- Hermanstrand, H., *Eie, eller leie, valg eller tvang? Samiske bygler i Vaapste og Raane 1690–1800. Samisk handlingsrom i kongemaktens grenseland*. (UiT, Norges Arktiske Universitet, 2021.)
- Johnsson, T. *Vårt fredliga samhälle. "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*. Acta Universitatis Upsaliensis. (Uppsala universitet, 2016.)
- Junge, Å., Midthjell, H.B. Persson, J. & Strand, F. *Samisk historie i Vera og fjella omkring* (Gaaltije, 2024).

- Larsson, L-G. *Per Holmberger och sockenlapparnas språk*. Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis Vol. LII. (Uppsala universitet, 2018.)
- Larsson, L-G. Vilket språk talade sockenlapparna? I Larsson, L-G, Rydving, H. & Svanberg, I. (red.). *Samer i söder* (Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala, 2022): s. 107–133.
- von Linné, Carl, *Iter Lapponicum 1732*, Lapplandsresan. (Wahlström & Widstrand, 1957.)
- Lindkvist, A. & Nordin, J. M. En undersökt kåta vid Lapphällan i Gävle. I Wehlin, J., Cassé, S. & Andersson, M. (red.). *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland*. (Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund m.fl., 2022): s. 118–119.
- Lindkvist A., Nordin, J. M., & Olofsson, S. *Lapphällan – kåta och skogvaktartorp i Gävles utkant. Arkeologisk undersökning, Andersberg 14:1, Gävle Heliga Trefaldighets socken, Gävle kommun, Gästrikland, Gävleborgs län*, SAU rapporter 2024:09. (SAU, 2024.)
- Lundmark, L. *Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångst-samhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark*. (Umeå universitet, 1982.)
- Löw, B. Johannes Schefferus och hans Lapponia. I *Lappland av Johannes Schefferus*. (Gebers, 1956): s. 7–23.
- Marklund, B. *Skogssamiska studier: möten i kultur och näringar 1650–1800*. Kulturgräns norr. (Umeå universitet, 1999.)
- Montesino, N. *Romer i svensk myndighetspolitik – ett historiskt perspektiv*. Meddelanden från Socialhögskolan 2:2010. Socialhögskolan. (Lunds universitet 2010.)
- Mundal, E. & Rydving, H. (red.), *Samer som ”de andra”, samer om ”de andra”, Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*. Samiska dutkan/Samiska studier 6. (Umeå universitet, 2010.)
- Nielsen, Y. Lapparnes fremrykning mod syd i Trondhjems stift og Hedmarkens amt. *Det norske geografiske selskaps årbog 1889–1890* (1891): s. 9–39.
- Nordenram, Å. *Svenska jaktens historia: från forntid till nutid*. (Settern, 2001.)

- Norberg, P. *Hälsinglands järnbruk i gången tid: en överblick*. (Almqvist & Wiksell, 1956.)
- Norberg, P. *Gästriklands hyttor och hamrar*. (Almqvist & Wiksell, 1959.)
- Nordin, J. M. Centre of Diversity: Sámi in the early modern Stockholm in the light of European colonial expansion. A historical archaeological approach. *International Journal of Historical Archaeology*. 22:4 (2018): s. 663–685.
DOI:10.1007/s10761-017-0430-5.
- Nordin, J. M. Spaces of Resilience and Resistance: Sámi Habitation in Southern and Central Sweden Under the Late Medieval and the Early Modern Period. *International Journal of Historical Archaeology*. 27 (2022): s. 480–505,
DOI: 0.1007 /s10761-022-00659-2.
- Nordin, J. M. Samer i maktens närhet: nedslag i den samiska historien i Stockholm med omnejd. I Larsson, L-G., Rydving, H. & Svanberg, I. (red.). *Samer i söder*. (Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala, 2022): s. 135–148.
- Nordin, J. M. *Samisk historia i Stockholm och Sverige, Från Molnby till Paradiset*. (Stockholms stadsmuseum, 2022.)
- Nordin, J. M. Mellan artefakt och geofakt. Glättstenar i samiska kontexter från 1700- och 1800-talen. *META – Historiskarkeologisk tidskrift* (2024): s. 79–84.
- Nordin, J. M. Between Assimilation and Perseverance. The Historical Archaeology of Three Sámi Cabins in Central Sweden from ca. 1780–1900, kommande i *Historical Archaeology*. (2026.)
- Nordin, J. M. & Olofsson, S. Voices of the forests. Eviction, control, and the birth of the 'Parish Lapp' system in early modern Sweden. *Scandinavian Journal of History*. 48:4 (2023): s. 401–426
DOI:10.1080/03468755.2023.2219680.
- Nyrén, U. *Rätt till jakt: en studie av den svenska jakträtten ca 1600–1789*. (Göteborgs universitet, 2012).
- Olofsson, S. *Till ömsesidig nytta – entreprenörer, framgång och sociala relationer i Rödöns tingslag i centrala Jämtland ca 1810–1850*. Studia Historica Upsaliensia. (Uppsala universitet, 2011.)

- Olsson, F. *Järnhanteringens dynamik – produktion, lokalisering och agglomeration i Bergslagen och Mellansverige 1368–1910*. Umeå studier i ekonomisk historia 35. (Umeå universitet, 2007.)
- Qviström, L., Nordin, J.M. & Zachrisson, T. *Samiska lämningar i Heby kommun. Del 1. Arkeologisk förundersökning*. Upplandsmuseet rapport 2022:23 (Upplandsmuseet, 2023).
- Rumar, L. *Historien och Härjedalsdomen*. Skrifter från Vaartoe, Centrum för samisk forskning nr 20. (Umeå Universitet, 2014.)
- Rydving, H. Samisk kyrkohistoria: en kort översikt med fokus på kvinnor som aktörer, I, Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi*. (Artos & Norma, 2016.)
- Rydving, H. Samiska överhetspersoner i Sverige och Finland under 1600-talet. I Mundal, E. & Rydving, H. (red.). *Samer som ”de andra”, samer om ”de andra”, Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*. Samiska dutkan/Samiska studier 6. (Umeå universitet, 2010): s. 259–264.
- Rydving, H. Religionskonfrontation och motstånd i den svenska delen av Sápmi under 1600- och 1700-talen. *Marken, vattnet, tankarna. Konsekvenser av statens relation till samerna*. (Sanningskommissionen för det samiska folkets forskningsantologi, 2026.)
- Schefferus, J. *Lappland*. (Gebers, [1673]1956.)
- Schmidt, J. W. *Resa genom Hälsingland och Härjedalen år 1799: en del av Johann Wilhelm Schmidts berättelse om sin resa genom några svenska landskap för att besöka samerna* 1901. (Luejie, 1992.)
- Svanberg, I. Sockenlapparna i Jämtland. *Jämten* (1980): s. 115–126.
- Svanberg, I. *Sockenlappar: en etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige*. Uppsala: Etnologiska institutionen. (Uppsala universitet, 1981.)
- Svanberg, I. *Hästslaktare och korgmakare. Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar*. Skrifter utgivna av Johan Nordlander sällskapet 21. (Johan Nordlandersällskapet, 1999.)
- Villstrand N-E. *Sveriges historia 1600–1721*, vol. 4. (Norstedts, 2011.)
- Wang, S. M. *Decolonising medieval Fennoscandia: an interdisciplinary study of Norse-Saami relations in the medieval period*. (De Gruyter, 2023.)

Wehlin, J., Cassé, S. & Andersson, M. (red.), *Samiska spår: Dalarna – Gävleborg – Västmanland*. (Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund m.fl. 2022.)

Zachrisson, I. (red). *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellan-skandinavien*, Statens historiska museum. Monografier 4. (Statens Historiska museer, 1997.)

Skogssamernas färdväg mot 1900-talet – en studie i konsekvenserna av statlig politik

Bertil Marklund

Inledning

Föreliggande kapitel är en historietvetenskaplig källstudie om hur skogssamernas renskötsel påverkades av svenska statens åtgärder på ett negativt sätt från slutet av 1700-talet fram till 1900.

De statliga åtgärderna kom att beröva skogssamerna äganderätten till lappskattelanden. De som enligt forskningen ägt lappskattelanden åtminstone sedan slutet av 1600-talet fick inte heller delta i avvittningen i lappmarkerna. Som ersättning för den förlusten tillerkändes de betesrättigheter av staten.

När 1900-talet närmar sig kommer effekterna av dessa för urfolket negativa åtgärder över tid att visa sig i att skogssamer övergav sin näring renskötseln. De blev i huvudsak arbetare och jordlösa så kallade kronotorpare. Regeringens utredning (prop. 1928:206) kom fram till att renskötande skogssamer hade minskat med tre fjärdedelar från 1800-talets mitt fram till 1920-talet.

Utgångspunkter

Skogssamernas område utgörs av barrskogsbältet mellan kustland och förfjällsterräng. Det sträcker sig från skogssamerna i Malå i söder till skogssamerna i Muonio i nordöst. Området var 1800 en skog som

framöver skulle bli en mycket stor inkomstkälla för kommande skogsägare.¹

Skogssamernas näringar var renskötsel, fiske, jakt, enklare jordbruk och hantverk.² Omfattande forskning om deras näringar står Erik Bylund, Filip Hultblad och Lennart Lundmark för.³ Fortfarande finns kunskapsluckor om skogssamernas historia, vilket gör ny forskning angelägen.

Föreliggande kapitel granskar konsekvenserna av statens politik för skogssamernas näringar.⁴ Jämförelser mellan skogssamernas näringar och de nationella näringarna skogs- och jordbruk i lappmarkerna genomförs. Konsekvensanalysen nyttjas för att jämföra och värdera de näringsmässiga följderna.⁵

Kapitlet är en källstudie av statens dokument, som kommittébetänkanden, propositioner, regeringsbeslut, förordningar, kungliga brev och instruktioner som utfärdades av regering, dess kollegier och länsstyrelser. Vidare omfattar studien riksdagsdebatter och protokoll från tingsrätt och sockenstämma.⁶ Litteratur om de nationella näringarna, kronologiskt publicerad närmast aktuell källa, utgör en viktig del i grundarbetet för den fortsatta källforskningen.

Inriktningen är att källmaterialets historiska fakta om den skogssamiska historien bör utgöra grunden för ny lagstiftning som tillgodoser urfolkets rätt. Befintlig lagstiftning avseende skogssamernas näringar fram till slutet av 1920-talet har kommit till genom statens ensidiga maktutövning.

¹ Det skogrika Västerbottens län delas de första decennierna av 1800-talet i två län; Västerbotten och Norrbotten. Genomgående används det tidsenliga begreppet lappmark.

² B. Marklund. *Det milsvida skogsfolket*. (Umeå universitet, 2015), s. 45–51.

³ E. Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*. (Uppsala universitet, 1956); F. Hultblad. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkemokkes socken*. (Uppsala universitet, 1968); L. Lundmark. *Samernas skatteland*. (Institutet för rättshistorisk forskning, 2006); Karin Stenberg, en skogssamisk politikerpionjär, skriver 1920 ett första bidrag till skogssamernas historia. K. Stenberg. *Dat läh mijen situd, En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. I. Å. Össbo, B. Marklund, L. M. Nilsson & K. Stoor (red.), *Skogssamisk vilja. en jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijen situd"*. Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid. (Umeå universitet, 2020), s. 9–116,

⁴ Se även Sanningskommissionens för det samiska folket direktiv. Regeringen. Dir. 2021:103. Synonymen till konsekvenser är följd eller följder. Svenska Akademiens Ordbok, SAOB, 1937.

⁵ Med begreppet nationella näringar avses jordbrukets och skogsbrukets verksamheter i lappmarkerna. Det tidsenliga begreppet Lappmarkerna nyttjas. Undertecknad följer Direktiv för Sanningskommissionen för det samiska folket: Kartläggning och granskning av den politik som förts gentemot samerna och dess konsekvenser för det samiska folket" (dir. 2021:103). Konsekvensanalyser är vanliga i större utredningar där olika utfall vägs mot varandra.

⁶ Källmetodiskt återges källans exakta ordalydelse. Andra forskares texter om källor, i form av referat, noteras i fotnot.

Huvudfrågeställningen är om den statliga politiken i lappmarkerna genererar skillnader över tid mellan de skogssamiska och de svenska näringsgrupperingarna? Om så är fallet vad blir konsekvenserna?

Den lokala kungörelsen 1792

Ibland uppmärksammas historiska årtal om händelsen haft särskild betydelse för framtiden. En uppseendeväckande händelse inträffade 1792, vilken historiker och jurister diskuterat sedan 1960-talet.⁷ Bakgrunden är Förenings- och säkerhetsakten som Gustav III genomdrev vid 1789 års riksdag och som fick en genomgripande betydelse för civilrättsliga ärenden. Genom den gavs bönder möjligheten att förvärva äganderätt där kronohemman gjordes om till skattehemman och registrerades i Kammarkollegiets jordebok.

Hemmansägare i lappmarkerna ansökte efter 1789 om äganderätt till kronohemman som skulle överföras till skattehemman och registreras i statens jordebok hos Länsstyrelsen i Västerbotten. Länsstyrelsen beviljade ansökningarna, men skickade sen inte in dokumenten till Kammaradvokatfiskalsämbetet vid Kammarkollegiet, vilket uppmärksammades av riksdagen först 1873.⁸

Tre år efter riksdagsbeslutet om Förenings- och säkerhetsakten, och några månader efter mordet på Gustav III, utfärdar landshövding Johan Gustaf af Donner i Umeå en instruktion den 6 juli 1792 till underlydande tjänstemän om hur lappskattelandsärenden hädanefter skulle handläggas.⁹ Beslutanderätten om ärendena flyttas från lappmarkstingen, den dömande makten, till länsstyrelserna, den verkställande makten. I instruktionen meddelas att all jord i lappmarkerna hädanefter är kronomark till sin jordnatur. Omfattningen och konsekvenserna av landshövdingens beslut blir omvälvande, bland annat på grund av avvittringsprocessen i lappmarkerna från 1873 till 1900.

⁷ Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 91–94; G. Prawitz, *Lappskattelanden. Samernas Skattefjäll III*. (Svenska Samernas Riksförbund, 1967), s. 2–26, bil. 27. Prawitz granskar af Donners lokala kungörelse. Instruktionen kan läsas i Å. Holmbäck. *Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*. (SOU 1922:10, 1922), s. 78–79, (bil. 5).

⁸ Att KB och länsstyrelsen Västerbotten inte följt Kammarkollegiets regler uppmärksammas i riksdagen 1873, i andra kammarens protokoll, lördagen den 15 mars 1873, s. 260. Uppgifterna vid riksdagen om länsstyrelsens undanhållande av information bekräftas i Stenmans forskning om avvittringarna i Västerbottens län. L. Stenman. *Avvittringen i Västerbottens läns lappmarker*. (Forskningsrapporter från kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, 1983), s. 44–48.

⁹ Utfärdad den 6:te Julii 1792. Renoverad dombok Jokkmokk 1793. RA, 114. Hädanefter i framställningen "1792" eller "lokala kungörelsen" eller "lokala kungörelsen 1792".

Vid tinget i Jokkmokk 1793 kom en kraftfull reaktion mot af Donners skrivelse.¹⁰ Målet inleds enligt rättegångsformalia:

S:D: I anledning af den stämning underteknad Domhafvande uppå Lappmannen Per Jönsson Rims i Sockstjock innevarande dag tidigt på morgonen företedde skrifteliga stämnings Memorial, å Herr Oeconomie Directeuren och Krono Befallningsmannen Fredric Esaias Hasselhoun, afgifwit; Förekommom desse wid uprop i egne personer ...

Käranden Per Jönsson Rim från skogssamebyn Sjöksjokk hade stämt kronobefallningsman Hasselhoun, för att Rim skulle ”återfå det land som skulle wara från honom tagit”. Hasselhoun avvisade Rims krav. När domaren tydliggör att af Donners skrivelse honom veterligen inte lästs upp ”från Predikostolarne” kom Hasselhoun att hastigt ursäktas sig med att ”upbörden förhindrade honom sig längre wid Rätten infinna” varpå han tågade ut från tinget. Varpå Rim förnyade sin anhållan att ”... oqwald få besitta sitt innehafwande Land”.¹¹ Rim förstod alltså att af Donners instruktion försvagade hans rätt till landet och protesterade därför på tinget.

Varför var det då viktigt för af Donner att driva igenom förordningen 1792? En förklaring återfinns i 1789 års Förenings- och säkerhetsakt. Kaisa Korpijaakko-Labba visar i sin avhandling de juridiska följderna av akten. När bondens ägande till marken för första gången fastställdes 1789 kom lappskattelandsägarens skattemannarätt att förstärkas eftersom lappskattelands jordnatur, som skatteland, fastställdes av staten med 1695 års lappskattelandsreform.¹² Under 1700-talet förekom en diskussion om lappmarkernas jordnatur.¹³

Landshövding af Donners sammanvägda värdering av följderna av Förenings- och säkerhetsakten var rimligen att regeringens uppmuntran till expansion av nybyggen och skogsbruk kolliderade med landshövdingens juridiska bedömning av effekterna av lappskatte-

¹⁰ Prawitz. *Lappskattelanden*, s. 23–26, bil. 27. Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 94.

¹¹ Referatet beskriver endast Hasselhouns beteende och att instruktionen inte lästs upp från ”predikostolarne” innan tinget 1793. Renoverad dombok Jokkmokk 1793. RA, s. 106–120. Käranden Pär Jönsson Rim kommer från skogssamebyn Sjöksjokk. P. Sköld. *Samisk bosättning i Gällivare 1750–1850*. (Umeå universitet, 1992), s. 132–133. Rims lappskatteland Vaimat-Suoppatlandet ligger 40 km ostsydost Jokkmokks kyrka. Hultblad, *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 114–115, 221. E. Reuterswärd. *Ett massmedium för folket*. (Lunds universitet 2001), s. 55–58, 101–103. Underteknads fetstilmarkering.

¹² K. Korpijaakko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland*. (Juristförbundets förlag, 1994), s. 232–240, 382, 448. Se vidare N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*. (Uppsala universitet, 2011), s. 81; Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 96–99.

¹³ Om jordnaturen i lappmarkerna var skatte eller krono fanns under 1700-talet bland statens företrädare delade meningar; Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 69–71, 74–76.

landens förstärkta äganderätt. Lappskattelands starkare juridiska tyngd efter 1789 hade skapat en situation där den lokala förordningen 1792 blev en utväg. Om samernas starkare rätt till lappskattelanden i och med 1789 års Förenings- och säkerhetsakt i stället hade försvagats hade motiven för af Donner att utfärda skrivelsen rimligen saknats.¹⁴

Men domaren vid tinget i Jokkmokk 1793 reagerar kraftfullt då förordningen inte kommit till hans kännedom eftersom den inte lästs upp från predikstolen. Alla beslut från stat, regering och länsstyrelser skulle läsas upp från predikstolarna för att vara giltiga. Undanhållandet av uppläsningen inför folket i kyrkan 1792 kan därför ses som en del av af Donners metod att genomföra 1792 års förordning. Bilden av hans smusslande förstärks av kronobefallningsman Hasselhouns hastiga uttåg från tinget sedan domaren upplyst tinget om orsaken bakom att han inte informerats om kungörelsen.¹⁵

Vilka var de administrativa grunderna för af Donners beslut i Umeå den 6 juli 1792? I domboken för Jokkmokkstinget noteras att hans skrivelse kom in till Jokkmokks tinget den 4 augusti 1792 som "Allmän kundgjörelse til samtelige Länsmännen." När man i Modées samling av alla publicerade allmänna handlingar söker efter af Donners kungörelse som en centralt utfärdad kungörelse för 1792 och 1793 finns ingen sådan för något datum.¹⁶

Skrivelsen från af Donner var i stället en läns- eller lokal kungörelse som landshövdingarna hade rätt att utfärda, men som endast gällde det egna länet.¹⁷ Landshövdingen hade dock inte maktbefogenheter att ta beslut i jordnaturfrågor.

Detta har tidigare forskare inte uppmärksammat. De har värderat den lokala förordningen 1792 genom att betona att dess betydelse inte var särskilt stor, och hänvisa till statens enväldiga makt, samt gjort bedömningen att den lokala förordningens betydelse minskade. Hand-

¹⁴ Här redovisas en förklaring till landshövdingen utfärdande. Andra forskares alternativa förklaringar välkomnas.

¹⁵ Vid tinget i Jokkmokk 1793 klarlägger domaren att af Donners skrivelse 1792 enligt reglerna inte lästs upp från predikstolarna i lappmarkerna. Om uppläsning se Reuterswärd. *Ett massmedium för folket*, s. 55–58, 101–103.

¹⁶ Renoverad dombok Jokkmokk 1793. RA, s. 110, 114; R. G. Modée. *Utdrag utur alle från och med år 1791 utkomne Publique handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner, och Publicationer, ... Femtonde delen till 1794 års slut*. (Kongl Tryckeriet, 1829.)

¹⁷ Reuterswärd. *Ett massmedium för folket*, s. 42–43.

läggare började efter 1792 ge efter för att till slut acceptera den.¹⁸ Undertecknads klarläggande att af Donners beslut 1792 var en lokal kungörelse för Västerbotten som saknade nationell giltighet möjliggör fortsatt forskning om dess effekter.¹⁹

Den centrala statsmakten och en lokal kungörelse.

De avgörande centrala besluten kring markfrågorna i lappmarkerna om odlingsgräns 1867, avvittringsstadga för lappmarkerna 1873 och 1886 års renbeteslag genomförs drygt 80 år efter 1792. Den lokala kungörelsen tycks ha verkat under lång tid.²⁰ I det följande ställs tre frågor om af Donners kungörelse.

Finns det något centralt beslut av regering eller Kunglig Majestät innehållande en central kungörelse som grund för af Donners lokala kungörelse 1792 om lappmarkernas jordnatur? Historikern Lennart Lundmark besvarar frågan med att konstatera att det inte fanns några centrala direktiv om hur lappskattelanden skulle hanteras då varje berörd länsstyrelse gjorde egna bedömningar.²¹

Om detta hänvisar Lundmark till 1882 års utredning, som låg till grund för 1886 års renbeteslag. Frånvaron av centrala beslut om lappskattelanden fram till 1882 visar att af Donners lokal kungörelse 1792 är grunden till den 90 år senare aggregerade administrativa oredan. Frånvaron av centrala direktiv, som konstateras i utredningen 1882, visar att af Donners lokala kungörelse år 1792 inte fullföljts med ett beslut på central nivå.

Hade landshövdingen i Västerbotten befogenheter att 1792 avskaffa lappskattelandens jordnatur, då lappskattelandsreformen 1695 fastställt den som skatteland?

¹⁸ Holmbäck. *Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, s. 78–79 (bil. 5). Prawitz, *Lappskattelanden*. S. 23–26, (bil. 27). Lundmark, *Samernas skatteland*, s. 94. Bylund, *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, s. 242–244, 25–251.

¹⁹ Att etablerade forskare inte följde upp det spåret med det avtagande engagemanget gällande tillämpningen av 1792 beror nog på att den frågan inte var central i deras forskningsuppdrag (Lundmark undantagen). I den tidens forskningskontext var lappskattelandsfrågan nog redan avgjord.

²⁰ Stenman, *Avvittringen i Västerbottens läns lappmarker*, s. 171–172. Kongl. Maj:ts nådiga Stadga (1873:26) om avvittring i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker, Regeringskansliets rättsdatabaser. T. Cramér & G. Prawitz. *Studier i renbeteslagstiftning*. (Norstedts, 1970), s. 128–135. Vid en avvittring skiljer statens avvittringsverk den enskildes egendom från Kronans mark.

²¹ Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 166, 163. Min kursivering.

Beslut i jordnaturärenden ligger utanför en landshövdingens befogenhet. En lokal kungörelse ger inte fullmakt att besluta om det som sorterar under regering och Kammarkollegium.

Civilminister Bergström konstaterar vid riksdagen 1873 att Länsstyrelsen i Västerbotten inte anmält lokala beslut om nybyggares skattemannarätt till Kammarkollegiet. Han påpekar att tillvägagångssättet inte har stöd i lagen. När hemmans- och nybyggarärenden handlades regelvidrigt av Länsstyrelsen finns det fog för att anta att detsamma gällde lappskattelandsärenden – att undersöka det är en forskningsuppgift som ligger utanför ramen för detta kapitel.

Sist men inte minst, genom 1792 års lokala förordning ersatte af Donner tingens domsmakt med handläggning och beslut hos länsstyrelsen, som också hade den verkställande makten.

Kan det finnas relevant information om af Donners lokala kungörelse år 1792 i protokollen från riksdag, regering, avvitringsstadgor och kommittéer 1850–1900, vilka ingående behandlat frågor om äganderätten i lappmarkerna?

Frågan kan besvaras med ett ja. Protokollet från 1873 års riksdag innehåller intressanta fakta. Civilminister Axel Bergström påpekar i sitt anförande i Andra kammaren:

Jag vill vidare erinra Kammaren, att de åberopade resolutionerna af Konungens Befallningshafvande i Norr- och Wester-bottens län, uti hvilka skulle hafva åt nybyggare tillerkänts full skattemannarätt äfven till skogen på hemmanen, icke äro laga kraftvunna. Kammar-advokatfiskals-embetet har icke erhållit del af handlingarne, och dessa resolutioner betyda således ingenting. Kongl. Maj:t och Kronan är icke skyldig att honorera förbindelser, ingångna af underordnade tjenstemän, utan stöd af lag. Hvad de åberopade skattebrefven angår, förklarar jag att de endast afse inegorna och den skog som är under hemmanens ränta inbegripen. Men sådan har ännu icke blifvit hemmanen tilldelad, enär afvittringen icke hunnit utsträckas till dessa bygder.²²

Civilminister Bergströms riksdagsanförande är centralmaktens röst: hemmansägarnas i lappmarkerna förhoppning inför riksdagen 1873 om att de efter tidigare länsstyrelsebeslut redan förvärvat äganderätt till hemmanen avfärdas med att besluten är tillkomna ”utan stöd af lag”.

Eftersom ministern konstaterar att Länsstyrelsen i Umeå inte har rätt att bevilja hemmansägare i lappmarkerna något innan det tagits ett centralt beslut om avvitrning, så kan ju inte heller af Donners lokala

²² Riksdagen 1873. Andra kammarens protokoll lördagen den 15 mars 1873, s. 260. Debatt om skogsfrågan, avvitringsstadga och renbeteslagar.

kungörelsebeslut 1792 att jordnaturen i lappmarkerna skulle vara kronans vara giltig eftersom sådana ärenden beslutas centralt.

Tjänstgörande landshövdingar har inte heller anmält sina beslut om hemmansägenderätt till Kammarkollegiet och Kunglig Majestät. Kronan är inte ”skyldig att honorera förbindelser, ingångna af underordnade tjenstemän, utan stöd af lag.” Landshövding af Donner och hans efterföljare har beslutat i fastighetsrättsliga ärende utanför deras befogenhet.

En lokal kungörelses konsekvenser

Vad fick då 1792 års länskungörelse för konsekvenser? Här presenteras enligt gängse konsekvensanalytisk metod två utfall. Det ena följer på Gustaf III:s Förenings- och säkerhetsakt från 1789. Det andra beaktar konsekvenserna av landshövdingen af Donners lokala förordning tre år senare.

Som en följd av 1789 års Förenings- och säkerhetsakt förstärktes skogssamernas ägenderätt till lappskatteländen. Skogssamebyn Arvidsjaurbyn, omfattade 36 lappskattelandsägare. Skogssamerna förfogade med förstärkt ägenderätt ett område som i dag motsvaras av Arvidsjaur och Malå kommuner.²³ Staten hade inte kunnat tilldela hemmansägare och nybyggare mark eftersom kronan inte ägde marken. En eventuell avvittringsstadga med här ägandeförhållanden hade haft ett annat innehåll än den som genomfördes 1873.²⁴

Utfallet av landshövding af Donners lokala förordning 1792 blev det motsatta till utfallet 1789. Staten skiljde nu skogssamerna från ägenderätten till lappskatteländen. Landshövdingen deklarerade att lappskatteländen är kronans till sin jordnatur. Med 1873 års avvittringsstadga fick de före detta lappskattelandsägarna en renbetesrätt.²⁵ Därmed och därför behöver staten inte ens överväga att ge skogssamiska ägare till lappskatteländen en annars given aktörsroll i avvittringarna. Svenbjörn Kilander har visat att det vid avvittringen av Klumpvattensfjället i Jämtland 1847 beslutades att delar av området skulle tillfalla samerna. I lappmarkssocknarna utestängdes i stället

²³ Prästbordsägor, tingshustomt och marknadsplats lämnas därhän.

²⁴ Om landshövding af Donners beslut om 1792 års lokala kungörelse uppmärksammats av centralmakten samma år hade den underkänts som olaglig.

²⁵ Renen, som vandrat i dessa marker sedan urminnes tid, erhöll från 1886 statens tillstånd att nyttja dem.

skogssamerna.²⁶ Hemmansägarna som före 1873 års riksdag trodde sig äga sina hemman fick, på grund av statens avvittring i lappmarkerna, skattemannarätten till hemman som låg på skogssamernas lappskatteland.

Min granskning av Västerbottens landshövdingens lokala kungörelse 1792 visar att staten inte följt upp den med ett centralt beslut. Det har resulterat i att en lokal kungörelse getts vikten av en central kungörelse över tid. Eftersom det saknades centrala direktiv gjorde länsstyrelserna egna bedömningar i varje enskilt inrymningsbeslut. Det skapade en struktur av skillnader mellan lappskatteländen.²⁷ Konsekvensen blev en *ad hoc*-styrning av lappskattelandsfrågorna över tid.

Från sämja till tvister mellan skogssamer och nybyggare

Redovisningen av de skogssamiska näringarnas utveckling fram till 1792 är viktig för förståelsen av den fortsatta utvecklingen. Det mest typiska skogssamiska området, Arvidsjaurbyn,²⁸ bestod under 1700-talet av 36 lappskatteland med en medelvärdesyta om $1,5 \times 1,5$ kilometer.²⁹ Arvidsjaurbyns skogssamer var självorganiserade, självstyrande och aktörer i möten med statens företrädare. Aktörskapet var tydligt i dialogen mellan skogssamer och tingsdomare inför beslut i lappskattelandsärenden. Skogssamerna kommunicerade kontinuerligt med statens lokala företrädare präster, proster, domare och skatteuppbördsmän.³⁰ Orsaken till skogssamernas position var att de fram till 1757 som ensam part varit de som kommunicerat med den svenska statens företrädare.³¹ Efter nybyggarnas intåg kom det skogssamiska självstyret att minska och på 1820-talet var det över. Men ännu vid sekelskiftet 1800 var förhållandet mellan skogssamer och nybyggare gott. År 1802 beskrev nybyggarna i Arvidsjaur sig själva som helt

²⁶ Kilanders metod att utgå från källor på individnivå som summeras på en övergripande nivå gällande jord- och skogsaffärer mellan hemmansägare, obemedlade och skogsbolag är föredömlig. S. Kilander. *När tiden byttes ut – Norra Jämtland och industrialiseringsprocessen 1850–1900*. (Nordic Academic Press, 2021), s. 86–87.

²⁷ Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 166.

²⁸ I. Ruong. *Något om den gamla skogsrenskötseln i Arvidsjaur socken*. I Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944. I Eneqvist G. & Hjulström F. (red.). (Uppsala universitet, 1944), s. 92–101.

²⁹ Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 2, not 12.

³⁰ Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 80, 83, 97–98.

³¹ År 1757 anlände förste nybyggaren till Arvidsjaur från ”nedre landet” (Skellefteå). A. Ohring. Arvidsjaur från Förr och Nu. I N. Ramselius (red.). *Vår nordliga hembygd / utgiven till skolornas tjänst av* (1920), s. 94.

beroende av skogssamiska grannar under de första åren, utan ”vilkas understöd med födoämnen, Nybyggaren ... icke, skulle kunna bestå”.³²

År 1803 hade nybyggaren i Pjesker i Arvidsjaur av tinget fått tillstånd att tillsammans med skogssamen på lappskattelandet Lamburfiska i Lamburbäcken. En tvist uppstod när nybyggaren försämrade fisket med sina dämningar, vilket ökade mängden kreatursfoder från bäckängarna. Ägaren till lappskattelandet förlorade tvisten om fisket i Lamburbäcken trots att han åberopade ”gammal hävd” och att han betalade skatt för lappskattelandet. En äldre dom om lappskattelandsinnehavarens ensamrätt till fisket underkändes av landshövding och länsstyrelse eftersom tinget inte ”hade att taga befattning med Kronolägenhetens disposition.” Lappskattelandsinnehavaren anmälde då ärendet till Kammarkollegiet som 1815 gav nybyggaren rätt. Staten nullifierade tingsrättens lagstadgade beslut om skogssamens fiske rätt.³³

Ett ärende vid tinget i Arvidsjaur 1828 beskriver det försämrade rättsläget för skogssamerna:

S:D: Nybyggaren Johan Nilsson i Malånäs, hade till tinget instemt Lappmännen Jon Jonsson och Eric Mattsson, såsom innehafware til den del utaf Granselets Lappland, hwilken äfwen kallas Koppsele, der innom Käranden för hans Nybygge, än de flere särskilda Nybyggarena, Johan Johansson i Wännäs, Nils Nilsson i Tjernberget och Jon Nilsson i Hundberget, dels äro helt och hållet med sina Nybyggen, dels til deras hufwudängar belägne, påstående Käranden, som igenom Swarande Lappmännens wistelse med betydliga Renhjordar å samma land, mycket lider af Rendjurens tramp och betande, både i ängarna samt betesmarker, det bemålte swarander hwar för sig, måtte utreda bewisa ägande nyttjorätt till ifrågawarande land-del, eller ock derifrån skiljas ...³⁴

Här klagade alltså nybyggarna över att samernas renhjordar trampade ner deras höskörd, trots att dessa marker låg inom det som ingick i de samiska lappskattelanden. Skogssamerna hade brukat dessa marker enligt urminnes hävd, medan nybyggarnas ”hävd” var 69 år. Det hindrade dock inte nybyggarna från att yrka på att samerna skulle drivas från sina marker om de inte kunde bevisa rätten till lappskattelandet.

³² Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867*, s. 261.

³³ Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, s. 242–243.

³⁴ Renoverade domboken för Arvidsjaur, § 20, 1828. RA. Bylund, *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, s. 250–251. Undertecknad har återgett källtexten exakt. Bylund har refererat den.

I ett tingsutslag tio år tidigare fick två skogssamer dela på renbetet på skattelandet: ”Eric Matsson, genom Utslag den 16 Apr. 1818 fått betesrätt sig tillagd på det sätt, att han och Jon Jonsson skulle detsamma til hälften hwardera begagna.”³⁵ Men 1828 dömer tinget att den tillkommande skogssamen från utslaget 1818 måste flytta från Granselelandet. På ett decennium har domstolen gjort en helomvändning. Vid tinget 1818 beslutade domaren att lappskattelandsbetet var tillräckligt för två samers renhjordar. Men 1828 är majoriteten i nämnden svenska nybyggare. Vidare är domaren medveten om att ärendet två decennier in på 1800-talet avslutas vid Länsstyrelsen i Umeå med ”Konungens Befallningshafwandes stadfästelse”.

Före af Donners lokala förordning 1792 avgjordes lappskattelandsärenden vid lappmarkstingen. Konsekvenserna för lappskattelands-samerna i Lambur 1803 och Gransele 1828 blev enligt staten att skogssamerna inte längre ägde marken på grund av kungörelsen 1792.

Lappskattelandsärenden som tidigare avgjordes vid tinget, där samiska nämndemän dominerade, överfördes för beslut till den verkställande makten, det vill säga länsstyrelserna.

Den gamla skogssamiska nämndemannamajoriteten ersattes av en med majoritet av nybyggare, vilket ofta innebar att domsluten gick nybyggarnas intressen till mötes.³⁶

Ärenden som överklagades av skogssamer med hänvisning till äldre tingsdomar överprövades av Kammarkollegiet som nullifierade dem (se s. 11, not 33).

Näringarna i lappmarkerna före och efter 1792

Skogssamerna hade sedan länge praktiserat ett enklare jordbruk på sina välgödslade lappvallar.³⁷ Litteraturen visar att det fanns ett antal skogssamiska nybyggen redan före 1749.³⁸ De lagliga möjligheterna

³⁵ Renoverade domboken för Arvidsjaur år 1828. RA. Bylund, *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*, 251. Holmbäck. *Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, s. 78–79. Urminnes hävd: Den samiska rätten att utnyttja områden för renskötsel, jakt och fiske är byggd på urminnes hävd. Urminnes hävd enligt gamla jordabalken är en äganderätt som förvärvats genom att man under lång tid brukat marken utan att någon hindrat en. <https://www.sametinget.se/1125>.

³⁶ Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 84–86.

³⁷ Om äldre skogssamiskt jordbruk se: Å. Campbell. *Från vildmark till bygd*. (Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, 1948), s. 256–263; J. G. Ullenius. *Något om skogslapparnas bovallar*. (Norrbottens Museum 1937), s. 107–126.

³⁸ O. Egerbladh. *Fyra gamla Lyckselebyar – Björksele, Brattfors, Fahrträsk, Vägsele*. (Lycksele kommun, 1973), s. 46; Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867*, s. 211.

för skogssamer att anlägga nybyggen öppnades först med Kongligt Reglemente den 24 november 1749 ”för dem, som antingen redan bo och bygga i Lappland eller ock hädanefter till landets upbrukande derstädes sig nedsätta vilja.” Lappmarksplakaten före 1749, 1673 och 1695, var förbehållna svenskar och finnar.³⁹ I Arvidsjaur hade skogssamerna 1800 fortfarande en stark ställning.⁴⁰ I angränsande skogssamebyn Uhmeåbyn i nuvarande Lycksele kommun, var skogssamerna redan 1750 på defensiven gentemot finska och svenska nybyggare.⁴¹ I Åhselebyn, den då sydligaste skogssamebyn, dominerade finsk nybyggarsrörelse. Men drygt hälften av skogssamiska nybyggen upptogs efter 1792.⁴²

För Malå, Arvidsjaur och Arjeplogs socknar redovisar geografen Erik Bylund att:

86 bebyggelseenheter kommit till genom lapsk pionjärverksamhet före 1868. Det rör sig alltså om drygt 30 % av alla nybyggen (270) under denna tid.

För Arvidsjaur socken var drygt 90 procent av skogssamiska nybyggen anlagda efter 1800.⁴³ Skogssamernas nybyggen i Jokkmokk 1800–1825 är knappt 20 under perioden, ofta uppförda på lappskatteländen in mot lappmarksgränsen.⁴⁴

Vi beger oss nu till lappskattelandet Släppejaur i sydöstra Arvidsjaurbyn. Olof Jonssons insynning behandlades vid tinget 1842. I syneprotokollet beskrivs hans ambitioner som jordbrukare:

Sökanden Olof Jonsson anhöll för sitt arbete wid hufvudwistet Mussielokt, synt, värderat och anteknad; hwilket befants wara: Åker, upptagen och begödd, 3 kapplands area.

Förutom åkern fanns 3 kappland ”tillgångsmark” för ”ytterligare odling.”⁴⁵

³⁹ Nybyggarreglementet år 1749; E. Poignant (red.). *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfribeterna*. (Samson & W. 1872), s. 20, 33–34, 37.

⁴⁰ Första nybygget insynades 1757; B. Marklund. *Skogssamiska studier*. (Umeå universitet, 1999), s. 8; Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 67–71.

⁴¹ G. Norstedt. Lappskatteländen på Geddas karta. (Thalassa förlag, 2011), s. 47–51.

⁴² C. Westerdahl. *Samer nolaskogs*. (Örnsköldsviks kommun, 1986), s. 101–105, 107–115; Hultblad. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 114, 115, 180, 182, 221.

⁴³ Före 1800 anlades fyra nybyggen av skogssamer; Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867*, s. 82, 210.

⁴⁴ Hultblad. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*, s. 114, 115, 180, 182, 221.

⁴⁵ S. O. Jansson. *Måttordboken*. (Nordiska museets förlag, 1995), s. 132. Ett kappland är 154¼ m².

Men skattelandet består också av 18 ”renbetestracter”, varav sju är belägna på södra sidan Vindelälven och av elva fiskesjöar.⁴⁶ Insyningen av Släppejaurlandet år 1842 är ett exempel på skogssamisk strategi där de små åkrarna utgör första steget för att säkra ägandet av lappskatte-landet. Skogssamer kunde alltså insyna ett nybygge där det gavs möjlighet.⁴⁷ En del skogssamer synade in nybyggen i den egna skogs-samebyn.⁴⁸

Geografen Sten Rudberg sammanfattar jordbrukskoloniseringen av ”inre Nordsverige” med statsmakternas ”välvilliga intresse” som ”varit till hjälp för den fortsatta nybyggesverksamheten”.⁴⁹

Skogsbrukets industriella utveckling i övre Norrland inleddes under 1700-talet.⁵⁰ Under 1730-talet protesterade kustbönderna mot statsmaktens långsamhet när det gällde avvitrningar. Wilhelm Carlgren beskriver detta missnöje:

I stort kan sägas, att Norrland hela detta skede och långt senare måste umbära den fasta uppdelning av skogsmarkerna, som söderut underlättade virkestillförseln. Avvittringen framstår snarast, i sin långsamma och splittrade fortgång häruppe, som ett led i skogsnäringsarnes oavbrutna sekellånga kamp inbördes om de stora vidderna.⁵¹

Lappmarksgränsen var fortfarande inte fastställd. Innan gränsen mellan kustsocknarna och Lappmarken drogs upp kunde skogarnas avskiljande och uppdelning av byar inte ske.⁵² Sågverksindustrins tillgång på sågtimmer säkrades vid denna tid genom att statsmakten, i form av privilegier, tilldelade industrin avverkningsrätter. Carlgren beskriver hur man in mot 1800-talet synade in enorma skogsområden. I förrättningarna nöjde man sig ofta med skattningar och han sammanfattar:

⁴⁶ Dombok Arvidsjaur § 20 1842, Riksarkivet Härnösand. Marklund. *Det milsvida skogsfolket*, s. 7–8.

⁴⁷ Bylund. *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. 1867*, s. 210.

⁴⁸ Redan 1799 hade skogssamen Per Hansson insynat ett nybygge på Släppejaurlandet i sydvästra Arvidsjaurbyn. Marklund. *Skogssamiska studier*, Källskrift 2, s. 43–45 (särskild paginering).

⁴⁹ S. Rudberg. Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nordsverige. (Almqvist & Wiksell 1957), s. 148, 195; Poignant. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarksfriheterna*, s. 20, 33–, 37. Undertecknad påminner om att samerna inlemmades i statens nybyggespolitik för första gången ifrån 1749 (se sid 13 om nybyggesförordningarna).

⁵⁰ Skogsbrukets roll i Sveriges ekonomiska historia före 1850 saknas nästan helt, se *Sveriges ekonomiska historia*, *Jordpärön – Svensk ekonomisk läsebok* och *Pengarna & makten – Riksbankens historia*.

⁵¹ W. Carlgren. *De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt*. Norrländskt handbibliotek XI. (Almqvist & Wiksell, 1926), s. 62.

⁵² G. Göthe. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation*. (Uppsala universitet, 1929), s. 468–469; Carlgren. *De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt*, s. 62.

Samma summariska uppskattning fortfor långt in i nästa sekel. Det är i dessa och dylika fall, som det extensiva momentet i dåtida norrländskt näringsliv stegras till ett kolonialt.⁵³

Under 1920-talet pågick en diskussion om kolonialmakternas rovdrift. Det påminde honom om likheterna med statens frikostiga utdelning av avverkningsrätter till sågverken drygt 100 år tidigare. Carlgrens synpunkt att 1800-talets Sverige var en stat med en inre kolonial struktur är värd att noteras.

Men staten skulle återkomma med tydligare styrning av skogsbolag och sågverk. År 1817 klagade staten via Kommerskollegium över den oförsiktiga virkesexport som ”mindre anpassats efter våra skogars tillgångar än efter engelsmännens behov av sysselsättning för sitt tonnage under kontinentalblockaden.” År 1846 konstaterade samma myndighet att det var nödvändigt att styra skogspolitiken eftersom trävarurörelsen blivit så lönsam. Staten omvärderade de stora friheter som sågverken hade fått.⁵⁴

Efter 1850 stiger skogens värde.⁵⁵ I den tidens timmerrusch försökte Jämtlands samer att sälja timmer. Statsmakten och länsstyrelsen stoppade försöket. Eftersom samerna ansågs stå på en ”lägre kultur-nivå” skulle de inte få äga skog som kunde köpas eller säljas. Kunglig Majestät utfärdade den 23 januari 1866 en varning ”rörande vådan av att inleda lappallmogen i handelsaffärer med skogsvaror.”⁵⁶ Statens varning omöjliggjorde skogssamernas möjligheter till timmerförsäljning i Väster- och Norrbotten. Skogssamerna som under århundraden skött sina affärer med enskilda och handelshus på marknader blev nu, när varan hette timmer, omyndigförklarade.⁵⁷

⁵³ Carlgren. *De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt*, s. 83.

⁵⁴ Carlgren. *De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt*, s. 116. Om makteliten och statens roll över tid, se M. Melkersson. *Staten, ordningen och friheten*. (Uppsala: Uppsala universitet 1997), s. 216–222.

⁵⁵ G. Wetterberg. *Pengarna & makten – Riksbankens historia*. (Atlantis/Sveriges Riksbank, 2009), s. 165.

⁵⁶ G. Prawitz. *Odlingsgränsen. Samernas Skattefjäll III*. (Svenska Samernas Riksförbund, 1967), s. 12–13. Per Larsson, innehavare av en tredjedel av skattefjällen Hundshög och Tåssås ansökte hos finansdepartementet år 1865 om tillstånd att ”... till avsalu avverka timmer med mist 10 tums diameter i lilländan”. Larsson återopade Kungl. Maj:ts brev 1844 vilket gav kronoåbor i Väster- och Norrbotten rätten att sälja timmer (Jämtlands län hade ansökt om samma villkor). Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 139.

⁵⁷ Marklund, *Det milsvida skogsfolket*, s. 47–51.

De nationella näringarna i lappmarken, jordbruk och skogsbruk expanderade under 1800-talet med allt fler nybyggen och ett skogsbruk timmervolymer och sågvaror ökade.⁵⁸

Skogssamernas lappskattelandsmarker var inte längre ohotade marker. Tingsmål dömdes allt oftare till nybyggarnas favör. Nybyggarnas makt stärktes av statens positiva hållning och det kom att nedvärdera skogssamernas rättigheter genom att staten krävde att de skulle flytta från skattelanden. Sågverken hade samtidigt fått avverkningsrätter som privilegier utan någon egentlig myndighetskontroll. Medan skogssamerna var på väg att förlora lappskattelanden favoriserades hemmansägare och nybyggare genomgående av staten. De kunde räkna med större ägor i den kommande avvittringen. För de skogssamiska näringarnas del blev det fråga om en accelererande negativ utveckling.

Statens avverkningsrätter, skogskommittéer och stadgor

Staten hade sedan 1700-talet beviljat avverkningsrätter i Övre Norrlands kustland, så kallade stockfångstprivilegier. Kustlandsskogarna avvittrades under 1820-talet.⁵⁹ Staten beviljade också avverkningsrätter för sågverken i de väldiga lappmarksskogarna innan avvittringsstadgan 1873.

Stockfångstkommittéen 1872 granskade tidigare tilldelade stockfångstprivilegier. Där framkom att några ”för stockfångst tjenlige kronoallmänningstrakter funnos.” Områdena var belägna i anslutning till ”vattendragen Umeå- och Vindelelfvarne” i socknarna Sorsele, Stensele och Lycksele i lappmarkerna och Degerfors i kustlandet. Lycksele häradsstyrelse var den som beviljade stockfångsområden i lappmarkerna i Västerbotten.⁶⁰ Kammarkollegiet benämner lappmarksområdena som kronoallmänningstrakter. Men samtidigt är dessa trakter också lappskattelandsområden som ingår i Kammar-

⁵⁸ R. Bunte, S. Gaunitz, & L-E. Borgegård. *Vindelns kommun ekonomiska utveckling 1800–1980*. (Vindelns kommun 1982), s. 160–162; F. Hjulström, G. Arpi & E. Lövgren. *Sundsvallsdistriktet 1850–1950*. (Uppsala universitet, 1955), s. 286–293. M. Carlgren, H. von Eckermann, O. Hellström, A. G. Högbom, F. Kempe, G. Kinnman, & Karl Nyström. *Skogsbruk och skogsindustrier i norra Sverige*. Norrländskt handbibliotek X. (Almqvist & Wiksell, 1925). s. 202–207. S. Kilander. *När tiden byttes ut*.

⁵⁹ Avvittringsstadga för kustlandskapen i Väster- och Norrbotten tillkom 1824. Stenman. *Avvittringen i Västerbottens läns lappmarker*, s. 33–34.

⁶⁰ Skogskommittén år 1872: Kammar-kollegii und. utlåtande af den 30 Maj 1870 ang. privilegii-stockfångst för sågverken i Westerbottens län, Stockholm 1872, s. 69.

kollegiets ordinarie uppdrag att bevaka. Bylund redovisar denna Kammarkollegiets dubbla hållning – det vill säga lappskattelanden existerar, och samtidigt inte.⁶¹

I Stockfångstkommitténs redovisning 1872 ingår Kammarkollegiets utlåtande från 1864 om utfärdade stockfångstprivilegier. Den då rådande statliga skogspolitiken bestod i att arrondera kronomark till större kronoskogsområden genom att flytta avverkningsrätter för stockfångst till annan kronomark. Arvidsjaurns socken, ett skogssamiskt kärnområde, värderades i Kammarkollegiets yttrande som platsen där ”Kronan sedermera finge ensam uteslutande disponera Arvidsjaurns stora och värdefulla skogsrymder.” Fördelarna för staten var ”kontrollen och uppsigten deröfver” utan att ”jägeri- och kronobetjening försvårades deraf” att ”enskildes skogsmarker dermed vore sammanblandade.”⁶²

Ett år efter Skogskommitténs rapport stod avvittringsstadgan för lappmarkerna på dagordningen vid 1873 års riksdag.⁶³ Debatten ägde rum i Andra kammaren den 15 mars 1873.⁶⁴ Riksdagen var bekymrad över ”skogförödelsen” och skulle nu behandla samernas möjligheter att erhålla renbetesrätt. Carl Erik Hjelm, riksdagsman från Skellefteå, deltog i debatten eftersom han i ”någon mån bör känna till lappmarksförhållandena”.⁶⁵ Hjelm redogjorde först för hur samerna behandlats hittills. De hade ”länge varit utsatta för förföljelse”, enligt honom. Staten hade tillåtit den jordbrukande befolkningen att ”intränga på deras område och der bosätta sig, och intill sednaste årtiondena hafva dessa främlingar tyranniserat dessa nomader.” Men, fortsatte Hjelm, allt var nu bättre för samerna eftersom staten söker skydda den ”nomadiserade befolkningens derstädes rätt ej mindre än den bofasta befolk-

⁶¹ Ett exempel på myndigheten Kammarkollegii parallella hållning eftersom handläggning av lappskattelandsärenden ingick i dess uppdrag. Om Kammarkollegiets olika roller – se agerandet i tvisten om Lamburbäcken s. 10, Bylund, Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867, s. 242–2433. Se vidare s. 16 om Kammarkollegiets roll i statens arrondering av skogarna i Arvidsjaur och s. 20 om dess roll som ansvarig för jordeboken och uteslutandet av lappskatteländ.

⁶² Skogskommittén år 1872: Stockfångst m.fl. privilegier i Norr- och Westerbottens län afgifna dels af Kammarkollegium och dels af den år 1868 tillsatta Skogskomitée. (Stockholm 1872) och Kammarkollegii und. utlåtande af den 10 December 1864 ang. väckt fråga om undersökning af de för jord och skogar inom Norrbottens län utfärdade privilegier, s. 46.

⁶³ Prop. 1873:4. Kongl Maj:ts nådiga proposition till Riksdagen, angående åtgärder för betryggandet af skogens framtida bestånd och bevarande af Lapparnes renbetesrätt inom Westerbottens och Norrbottens läns lappmarker.

⁶⁴ Att återge debatten blir för omfattande. En västerbottnisk riksdagsman är representativ vad gäller kunskap i ämnet.

⁶⁵ Carl Erik Hjelm, folkskollärare i Skellefteå landsförsamling, vald till andra kammaren för Västerbottens norra domsagas valkrets. Hjelm f. 1826 i Björkvik, d. 1896 i Örebro (Wikipedia).

ningens”. Hjelms slutsats av statens förändrade behandling av samerna landar i erbjudandet om renbetesrättigheter.

Nybyggarfamiljerna kommer att slippa oron för framtiden.⁶⁶ Hjelms linje grundas i bedömningen att nybyggarna har vunnit och att samerna inte har förlorat. Ett tidens tecken är att begreppet lappskatteland inte förekommer i debatten.

Konsekvensen av riksdagsbeslutet om avvitringsstadgan blev att nybyggarna på kronomarken kunde bli hemmansägare under jordnaturen skatte, vilket innebar att den enskilde skattebonden betalade skatt till kronan för äganderätten till marken. Skogssamerna däremot gick från att ha varit ägare till lappskatteland till att få betalade skatt för renbetesrätten på kronans renbetesland. Urfolket berövades sin rätt till marken samtidigt som de belönades med kronans renbetesrätt. Om FN:s urfolksdeklaration funnits 1873 hade detta tillvägagångssätt varit ett brott mot deklarationen artiklar eftersom skogssamerna inte fick delta i avvitringen 1873 trots att de var ägare till lappskatteländan.⁶⁷

Statens politik gentemot skogssamerna efter 1873

Den 15 oktober 1887 möter ”lappallmogen” i Arvidsjaur landskansliet vid Länsstyrelsen i Norrbotten. Renbeteslagen är i bruk och avvitringsprocessen, liksom dragningen av den slutliga odlingsgränsen, pågår. Avvitringsprocessen i Arvidsjaur pågick från 1870-talet in på 1900-talet. Staten inrättade tio nya kronoparker i Arvidsjaur, två år innan avvitringsstadgan för Lappmarkerna utfärdades 1873.⁶⁸ Skogssamerna hade inte fått tillträde till avvitringsprocessen eftersom staten dessförinnan och i stället för avvitring tilldelat dem renbetesrätt.⁶⁹ Arvidsjaurbyn hade med den fastställda odlingsgränsen hamnat mellan odlingsgränsen i väster och lappmarksgränsen i öster. Området kallades av staten för det nya begreppet ”kulturland.”⁷⁰

Protokollet från mötet 1887 visar på landskansliets hållning gentemot skogssamerna. Landskansliet skriver att skogssamerna fortsätt-

⁶⁶ Riksdagen 1873, andra kammaren, debatt 15/3 1873, s. 241–245.

⁶⁷ UNDRIP, United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.

⁶⁸ Liljenäs, Allmänningsskogarna i Norrbottens län, 43; Bilaga till beskrifningen öfver Arvidsjaur tingslag i Piteå lappmark, Bilaga, Stockholm 1904, s. 18–19.

⁶⁹ Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 160. Odlingsgränsens definitiva sträckning fastställs 1890.

⁷⁰ Riksdagen föreslog 1867 regeringen/Kungl Maj:t att upprätta ”... en provisionell gräns emellan lappmarkernas kulturland och fjällbygd”. Lundmark. *Samernas lappskatteland*, s. 137.

ningsvis innehar äganderätten och att de bara ska ”styrka nuvarande eganderätten till renbeteslanden.” Det är inte korrekt utan tvetydigt.

Bakgrunden till landskansliets hållning är den skrivelse som landshövdingen utfärdat den 14 september samma år. I den tydliggörs att mötet ska handla om ”fullgörande af” ordern att landskansliet ska ta del av ”handlingar och papper” om skogssamernas renbetesrätt för klarläggandet av den ”rätt deras förfäder fordom haft till renbete”.⁷¹ Tidsavståndet mellan 14 år (1873) och fordom är avsevärd; fordom är händelser före nuvarande tideräkning.⁷² Härmed introducerar staten fiktionen att renbetesrätten är av urminnes hävd, medan äganderätten till lappskatteländen inte är det.

I protokollet finns en bilaga med alla lappskattelandsägare antecknade och en avslutande skogssamisk vädjan. I bilagan redovisas lappskatteländen i Arvidsjaurs sockens tre samebyar Mausjaur, Westra Kikkejaur och Malmesjaur. Begreppen renbetesland och lappskatteland definieras inte. För skogssamerna är lappskattelandet, sedan 1695, deras begrepp. Staten väljer begreppet renbetesland: ”anförde lapparne, att deras förfäder af ålder brukat vissa områden eller s.k. renbetesland.”⁷³ Från 1695 fram till 1800-talets slut använder staten alltmer sällan begreppet lappskatteland.⁷⁴

Mötets fortsättning präglas av tvetydiga besked: ”För att styrka nuvarande eganderätten till renbeteslanden, aflemnades åtskilliga handlingar.”⁷⁵ Skogssamerna informerades om att de hade äganderätten till renbete och att rätten formellt sett behövde styrkas genom

⁷¹ Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2 (Riksarkivet i Härnösand). Översiktligt referat i L. Lundmark. *Stulet land*. (Ordfront, 2008), s. 84.

⁷² Svenska Akademiens Ordbok (SAOB), band 22, 1957. Första belägg för renbetesrätt är från 1873. Äldre belägg för renbetesrätt kan finnas men SAOB:s belägg är tills vidare indicium för att begreppet är nyskapat 1873. Om fordom se SAOB band 8, 1925. Är detta statens introduktion av fiktionen om renbetesrätt som en rätt enligt urminnes hävd skild från äganderätten till lappskatteländen?

⁷³ Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2 (Riksarkivet i Härnösand). Ett kortare referat av mötet se: O. Korhonen. Karin Stenbergs lokala supportrar och några ytterligare stödjare. I Å. Össbo, B. Marklund, L. M. Nilsson & K. Stoor (red.). *Skogssamisk vilja, en jubileumsantologi om skriften ”Dat läh mijen situd”, Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid* (Umeå universitet, 2020), s. 178–179.

⁷⁴ Länsstyrelsen i BD-län uppger 1872 att de redan upphört med begreppet lappskatteland. Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 162–163; Lundmark. *Stulet land*, s. 82–83.

⁷⁵ Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2 (Riksarkivet i Härnösand).

att de skulle överlämna lappskattelandshandlingar.⁷⁶ En del av dem kände obehag över att överlämna ägandebevisen.⁷⁷

Protokollet avslutas med skogssamernas vädjan:

Lapparne anhöllo att slutligen få tillkännagifva önskvärdheten af att deras renbetesrätt icke komme att framdeles inskränkas, utan att de måtte fortfarande såsom hittills få bruka de områden som de af ålder innehaft, Ty detta vore för deras existens en oafvislig nödvändighet.⁷⁸

Tonen i framställan präglas av lågmäld rädsla för att deras rätt ska inskränkas. De var mycket oroliga inför framtiden.

I 1895 års Lapplagskommittés betänkande beskriver statens lappfogde konsekvenserna av 1886 års renbeteslag för skogssamerna i Malå. Samtidigt hade lappskattelanden Duoldemjaur, Keppejaur och Levattnet uteslutits från "kronans jordebok" på grund av "Konungens befallningshafvandes utslag den 20 maj 1889 och den 28 januari 1891".⁷⁹ De som fortfarande innehade lappskatteland drabbades därmed av ännu fler svårigheter med att försvara sina etablerade betessystem.⁸⁰

Lappfogden Burman beskriver det kaos som utbröt när renarna från fjällsocknarna i oktober varje år, på väg till vinterbetena, kom in i Malå sameby som en "sammanblandad väldig massa, framvältrande som en svallvåg mot kusten" där fjällrenarna kom att "sopa med sig alla renar som finnas i deras väg." På våren kunde fjällsamerna "på sista slädföret återvända med hästskjuts till sina sommarvisten." Fjällrenarna på väg västerut kom efter dem i maj. Konsekvenserna för skogssamerna i Malå blev att de vid midsommartiden måste bege sig västerut till Arjeplog för att "hemföra det mesta af sitt bohag åtminstone kor och kalvar, hvilka senare nu skola märkas." Burman rapporterade att skogssamernas flyttningsvägar, på grund av svall-

⁷⁶ Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2 (Riksarkivet i Härnösand). Skogssamernas vid mötet överlämnade ägohandlingar finns inte bevarade i något arkiv. Lundmark. *Stulet land*, s. 84.

⁷⁷ En del Arvidsjaurssamer överlämnade inte sina lappskattelandshandlingar. Meddelare Lars Stenberg, Västra Kikkejaur, Arvidsjaur.

⁷⁸ Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2 (Riksarkivet i Härnösand).

⁷⁹ 1895 års Lapplagskommittés betänkande, Protokoll vid Lapplagskommitténs sammanträden med lappfogdarna 1896. Bil. A, Lappfogde Burmans rapport 8 februari 1896, s. 31–35. Följden av Levattnets lappskatteland uteslutning ur Kammarkollegiets jordebok 1890 (under jordeboks-rubriken Levattnets lappskatteland) blir: Lejonströms sågverks recognitionsskog, 1900 den 21 Sept. Kungl. Note ang. utvidgad afverkningsrätt mot markens afstående till Kronan efter 10 år. Jordeboken, Västerbottens län, Malå socken, 1882/62, KKA, Riksarkivet. Jämför arrondering av statens skogar, kapitel 7, s. 16–17.

⁸⁰ Ett kortare referat från en del av Burmans rapport, se Lundmark. *Samernas skatteland*, s. 171.

vågen två gånger per år, inte längre kunde användas.⁸¹ Detta lämnade efter sig flockar av förvildade renar nere i skogslandet, något som försämrade förhållandet till ortsbefolkningen. Burman insåg att systemet med lappskatteländ inte längre fungerade och skrev:

Men afvittringen kom och fråntog skogslapparne en stor del af deras land och därmed äfven flertalet af de uppförda inhägnaderna, icke blott dem, som genom afvittringsåtgärden kommo inom enskildes egor, utan mången gång äfven sådana, som fortfarande lågo på kronans område, och hvilka, fridiga af under mansåldrar hopad renspillning, nu tilldelades närmast nybyggare såsom ängesmark.⁸²

Burman rapporterade också att nybyggares kontakter med skogssamerna kunde vara fientliga. Renar hade tjuvskjutits och i handeln med skogssamerna använde nybyggarna alkohol som smörjmedel. Affärsmetoderna fick lappfogden att anmäla tre nybyggare från Fårträsk till åtal hos länsman.

Innehavaren av lappskatteländet Vuorbejaur hade förlorat renbetet i lappskatteländets västra del. Det hade under fem år auktionerats ut till ”de bofaste.” Burman hade av lappskatteländsinnehavaren Erik Nilsson informerats om att han ”befarar att detta skall förorsaka förvecklingar med den oärliga befolkningen i dessa trakter”. Flottningsdammen Dammbacken uppfördes i Malån under 1860-talet. Med dammen förstördes Nilssons husbehovsfiske eftersom ”fisken som alltid uppsöker grundt vatten under leken, lägger nu rommen på fasta landet, der den sedan förstöres, när vattnet i midten af juni uttappas”.

Burman möttes vidare av argumentet att den ”fordna vården icke bär sig för skogslapparne” och att deras tid ”som nomader” var slut. Varpå Burman konstaterar att skogssamerna börjat ”idka jordbruk och hafva kor, till hvilka de söka bergning”.⁸³

Som statens lappfogde är Burmans öppna kritik av de statliga åtgärdernas konsekvenser för skogssamerna ovanlig.

⁸¹ Lappfogde Burmans rapport 1896, s. 32. Adam Fredrik Burman, f. i Burträsk församling år 1862, ogift, bosatt i Lycksele socken (folkräkning 1890) och senare på Norrböle i Skellefteå socken (folkräkning 1910).

⁸² Lappfogde Burmans rapport 1896, s. 32–33. Burmans kritik mot den statliga politikens konsekvenser för skogssamerna är ovanlig.

⁸³ Burman 1896, s. 34–35. Jfr skogssamernas odlingar på de gamla lappvallarna (s. 11, not 38 och s. 20 not 85). Karin Stenbergs grundade mening är att den skogssamiska identiteten är överordnad deras näringar, Stenberg, *Dat läh mijen situd, En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*, 2020, s. 110.

Sammanfattning

Sedan den lokala kungörelsen för Västerbotten beslutades 1792 fram till sekelskiftet 1900 har statens politik påverkat skogssamernas näringar negativt. Statliga åtgärder innebar att de gång efter gång hamnade på defensiven. Till sist blev det också svårt för dem att hålla renskötseln vid liv.⁸⁴

Konsekvenserna av statens åtgärder efter 1792 hotar i dag urfolkets rätt till marker, modersmål och sin historia. I propositionen om ny renbeteslag 1928 konstaterades att av de skogssamer som varit renskötare på heltid från 1800-talets andra hälft och fram till 1920-talet återstod endast en fjärdedel. Det bekräftar att hoten mot skogssamernas näringar blivit en realitet.⁸⁵

Källstudien har satt skogssamernas näringsutveckling i fokus – en allt angelägnare inriktning. När en entydig statlig politik å ena sidan leder till negativa konsekvenser för skogssamernas näringar har det å andra sidan lett till en positiv utveckling för jord- och skogsbruk i lappmarkerna. Återskenet av den utvecklingen kan avläsas i dagens verklighet för skogssamerna.

Sanningskommissionen har större ambitioner än att föreslå en del gängse och smärre åtgärder till regeringen. När regeringen överlämnat kommissionens förslag till riksdagen bör företrädare för urfolkets respektive svenska folkets parlament formera en Försoningskommission.

Först när processerna i den parlamentariska kommissionen avslutats kan det finnas förslag till förändringar.

När de väl genomförts blir svenskarna kvitt den historiska barlast som behandlingen av urfolket har bestått oss medborgare med.

⁸⁴ I början av 1700-talet hävdade sig skogssamerna desto bättre. Per Persson på lappskattelandet Vuorbejaur stämmer 1701, 1706 och 1707 Rijk Anders Siuhlsson inför tinget för betesintrång. Konflikten löses med ett avtal mellan parterna där fjällsamerna betalar en avgift när de passerar Vuorbejaurlandet på väg till vinterbetesmarkerna. Marklund. *Skogssamiska studier*, s. 47–48.

⁸⁵ Lappfogde Burmans rapport 1896, s. 33; Prop. 1928:206, Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående upplåtelse av mark för bosättning åt lappar m.m.; given Stockholms slott den 2 mars 1928, 25. Se vidare Articles i UNDRIP, United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.

Referenser

Otryckta källor

- Renoverade domboken för Arvidsjaur år 1828. Riksarkivet.
 Dombok Arvidsjaur 1842, Riksarkivet Härnösand.
 Norrbottens läns landskanslis arkiv, volym EXXII:2. Riksarkivet i Härnösand.
 Jordeboken, Västerbottens län, Malå socken, 1882/62, KKA, Riksarkivet.

Tryckta källor

- 1895 års Lapplagskommitténs betänkande, Protokoll vid Lapplagskommitténs sammanträden med lappfogdarna 1896. Bil. A, Lappfogde Burmans rapport 8 februari 1896. Stockholm 1896.
https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/statens-offentliga-utredningar/lag-om-de-svenska-lapparnes-ratttill-renbete-i_cve01b3/.
 Betänkande, Skogskomitén år 1872: Stockfångst m.fl. privilegier i Norr- och Westerbottens län afgifna dels af Kammarkollegium och dels af den år 1868 tillsatta Skogskomité och Kammar-kollegii und. utlåtande af den 10 December 1864 ang. väckt fråga om undersökning af de för jord och skogar inom Norrbottens län utfärdade privilegier, i Underdåniga betänkanden angående Stockfångst m.fl. privilegier i Norr och Westerbottens län. Stockholm: Riksdagen 1872.
 Bilaga till beskrifningen öfver Arvidsjaur's tingslag i Piteå lappmark. Stockholm: Rikets allmänna kartverk, 1904.
 Cramér, T. & Prawitz, G. *Studier i renbeteslagstiftning*. (Norstedts, 1970.)
 Kongl. Maj:ts nådiga Stadga (1873:26) om avvittning i Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker. Regeringskansliets rättsdatabaser.
 Modée, R. G., *Utdrag utur alle från och med år 1791 utkomne Publique handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner, och Publicationer, ... Femtonde delen till 1794 års slut*. (Kongl Tryckeriet, 1829.)

Poignant, E. *Samling af författningar angående de s.k. Lappmarks-friheterna*. (Samson & W., 1872.)

Prop. 1873:4. Kongl Maj:ts nådiga proposition till Riksdagen, angående åtgärder för betryggandet af skogens framtida bestånd och bevarande af Lapparnes renbetesrätt inom Westerbottens och Norrbottens läns lappmarker. Regeringskansliets rättsdatabaser.

Riksdagen 1873. Andra kammarens protokoll lördagen den 15 mars 1873.

Prop. 1928:206, Kungl. Maj:ts proposition till riksdagen angående upplåtelse av mark för bosättning åt lappar m.m.; given Stockholms slott den 2 mars 1928.

Riksdagen 1873. Andra kammarens protokoll lördagen den 15 mars 1873. Debatt om skogsfrågan, avvitringsstadga och renbeteslagar.

Regeringen, Dir. 2021:103

Svenska Akademiens Ordbok, SAOB. (Svenska akademien, 1925, 1937, 1957.)

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, UNDRIP.

https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf.

Wikipedia. Carl Erik Hjelm.

https://sv.wikipedia.org/wiki/Carl_Erik_Hjelm.

Bearbetningar

Bunte, R., Gaunitz, S. & Borgegård, L-E. *Vindeln – En norrländsk kommuns ekonomiska utveckling 1800–1980*. (Vindelns kommun 1982.)

Bylund, E., *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867*. (Uppsala universitet, 1956.)

Campbell, Å., *Från vildmark till bygd*. (Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, 1948.)

Carlgren, M., von Eckermann, H., Hellström, O., Högbom, A. G., Kempe, F., Kinnman, G. & Nyström K. *Skogsbruk och skogsindustrier i norra Sverige*. (Norrländskt handbibliotek X, 1925.)

- Carlgren, W. *De norrländska skogsindustrierna intill 1800-talets mitt.* (Norrländskt handbibliotek XI, 1926.)
- Egerbladh, O. *Fyra gamla lyckesebyar – Björksele, Brattfors, Fahträsk, Vägsele.* (Lycksele kommun, 1973.)
- Göthe, G. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation.* (Uppsala universitet, 1929.)
- Hjulström F., Arpi, G. & Lövgren, E. *Sundsvallsdistriktet 1850–1950.* (Uppsala universitet, 1955.)
- Holmbäck. Å. *Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling.* SOU 1922:10.
- Hultblad, F. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkemokks socken.* (Uppsala universitet, 1968.)
- Jansson, S. O. *Måttordboken.* (Nordiska museets förlag, 1995.)
- Kilander, S., *När tiden byttes ut – Norra Jämtland och industrialiseringsprocessen 1850–1900.* (Lunds universitet, 2021.)
- Korhonen, O. Karin Stenbergs lokala supportrar och några ytterligare stödjare. I Össbo, Å., Marklund, B., Nilsson, L. M. & Stoor, K. (red.). *Skogssamisk vilja. En jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijen situd", Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid.* (Umeå universitet, 2020), s. 178–179.
- Korpiaakko-Labba, K. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland.* (Juristförbundets förlag, 1994.)
- Liljenäs, I. *Allmänningsskogarna i Norrbottens län.* (Umeå universitet, 1977.)
- Lundmark, L. *Samernas skatteland.* (Institutet för rättshistorisk forskning, 2006.)
- Lundmark, L. *Stulet land. Svensk makt på samisk mark.* (Ordfront, 2008.)
- Marklund, B. *Skogssamiska studier.* (Umeå universitet, 1999.)
- Marklund, B. *Det milsvida skogsfolket.* (Umeå universitet, 2015.)
- Melkersson, Martin. *Staten, ordningen och friheten.* (Uppsala universitet 1997.)
- Norstedt, G. *Lappskattelanden på Geddas karta.* (Thalassa förlag, 2011.)

- Ohring, A. Arvidsjaur från Förr och Nu. I Ramselius, N. (red.). *Vår nordliga hembygd / utgiven till skolornas tjänst av* (1920).
- Prawitz, G. *Lappskattelanden*. SSR, Samerna Skattefjäll III. (Svenska Samernas Riksförbund, 1967.)
- Prawitz, G. *Odlingsgränsen*. Samernas Skattefjäll III. (Svenska Samernas Riksförbund, 1967.)
- Päiviö, N-J. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*. (Uppsala universitet, 2011.)
- Reuterswärd, E. *Ett massmedium för folket*. Studia Historica Lundensia. (Lunds universitet, 2001.)
- Rudberg, S. *Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nord-sverige*. (Almqvist & Wiksell, 1957.)
- Ruong, I. Något om den gamla skogsrenskötseln i Arvidsjaur socken. I Eneqvist G. & Hjulström F. (red). *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944*, (Uppsala universitet 1944), s. 91–101.
- Sköld, P. *Samisk bosättning i Gällivare 1650–1750*. (Center för arktisk kulturforskning, 1992.)
- Stenberg, K. Dat läh mijen situd, En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket. I Össbo, Å., Marklund, B., Nilsson, L. M. & Stoor, K. (red.). *Skogssamisk vilja. En jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijen situd", Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid* (Umeå universitet, 2020), s. 9–116.
- Stenman, L. *Avvittringen i Västerbottens läns lappmarker*. (Uppsala universitet, 1983.)
- Ullenius, J. G. *Något om skogslapparnas bovallar*. (Norrbottens Museum, 1937.)
- Westerdahl. C. *Samer nolaskogs*. (Örnsköldsviks kommun, 1986.)

Gruvdrift i traditionellt samiskt område ur ett historiskt perspektiv

Judit Malmgren och Dag Avango

Inledning

Sedan början av 2000-talet har en ny gruvboom ägt rum i Sverige, där traditionellt samiskt område blivit föremål för stora gruvetableringar. För förnybar energi, riskerar att leda till ytterligare miljöpåverkan och försämrade livsvillkor för den samiska befolkningen. Den sätter press på traditionella näringar och ekologisk hållbarhet. Gruvdrift pekas dessutom i dag ut som en av de största utmaningarna för renskötseln, som är en viktig näring och kulturbärare för det samiska folket.

Kapitlet undersöker gruvdriftens påverkan på samiska liv och samhällen, med Kiruna¹ som exempel. Kiruna har en betydande samisk befolkning, och samisk kultur har en stark närvaro i samhället. Samhället byggdes vid förra sekelskiftet för att möjliggöra gruvdrift, och här finns världens i dag största underjordiska gruva för järnmalm, vilken utgör den i särklass största gruvsatsningen i traditionellt samiskt område. Denna samsas med ett flertal andra gruvor i närområdet. Gruvor med kringverksamheter sysselsätter en stor del av Kirunas och den närliggande regionens befolkning, och utan gruvdriften skulle kommunen stå inför stora demografiska och ekonomiska utmaningar.² Arbete med, och i anslutning till, gruvdrift har sedan många årtionden tillbaka blivit en självklar del av samiskt liv. Sam-

¹ Avser dagens Kiruna kommun om inte annat anges.

² J. Malmgren et al. *Mining Towns in Transition: Arctic Legacies*. I S. Sörlin (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022.)

tidigat sätter gruvdriften hård press på samebyarna inom Kiruna kommun, framför allt på Gabna och Laevas samebyar.

Gruvdriften här har långtgående historiska rötter. Småskalig gruvdrift har bedrivits sedan 1600-talet, och satte redan då vissa spår i såväl landskapet som i den samiska livsföringen. Den storskaliga gruvindustri som etablerades under 1900-talets början satte dock en helt annan press på samisk livsföring och kultur. Gruvorna och de tillhörande infrastrukturer som etablerades var betydligt större än tidigare och inflyttningen av arbetskraft utifrån var massiv. Industrialiseringen och olika samhälleliga reformer förändrade förutsättningarna för den samiska befolkningen i grunden.

Såväl historiskt som i dag råder det olika uppfattningar om vilka värden som ska värnas, hur marker bäst ska användas, och vilka delar av en kultur som är värda att bevaras. I dag aktualiseras frågor om det går att förena samisk kultur med gruvdrift, och i så fall i vilken utsträckning. Medan gruvbolagen förespråkar samexistens och kompensatoriska åtgärder, tampas samebyarna med krympande betesmarker, störningar och tidskrävande samråd. En fungerande samexistens med gruvnäringen kan tyckas verklighetsfrämmande.³

Tidigare historisk forskning om gruvdrift i traditionellt samiskt område i Sverige har huvudsakligen fokuserat på själva industrialiseringen, varför gruvdriften etablerades, hur den utformades och varför.⁴ Forskning som fokuserar på hur denna gruvdrift påverkat samer finns, men har mestadels ett samtida fokus,⁵ dock med viktiga undantag.⁶ Annan forskning berör hur gruvdriftens arv från det för-

³ R.K. Larsen, M. Boström & Voernese sameby. "Renen får aldrig betesro": *Konsekvenser av Bolidens gruva och vägen i Stibkeområdet för Voernese sameby*. (Stockholm Environment Institute, 2021); Sternlund, H. *Gabna sameby avfärdar LKAB:s tro på samexistens om gruvplaner ändras*. SVT Nyheter. (2023-09-22.)

⁴ Ex. G. Ahlström. *De mörka bergen: en krönika om de lappländska malmfälten*. (P.A. Nordstedt & Söners Förlag, 1966).; S. Hansson. Malm, Räls Och Elektricitet. I P. Blomkvist & A. Kaijser (red.). *Den Konstruerade Världen – Tekniska System i Historiskt Perspektiv*. (Symposium, 1998); S. Hansson. *Malmens land: gruvnäringen i Norrbotten under 400 år*. (Tornedalia, 2015); B. Jonsson. *Staten och malmfälten: En studie i svensk malmfältspolitik omkring sekel-skiftet*. (Acta Universitatis Upsaliensis, 1969); P. Norberg. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*. (Almqvist & Wiksell, 1958).; S. Sörlin. *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. (Umeå universitet, 1988.)

⁵ Ex. C. Fohringer et al. Reindeer Husbandry in Peril? How Extractive Industries Exert Multiple Pressures on an Arctic Pastoral Ecosystem. *People and Nature* 3: 4 (2021); B. Kramvig & D. Avango. The Multiple Landscapes of Biedjovággi: Ontological Conflicts on Indigenous Land. *Polar Record* 57 (2021); R.K. Larsen & R. Lawrence. The politics of planning: assessing the impacts of mining on Sami lands. *Third World Quarterly*, s. 1–17 (2017).

⁶ Ex. D. Avango. Imprints on the Resource Landscape: The Long History of Mining in the Arctic. *Journal of Northern Studies* 14:2 (2020); O. Broberg & K. Rönnbäck. Aednan och

flutna har påverkat samer, men även här med fokus på nuet och sällan med ett specifikt fokus på just samer.⁷ Historisk forskning som undersökt sociala konsekvenser av naturresursutvinning inom traditionellt samiskt område förekommer, men med fokus på andra naturresurser.⁸

Syftet med detta kapitel är att öka förståelsen för hur gruvdrift har påverkat samers liv och samhällen genom att beskriva konsekvenser av gruvindustrialiseringen i Kiruna. Undersökningen utgår från huvudfrågan: ”Vilka konsekvenser fick gruvindustrin för samer som levde och verkade i det berörda området och varför?” Genom att identifiera de historiska förlopp, mönster och strukturer som har påverkat samers liv och samhällen, kan en bättre förståelse uppnås för gruvindustrins arv i det samiska området i dag.

En viktig utgångspunkt för att förstå gruvdriftens konsekvenser är att industrin alltid ingår i större sammanhängande system med produktionsanläggningar och infrastrukturer, av sociala komponenter som arbetskraft, organisationer och institutioner. Systemen definieras därför som sociotekniska system inom stora teknologiska systemteori (LTS). För att kunna förstå gruvindustrins konsekvenser är det nödvändigt att ta hänsyn till fler företeelser än de faktiska gruvorna. I det här kapitlet analyseras därför även påverkan från delar av de sociotekniska system som gruvdriften varit del av med hjälp av delar av LTS. Enligt LTS består etableringen av sociotekniska system av tre faser; en innovationsfas med planering, undersökning och teknologisk utveckling, följd av en expansionsfas där de sociotekniska systemen byggs upp. Den sista fasen är momentumfasen, där systemet har vuxit till en sådan omfattning att det tenderar att expandera som om det hade en inneboende drivkraft. Expansionen sker som en följd av att tunga investeringar gjorts i

Bolaget: Ett kolonialt perspektiv på gruvbrytning i Sápmi vid 1900-talets början. *Historisk Tidskrift* 3 (2020); L.P. Niia. *Gabna Sameby i Förändringens Tid 1890–1940*. G. Norstedt (red.). (Vårdduo – Centrum för samisk forskning, Umeå universitet, 2023); J.M Nordin. *The Scandinavian early modern world: A global historical archaeology*. (Routledge, 2020.)

⁷ Ex. D. Avango & G. Rosqvist. *When Mines Go Silent: Exploring the Afterlives of Extraction Sites*. I D.C. Nord (red.). *Nordic Perspectives on the Responsible Development of the Arctic: Pathways to Action*. (Springer International Publishing, 2021); S. Sörlin (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022.)

⁸ Ex. T.A. Hjulman. *Ett med naturen: En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter*. Doktorsavhandling. (Luleå tekniska universitet, 2017); Å. Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar: industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2014.)

systemet, och att en mängd undersystem, människor, samhällen och institutioner ingår i systemet. Sammantaget skapar detta gynnsamma förutsättningar för en fortsatt expansion, ett momentum.⁹ LTS synliggör många konsekvenser för samisk livsföring genom att koppla regionala förändringar till sociotekniska system, jämfört med en analys av enskilda gruvors påverkan.

Kapitlet bygger på analyser av skriftliga källor från olika arkiv¹⁰ samt på samtida tryckta källor och lagtexter. Delar av kapitlet bygger på uppgifter i tidigare forskning. Två viktiga källor med direkt insyn i samiskt liv i Kiruna är den forskning som Lars Petter Niiä har bedrivit om Gabna sameby, samt de intervjuer som etnologen Astrid Odstedt samlat in och publicerat.¹¹ Metodologiskt kombinerar forskningen historisk textanalys med kart- och bildanalys.

Samisk markanvändning i Kiruna

Samisk markanvändning har historiskt präglats av diversitet, med fiske, jakt och handel som viktiga näringsfång. Handelsplatser har varierat över tid, och centrerades successivt av kronan. Från 1600-talet uppfördes kyrkor vid marknadsplatserna, och kyrkans influenser blandades med övriga kulturella och ekonomiska utbyten som skedde vid marknaderna.¹² Renskötsel har länge varit central, stadd i ständig förändring och präglad av lokala och regionala skillnader. Från 1500-talet utvecklades en renskötsel i fjällregionen med större renhjordar där hela familjer flyttade med renarna. Specialisering på renskötsel ledde till minskad betydelse av andra näringar och renarna blev därmed en viktig kapitalresurs. Det skapade ekonomiska klyftor och många tvingades lämna renskötseln på grund av brist på betesmarker.¹³ Senare utvecklades en extensiv renskötsel som blev domi-

⁹ G. Hecht. Colonial Networks of Power: The Far Reaches of Systems. *Annales historiques de l'électricité* 2 (2004); T.P. Hughes. *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880–1930*. (Johns Hopkins University Press, 1983); T.P. Hughes. The Evolution of Large Technological Systems. I W.E. Bijker, T.P. Hughes & T. Pinch (red.). *The Social Construction of Technological Systems*. (MIT press, 1987.)

¹⁰ Se "Arkivmaterial" under "Referenser".

¹¹ Niiä. Gabna Sameby. A. Odstedt. *Kirunaminnen* (Nordiska museets arkiv).

¹² Nordin. *The Scandinavian early modern world.*; W. Tawe. Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år. (W. Tawe, 1958.)

¹³ Hansegård. *The Transition of the Jukkasjärvi Lapps from Nomadism to Settled Life and Farming*. (Almqvist & Wiksell, 1978.); J. Larsson & E.-L. Päiviö Sjaunja. *Self-governance and Sami communities: transitions in early modern natural resource management*. (Palgrave

nerande från slutet av 1800-talet och är normen i dag. Färre personer engagerades direkt i renskötseln då hjordarna blev större och renskötseln mer kollektiv.¹⁴ Renskötseln har utvecklats olika beroende på om den bedrivs i fjällområden eller skogsmarker, och olika former har förekommit parallellt. Fjällrenskötseln kräver längre flyttningar under olika årstider, jämfört med skogs- och koncessionssamebyarnas renskötsel. Större renhjordar ökade behovet av att följa fasta ruttor och upprätthålla samarbeten med andra markanvändare¹⁵, och eftersom den blivit alltmer arealkrävande, är den också mer känslig för störningar inom renskötselområdet. Renskötseln är den samiska näring som påverkats mest negativt av gruvdriftens expansion.¹⁶ Många samer hade redan före 1900-talets stora gruvetableringar andra huvudsakliga näringar, som småskaligt jordbruk, jakt och i synnerhet fiske.¹⁷

Etableringen av gruvindustrin 1500–1789

Det samiska området blev föremål för gruvdrift från och med 1600-talet. Ett flertal av de tidigmoderna gruvorna var belägna i dagens och Gruvivaara.¹⁸ Koppar och järn var viktiga resurser i stormakten Sverige under tidigmodern tid, inte minst som exportvaror på den globala marknaden. Malmfyndigheter i Kirunaområdet blev nu en del av de expanderande så kallade Torneverken, med gruvor, hyttor och bruk spridda i vidsträckta sociotekniska system. Under tidigmodern tid ägdes och drevs gruvverksamheterna i Kiruna av privata aktörer, vilka erhållit bergsprivilegier av kronan. De nederländska bröderna Momma, senare adlade Reenstierna, investerade i Torneverken och satte, tillsammans med arbetskraft från bland annat Tyskland och Frankrike och andra delar av Sverige, en ytterligare internationell prägel på det redan mångkulturella (samisk-finskspråkiga) området.¹⁹

Macmillan, 2022); L. Lundmark. *Stulet land: land: svensk makt på samisk mark*, (Ordfront 2008); I. Ruong. Fjälllapparna i Jukkasjärvi socken. (Appelbergs boktryckeri aktiebolag, 1937.)

¹⁴ Lundmark, *Stulet land*; SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarkar*; K.B. Wiklund. Om renskötselns uppkomst. *Ymer*, H3. (Svenska sällskapet för antropologi, 1918.)

¹⁵ Lag (1886:38) angående de svenska lapparnes rätt till renbete i Sverige.

¹⁶ H. Inga. Markanvändningsplan Laevas sameby 2003-08-31. Version 1. Upprättad av Hans Inga i samverkan med samebyns medlemmar. (Kiruna kommunarkiv); Lundmark. *Stulet land*.

¹⁷ Hansegård. *The Transition of the Jukkasjärvi Lapps from Nomadism to Settled Life and Farming*.

¹⁸ M. Kummu. *Gruvdrift och bruk i norr*. (Kiruna, Pajala och Övertorneå kommun, 1997.)

¹⁹ Malmgren et al. *Mining Towns in Transition*; Nordin. *The Scandinavian early modern world*.

Den tidigmoderna gruvdriften förutsatte, precis som i senare tiders storskaliga gruvindustri, vidsträckta system för energi och transporter. Bergsbruket krävde skogsavverkning för ved och träkol. Malm, träkol och färdiga produkter som tackor och stångjärn behövde transporteras. Arbetskraften behövde bostäder och mat. Allt detta krävde en extensiv användning av omkringliggande landskap. Den tidigmoderna gruv- och metallindustrin satte dock mindre avtryck i sin omgivning än den mer storskaliga som byggdes upp senare. Transporter gjordes på båt eller med ren och ackja, vilket lämnade få avtryck i mossar, på sjöar och i älvar. Gruvdriften bedrevs i förhållandevis rika malmkroppar, vilket medförde att gruvor och avfallsdeponier blev begränsade.²⁰ Dock tog gruvindustrin med tillhörande sociotekniska system likväl stora arealer i anspråk, och bidrog till en förändrad demografi och bebyggelse, om än relativt blygsam. I anslutning till gruvorna uppstod mindre samhällen med fast befolkning, som en följd av den inflyttning som gruvdriften medförde. Vissa samhällen blev större och mer långlivade, exempelvis Svappavaara som än i dag är ett levande samhälle med pågående gruvdrift, som fortgått med några avbrott från och med 1650-talet. Andra gruvsamhällen dog ut och efterlämnade endast spår av gruvdrift i landskapet.²¹ Även samer tog arbete vid gruvan i Svappavaara.²² Samer och deras renar anlätades även för transporter av material, förnödenheter och malm samt som tolkar, vägvisare och metalletare. Deras kunskaper var mycket eftertraktade av de exploatörerna och arbetarna som kom utifrån till områdena.²³ Även samiskt hantverk blev en eftertraktad exportvara. Det innebar nya ekonomiska möjligheter, som både samiska individer och grupper drog nytta av. Den tidigmoderna gruvdriften tillsammans med handelsverksamheten skapade alltså en ny mångkulturell kontaktzon inom traditionellt samiskt område. Det förändrade

²⁰ K. Awebro. *Tre gruvfält i norr: Gustafsält, Kalix kopparbruk och Sjängeli*. (Institutet för Lappmarksforskning; Författares Bokmaskin, 1989); Kummu. *Gruvor och bruk i norr*. Norberg. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*.

²¹ Kummu, *Gruvor och bruk i norr*; Å. Lindgren, J.M. Nordin & C.-G. Ojala. *Tornedalens bergsbruk under 1600-talet: Rapport över specialinventering och kartering hösten 2017*. (Uppsala universitet, 2020.)

²² Bergskollegium. Enskilt arkiv A:71. Stadskamreren Hjalmar Falks, Jukkasjärvi sn, samling. Vol.: 9. Anteckningar från arkivmaterial: August Ljung, 1659; Tawe. *Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år*.

²³ Awebro, *Tre gruvfält i norr*. Norberg. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*; Nordin. *The Scandinavian early modern world*.

sociala aspekter som identiteter och traditioner, samt människors ekonomiska förutsättningar.²⁴

Nybyggen anlades i långsam takt och byar som Jukkasjärvi, Vittangi och Kurravaara växte fram. Inflyttningen till bergsbruken skedde jämte en redan pågående spontan inflyttning av främst finskspråkiga tornedalingar. Fåtalet andra lockades av lappmarksplakatens (1673 och 1695) privilegier, som exempelvis skattefrihet. Dessa var avsedda att locka människor att flytta till och odla upp lappmarkerna, delvis på grund av att gruvsamhällena behövde arbetskraft och livsmedelsförsörjning. Lappmarksplakatens privilegier resulterade även i att en del samer blev bofasta jordbrukare.²⁵

Den tidiga gruvdriften mötte utmaningar då området initialt saknade en omgivande jordbruksbas som kunde förse arbetarna med förnödenheter. Infrastrukturen bestod huvudsakligen av älvar och stigar, varav vissa var otillgängliga under delar av året. Den ekonomiska hållbarheten var otillräcklig för att motivera fortsatt verksamhet och följaktligen lades de flesta gruvorna ner efter en tid.²⁶ Redan under tidigmodern tid var gruvindustrin en del av en global kontext, och därmed väldigt konjunkturkänslig.²⁷ Sociotekniska system byggdes upp, men gruvdriften uppnådde aldrig något momentum, utan stagnerade för att sedan avvecklas.

Etableringen av en modern gruvindustri i Kiruna

Rika malmfyndigheter i dagens centrala Kiruna var kända sedan länge, men det saknades transportsystem i området med kapacitet att hantera stora volymer malm på ett lönsamt vis. Dessutom innehöll malmen mycket fosfor, vilket innebar stål av lägre kvalitet. Detta var viktiga orsaker till att det dröjde till 1800-talets senare del innan industriföretag valde att investera i gruvdrift där. Vid denna tid växte efterfrågan på stål dramatiskt till följd av det industriella genombrottet, tillsammans med idéströmningar om norra Sverige som ett ekonomiskt, vetenskapligt och kulturellt framtidsland.²⁸

²⁴ Nordin. *The Scandinavian early modern world*.

²⁵ A. Lindmark. *Torne lappmarks kopparbruk*. (Albin Lindmark, 1963); G. Westin (red.). *Övre Norrlands historia. Del 3. Tiden 1638–1772*. (Norrbottnens och Västerbottnens läns landsting, 1974.)

²⁶ Norberg. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*; Sörlin, *Framtidslandet*.

²⁷ Malmgren et al. *Mining towns in transition*; Nordin. *The Scandinavian early modern world*.

²⁸ Sörlin. *Framtidslandet*.

Förändringsprocessen genererade investeringar. Stålintustrin utvecklade ny teknik som tog bort fosfor ur malmen, medan järnvägen till Malmfälten anlades. Järnvägen drogs från järnverket och hamnen i Luleå till Gällivare där storskalig gruvdrift kunde inledas 1888. Till Kiruna och hamnen i Narvik stod järnvägen klar 1902, varpå malm-brytning påbörjades i större skala efterföljande år. I Kiruna drev Luossavaara-Kiirunavaara AB (LKAB) gruvorna och byggde upp ett samhälle för arbetskraften med bostäder och service. För att kunna skala upp produktionsvolymerna och transportkapaciteten, elektrifierades delar av produktionen och järnvägen. För att tillgodose el-behovet lät staten bygga Porjus vattenkraftverk i Luleälven. För att försvara detta system mot potentiella militära hot anlade Försvarsmakten ett nätverk av fästningar vid Boden, tillsammans med en tätort.

Dessa sammanlänkade anläggningar utgjorde teknologiska megasystem, vilket är ett exempel på ett stort sociotekniskt system.²⁹ Vid sidan av privata kapitalägare hade staten ett betydande delägarskap i LKAB, liksom en central roll i bygget av det stora sociotekniska system som gruvorna ingick i, en skillnad jämfört med den tidig moderna privatägda gruvdriften.³⁰ De system för gruvdrift som nu byggdes upp var väsentligt mer omfattande än det tidigmoderna.

²⁹ Hansson. *Malm, räls och elektricitet*.

³⁰ C. Persson. *Hjalmar Lundbohm: En studie i ledarskap inom LKAB 1898–1921*. (Luleå tekniska universitet, 2015.)

Figur 1 Vy från Luossavaara med siluetten av Kiirunavaara i bakgrunden, år 1875

Källa: SGU:s arkiv.

Figur 2 Fotot visar stadens och gruvområdets utbredning på traditionellt renskötseområde, på samma plats som fotot ovan, men 145 år senare

Foto: Judit Malmgren, 2020.

Samerna och gruvan – en förändrad geografi

En viktig förändring av förutsättningarna för markanvändning i Kiruna var etableringen av odlingsgränsen 1867. Gränsen skulle förhindra nybyggen på mark som ansågs olämplig för jordbruk och skulle samtidigt skydda renskötseln. Inga nybyggen tilläts ovan denna gräns, medan renskötsel var tillåten året runt. Trots detta placerades ändå gruvan och samhället Kiruna ovan odlingsgränsen. De formella markägarna blev nu den svenska staten samt hemmansägare i Kurravaara och Jukkasjärvi. Samtidigt hade traktens samer under århundraden disponerat markerna för renskötsel, jakt och fiske, parallellt med icke-samiska bofasta.³¹

Det sociotekniska system som byggdes upp runt gruvan i Kiruna fick konsekvenser för de samer som nyttjade markerna. Nedan analyseras denna geografiska förändring utifrån generalstabskartor och flygfotografier över Kiruna, vilka visar de landskapsförändringar som gruvdriften resulterade i. Figur 3 visar området 1883, innan gruvdriften och staden senare anlades.³² Vid denna tid hade ännu inga gruvanläggningar upprättats vid bergen Kiirunavaara och Luossavaara, inga bostäder hade byggts och järnvägen hade ännu inte nått Kiruna. Landskapet bestod av lågfjällområden, omgivna av skog, våtmarksområden, sjöar och älvar. Samer i Gabna och Laevas samebyar (tidigare Kaalasvuoma och Rautasvuoma) använde landskapet tillsammans med bofasta jordbrukare som också bedrev myrslätter där.³³

³¹ C. Persson, *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. (Tornedalica, 2013), s. 98; Rennäringslag (1971:437).

³² Generalstabens karta över Sverige 1889, 9. Kiruna (Kaalasluspa), Lantmäteriet, <https://historiskakartor.lantmateriet.se>.

³³ Malmgren et al. *Mining Towns in Transition*; Niia, *Gabna Sameby*.

Figur 3 Generalstabskarta från 1889 som visar ett utsnitt av det område där LKAB 11 år senare började bygga upp sin gruvverksamhet

De förändringar i det fysiska rummet som etableringen av gruvdriften innebar framgår vid en jämförelse mot den karta som Generalstaben publicerade 1932.³⁴ Här fanns nu samhället Kiruna, varifrån vägar mot Jukkasjärvi och Kurravaara löpte. Kiirunavaara och Luossavaara hade förvandlats till storskaliga dagbrott med verk för malmkrossning och anrikning, samt deponier för gråberg och anrikningssand. Från produktionsområdena och staden löpte järnvägen mot Narvik och Luleå. Det som 1889 varit ett landskap präglat renskötsel och andra traditionella markanvändningar hade industrialiserats.

³⁴ Generalstabens karta över Sverige 1932, 9. Kiruna (Kaalasluspa), Lantmäteriet, <https://historiskakartor.lantmateriet.se>.

Figur 4 Generalstabskarta från 1932 som visar ett utsnitt av det område där LKAB nu hade byggt upp en gruvverksamhet

Efter andra världskrigets slut ökade efterfrågan och priserna på järnmalm, vilket motiverade LKAB att öka produktionskapaciteten. I Kiruna intensifierades gruvdriften, nya gruvor öppnades öster och söder om Luossavaara, ny teknik som pelletstillverkning introducerades och företaget övergick till underjordsbrytning. Samtidigt byggdes samhället ut för att ge plats åt fler arbetare och en växande befolkning.³⁵ Gruvdriften tog nu ännu större ytor i anspråk för sandmagasin, skrotstensdeponier och infrastrukturer för transport och energi. Flygfotografier över Kiruna från 1960 visar den omfattande expansion som efterkrigstidens expansion innebär, och illustrerar det momentum som det sociotekniska systemet nu hade. Det innebär i sin tur att utrymmet för traditionella markanvändningar successivt krympte.

³⁵ K. Törmä. *Viscaria: Historien om hur en blomma blev ett gruvföretag*. (Viscaria AB, 1996.)

Figur 5 Lantmäteriets flygfoton visar minskningen av sjön Luossajärvis yta samt gruvdriftens infrastruktur i anslutning till LKAB:s gruvområde i Kiruna år 1960 jämfört med 2020. Luossajärvi var historiskt en viktig fiskesjö för traktens samer och översätts till Laxsjön

Efter 1960-talets så kallade rekordår, med en hög efterfrågan på järnmalm, genomgick gruvnäringen i västvärlden och i Sverige under 1970- och 1980-talen en kris. Denna ledde till omfattande nedläggningar, däribland gruvan i Svappavaara 1983. Trots att nedläggningsplaner fanns fortsatte LKAB:s brytning i Kiruna. Under 1980-talet öppnade företaget också en ny koppargruva i området, som gruvbolaget Outokumpu Oy senare köpte och drev vidare.³⁶ Gruvdriftens avtryck i landskapet fortsatte med andra ord att växa även under krisåren.

Gruvnäringen är konjunkturkänslig och i början av 2000-talet vände lönsamheten uppåt igen, orsakad av en snabbt ökande global efterfrågan på metaller och stigande priser. Svappavaaragruvan återöppnades, och i centrala Kiruna expanderade LKAB sin produktion genom att öppna nya nivåer under jord, vilket i sin tur ledde till behovet att flytta och riva delar av Kiruna stad på grund av markdeformationer. Runt Kiirunavaara ökade ytorna för sandmagasin och skrotstensdeponier. Samtidigt ändrade Banverket (nuvarande Trafikverket) sträckningen av malmbanan och landsvägen E10 leddes om, vilket innebar fler infrastrukturprojekt i markområden som samebyarna

³⁶ Törmä. *Viscaria: Historien om hur en blomma blev ett gruvföretag.*

använde. För att minimera risk för vatteninflöde i gruvan lät LKAB, för tredje gången i Kirunas historia, begränsa Luossajärvis utbredning samt att lägga om dess utflöde (se figur 5).³⁷

I dag finns planer på att öppna nya gruvor, liksom att återöppna tidigare nedlagda gruvor i kommunen. De stora system för gruvdrift som byggdes upp i Kiruna vid förra sekelskiftet fick alltså kraftigt momentum under 1900-talet, vilket fortgår än i dag.

Spänningar i markanvändningen

Etableringen av samhället Kiruna förändrade förutsättningarna för områdets samer på en mängd sätt. En förändring gällde handeln. Innan samhället anlades hade samer i området bedrivit handel vid den av kronan sedan länge styrda handelsplatsen i Jukkasjärvi, 18 kilometer öster om Kiruna, samt i Gällivare, omkring 100 kilometer söderut eller i Kengis, 180 kilometer sydost.³⁸ Nu blev Kiruna nytt centrum för samisk handel i området. Samerna kunde med andra ord använda det nya gruvsamhället som en resurs.

Samtidigt upptog bebyggelsen, gruvorna och infrastrukturerna ytor som samerna tidigare använt till andra ändamål. Detta skapade i synnerhet svårigheter för renskötseln, som var och är den samiska markanvändning som är mest sårbar i förhållande till gruvdrift. Gruv för de närliggande samebyarnas förutsättningar att bedriva renskötsel. Gruvdriften och dess system har successivt skapat fysiska barriärer och störningszoner som gör det alltmer komplicerat för samebyarna att flytta renar förbi gruvanläggningarna, staden och infrastrukturerna, samt mellan vinterbetesland i skogslandet och sommarbetet i fjällen.³⁹ Andra utmaningar för renskötseln är avtrycken från nedlagda gruvor, såsom deponier, dagbrott och torrlagda myrmarker. Vattenläckage

³⁷ B. Dale, I. Bay-Larsen & B. Skorstad (red.). *The Will to Drill: Mining in Arctic Communities*. (Springer, 2018); J. Sjöholm. *Heritagisation, Re-Heritagisation and De-Heritagisation of Built Environments: The Urban Transformation of Kiruna, Sweden*. Doktorsavhandling. (Luleå tekniska universitet, 2016); SWECO och Kiruna kommun. *Miljökonsekvensbeskrivning*. (2011.)

³⁸ Niiä. *Gabna sameby*, s. 197–199.; Nordin. *The Scandinavian early modern world*.

³⁹ Avango & Rosqvist. *When mines go silent*. A. Reichwald & B. Svedlund. *Laevas. Sameby i dag – historia imorgon?* (Norstedts, 1977); C. Österlin. *Nature Conservation, Landscape Change and Indigenous Rights*. (Stockholms universitet, 2020.; C. Österlin et al. *Cumulative Effects on Environment and People*. I Sverker Sörlin (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022.)

har förorenat mark och vatten och gjort tidigare renbetesmarker otjänliga.⁴⁰

Gruvbergen Kiirunavaara, Luossavaara och lågfjället Haikuvaara, där samhället först placerades med kringliggande myrmarker utgjorde gynnsamma vår- och höstbetesland för renskötseln. Området utgjorde även kalvningsland på våren, innan samerna flyttade renarna mot fjällen från och med juni månad. LKAB:s gruvdrift och stadsbebyggelsen försvårade denna markanvändning.⁴¹ Det finns uppgifter om att samer fortsatte att flytta renar genom samhället under 1900-talets första årtionden. Det skedde under tidiga mornar, när störande rörelser på grund av gruvbrytning och ljud från olika verksamheter var mer begränsade och därmed inte störde renarna. Vid 1920-talets mitt flyttade samer fortsatt renar över isen på Luossajärvi, som även var och är ett viktigt fiskevatten. Denna flyttled stängdes dock 1937 och förlades i stället ett par kilometer nordost om Luossajärvi.⁴² Systemets infrastrukturer skapade störningar, särskilt vid trånga och svåra passager där renhjordar riskerade att skingras, vilket skapade merarbete för de samiska renskötarna.⁴³ Särskilda svårigheter uppstod på grund av järnvägen. Den har skördat många renars liv sedan den färdigställdes i början av 1900-talet.

Under mer än ett århundrade av systemutbyggandet har även samiska boplatser, rengården och torvkåtor successivt försvunnit helt och hållet. Även många av de myrmarker som varit viktiga för renskötseln har torrlagts eller minskat som en följd av gruvdriften. Visten och kåtaläger har stegvis trängts bort, betes- och kalvningsland har försvunnit och flyttleder skurits av allt eftersom det socio-tekniska systemets olika komponenter tagit allt större ytor i anspråk.⁴⁴ Det finns exempel där gruvdrift med tillhörande socio-tekniska system tagit marker med heliga samiska platser i anspråk. De heliga platserna kan ha funnits på berg där gruvorna anlades och i de skogar som högs ner för gruvsystemens behov.⁴⁵

⁴⁰ Copperstone Viscaria AB, *Miljökonsekvensbeskrivning Bilaga B* (2022.; Inga. Markanvändningsplan.)

⁴¹ L. Hufva. Giron förr och nu: ett renbetesland i förvandling. I K. Törmä et al. (red.). *Kiruna: 100-Årsboken, Del 1*. (Kiruna kommun, 2000), s. 189–190.

⁴² Niia. *Gabna sameby*, s. 200.

⁴³ Inga. *Markanvändningsplan*.

⁴⁴ Hansson. *Malmens land.*; Njalla AB. *Fördjupad konsekvensanalys över påverkan på rennäringen av LKAB:s gruvverksamhet i Kiruna*. (Njalla AB, 2018); Inga. *Markanvändningsplan.*; Laevas sameby. *I gamla spår – en ny framtid*. Dokumentation Laevas 1999 (Kiruna kommunarkiv).

⁴⁵ Nordin. *The Scandinavian early modern world*, s. 100–143.

Vetenskapliga undersökningar som LKAB vid förra sekelskiftet lät genomföra i regionen visar att gruvdriften redan då fått konsekvenser för samer och andra som levde i Kiruna. Dessa drabbade inte främst renskötseln, utan snarare andra näringar som samer och annan lokalbefolkning levde av. I en rapport från 1912 framkom att det vid mitten av 1890-talet fanns stora mängder fisk i sjöarna Luossajärvi, Ala Lombolo, samt flera andra sjöar i området. Lokalbefolkningen fiskade där, men i en omfattning som hade liten påverkan på tillgången till fisk. Detta förändrades när allt fler nyinflyttade började ägna sig åt fiske. De använde metoder som, enligt rapportförfattaren, var olagliga, vilket ledde till att fiskbeståndet i sjöarna minskade och på några år kollapsade helt. Kirunas nya invånare flyttade då fisket till andra vattendrag i området. När malmбанans sträckning till Narvik var klar, påverkades fiskebestånden även i Torneträsk.⁴⁶ Uppenbarligen fanns det en medvetenhet om att detta var en allvarlig och negativ konsekvens för lokalsamhällena, och av detta skäl initierade LKAB och Kungliga Lantbruksstyrelsen undersökningar som skulle öka kunskapen konsekvenserna för fisket i sjöarna.

För detta liksom för de öfriga Lapplandssamhällena är emellertid fiske af ett nästan oskattbart värde. Icke nog med att det lämnar befolkningen ett viktigt tillskott och en väl behövlig omväxling i dess födoämnen, utan det ger också tillfälle till en angenäm och stärkande förströelse för många, som äro hänvisade att utan afbrott tillbringa sitt lif häruppe.⁴⁷

Många samer passerade genom det landskap som industrialiserades och gruvdriften påverkade deras traditionella färdvägar.⁴⁸ Samtidigt lockade den nya gruvstaden till sig samer från andra platser vilket ledde till spänningar, kopplat till skillnader dem emellan. Vissa övernattningsställen ska också ha nekat samer logi. Samtidigt knöts också sociala relationer när många öppnade sina hem för samer i Kiruna.⁴⁹

De nya invånarna i Kiruna ägnade sig åt friluftsliv, jakt, fiske och bärplockning i närområdet, samtidigt som besöksnäringen i fjälltrakterna blomstrade. Det fick konsekvenser för den samiska befolkningen.⁵⁰ Den nya användningen av markerna påverkade den samiska

⁴⁶ S. Ekman. *Om Torneträsks röding, sjöns naturförhållanden och dess fiske*. (P.A. Norstedt & söner, 1912.)

⁴⁷ Ekman. *Om Torneträsks röding, sjöns naturförhållanden och dess fiske*, s. 3–4.

⁴⁸ A. Odstedt. Kirunaminnen. (Nordiska museets arkiv.)

⁴⁹ Niia. *Gabna sameby*, s. 197–199, 201–202.

⁵⁰ U. Eriksson. *Gruva och arbete: Kiirunavaara 1890–1990. Avsnitt 2, 1920–1950*. (Uppsala universitet, 1991); Persson. *Hjalmar Lundbohm*.

markanvändningen och kulturen, vilket också är indirekt kopplat till gruvdriften eftersom turismen framför allt växte sig stark i områden med gruvdrift, på grund av närheten till samhällen och tillgången till infrastruktur.

I dag pratar man ofta om kumulativa effekter på renskötseln, vilket innebär att olika markexploaterande verksamheter ansluter till befintliga infrastrukturer, vilket i sin tur skapar accelererande markanspråk.⁵¹ De kumulativa effekter som Laevas och Gabna samebyar påverkas av i dag har många rötter i de sociotekniska system som byggts runt gruvorna.

Demografisk förändring

Inledningen på 1900-talet innebar stora förändringar för den samiska befolkningen på grund av gruvnäringens expansion. Till det kom förändringarna att allt fler samer övergick att bli bofasta. Fler började ägna sig åt penninghushållning och renskötseln införlivades i marknadsekonomin.⁵² Sedan 1900-talet har andelen renskötande samer minskat kontinuerligt, men ett indirekt engagemang i renskötseln är fortsatt viktigt för samisk kultur.⁵³

Området där gruvanläggningarna och samhället Kiruna anlades hade ingen fast befolkning före slutet av 1800-talet. Renskötande samer var den största gruppen som nyttjade markerna, jämte ett fåtal bofasta småbrukare i närområdet.⁵⁴ Demografiska förändringar hade skett under tidigmodern tid, men de var små jämfört med när samhället Kiruna växte fram i anslutning till gruvan vid 1900-talets inledning. En kraftig inflyttning och en betydande urbanisering följde i etableringarnas spår. Befolkningen i Kiruna (Jukkasjärvi församling/

⁵¹ R.K. Larsen et al. *Kumulativa effekter av exploateringar på renskötseln – vad behöver göras inom tillståndprocesser*. (Energimyndigheten, Naturvårdsverket, 2016.)

⁵² A. Amft. *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. (Umeå universitet, 2002.)

⁵³ Hansegård. *The Transition of the Jukkasjärvi Lapps from Nomadism to Settled Life and Farming*.; Hultblad, F. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokkes socken*. (Almqvist & Wiksell, 1968); H. Johansson. *Samerna och sameundervisningen i Sverige*. (Umeå universitet, 1977.); Ruong. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*.

⁵⁴ Eriksson. *Gruva och arbete*.

landskommun) under decenniet efter gruvetableringarna ökade från 239 personer 1900, till nära 7 500 tio år senare.⁵⁵

Den nya befolkningen bestod huvudsakligen av unga män från i stort sett hela Sverige, samt från Finland och Norge De behövde, förutom arbete och bostäder, en meningsfull fritid.⁵⁶ Det ledde till ytterligare konkurrens om de traditionella samiska markerna. I närliggande byar fanns en sedan tidigare övervägande finskspråkig tornedalsk befolkning⁵⁷ och kontakterna med dem hade redan innan satt vissa spår i den samiska livsföringen och kulturen. Samerna expanderades nu även starkt för det svenska språket och kulturen. Samtidigt bedrevs en uttalad försvenskningsspolitik av staten. Modernisering och urbanisering medförde att många övergav ett traditionellt samiskt liv och assimilerades in i majoritetsbefolkningen.⁵⁸

Gruvdriften och det nya samhället erbjöd möjligheter till lönearbete, men arbetstillfällena för samer inom den direkta gruvdriften verkar ha varit få. Under innovationsfasen avlönades ett antal samer som bland annat vägvisare och bärare. Innan själva gruvbrytningen påbörjades fanns det arbetstillfällen inom försvarsarbete (visst arbete för att försvara inmutningar) samt jordavrymning (blottlägga berget inför brytning) och materialtransporter. Men dessa arbeten verkar främst ha utförts av tornedalska arbetare från de närliggande byarna. När LKAB så småningom satte i gång med själva gruvbrytningen anställdes främst inflyttade arbetare från den svenska majoritetsbefolkningen. I LKAB:s anställningsrullor återfinns ingen med samiskt namnskick före mellankrigstiden.⁵⁹

Hjalmar Lundbohm var LKAB:s disponent i Kiruna (1900–1920) och medveten om att gruvdrift påverkade samisk livsföring och renskötsel negativt.⁶⁰ Han ansåg i enlighet med den så kallade ”lappskall-vara-lapp”-politiken⁶¹ att renskötande samer skulle hållas åt-

⁵⁵ Kungliga statistiska centralbyrån. *Statistisk tidskrift* 1903, häft. 128–130. (P.A. Norstedt & söners förlag, 1903); K. Törmä. Kiruna: 100 årsboken Del II. (Kiruna kommun, 2000); S. Warg. *Familjen i gruvmiljö: Migration, giftermålsmönster och fertilitet i norrbottensk gruvindustri 1890–1930*. (Umeå universitet, 2002), s. 53, 59.

⁵⁶ Eriksson. *Gruva och arbete*; Persson. *Hjalmar Lundbohm*.

⁵⁷ H. Tenerz. *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd. Från äldsta tid*. (Almqvist & Wiksell, 1960); H. Tenerz. *Ur Norrbottens finnbygds historia*. (Almqvist & Wiksell, 1962.)

⁵⁸ Amft. *Sápmi i förändringens tid*.

⁵⁹ Eriksson. *Gruva och arbete*, s. 42; Lönelistor LKAB Kiruna 1898–1900 (LKAB: s personalarkiv. Åren 1898–1910.); Persson. *Hjalmar Lundbohm*, s. 69.; Anställningsrullor. (LKAB: s personalarkiv åren 1889–1910); Persson. *På disponentens tid*, s. 77–78.

⁶⁰ Persson. *På disponentens tid*, s. 80.

⁶¹ P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.)

skilda från industrisamhället för att inte förvanskas.⁶² I detta kan vi avläsa en rasistisk grundtanke, där samers egna agens förringades och valfrihet begränsades. Samtidigt kunde deras kultur till viss del bevaras i stället för att uppslukas av det nya samhället.

Gruvan etablerades innan allmän rösträtt infördes. Rösträtten fördelas enligt en 5 000-gradig Fyrk-skala som reglerade antalet röster som enskilda eller juridiska personer, såsom bolag hade, med ett maximalt antal om 5 000 röster i en specifik valkrets. År 1907 ändrades det till en 40-gradig skala. Röstberättigade var de som var myndiga, ostraffade män med en viss beskattningsbar årsinkomst baserad på lön, kapital eller innehav av fastighet eller mark. Männerna skulle dessutom vara skrivna i Jukkasjärvi församling. Det innebar en initial ojämlikhet eftersom de flesta som arbetade inne i Kiruna inte var skrivna där. Vidare gav det LKAB, och bolagets anställda tjänstemän, en enorm politisk makt. En gruvarbetare kunde komma upp i mellan 17–20 röster som högst, medan exempelvis disponenten hade 850 röster.⁶³ De som varken lönearbetade eller ägde jord blev röstlösa. De flesta samer saknade löneinkomst, eller hade en väldigt låg sådan och få av dem ägde jord enligt statens dåtida perspektiv. De demografiska förändringarna i området ändrade alltså maktförhållandena markant. Den politiska makten låg hos bolaget och bolagets anställda i första hand, sedan hos jord- och/eller fastighetsägare eller andra lönearbetare. Samer med renskötsel, jakt och fiske som bas, utan löneinkomster och utan formellt enskilt jordinnehav, saknade helt rösträtt och fick därmed en politiskt svag ställning.

Avslutning med blickar in i nuet

Att isolera effekterna från gruvdrift från övrig industrialisering, urbanisering, samt annan parallell samhällsförändring är svårgörigt. Men detta kapitel har kunnat visa att gruvetableringar har en stor påverkan på markanvändningen, i synnerhet när systemen når momentum. De sociotekniska system som byggs upp för gruvdrift är på många sätt möjliggörare för olika aktiviteter, men sett ur ett renskötselperspektiv är en ständig påbyggnad av systemen ett betydande hinder för en livskraftig rennäring. Med tiden har marker i Kiruna

⁶² Persson. *Hjalmar Lundbohm*.

⁶³ Eriksson. *Gruva och arbete*; Fyrk-längd för Jukkasjärvi socken. (Jukkasjärvis landskommuns arkiv.)

tagits i anspråk av ett ökande antal verksamheter. Det råder motstridiga uppfattningar om hur olika naturresurser bör användas i området. Åsikterna går isär om vilka uppfattningar och värden som ska premieras framför andra. Det ökande trycket på marker inom renskötselområdet har lett till en komplex situation där kravet på utökade urfolksrättigheter konkurrerar med annan lagstiftning och andra anspråk på rätt till mark.⁶⁴ Riksintressen konkurrerar med varandra, varav rennärningen är ett och gruvfyndigheter av ämnen eller material ett annat.

I dag syns både polarisering och konflikter när nya gruvprojekt presenteras, nedlagda gruvor är i process att återöppnas och efterfrågan på mineraler och inflyttning till norr drivs på av nyindustrialiseringen i norr.⁶⁵ Byggandet av stora sociotekniska system skapade förutsättningar för etablering av allt fler gruvor under 1900-talet. Det innebar ändrade förutsättningar för traditionell samisk markanvändning, främst med en direkt negativ inverkan på renskötseln, där antalet heltidssysselsatta minskade kontinuerligt.⁶⁶ Många samer i Kiruna arbetar i dag i och i anslutning till kommunens gruvor. Somliga gör det parallellt med sitt engagemang i traditionella samiska näringar, exempelvis renskötsel. Övergången från renskötsel till annan sysselsättning har dock historiskt sett inte alltid varit enkel.⁶⁷ Det finns dessutom en sårbarhet i samhällen som är starkt knutna till en industri, såsom gruvdrift, eftersom gruvdrift är känslig för globala ekonomiska upp- och nedgångar. Mer än en gång har gruvor i Kiruna stängts på grund av olönsamhet. På 1980-talet var det nära att LKAB lade ner all sin gruvverksamhet i Kiruna. Det belyser vikten av att värna om andra värden och näringar än just gruvindustrin, även i gruvstäder som Kiruna. Samisk kultur och näringar är fortfarande en central del av det samhällets ekonomi och kultur.⁶⁸

Den samexistens som gruvbolagen pratar om verkar vara svår att uppnå. I förlängningen leder det till att samers möjligheter att utöva sin kultur och föra den vidare till framtida generationer hindras. Ren-

⁶⁴ A. Johansson et al. Exploring prospects of deliberation in intractable natural resource management conflicts. *Journal of Environmental Management* (2022).

⁶⁵ K. Beland Lindahl et al. *Konflikter om gruvetablering: Lokalsamhällets aktörer och vägar till hållbarhet: slutrapport*. (Länsstyrelsen Norrbotten, 2016); E. Viksten. Den gröna omställningen kan slå hårt mot renskötseln. *Extrakt*. (21/3 2023). <https://www.extrakt.se/den-grona-omstallningen-kan-sla-hart-mot-renskotseln/>.

⁶⁶ Johansson. *Samerna och sameundervisningen i Sverige*.

⁶⁷ Samiska ärenden. (Kiruna kommunarkiv.)

⁶⁸ Malmgren et al. *Mining towns in transition*.

skötseln är viktig för samer som folk, men den samiska kulturen består av mycket mer, där jakt, fiske, hantverk, språk, en gemensam historia, konst och andra kulturella yttringar är andra centrala sammanhållande faktorer. Deltagandet i renskötseln, samt att utöva andra traditionella samiska aktiviteter och näringar i traditionella marker överför det immateriella kulturarvet mellan generationerna⁶⁹ och gruvdrift kan vara en utmaning för dessa traditioner.

Konklusioner

Syftet med detta kapitel har varit att öka förståelsen för hur gruvdrift har påverkat samers liv och samhällen. Konsekvenserna av gruvindustrialiseringen i Kiruna har beskrivits med hjälp av LTS-teori, där gruvdriften och dess tillhörande socio-tekniska system stått i fokus. Kiruna har fått utgöra ett exempel på vilken påverkan gruvdriften haft på samiska samhällen. Det är viktigt att klargöra att detta inte representerar all gruvdrift i samiskt område. Kiruna har dock en månghundraårig historia av gruvdrift i traditionellt samiskt område, vilket gjort det möjligt att fånga de långa historiska förloppen. Det har berikat analysen och gett undersökningen ett historiskt djup.

Vi har kunnat konstatera att den tidigmoderna gruvdriften i Kiruna påverkade den samiska befolkningen marginellt. Gruvdriften tog en del mark i anspråk, mindre samhällen anlades med en sparsam inflyttning av gruvarbetare med familjer. Vissa samer deltog i gruvarbetet eller i andra kringverksamheter mot betalning. Den tidigmoderna gruvdriften uppnådde däremot aldrig momentum, utan stagnerade och avvecklades. Någon permanent infrastruktur byggdes aldrig ut och demografin förändrades måttligt. Men det skapades mångkulturella kontaktzoner i och med den inflyttning och handel som skedde och delvis kan kopplas till gruvdriften.

Den gruvdrift som etablerades vid förra sekelskiftet hade en betydligt större inverkan på samisk livsföring. Befolkningen ökade snabbt, med medföljande nya kulturella influenser. Systemet tog stora ytor i anspråk på traditionellt samiskt område. Renskötsel är både ytkrävande och känsligt för störningar. Kompensatoriska åtgärder är sällan tillräckliga och verksamheten är inte enkel att flytta till ett

⁶⁹ H. Jonsson. *Regeringen är beredd att offra både natur och samisk kultur*. (Sametinget, 2021-12-21.); I. Ruong. *Samerna*. (Bonniers, 1969); Sametinget. *Sápmi – en region som berikar Sverige* (Sametinget, 2021).

annat område. Renskötseln är den samiska markanvändning som är mest sårbar i förhållande till gruvdrift, eftersom områden som är viktiga för renskötseln är traditionsbundna både för människa och ren och svåra att ersätta. Renens flyttningar är dessutom beroende av trygga passager, rastbete, kalvningsland med mera, vilket utmanas av gruvorna. Den moderna gruvdriften i Sverige är koncentrerad till Malmfälten och Skelleftefältet med ytterligare gruvor spridda inom traditionellt samiskt område. Många viktiga renskötselområden är, och har varit, belägna inom områden som direkt och indirekt påverkats av gruvdrift.

Ett exempel på detta är just centrala Kiruna, där flyttleder för ren skurits av, fiskevatten exploaterats hårt och delvis torrlagts. I närområdet har samiska boplatser, rengården och kåtor försvunnit, betesmarker har begränsats av gruvdriften och kalvningsland försvunnit när gruvorna brett ut sig.

Renskötseln var vid tiden för 1900-talets gruvetablering av extensiv art och tog därför stora ytor i anspråk. Den var i enlighet med tidens lagstiftning beroende av att hålla sig till vissa särskilda områden och rutter. Den sortens renskötsel, sammantaget med renhjordarnas känslighet för störningar, gjorde att gruvdriften och de sociotekniska systemen innebar stora utmaningar för renskötseln. Det förekom störningar, påkörningar och återkommande förluster av viktiga marker. Gruvan och staden placerades mitt i traditionella renskötselområden och ovan odlingsgränsen, trots att gränsen delvis syftat till att skydda samisk renskötsel. Samtidigt innebar de sociotekniska systemen att rörligheten i fjällområdena ökade, vilket störde renarna. Viktiga platser med koppling till traditionell samisk religion har också förstörts i samband med gruvdriftens expansion.

De nya demografiska förhållandena ändrade även maktförhållandena markant. Dels anlades samhället och gruvan ovan odlingsgränsen, på marker som var tänkta att vara fredade till förmån för renskötsel. Dels fick många samer en politiskt svag ställning innan allmän rösträtt infördes. Penninghushållningen ersatte successivt byteshandeln och renskötseln blev en del av marknadsekonomin, vilket försämrade situationen för samer utan stora renhjordar. Samtidigt förenklades samisk handel i Kiruna, som blev ett nytt handelscentrum.

De kulturkrockar som den stora befolkningsökningen innebar, gjorde att samiska levnadsmönster och kultur förändrades i grunden. Den politiska linjen att traditionellt samiskt liv skulle fortgå, enligt

”lapp-skall-vara-lapp”-politiken, hade kulturbevarande funktioner, men att på det viset hålla en grupp utanför det övriga samhället var både svårt och oetiskt.

I samband med de materiella förbättringar som kom med gruv-etableringarna påverkades även immateriella värden och kulturellt arv, vilket fått litet utrymme i detta kapitel. Vi vill betona att samer påverkas på andra sätt än de fysiska ingrepp som gruvdrift innebär på deras marker. Men detta kräver en mer omfattande och djupare undersökning, och ett annat empiriskt underlag. Det finns ett behov av historisk forskning som omfattar större geografiska områden, och som även fångar upp skogssamiska perspektiv i relation till gruvdrift.

Referenser

Tryckta källor

- Ahlström, G. *De mörka bergen: en krönika om de lappländska malmfälten*. (P.A. Nordstedt & Söners förlag, 1966.)
- Amft, A. *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus- och etnicitetsperspektiv*. (Umeå universitet, 2002.)
- Andersson, T.H. *Ett med naturen: En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter*. (Luleå tekniska universitet, 2017.)
- Avango, D. Imprints on the Resource Landscape: The Long History of Mining in the Arctic. *Journal of Northern Studies*. 14:2 (2020): s. 67–82.
- Avango, D. & Rosqvist, G. When Mines Go Silent: Exploring the Afterlives of Extraction Sites. I Nord, D.C. (red.). *Nordic Perspectives on the Responsible Development of the Arctic: Pathways to Action*. (Springer International Publishing, 2021.)
- Awebro, K. *Tre gruvfält i norr: Gustafsfält, Kalix kopparbruk och Sjangeli*. (Institutet för Lappmarksforskning. Författares Bokmaskin, 1989.)
- Beland Lindahl, K. et al. *Konflikter om gruvetablering: Lokalsamhällets aktörer och vägar till hållbarhet: slutrapport*. (Länsstyrelsen Norrbotten, 2016.)
- Broberg, O. & Rönnbäck, K. Aednan och Bolaget: Ett kolonialt perspektiv på gruvbrytning i Sápmi vid 1900-talets början. *Historisk Tidskrift* 3 (2020).
- Copperstone Viscaria AB, *Miljökonsekvensbeskrivning Bilaga B* (2022).
- Dale, B., Bay-Larsen, I. & Skorstad, B. (red.). *The Will to Drill: Mining in Arctic Communities*. (Springer, 2018.)
- Ekman, S. *Om Torneträsks röding, sjöns naturförhållanden och dess fiske*. (P.A. Norstedt & söner, 1912.)
- Eriksson, U. *Gruva och arbete: Kiirunavaara 1890–1990. Avsnitt 2, 1920–1950*. (Uppsala universitet, 1991.)

- Fohringer, Christian et al. Reindeer Husbandry in Peril? How Extractive Industries Exert Multiple Pressures on an Arctic Pastoral Ecosystem. *People and Nature* 3:4 (2021).
- Hansegård, N-E. *The Transition of the Jukkasjärvi Lapps from Nomadism to Settled Life and Farming*. (Almqvist & Wiksell, 1978.)
- Hansson, S. Malm, räls och elektricitet– skapandet av ett teknologiskt megasystem i Norrbotten 1880–1920. I Blomkvist, P & Kaijser, A (red.). *Den konstruerade världen – Tekniska system i historiskt perspektiv*. (Symposion, 1998.)
- Hansson, S. *Malmens land: Gruvnäringen i Norrbotten under 400 år*. (Tornedalica, 2015.)
- Hecht, G. Colonial Networks of Power: The Far Reaches of Systems. *Annales historiques de l'électricité* 2 (2004).
- Hjulman, T.A. *Ett med naturen: En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter*. Doktorsavhandling. (Luleå tekniska universitet, 2017.)
- Hufva, L. Giron förr och nu: ett renbetesland i förvandling. I Kjell Törmä et al. (red.). *Kiruna: 100-Årsboken, Del 1*. (Kiruna kommun, 2000), s. 189–190.
- Hughes, T.P. *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880–1930*. (Johns Hopkins University Press, 1983.)
- Hughes, T.P. The Evolution of Large Technological Systems. I W. E. Bijker, T. P. Hughes & T. Pinch. (red.). *The Social Construction of Technological Systems*. (MIT Press, 1987.)
- Hultblad, F. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokemokkes socken*. (Almqvist & Wiksell, 1968.)
- Jansson Myhr, K. (red.) *Boken om LKAB: 1890–2015*. (LKAB; Centrum för näringslivshistoria, 2015.)
- Johansson, A et al. Exploring prospects of deliberation in intractable natural resource management conflicts. *Journal of Environmental Management*. (2022.)
- Johansson, H. *Samerna och sameundervisningen i Sverige*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 1977.)
- Jonsson, B. *Staten och malmfälten: en studie i svensk malmfältspolitik omkring sekelskiftet*. (Acta Universitatis Upsaliensis, 1969.)

- Jonsson, H. *Regeringen är beredd att offra både natur och samisk kultur*. Sametinget, 2021. <https://www.sametinget.se/163922> (hämtad 2024-04-20).
- Kramvig, B. & Avango, D. The Multiple Landscapes of Biedjovággi: Ontological Conflicts on Indigenous Land. *Polar Record* 57. (2021.)
- Kummu, M. *Gruvor och bruk i norr*. (Kiruna, Pajala och Övertorneå kommun, 1997.)
- Kungliga statistiska centralbyrån. *Statistisk tidskrift 1903, häft. 128–130*. (P.A. Norstedt & söners förlag, 1903.)
- Lag (1886:38) angående de svenska lapparnes rätt till renbete i Sverige.
- Lag (1898:66) om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige.
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000.)
- Larsen, R.K. et al. *Kumulativa effekter av exploateringar på renskötseln – vad behöver göras inom tillståndprocesser*. (Energimyndigheten, Naturvårdsverket, 2016.)
- Larsen, R.K. & Lawrence, R. The politics of planning: assessing the impacts of mining on Sami lands. *Third World Quarterly*. (2017): s. 1–17.
- Larsen, R.K., Boström, M. & Voernese sameby. ”*Renen får aldrig betesro*”: *Konsekvenser av Bolidens gruva och vägen i Stibkeområdet för Voernese sameby*. (Stockholm Environment Institute, 2021.)
- Larsson, J. & Päiviö Sjaunja, E-L. *Self-governance and Sami communities: transitions in early modern natural resource management*. (Palgrave Macmillan, 2022.)
- Lawrence, R. & Larsen, R.K. ”*Då är det inte renskötsel*” – *Konsekvenser av en gruvetablering i Laver, Älvsbyn, för Semisjaur Njarg sameby*. (Stockholm Environment Institute, 2016.)
- Lindgren, Å., Nordin, J.M. & Ojala, C-G. *Tornedalens bergsbruk under 1600-talet: Rapport över specialinventering och kartering hösten 2017*. (Uppsala universitet, 2020.)
- Lindmark, A. *Torne lappmarks kopparbruk*. (Albin Lindmark, 1963.)

- Lundmark, L. *Stulet land: svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008.)
- Malmgren, J. et al. Mining Towns in Transition: Arctic Legacies. I Sörlin, S. (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022), s. 229–248.
- Niia, L-P. *Gabna sameby i Förändringens Tid 1890–1940*. G. Norstedt (red.). (Vårdduo – Centrum för samisk forskning, 2024.)
- Njalla AB. *Fördjupad konsekvensanalys över påverkan på rennärningen av LKAB:s gruvverksamhet i Kiruna*. (Njalla AB, 2018.)
- Norberg, P. *Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten*. (Almqvist & Wiksell, 1958.)
- Nordin, J.M. *The Scandinavian early modern world: A global historical archaeology*. (Routledge, 2020.)
- Persson, C. 2 uppl. *På disponentens tid: Hjalmar Lundbohms syn på samer och tornedalingar*. (Tornedalica, 2013.)
- Persson, C. *Hjalmar Lundbohm: en studie om ledarskap inom LKAB 1898–1921*. (Luleå tekniska universitet, 2015.)
- Reichwald, A. & Svedlund, B. *Laevas. Sameby i dag – historia imorgon?* (Norstedts, 1977.)
- Rennäringslag (1971:437).
- Ruong, I. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*. (Appelbergs boktryckeri aktiebolag, 1937.)
- Ruong, I. *Samerna*. (Bonniers, 1969.)
- Sametinget. *Sápmi – en region som berikar Sverige*. (Sametinget, 2021.)
- Sjöholm, J. *Heritagisation, Re-Heritagisation and De-Heritagisation of Built Environments: The Urban Transformation of Kiruna, Sweden*. Doktorsavhandling. (Luleå tekniska universitet, 2016.)
- SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarkar*.
- Sternlund, H. *Gabna sameby avfärdar LKAB:s tro på samexistens om gruvplaner ändras*. SVT Nyheter 2023-09-22.
<https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrbottnen/gabna-sameby-renskotseln-in-te-mojlig-att-bedriva-med-rasbrytning--tspxa4>
(hämtad 2024-05-30).
- SWECO och Kiruna kommun. *Miljökonsekvensbeskrivning*. (2011.)

- Sörlin, S. *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 1988.)
- Sörlin, S. (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022.)
- Tawe, W. *Jukkasjärvi kyrka och bygd 350 år*. (W. Tawe, 1958.)
- Tenerz, H. *Ur Norrbottens finnbygds historia*. (Almqvist & Wiksell, 1962.)
- Tenerz, H. *Folkupplysningsarbetet i Norrbottens finnbygd. Från äldsta tid*. (Almqvist & Wiksell, 1960.)
- Törmä, K. *Viscaria: Historien om hur en blomma blev ett gruvföretag*. (Viscaria AB, 1996.)
- Törmä, K. *Kiruna: 100 årsboken Del II*. (Kiruna kommun, 2000.)
- Viksten, E. *Den gröna omställningen kan slå hårt mot renskötseln*. Extrakt. 2023-03-21. <https://www.extrakt.se/den-grona-omstallningen-kan-sla-hart-mot-renskotseln/> (hämtad 2024-05-10).
- Warg, S. *Familjen i gruvmiljö: Migration, giftermålsmönster och fertilitet i norrbottensk gruvindustri 1890–1930*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2002.)
- Westin, G. (red.). *Övre Norrlands historia. Del 3. Tiden 1638–1772*. (Norrbottens och Västerbottens läns landsting, 1974.)
- Wiklund, K.B. "Om renskötselns uppkomst", *Ymer*, H3. (Svenska sällskapet för antropologi, 1918.)
- Össbo, Å. *Nya vatten, dunkla speglingar: industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2014.)
- Österlin, C. *Nature Conservation, Landscape Change and Indigenous Rights*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2020.)
- Österlin, C. et al. Cumulative Effects on Environment and People. I S. Sörlin (red.). *Resource Extraction and Arctic Communities: The New Extractivist Paradigm*. (Cambridge University Press, 2022.)

Arkivmaterial

Kiruna kommunarkiv

Fyrk-längd för Jukkasjärvi socken. (Jukkasjärvis landskommuns arkiv.)

Inga, H. Markanvändningsplan Laevas sameby 2003-08-31. Version 1

Upprättad av Hans Inga i samverkan med samebyns medlemmar.

Laevas sameby. I gamla spår – en ny framtid. Dokumentation

Laevas 1999.

Samiska ärenden.

Riksarkivet, Härnösand

Bergskollegium. Enskilt arkiv A:71. Stadskamreren Hjalmar Falks, Jukkasjärvi sn, samling. Vol. 9. Anteckningar från arkivmaterial: August Ljung, 1659.

LKAB:s arkiv, Kiruna

LKAB:s personalarkiv åren 1989–1910, Anställningsrullor.

Lönelistor LKAB Kiruna 1898–1900.

Lantmäteriet

Generalstabens karta över Sverige 1889, 9. Kiruna (Kaalasluspa), <https://historiskakartor.lantmateriet.se>.

Generalstabens karta över Sverige 1932, 9. Kiruna (Kaalasluspa), <https://historiskakartor.lantmateriet.se>.

Nordiska museets arkiv

Odstedt, Astrid. Kirunaminnen.

Förhandling och förändring av svenska nordsamebyars användning av sommarbeten i Norge på 1900-talet

David Sjögren

Inledning¹

Samer i de områden som i dag är gränsområden mellan nationalstaterna Sverige, Norge och Finland har sedan århundraden korsat nutida och dåtida gränser för att bedriva renskötsel. Flyttningarna är naturligtvis sprungna ur renens behov av lämpliga markområden för föda under året. Samernas förflyttningar över landgränserna uppmärksammades av myndigheterna under 1600-talet, men var redan då ett hävdvunnet sätt att nyttja markområden. Parallellt med nationalstaternas konsolidering, effektivisering av skatteuttag, befolkningsökning i de nordliga fjällområdena och fastställande av exakta landgränser mellan länderna så reglerades den transnationella renskötseln. Regleringen, som inleddes på 1750-talet, blev med tiden alltmer omfattande och överenskommelserna mellan nationalstaterna blev infekterade tvistefrågor som genererade mycket omfattande undersökningar och förslag på hur den gränsöverskridande renskötseln skulle bedrivas. Till stora delar handlade det om svenska samers användning av sommarbetesmark i Norge, även om den också reglerade norska samers användning av svenska områden. Regleringarna och överenskommelserna mellan länderna fick mycket stora konsekvenser för samer, eftersom de successivt förlorade nyttjanderätt

¹ Denna text är en bearbetning av flera rapporter som författaren skrivit åt Saarivuoma sameby dels till Lagmansretten i Tromsø 2018 och till Europadomstolen för mänskliga rättigheter 2023.

till viktiga renbetesområden. Följden blev ändrade flyttningsvanor, minskade renhjordar, utslagning från rennäringen och en förflyttning av samer mellan olika samebyar.

Utvecklingen de senaste decennierna är att nationalstaterna, i det här fallet främst Sverige och Norge, inte har kunnat enats politiskt om ett nytt regelverk för den gränsöverskridande renskötseln. En näring som därför till stora delar har varit oreglerad eftersom det inte funnits någon övernationell lagstiftning att falla tillbaka på. I stället har norska staten ansett att det är norsk lagstiftning som ska gälla för svenska samer i Norge. Det har i sin tur medfört att några svenska samebyar har hamnat i rättstvist med norska staten och tagit upp frågan om rättigheter till nyttjande av betesområden i norsk domstol. Dessa juridiska tvistefrågor är i skrivande stund inte helt avklarade.

Den gränsöverskridande renskötseln har inte underkastats någon systematisk vetenskaplig undersökning i Sverige. Däremot har den behandlats översiktligt i den forskning som intresserat sig för den politik som förts mot samer i stort.² Det är därför angeläget att inom ramen för Sanningskommissionen belysa och fördjupa kunskapen om överenskommelserna mellan Sverige och Norge och hur de påverkat svenska samers möjlighet till renskötsel. Framför allt handlar det om hur staten förhöll sig till svenska samers intressen och åsikter i förhandlingarna med Norge.

Undersökningen avgränsas till två frågor. Hur inhämtades underlag till överenskommelserna om den gränsöverskridande renskötseln, i form av kunskap och information om hur renskötseln bedrivits och bedrevs? Hur värderades samers kunskaper och information om den gränsöverskridande renskötselns historia och bakgrund i förhållande till andra intressen?

Undersökningen har ett rättshistoriskt fokus. För att förstå de senaste decenniernas rättsfrågor mellan samer, den svenska och norska staten är det betydelsefullt att få ingående kunskap om hur regler-

² Det kan tilläggas att framför allt Lappkodicillen från 1751 och omflyttningar av samer till följd av gränsspärningarna på 1850- och 1880-talet har delvis behandlats av tidigare forskning. Se exempelvis P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000), s. 36–45; P. Lantto. Gränstragningar, tvångsförflyttningar och samisk politisk mobilisering. I L. Elenius, P. Lantto & M. Enbuske (red.). *Fredens konsekvenser: Samhällsförändringar i norr efter 1809*. (Luleå tekniska universitet, 2009); N. J. Päiviö. Gränsöverskridande renskötsel: Historisk belysning. I NOU 2007:14. *Samisk naturbruk og rettssituasjon fra Hedmark til Troms: Bakgrunnmateriale for Samerettsutvalget*. (Oslo, 2007), s. 499–543; B. A. Berg. Lulesamisk reindrift 1750–2000. I NOU 2007:14. *Samisk naturbruk og rettssituasjon fra Hedmark til Troms: Bakgrunnmateriale for Samerettsutvalget*. (Oslo, 2007), s. 251–280.

ingar av den transnationella renskötseln har tillkommit och vad de har inneburit. En inblick i dessa regleringar är betydelsefull eftersom de innebar mycket konkreta konsekvenser för samer. 1919 års renbeteskonventionen mellan Sverige och Norge ledde exempelvis till att svenska samer gick miste om att kunna nyttja renbetesmarken i ett mycket stort område i Nordnorge. Följden blev stora omläggningar av renskötseln, ett ökat utnyttjande av vissa markområden och att samer behövde flytta mellan svenska samebyar. Det ökade också spänningarna mellan olika samiska grupper. Insikterna är dessutom betydelsefulla för att förstå den ”nationalstatslogik” angående renskötseln som tjänstemän och vetenskapsmän från Norge och Sverige utgick ifrån i sin kunskapsinsamling om och sina förslag på regleringar.

Avgränsningar och material

Undersökningen avgränsas till de två konventioner som slöts mellan Sverige och Norge under 1900-talet, nämligen 1919 års renbeteskonvention och 1972 års konvention. Var och en av dessa föregicks av omfattande undersökningar. Renbeteskonventionen från 1919 hade en relativt lång och komplicerad förhistoria eftersom förhandlingar påbörjades i samband med unionsupplösningen 1905. Flera separata undersökningar om den gränsöverskridande renskötseln föregick konventionen. Den mest omfattande utredningsperioden inföll 1913–1915, då 1913 års Renbeteskommission genomförde sina undersökningar som presenterades i 17 band. Dessförinnan hade även 1907 års och 1909 års Renbeteskommission genomfört undersökningar och lagt fram sina förslag till en ny konvention. Förarbetena till 1972 års konvention var inte riktigt lika omfattande. Konventionen baserades framför allt på betänkandet givet av svensk-norska renbeteskommissionen 1964, som i sin tur baserade stora och viktiga delar av sina undersökningar på 1960 års renbetesmarksutredning. Undersökningen baseras på förarbetena till konventionerna, konventionstexterna och propositioner till den svenska riksdagen och Stortinget och slutligen författningar.

Under äldre tider var ett dynamiskt markutnyttjande på båda sidor om den svensk-norska gränsen vanligt långt ned i sydsamiskt område. Denna flexibilitet försvann gradvis med början söderifrån genom regleringarna av den gränsöverskridande renskötseln. Störst

betydelse hade den för de fyra fjällsamebyarna mellan Torne träsk och Muonio älv, eftersom dessa hade – och fortfarande har – begränsad sommarbetesmark och kalvningsplatser på den svenska sidan om gränsen.³ Dessa samebyar hade också det absolut största markanvändningsbehovet. Undersökningen belyser regleringen av den gränsöverskridande renskötseln utifrån de fyra samebyarnas perspektiv.

Bakgrund

Riksgränsens sträckning i stora delar av nuvarande norra Sverige och nordliga Norge var fram till mitten av 1700-talet oklar.⁴ Visserligen hade försök till gränsdragningar av området gjorts efter fredssluten under 1600-talet, men de hade en osäker status. På 1740-talet påbörjades därför arbetet som så småningom ledde fram till en gränskonvention mellan Sverige och Norge 1751. Genom gränstraktatet utvidgade länderna sina statsgränser till områden som tidigare inte lytt under någon stats jurisdiktion.⁵ Gränsdragningen berörde samerna i ett stort sammanhängande landområde, från Jämtland/Femunden till Norra ishavet. I det inre landområdet, på båda sidor om fjällryggen, från Finnmarksvidda till Jämtland/Trøndelag, var befolkningen nästan uteslutande samer vid tidpunkten.⁶

Genom det samiska bosättningsområdet drogs alltså en skarp landgräns, vilket medförde regleringar av flera förhållanden. Betydelsefulla frågor som behövde lösas länderna emellan var statsmedborgarskap och regleringar av renflytten över landgränserna. För att reglera frågorna lades särskilda bestämmelser, lappkodicillen, till gränstraktatet mellan Sverige och Norge. Denna kodicill var sedan gällande lag fram till 1883, då den omförhandlades.

³ Fjällsamebyarna Talma, Saarivuoma, Lainiovuoma och Könkämä.

⁴ N. Enewald. *Sverige och finnmarken: Svensk finnmarkspolitik under äldre tid och den svenska-norska gränsläggningen 1751*. (Lund, 1920), ssk. s. 217.

⁵ NOU 1997:5. *Urfolkes landrettigheter etter folkerett og utenlandsk rett: Bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget*. (Oslo, 1997), s. 106–107.

⁶ SOU 1986:36. *Samernas folkerättsliga ställning: Delbetänkande av samerättsutredningen*. (Stockholm, 1986), s. 74–77.

Lappkodicillen

Traktatet från 1751 angående gränsen mellan Sverige och Norge innehöll åtta artiklar, varav de två första hänvisar till den tillhörande kodicillen som rör den gränsöverskridande renskötseln. Lappkodicillen innehåller bland annat detaljerade regler om medborgarskap, rätt till land och vatten (§§ 2, 10 och 12–14). Paragraf 10 brukar räknas som den mest betydelsefulla för samernas rättigheter i grannlandet. Den gav samerna i allmänhet rätt att flytta med sina renar över landgränsen. Paragrafen talade också om varför flyttningar ägde rum, nämligen för att samerna behövde både land i Sverige och i Norge. Kodicillen konstaterade att flyttningarna grundade sig på gammal sedvana. Den talade också om på vilket sätt samerna ska kunna använda marken i grannlandet, närmare bestämt till underhåll för sina djur och sig själva. Den sade också någonting om hur samer skulle bemötas i grannlandet. Samer som flyttat över gränsen ska mottas med vänlighet och behandlas på samma sätt som det egna landets samer enligt en likabehandlingsprincip. Lappkodicillen föreskrev inte några regler för renbetestider, inte heller för antalet renar som kan flyttas över gränsen. Enligt kodicillen skulle dock antalet renar anmälas innan flyttning. Kodicillen utgör en garanti för att det ena landet, till exempel Norge, inte ”lagstiftar bort” samernas rätt genom att användandet sin lagstiftningsmakt.⁷

Kodicillen gav inte samer rättigheter, utan bekräftade existerande rättigheter oavhängigt av den. Samerna hade redan ägande- och nyttjanderätt till markområden när grundtraktaten antogs.⁸ En huvudpunkt i kodicillen är att samerna ska kunna genomföra sina flyttningar trots att det tillkommit en statsgräns mellan betesområdena och att de två staterna inte hade för avsikt att göra ingrepp i samernas etablerade rättigheter. Kodicillen är av sedvanerättslig karaktär. Gränstrafiken från 1750-talet fram till 1922 bestämdes av sedvane-kriteriet och ”alder tids bruk”.⁹

⁷ Första Bihang eller Codecill till Gränsse-Traktaten emellan Konunga Rikerna Sverige och Norge, *Lappmännen beträffande*; se även T. Cramér & G. Prawitz. *Studier i renbeteslagstiftning*. (Norstedts, 1970), s. 92–97.

⁸ NOU 1997:5, s. 106–107.

⁹ S. Pedersen. Lappkodicillen av 1751: Samene, det grensløse folket. I E. G. Broderstad, E. Niemi & I. Sommerseth (red.). *Grenseoverskridende reindrift før og etter 1905*. (Tromsø universitet, 2007), s. 9–21; O. A. Johnsen. *Finmarkens politiske historie: Aktnaessig framstillet*. (Kristiania, 1923), s. 150–194.

Faellesloven 1883

Under 1800-talet ökade trycket på att omförhandla lappkodicillen successivt. Anledningen var bland annat inflyttningen till den tidigare obebodda norska fjällvärlden vid riksgränsen. Geopolitiska förändringar som Sveriges förlust av den östra rikshalvan, och gränspärrningen mellan Finland, Ryssland och Norge 1852 bidrog också till att öka trycket. Till följd av de förändrade förutsättningarna tillstattes kommissioner i Norge under 1840-talet och 1860-talet. Syftet med dem var att hantera de problem som befolknings- och bebyggelseexpansionen i Nordnorge medfört.¹⁰ Utredningarna resulterade inte i några betydande förändringar i förhållande till 1751 års gränstraktat, men de lade på ett vis grund för 1883 års norsk-svenska lag om den gränsöverskridande renskötelsen. Det ryska beslutet att för norska renskötare stänga gränsen mellan Norge och Finland 1852 bidrog till det norska intresset för att reglera den gränsöverskridande renbetningen.¹¹ Beslutet påverkade renskötarna i Nordnorge som behövde finna alternativa betesmarker för 50 000 djur, eftersom dessa tidigare använt renbete i Finland.¹² Därmed förlorade de norska samerna en stor del av de renbetesområden som de var garanterade enligt kodicillen. Den kom i Norge att betraktas som ensidigt fördelaktig för de svenska samerna.¹³

Krav på omförhandling av lappkodicillen ledde fram till en norsk-svensk lag som tillkom 1883. *Faellesloven*, som lagen kom att kallas, reglerade den gränsöverskridande renskötelsen och preciserade vilka rättigheter och skyldigheter de svenska samerna hade i Norge. Den föreskrev begränsningar för när flyttningar till Norge fick ske och vilka renbetesområden som kunde användas. Lagen kom att bli inledningen till en långdragen utredningsprocess av den gränsöver-

¹⁰ Se exempelvis I. Ruong. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*. (Uppsala, 1937), s. 21.

¹¹ År 1889 fick man en ny gränsstängning på Nordkalotten då gränsen mellan Sverige och Finland stängdes.

¹² S. Pedersen. Lappkodicillen och samernas rättigheter: Från freden 1809 till gränsstängningen 1852 och 1889. I L. Elenius, P. Lantto & M. Enbuske (red.). *Fredens konsekvenser: Samhällsförändringar i norr efter 1809*. (Luleå tekniska universitet, 2009), s. 135; I. Ruong. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*, s. 27–29; A. Andresen. *Omstillingstid: Nomadisk reindrift i Torne lappmark og Troms 1840–1920*. (Tromsø universitet, 1991), s. 122–124.

¹³ P. Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 86; E. Lae. *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon: Forhandlinger i reinbeitesaken mellom Norge og Sverige fram til reinbeitekonvensjonen av 1919*. (Kautokeino, 2003), s. 9–16; B. Berg. *Reindriften rettigheter og plikter*. I S. Pedersen (red.). *Lappekodisillen: Den første nordiske samekonvensjon?* (Kautokeino, 1998), s. 160; S. Pedersen. Lappkodicillen och samernas rättigheter, s. 131–145; P. Lantto. Gränstängningar, tvångsflyttningar och samisk politisk mobilisering, s. 145–157; A. Andresen. *Omstillingstid*, s. 122–124; I. Ruong. *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken*, s. 27–29.

skridande renbetesfrågan som inte avslutades förrän på 1920-talet. Avtalet innebar inte att kodicillen sades upp, utan att den temporärt togs ur bruk. Avtalet gällde först till och med 1898, men förlängdes för att gälla fram till 1907. När lagen upphörde skulle lappkodicillen åter träda i kraft, så till vida ingen ny gemensam lag stiftades.¹⁴

Faellesloven omfattade fyra huvudprinciper som kom att traderas vidare i senare norsk-svenska konventioner under 1900-talet. Det handlade om distriktsindelning, in- och utflyttningstider, anmälningsplikt och gemensamt ansvar. Lagen bestod av 30 detaljerade paragrafer och delade upp renbetesområdet i distrikt och flyttvägar med bestämmelser om de skador på ren som kunde uppkomma och skador som renen kunde åstadkomma på slätterängar, skog och odlad mark.¹⁵ Samerna hade fortfarande rätt att besöka de områden som de utnyttjat enligt gammal sedvana.¹⁶ Distriktsgränserna var tänkta att överensstämma med de samiska renskötarbyar som var avskilda från varandra genom naturliga gränser.¹⁷ Uppehållstiden i Norge reglerades från maj till september, men kunde utökas om samerna fick ett medgivande från markägare eller om ovanliga väderförhållanden förhindrade flyttningen. Samer som tidigare använt områden året runt i Norge skulle även i fortsättningen få göra det.¹⁸ Det skulle inte längre vara möjligt att genom röjning, uppodling av mark eller med inhägnader hindra samerna från att använda sina gamla flyttningsleder.¹⁹ Lagen slog fast att renägarna inom distriktet var gemensamt ansvariga för att regelverket följdes. För att hindra ren från att ta sig till vissa områden sattes gärden upp, samtidigt som man också underlättade passager genom andra områden. Sammantaget pressades dock renskötseln upp på fjällen och mot gränstrakterna mellan Sverige och Norge. Ersättningsbestämmelserna gjorde i praktiken att stora områden blev svåra att använda för renbete.

¹⁴ SFS 1883:29, § 30.

¹⁵ Samerna var enligt lagen skyldiga att ersätta skador på åker, äng, sätervall, hjortronland, skog, slätterland, all avbärgad gröda och betesmark. Syn och värdering av sådana skador kallades taxt.

¹⁶ SFS 1883:29, § 3.

¹⁷ B. Berg, *Reindriftens rettigheter og plikter*, s. 165.

¹⁸ SFS 1883:29, § 3. I 1997 års renbeteskommission påpekas att begränsningarna av betes-tiden enbart gällde områden där gårdsbruk och renskötseln konkurrerade om samma mark-områden. *Svensk-norska renbeteskommissionen av år 1997: Betänkande angivet maj 2001*. (Alta, 2001), s. 45.

¹⁹ SFS 1883:29, § 4.

Från Karlstadsförhandlingar till Renbeteskonvention

Vid unionsupplösningen mellan Sverige och Norge och de därpå efterföljande Karlstadsförhandlingarna var Norges intresse för att begränsa den svenska renskötseln i Norge fortsatt starkt.²⁰ Från svensk sida ville man bevara den gränsöverskridande renskötseln i ”det andra landet.” Den konventionen, som förhandlingarna ledde fram till, kom dock fram till att kodicillen från 1751 inte ensidigt kunde sägas upp av någon part. De båda länderna var förpliktade att fortsättningsvis tillåta renskötande fjällsamer att åtnjuta de rättigheter som lappkodicillen givit.²¹ Konventionen slog fast att det inte längre skulle vara möjligt att låta fastboendes renar passera gränsen.²² Det gjorde det omöjligt för svenska samer att ta med sig norska renar till Sverige om vintern, och för svenska fastboende samer att sommartid hålla renar i Norge. Konventionen bestämde också att en gemensam och mer omfattande konvention skulle tillsättas inom loppet av tio år. En annan betydelsefull förändring var att svenska samer inte tilläts flytta in i Norge före den 15 juni.²³ Denna bestämmelse vållade oenighet och kom inte att omfatta Tromsö förvaltningsområde.

Karlstadskonventionen sköt en rad problem på framtiden som hade med den gränsöverskridande renskötseln att göra. År 1907 tillsattes en gemensam renbeteskommission med mandat att undersöka och samla material för att belysa flyttningens tidpunkter och utsträckning, användningen av betesområden i Tromsö förvaltningsområde och Nordland samt för att undersöka områden i Norrbotten som kunde användas för norskt sommarbete.²⁴ Kommissionen gjorde bland annat fältundersökningar i Tromsö under försommaren 1908

²⁰ P. Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 87; *Svensk-norska renbeteskommissionen av år 1997*, s. 45; H. Prestbakmo. *Bardu og Målselv: ”Östlappenes” land?* (Skániid girjie, 2007), s. 63; E. Lae. *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon*, s. 9–16; A. Wählstrand, *Karlstadkonferensen 1905: Protokoll och aktstycken* (Almqvist & Wiksell, 1953), s. 183–185.

²¹ L. Berglöf. *De svenska nordlapparnas flyttningar till Norge: Handbok rörande bestämmelserna i renbeteskonventionen den 5 februari 1919 och därpå grundade svenska författningar*. (Stockholm, 1923), s. 10.

²² L. Berglöf. *De svenska nordlapparnas flyttningar till Norge*, s. 20.

²³ Skälet för tidpunkten var att samer inte ansågs anlända till norska områden förrän vid denna tidpunkt. Förslaget utmynnade i att Kungl. Maj:t tillsatte en kommission för att i Jukkasjärvi och Enontekis socknar undersöka lämpliga flyttningstider. Med anledning av detta ansåg Jukkasjärvisamerna att det måhända stämde att flyttningstiderna förändrats de senaste 60 åren, men att det berodde på jordbrukets expansion i området. Lappfogde Hultins tjänsteberättelse för åren 1904, 1905 och 1906, s. 8–9, Lappfogdens i Norrbottens norra distrikts arkiv 1817–1978, B III, årsberättelse 1890–1924, Riksarkivet, Härnösand.

²⁴ E. Lae. *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon*, s. 43–44.

och genomförde 172 intervjuer med gårdsbrukare och samer sommaren 1908.²⁵

Trots Renbeteskommissionens arbete kunde den knepiga frågan om tidpunkt för svenska samers inflyttning till Norge inte lösas. Den fick först sin uppföljning genom ett tillsättande av en skiljedomstol i Köpenhamn, som skulle fatta beslut om i vilken utsträckning det var nödvändigt för samer, från Karesuando till Tärna, att flytta in i Norge före den 15 juni.²⁶ Skiljedomstolen tillsatte i sin tur en kommission kallad Renbeteskommissionen af år 1909 som redogjorde för sina undersökningar i sju band som kom ut 1912. Den skulle undersöka och uttala sig om renbetets förutsättningar under olika årstider, framför allt under perioden från 1 maj till 15 juni. Den skulle också behandla frågor om hur renarnas skador kunde förhindras och om förändrad tidpunkt för inflyttning till Norge kunde leda till förändringar i samernas levnadssätt och renskötsel. Samebyarnas kalvningsplatser skulle också undersökas.²⁷

Efter skiljedomstolens upplösning tillsattes en ny kommission 1913. Den genomförde undersökningar som motsvarade tidigare kommissioners arbeten, men gjorde också grundliga utvärderingar, så kallade taxeringar, av betesområdenas beskaffenhet i Norge och Sverige. Kommissionens resultat presenterades i 17 band.

De omfattande utredningarna från 1907 till 1915 skulle alltså inventera och undersöka markanvändningen i ett område som var över 17 000 kvadratkilometer. Utredningarna levererade tre typer av underlag som låg till grund för de förslag som rekommenderades: fältobservationer, intervjuer och analyser.

Fältobservationerna gjordes av tjänstemän och nedtecknades ofta i dagboksform. Här noterades och beräknades växtlighetens bärkraft i olika områden, flyttningsvägar, kalvningsplatser och betesskador på slättermyrar. Tjänstemännen gjorde också intervjuer med svenska

²⁵ *Protokoll öfver de af kommissionen år 1908 i Tromsø amt hållna förhör: Jämte register och det till grund för förhören liggande frågeformulär.* (Stockholm, 1909), s. 321–322.

²⁶ E. Lae. *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon*, s. 62. 1907 års renbeteskommittés arbete avbröts efter svenskt ingripande 1909. Efter förhandlingar överenskomts att frågan skulle hänskjutas till skiljedomstol. Skiljedomstolen beslöt 1909 att tillsätta en undersökningskommission, med övervägande finsk sammansättning. År 1913 beslöt dock Sverige och Norge att tillsätta en gemensam kommission för att sinsemellan överlägga och till respektive regeringar avge förslag i ämnet. *Förteckning över statliga utredningar 1904–1945.* (Norrköping, 1953), s. 308.

²⁷ *Renbeteskommissionens af år 1909 handlingar I: Kommissionens uppgift och sammansättning, kommissionens verksamhet, kommissionens utlåtande till Skiljedomstolen, bil. renräkningen 1911 inom Karesuando och Jukkasjärvi socknar.* (Stockholm, 1912), s. 1–3.

och norska renskötande samer och bofasta, både samer och norrmän. Det var särskilt renens betesområden och deras förhållande till den bofasta befolkningen som undersöktes. Intervjupersonerna kallades ofta till en plats där intervjuerna ägde rum, men i en del fall uppsökte kommissionernas tjänstemän intervjupersonerna i deras "hemmamiljö". I de två första kommissionerna följde intervjuerna ett strikt frågeformulär med ett 60-tal frågor. Frågeformulären skilde sig åt mellan bofasta respektive för renskötande samer. Intervjupersonerna beskrevs som vittnen, vilket antyder hur dåtiden såg på intervjusituationens karaktär. I 1913 års renbeteskommission var intervjuerna mer semistrukturerade, med både förutbestämda och spontana frågor.

Det råder inget tvivel om att kommissionerna tillmätte intervjuerna stort värde. Sagesmännen uppfattades som kännare av de förhållanden som undersöktes. Kommissionernas analyser byggde på tjänstemännens egna sammanställningar och generaliseringar av intervjuer och fältobservationer. Sammanställningarna gav ett fågelperspektiv på den gränsöverskridande renskötseln som polerade bort myriaden av enskilda utsagor om komplexa, motsägelsefulla och varierande förhållanden för att kunde tjäna som underlag för beslutsfattande. De blev av nödvändighet en förenkling av verkligheten. Trots dessa brister vannlade sig kommissionernas utredare om både de historiska och etnografiska anslagen betydelse i frågan.

Renbeteskonventionen som trädde i kraft 1923 fick stora följder för renskötseln i Tromsö förvaltningsområde. Arealen för svensk renskötsel minskade från 17 000 kvadratkilometer till cirka 11 000 kvadratkilometer. Stora områden utmed kusten stängdes för renskötsel. De som tidigare använt dessa områden blev anvisade sommarbeten i inlandet, belägna i gränsområdena. Effekten blev större koncentrationer av renar och samer i gränstrakterna. En del svenska samer, som tidigare haft renbeten vid Atlantkusten, blev tvångsförflyttade till samebyar söderut i Sverige.²⁸

Nytt var också att konventionen delade upp flyttningstiden i två perioder, en "vårtermin" från den 1 maj till den 14 juni och en "sommartermin" från den 15 juni till den 30 september. Inom vissa distrikt räknades dock "sommarterminen" från den 14 juni.²⁹ Poängen med

²⁸ Se exempelvis P. Lantto, *Tiden börjar på nytt*, s. 88–90; SOU 2006:14. *Samernas sedvane- marker: Betänkande av gränsdragningskommissionen för renskötselområdet* (Stockholm, 2006) s. 101–103; P. Lantto, *Gränstängningar, tvångsförflyttningar och samisk politisk mobilisering*, s. 150–153.

²⁹ L. Berglöf. *De svenska nordlapparnas flyttningar till Norge*, s. 28.

terminerna var att reglera antalet renar som fick vistas i distrikten. De så kallade takbeloppen inom hela området bestämdes till 16 000 renar under vårterminen och till 39 000 renar under sommarterminen. I förhållande till 1883 års *Faelleslov* ritades distriktskartorna om. Distriktsområdena under vårterminen och sommarterminen sammanföll inte med varandra.

Förarbeten till 1972 års konvention

Renbeteskonvention från 1919 upphörde att gälla 1949. Den ersattes då av en ny konvention som till stora delar var densamma som 1919 års konvention. För svenska samer innebar den nya konventionen dock en klar försämring eftersom de förlorade tillgången till de norska renbetesdistrikten Gratangen, Stomheimen, Lakselvdalen, Andersdalen, Tromsdalen, Hjertinden, Liveltskaret och Snörken. Ändringarna förklarades vara en följd av att svenska samer inte använde Hjertindområdet och halvöarna mellan Balsfjorden och Ullsfjorden i lika hög utsträckning som tidigare på grund av dåliga driftsförhållanden, problem och konflikter med gårdsbrukare, stängda och insnävade flyttningsleder samt ändrade driftsformer. Delvis kan de förändrade flyttningsmönstren förklaras av den tyska invasionen av Norge och ockupationsårens förutsättningar.

I slutet av 1950-talet påbörjades nya förhandlingar mellan Norge och Sverige när giltighetsperioden för 1949 års konvention började löpa ut. Eftersom förhandlingarna inte ledde till en överenskommelse beslöt Norge att säga upp avtalet 1961. Nya förhandlingsturer tog vid, men inte förrän 1963, då de båda ländernas utrikesministrar enades om att tillsätta ännu en kommission, tog frågan om en ny konvention ett steg framåt.³⁰ Kommissionen påbörjade sitt arbete 1964 och lade fram sitt betänkande och förslag till ny renbeteskonvention 1967.

Renbeteskommissionens direktiv

Den norsk-svenska renbeteskommissionens betänkande 1967 är betydelsefull för att förstå 1972 års renbeteskonvention mellan länderna. Kommissionen, som alltså tillsattes 1964, bestod av en ordförande

³⁰ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommisjon av 1964* (Bergen, 1967), s. 25.

från ett tredje nordiskt land, fyra medlemmar från varje land, suppleanter och tre sekreterare. En av medlemmarna skulle representera samiska intressen. Kommissionens uppdrag var att slutföra sitt arbete skyndsamt (inom två års tid), men den tidsfristen hölls inte.³¹ De norska och svenska regeringarna undertecknade ett avtal som styrde kommissionens mandat. Avtalet gav tydliga riktlinjer om kommissionens uppdrag och inriktning. Det innebar att utredningen skulle vara av *teknisk og praktisk natur*. Utredningen skulle göra en allmän kartläggning om förekomsten av renbeten i de berörda områdena, hur de användes vid tidpunkten och hur de mest rationellt kunde utnyttjas med hänsyn tagen till samfälliga intressen och näringar vid sidan av renskötseln.³²

Kommissionen skulle, vilket är viktigt, inte befatta sig med rättsliga frågor. Utredningen skulle vara en vägledning för nya konventionsförhandlingar mellan Sverige och Norge. Det betydde i praktiken att den förväntades lämna konkreta förslag som skulle vara grundplåtar för en ny konvention. Vidare skulle kommissionen ge en översikt av variationer av antalet ren- och betesområden över tid, samt undersöka om renbete kunde ske på inom nya områden som inte nyttjats tidigare. Dessutom skulle vidare undersöka om förändringar eventuellt kunde göras i förhållande till de betesområden, flyttningstvågar och kalvningsplatser som användes enligt 1949 års renbeteskonvention. Förslagen skulle genomsyras av en mer ”rationell” fördelning och utnyttjande av vissa betesområden, hänsyn skulle också tas till den moderna utvecklingen.³³ I ett tilläggsprotokoll till mandatavtalet skulle kommissionen även beakta att 2 000 renar skulle flyttas från norra Norge till betesområden som enligt konventionen 1919 var reserverade för svenska samebyar.³⁴

De anvisningar som kommissionen fick av respektive lands regering gjorde att kommissionens arbete och inriktning kraftigt avvek från förarbetena till tidigare konventioner. Avvikelserna kan summeras i två kategorier, de som fokuserar vid vad renbeteskommissionen 1964 inte beaktade, men som tidigare ansetts betydelsefullt, och kommissionens ”nya” arbetsformer och undersökningsmetoder.

³¹ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommisjon av 1964*, s. v och 1.

³² Att andra hänsynstagande utanför renskötseln skulle beaktas förtydligades i mandatavtalets artikel iv. *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommisjon av 1964*, s. 1.

³³ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommisjon av 1964*, s. 1.

³⁴ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommisjon av 1964*, s. 3.

För det första innebar mandatavtalet att rättighetsfrågor inte skulle behandlas. Det innebar att juridiska undersökningar om rättsläget inte beaktades. Frågor om rättigheternas historiska uttryck behandlades eller beaktades inte heller nämnvärt. Konsekvensen blev att kommissionens förslag inte heller underkastades juridisk prövning.³⁵ För det andra innebar avtalet att den historiska dimensionen av den gränsöverskridande renskötseln inte prioriterades. Hur renskötseln i alla sina detaljer tidigare varit beskaffad beaktades inte och det betydde – får man förmoda – att det historiska bruket inte ansågs ligga till grund för hur den gränsöverskridande renskötseln skulle bedrivas i framtiden.³⁶ För det tredje innebar kommissionens arbetsformer att det tidigare omsorgsfullt folklivsundersökande arbetssättet övergavs. Arbetssättet som varit vägledande från 1740-talet fram till 1900-talets början, där vittnen och berörda parter berättelser om och erfarenheter av renskötseln gavs stort utrymme, övergavs. 1964 års kommission utvecklade i stället undersökningsformer som behandlade olika slags ekonomiska och tekniska kalkyler.

Renbeteskommissionens arbetssätt

En utgångspunkt för kommissionen var att inte låta de svenska samebyarna ha större betesområden i Norge än vad de behövde för att bibehålla renhjordarnas storlek. Betesområdena, menade kommissionen, var inte rationellt eller effektivt utnyttjade. Om inga förändringar genomfördes skulle renskötseln sannolikt ligga på en stadig låg avkastningsnivå i förhållande till den maximala avkastningsnivån.³⁷ Vidare ansågs det att det förelåg en skev betesbalans som yttrade sig i att visa områden överutnyttjades, medan andra underutnyttjades. För att öka produktiviteten föreslogs en omdisponering av betes-

³⁵ Svenska samernas riksförbund (SSR) poängterade i sina protester avsaknaden av rättsliga dimensioner. Saken har också kommenterats i den vetenskapliga litteraturen. Exempelvis T. G. Svensson. *Samernas politiska organisation: En studie av en etnisk minoritet i förhållande till storsamhället* (Stockholms universitet, 1973), s. 147–148. Man skulle kunna uppehålla sig mycket vid vilka konsekvenser frånvaron av rättsliga och historiska dimensioner får för värderingen och statusen av kommissionens slutsatser. Klart är att frånvaron kan ifrågasätta legitimiteten för hela arbetet, eftersom i dag centrala principer om medinflytande och urfolkrättigheter saknades.

³⁶ I kommissionens slutliga förslag heter det att ”[d]isse forslag og vurderinger tar sikte på den øyeblikkelige situasjon, men hensyn er også tatt til den kommende utvikling, i den utstrekning den lar seg bedømme [...]”. *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 218.

³⁷ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, kap. VII; s. 210.

områdena och en effektivisering av renskötseln.³⁸ Kommissionen framhöll att det innebar en omfattande omställning för hur de fyra nordligaste svenska samebyarna skulle arbeta med renskötseln.³⁹

Det är komplicerat att ta reda på hur mycket ren ett område långsiktigt kan föda upp. 1964 års Renbeteskommission använde sig av samma arbetsmetoder som 1960 års Renbetesmarksutredning. Enligt metoderna ansågs ett antal parametrar vara betydelsefulla. Det är viktigt att förstå dem för att förstå hur utredningarna kom fram till sina slutsatser. Det är viktigt att känna till renens biologi och fysiologi, vilka växter den äter, vilken typ av näring den behöver och hur mycket energi den förbrukar. Därefter behöver utredarna ta reda på vilket närings- och energiinnehåll olika växtsamhällen har och deras produktionsförmåga. Det brukar kallas betesförråd och mäts ofta i energienheter.

Sedan tillkommer kännedom om den använda arealens storlek, bruttoareal, och hur stor del av arealen som är sjöar och annat slags vattendrag. Nästa steg är att ta reda på bruttoarealens beskaffenhet i fråga om olika växtsamhällen och deras förekomst. Ytterligare en faktor är den tid som renen betar på ett särskilt område. Den sistnämnda faktorn är i många avseenden den mest avgörande – ju längre betningstid inom ett område desto färre djur kan vara inom området.⁴⁰ Det omvända förhållandet gäller naturligtvis också.

Den sammantagna informationen ger vad Renbetesmarksutredningen och 1964 års Renbeteskommission kallar ett biologiskt optimalt antal renar. Man räknade fram det biologiskt optimala antalet inom de två olika säsongsområdena, vinterområdet och barmarksområdet.⁴¹ Men denna bestämning är bara vad som är biologiskt optimalt antal renar. Till detta kommer även andra olika former av begränsningar som innebär att all betesmark inte kan nyttjas:

Det biologisk optimale reinantall er det dyreantall som det varig kan finnes beite for inom et område når man ser helt bort fra forholdet med de ulike slag av berensende faktorer og fra økonomiske og praktiske reindriftshensyn. I praktisk reindrift eksisterer en rekke begrensende faktorer som gjør at det biologisk optimale reinantall må reduseres mer eller mindre. De begrensende faktorer kan dels være betinget av naturgeografiske forhold, dels kan de bero på interessekollisjoner med andre

³⁸ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 210–211.

³⁹ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 226–227.

⁴⁰ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 189.

⁴¹ Det biologiskt optimala renantalet inom ett säsongsområde kan brytas ned i vår-, sommar, höst- och vinterbete.

naeringer og sivilisasjonen i sin alminnelighet. [...] Det reinantall som fremkommer etter en slik revisjon, benevnes her praktisk optimal reinantall.⁴²

Det kan vara intressant att se närmare på vilka begränsande faktorer som kommissionen laborerade med och som reducerade det antal renar som den slutligen föreslog att varje sameby kunde äga. Reduktionsfaktorerna bröts ned i naturgeografiska förhållanden, civilisationsfaktorer och hushållsdjur. De naturgeografiska förhållandena handlade om klimat som snömängd, risk för isbildning och topografi. Civilisationsfaktorerna ägnades tämligen stor uppmärksamhet och bestod av vilken påverkan som trafik, bebyggelse, industri, vattenkraftverksutbyggnad, jordbruk och skogsbruk samt turism hade. Hushållsdjurs påverkan är ointressant i sammanhanget eftersom boskap inte påverkade renbetet i vinterområdena norr om Torneträsk.

Utredningen bedömde till exempel att Saarivuoma samebys biologiskt optimala antal renar inom vinterbetesområdet i Sverige uppgick till 14 791 renar.⁴³ Med reduktionsfaktorer inräknade, isbildning, drivbildning och hårt packad snö, blev det praktiska optimala antalet 13 864 renar. Inom barmarksområdet i de norska renbetesdistrikten Altevattn och Dividalen var det biologiskt optimala antalet 14 024 renar.⁴⁴ Reduktionsfaktorerna inom barmarksområdet uppskattades till 3 080 renar, vilket berodde på att boskap konkurrerade med renen om betesområdet. Sammantaget blev det praktiskt optimala antalet för barmarksområdet 10 944 renar.

Tabell 1 Beräkning av renantal på barmarksområde och vinterområde enligt 1964 års norsk-svenska renbeteskommission*

Sameby	Barmarksområde			Vinterområde		Genomsnittligt renantal
	Biologiskt optimalt renantal	Praktiskt optimalt renantal	Bruttoareal i km ²	Biologiskt optimalt renantal	Praktiskt optimalt renantal	
Saarivuoma	14 024	10 944	2 267**	14 791	13 864	11 500

* Sammanställning av tabellerna 6, 20 och 21 (s. 184, 197 och 204).

** Avser distrikten Altevattn (1 228 km²) och Dividalen (1 039 km²) enligt 1919 års konvention med ändringar 1949. *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 184 (tabell 6).

⁴² *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 191.

⁴³ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 204 (tabell 21).

⁴⁴ *Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekommissjon av 1964*, s. 204 (tabell 21 och tabell 20).

1960 års Renbetesmarksutredning

Renbetesmarksutredningen från 1960 var betydelsefull för Renbeteskommissionen 1964. Den sistnämnda använde uppgifter från utredningen när det gällde svenska betesförhållanden och kopierade dess arbetsmetoder för att undersöka norska förhållanden. Därför är det betydelsefullt att förstå hur Renbetesmarksutredningen kommit fram till sina slutsatser. Av naturliga skäl kunde inte hela renbetesmarksområdet undersökas i detalj. Fältundersökningar gjordes på mindre områden och sedan skattades arealen av en viss typ av växtlighet. Måtten var ungefärliga.

Det intressanta i sammanhanget är vilka betesområden som ingick i beräkningarna. I Renbetesmarksutredningens betänkande behandlas den frågan översiktligt i kapitel 3. Beräkningen av renbetesarealen baserades främst på intervjuer med renskötare och av skriftliga byordningar. Med hjälp av dessa källor försökte man fastställa flyttnings seder och bruket av betesområden från 1945 och fram till 1960. Utredningen noterade dock att:

[å]tskilliga av de data, som utredningen har registrerat vid sina undersökningar, uppvisar i verkligheten ganska stora variationer. Det gäller bl.a. utnyttjade betesområdenas areal.⁴⁵

Det ska noteras att ordvalet ”utnyttjade” signalerar en otydlighet om vilka markområden utredningen medräknat. Rörde det sig om all betesmark som samebyarna fick använda, eller bara sådan som utnyttjades?

Enligt Renbetesmarksutredningens direktiv skulle den utgå ifrån de betesgränser som angavs i 1928 års renbeteslag.⁴⁶ Det förhöll sig utredningen flexibel till. I stället för att använda etablerade sedvane-rättsområden i juridisk mening använde den sig av intervjuer och av byordningar för att fastställa nyttjade betesområden. Byordningarna hade dock sina begränsningar eftersom de enbart avsåg områden ovan-

⁴⁵ SOU 1966:12, *Renbetesmarkerna: Betänkande angivet av renbetesmarksutredningen* (Stockholm), s. 20.

⁴⁶ Enligt Lappkommittén (som 1928 års renbeteslag baserades på) hade sedvaneområdet sina gränser: ”åtminstone landet norr och väster om en linje, dragen från trakten av Kuusiniemi någon mil söder om Parkajokis mynning i Muonio älv till trakten av Lumivaara och därifrån söderut, följande trakterna öster om Lainioälv, nedåt Torneälv fram mot Antis, Juohonpieti och Pajala byar, vidare till Täreändö by och söderut mot trakterna av Ängeså och Landsjärvs byar, samt vidare in i Råneå socken och fram till kusten i Nederluleå socken samt socknarna söder därom”. SOU 1923:51, *Förslag angående lapparnas renskötsel: Angivet av 1919 års Lappkommitté*, (Stockholm), s. 103–104.

för odlingsgränsen. De innehöll varken gränser för olika årstidsområden eller begränsningslinjer mellan fjällsamebyarnas vinterbetesområden.

Enligt Sedvanemarksutredningen (SOU 2006:14) utfärdade länsstyrelsen 1913 en karta enligt vilken fjällsamebyarna hade sedvanerätt att beta med sina renar ovanför en linje dragen Parkajoki – Kärendöjärvi – Kangos – Junusuando-sockengränsen till Tärendö.⁴⁷ De nordligaste fjällsamebyarna har fortfarande vinterbetesrätt inom denna trakt.⁴⁸ Det är en linje som ligger väsentligen österut jämfört med den som Renbetesmarksutredningen drog som vinterbetets östra gräns.

Utredningen förde återkommande diskussioner om vilket betesområde som skulle ingå i beräkningarna. Dessa överväganden är inte redovisade i betänkandet. Utifrån diskussionsprotokollen i kommittéarkivet står det klart att utredningen inte var intresserad av renbetesområdet i juridisk mening. Man konstaterade att bofasthet, bättre kommunikationer och förändrade vanor inom renskötseln lett till att 1930-talets betesmark på 1960-talet nyttjades i liten grad. Utredningen ville inte motverka den förändringen utan ville ytterligare rationalisera och effektivisera markanvändningen mot en större koncentration av betesområdena. Därför var de perifera markområdena med mindre god avkastning ointressanta.⁴⁹

I en promemoria från januari 1961 konkretiseras hur utredningen resonerade kring vilka markområden som den skulle ta hänsyn till. Här sägs hypotetiskt att renbete kan delas in i följande klassificering:

1. Den areal där renbetesrätt föreligger (renskötselrätt i juridisk mening).
2. Den areal där marken bär renbete (där renbetet från biologisk synpunkt har värde).
3. Den areal där renbetet är åtkomligt (där renbetning icke omöjliggörs av ”yttre” förhållanden).
4. Den areal där renbetet verkligen kan utnyttjas (med hänsyn till betesbalansen erforderligt och av ekonomiska skäl möjligt att utnyttja).

⁴⁷ SOU 2006:14, *Samernas sedvanemarkar: Betänkande av Gränsdragningskommissionen för renskötselområdet* (Stockholm), s. 407.

⁴⁸ SOU 2006:14, s. 407.

⁴⁹ Renbetesmarksutredningen (YK 2284) vol. 1, Riksarkivet.

5. Den areal där renbetet verkligen används vid renskötsel av normal omfattning. Med uttrycket ”normal omfattning” avses här ett rationellt läge, som erhålles vid det tillfälle, då ekonomiska utbytet är störst för den till renskötsel bundna befolkningen och vid fullt utnyttjande och andra anordningar bundna långsiktiga investeringarna.⁵⁰

De renbetesområden som blev aktuellt för utredningen att undersöka var områden som kunde placeras under punkt 4 eller 5. Renbetesområdet i juridisk mening prioriterades inte. Det var betesområdenas ekonomiska och rationella användande som utredningen var ute efter. Områden i periferin och som inte tillhörde vinterbetets kärnområden valdes bort, allt enligt det nyttotänkande som präglade utredningens arbete och alla andra förhållningssätt till jordbruks- och skogsbruksfrågor vid den här tiden.⁵¹

Renbeteskommissionen från 1964 använde alltså indirekt ett begränsande beräkningssätt för att hitta en balans mellan vinterbetets bärkraft och sommarbetesområdets storlek. För att uppskatta vinterbetets bärkraft användes uppgifter från 1960 års Renbetesmarksutredning. Den utredningen baserade dock inte sina beräkningar på juridiska gränser för renbetet, utan på rationaliserande principer på hur renskötseln borde bedrivas. Konsekvensen blev att kommissionen kunde föreslå kraftigt reducerat betesområden i Norge för de fyra nordligaste svenska samebyarna. Könkämä, Lainiovuoma och Saarivuoma skulle enligt förslaget bara få tillgång till drygt 1 000 kvadratkilometer. Talma sameby skulle enligt förslaget inte ha någon betesmark i Norge överhuvudtaget. Jämförelsevis hade Saarivuoma fram till att kommissionen presenterade sitt förslag på egen hand haft tillgång till ett område som motsvarade drygt 2 200 kvadratkilometer.

Slutsatser

1900-talets regleringar av den transnationella renskötseln mellan Sverige och Norge resulterade i Renbeteskonventionen 1919 och 1972 års konvention. Båda hade föregåtts av omfattande utredningar och förhandlingar mellan Sverige och Norge. Ur nordsamebyarnas

⁵⁰ Renbetesmarksutredningen (YK 2284) vol. 2, Riksarkivet.

⁵¹ Se även SOU 2006:14 s. 255.

perspektiv var förslagen från 1964 års Renbeteskommission mycket ogynnsamma. Kommissionen hade utgått från en beräkning av renhjordarnas storlek under en tid av ”lågkonjunktur” för renskötseln. Perioden före 1964 innebar nämligen ett historiskt mycket lågt antal renar. Det tolkades som ett tecken på att den svenska renskötseln stagnerat och att betesmarkerna i Norge kunde begränsas. Det var också ogynnsamt för samebyarna att det uppskattade behovet av markanvändning i Norge baserats på beräkningar av vinterbetets bärkraft inte motsvarade hela vinterbeteslandet. Utredningens beräkningsmetoder baserades på en föreställning att samebyarna borde använda de mest produktiva markområdena för att rationalisera renskötseln. Lågproducerande ”svängområden” räknades bort. Det fick direkta konsekvenser på hur man uppskattade behoven av sommarlandens storlek. Ytterligare en faktor som påverkade de föreslagna betesområdenas storlek var att betestiden på barmarksområdet i Norge begränsades. En senarelagd inflyttningstidpunkt innebar att markområdets storlek kunde begränsas väsentligt.

Utgångspunkterna till 1972 års konvention var mycket ogynnsamma ur ett samiskt perspektiv. De tog nämligen inte alls hänsyn till rådande eller historiska förhållanden, inte heller togs rättighetsfrågor upp till behandling. Det innebar att juridiska undersökningar om rättsläget inte beaktades. Frågor som hade att göra med rättigheternas historiska uttryck behandlades eller beaktades inte heller nämnvärt. Det fick konsekvensen att kommissionens förslag inte heller underkastades juridisk prövning. Det innebar också att det tidigare kunskapsinsamlade arbetssättet, med omsorgsfullt folklivsundersökande metoder övergavs. Rättigheter, kultur och historia fick stryka på foten till förmån för rationalitet och ekonomi.

De förslag som 1964 års Renbeteskommission lämnade och som sedan, i modifierad form, blev 1972 års konvention mellan Sverige och Norge innebar att betesområdena i Tromsö reducerades kraftigt. Det innebar omfattande förändringar av renskötseln för de fyra nordligaste samebyarna.⁵² De svenska samernas renbetesområden i Norge minskade från 8 000 kvadratkilometer till 3 150 kvadratkilometer.

⁵² Svensk-norska renbeteskommissionen av år 1997: Betänkande angivet maj 2001 (Stockholm 2001), s. 45.

Referenser

Otryckta källor

Riksarkivet

Lappfogdens i Norrbottens norra distrikt arkiv 1817–1978, B III, årsberättelse 1890–1924. Lappfogde Hultins tjänsteberättelse för åren 1904, 1905 och 1906.

Renbetesmarksutredningen (YK 2284) vol. 1.

Renbetesmarksutredningen (YK 2284) vol. 2.

Tryckta källor

Berglöf, L. *De svenska nordlapparnas flyttningar till Norge: Handbok rörande bestämmelserna i renbeteskonventionen den 5 februari 1919 och därpå grundade svenska författningar*. Stockholm, 1923.

Första Bihang eller Codecill till Gränsse-Tractaten emellan Konunga Rikerne Sverige och Norge, Lappmännen beträffande.

Förteckning över statliga utredningar 1904–1945. Norrköping, 1953.

Innstilling avgitt av den norsk-svenske reinbeitekomisjon av 1964. Bergen, 1967.

Protokoll öfver de af kommissionen år 1908 i Tromsö amt hållna förhör: Jämte register och det till grund för förhören liggande frågeformulär. Stockholm, 1909.

Renbeteskommissionens af år 1909 handlingar I: Kommissionens uppgift och sammansättning, kommissionens verksamhet, kommissionens utlåtande till Skiljedomstolen, bil. renräkningen 1911 inom Karesuando och Jukkasjärvi socknar. Stockholm, 1912.

Renbeteskommissionens af år 1909 handlingar III: Protokoll år 1910, 9 t.o.m. 30 november. Helsingfors, 1912.

Renbeteskommissionen af 1913 handlingar I:3. Bilagor till utlåtandet. Stockholm, 1916.

Renbeteskommissionen af 1913 I:4. Kartatlas 17 kartblad i skalan 1:200 000. Stockholm, 1917.

Renbeteskommissionen af 1913 handlingar II: Protokoll, år 1914, 7 april–13 juli. Stockholm, 1914.

Renbeteskommissionen af 1913 handlingar V: Protokoll, Södra afdelningens protokoll 1914, 30 juli–2 oktober. Stockholm, 1915.

Renbeteskommissionens af 1913 års handlingar VIII. Protokoll: upplysningar inhämtade 1915 af flyttlappar. Stockholm, 1915.

Renbeteskommissionen af 1913 handlingar XI: Protokoll, vårundersökningen 1915 inom södra afdelningens område. Stockholm, 1915.

Renbeteskommissionens af 1913 års handlingar XIII. Protokoll: sommarundersökningar 1915 inom afdelningens södra område. Stockholm, 1917.

SFS 1883:29.

SOU 1923:51. *Förslag angående lapparnas renskötsel m.m.* Stockholm, 1923.

SOU 1966:12. *Renbetesmarkerna: Betänkande angivet av renbetesmarksutredningen.* Stockholm, 1966.

Wahlstrand, A. *Karlstadkonferensen 1905: Protokoll och aktstycken.* Uppsala, 1953.

Litteratur

Andresen, A. *Omstillingstid: Nomadisk reindrift i Torne lappmark og Troms 1840–1920.* (Tromsø, 1991.)

Berg, B. Reindriftens rettigheter og plikter. I S. Pedersen (red.). *Lappekodisillen: Den første nordiske samekonvensjon?* (Kautokeino, 1998.)

Berg, B. A. Lulesamisk reindrift 1750–2000. I NOU 2007:14. *Samisk naturbruk og rettssituasjon fra Hedmark til Troms: Bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget.* (Statens forvaltningstjenste, 2007.)

Cramér, T. & Prawitz, G. *Studier i renbeteslagstiftning.* (Norstedts, 1970.)

Enewald, N. *Sverige och finnmarken: Svensk finnmarkspolitik under äldre tid och den svenska-norska gränsläggningen 1751.* (Gleerup, 1920.)

Johnsen, O. A. *Finmarkens politiske historie: Aktmaessig framstillet.* (Videnskabsselskapet i Kristiania, 1923.)

- Lae, E. *Fra Karlstadkonvensjon til reinbeitekonvensjon: Forhandlinger i reinbeitesaken mellom Norge og Sverige fram til reinbeitekonvensjonen av 1919.* (Kautokeino, 2003.)
- Lantto, Patrik. *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950.* (Umeå universitet 2000.)
- Lantto, P. Gränsdragningar, tvångsförflyttningar och samisk politisk mobilisering. I L. Elenius, P. Lantto & Enbuske M. (red.). *Fredens konsekvenser: Samhällsförändringar i norr efter 1809.* (Luleå tekniska universitet, 2009.)
- NOU 1997:5. *Urfolks landrettigheter etter folkerett og utenlandsk rett, bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget.* (Statens forvaltningstjenste, 1997.)
- Pedersen S. Lappkodicillen av 1751: Samene, det grensløse folket. I E. G. Broderstad, E. Niemi & Sommereth, I. (red.). *Grenseoverskridande reindrift før og etter 1905.* (Tromsø universitet, 2007.)
- Pedersen, S. Lappkodicillen och samernas rättigheter: Från freden 1809 till gränsstängningen 1852 och 1889. I L. Elenius. P. Lantto & Enbuske, M. (red.). *Fredens konsekvenser: Samhällsförändringar i norr efter 1809.* (Luleå tekniska universitet, 2009.)
- Prestbakmo, H. *Bardu og Målselv: "Östlappenes" land?* (Skániid girjie, 2007.)
- Päiviö, N. J. Gränsöverskridande renskötsel i historisk belysning. I NOU 2007:14, *Samisk naturbruk og rettssituasjon fra Hedmark til Troms: Bakgrunnsmateriale for Samerettsutvalget.* (Statens forvaltningstjenste, 2007.)
- Ruong, I *Fjällapparna i Jukkasjärvi socken.* (Uppsala, 1937.)
- SOU 1986:36. *Samernas folkrättsliga ställning, delbetänkande av samerettsutredningen 1986.* (Statens offentliga utredningar 1986.)
- SOU 2006:14. *Samernas sedvanemarkar: Betänkande av gränsdragningskommissionen för renskötselområdet.* (Statens offentliga utredningar 2006.)
- Svensk-norska renbeteskommissionen av år 1997: Betänkande angivet maj 2001.* (Svensk-norska renbeteskommissionen 2001.)
- Svensson, T. G. *Samernas politiska organisation: En studie av en etnisk minoritet i förhållande till storsamhället.* (Stockholms universitet, 1973.)

Dämningar och kraftuttag – effekter av svensk politik och praktik kring mark och vatten i Sápmi

Åsa Össbo

Inledning

Den inverkan som dämningar och kraftuttag haft för det samiska samhället löper som en blå tråd genom 1900-talet och in i det nya millenniet. Men i dagens omställningspolitik talas det om vattenkraftutbyggnaden i historiska termer som om de knappt längre har någon påverkan.¹ Dessutom kan nya och effektivare sätt att använda vattenkraften komma i fråga. De finns ju redan där till skillnad från områden som ännu är orörda. På grund av vattenkraftens miljöpåverkan och det faktum att merparten av anläggningarna i Sverige tillkom under en äldre lagstiftning, beslutades det 2018 att verksamheterna ska omprövas till moderna miljötillstånd anpassade till dagens lagar.² När den omfattande processen inleds kan de lokalsamhällen som upplevde dämningar och kraftverksbyggen få en möjlighet att yttra sig om vad vattenkraften haft för konsekvenser.

Kapitlet avser att ge en bakgrund kring den markpolitik från 1800-talets mitt som fått betydelse för hur svenska staten och andra offentliga och privata aktörer agerat när det gäller vattenkraftutbyggnad. Det ska översiktligt beskriva den svenska vattenkraftutbyggnadens politiska och juridiska ramverk och göra nedslag i de samiska områdena för att ge exempel på konsekvenserna av vattenkraftutbyggnader.

¹ SOU 2013:69. Ny tid, ny prövning. Förslag till ändrade vattenrättsliga bestämmelser; SOU 2014:35. *I vått och torrt. Förslag till ändrade vattenrättsliga bestämmelser*; Miljö- och energidepartementet, *PM Vattenmiljö och vattenkraft* (2017).

² Prop. 2017/18:243.

Kapitlet är en översikt av min egen och andras tidigare forskning. Markanvändnings- och energipolitik reflekteras genom bosättarkolonial teori. Bosättarkolonialismens främsta fokus är land och bosättning, till skillnad från klassisk kolonialism där utnyttjande av urfolk som arbetskraft och resurs är viktigast. Om det bosättarkoloniala projektet ska kunna uppnås behöver de som redan bebor platsen undanröjas eller deras rättigheter och koppling till landet utplånas eller avskaffas. Att se dessa processer av undanröjande som centrala för bosättarkoloniala stater är, som Jeffrey Ostler understryker, inte det samma som att säga att urfolken verkligen blev undanröjda.³ Hellre än att se erövringen som en enskild händelse i historien, beskriver bosättarkolonial teori kolonialismen som en struktur och process som fortfarande pågår.⁴ För den svenska situationen har osynliggörande och åsidosättande av urfolks självbestämmande fungerat som en icke-seendets politik⁵, vilket möjliggör kontroll över marken och vidmakthållande av resurser. Osynliggörandet står i kontrast till den kontroll och ständiga övervakande som också är tydlig i svenska statens politik gentemot samer. Samers egna möjligheter att agera i fråga om vattenkraft kommer att lyftas, liksom samiska röster om konsekvenserna av den pågående vattenkraften.

Avvittringen som bakgrundsfond

En av de mer omfattande jordreformer som inkluderar samernas land på svensk sida är avvittringen. Den har beskrivits som ”en metod att öka kronans inkomster”⁶ och inleddes under sent 1700-tal med Ångermanlands, Norrbottens och Västerbottens kustområden. Avvittringen innebar att privat mark avgränsades både från kollektiv mark och från kronans mark. Hemmanen tilldelades skog efter sitt mantal och skattläggning skedde. Avvittringsprocessen drevs på av ekonomiska och politiska motiv, och reglerna förändrades över tid

³ J. Ostler. Locating Settler Colonialism in Early American History. *The William and Mary Quarterly*. 76:3 (2019): s. 443–450.

⁴ P. Wolfe. Settler Colonialism and the Elimination of the Native, *Journal of Genocide Research*. 8:4 (2006): s. 387–409; J. Ostler & N. Shoemaker. Settler Colonialism in Early American History: Introduction. *The William and Mary Quarterly*. 76:3 (2019): s. 361–368.

⁵ E. Dale. Anopticism: Invisible Populations and the Power of Not Seeing. *International Journal of Historical Archaeology*. 23 (2019): s. 596–698; O. Broberg & K. Rönnbäck. Aednan och bolaget. Ett kolonialt perspektiv på gruvbrytning i Sápmi vid 1900-talets början. *Historisk Tidskrift*. 140:3 (2020): s. 476–497.

⁶ L. Stenman. *Avvittringen i Västerbottens län lappmarker*. (Uppsala universitet, 1983), s. 30.

och rum. I den tidigare avvittringsprocessen, som utfördes för att möta behovet av skog och energi för bruksindustrin, var kronans roll mer av en möjliggörare och förvaltare än av en privatägande aktör. Avvittringen i Jämtland baserades på idén att säkra stora områden för bönderna. Det låg i linje med dåtidens idéer. Statens mark skulle delas ut till enskilda där det ansågs vara mest produktivt.⁷ I det tidiga 1800-talet, när avvittring företogs i Jämtland, prioriterades bärkraftiga jordbruk. Omfattande skogstilldelningar skedde på bekostnad av renskötselmarker och samer var inte inkluderade i processen.⁸ Först 1841 upptäcktes situationen och Skattefjällsbrevet utfärdades, där gränser för samernas renbetestrakter skulle säkras.⁹

Med 1867 års riksdagsbeslut om odlingsgränsen genom landskapet Lappland skulle inga fler nybyggen få anläggas västerut, dels med tanke på odlingsmöjligheten, dels för att de var renskötselns betesmarker. Snart därpå utfärdades 1873 års avvittringsstadga för lappmarken, där hemmanens skogstilldelning minskades samtidigt som det skulle ske inventering var nya nybyggen kunde anläggas. Skogar och vattenfall skulle dessutom avsättas för kronan, många gånger skedde det på marker som nybyggare och hemmansägare uppfattat som insynade ägor och utängar.¹⁰ Nybyggare som tagit upp sina nybyggen efter 1673 års, 1695 års eller 1749 års regler hade utlovats att de efter skattläggning skulle få äganderätt till sina insynade marker. Enligt avvittringsstadgan 1873 ändrades detta retroaktivt att beskrivas som en gåva som avskildes från kronans omfattande marker och hemmanens kamejala natur gick från kronohemman till att kallas kronoskattehemman.¹¹

Avvittringsstadgan från 1873 skilde sig från tidigare regler. Den avsåg sig ta hänsyn till renskötseln vid tilldelning av områden.¹² Det gjorde det möjligt för kronan – när den tog hänsyn till renskötseln men inte inkluderade samiska skattelandsinnehavare – att tillskriva sig rätten, om än i termer av förvaltare, till omfattande områden och

⁷ J.-E. Almqvist. Det norrländska avvittringsverket. Svenska lantmäteriet del I, (Lantmäteristyrelsen, 1928), s. 448.

⁸ L. Rumar. Avradslanden, skattefjällen och avvittringen i Jämtlands län. I L. Lundmark & L. Rumar (red.). *Mark och rätt i Sameland* (Institutet för rättshistorisk forskning, 2008), s. 179–196; samer inkluderas efterhand enligt S. Kihlander. *När tiden byttes ut. Norra Jämtland och industrialiseringsprocessen 1850–1906*, (Nordic Academic Press, 2021), s. 86–88.

⁹ L. Rumar. *Historien och Härjedalsdomen. En kritisk analys*. (Umeå universitet, 2016), s. 146.

¹⁰ L. Stenman. "Avvittringen i Västerbottens län lappmarker": bearbetning och komplettering av doktorsavhandling. Forskningsrapport. (Sámi vuogatvuodalihttu, 2014.)

¹¹ Riksdagstryck, Proposition 1916:166, s. 18.

¹² L. Lundmark. *Samernas skatteland under 300 år*. (Institutet för rättshistorisk forskning, 2006), s. 141–146.

naturresurser i norr som enligt den rådande uppfattningen var obebodda och ett icke-insynat land. Flera forskare har ifrågasatt statens ägande av allt så kallat herrelöst land i samiska områden före avvittningen.¹³

De områden som nybyggena etablerats på var ofta samiska skatteländ.¹⁴ Skatteländen innehades med skattemannarätt fram till 1797 när Länsstyrelsen tog över hanteringen av skatteländen från häradsrätten. Det förde med sig att dessa landområden betraktades som kronojord.¹⁵ Den samiska skattemannarätten var av samma karaktär som den rätt som för bönderna utvecklades till modern äganderätt från slutet av 1700-talet.¹⁶ Eftersom de samiska skatteländen inte nämdes eller togs hänsyn till i avvittningen, undanröjdes samer i renskötseln från att ha varit markinnehavare till att bli markanvändare.¹⁷ I de områden där skatteländ var i bruk vid tiden för avvittningen inkallades skatteländsinnehavare till avvittningssammanträdena i egenskap av att vara renskötare med nyttjanderätt. I de sydligare områdena hade enskilda samer eller hushåll kvar skatteländ längre eftersom renskötseln inte var den enda näringen och inte heller drevs storskaligt. Även rent topografiska aspekter med de södra områdenas djupa fjärdalar som bildade naturliga gränser för skatteländen bidrog till att bevara deras funktion i markanvändningen även efter renbeteslagens införande 1886.¹⁸

I början av 1920-talet utredde staten lappskatteländens historiska utveckling och rättsliga status. Utredaren juristen Åke Holmbäck menade tvärtemot dagens forskningsläge att samernas rätt var svag under 1600- och 1700-talen och blev stark vid mitten av 1800-talet. Staten ville 1922 visa att renbeteslagen innebar att skatteländen försvann eller försvagades i alla län där renskötsel bedrevs.¹⁹ Enhetlighet gällande renbeteslagen var också något som eftersträvades.²⁰ Som motvikt uttryckte samiska aktörer som Karin Stenberg 1920 upp-

¹³ Stenman. "Avvittringen ..."; N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt. En rätts-historisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet av 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011); Lundmark. *Samernas skatteländ*, s. 130–134.

¹⁴ Se Gudrun Norstedts kapitel i denna antologi.

¹⁵ K. Korpijaaikko-Labba. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland* (Juristförbundets förlag, 1994); B. Bengtsson. Samernas rätt i ny belysning. *Svensk juristtidning*, 2 (1990): s. 138–142; Lundmark, Samernas skatteländ. Se även Gudrun Norstedts bidrag i denna antologi.

¹⁶ Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*.

¹⁷ Stenman. "Avvittringen", s. 15.

¹⁸ Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt*, s. 121.

¹⁹ SOU 1922:10 *Om lappskatteländsinstitutet och dess historiska utveckling*.

²⁰ Å. Nordin. *Relationer i ett samiskt samhälle. En studie av skötesrensystemet i Gällivaresocken under första hälften av 1900-talet*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2002), s. 119.

fattningen om att samerna ägde urminnes hävderätt till Sameland och skattelanden.²¹ Skatteland utgjorde fortfarande vid den tiden ofta en grund för hur olika familjegrupper inom renskötseln i vissa områden förhöll sig till lappbyns renskötselmarker och gränser. Bland annat i Árjepluovve (saU/saP)²² Arjeplog, Jåhkåmåhkke (saL)²³ Jokkmokk och Jiellevárri (saN)²⁴ Gällivare levde skattelanden kvar i daglig renskötselpraktik långt in på 1900-talet. När byordningarna som upprättades i slutet av 1800-talet skulle förnyas under 1900-talets första decennium försökte lappfogden i Västerbottens län få igenom ett förslag, men det avstyrktes av majoriteten renskötare som hellre såg en återgång till det gamla systemet med skatteland.²⁵

Sakägargrupper med motstående intressen

Med ångmaskinens införande i mitten av 1800-talet, sågverkens etablering längs Norrlandskusten samt flottning i älvarna fick skogen ett nytt värde.²⁶ Det bidrog till att staten ändrade skogstilldelningen när de resterande delarna av landet skulle avskiljas till äganderätt, det fanns områden som innehöll enorma och ännu outnyttjade skogstillgångar. Beslutsfattare och regionala myndigheter ville spara mer skog för kronans räkning. Det skapade olika förutsättningar för de områden som genomgick avvitrning, inklusive den osäkerhet som gällde äganderätten vilket karaktäriserade de sista socknar som genomgick processen i Västerbottens län. Socknarna var belägna ovanför den nyligen dragna odlingsgränsen och hemmansägarna fick avstå en del av sin marktilldelning till skogsallmänningar.²⁷ Genom dragningen av lappmarksgränsen mellan socknarna Bájil (saN) Pajala och Gárasavvon (saN) Karesuando i Norrbotten och den senare odlingsgränsen på samma linje blev Muoná (saN) Muonio skogssameby helt utan egent-

²¹ K. Stenberg & V. Lindholm, *Dat lah mijen situd – Det är vår vilja! En vädjan till svenska nationen från samefolket*. (Östersund, 1920), s. 24.

²² De samiska ortsnamnen är hämtade från Lantmäteriets kartor, minkarta.lantmateriet.se samt hitta.se. Förkortningen saU betyder umesamiska; saP betyder pitesamiska.

²³ Förkortningen saL betyder lulesamiska.

²⁴ Förkortningen saN betyder nordsamiska.

²⁵ G. Hanes. *Vaisaluokta 100 år*. (Vaisa sameförening, 2001), s. 12; P. Lantto. *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering 1900–1950*, Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2000), s. 39, samt not 10, s. 58; P. Lantto. *Lappväsendet. Implementeringen av svensk samepolitik 1883–1971*, (Umeå universitet, 2012), s. 131–135; År 1897 godkände länsstyrelsen i Västerbottens län en inrymning på skatteland. Lundmark, Samernas skatteland, s. 168–170.

²⁶ E. Törnlund & L. Östlund. Floating Timber in Northern Sweden: The construction of Floatways and Transformation of Rivers. *Environment and History*, 8:1 (2001): s. 85–106.

²⁷ Stenman, *Avvitrningen i Västerbottens läns lappmarker*, s. 284.

liga skogsrenskötselmarker.²⁸ Det ledde till att de mer eller mindre tvingades in i systemet för koncessionsrenskötsel.

Ett annat exempel på hur avvitrningen påverkade olika grupper kan ses i Målåge (saU) Malå där skogssamerna, som ofta tog upp sina nybyggen på släktens skatteland, tidsmässigt gjorde det senare i relation till inflyttade nybyggare. Eftersom skogssamernas kombinationsnäring inkluderade renskötsel hade de inte hunnit lika långt i sin odlingsverksamhet när avvitrningen påbörjades. Odling var ett krav för att kunna insyna åkrar och ängar och arealen uppodlad mark var direkt kopplad till skogstilldelningen. Ett mindre utvecklat jordbruk bidrog till en lägre beräkningsenhet, vilket drabbade skogssamerna.²⁹ Strategin att insyna ett nybygge behövde göras i tid. Efter 1867 diskvalificerades nybyggen ovan odlingsgränsen. Men om nybygget insynats sent på marker avsatta som kronoparker, kunde skattelandet förloras. Forna ägare tvingades i stället arrendera sin mark med nyttjanderätt.³⁰

Frågan om avvitrningen har i omgångar ställts till staten.³¹ Staten svarade under 1990-talet att avvitrningen vunnit laga kraft och gått rätt till. Det satsades pengar på att informera om en process³² utifrån det statliga perspektivet som många ser som myndighetsövergrepp. Avvittringsprocessen kom också upp under Sanningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset. Där framkom bland annat att många av dåtidens aktörer inte förstod svenska.³³

Olika grupper av rättighetshavare har med tiden skapats eftersom avvitrningen pågick under lång tid med successivt ändrade regler och med framtagandet av renbeteslagen. Odlingensgränsen etablerade olika regler för olika grupper beroende på vilken sida om gränsen som deras mark låg. Skapandet av utmål för kraftverk och dammar, kronoparker och allmänningsskogar banade väg för existerande och nya sakägargrupper. Skogsvårdsstyrelsen bildad 1888 och Vattenfallsstyrelsen

²⁸ B. Marklund. *Muonio. En historievetenskaplig undersökning av en skogssamisk koncessions-sameby*. (Sametinget, 2021) s. 110–119.

²⁹ G. Norstedt. Det förlorade landet. Om skogsrenskötseln på de uppdelade markerna nedanför odlingsgränsen. I L-G. Larsson, H. Rydving & I. Svanberg (red.). *Samer i söder* (Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala, 2022), s. 151–172.

³⁰ M-B. Öhman. "Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Årtertagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige". *Tidsskrift för kvinnoforskning*. 45:4 (2021): s. 197–214.

³¹ Motion 1993/94:BO405 & 419; Riksdagen, Fråga 1999/00:249.

³² *Avvittringarna i lappmarkerna*. Information från Justitiedepartementet. (Stockholm 1990.)

³³ SOU 2023:68 *Som om vi aldrig funnits. Exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset*, s. 645.

från 1909 samt delägarna i allmänningarna kunde agera med och mot renskötare och övrig lokalbefolkning som saknade del i allmänningen.

Avvittringen präglades av bosättarkoloniala idéer för att säkra land för bosättning och möjligheten att utvinna naturresurser. Det var en process som placerade samer i ett fack där de enbart var renbetesberättigade med få möjligheter att värna sina traditionella marker och rättigheter. Över tid kan en ambition märkas hos lagstiftaren i att försöka rätta till de allt tydligare konsekvenserna i förändrade levnadsvillkor som den svenska kolonisationspolitiken orsakat sedan 1600-talet. Följderna av avvittringsprocessen och bosättnings- och utvinningspolitiken belyser ett svenskt vidmakthållande av vissa grupper med motstående intressen och rättigheter.

Vattenkraftutbyggnadens regelverk

Tekniken att utvinna elektricitet genom vattnets kraft utvecklades i slutet av 1800-talet och i Europa påbörjades flera storskaliga vattenkraftutbyggnader. Tidigare var vattendragens värde främst kopplat till farleder, flottning, fiske och jordbruk men började nu möta en ny dager. Svensk lagstiftning innehöll begränsningar för att realisera vattendragens nya kraftvärde, ett försök till förändring kom med lagen 1899.³⁴ Samma år tillsatte riksdagen en Vattenfallskommitté för att verkställa en ”utredning beträffande de mera betydande vattenfall, hvilka helt eller delvis ansåges vara i statens ägo” samt vilka åtgärder som staten borde vidta för att naturtillgångarna skulle komma ”landet i dess helhet till godo.”³⁵ Sveriges statliga vattenkrafttillgångar inventerades och värderades och det lades förslag på hur resurserna skulle användas. Tanken var först en permanent vattenfallskommitté som kunde arrendera ut kronans vattenfall till dem som byggde kraftverken. Men snart föddes idén att staten själv skulle bygga vattenkraftverk. Kungliga Vattenfallsstyrelsen etablerades efter riksdagsbeslut 1908 med uppdraget att bygga ut kronans strömfall och driva den kraftverksrörelse som bildades. Parallellt grundades Svenska

³⁴ E. Vedung & M. Brandel. *Staten, vattenkraften och de politiska partierna*. (Nya Doxa, 2001); E. Jakobsson. *Industrialisering av älvar. Studier kring svensk vattenkraftutbyggnad 1900–1918*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 1996.)

³⁵ Kommittébetänkande 1907:5, II.

Vattenkraftföreningen (SVKF), en förening för det enskilda kraftverksintresset.³⁶

Vattenfallsstyrelsens första uppgift blev att förse malmbanan med elström. Med hänsyn till nationsgränsen och jordbruksbygder i Duornoseatnu (saN) Torne älvadal samt vattenkraftstrategiska motiv flyttades fokuset till Stuor Julevädno (saL) Stora Lule älv. Där fanns möjligheter till dämningar uppströms i vattensystemet. Bårjås (saL) Porjus kraftverk blev det första projektet 1910. Vattenfallsstyrelsen var dessutom under 1910-talet involverad i att ta fram en vattenlagstiftning som kunde tjäna industrialiseringen. Med 1918 års vattenlag gjordes en storskalig utbyggnad av vattendragen möjlig där tvångsdelaktighet infördes. Det innebar att om hälften av ägarna till ett strömfall ville bygga ut, tvingades den andra hälften med i företaget. Lagen skulle underlätta utbyggnad men också skydda vissa allmänna intressen. Regelverket kring vattenkraftutbyggnaden utformades under samma tid som renbeteslagen, men trots det omnämns inte renskötseln bland de näringar som ges skydd i vattenlagen. Däremot skyddas jordbruk, fiske och skogsbruk genom flottningen. Politikerna som stiftade lagen visste att de stora resurserna för vattenkraft var belägna i de norra delarna av landet.³⁷ Att inte nämna renskötseln är att strategiskt osynliggöra samerna.

Regionala vattendomstolar inrättades på fem platser i landet, två placerades i Staare (saS)³⁸ Östersund och Ubmeje (saU) Umeå, senare ytterligare en i Julevu (saL) Luleå. En vattenrättsdomare och två vattenrättsingenjörer arbetade med vattenmålen. Vid målens bedömning tjänstgjorde också två vattenrättsnämndemän med lokal anknytning.³⁹ Vattenutbyggnadsföretag bedömdes efter den ekonomiska tillåtlighetsregeln. Lydelsen innebar att utbyggnadens nytta måste, efter avdrag av byggnadskostnaden, motsvara tre gånger den skada och det intrång som gjordes på annans åker och äng, samt två gånger skadan och intrånget på annans egendom. I byggnadskostnaden skulle även inräknas det belopp som skadan på den byggandes egen egendom kunde uppskattas till. Ersättning skulle ges för skada och intrång. Det fanns också ett skydd för allmänna intressen. Även om nyttan uppgick till ett godkänt värde fick inte en utbyggnad utföras om den

³⁶ Vedung & Brandel. *Staten, vattenkraften och de politiska partierna*, s. 30.

³⁷ Å. Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar. Industriell kolonialism genom svenska vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2014), s. 64.

³⁸ Förkortningen *saS* betyder sydsamiska.

³⁹ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 65.

innebar att ett avsevärt antal bofasta förlorade sina bostäder, om en större fabriks eller anläggnings drift väsentligt minskades eller lades ner. Det gällde även om odlad jord till en betydande omfattning sattes under vatten eller skadades allvarligt, eller att betydelsefull fiskerinäring drabbades negativt. Detsamma gällde då en utbyggnad skulle förorsaka bestående ändring av naturförhållandena som kunde befaras leda till väsentligt minskad trivsel för de boende eller betydande förlust för djur- eller växtvärlden. Även förändrade klimatförhållanden kunde utgöra ett hinder.⁴⁰

Men skyddet för allmänna intressen och ersättningsreglerna skulle visa sig ha mindre betydelse och även diskriminerande potential. Renskötande samer ansågs vara nomader utan fast bostad. Därför var områden där endast samer bodde, exempelvis sommarland, ”billiga” att dämna för staten som självutnämnd markägare. När det gällde ersättning för renbetesmarker fick varken enskilda samer eller, till en början, ens lappbyar, ersättning för markförlusten. Myndigheterna ansåg inte att samerna ägde marken. I bästa fall blev en summa utdömd till den statligt kontrollerade lappfonden som till en början kunde använda pengarna till renskötselns behov i hela landet. I detta fanns en diskriminering i förhållande till fastighetsägare och arrendatorer, som fick ersättning för sin arrendemark.⁴¹ Regeln att ett stort antal bostäder enligt lag inte fick däckas över var tandlös eftersom flera däckningsprojekt ändå har utförts. Samiska visten såväl som jordbruksbyar har däckts över, bland andra Vájsáluokta (saL) Vaisaluokta, Buogt/Bukt, Nurrusuoloi (saU) Nurrholm, Sjukta (saU) Juktå/Åbacka, Gardvik vid Giertiejaevire (saS) Gardiken, Joevevaerie (saS) Stora Stensjön och Vealma (saS) Valmåsen.

Reglerna var fördelaktiga för de företag som skulle bygga ut vattenkraften. Skadorna kunde bedömas vara lägre i omfattning genom förhandsköp av mark och påpekanden om omöjligheten att på förhand bedöma skadan på renbetesland. Den statligt ägda projektören hade de fördelaktigaste lägena i områden som uteslutande användes för renskötsel, exempelvis det som skulle bli Áhkájávrrre (saL) Akkajaure bakom Suorvvá (saL) Suorvadammen. Där skrevs statens äganderätt in i ansökningshandlingen med referens till avvittringen och den nationalpark som utnämndes 1909.⁴² Men redan innan vattenlagen trätt i kraft

⁴⁰ SFS 1918:523, 2 kap. 3 §, 1–2 st.; 12 §.

⁴¹ SFS 1918:523, 9 kap. 52 §.

⁴² Umeå Tingsrätt, Norrbygdens Vattendomstol, Ans.D. 3/1919, Suorva Avd. I, s. 1–2.

reste Waldemar Borgquist, överingenjör vid Vattenfallsstyrelsen, runt och köpte upp fallrätter för statens räkning kring Indalsälven och Stoere Jeanoe (saS) Ångermanälven.⁴³ På så vis kunde staten ingå i de utbyggnadsprojekt som blev avgörande under andra världskriget med hjälp av den undantagslag som då infördes.

I vattenlagen fanns även bestämmelser till skydd för lokalsamhället. Beroende på en utbyggnads kraftproduktion kunde anläggningsägaren bli ålagd att tillgodose kringliggande bygds behov av kraft.⁴⁴ Årliga fiskeavgifter skulle utbetalas med ett belopp beroende på hur stort uttaget av vatten blivit. Särskild hänsyn togs om det bedrevs fiske som skadades av ingreppen samt i vilken grad det skett.⁴⁵ Vid större kraftanläggningar och regleringar som orsakade skada ålades strömfallsägarna att betala regleringsavgifter, dagens bygde-medel. Det var en årlig avgift om minst tio öre och högst tre kronor per turbinhästkraft som vattenkraften ökades med.⁴⁶ Vattendomstolen bestämde beloppet och tog hänsyn till ändrade avrinnings- och vattenståndsförhållanden, samt de olägenheter och fördelar som förväntades för omkringliggande bygd. Hänsyn togs också till kostnaden och den betydelse utbyggnaden hade för varje strömfall i vattensystemet. Avgifterna skulle användas för förebyggande, minskande och gottgörande av skada eller olägenhet som vållats genom företaget där domstolen inte utdömt ersättning. Om avgifterna inte räckte till kunde andra insatser bli aktuella för den drabbade bygden. Det kunde vara åtgärder för jordbrukets främjande eller beredande elkraft för samfärdsel, jordbruk, hantverk eller annat för befolkningens behov.⁴⁷

Förändringar i lagstiftningen

Mellan 1918 och 1954 utgör vattenlagen en struktur för utbyggnad där renskötselns utövare varken ingick eller representerades. Vattenlagen specificerade hur en ansökan skulle vara utformad, hur den skulle behandlas av offentliga instanser och vilka som var legitima sakägare. Efter fullgjord ansökan kungjordes projektet, sedan star-

⁴³ N. Forsgren. *Krafttag i norr. En krönika om energin från Vattenfall Mellersta Norrland.* (Vattenfall, 1992), s. 10–11.

⁴⁴ SFS 1918:523, 4 kap., § 1.

⁴⁵ SFS 1918:523, 2 kap., § 10.

⁴⁶ Beloppslatituden ökade med tiden.

⁴⁷ SFS 1918:523, 4 kap., §§ 14–15.

tade domstolen de undersökningar som bedömdes nödvändiga för att avgöra om företagets verksamhet ansågs kunna tillåtas. Sakkunniga utsågs på olika områden som vattenbiologi, isförhållanden, vintervägar, skogsbruk och flottnig. Frågor kring renskötseln rubricerades ”lappväsendet” och kom snart att behöva sina experter, vilka ofta var lappfogdarna som senare biträdde av renskötare. Ett intressant undantag är Ivar Kuorak, uppvuxen inom Sirkas lappby, som arbetade som schaktmästare vid Vattenfallsstyrelsen. Han var den som mötte vattendomstolens personal vid första synegången för Suorvadammen 1919. Kuorak anlätades också att utföra en etnologisk undersökning om de sju sjöar som skulle däckas ihop till en.⁴⁸

Efter lokala protester mot hur vatten- och fiskerätten hade tillskrivits kronan vid avvitrningen i bland annat Dearn-Gierkiesovvene (saS) Tärna-Stensele avvitringslag stiftas 1926 års vattenlag. Den skulle återbörda de utmål – fastigheter för tänkta kraftverk eller dammfästen – med tillhörande fiskerätt som staten skurit ut från hemman vid avvitrningen i Västerbottens län efter 1915. Lagen gällde alltså inte Norrbottens län. Det kan diskuteras om lagen verkligen tillämpades eftersom staten ändå behöll fastigheter för vattenreglering, något som visar sig i målet om Aapije (saS) Abelvattnets reglering och Geavmoejohka (saS) Gejmåns kraftstation.⁴⁹

Med 1928 års renbeteslag infördes en bestämmelse kring renskötelsemark som togs i anspråk för ändamål av större betydelse. Skälig gottgörelse skulle lämnas för intrånget om området var beläget ovan odlingsgränsen eller inom renbetesfjällen.⁵⁰ Det riskerade att få till följd att skogsrenskötselns marker lämnades utan kompensation. Till sammans med paragrafen som kallades tre-trean,⁵¹ där skogsrenskötseln i princip måste lämna plats för fjällrenskötseln om den behövde det, skapades en dominoeffekt inom renskötselkollektivet och det samiska samhället. Att bestämmelsen om ersättning inte följdes exemplifieras med Bårjås (saL) Porjus där flyttbete för renskötseln förlorades 1915. Vid effektutbyggnaden 1933 krävde Kammarkollegiet ersättning om 65 000 kronor till lappfonden, ett beslut som inte avgjordes innan nästa undantagande av mark skedde 1947. Då tilldömdes lappfonden 30 000 kronor. Renskötarna i de berörda byarna skulle

⁴⁸ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 87.

⁴⁹ NJA II 1926, 890; Umeå Tingsrätt, Norrbygdens Vattendomstol, Abelvattnet Ans D. 62/1963.

⁵⁰ SFS 1928:309, § 5.

⁵¹ SFS 1928:309, § 3, st. 3.

alltså inte själva hantera ersättningen utan i stället gå genom lappfogden för att få ersättning ur lappfonden.⁵²

En genomgripande förändring i vattenlagen skedde vid andra världskrigets utbrott. För att undvika att Sverige blev importberoende av kol måste den inhemska energin användas. Men inte för att elektrifiera ute i bygderna utan främst för att upprätthålla industrin. Med bibehållen industri och export av stål till Tyskland bland annat, lyckades Sverige komma genom kriget och fortsätta in i de så kallade rekordårens tillväxt, men till priset av rättsosäkerhet och kostnadsförskjutningar för vissa sakägare.⁵³ Det skedde genom en undantagslag som kom till efter förslag från Vattenfallsstyrelsen och SVKF om en snabbar hantering av vattenmål under krigstid. På tre veckor omvandlades förslaget till en tillfällig lag om tillfällig vattenreglering, här kallad krislagen.

För att få en snabb hantering av vattenkrafttillstånd var grundförutsättningen att krislagen inte fick användas för helt nya damm- eller kraftverksbyggen, utan endast för en höjning av redan existerande dammar eller flottningsdammar som togs i anspråk för vattenkraftreglering. Tillstånden skulle gälla i högst tre år och därefter kunna förlängas. Lagen skulle tas bort efter kriget. På så vis kunde den rättsosäkerhet accepteras som var förknippad med en snabb process. Fastställandet av skador sköts på framtiden och inga fiske- och regleringsavgifter utdömdes. Men i praktiken byggdes ändå helt nya dammar med hjälp av det förenklade förfarandet, omständigheter som endast tillämpades i de norra vattendomstolarna. I södra Sverige hade all befintlig vattenkraft redan utnyttjats, och under 1930-talet hade distributionsnäten kopplats samman så att elektricitet kunde produceras i norr och transporteras till konsumtionslokaler på andra platser. Flest nya dammar byggdes i Jämtland och 1942 krävde länsstyrelsen där att lagen måste ändras för att kunna fastställa skador och se till att fiske- och regleringsavgifter kunde utbetalas. Samers och renskötselns situation omnämndes inte.⁵⁴

Krislagändringar skedde i flera omgångar under 1940-talet och bidrog till att skapa högre rättssäkerhet men också till att lagen användes på det vis som inte var tillåtet, att bygga nya dammar. Lagen

⁵² Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 165.

⁵³ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 106; Å. Össbo. Back to Square One. Green Sacrifice Zones in Sápmi and Swedish Policy Responses to Energy Emergencies. *Arctic Review on Law and Politics*. 14 (2023): s. 112–134.

⁵⁴ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 116.

förändrades också för att motivera att den fick användas efter kriget vilket också var emot den ursprungliga intentionen. Nya projekt fick påbörjas fram till 1953, men redan godkända tillfälliga regleringar fick förlänga sina tillstånd med tre år i taget fram till 1962. Argumentet var att undvika elransonering. Under kriget ansökte kraftverksutbyggarna också om tillstånd för byggande av vattenkraftverk och regleringsdammar genom vattenlagen. Vattenlagsansökningarna utgör faktiskt en majoritet i de norra vattendomstolarna. Mellan 1939 och 1953 använde Vattenfallsstyrelsen och dess medaktörer krislagen vid 41 ansökningar och vattenlagen i 22 ansökningar,⁵⁵ vilket pekar på att staten i hög grad utnyttjade den rättsosäkerhet som var förknippad med krislagen. När krislagen omarbetades 1952 redovisades krislagsprojekten och det framgår att flest krislagsmål ägde rum i Norrland och att dessa mål processats under längst tid.⁵⁶

Krislagen blev allt eftersom inarbetad i vattenlagen. Tretton år av tillfälliga regleringsmöjligheter påverkade synen på hur tillståndprocessen borde gå till. Med vattenlagen 1954 infördes en förberedelseregel som en reaktion mot det stängda förfarandet med krislagen. Regeln syftade till en öppnare process där lokala myndigheter, organisationer och befolkning involverades på ett tidigare stadium än innan.⁵⁷ På förberedande informationsmöten kunde lokalbefolkningen ställa krav. Ett krav var att upprätta regionplaner som gav en överblick av utbyggnadsplanerna. Under 1950-talet började opinionen och motståndet mot vattenkraftutbyggnaderna märkas tydligare. Mobiliseringen mot exploateringen kom också från samiskt håll. Sámiid Riikkasearvi (saN) Svenska samernas riksförbund, SSR, som hade bildats 1950 tillsatte en vattenregleringskommitté 1955. Vid samma tid bildades Norrlands Naturvård där samer ingick i styrelsen. Efter andra världskrigets slut och FN:s konvention om mänskliga rättigheter 1948 riktades också uppmärksamhet gentemot hur minoriteter och urfolk påverkats av samhällsutvecklingen. Renskötsel och samisk etnicitet var något som naturskyddsorganisationer framhöll som undantagskriterier för vattenkraftutbyggnad. När Vattenfallsstyrelsen presenterade sin regionplan för Unna Julevädno (saL) Lilla Lule älv inledde flera sameföreningar och samebyar samarbeten med naturskyddsföreningar för att värna vattendrag från exploatering.

⁵⁵ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 110, 127.

⁵⁶ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 118.

⁵⁷ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 128.

Samernas folkhögskola blev ett centrum för opinionsbildning med bland annat skolans rektor Lennart Wallmark som flitig debattör jämte renskötaren Jovva Spiik.⁵⁸

Vattenkraftutbyggnadens guldålder under 1950- och 1960-talen går hand i hand med rekordåren i Sverige. Kännetecknande för dessa år är den Nordiska vattenkraftkommittén som planlade det gigantiska *Atlantprojektet*, vilket skulle vända samtliga älvar i Norrbotten till Duortnosjávri (saN) Torneträsk och vidare till Norge. På grund av internationella påtryckningar i början av 1960-talet kom projektet aldrig mer än till visionsstadiet. Med det prejudicerande målet om Malmiesjávrrie (saU) Malmesjaures reglering 1961 kunde lappbyar föra talan i vattenmål och få ersättning för renbetesmarker. Samma år slöts avtal mellan naturskyddsorganisationer på riksnivå och utbyggaraktörer kring vilka vattendrag som skulle byggas ut och vilka som skulle sparas. Avtalet kallades *Freden i Sarek* och stöddes inte av SSR. Bland annat hade Vindelälven och andra vattendrag viktiga för renskötseln offrats. SSR begärde medel för en Sameombudsman och snart togs frågan om fallrättigheter i Sameland till domstol, vilket banade väg för det så kallade Skattefjällsmålet som pågick 1966–1981. Under 1960-talet tillsattes en statlig kommitté kring renbetesmark och vattenkraft som lämnade sitt betänkande 1966. I slutet av decenniet utreddes en ny rennäringslagstiftning, vars betänkande kom 1968. Den nya rennäringslagen beslutade riksdagen om 1971. Samebyarna blev därmed ekonomiska föreningar och kunde agera på mer självständigt sätt.⁵⁹

I slutet av 1960-talet och början av 1970-talet påbörjades en mer systematisk fysisk riksplanering och allt större fokus i den allmänna opinionen riktades mot naturskydd och miljöfrågor. På grund av oljekrisen och tveksamheten inför kärnkraften kom det upp gamla planer på att bygga ut Kalixälven och Kaitumälven under arbetet med den fysiska riksplaneringen och den *Ekströmska utredningen* som lades fram 1976. En total utbyggnad skulle innebära två stora magasin i Vaehtásjáhvri (saN) Vettasjärvi och Vuotnakoski med elva kraftverk och femton mil torrlagd älvfåra. Det var främst ett region- och arbetsmarknadspolitiskt projekt.⁶⁰ Men Gáláseatnu (saN) Kalixälven kom ändå att värnas, först i riktlinjeskydd 1972, sedan i 1975 års och

⁵⁸ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 168–172.

⁵⁹ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 201–215.

⁶⁰ Vedung & Brandel, *Staten, vattenkraften och de politiska partierna*, s. 206–219.

1977 års riksplanebeslut som 1986 uppgraderades till lag. Duortnoseatnu (saN) Torne älv, Gáláseatnu (saN) Kalix älv, Bidumiedno (saP) Pite älv och Vindelälven är sedan 1993 nationalälvar skyddade i naturresurslagen och sedermera miljöbalken.⁶¹

Ersättningspraktiken

Renskötarna var på flera sätt diskriminerade i ersättningsfrågorna eftersom ersättningarna var utformade för de näringar som fanns inskrivna i vattenlagen. Ersättningar i reella värden var svåröversatta mellan jordbruket och renskötseln, men det fanns också en ovilja att tillerkänna renskötseln kompensationsmark eller kompensationsskog. Det kunde visa på att samernas rättigheter var starkare än en bruksrätt och skulle kunna innebära att renskötselkollektiv kunde bli fastighetsägare. Jordbrukare hade inte heller rätt till kompensationsmark utan särskilda avtal, men de kunde däremot agera enskilt och självständigt utan förmynderi från lappväsende, länsstyrelse och kammarkollegium som företrädde staten som markägare. Inte heller kunde renskötseln flyttas till annat område och i de fall renskötseln skulle anvisas nya fiskesjöar måste de ligga på rätt ställe för att inte merarbete skulle uppstå.⁶² Merarbete var en aspekt som kraven på ersättning ofta handlade om. Bolagen saknade kunskap om hur renarna påverkades och reagerade, samt att anvisningar till nya områden ledde till ökad arbetsinsats för renskötarna. I vissa fall argumenterade bolagen för att ”den gode renskötaren” minsann skulle klara att hålla ordning på sin hjord.⁶³

Det mest anmärkningsvärda om renskötarnas rättsposition i förhållande till andra aktörer var att renskötseln aldrig skrevs in som en näring att ta hänsyn till i vattenlagen. Osynliggörandet förflyttade renskötselns utövare bort ifrån arenan där övriga sakägare hade en självklar plats. Renskötarnas rättsställning blev på så vis svagare än jordbrukarens och fiskerieringens utifrån statens utformade bruksrätt, en bruksrätt som för arrendatorer gav ut ersättning för mark till enskilda men inte till renskötare.⁶⁴ Parallellt skedde också det motsatta. Statens

⁶¹ Vedung & Brandel. *Staten, vattenkraften och de politiska partierna*, s. 390, 408, 416.

⁶² Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 243.

⁶³ Umeå Tingsrätt, Abelvattnet, s. 576.

⁶⁴ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 69; SFS 1918:523, 9 kap. § 52.

företrädare övervakade och förde talan för renskötselns behov i vattenkraftutbyggnadsfrågor.

Vattenkraftutbyggnadens följder

Vattenkraftutbyggnadens allmänna standardhöjning i samhället nådde även samerna. Men frågan är på vilket sätt och när. I denna del beskrivs en del av följderna⁶⁵ av den svenska utbyggnaden med exempel från olika delar av Sápmi. Den första storskaliga statliga utbyggnaden i renskötselområdet skedde vid Bårjås (saL) Porjus. Värt att betona är att Hissmofors kraftverk i Jämtland byggdes redan 1897 av ett aktiebolag⁶⁶, och Syöldata (saU) Skellefteå kommun byggde Finnfors kraftverk 1908.⁶⁷

Bårjås och Suorvvá

Bårjås (saL) Porjus var från början ett samiskt nybygge där det bodde åtta personer 1908, innan kraftverksplanerna påbörjades. Redan 1911 var det över 2 000 som arbetade i området och bygget har beskrivits som en av Sveriges största arbetsplatser vid den tiden.⁶⁸ En järnväg drogs mellan Bårjås (saL) Porjus och Våhtjer (saL) Gällivare, vilket fick stor inverkan för renskötseln i dåvarande Sirkas och Sörkaitums lappbyar, i dag Sirges respektive Unna tjerusj samebyar. Uppdämningen och isförhållandena vid Bårjås (saL) Porjus hindrade renarnas naturliga flyttväg.⁶⁹ Vattenrätten hade genom avvittringen tillskrivits kronan 1890 under förbehållen att kunna användas för ”farleders öppnande, sjöars uttappning, ovanför belägna ägors befrielse från öfversvämningar m.m.”⁷⁰ Att kraftverket täppte till farleder och översvämde ägorna verkade vid tidpunkten vara mindre viktigt och kan ses som en omskrivning av historiska överenskommelser. Den samiske nybyggaren Erik Abraham Olofsson Rim startade en

⁶⁵ För andra följder se Öhmans kapitel. Den här antologin.

⁶⁶ Vattenfall, *Innan Vattenfall fanns* <https://historia.vattenfall.se/stories/en-ny-vardag-med-el/innan-vattenfall-fanns> (hämtad 2024-03-22).

⁶⁷ Skellefteå Kraft. *Varde Ljus. Historien om Skellefteå Kraft*. (Skellefteå kommun, 1995), s. 13–23.

⁶⁸ Åsa Össbo. Hydropower company sites. A study of Swedish Settler colonialism. *Settler Colonial Studies* 13:1 (2023): s. 115–132.

⁶⁹ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 79–80.

⁷⁰ Riksdagstryck, prop. 1910:119, s. 68.

rättslig process mot Vattenfallsstyrelsen om fallrätten. Målet som prövades ända upp i Svea hovrätt, resulterade i att Olofsson Rim för-lorade.⁷¹

Tillkomsten av Porjus kraftverk är sammankopplad med malm-brytningen i Giron (saN) Kiruna och andra industrisatsningar i om-rådet, bland annat Njoammelsasskam (saL) Harsprångets kraftverk som lades i malpåse i samband med fredskrisen i början av 1920-talet. Vad som genomfördes var emellertid Suorvadammen och den första uppdämningen av de sju sammanlänkade sjöarna till ett stort magasin kallat Áhkájávrrre (saL) Akkajaure. Det var den första i en rad av däm-ningar för att förse nedströms belägna kraftverk med vattenmäng-der.⁷² Målet om första Suorvaregleringen blev också premiär för den nya vattenlagens tillämpning i ett erkänt renskötselområde och även ett intrång i en nationalpark. I ansökan skrivs en diffus äganderätt in för kronan:

De fastigheter, å vilka dammbyggnaderna äro avsedda att utföras, äro belägna inom Stora Sjöfallets nationalpark och utgöras i likhet med de fastigheter, som i övrigt beröras av anläggningen, av oavvittrade, Kronan tillhöriga, ovan odlingsgränsen (...) belägna marker.⁷³

Samernas rätt sågs som en nyttjanderätt, de fick endast ersättning för lös egendom. Ersättningen till samerna togs från regleringsmedlen något som gav en fördelaktig balansering för statsverket eftersom kronan genom avvittringen i området tillskrivit sig rätten till marken. En avvikande mening framfördes av Kammarkollegiets Tom Wohlin som framhöll att renskötarnas rätt inte kunde ses som ett *precario*-bruk, det vill säga att rätten var så stark att kronan inte kunde säga upp den eller disponera den. Wohlin menade att intrång på renskötarnas rätt måste ses som intrång på egendom tillhörig annan. Men Vatten-domstolen följde inte Wohlins linje. I stället fick en tolkning baserad på kollektivisering av renskötseln som en enhet över hela landet och en föreställning om renskötande samer som ett kollektiv med knapp nyttjanderätt ett genomslag i rättsprocessen. Staten gavs genom tolk-ningen rätt att disponera över vissa av samernas rättigheter. Konse-kvensen blev att samernas förluster inte sammanställdes och avräkna-des mot nyttan av företaget enligt den ekonomiska tillåtlighetsregeln. Ersättning för förlorat renbete gick inte till dem som berördes, utan

⁷¹ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 77.

⁷² Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 85.

⁷³ Umeå Tingsrätt, Suorva, s. 1–2.

till den dåvarande lappfonden för att användas för hela landets renskötsel och efter myndighetsbeslut.⁷⁴

Första Suorvaregleringen hade visserligen mindre social och miljömässig påverkan än de följande regleringarna,⁷⁵ men visar hur ett vattendrag, när det väl har byggts ut en gång, kan utnyttjas till yttersta gränsen och fullständigt transformeras och industrialiseras. Tre eller fyra dämningar följde – beroende på hur de tillfälliga dämningarna som utfördes under 1940-talet ska räknas. Fiskesamerna längs Stuor Julevädno (saL) Stora Lule älvs källsjöar uppmärksammades visserligen i den andra Suorvaregleringen 1937. Då var fisket av stor betydelse på grund av de katastrofala vintrar som minskat renhjordarna under 1930-talet. Det var ett motiv för Kammarkollegiet att underställa beslutet till regeringen.⁷⁶

En praxis som etablerades vid första Suorvaregleringen var att bekosta ersättningen för förlorad renbetesmark med regleringsavgifter. Det blev ekonomiskt ohållbart vid den tredje dämningen vars tillstånd bedömdes under krislagen och förnyades tillfälligt i över 20 år. Eftersom nya sakägare efterhand kom till under den långa perioden försvårades ersättningsfrågan.⁷⁷ Den Löwingska domen var en deldom som beslutades 1958 i vattenmålet om den tredje Suorvaregleringen där samernas nyttjanderätt jämfördes med äganderätt. Samerna skulle ersättas som om de ägde marken. Pengarna betalades in till lappfonden, under en särskild titel för användning inom Váhtjer (saL) Gällivare och Jåhkåmåhkke (saL) Jokkmokks socknar. Det var något nytt med personliga ersättningar för försämrade försörjningsmöjligheter inom renskötseln och fisket. Regleringen fick sitt tillstånd 1963 men året därpå ändrade Vattenöverdomstolen domen efter en överklagan från Kammarkollegiet. Den skrivning som försäkrat att markersättningen skulle gå till åtgärder för renskötseln och till samer inom de berörda socknarna gällde inte längre.⁷⁸

Det visar hur staten genom lappfonden, devalverar samers rätt till att fullt ut ha äganderätt till sina marker. Förfarandet upprepades men förvärrades efter den fjärde regleringen. Efter överklagande av Skatteverket fick samerna betala tillbaka en stor del av den ersättning

⁷⁴ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 89.

⁷⁵ Hanes. *Vaisaluokta 100 år*, s. 102–106.

⁷⁶ Riksarkivet, Landsarkivet Härnösand, Lappfogden i Norrbotten Östras Arkiv, FXVI:51, Vattenrättsdomare F. Löwing till Kungl Maj:t. 12/8 1957. 14.

⁷⁷ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 133, 153–154.

⁷⁸ Hanes. *Vaisaluokta 100 år*, s. 43–44; NJA 1965, s. 492.

de fått genom ett avtal med Vattenfallsstyrelsen som restskatt. Samerna, som hade vunnit i länsrätten, förlorade i högre instans då kammar-rätten bedömde att de inte ägde marken.⁷⁹

När fjärde regleringen presenterades såg många samer att gränsen var nådd. Paulus och Inger Utsi diktade: ”deras behov har ingen gräns.”⁸⁰ Mot bakgrund av de standardhöjningar som samhället i stort genomgått var udden välriktad mot ett majoritetssamhälle långt bort från Övre Stor Lule. Vaisaluokta-samerna och de bofasta samerna i Soahkenjårgga (saL) Björkudden, vid nedströms belägna sjön Langas, fick inte del av elektrifieringen förrän långt senare. Björkudden fick el på 1980-talet men Vaisasamerna har fortfarande inte någon framdragen el. De har själva fått ordna dieselaggregat och solpaneler.⁸¹ Hjalmar Öberg i Soahkenjårgga (saL) Björkudden vittnar om förhållandet 1979 i ett tv-program: ”Hade det varit något till kommunerna här, så hade det ju varit deras första uppgift att säga att: ni ska elektrifiera upp efter de berörda bygderna.”⁸²

Nog kunde utbyggnaderna av vattenkraften även föra med sig viss positiv förändring i renskötarfamiljernas slitsamma vardag. Men byggandet av distributionsnät för el och anläggande av vägar för dammbyggena orsakade ofta ytterligare problem som fortfarande ger återverkningar.⁸³ Kompensationer i form av vägar och broar för flyttningen mellan årstidslanden, erbjudande om elektrifiering, telefonförbindelser och möjlighet till säsongsmässiga lönearbeten⁸⁴ är några konsekvenser av en påtvingad anpassning till nya villkor när samers rättigheter åsidosatts.⁸⁵ Dessutom ledde det till generationsöverförd sorg, förlust av land och kunskaper kopplade till markområden samt minskad möjlighet att bedriva och utveckla renskötseln. Till det kan läggas de snåriga avtal som gav mer restskatt än ekonomisk kompensation.⁸⁶

⁷⁹ Hanes. *Vaisaluokta 100 år*, s. 102; Å. Össbo. 'A constant reminder of what we had to forfeit'. Swedish Industrial colonialism and intergenerational effects on Sámi living conditions in Upper Stuur Julevädno. *International Journal of Critical Indigenous Studies* 14:1 (2021): s. 17–32; Å. Össbo. Som en skänk från ovan eller skada på kredit? I R. Nilsson, M. Rohdin & U. Mörkenstam (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024), s. 208–236.

⁸⁰ P. Utsi & I. Utsi. *Gielat Gielain*. (Porjus, 1980.)

⁸¹ Össbo, Som en skänk från ovan, s. 228; Össbo. 'A constant reminder'.

⁸² Össbo. Som en skänk från ovan, s. 227.

⁸³ Össbo. 'A constant reminder'.

⁸⁴ Hanes. *Vaisaluokta 100 år*, s. 44.

⁸⁵ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 155.

⁸⁶ Össbo. 'A constant reminder'; Össbo. Som en skänk från ovan, s. 229–232.

Flera samiska grupper drabbades

Det finns flera exempel på hur olika samiska grupper drabbades och några ska nämnas här. Samer som blivit jordbrukare drabbades när sjöar dämades i deras bygd, Dearnä (saS) Tärna är ett tydligt exempel som vi ska återkomma till. Ett annat är från Norrbottens län där länsstyrelsen utredde under tidigt 1910-tal hur arrendelägenheter kunde byggas i Árjepluoŋve (saU) Arjeplog, utan att hindra framtida vattenkraftutbyggnad i renbetesområdena. Utredaren var J.O. Holm, blivande lappfogde i Norrbotten.⁸⁷ I Árjepluoŋve (saU) Arjeplog uppläts sådana marker oftast till samer som lämnat renskötseln. Enligt avtalet var de tvungna att tåla ett intrång från dämningen av Sädvájávrr (saU) Sädvajaure. Dessa arrendatorer fick vissa av sina ersättningar endast genom en akt av välvilja från det utländska bolag som byggde ut vattenkraften.⁸⁸

I takt med att betesmarkernas yta minskade ökade trycket på skogssamernas områden. Det blev en dominoeffekt som skapade slitningar inom det samiska samhället och inom renskötarsamhället. Myndigheter och lagstiftningen prioriterade fjällrenskötseln. Vattenfallsstyrelsen använde renbeteslagens och vattenlagens bestämmelser när det gällde skogssamisk renbetesmark för att undvika att ersätta marken vid Vargforsens planerade kraftstation 1957. Marken var belägen nedanför odlingsgränsen och Vattenfallsstyrelsen ansåg därför att ersättningsplikten inte gällde. Gustaf Park påpekade i *Samefolkets Egen Tidning* att om paragrafen användes: ”vore det därmed fastslaget att rensamerna är rättslösa medborgare i vårt svenska folkhem.”⁸⁹

Samisk opinion och opposition

Under 1950-talet ökade vattenkraftutbyggnaden dramatiskt i norra Sverige. Som en följd bildades olika organisationer och kommittéer för att skydda naturmiljöerna och lokalbefolkningens rättigheter vid utbyggnad av vattendragen. Naturskyddslagstiftningen ändrades 1952 vilket gjorde det möjligt för ideella organisationer som Samfundet

⁸⁷ Riksarkivet, Landsarkivet Härnösand, Lappfogden i Norrbotten norras arkiv, BI:1, Skrivelse till Konungen med förslag till åtgärder angående upplåtande av odlingslägenheter, 1915-12-18, Skrivelse till Konungen från J.O. Holm, A. Montell, H.E. Svenonius, 1916-01-12.

⁸⁸ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 149, 243.

⁸⁹ G. Park. Ett remissyttrande ang. tillämpningen av 5 § renbeteslagen. *Samefolkets Egen Tidning* 4 (1957), s. 6.

för Hembygdsvård och Svenska Naturskyddsföreningen att agera som sakkunniga och remissinstanser för frågor om landskapsvård och naturskydd.⁹⁰ Trots samisk mobilisering kring sjöregleringarna omnämndes inte samer och renskötseln med ett ord i utredningen *Norrländska vattenkraftfrågor* som tillsattes 1955 och lämnade sitt betänkande 1957. Länsstyrelsen utredde vattenkraftutbyggnadens inverkan på renskötseln inom Västerbottens län mellan 1955 och 1960.⁹¹ En motsvarande utredning kring renskötselns förhållande till utbyggnaderna i Unna Julevädno (saL) Lilla Lule älv kom 1960.⁹²

Vattenlagen hade alltså ändrats och allmänheten hade fått viss insyn i domstolsmål som gällde vattenkraftutbyggnader. Lokalbefolkningens önskan att få veta mer om planerna kring Giertiejaevire (saS) Gardikens reglering framkom på ett informationsmöte i Dearn (saS) Tärnaby i februari 1955. Vattenfallsstyrelsen presenterade därmed för första gången en mer övergripande regionplan 1956. I *Regionplan för vattenkraftutbyggnader i Tärna kommun* underströk Vattenfall att planen inte var definitiv. Den skulle ändå ”ge en riktig uppfattning om den inverkan på olika intressen inom kommunen, som vattenkraftutbyggnaderna kan komma att medföra.” Vattenfall uttalade i planen att: ”Renskötseln kommer endast i mindre omfattning att påverkas av utbyggnaderna och på sådant sätt, att verkningarna kan förebyggas eller kompenseras.”⁹³ Vattenfall konstaterade att fisket i flera fall skulle ”spolieras” och att fisket var viktigt för renskötande samer.

Enligt Tärnaplanen skulle sjön Aapije (saS) Abelvattnet regleras tio meter och ha en volym av 250 kubikmeter. I den efterföljande utredningen om inverkan på renskötseln i Västerbottens län undersöktes hur en tänkt tio meters reglering av sjön skulle påverka renskötseln i dåvarande Vapstens lappby. När Vattenfallsverket och fyra andra kraftverksägare höll ett informationsmöte i Dearn (saS) Tärnaby 1963 kring Aapije (saS) Abelvattnets reglering närvarade ett 40-tal ortsbor. Dämningen presenterades bli över tolv meter, men ändå användes den befintliga utredningens konsekvensbeskrivning.⁹⁴ Utredningen pekade på konsekvenser som förstörda flyttleder, renar som troligen skulle ströva in i Norge och ett förstört fiske även för de

⁹⁰ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 168.

⁹¹ H.Ritzén. *Vattenkraftutbyggnadsföretags inverkan på renskötseln inom Västerbotten län*. (Länsstyrelsen 1960.)

⁹² Riksarkivet, Landsarkivet Östersund, Lappfogdens i Jämtlands läns arkiv, FX:5.

⁹³ Folkrorelsearkivet Umeå, Norrlands Naturvärns arkiv, Regionplan Tärna, s. 14.

⁹⁴ Umeå tingsrätt, Abelvattnet, s. 30.

samer som bodde nedströms vid Bearhkoejaevrie (saS) Övre Björkvattnet.⁹⁵

I Tärnaområdet var nybyggeskolonisationen till stor del samisk. Samer praktiserade en kombinationsnäring av renskötsel, jakt, fiske och jordbruk, vilket komplicerar en uppdelning mellan nybyggare och samer.⁹⁶ Sedan 1930-talet finns det två samiska grupper i området eftersom staten tvångsförflyttade samer från Gárasavvon (saN) Karesuando till Dearn (saS) Tärna. Enligt lappväsendet var samerna som redan bodde i Dearn (saS) Tärna och var renskötare få och hade redan till viss del övergått till jordbruk. De två grupperna talade olika samiska språk och skötte sina renar på olika sätt.⁹⁷ När vattenmålet börjar 1963 gör flera aktörer skillnad mellan renskötarna och de boende kring Bearhkoejaevrie (saS) Övre Björkvattnet. Renskötarna betraktades som närboende och Björkvattsbornas fiske och gamla traditioner kring Aapije (saS) Abelvattnet hörsammades inte.⁹⁸

I kombination med en kännedom om att inte ha tillmötesgått renskötseln i tidigare vattenmål och en strategi att hålla kostnaderna nere genom att avskriva så många sakägare som möjligt, skapade utbyggarnas behandling av aktörerna i målet konsekvenser som förutspåddes av en renskötare redan vid informationsmötet.⁹⁹ Konflikterna mellan de samiska grupperna i Vapsten har ökat över tid och lett till en rättegång om renskötselrätten i området. Båda sidor hänvisar till vattenregleringarna och i synnerhet förfarandet kring Aapije (saS) Abelvattnet¹⁰⁰ som bidragande omständigheter. Det visar ytterligare en konsekvens av det externa tryck som exploateringar kan utgöra.

Mark som ersättning byts mot rationalisering

Den lag som tidigare nämnts som krislagen fick en utbredd användning i Jämtlands län. Det var det enda länet där krislagen användes oftare än den vanliga vattenlagen under 1939–1950.¹⁰¹ Många sjöar som bedömdes utifrån krislagen i Jämtland saknade dämningar sedan

⁹⁵ Ritzén. *Vattenkraftutbyggnadsföretags inverkan*, s. 94, 120–121.

⁹⁶ P. Moritz. *Fjällfolk. Livsformer och kulturprocesser i Tärna socken under 1800- och 1990-talen*. (Umeå universitet, 1990.)

⁹⁷ P. Lantto. The Consequences of State intervention: Forced Relocations, and Sámi Rights in Sweden 1919–2012, *Estonian Literary Museum* 8:2 (2014): s. 62, 67.

⁹⁸ Umeå tingsrätt, Abelvattnet, s. 392.

⁹⁹ Umeå tingsrätt, Abelvattnet, s. 46.

¹⁰⁰ Lycksele tingsrätt, TR-T-329-17 Dom 2020-02-28, s. 13, 55, 68–69.

¹⁰¹ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 111.

tidigare. Därför blev de sakägare som berördes av utbyggnaden först långt i efterhand föremål för den rättssäkerhet som vattenlagen inneburit men som krislagen saknade. En av dessa regleringar gällde Buvriejaevrie, Mealhka och Kroessejaevrie (saS) – Burvattengruppen, tre sjöar som dämades 1942 efter krislagens bestämmelser och där tillståndet förnyades ända in på 1960-talet. Förlusten av renbetesland togs inte med i beräkningen av skadad mark. Beräkningen skedde i stället vid ett tillfälle när ingen företrädare för renskötseln var närvarande. En jägmästare uttalade att ”marken däruppe är ej så dyr.”¹⁰² Även om den samiska opinionen mot vattenkraftutbyggnad blev tydlig under 1950-talet återfinns kritiska samiska röster i vattendomstolens syneprotokoll och även i andra sammanhang. Exempelvis vid 1942 års översyn av en utredning kring samiska frågor från 1930. Renskötare Lorentz Fjällberg från området kring Buvriejaevrie (saS) Burvattnet underströk där att ersättningar skulle gå till enskilda samer i stället för till den statliga lappfonden.¹⁰³

Den allmänna diskussionen kring vattenmål under 1940-talet genomsyrades av ersättning i reella värden. För renskötseln borde det ha inneburit nytt betesland. Trots det föreslog inte lappfogden att samerna skulle erbjudas nya betesmarker. Med Burvattenregleringen konstaterades endast att ”renskötaren inte får någon ny nyttighet”.¹⁰⁴ När renskötare krävde mark i ett senare vattenmål fick de avslag. Vid Sipmesjaevrie (saS) Sippmikken i Jämtland 1946 förstördes året-runtmarker för Frostviken Mellersta lappby i dag Ohredahke sameby. Kammarkollegiet föreslog att byn skulle få bete i kompensation på andra marker som det sökande bolaget ägde. Byaordningsmännen önskade tillgång till marker väster om sjön året runt där de sedan tidigare hade sedvanerätt. Byn fick det bekräftat i en dom 1947, men när ett nytt bolag tog över kraftanläggningen i Sippmikkbäcken ansåg de nya ägarna att samerna inte hade några marker i området. Ohredahke sameby hade 2014 ännu inte fått några kompensationsmarker till följd av regleringen.¹⁰⁵ Att ge mark i kompensation ansågs svårt eller omöjligt eftersom det egentligen inte fanns någon ytterligare mark tillgänglig, utom i just Jämtland och Härjedalen där privatägda områden

¹⁰² Östersunds tingsrätt, Mellanbygdens vattendomstol, Ans.D. 37/1942, band II, Protokoll 1944-09-05, s. 277.

¹⁰³ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 143.

¹⁰⁴ SFS 1928:309, §5; citat från Riksarkivet, Lappfogden i Norrbotten Östras Arkiv, FXVI:50:

L. Berglöfs PM angående ersättningar, 1947-03-06.

¹⁰⁵ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 158.

ligger sida vid sida med renbetesfjällen. I Lappland är all mark ovan odlingsgränsen i princip åretruntmarker för renskötseln.

På 1960-talet utreddes vattenkraftutbyggnadens inverkan på renbetesmarkerna. Då prövades tanken att öppna ”nya” områden för renskötsel. Det var i själva verket gamla renskötselområden som skulle köpas ut från de hemman som de numera tillhörde. Därefter skulle de kunna användas för skogssamisk renskötsel i Västerbottens län. Utredningen kom fram till att nya marker inte behövdes eftersom renantalet inte hade behövt minska. Myndigheterna förbisåg paradoxen att trots mekanisering och rationaliseringsåtgärder kunde det totala antalet renar inte utökas. Ett större innehav av renar blev en förutsättning för att en renskötare skulle kunna vara kvar i näringen eftersom mekaniseringen ökade kostnaderna. Mekaniseringen var både en följd av teknikutvecklingen och av fragmenterade betesområden. Samerna fick flyttvägar förstörda i skuggan av vattenkraft- och samhällsutbyggnaden. Samtidigt ökade behovet av större båtar för säkrare båt fart i de reglerade sjöarna.¹⁰⁶

Den ständigt pågående utslagningen från renskötseln har påpekats i tidigare forskning.¹⁰⁷ Den blir än tydligare genom vattenkraftens inverkningar. Utredningen om renbetesmarkerna föreslog att renskötselutövare med ett lågt antal renar skulle erbjudas avgångsvederlag om de lämnade renskötseln. Övergångsbestämmelser om avgångsvederlag infördes i rennäringslagen 1971.¹⁰⁸ Genom lagstiftningen syns en statlig strategi om successiv begränsning av renskötseln och ökad statlig kontroll över marken som liknar andra bosättarkoloniala projekt. I ett vidare perspektiv för strategin med sig färre samiska rättighetsinnehavare. Det kan jämföras med hur staten behandlade skötesrensystemet, där icke-renskötande samer och icke-samer fick ha renar i vård hos renskötare. I den statliga strategin att säkra renskötseln som en samisk näring under 1910- och 1920-talen begränsades icke-samiskt renäggande och även för samer som inte på heltid arbetade med renskötsel. Många renskötande samer befarade att det lokalt skulle få konsekvenser för relationerna mellan olika grupper.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 159–160.

¹⁰⁷ A. Amft, *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus och etnicitetsperspektiv*. (Umeå universitet, 2000), s. 62.

¹⁰⁸ Össbo, *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 160, 223.

¹⁰⁹ Nordin, *Relationer i ett samiskt sambälle*, s. 94–95.

Avslutande ord och rekommendationer

Svenska staten har i rollerna som utbyggaraktör, utbyggnadsfinansiär, lagstiftare, markförvaltare, övervakare av renskötseln och tillståndsmyndighet för vattenkraftutbyggnad ett ansvar för de negativa konsekvenserna som utbyggnaden haft för det samiska samhället. Osynliggörandet av samer i lagstiftning och processer kring markanvändning har lett till en rättsosäkerhet.

Hur samer och övrig lokalbefolkning påverkades av avvittringsprocessen och dess förändringar över tid behöver undersökas närmare för att bygga en förståelse kring de markkonflikter som finns i norra Sverige i dag. Även vattenlagen från 1926 behöver följas upp. Konsekvenserna av tidigare bosättnings- och markpolitik har skapat olika grupper av sakägare med motstridiga intressen och rättigheter. Det har många gånger lett till konflikter som märks tydligt än i dag, i synnerhet när frågor om resursutvinning och energiutbyggnad aktualiseras men också gällande jakt, fiske och friluftsliv. Att följa upp de långdragna processer som sakägare drabbades av på grund av uppskjutna skadeinventeringar under krislagen skulle kunna vara en del av en försoningsprocess med samer och övrig befolkning i norra Sverige. I synnerhet vore det viktigt mot bakgrund av den kommande omprövningsprocessen för befintliga vattendomar.

En följd av statlig politik och ersättningspraktik är att människor som levde med vattenkraftens skadeverkningar ofta fick sina livsvillkor omstöpta till förmån för behovet av elektricitet på andra platser. Det visar sig bland annat i hur statliga Vattenfall många gånger protesterat mot eller prutat ner närboendes ersättningsanspråk och även försämrat de avtal som erbjudits.

Mot den ovannämnda bakgrunden behöver de samiska utvecklingsmöjligheterna och det samiska självbestämmandet som förhindrats belysas och stärkas i relation till skrivningen i grundlagen. Lagen säger att samiska folkets möjligheter att behålla och utveckla sitt kultur- och samfundsliv ska främjas. Där är renskötseln en avgörande ingrediens, vars utveckling behöver säkras.

Referenser

- Almqvist, J-E. Det norrländska avvittringsverket. *Svenska lantmäteriet* del I. (Lantmäteristyrelsen, 1928.)
- Amft, A. *Sápmi i förändringens tid. En studie av svenska samers levnadsvillkor under 1900-talet ur ett genus och etnicitetsperspektiv.* (Umeå universitet, 2000.)
- Avvittringarna i lappmarkerna.* Information från Justitiedepartementet. (Stockholm, 1990.)
- Bengtsson, B. Samernas rätt i ny belysning. *Svensk juristtidning* 2 (1990): s. 138–142.
- Broberg, O. & Rönnbäck, K. Aednan och bolaget. *Historisk Tidskrift* 140:3 (2020): s. 476–497.
- Dale, E. Anopticism: Invisible Populations and the Power of Not Seeing. *International Journal of Historical Archaeology* 23 (2019): s. 596–698.
- Folkrörelsearkivet Umeå, Norrlands Naturvärns arkiv, *Regionplan Tärna.*
- Forsgren, N. *Krafttag i norr. En krönika om energin från Vattenfall Mellersta Norrland.* (Vattenfall, 1992.)
- Hanes, G. *Vaisaluokta 100 år.* (Vaisa sameförening, 2001.)
- Jakobsson, E. *Industrialisering av älvar. Studier kring svensk vattenkraftutbyggnad 1900–1918.* (Göteborgs universitet, 1996.)
- Kihlander, S. *När tiden byttes ut. Norra Jämtland och industrialiseringsprocessen 1850–1906.* (Nordic Academic Press, 2021.)
- Kommittébetänkande 1907:5, II.
- Korpijaakko-Labba, K. *Om samernas rättsliga ställning i Sverige-Finland.* (Juristförbundets förlag, 1994.)
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering 1900–1950.* (Umeå universitet, 2000.)
- Lantto, P. *Lappväsendet. Implementeringen av svensk samepolitik 1883–1971.* (Umeå universitet, 2012.)
- Lantto, P. The Consequences of State intervention: Forced Relocations, and Sámi Rights in Sweden 1919–2012, *Estonian Literary Museum* 8:2 (2014): s. 53–73.

- Lundmark, L. *Samernas skatteländ under 300 år*. (Institutet för rätts-historisk forskning, 2006.)
- Lycksele tingsrätt, TR-T-329-17. Dom 2020-02-28.
- Marklund, B. *Muonio. En historievetenskaplig undersökning av en skogssamisk koncessionssameby*. (Sametinget, 2021.)
- Miljö- och energidepartementet *PM Vattenmiljö och vattenkraft*. (2017.)
- Moritz, P. *Fjällfolk. Livsformer och kulturprocesser i Tärna socken under 1800- och 1990-talen*. (Umeå universitet, 1990.)
- Motion 1993/94:BO405.
- Motion 1993/94:BO419.
- Nordin, Å. *Relationer i ett samiskt samhälle. En studie av skötesren-systemet i Gällivare socken under första hälften av 1900-talet*. (Umeå universitet, 2002.)
- Norstedt, G. Det förlorade landet. Om skogsrenskötseln på de uppdelade markerna nedanför odlingsgränsen. I Larsson, L-G., Rydving, H., & Svanberg, I. (red.) *Samer i söder* (Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala, 2022), s. 151–172.
- NJA II, *Nytt Juridiskt Arkiv* 1926, 890.
- NJA II, *Nytt Juridiskt Arkiv* 1965, 492.
- Ostler, J. Locating Settler Colonialism in Early American History. *The William and Mary Quarterly*. 76:3 (2019): s. 443–450.
- Ostler, J. & Shoemaker, N. Settler Colonialism in Early American History: Introduction. *The William and Mary Quarterly*. 76:3 (2019): s. 361–368.
- Park, G. Ett remissyttrande ang. tillämpningen av 5 § renbeteslagen. *Samefolkets Egen Tidning* 4 (1957).
- Prop. 1906:166 *Angående åtskilliga med den pågående avvittringen inom Västerbottens läns lappmarker sammanhängande förhållanden*.
- Prop. 1910:119. *Angående uppförande af en elektrisk kraftstation vid Porjusfallen i Stora Lule älf gifven Stockholms slott den 4 april 1910*.
- Prop. 2017/18: 254. *Vattenmiljö och vattenkraft*.
- Päiviö, N-J. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt. En rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet av 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011.)

- Riksdagen, Fråga 1999/00:249.
- Riksarkivet, Landsarkivet Östersund, Lappfogdens inom Jämtlands arkiv, FX:5.
- Riksarkivet, Landsarkivet Härnösand, Lappfogden i Norrbottens Östra arkiv, FXVI:51.
- Riksarkivet, Landsarkivet Härnösand, Lappfogden i Norrbottens Östra arkiv, FXVI:50.
- Riksarkivet, Landsarkivet Härnösand, Lappfogden i Norrbottens Norra arkiv, BI:1.
- Ritzén, H. *Vattenkraftutbyggnadsföretags inverkan på renskötseln inom Västerbotten län* (Länsstyrelsen, 1960.)
- Rumar, L. Avradslanden, skattefjällen och avvitrningen i Jämtlands län. Lundmark, L. & Rumar, L. (red.) *Mark och rätt i Sameland* (Institutet för rätthistorisk forskning, 2008), s. 179–196.
- Rumar, L. *Historien och Härjedalsdomen. En kritisk analys*. (Umeå universitet, 2016.)
- SFS 1918:523. *Vattenlag*.
- SFS 1928:309. *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige*.
- Skellefteå Kraft. *Varde Ljus. Historien om Skellefteå Kraft*. (Skellefteå kommun 1995.)
- SOU 1922:10. *Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*.
- SOU 2013:69. *Ny tid, ny prövning. Förslag till ändrade vattenrättsliga bestämmelser*.
- SOU 2014:35. *I vått och torrt. Förslag till ändrade vattenrättsliga bestämmelser*.
- SOU 2023:68. *Som om vi aldrig funnits. Exkludering och assimilering av tornedalingar, kväner och lantalaiset*.
- Stenberg, K. & Lindholm, V. *Dat läh mijen situd – Det är vår vilja! En vädjan till svenska nationen från samefolket*. (Östersund, 1920.)
- Stenman, L. *Avvittringarna i Västerbottens län lappmarker* Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 1983.)
- Stenman, L. *”Avvittringen i Västerbottens län lappmarker”: bearbetning och komplettering av doktorsavhandling*. Forskningsrapport. (Sámi vuogatvuodalihttu, 2014.)

- Törnlund, E. & Östlund, L. Floating Timber in Northern Sweden: The construction of Floatways and Transformation of Rivers. *Environment and History*. 8:1 (2002): s. 85–106.
- Umeå Tingsrätt. *Norrbygdens Vattendomstol*, Ans.D. 3/1919. Suorva.
- Umeå Tingsrätt. *Norrbygdens Vattendomstol*, Ans D. 62/1963. Abelvattnet.
- Utsi, I & Utsi, P. *Giela Gielain*. (Porjus, 1980). Vattenfall. *Innan Vattenfall fanns*. <https://historia.vattenfall.se/stories/en-ny-vardag-med-el/innan-vattenfall-fanns> (hämtad 2024-03-22).
- Vedung, E. & Brandel, M. *Staten, vattenkraften och de politiska partierna* (Nya Doxa, 2001).
- Wolfe, P. Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*. 8:4. (2006): s. 387–409.
- Öhman, M-B. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidsskrift for kjønnsforskning*. 45:4 (2021): s. 197–214.
- Össbo, Å. *Nya vatten, dunkla speglingar. Industriell kolonialism genom svenska vattenkraftutbyggnad i renkötselområdet 1910–1968*. (Umeå universitet, 2014.)
- Össbo, Å. 'A constant reminder of what we had to forfeit'. Swedish Industrial colonialism and intergenerational effects on Sámi living conditions in Upper Stuvor Julevädno. *International Journal of Critical Indigenous Studies* 14:1 (2021): s. 17–32.
- Össbo, Å. Back to Square One. Green Sacrifice Zones in Sápmi and Swedish Policy Responses to Energy Emergencies. *Arctic Review on Law and Politics*. 14 (2023): s. 112–134.
- Össbo, Å. Hydropower company sites. A study of Swedish Settler colonialism. *Settler Colonial Studies* 13:1 (2023): s. 115–132.
- Össbo, Å. Som en skänk från ovan eller skada på kredit? I Nilsson, R., Rohdin, M. & Mörkenstam, U. (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet 2024), s. 208–236.
- Östersunds tingsrätt. *Mellanbygdens Vattendomstol*, Ans.D. 37/1942. Burvattengruppen.

Lule älv – samiska perspektiv på etnosvensk teknikenationalism och vattenkraftexploateringar

May-Britt Öhman

Inledning

Vattenkraftutbyggnaden för elproduktion inleddes i södra Sverige i slutet av 1800-talet.¹ I början av 1900-talet tillkom de tre stora av staten ledda vattenkraftutbyggnaderna Olidan, Trollhättan, i Göta älv 1906–1910, Älvkarleby i Dalälven 1911–1915 och Bårjås/Porjus i Stora Lule älv 1910–1914.

Vattenkraften var förutsättningen för Sveriges industrialisering och därmed avgörande för landets utveckling från ett fattigt utvandrarland till ett oerhört rikt land. Aktörer med egna ekonomiska intressen i verksamheten drev på för att utbyggnaderna skulle ske. I de samiska områdena, i hela norra Sverige, ledde vattenkraftutbyggnaderna till omfattande negativa konsekvenser för sociala relationer, kultur, lokal ekonomi, självförsörjning, miljö och säkerhet.

¹ Artikeln har granskats av extern lektor enligt modellen double blind peer review. Arbetet med artikeln har genomförts med finansiering från ett flertal olika forskningsprojekt med start från 1999 och med anslag från flera forskningsfinansiärer: Riksbankens Jubileumsfond; Sida-Sarec; FORMAS Dnr 2023-01829; 2021-01723; 2019-01975; 2017-01923; 2016-01039; 2012-01845 och Vetenskapsrådet Dnr 2021-03080; 2016-02430; 2009-01736; 2008-00683. Varmt tack till alla som delat med sig av sina erfarenheter, minnen och bilder. Stort tack till anonym granskare, andra som läst och kommenterat, till redaktörerna och särskilt tack till Gunlög Fur.

Figur 1 **Notfiske av lax vid Edefors, Lule älv, 1933**

Foto: Gustaf Holmström. Källa: Norrbottens museum.

Det är hemskt att se och förstå hur mycket vacker och rik natur som blivit dränkt, alla samiska heliga platser som också dränkts och alla arter som försvunnit. De gylliga stränderna i maj är också förjävliga. Alla döda älvsträckor.²

Vattenkraftverken i älvorna i de samiska områdena på svensk sida står i dag för nära 90 procent av all vattenkraftsel i Sverige.³ Majoriteten av vattenkraftverken byggdes under 1940-, 1950- och 1960-talen. Fram till mitten av 1960-talet stod vattenkraften för nästan all elproduktion i landet. Från 1980-talet, då utbyggnadsepoken avrundades i Sverige, står vattenkraften konstant för omkring hälften av all elproduktion, och för hälften av all el som förbrukas i Sverige.⁴ Vattenkraften är utöver detta den ojämförligt mest betydelsefulla

² Enkätcitrat ur Frida Heilert, Vattenkraft – Energi till många och rättvisa för alla? Hur människor längs Lule älv påverkas av att leva vid reglerat vatten, opublicerad kandidatuppsats (Stockholms universitet, 2017), s. 28.

³ I denna artikel avses dagens renskötselområde vilket innefattar de fem länen i landsdelen Norrland samt Dalarna. Samer har dock levt och lever över hela FennoSkandinavien. Jfr I.- Svanberg De sydliga samerna och deras försörjning, söder, L.-G. Larsson, H. Rydving & I. Svanberg (red.). Samer i (Kungliga Vetenskapssamhället, 2022).

⁴ Statistiska centralbyrån, Statistisk årsbok för Sverige 2014 (Statistiska centralbyrån, 2014), s. 165, 171.

delen i det svenska elsystemet. Vattenkraften används nämligen för att reglera elproduktionen så att systemet fungerar problemfritt. El kan inte lagras, förutom i batterier. Det är i vattenkraftverkens regleringsmagasin som sparandet sker. När de övriga elproduktionssystemen – kärnkraft, vindkraft, solkraft, värmeverk – inte kan möta konsumtionsbehovet så används det sparade vattnet, eller så bromsas produktionen när det finns tillräckligt med el. Denna reglering sker över år och säsong, dygn, timmar och sekunder.⁵ Till följd av detta stiger respektive sjunker vattenytorna i regleringsmagasinen. Utöver att omfattande områden, flyttleder, renbeten, kalvningsland, byar och gårdar, samiska fornlämningar, gravar och offerplatser dämms över eller underminerats av vattennivåernas fluktuering, så innebär regleringen ytterligare problem, året om. På vintern undermineras isen på älvar och sjöar, sprickor, upphöjningar och sjök med hängande is uppstår och vakar öppnas upp. Isarna blir förrädiska och livsfarliga för människor och djur.

I ordningsföljd efter betydelse står Luleälven, Göta älv, Ångermanälven, Indalsälven, Umeälven, Skellefteälven, Dalälven, Ljusnan och Ljungan för nästan 100 procent av den för elsystemet helt avgörande reglerfunktionen.⁶ Alla utom Göta älv är belägna i dagens samiska renskötselområde. Med historiker Eva Jakobssons ord är de utbyggda älvarna industrialiserade, de står under mänsklig industriell kontroll och deras flöden har modifierats för att vara anpassade efter elförsäljningen.⁷

De inlandskommuner där majoriteten av vattenkraftverken är belägna blev efter en utbyggnadsepok med hög inflyttning och tillväxt i stället utflyttningsområden med åldrande befolkning. I de flesta fall även med dålig ekonomi och bristande möjligheter till god samhällsservice för invånarna. Exempelvis har gatubelysningen i Jokkmokk skurits ned sedan 2005, och socialtjänst, vård och skola dras i dag med bemanningssvårigheter. Sjuka och äldre får inte sina rättigheter tillgodosedda.⁸

Inte heller kustkommunerna, nedströms dammarna, har dragit några ekonomiska fördelar. Kommunerna får själva bekosta arbetet

⁵ K. Lindholm/Energiföretagen, Vattenkraft, 2024.

⁶ Statens energimyndighet. Vad avgör ett vattenkraftverks betydelse för elsystemet: underlag till nationell strategi för åtgärder inom vattenkraften, (Statens energimyndighet, 2014), s. 6.

⁷ E. Jakobsson. Industrialization of Rivers: A water system approach to hydropower development. *Knowledge, Technology & Policy* 14 (2002): s. 41–42.

⁸ NN1 2013; NN2 2024; M. Nyberg, Jokkmokk: 'Vi vill ha ljus', SVT Nyheter Norrbotten 2017-05-25.

med säkerhetsfrågor som allmänhetens säkerhet vid dammar, samt förebyggande arbete för att motverka konsekvenserna av allvarliga översvämningar vid dammbrott.⁹ Vinsterna från elförsäljningen hamnar någon annanstans.

Lule älv sträcker sig från källsjöarna i fjällkedjan i väster, 46 mil, till Luleå där den utmynnar i *Lullemerra*/Östersjön, *Lullemerra* – östra havet på lulesamiska. Lule älv består av två älvar, Lilla respektive Stora Lule älv, som möts fyra mil nedströms Jokkmokk, vid Vuollerim – det nedre selet på lulesamiska. Luleälvens namn kommer från lulesamiskans ord för ”i öster”, eller ”österut”, liksom Luleå stads namn. Stora Lule älv kallas även *Norrälven* samt på lulesamiska *Stuor Julevädno*. Lilla Lule älv kallas även *Sörälven*, samt *Unna Julevädno* på lulesamiska.¹⁰

Renskötsel har bedrivits längs Lule älv mellan fjäll och skärgård i flera hundra år, och troligen mycket längre än så. I Lule älvdal finns i dag det största antalet renar i Sverige, omkring 50 000. Fisket har varit avgörande för människors möjlighet till ett gott liv i det kalla klimatet. Fram till vattenkraftregleringarna, var älven en av de mest laxrika i norra Europa och drog till sig kyrkans, kungars och stormäns intresse och nordliga expansions- och kolonisationsambitioner redan från 1300-talet.¹¹

Samiska plats- och Ortsnamn från skärgård och kust i öster till fjällkedjan i väster, liksom i de andra vattenkraftslänen i norr, vittnar om långvarig samisk närvaro. Här finns samisk kulturhistoria, fornlämnningar och i allra högsta grad levande samisk kultur. Under 1900-talet, med start i Porjus följt av Suorvadammen och Akkajauremagasinet, Stora Lule älv, 1919 och fram till Randi kraftverk i Lilla Lule älv 1976, dämades älven upp av 15 vattenkraftverk och dammar i regi av det statliga kraftföretaget Vattenfall. Företaget är fortfarande ensamägare

⁹ M.-B. Öhman, M.-Palo & E.-L. Thunqvist. Public participation, Human Security and Public Safety around Dams in Sweden: A case study of the regulated Ume and Lule Rivers. *Safety Science Monitor* 19:2 (2016): s. 7.

¹⁰ J.G. Ullenius. Undersökningsanteckningar rörande skogslappsområden å Lilla Luleälvs båda sidor nedom Jokkmokk, 1932, Norrbottens Museum arkiv, F32; O.Korhonen & Samernas Utbildningscentrum, *Julevsáme – svensk ordbok*, u.å.

¹¹ Sametinget, Rennäring, Kartor som underlag för planer, 2024; I. Bergman & P. H. Ramqvist, Hunters of forests and waters: Late Iron Age and Medieval subsistence and social processes in coastal northern Sweden. *Acta Borealia* 35:1 (2018).

till samtliga kraftverk och dammar och älven står för mer än tio procent av all el som produceras i Sverige.¹²

Utifrån Lule älv som fallstudie, med samiska erfarenheter och perspektiv som utgångspunkt, belyser kapitlet vattenkraftutbyggnaden, dess förutsättningar och konsekvenser, samt även ifrågasättanden och kampen för hållbarhet och för samisk kultur, tradition och historia. Koloniala och bosättarkoloniala förhållningssätt belyses. Kapitlet bygger på ett flertal studier med intervjuer och konversationer, genomgångar av media, sociala medier, arkiv, enkäter och observationer på plats med start från 1999. De har utförts inom eller i anslutning till ett flertal forskningsprojekt. Teoretiska och metodologiska utgångspunkter har hämtats från teknik- och vetenskapshistoria, miljöhistoria, miljöfilosofi, antropologi, mark- och vattenresursteknik, genusvetenskap och statsvetenskap. Kapitlet bygger dock främst på författarens egna forskningsområden inom teknik- och vetenskapshistoria och miljöhistoria.

Erfarenheterna från Lule älv kan med fördel användas som utgångspunkter för att närmare granska skeendena i de andra reglerade älvarna i samiska områden.

Etiska förhållningssätt utgår från de urfolksmetodologier som formulerats de senaste decennierna, rekommendationer från forskningsfinansiärer, samt kraven i svensk lagstiftning.¹³ Samtliga personer som intervjuats har anonymiserats och endast årtal för intervju anges. I de fall då känsliga uppgifter riskerar att fördjupa de konflikter som uppstått som konsekvens av vattenkraftexploateringen är återgivandet mer generellt.

Etnosvensk tekniknationalism, bosättarkolonialism och den storskaliga vattenkraftsepoken

Användandet av och kontrollen över vatten och vattendrag har i alla tider runtom i världen varit grund för såväl konflikter som politisk organisering. Den storskaliga vattenkraftsepoken inleddes i Sverige, i andra europeiska länder, i USA och Kanada i slutet av 1800-talet.

¹² Elkonsumtionen i Sverige 2023 var 134,8 TWh. Lule älv producerade 2022 drygt 17 TWh. Vattenfall, Lule älv producerar historiskt rekord på 17 TWh, 2023-02-10.; J. Öljemark & Ekonomifakta, Elanvändning, 12/2 2024.; NN3 2011.

¹³ Jfr L. Tuhiwai Smith, *Decolonizing methodologies: research and indigenous peoples* (Zed, 1999); SFS 1992:1434 Högskolelag, 1 kap. 3 a § och 5 §; SFS 1974:152 Regeringsformen, 1 kap. 2 §; J. Åkerman. *God forskningssed 2024* (Vetenskapsrådet, 2024).

Då anlades stora dammar som förvandlade flödande älvar och vatten-drag till industrialiserade älvar som människan kontrollerade.¹⁴

Som Eva Jakobsson visar var det i Sverige en grupp av svenska bologsägare, ingenjörer och jurister, som drev på och samtidigt själva drog ekonomiska fördelar av exploateringarna. Aktörerna innehade starka positioner på kommunnivå, som riksdagsledamöter, sakkunniga i statliga utredningar och medverkade i bildandet av Kungliga Vattenfallsstyrelsen, det statliga vattenkraftsbolaget, sedermera Vattenfall. De lyckades förändra lagstiftningen. Från 1400-talet hade det inte varit tillåtet att dämna över den så kallade kungsådran, en del av strömfåran, i svenska älvar och vattendrag. Det ändrades med vattenlagen 1918. Beslutsfattandet om utbyggnaderna flyttades nu från de lokala häradsrätterna, där beslutsfattare som ofta själva direkt berördes av utbyggnaderna fanns med, över till sex särskilda domstolar, vattendomstolarna. I vattendomstolarna satt, utöver juristerna, ingenjörer och vattenbyggnadstekniker med egna intressen i regleringarna med som beslutsfattare. Det innebar alltså att storskalig industriell nytta, tillsammans med de aktörer som hade egna ekonomiska intressen i dessa, men inte drabbades av de negativa konsekvenserna fick företräde framför lokal kultur, lokala behov, perspektiv och lokal ekonomisk nytta.¹⁵ Älvarna blev nu tillgängliga för omfattande exploatering.

En förutsättning för exploateringen av Lule älv och övriga älvar i samiska territorier var även det koloniala sammanhanget, den koloniala ideologin med ett rasistiskt förhållningssätt till samer och ett nedvärderande av samisk kultur. Kolonialism och bosättarkolonialism betecknar ekonomisk makt och kontroll, samt kulturella föreställningar knutna till dem. Valentin Mudimbe visar hur europeiska kolonialmakter använde sig av en föreställning om ett primitivt Afrika, där syftet var att rättfärdiga en kolonial ockupation. Premissen var att afrikanska var i behov av utveckling, modernitet, och endast kolonialstaten med de vita européerna kunde åstadkomma det. Mudimbe pekar på hur den koloniala ockupationen aldrig innebar förutsättningar för att leda till landets utveckling. Den ledde i stället till underveckling

¹⁴ Jfr Jakobsson 2002, 41–43, 55.

¹⁵ Jakobsson 2002, 50–52; E. Jakobsson. Norsk och svensk vattenkraftutbyggnad. En komparativ studie. *Polhem: Tidskrift för teknikhistoria* 10:3 (1992): s. 250–252.

och beroendeförhållanden, något som kvarstod när de forna kolonierna blev självständiga nationer.¹⁶

I de fall där kolonialmakten ännu finns kvar och upprätthåller kontrollen, så används i dag begreppet bosättarkolonialism. Patrick Wolfe framhåller att inom bosättarkolonialismen är rasism ett verktyg som används för att utradera (genom dödande eller tvångsassimilering) den befintliga befolkningen – urfolket. Därmed möjliggörs övertagandet av kontrollen av marker och vatten.¹⁷

Alex Wilson och Marie Laing betecknar tvångsförflyttning av urfolk från deras traditionella marker och vatten, samt förstörandet av anknytningen till platser, marker och vatten som är avgörande för upprätthållandet av traditionell kunskap, som epistemicid, en avsiktlig utplåning av kunskap och kunskapssystem.¹⁸ Kyle Whyte lyfter fram hur bosättarkolonial politik underminerar möjligheter för urfolk till självständigt införskaffande av mat och därtill knutna samhällsstrukturer. Därmed förstörs urfolks system för livsmedelssäkerhet.¹⁹

Samtliga ovan nämnda aspekter kan kännas igen i 1900-talets vattenkraftutbyggnad. Det var en självklarhet att de samiska territorierna betraktades som Sveriges koloni av den politiska eliten, av företrädare för näringsliv och universitet. Samer hade allt mer under 1800-talet i politiska sammanhang, av media och av forskare betecknats som ett lägre stående folkslag, vars kultur inte hade något egenvärde och var på väg att dö ut.²⁰ Under tidigt 1800-tal hade rasbiologiska studier inletts, och i början av 1900-talet blev rasistiska föreställningar om samer en uttalad del av en statlig politik, den så kallade ”lapp-skallvara-lapp”-politiken.²¹ Nomadiserande fjällrenskötsel framhölls som den enda ”äkta” samiska kulturformen. Fjällsamerna skulle dessutom kvarhållas i renskötseln och inte få för mycket smak på svensk kultur, civilisation, som att bo i varma hus. Skogssamer, vilka var mer eller

¹⁶ V. Y. Mudimbe. *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge* (Bloomington 1988), 17–19, 33–35.

¹⁷ P. Wolfe. Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research* 8:4 (2006): s. 388.

¹⁸ A. Wilson & M. Laing, *Queering Indigenous Education*. I L. Tuhiwai Smith, E. Tuck, & K. Wayne Yang (red.), *Indigenous and decolonizing studies in education: Mapping the long view*, (Routledge, 2018), s. 113.

¹⁹ K. Whyte. Food Sovereignty, Justice, and Indigenous Peoples: An Essay on Settler Colonialism and Collective Continuance. I A. Barnhill, M. Budolfson & T. Doggett (red.), *The Oxford Handbook of Food Ethics*. (Oxford University Press, 2018.)

²⁰ L. Lundmark. ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm”: Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Norrlands universitetsförl., 2002); P. Lantto. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012), s. 44–46.

²¹ Jfr Lundmark, s. 63.

mindre bofasta och höll renar, sågs som något mellanting mellan samer och jordbrukande befolkning. Deras marker beslagtogs i stor utsträckning. Samer som var bofasta och inte hade renar ansågs ha förverkat sin samiskhet och skulle assimileras. Politiken fastställdes framför allt i rennäringslagar och i utbildningen för samiska barn från 1913²², men blev även tongivande inom vattenkraftutbyggnaden.

Förutsättningen för utbyggnaderna i Lule älv, och det första kraftverket i Porjus i Stora Lule älv, med start från 1910, var att svenska staten hade övertagit samiska marker och vattendrag under senare delen av 1800-talet, den så kallade Avvittringen. Samer hade fram till 1700-talets slut behandlats som markägare. När svenska bönder i slutet av 1700-talet erhöll stärkt rätt till sina marker så fick inte samer samma rättigheter till de marker de skattade för. Avvittringen kan beskrivas som en process där svenska staten, utan lagligt stöd, fördelade marker till sig självt, samt till den befolkning som ansågs skulle ha rätt därtill. De som bedrev renskötsel och var registrerade som samer förlorade rätten att äga sina marker. De tillerkändes i stället rätt att kollektivt bruka de marker de tidigare ägt, dock med restriktioner. Samer som hade inrättat sig i bondekulturen, en kultur som ansågs högre stående, kunde lyckas behålla sin mark genom att registrera ett hemman och dölja sin samiska identitet.²³

I en utredning av vilka vattendrag och vattenfall som lämpade sig för vattenkraftutbyggnad 1903 framhölls de vattenfall vilka staten genom Avvittringen ansåg sig vara ägare till. Ett 30-tal av dessa var i Lule älv.²⁴ I Porjus ansåg sig staten inte vara ensamägare, utan där fanns ett i Avvittringen fastställt hemman på 95 hektar.²⁵ Det tillhörde skogssamen Erik Olofsson Abraham Rim och var ett tidigare skatte-land som han ärvt. Endast Olofsson Rim med familj var registrerade bofasta här, men här levde även flera renskötande familjer som som-

²² Lundmark, s. 63.

²³ Jfr N.-J. Päiviö. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: en rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011); M-B. Öhman "Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige". *Tidsskrift för kvinnoforskning* 45:4 (2021).

²⁴ Vattenfallskommittén. Betänkande afgivet den 17 mars 1903 af den för utredning beträffande vissa staten tillhöriga vattenfall af Kungl. Maj:t den 9 juni 1899 tillsatta kommitté. (1903), s. 54, 89.

²⁵ Vattenfallskommittén. Förteckning öfver statens mindre betydande vattenfall enligt Vattenfallskommitténs utredning år 1903. (1903), s. 85.

martid lämnade flera av sina tillhörigheter i förvar hos Olofsson Rim när de flyttade till fjälls.²⁶

Rättigheterna till Porjusfallen förvärvades för kraftverket i Porjus av Kungliga Vattenfallsstyrelsen först efter flera års motstånd från Olofsson Rim, och efter hot om expropriering. Han inledde även en domstolsprocess mot Vattenfallsstyrelsen om rätten att dämna över kungsådran. Ärendet drev han ända upp i Svea hovrätt, dock utan framgång. När kraftverket invigdes 1915 valde han att i protest lämna Porjus och avstå från invigningen. Hans frånvaro fick stor uppmärksamhet i media.²⁷

Tekniknationalismen, storsvenskar och nationell storhet

När vi sluta ögonen, så förnimma vi andra locktoner, toner från naturen i eget land. Norr ifrån komma de, där sjunger malmen sin längtan att stå upp och tjäna människorna, där brusa forsarna sitt hopp att få bära en världsindustri ... --- Vi storsvenskar drömma om ett Storsverige inom landets egna gränser, en ny nationell storhet.²⁸

Citatet är från Rudolf Kjellén (1864–1922) som tillhörde en grupp av framträdande opinionsbildare, forskare och politiker med en konservativ och etnosvensk nationell agenda under senare delen av 1800-talet och tidigt 1900-tal. Han förespråkade det som Mats Fridlund benämner tekniknationalism; svenska nationalistiska strömningar som påverkade och bidrog till teknikutveckling.²⁹ De nya teknologierna – elektricitet, telegraf, telefon och järnvägar – understödde i sin tur nationalism, nationsbyggande och svensk etnonationell identitet.

Liknande tongångar fanns även i de övriga europeiska nationerna. Det var under 1800-talet som nationalismen som ideologi växte sig stark. De tekniknationalistiska visionerna för Sverige lades fram av framstående aktörer, politiker, vetenskapsmän, industrimän varav de flesta hade sin bakgrund långt borta från de älvar i norr som skulle beröras. De kom från Mälardalen, Stockholm och Uppsala. Medan andra europeiska stater hade finansierat industrialiseringen med

²⁶ A.I. Kuoljok. *Mitt liv som renskötare* (Ord & visor, 2008), s. 181–182.

²⁷ N. Forsgren. *Porjus: pionjärverket i ödemarken* (Porjus arkivkommitté, 1982), s. 20–23.; Porjusanläggningarnas invigning: Kraftcentralen uppe i ödemarken satt i gång på konungens signal (Dagens Nyheter, 1915-02-09).

²⁸ R. Kjellén. *Nationell samling: politiska och etiska fragment* (Gebbers, 1906), s. 28.

²⁹ M. Fridlund. *Teknikens konstruktion av nationen: Svensk nationalism och industrialisering kring sekelskiftet 1900*. I B. Brenna & K. M. Fjeldstad, (red.). *Kollektive identiteter, ting og betydninger: seminarrapport*. (TMV, 1997), s. 123–125.

kolonisationsföretag och slavhandel hade svenska staten, trots idoga försök, endast haft blygsamma framgångar i sådan verksamhet. Naturresurserna som fanns i norr blev nu av stort intresse och Norrland – Lappland-samernas land – beskrevs nu som ett ”lappländskt kolonialrike” som skulle göra Sverige rikt:

Vår tids teknik är nämligen mäktig af underverk (...). Den nationella samlingen är endast medlet; där bakom öppnar sig det nationella samarbetet, framför allt att förvandla vårt lappländska kolonialrike till bröd och hem åt människor.³⁰

I visionerna om nationell storhet osynliggjordes samer och samers rättigheter. Detta trots att samer redan under 1800-talet ifrågasatt svenska statens agerande, framför allt i frågan om utökade odlingar i renskötselområdet, vilka skapade problem och konflikter. Protesterna hördes än mer från början av 1900-talet från framstående talespersoner såsom Elsa Laula, Karin Stenberg och många andra.³¹

I samband med andra världskriget framhöll ledande aktörer inom vattenkraftindustrin behovet av att satsa på ytterligare vattenkrafts-exploatering. Även nu lyckades man få till lagändringar. En krislagstiftning som genomfördes 1939 gav undantag från kraven i den existerande vattenlagen. Den förkortade processen för byggnadstillstånd. Detta gav utrymme för ytterligare omfattande exploateringar av älvarna och rättsosäkerhet för de drabbade. Lagen användes för andra och tredje regleringen av Suorvamagasinet, ytterligare en reglering i Porjus, samt för Harsprånget.³² Det diskriminerande förhållningssättet gentemot samer, samisk kultur, självförsörjning och näringar, fortsatte trots ökande samisk mobilisering.³³

En avgörande nationalistisk teknikutveckling som möjliggjorde den storskaliga vattenkraftutbyggnaden i norr var elöverföringstekniken, finansierad av svenska staten i samarbete med företaget Asea från tidigt 1900-tal. År 1952 invigdes den 100 mil långa Harsprångslinjen – världens första 380 kilovolt kraftledning – från Harsprångets

³⁰ Kjellén. *Nationell samling*, s. 17–18.

³¹ S. Broch Johansen. *Elsa Laula Renberg: historien om samefolkets stora Minerva* (CalliidLágádus, 2015); En lappqvinna (Dagens Nyheter, 1867-02-12), s. 2.; Lantto. *Lappväsendet*, 44–46.

³² Å. Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar: industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. (Umeå universitet, 2014), s. 107–109, 125.

³³ Jfr P. Lantto. Att göra sin stämma hörd: Svenska samernas riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962. (Umeå universitet, 2003.)

vattenkraftverk i Stora Lule älv, nedströms Porjus, till knutpunkten Hallsberg i söder.³⁴

Samtidigt som allt fler vattenkraftverk byggdes, främst i norr, men även i övriga Sverige, växte en naturskyddsopinion fram. Framträdande jurister och akademiker ifrågasatte genom olika organisationer vattenkraftutbyggnadens alltmer uppenbara och omfattande miljökonsekvenser. Under 1960-talet intensifierades motståndet ännu mer, däribland i kampen för Vindelälven i Västerbottens län, vilken ledde till förändrad syn på vattenkraft.

Patrik Lantto beskriver att motståndet mot vattenkraftsexploateringarna var en avgörande del i samisk mobilisering från 1950, när Svenska Samernas Riksförbund, (SSR), bildades.³⁵ I mitten 1980-talet antog riksdagen en lagstiftning som skyddade ett flertal älvsträckor runt om i landet och Vindelälven, Pite, Kalix och Torne älvar utsågs till nationalälvar, älvar som helt skulle skyddas mot utbyggnad. Vattenkraftutbyggnadsepoken inom Sveriges gränser var därmed avslutad.³⁶ Under 1980-talet framställdes vattenkraften som positiv av såväl riksdagens majoritet som Svenska Naturskyddsföreningen. Den ansågs inte orsaka några betydande utsläpp av växthusgaser. Däremot framhölls samtidigt byggandet av ny vattenkraft som miljöskadligt.³⁷

Svensk vattenkraftteknik blev en viktig exportvara från 1960-talet, tack vare statligt finansierad biståndsverksamhet. Dit hänvisades nu svenska företag och ekonomiska intressen. Sverige blev snart en framträdande internationell vattenkraftbyggarnation.³⁸

Röster om vattenkraftexploateringarna

Renskötarnas perspektiv

Där var väldigt vackra bördiga stränder, blommor och blad, fina raka björkar vid sjöstränderna. ... det finns inte nu, nu är det bara stenskravel. --- Där de har kåtorna nu, där har jag vallat renarna på nätterna ... du vet, de simmade över älven där, innan trean. ... allt det där under Ähkká,

³⁴ M. Fridlund. *Den gemensamma utvecklingen: staten, storföretaget och samarbetet kring den svenska elkrafttekniken*. (Kungl. Tekniska Högskolan, 1999), s. 29–31, 178–179.

³⁵ Lantto. Att göra sin stämma hörd. A. 99–101.

³⁶ I. Utsi, Vattnet över bräddarna. *Sveriges Natur*. 49:5 (1958): s. 118; J. Anshelm. Kraftproduktion och miljöopinion. Kritiken av vindkraftens miljöpåverkan och den som riktats mot övriga kraftslag, Rapport 6571. (Naturvårdsverket, 2013.)

³⁷ Anshelm. Kraftproduktion och miljöopinion s. 19–21.

³⁸ M-B. Öhman. *Taming Exotic Beauties: Swedish Hydro Power Constructions in Tanzania in the Era of Development Assistance, 1960s–1990s*. (Kungliga Tekniska högskolan, 2007), s. 88–90.

det är sånt där stort deltaland ... ojoj, det var så vackert. Vi ungar rullade där i blommorna. Det var hjortron, så vansinnigt mycket där under Áhkká ...³⁹

NN4, född i början av 1930-talet, återger barndomsminnen om hur det såg ut högst upp i Stora Lule älv, vid fjällmassivet Áhkká, efter den första Suorvaregleringen, men före ”tvåan” och ”trea”, som genomfördes på 1940-talet.⁴⁰

Från skärgård och kust till fjällen längs Lule älv finns de allra flesta renar och renskötare i hela renskötselområdet i den svenska delen av Sápmi, inom de fyra fjällsamebyarna och de tre skogssamebyarna.⁴¹ Inom renskötseln har samiska språk, kultur, traditionell kunskap och landskapsexpertis upprätthållits. Renskötseln har dessutom en avgörande betydelse för den lokala ekonomin, såväl för sysselsättning som för självförsörjning. Den är en avgörande verksamhet för ett stort antal småföretag, renskötsel företag, slöjd, slakt- och förädlingsföretag, transportföretag och turism. Såväl samiska som icke-samiska företag har ett nära samarbete med renskötseln. Renskötseln och renar sysselsätter även ett stort antal forskare, samt handläggare vid statliga myndigheter. Jokkmokks vintermarknad med framträdande samisk kultur och renen i fokus samlar årligen runt 40 000 besökare, såväl samer som icke-samer, under den första helgen i februari.⁴² Renens betande och klövtramp framhålls dessutom sedan drygt två decennier som avgörande för upprätthållandet av biologisk mångfald.⁴³

Att det skulle bli problem för renskötseln och renskötare bör ha varit uppenbart redan inför den första utbyggnaden i Porjus. Den samiska kulturen och renskötseln var då redan välkänd för svenska staten, forskningsstudier hade publicerats sedan 1600-talet, och än fler under 1800-talet. Åren 1886 och 1898 reglerades renskötseln i lagstiftning. Lule älvdal, fjällvärld och lappmark, var dessutom ett viktigt turistmål redan under 1800-talet.⁴⁴ Porjussetet och området

³⁹ NN4 2009.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Sametinget 2024.

⁴² OECD, Linking the Indigenous Sami People with Regional Development in Sweden (OECD Publications Centre, 2019), s. 13–15, 99, 107; Jokkmokks kommun, Jokkmokks marknad – vanliga frågor (2025).

⁴³ W. Axelsson Linkowski & T. Lennartsson. Renbete och biologisk mångfald i fjällen – vad vet vi? I M. Almstedt Jansson, T. Ebenhard & J. de Jong (red.). Naturvårdskedjan – för en effektiv naturvård, red. (Centrum för biologisk mångfald, 2011), s. 311–312.

⁴⁴ Jfr G. von Düben. *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske: etnografiska studier*. (Norstedts, 1873); F. Svenonius. *Om lappkåtar samt Turistföreningens lappska fjällhyddor. Svenska turistföreningens årsskrift*. (1892.)

kring Porjus, användes som fiskevatten, betesmark och flyttled för renskötseln inom det som är dagens Sirges och Unna tjerusj samebyar. Men trots vetskapen vidtogs inga åtgärder för att minimera konsekvenserna för renskötseln. Lulesamiske Petter Ivarsson Tuolja, Sirges/Sirkas, vittnade i ett möte 1918 med lappfogden om att de inte längre kunde flytta över Porjussetet.⁴⁵

Inför utbyggnaden av Suorvadammen (1919–1923), uppströms Porjus, hade Länsstyrelsen i Norrbotten utifrån erfarenheterna från Porjusutbyggnaden, gett den koloniala administrationen, lappfogdarna, i uppdrag att undersöka möjliga konsekvenser för renskötseln. Åsa Össbo visar hur lappfogdarna, de koloniala företrädarna, och den statligt tillsatta Lappkommittén och Vattendomstolen i de tidigaste regleringarna i Lule älv varken beaktade eller framhöll renskötselns perspektiv eller rättigheter.⁴⁶ Medan fiske, flottning och jordbruk fanns inskrivna i vattenlagen som näringar, var inte renskötseln det. Rensköterna framhölls som rotlösa. De kunde flyttas från en plats till en annan. Den nomadiserande livsstilen ansågs vara omodern, utdöende, icke önskvärd. Samernas expertkunskaper, intimt knutna till marker och vattendrag, kunde ignoreras. Det samiska kulturlandskapet förringades och ignorerades. Penningersättningar för förlorade kalvningsland, flyttleder och betesmarker skulle ges till Lappfonden. Det var en fond för stöd till renskötseln som kollektiv, etablerad för Norrbotten 1914. Fondens medel gick inte till de berörda enskilda renskötarfamiljerna. Statens definition av en renskötare var att denne var en nomad, något som gällde fram till slutet av 1940-talet. En nomad ägde ju inte mark, och därför ansågs de inte ha fasta egendomar som kunde beröras av dämningar och vattenregleringar. Frågor om livskvalitet och förluster överläts till Vattendomstolen, kraftbolaget och lappfogdarnas tolkning.⁴⁷

När tvångsförflyttningarna av nordsamer med deras renhjordar söderut inleddes 1919, medförde det i sin tur att lappfogden tvångsförflyttade lulesamerna från sina marker i Lule älvdal. Det innebar sår och spänningar, som vattenkraftexploateringarna nu ytterligare förstärkte.⁴⁸

⁴⁵ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 38–39, 47–48, 74–75.

⁴⁶ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 86.

⁴⁷ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 44, 88, 98–99.

⁴⁸ Kuoljok. *Mitt liv som renskötare* s. 18; NN5 2024; L. S. Kuhmunen. Hur kan två bli en? Duodji som ett sätt att sammanfläta samiska grupper i Jokkmokk. Masteruppsats, (Sámi allaskuvla, 2019), s. 4–6.

Inger Utsi beskriver i en debattartikel i tidskriften *Sveriges Natur* 1958 läget vid Suorvamagaasinet efter de tre regleringarna, då med endast 18 meters nivåskillnader, efter den fjärde blev det 30 meter:

... sjöregleringen har framför allt förstört flyttningsleden ovanför Suorva. Genom tappningen av vattenmassorna bildas isbarriärer. Dessa är genom stormarna blottade från snö och mycket hala och det står i olika lutningar och vinklar. Därtill kommer sprickor och vakar i isen. Var och en kan förstå, vilket kryssande det blir att ta sig fram över en sådan sjö. Upp på land kan man ej komma var som helst, då stränderna är sargade av de väldiga vattenståndsvariationerna, myllan bortspolad och branta klippor och stenblock blottade. Att våga sig ut på en sådan sjö med en hjord dräktiga renkor är rena döden.⁴⁹

Gertrude Hanes beskriver i den intervjubaserade boken *Vaisaluokta 100 år* konsekvenserna av regleringarna:

Ibland ramlade renar ner i sprickorna och man fick hela tiden vara rädd att barnen också skulle ramla ner i sprickorna. Det fanns inte längre något bete åt renarna under flyttningarna eftersom holmarna hamnade under vatten. (---) Nedströms Suorva så var försenad isläggning och vatten på isen det största bekymret (...). De yngre männen som inte hade familj stannade kvar och vaktade renarna. Sen for männen (familjefäderna) tillbaka upp och flyttade ner renhjorden. Så småningom valde några familjer att stanna i Porjus på våren och vänta där tills det blev mer öppet vatten och bara renskötarna for med renhjorden västerut. Renhjorden och familjen skildes således åt både under vår- och höstflyttningen och renskötelsen blev något som männen höll på med.⁵⁰

Under de följande dämningarna i såväl Stora som Lilla Lule älv framkom olägenheterna för renskötelsen allt tydligare. Med start från 1950-talet genomfördes återkommande möten, demonstrationer och protester. De renskötande samerna uppvaktade regeringen, tillsammans med hemmansägare och andra sakägare. Även Länsstyrelsen i Norrbotten, Jokkmokks kommunledning och rektorn för Samernas folkhögskola ifrågasatte vattenkraftutbyggnaderna.⁵¹ Vid ett möte 1956 i Jokkmokks Folkets hus, där 400 sakägare samlats, framförde Vattenfalls överingenjör Jonas Norrby att man inte tänkte beakta kritiken från Länsstyrelsen, sakägare eller naturvård, eftersom landets behov

⁴⁹ Utsi. Vattnet över bräddarna, s.1 18.

⁵⁰ G. Hanes. *Vaisaluokta under 100 år*. (Vaisa sameförening, 2001), s. 118–119.

⁵¹ Bekymrade samer visade Porsis skönhet och värde (*Dagens Nyheter*, 1958-05-21), s. 10.; Samer protesterar mot vattenreglering. (*Dagens Nyheter*, 1959-09-04), s. 21; Utbyggnad av Letsi avstyrks av länsstyrelsen (*Dagens Nyheter*, 1959-07-08), s. 9.; Lantto Att göra sin stämma hörd, s. 99–102.

av elproduktion måste fyllas: "... kraftverksutbyggnaden brådskar. Elkraftbehovet ökar med 1 700 miljoner kilowattimmar per varje år."⁵²

Från statens sida framhölls alltså att inget fick stå i vägen för elkraftbehoven. Staten erbjöd en liten ersättning i form av pengar, samt vissa åtgärder som skulle minimera de negativa konsekvenserna. Vid samma tid börjar dock penningersättningarna ifrågasättas från renskötarnas sida. Vid det ovan nämnda mötet påpekade ordningsman Jovva Spiik, Sirkas sameby, att de penningersättningar som erbjöds inte var långsiktigt hållbara: "Vi behöver som ersättning bestående realvärden för att säkra framtida släktens existens."⁵³

Apmut Ivar Kuoljok, lulesamisk renskötare, miljöaktivist, jojkare, lokalpolitiker och författare, född 1928, vars familj ägde skatteland innan de konfiskerades av staten, skriver 2008 i boken *Mitt liv som renskötare*:

Förr hade vi tillgång till alternativa betesmarker. Nu är det svårt att utan tillskottsutfordring klara av att få renarna att överleva. (...) renflyttningsvägarna från fjället har blivit oframkomliga under höst vinterflyttningarna ... enda alternativet är att flytta med bil om man ska flytta förbi Porjus, Harsprånget, Ligga och Messaure kraftstationer i Stora Lule älv. Om man ska utnyttja betesmarkerna närmare kusten är det samma svårighet att komma förbi Klubbuddssjön med Akkats, samt nedanför Letsi, Porsi kraftstationer i Lilla Lule älv och Laxede kraftstation i Luleälven. Det blir mycket dyra transporter och också stora kostnader för utfordring för renarna under väntetiden tills transporterna blivit utförda.⁵⁴

Med vattenregleringarna försvann omfattande områden med betesland och flyttleder. Renarna måste utfordras och i flera fall transporteras långa sträckor med lastbil. Vattenkraften som återkommande anses som miljövänlig, har dessutom alltså medfört omfattande lastbilstransporter med fossila bränslen. Väntan medför även stress, något som är problematiskt ur djurskyddssynpunkt. Det kan leda till att dräktiga vajor förlorar sina foster.⁵⁵ Utfordringen har visat sig innebära negativ påverkan på renarnas hälsa, och det minskade renbetet kan även ha negativa konsekvenser för den biologiska mångfalden.⁵⁶

⁵² Hårt motstånd från bygden mot kraftverksbygge i Porsi (*Dagens Nyheter*, 1956-01-15), s. 6.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Kuoljok. *Mitt liv som renskötare* s. 9, 129.

⁵⁵ NN6 2012; Sveriges Lantbruksuniversitet, Yttrande över remiss från Jordbruksverket gällande förslag på nya djurskyddsregler inom EU för djurtransporter, (SLU, 2024), s. 2–3.

⁵⁶ H. Rautiainen. *Effects of winter-feeding on reindeer's future ability to utilize natural pastures*. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2024), s. 45–47; Axelsson Linkowski & Lennartsson. *Renbete och biologisk mångfald i fjällen* s. 311 f.

Från statliga Vattenfalls sida har det återkommande framhållits att man har gjort rätt för sig genom utbetalningar och vissa åtgärder. I foldern *Vattenkraften och rennäringen* 1986, framhöll Vattenfall att antalet renar inte hade minskat, samt att de gjort rätt för sig genom omfattande penningersättningar.⁵⁷ År 2018 framhöll Vattenfall i en artikel med titeln ”Vattenkraft och renar går ihop”, att man på olika sätt kompenserar för de skador företaget orsakar. En årlig bygdeavgift på 45 miljoner kronor till Länsstyrelsen i Norrbotten framhålls i artikeln som en rimlig ersättning. Regleringsavgifter infördes första gången 1929, som ersättning för skador från vattenkraft och benämns numera oftast ”bygdemedel.”⁵⁸ Avgifterna betalas av årligen av vattenkraftbolagen till berörd länsstyrelse. Därefter kan kommunerna själva, föreningar och näringsliv och även enskilda som drabbats av skador, söka stöd. Vattenfall anser även att bolaget bidrar till fjäll- och same-muséet Åjtte i Jokkmokk med tio miljoner kronor årligen: ”Genom att visa att vi har en ödmjuk och respektfull inställning till samernas behov hoppas vi skapa bättre acceptans för Vattenfalls hela verksamhet.”⁵⁹

Skadeläget ser olika ut för olika samebyar och för de olika familje- eller hushållsgrupperna – *sijdda*, på lulesamiska.⁶⁰ En del har drabbats värre än andra, då de har olika flyttleder, betesmarker och kalvningsland. Det har medfört konflikter inom samebyarna om hur man förhåller sig till de medel som betalas ut från Vattenfall och de kompensationsåtgärder som utförs.⁶¹ Koloniala förhållningssätt till samer och renskötseln underblåser således konflikter, som lämnas till de drabbade att själva reda ut.

I intervjuerna framkom även många andra problem för renskötseln.

Fisket och fiskesamiska perspektiv

Vi fiskesamer hör ingenstans. Inte till storsamhället och inte till samerna. Fast vi är samer, talar samiska och för den samiska kulturen vidare. Vi är berövade våra rättigheter. (...)

⁵⁷ Statens vattenfallsverk, *Vattenkraften och rennäringen*. (Vattenfall, 1986.)

⁵⁸ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar* s. 94; Länsstyrelsen Norrbotten, Utveckling med bygde-medel, u.å.

⁵⁹ L.M. Kihlström. *Vattenkraft och renar går ihop*, Vattenfall, 2018-08-22.

⁶⁰ Jfr K. Labba. *Renskötselns interna organisering*. (UiT Norges arktiske universitet, 2017), s. 6–68, 87–89.

⁶¹ NN7 2010.

Nu är vår näring alldeles förstörd. Fisket räcker bara till husbehov. Hur ska det gå i framtiden?⁶²

Citatet kommer från ett reportage i *Dagens Nyheter* 1976, där fiskesamer vid Lulejaure/Stora Lulevatten, kommer till tals. Fisket i Lule älv har varit, och är än i dag, av stor betydelse för självförsörjning och för inkomster, samt även för rekreation. Vattenkraftutbyggnaderna har haft kraftigt negativa konsekvenser för fisket med start från de allra första regleringarna i Porjus, 1910 och därefter Suorva, 1919 och därefter för varje kraftverksbygge.⁶³ De som har drabbats är alla de som lever längs älven; hemmansägare, fastboende utan ägor, samiska renskötare, såväl fjällsamer som skogssamer och fiskesamer.

Inom det fiskesamiska samhället har samiska språket upprätthållits, tillsammans med samisk kultur. Men samer som har fiske som huvudsaklig verksamhet är inte medlemmar i samebyar och har osynliggjorts i stor utsträckning. Reportaget från 1976 i *Dagens Nyheter* belyser en protestskrivelse från fiskesamer gentemot den då nyligen publicerade statliga utredningen om samerna. I reportaget berättar flera fiskesamer om konsekvenserna av vattenkraften samt om lagstiftningen kring fiskerättigheterna. De intervjuade framhåller att det inte är möjligt att försörja sig på de vatten som av staten anses ”lagliga”, samt att de ju faktiskt har rätt till fiske i hela sjösystemet. De vill ha säkrade rättigheter för kommande generationer.⁶⁴

I Samerättsutredningen 15 år senare belystes situationen för fiskesamerna vid Lule älv.⁶⁵ År 2005 framhölls det i en utredning att fiskesamernas fiskerätt ännu inte fått skydd i lagen, utan att de är beroende av länsstyrelsens upplåtelse eller annat avtal med fiskerättshavaren.⁶⁶ I delbetänkandet från Renmarkskommitténs jakt- och fiskeutredning 2023 beskrivs situationen på liknande sätt. Fiskesamerna står fortfarande i dag utan rättigheter.⁶⁷ NN8 berättade i en intervju 2010 om 1940- och 1950-talen och hur hela familjen bidrog till arbetet:

⁶² Brita Svedlund & Astrid Reichwald, Inga rättigheter för renlös same (*Dagens Nyheter*, 1976-05-31), s. 28.

⁶³ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar*, s. 78.

⁶⁴ Svedlund och Reichwald. Inga rättigheter för renlös same, s. 28.

⁶⁵ SOU 1990:91 Samerättsutredningen, Samerätt och samiskt språk: slutbetänkande, Justitiedepartementet, s. 177–179.

⁶⁶ SOU 2005:17, Vem får jaga och fiska? Rätt till jakt och fiske i lappmarkerna och på renbetesfjällen, Jordbruksdepartementet, s. 37–39.

⁶⁷ SOU 2023:46, Jakt och fiske i renbetesland, Regeringskansliet, s. 267.

Man slaktade ju fisken, tvättade och saltade den. Sen hade man såna här stora båtar som man fraktade ner med på hösten.⁶⁸

När det skulle dämmas för vattenkraften kom Vattenfalls företrädare och förmådde samer som inte kunde svenska att skriva på avtal som de inte förstod:

Mina föräldrar bodde första tiden i Nábbreluokta, 3 mil från Luspen. Min pappa kunde inte ett ord svenska och ändå kunde dom göra upp med Vattenfall. --- Att göra avtal med folk som inte ens kan skriva sitt namn ... Det var skillnad på renskötarsamer och fiskesamer.⁶⁹

NN8 berättar vidare om hur dämningarna, som gjordes utan att först rensa bort träden, påverkade fiskevattnen, och hur de lämnades helt utan kompensation. De fick varken ersättning i reda pengar eller i åtgärder:

Man fick stoppa näten som förstördes. Det var ju så mycket skräp. Man kryssade ju mellan tallarna, det var väldigt mycket tallar då vid Vuoksa. De dämde ju bara över. Det var stora rötter som flöt. Det var ovanför Suorva, Vuoksasjön och alla dom där småsjöarna. Vi har fiskat efter hela sjösystemet. Det var många som levde på fisket där. Inte byggde dom några nya båtlänningar när dessa hamnade under vatten. Vi fick tvätta i balja, inte gick det att tvätta fisken i sjön, det var ju så smutsigt.⁷⁰

Även smaken på fisken påverkades, den smakade jord efter regleringen.⁷¹ Dessutom var det inte bara vattnet, även marker och hjortronmyrar togs ifrån fiskesamerna:

De tog ju också mycket marker ifrån oss, hjortronmyrar och allt. Men fjällsyran klarade Vattenfall inte av att ta ifrån oss, de växer ju under klipporna.⁷²

De renskötande fjällsamerna är medlemmar av i samebyar och har enligt rennäringslagen 1971 rätt till fiske inom samebyns områden. Fisket är viktigt, framför allt under sommarhalvåret, men även under resten av året.⁷³ NN9 berättar om fisket i det stora Suorvamagasinet, Akkajaure/Stora Lule älv, efter dämningarna:

⁶⁸ NN8 2010.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid.

⁷³ Össbo. *Nya vatten, dunkla speglingar* s. 78–80; Kuoljok. *Mitt liv som renskötare*, s. 131; SFS 1971:437, Rennäringslag, 25 §.

... näten fylldes med kråkbärsris och ängsull, och blev helt förstörda. Det var bara att kasta.⁷⁴

NN10 berättar 2008 om hur trädrötter fortfarande flyter omkring, eftersom träden inte rensades bort innan dämningarna: "... vi fick ju ett träd i nätet här i veckan."⁷⁵

Hemmansägare och andra fastboende utan markägarande var och är än i dag i de flesta fall ättlingar till tidigare generationers samer. De var ofta skogssamer, som registrerats som nybyggare och där den samiska identiteten har dolts som en överlevnadsstrategi.⁷⁶

Abel Stenman, hemmansägare i Selet/Nelkerim ett tidigare samiskt skatteländ, berättar i Norrbottens-Kuriren 1960 i väntan på beslutet om utbyggnaden av det första kraftverket, Letsi, i Lilla Lule älv:

Det är många laxar man dragit upp här. ... De senaste åren har det blivit allt sämre. Det beror väl på kraftverksbyggena. Fisken tar sig inte hit upp. Nu får vi inte ens fiska lax längre. Näten har blivit beslagtagna och förseglade.⁷⁷

I en enkätundersökning genomförd 2017 ställdes frågor om hur människor påverkats av vattenregleringarna. Ett av svaren var följande:

Det märks i byn jag bor att det fortfarande är öppna sår efter den hemska behandling gårdägarna vid älvkanten fick. De blev lurade. Fick litet betalt och hade ingen aning om att Lilla Luleälven skulle bli en torrfåra och att laxfisket som var en viktig del av inkomsten skulle försvinna.⁷⁸

En del av hemmansägarna och några av renskötarna lyckades få viss penningersättning för förlorat fiske. Vilka som lyckades, hur mycket de fick och vad ersättningen hade för faktisk betydelse jämfört med inkomsterna från fisket har inte studerats närmare. Inte heller kostnaderna för införskaffande av annan mat har studerats eller jämförts med Vattenfalls inkomster för varje magasin. Däremot framkom det att ersättningen till samerna beskattades så hårt i flera fall att det inte var mycket pengar kvar i slutänden. Dessutom bestod de allra flesta penningersättningarna som delades ut av en engångssumma, som inte kommit efterföljande generationer till del.⁷⁹

⁷⁴ NN9 2009.

⁷⁵ NN10 2008.

⁷⁶ Jfr Öhman. Morfars ...; Ullenius. Undersökningsanteckningar ...; NN11 2024.

⁷⁷ Rane, Om Vattenfall får bygga Letsi måste gammal släktgård offras (*Norrbottens-Kuriren*, 1960-09-24), s. 11.

⁷⁸ Heilert. Vattenkraft, s. 18.

⁷⁹ NN1 2013; NN12 2009.

Det framkom även att fördelningen av ersättningarna medförde konflikter inom familjer, mellan familjer och olika grupper. Hur man förhöll sig till intrången, om man gjorde upp eller ej eller i vilket skede, ledde till konflikter, besvikelse och ilska som ännu finns kvar i det samiska samhället.⁸⁰

Från Letsi och nedströms fanns fiskarlag längs hela älven som organiserade laxfisket. Hur utbyggnaderna påverkade de sociala relationerna eller den lokala kulturen har inte studerats. Klart är dock att det var möjligt att få en god försörjning från älven innan den byggdes ut. Byalag vid Porsi och Laxede krävde penningersättning för en kostnad som motsvarade 50 kilo lax per år och hushåll. De fick dock inte den summa de hade begärt, och när de väl fick en summa så var det en engångsersättning.⁸¹

Markerna till många hemman löstes aldrig in. Än i dag finns det markägare som har stora delar av sina ägor överdämda av regleringsmagasinen, utan att någon ersättning utgår.⁸²

Erosion av stränder

Ett stort problem på grund av vattenkraftutbyggnaderna längs hela Lule älv är erosionen. Den är en konsekvens av de stigande och sjunkande vattennivåerna från elförsäljningen. Vid Suorvamagasinet river vattnet i det höstfulla magasinet tillsammans med höststormarna varje år ner marken centimeter för centimeter. Hus som byggdes upp som ersättning för inlösta och rivna byggnader på 1970-talet har nu hamnat vid strandkanten, vilken fortsätter att undermineras. Även längre nedströms har hus hamnat vid strandkanten och förstörts. Några nya ersättningar för att bygga nytt utgår dock inte. Erosionen från vattenregleringen påverkar även båtplatser. Bryggor och stränder förstörs och måste repareras varje år.⁸³

⁸⁰ NN9 2009; NN8 2010; NN13 2006.

⁸¹ Mångmiljonkrav för fiskeskador (*Dagens Nyheter* 1964-05-05), s. 29; Porsifiskare får 4 miljoner för laxförlust (*Dagens Nyheter*, 1967-12-13), s. 24.

⁸² NN9 2009; NN24 2024.

⁸³ Författarens platsbesök 1999–2024; NN14 2009; NN15 2024.

Figur 2 Erosion av stränderna vid Suorvamagasinet

De höga vattennivåerna, när magasinet fylls upp för elproduktion under vintern i kombination med höststormarna, äter ur marken och kanten närmar sig husen alltmer för varje år.

Foto: Nils Gustav Labba, 2021.

Torrfåror

En konsekvens av den tekniska designen där fokus enbart ligger på elförsäljning innebär att alla andra användningsområden åsidosattes. Följden blev att det skapades ett flertal sträckor som är helt torrlagda i Lule älv, så kallade torrfåror. Det är helt döda älvsträckor. Här kan förstås ingen fisk leva, vilket ifrågasatts under många år.⁸⁴

⁸⁴ Författarens platsbesök 1999–2024; K. Lundström, Vem har ansvaret för utarmningen av Jokkmokk? (*Norrbottens-Kuriren*, 2020-02-11).

Figur 3 **Torrfåran nedströms Letsidammen i Lilla Lule älv
är 17 kilometer lång**

Foto: May-Britt Öhman, 2020.

Vid vissa tillfällen, som vid reparationer av kraftverk, sker även torrläggning av andra älvsträckor, vilket får omfattande konsekvenser. NN19 berättar att renarna inte kan gå där eftersom det är livsfarligt för dem. Renskötarna tvingas då lägga mycket energi på att hålla djuren borta därifrån. Med hjälp av advokat får de söka ersättning för extraarbetet, vilket tar både arbetstid och kraft. Det är inte heller säkert att någon ersättning utgår.⁸⁵

Mänsklig säkerhet – allmänhetens säkerhet vid dammar

--- det finns ju bara två överfarter på Langas som är säkra och det är här och i Saltoluokta.

Här kan du aldrig fara rakt över isen fast det har varit fyrtio minusgrader en vecka. ---

--- det är många som har gått åt i dom här vakarna här på grund av regleringarna. Förr körde de ju med bussar mitt efter sjön bara, hela vägen upp.⁸⁶

Säkerheten för människorna vid de reglerade vattendragen är något som sällan uppmärksammas i Sverige. Internationellt är dock detta

⁸⁵ NN19 2011.

⁸⁶ NN16 2009.

mer känt som ”allmänhetens säkerhet vid dammar”, *public safety around dams*.⁸⁷

Lule älv har på flera ställen blivit hundratals meter bredare än före regleringarna. Många sjöar har blivit betydligt större. Suorvamagasinet, Akkajaure, högst upp i Stora Lule älv, var sju små källsjöar men är nu stort som ett innanhav. Högst upp i Lilla Lule älv är regleringsmagasinet Tjaktjajaure betydligt större än sjön var innan. Regleringarna är anpassade efter elförsäljningen och gör att isarna, som tidigare var säkra färdvägar och så pass starka att man kunde köra lastbil och buss på dem, blivit livsfarliga.⁸⁸ I intervjuerna framkommer flera berättelser om dödsolyckor, och incidenter från 1940-talet och framåt som hade kunnat sluta illa.

Trots att älven blivit ett regelrätt industriområde finns det ingen tillgång till räddning för de som drabbas av farorna. NN17, företrädare för säkerhetsfrågor i Jokkmokks kommun, svarar på frågan om hur länge man klarar sig i vattnet på vintern:

Tio minuter – allra högst tjugo minuter. Man kan försöka ta sig upp de första tio minuterna, men sen blir man paralyserad av kylan.⁸⁹

Räddningstjänstens personals uppgift är att rädda liv. De är redo för uttryckning på fem minuter, men de har inte tillgång till helikopter, så de kan inte rädda någon som hamnat i vattnet, innan det är för sent. Däremot har fjällräddningen tillgång till helikopter, men de har en starttid på flera timmar.⁹⁰ Det privata helikopterföretaget Fiskflyg har däremot varit involverade ett flertal gånger och räddat livet på människor som hamnat i det iskalla vattnet.⁹¹

⁸⁷ Öhman, Palo & Thunqvist. Public participation.

⁸⁸ NN16 2009.

⁸⁹ NN17 2010.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ NN18 2011.

Figur 4 Vaken som uppstår i Suorvarmagasinet nedanför Ritsem kraftverk, där två personer omkom i maj 2008

Foto: May-Britt Öhman, 2009.

Vattenfall måste enligt vattendomarna upprätthålla isleder på enbart tre platser längs hela den dämde älven. Där mäts isens tjocklek kontinuerligt för att säkerställa överfarten. Suorvarmagasinet har en sådan överfart och regleringsmagasinet Langas har två. Dock avslutas mät- ningsarbetet i början av maj när turistsäsongen är över och renskötarna kommer med renhjordarna.⁹²

En allvarlig olycka med två döda inträffade i mitten av maj 2008 vid Ritsem, vid vaken som uppstår när vattnet kommer ut i Suorva- magasinet från kraftverket. Helikoptern som sändes ut från Gällivare kom efter en timme. Det enda som kunde göras då var att hämta upp de döda kropparna. Familj och vänner bevittnade tragedin från stran- den utan att själva kunna göra något.⁹³

Olyckor har inträffat sedan de första regleringarna. I minnet finns de olyckor och incidenter som inträffat efter Suorvas tredje regler-

⁹² NN16 2009; NN18 2011.

⁹³ NN18 2011; André Samuelsson, Två drunknade i olycka vid Ritsem (*Norrbottens-Kuriren*, 2008-05-17).

ing på 1940-talet. NN som var 77 år vid intervjutillfället 2010 berättar att det har blivit ännu farligare efter den fjärde och sista regleringen av på Suorvamagasinet. De yngre generationerna känner inte till vattenströmmarna, och fritidsfiskare som gör borrhål i isen gör det ännu farligare:

Ungdomarna har aldrig sett så här låg is och då vet dom inte var strömdragen är. --- Vårisarna är en av det farligaste som finns. Ännu värre är de här fritidsfiskarna som gör sina pimpelhål. Sen kommer nysnö och täcker över dom där hålen. Strömdraget gör att det grävs under de här hålen, de blir stora. De kan ju finnas precis där du ska färdas, man vet ju aldrig. I våras var det strömdrag ovanför Ritsem och där var det massor av hål, det är så hela vintersäsongen.⁹⁴

Figur 5 Renflyttning på Lule älv, Stora Lulevatten, nära öppet vatten

Foto: Fia Kaddik, 2009.

Där Lilla Lule älv forsar ut från en tunnel i Stora Lule älv drabbades en 37-årig man av ett epilepsianfall när han fiskade från stranden och föll i vattnet i juli 2006. Han fördes i väg med undervattensströmmarna och återfanns först efter sju dagar. Dessa kraftiga strömmar är inte

⁹⁴ NN7 2010.

synliga för blotta ögat och vattendjupet vid stranden är 30 meter. Brodern till den omkomne kontaktade lokaltidningen och ville att det som hänt skulle bli känt hos allmänheten och fungera som en varning:

Det här är rena rama dödsfällan. ... Det är ganska vanligt att folk fiskar här och till och med färdas med båt in mot tunneln. Det är märkligt att det inte finns några säkerhetsåtgärder.

--- Det går inte att dragga. Det är för stora ytor och för djupt. Vi har egen båt och ska ut i kväll också. Man tänker på det dygnet runt så länge han ligger där. Vi får ingen hjälp från samhället, det är bara akuta räddningsinsatser som prioriteras, räddningstjänsten var med oss två timmar en kväll.⁹⁵

Efter olyckan sattes en liten varningsskylt upp. Men 2025 finns det fortfarande inga stängsel och ingen återkommande information om riskerna.

I Jokkmokks kommun sker det enligt räddningstjänsten en olycka i genomsnitt per år vid regleringsmagasinen.⁹⁶ Det saknas dock statistik över vad som orsakat olyckorna. Drunkningar rapporteras. Men det framgår inte om det är i ett regleringsmagasin eller i oreglerat vatten som olyckan skett.⁹⁷

Dammsäkerhet och dammhaverier

Människokraft rår inte på storälven. Damarna kommer inte att hålla. Vänta bara tills vårfloden kommer.⁹⁸

Orden är från Erik Abraham Olofsson Rim, på 1910-talet. Han var skeptisk till att damarna skulle hålla och han fick rätt. Det har inträffat ett flertal dammhaverier och vid några tillfällen har det varit nära katastrof. Globalt sker dammbrott med omfattande konsekvenser i genomsnitt en till två gånger om året. I Sverige började medvetenheten om riskerna och ett förebyggande arbete vid damarna efter att Suorvadammen sprungit läck i oktober 1983. Det hade kunnat bli en katastrof för hela Lule älvdal, men även för städerna Boden

⁹⁵ Livsfarligt område? (NSD, 2006-07-29).

⁹⁶ NN17 2010.

⁹⁷ Jfr M-B. Öhman & E.-L. Thunqvist. Human Bodies and the Forces of Nature: Technoscience Perspectives on Hydropower Dams, Safety, Human Security, Emotions and Embodied Knowledges. *International Journal of Technoscience and Development* 3:1 (2016).

⁹⁸ Forsgren, *Porjus*, s. 21.

och Luleå. Inom vattenkraftsektorn är det väl känt att dammar har en begränsad livslängd och börjar få skavanker efter cirka 50 år.

Det förebyggande arbetet samlas under begreppet dammsäkerhet.⁹⁹ De som äger dammanläggningar i Sverige har ett så kallat strikt ansvar vid dammbrott. Det innebär att det är ägaren som ansvarar för att förhindra att sådana händelser sker. Om dammbrott ändå sker så ska ägaren ersätta uppkomna skador. Det är dock kommunernas tjänstepersoner och politiker som bär ansvar för att se till att områden som riskerar översvämning vid dammbrott inte bebyggs. Fastighetsägare ska informeras om riskerna framhåller NN17:

Vi måste informera om vad som kan bli scenariot om det brister en damm till dom som vill bygga eller köpa en fastighet som drabbas. Vi kallar det inte strandskydd utan dammhaveriinformation.¹⁰⁰

Medvetenheten om kraften i och riskerna med älven finns hos vissa inom lokalbefolkningen, framför allt bland dem som lever alldeles nedanför dammarna. Än mer insatta är de som arbetar med kraftverken och dammarna.¹⁰¹ Några exempel på dammbrott och incidenter är Satisjaurehaveriet i oktober 1964, då vattennivån i regleringsmagasinet Langas blev högre än vid en vårflod.¹⁰² Ett sjunkhål uppstod i Messauredammen 1963.¹⁰³ I Porjusdammen uppstod en tre meter bred och lika djup krater i augusti 1993, en följd av kraftiga regn kombinerat med snösmältning.¹⁰⁴ Seitevare är med sina 106 meters höjd den näst högsta dammen i Sverige och har haft problem med läckage från första början.¹⁰⁵

När Suorvadammen började läcka 1983 var det nära en katastrof för hela Lule älvdal. Läckaget upptäcktes i tid tack vare att en samisk man var i sitt viste just nedanför dammen och upptäckte vattenflödet som kom från dammen. Han meddelade vänner som var anställda vid Vattenfall som kunde vidta åtgärder. Dessutom fanns det material och maskiner på plats och inget snöoväder hindrade Vattenfalls personal att ta sig till dammen i tid eftersom vägarna var farbara.¹⁰⁶

⁹⁹ Öhman & Thunqvist. Human Bodies and the Forces of Nature.

¹⁰⁰ NN17 2010.

¹⁰¹ NN25 1999; NN26 2012; NN27 2024.

¹⁰² NN28 2009.

¹⁰³ M. Bartsch. Messauredammen: dokumentation samt uppföljning av sjunkhål 1963. (Elforsk, 1999.)

¹⁰⁴ B. Brink, Med plasteka på landsvägen. (*Dagens Nyheter*, 1993-08-06), s. 6.

¹⁰⁵ J. Vikström. Vattenfalls kamp för att täta den läckande dammen. (*NSD*, 2024-09-03); NN17 2010.

¹⁰⁶ NN7 2010.

Den statliga utredningen om dammsäkerhet 2012 visade att de största och mest riskfyllda dammarna återfinns i de stora älvarna i norra delarna av renskötselområdet. Det innefattar även allvarliga risker för kuststäderna. Lule älvs elva dammar har högst konsekvensklass och är den älv med flest dammar i Sverige.

Rasism och diskriminering i samband med utbyggnaden

Också dom här arbetarna ... som dom psykiskt misshandlade oss. Jagade oss ungar: Lappjävlar och slängde stenar och långa käppar, och lappungjävlar skrek dom ... Vi var så rädda när vi hörde svenska. Vi sa nu kommer dom där som har så konstigt språk, och gömde oss. Dom var verkligen hemska.¹⁰⁷

Citatet ovan är från NN4, född i början av 1930-talet. Hon återgav hur vattenkraftbyggarna betedde sig mot henne, syskonen och vänner. NN20, i samma ålder, berättade hur samerna inte fick företräda sig själva utan det var lappfogden som var talesperson för dem ända fram till 1971.¹⁰⁸

Liv och rörelse, tystnad och förhoppningar om nya storföretag

Det var som att samhället tappade sin livskraft.¹⁰⁹

Älven – numera regleringsmagasinen – dominerar tillsammans med kraftledningarna vyerna i hela Jokkmokks kommun. Det gör även det ljudmässiga tomrummet efter den tystade älven. NN21 föddes i mitten av 1950-talet och berättade att när fallen närmast Jokkmokk, Kaitum och Akkats reglerades 1969–1973, så försvann det starka ljudet, och med det energin, livskraften i samhället.

Det var även då utbyggnadsepoken avrundades och befolkningen började minska. Vattenkraftutbyggnaden hade medfört ett stort antal arbetstillfällen lokalt och även en omfattande inflyttning med mycket liv och rörelse. Det var många barn i byarna och i skolorna.¹¹⁰ På 1960-talet fanns omkring 12 000 invånare i kommunen. 2024 var invånarantalet strax under 5 000 personer, på samma nivå som innan utbygg-

¹⁰⁷ NN4 2009.

¹⁰⁸ NN20 2009.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ NN22 2010.

naden av kraftverket startade 1910 i Porjus. Dessutom har kommunen en åldrande befolkning. De unga flyttar till andra orter.¹¹¹

Vattenfall står fortfarande i dag för en hel del arbetstillfällen i Jokkmokks kommun. Det finns en stor stolthet hos dem som varit med under utbyggnadsepoken. Det framkommer i studierna även stark lojalitet gentemot Vattenfall. De ordnade tidigare med skola, slalombackar, elljusspår och sporthallar. Vattenfall har enligt dem som haft sitt yrkesverksamma liv där varit en bra arbetsgivare.¹¹²

Vattenfall har fortfarande stor betydelse. År 2022 stod bolaget för sammanlagt 195 arbetstillfällen och låg på en tredje plats efter Jokkmokks kommun och renskötseln vad gäller sysselsättning.¹¹³

Ekonomiskt har dock utbyggnaden inte varit någon långsiktig vinst för Jokkmokk som samhälle eller för den lokala ekonomin. Inga vinster från vattenkraften återförs till kommunen. Det är enbart de så kallade bygdemedlen för hela Norrbotten – Lule älvdal – som ger omkring 45 miljoner kronor årligen.¹¹⁴ En uträkning från 2014 visar att om Jokkmokk fick tillbaka pengar från vattenkraften, på samma sätt som kommuner i Norge får, så skulle det innebära en inkomst på omkring 350 miljoner kronor årligen. Det vill säga mer än femton gånger mer än i dag, utan att behöva göra tidskrävande ansökningar för att få del av bygdemedlen.¹¹⁵

Utbyggnadsepoken lämnade lokala spår i form av förhoppningar om att en ny större satsning ska komma till Jokkmokk och ställa saker och ting till rätta efter många år av nedgång. Runt 2012 blev det allmänt känt att en utlandsägd järngruva planerades i kommunen. Det var mitt i flera samebyars renskötselområden och i Lilla Lule älv, i direkt anslutning till Parki damm och regleringsmagasin. Det blev snart en debatt, mellan dem som var för gruvan och som hoppades på möjligheter till egen inkomst, och dem som såg allvarliga risker för renskötseln, vattnet, miljön och sina egna hembyar. Diskussionsgruppen "Gruva i Jokkmokk – ja eller nej" inrättades i sociala medier.

¹¹¹ Jfr I. Nordlund. "Varför hamnar allting där nere?": lokalinvänares syn på vattenkrafts-etableringen i Lilla Lule älv. Kandidatuppsats. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2018); Pantzare Information, SCB, Regionfakta, Jokkmokk, Folkmängd 31 december; ålder 2024-02-23 (2024); Demografiska databasen CEDAR, Umeå universitet "Folkmängdsdatabasen". (2022.)

¹¹² Nordlund, s. 16–18; NN23 1999.

¹¹³ Pantzare Information & SCB, Regionfakta, Jokkmokk Arbete, 2023 (2023); Sametinget 2024.

¹¹⁴ Länsstyrelsen Norrbotten u.å.

¹¹⁵ Här är hela listan på Norrlandskommunerna, SVT Nyheter Jämtland, 2014-06-05.

I gruppen framstod det som att majoriteten var positiva till en gruva under de första åren. En person uttryckte förhoppningarna så här:

Förutom arbetstillfällen så byggs vår infrastruktur upp igen efter årtionden av förfall och nedrustning. Förhoppningsvis så kan vi bo kvar i kommunen som vi alla älskar på något sätt. Det väger väldigt tungt i en kommun som går på knä i dag.¹¹⁶

Oron för framtiden och minnen från hur det var under vattenkraft-utbyggnadsepoken var återkommande inslag i diskussionerna.

Figur 6 Högspänningsledning 400 kV som för kraften och vinsterna från Lule älv, mot södra Sverige

Foto: May-Britt Öhman, 2024.

¹¹⁶ NN24 2013.

Opinionen i Jokkmokk verkar ha svängt efterhand, vilket framgår av diskussionsgrupper i sociala medier. Politiska partier som ifrågasatt att gruvetablesring är en lösning för utveckling för kommunen fick dessutom majoritet i det senaste kommunalvalet 2022. Den tidigare ledningen som var starka förespråkare för gruvprojektet förlorade röster.¹¹⁷

Avslutande ord

Kapitlet har belyst ett flertal samiska och lokala perspektiv och erfarenheter. Det har inte varit möjligt att återge allt, det finns betydligt mer att berätta om. Det kan handla om oljeläckage från turbiner, regleringens påverkan på enskildas brunnar eller att Jokkmokks kommun inte längre kan ta sitt dricksvatten från älven utan hänvisas till sjövattnet efter utbyggnaden av Akkats kraftverk. Små och stora olyckor inträffar och marker och vatten påverkas.

Återkommande berättelser visar att älven har blivit oerhört mycket farligare än innan regleringarna ägde rum. Det finns mycket ilska och besvikelse över hur staten och Vattenfall har behandlat lokalbefolkningen, såväl de renskötande samerna, fiskesamerna som samiska nybyggare/hemmansägare. Vattenkraftexploateringarna och de medföljande föreställningarna om modernitet har bidragit till att förringa och nedvärdera samisk kultur och identitet. De har möjligen även haft en del i att samer som inte längre sysslar med renskötsel förmått att överge, eller dölja, sin samiska identitet.

I intervjuerna framkommer att motståndet mot vattenkraftexploateringarna var starkt, men att det var svårt att stå emot. Det var även svårt att lita på advokaterna. Man insåg i efterhand att flera advokater var betalda av Vattenfall och de kände sig då lurade.¹¹⁸

Allianser fanns och finns än i dag med naturskyddsorganisationer som Älvräddarna och Naturskyddsföreningen. EU:s ramdirektiv för vattenmiljö från 2000 innebär att vattenkraften måste miljöanpassas. Luleälvens Vattenråd (LVR) är en ideell förening etablerad 2022 som arbetar för att direktivet ska följas. De lyfter även fram Lule älvs samiska historia och nutid, såväl renskötsel som fiske.¹¹⁹

¹¹⁷ Författarens studier av diskussionerna sociala medier 2013–2024. Jokkmokk får nytt kommunalråd – två delar på arvodet, SVT Nyheter Norrbotten, 2022-12-12.

¹¹⁸ NN28 2009.

¹¹⁹ Luleälvens Vattenråd, Vattendirektivet (2024).

Ett annat exempel på kamp är de kommuner som sedan 1999 mobiliserat sig för att få tillbaka resurser till kommunerna och regionerna för den energiproduktion man bistår landet med. Föreningen Sveriges Vattenkraftskommuner bildades 1999, och hänvisar till hur ersättnings-systemet ser ut i Norge, med stabila och omfattande intäkter.¹²⁰

Lule älvdal lever fortfarande trots de omfattande ingrepp som gjorts. Renskötseln och samisk kultur finns ännu kvar, trots allt. Det finns dock mycket som kan göras för att återställa naturen och bidra till att reparera de omfattande skador som skett på renskötsel, fiske, kultur, miljö, fornlämningar, heliga platser, ekonomi och sociala relationer.

¹²⁰ Föreningen Sveriges Vattenkraftskommuner, årsbokslut 2021. (2022.)

Referenser

- Anshelm, J. *Kraftproduktion och miljöopinion. Kritiken av vindkraftens miljöpåverkan och den som riktats mot övriga kraftslag, Rapport 6571.* (Naturvårdsverket, 2013.)
- Axelsson Linkowski, W. & Lennartsson, T., Renbete och biologisk mångfald i fjällen – vad vet vi? I Malin Almstedt, M. Jansson; Ebenhard, T. & de Jong, J. (red.). *Naturvårdskedjan – för en effektiv naturvård.*, (Centrum för biologisk mångfald, 2011), s. 307–318.
- Bartsch, M. *Messauredammen: dokumentation samt uppföljning av sjunkhål 1963*, Elforsk rapport 99:9. (Elforsk, 1999.)
- Bekymrade samer visade Porsis skönhet och värde, *Dagens Nyheter*, 1958-05-21, <https://arkivet.dn.se/tidning/1958-05-21/11165-135/10?q=Porsis%20sk%C3%B6nhet%20och%20v%C3%A4rde> [hämtad 2024-11-10].
- Bergman, I. & Ramqvist, P. H. Hunters of forests and waters: Late Iron Age and Medieval subsistence and social processes in coastal northern Sweden. *Acta Borealia* 35:1 (2018): s. 1–28.
DOI: 10.1080/08003831.2018.1456765.
- Brink, B. Med plasteka på landsvägen (*Dagens Nyheter*, 1993-08-06).
Demografiska databasen, CEDAR, Umeå universitet "Folkmängdsdatabasen", (2022). https://dx.doi.org/10.17197/folknetdb_v01.
- von Düben, G., *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske: etnografiska studier.* (Norstedts, 1873.)
- En lappqvinna (*Dagens Nyheter*, 1867-02-12).
<https://tidningar.kb.se/k3w3hphw4cqjv41/part/1/page/2?q=lappqvinna> [hämtad 2024-10-10].
- Forsgren, N. *Porjus: pionjärverket i ödemarken* (Porjus arkivkommitté, 1982).
- Fridlund, M. Teknikens konstruktion av nationen: Svensk nationalism och industrialisering kring sekelskiftet 1900. I B. Brenna & K. M. Fjeldstad (red.). *Kollektive identiteter, ting og betydninger: seminarrapport.* (TMV, 1997), s. 123–142.
- Fridlund, M. *Den gemensamma utvecklingen: staten, storföretaget och samarbetet kring den svenska elkrafttekniken.* (Kungl. Tekniska Högskolan, 1999.)

- Föreningen Sveriges Vattenkraftskommuner, årsbokslut 2021. (2022) <https://fsv.nu> [hämtad 2024-03-01].
- Hanes, G. *Vaisaluokta under 100 år*, (Vaisa sameförening, 2001).
- Heilert, F. Vattenkraft – energi till många och rättvisa för alla? Hur människor längs Lule älv påverkas av att leva vid reglerat vatten. Opublicerad kandidatuppsats (Stockholms universitet, 2017).
- Hårt motstånd från bygden mot kraftverksbygge i Porsi. (*Dagens Nyheter*, 1956-01-15), s. 6. [hämtad 2024-11-10].
- Här är hela listan på Norrlandskommunerna, SVT Nyheter Jämtland, 2014-06-05. <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/jamtland/har-ar-hela-listan-pa-norrlandskommunerna> [hämtad 2024-10-01].
- Jakobsson, E. Industrialization of Rivers: A water system approach to hydropower development. *Knowledge, Technology & Policy* 14 (2002): s. 41–56. DOI.org/10.1007/s12130-002-1014-0.
- Jakobsson, E. Norsk och svensk vattenkraftutbyggnad. En komparativ studie. *Polhem: Tidskrift för teknikhistoria* 10:3 (1992): s. 226–264.
- Johansen, S. B. *Elsa Laula Renberg: historien om samefolkets stora Minerva* (CalliidLágádus, 2015).
- Jokkmokk får nytt kommunalråd – två delar på arvodet, SVT Nyheter Norrbotten, 2022-12-12, <https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrbotten/jokkmokk-far-nytt-kommunalrad-tva-delar-pa-arvodet> [hämtad 2024-10-01].
- Jokkmokks kommun, Jokkmokks marknad – vanliga frågor, <https://jokkmokksmarknad.se/vanliga-fragor/> [hämtad 2025-01-10].
- Kihlström, L.-M. Vattenkraft och renar går ihop, Vattenfall, 2018-08-22. <https://group.vattenfall.com/se/nyheter-och-press/nyheter/2015/vattenkraft-och-renar-gar-ihop> [hämtad 2024-10-10].
- Kjellén, R. *Nationell samling: politiska och etiska fragment* (Gebers, 1906).
- Korhonen, O. & Samernas Utbildningscentrum. *Julevsáme – svensk ordbok*, u.å., <https://samernas.se/laromedel/lulesamiska-laromedel/> [hämtad 2024-01-30].

Kuhmunen, L. S. Hur kan två bli en? Duodji som ett sätt att sammanfläta samiska grupper i Jokkmokk, Masteruppsats, (Sámi allaskuvla, 2019). <http://hdl.handle.net/11250/2625535>.

Kuoljok, A. I. *Mitt liv som renskötare*. (Ord & visor, 2008.)

Labba, K. *Renskötelsens interna organisering*. (UiT Norges arktiske universitet, 2017.)

Lantto, P. Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971. (Umeå universitet, 2012.)

Lantto, P. Att göra sin stämma hörd: Svenska samernas riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962. (Umeå universitet, 2003.)

Lindholm, K./Energiföretagen, Vattenkraft, 2024.
<https://www.energiforetagen.se/energifakta/elsystemet/produktion/vattenkraft/> [hämtad 2024-10-09].

Livsfarligt område? (NSD, 2006-07-29).
<https://www.nsd.se/nyheter/jokkmokk/artikel/livsfarligt-omrade/ly6wgkpr> [hämtad 2010-02-01].

Luleälvens Vattenråd, Vattendirektivet, 2024,
<https://lulealv.org/vattendirektivet/> [hämtad 2024-03-01].

Lundmark, L. ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekvämlig”: Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Norrlands universitetsförlag, 2002.)

Lundström, K. Vem har ansvaret för utarmningen av Jokkmokk? (*Norrbottens-Kuriren*, 2020-02-11.)
<https://www.kuriren.nu/debatt/artikel/vem-har-ansvaret-for-utarmningen-av-jokkmokk/5lzkqq2l>.

Länsstyrelsen Norrbotten, Utveckling med bygdemedel, u.å.
<https://www.lansstyrelsen.se/norrbotten/natur-och-landsbygd/stod-till-jordbruk-och-landsbygd/utveckling-med-bygdemedel.html> [hämtad 2025-01-10].

Mudimbe, V. Y. *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge* (Indiana University Press, 1988).

Mångmiljonkrav för fiskeskador (*Dagens Nyheter* 1964-05-05).

- Nordlund, I. "Varför hamnar allting där nere?": lokalinvånares syn på vattenkraftsetableringen i Lilla Lule älv. Kandidatuppsats. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2018),
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:slu:epsilon-s-9659>.
- Nyberg, M. Jokkmokk: 'Vi vill ha ljus', SVT Nyheter Norrbotten 2017-05-25.
<https://www.svt.se/nyheter/lokalt/norrbotten/jokkmokk-vi-vill-ha-ljus> [hämtad 2024-10-09].
- OECD, *Linking the Indigenous Sami People with Regional Development in Sweden*, OECD Publications Centre, (2019).
DOI.org/10.1787/9789264310544-en.
- Pantzare Information, SCB, Regionfakta, Jokkmokk, Folkmängd 31 december; ålder 2024-02-23, (Pantzare Information).
<https://www.regionfakta.com/norrbottens-land/norrbottens-land/jokkmokk/befolkning-och-hushall/befolkning/folkmangd-31-december-alder/> [hämtad 2024-03-10].
- Pantzare Information, SCB, Regionfakta, Jokkmokk Arbete, 2023,
<https://www.regionfakta.com/Norrbottens-land/Norrbottens-land/Jokkmokk/Arbete1/Kommunens-15-storsta-arbetsgivare/> [hämtad 2024-10-01].
- Porjus anläggningarnas invigning: Kraftcentralen uppe i ödemarken satt i gång på konungens signal (*Dagens Nyheter*, 9/2 1915), s. 4.
<https://tidningar.kb.se/zh9f8nl95h0t5tz/part/1/page/4?q=Porjus%20anl%C3%A4ggningarnas%20> [hämtad 2024-10-09].
- Porsifiskare får 4 miljoner för laxförlust (*Dagens Nyheter*, 1967-12-13).
- Päiviö, N.-J. *Från skattemannarätt till nyttjanderätt: en rättshistorisk studie av utvecklingen av samernas rättigheter från slutet 1500-talet till 1886 års renbeteslag*. (Uppsala universitet, 2011.)
- Rane, Om Vattenfall får bygga Letsi måste gammal släktgård offras (*Norrbottens-Kuriren*, 1960-09-24), s. 11.
- Rautiainen, H. Effects of winter-feeding on reindeer's future ability to utilize natural pastures. (Sveriges lantbruksuniversitet, 2024).
- Samer protesterar mot vattenreglering (*Dagens Nyheter*, 1959-09-04), s. 21, [hämtad 2024-11-10].
- Sametinget, Rennäring, Kartor som underlag för planer, 2024.
<https://www.sametinget.se/underlag> [hämtad 2024-01-30].

- Samuelsson, A., Två drunknade i olycka vid Ritsem. (*Norrbottnens-Kuriren*, 2008-05-17),
<https://www.kuriren.nu/nyheter/gallivare/artikel/tva-drunknade-i-olycka-vid-ritsem/r2y2dm2j> [hämtad 2008-09-01].
- SFS 1992:1434 Högscolelag, 1 kap. 3 a § och 5 §.
- SFS 1974:152 Regeringsformen, 1 kap. 2 §.
- SFS 1971:437 Rennäringslag.
- Smith, L.T., *Decolonizing methodologies: research and indigenous peoples* (Zed, 1999).
- SOU 1990:91 Samerättsutredningen, *Samerätt och samiskt språk: slutbetänkande*, Justitiedepartementet.
- SOU 2005:17 *Vem får jaga och fiska? Rätt till jakt och fiske i lappmarkerna och på renbetesfjällen*. Jordbruksdepartementet.
- SOU 2012:46 *Utredningen om översyn av de statliga insatserna för dammsäkerhet*, Näringsdepartementet.
- SOU 2023:46 *Jakt och fiske i renbetesland*, Regeringskansliet.
- Statens vattenfallsverk, *Vattenkraften och rennärningen*, (Vattenfall, 1986).
- Statistiska centralbyrån, *Statistisk årsbok för Sverige 2014* (Statistiska centralbyrån, 2014).
- Statens energimyndighet. *Vad avgör ett vattenkraftverks betydelse för elsystemet: underlag till nationell strategi för åtgärder inom vattenkraften*, (Statens energimyndighet, 2014).
- Svanberg, I, De sydliga samerna och deras försörjning. I Larsson, L-G. Rydving, H. & Svanberg, I. (red.). *Samer i söder*. (Kungliga Vetenskapssamhället, 2022), s. 231–258.
- Svedlund, B. & Reichwald, A. Inga rättigheter för renlös same (*Dagens Nyheter*, 1976-05-31), s. 28.
- Svenonius, F. Om lappkåtar samt Turistföreningens lappska fjällhyddor. *Svenska turistföreningens årsskrift*, (1892).
- Sveriges Lantbruksuniversitet, *Yttrande över remiss från Jordbruksverket gällande Förslag på nya djurskyddsregler inom EU för djurtransporter*, (2024)
https://www.slu.se/globalassets/ew/org/andra-enh/uadm/lk/remissyttranden/2023/yttrande_sl-4432.pdf [hämtad 2024-11-30].

- Ullenius, J.G. Undersökningsanteckningar rörande skogslapps-områden å Lilla Luleälvs båda sidor nedom Jokkmokk, 1932, Norrbottens Museum arkiv, F32.
- Utbyggnad av Letsi avstyrks av länsstyrelsen, *Dagens Nyheter*, 1959-07-08, s. 9, [hämtad 2024-11-10].
- Utsi, I. Vattnet över bräddarna, *Sveriges Natur*, 49: 5 (1958): s. 118–120.
- Vattenfall, Lule älv producerar historiskt rekord på 17 TWh, 2023-02-10., <https://group.vattenfall.com/se/nyheter-och-press/pressmeddelanden/2023/lule-älv-producerar-historiskt-rekord-pa-17-twh> [hämtad 2024-10-09].
- Vattenfallskommittén Sverige, *Betänkande afgifvet den 17 mars 1903 af den för utredning beträffande vissa staten tillhöriga vattenfall af Kungl. Maj:t den 9 juni 1899 tillsatta kommitté*, (Stockholm, 1903).
- Vattenfallskommittén. *Förteckning öfver statens mindre betydande vattenfall enligt Vattenfallskommitténs utredning år 1903* (Stockholm, 1903).
- Vikström, J. Vattenfalls kamp för att täta den läckande dammen (NSD, 2024-09-03). <https://www.nsd.se/nyheter/jokkmokk/artikel/vattenfall-kampar-for-att-tata-den-lackande-dammen-/rgxnk70j> [hämtad 2024-10-01].
- Wilson, A., & Laing, M., Queering Indigenous Education. I Smith, L.T., Tuck, E. & Wayne Yang, K. (red.). *Indigenous and decolonizing studies in education: Mapping the long view*. (Routledge, 2018), s. 131–145.
- Wolfe, P. Settler colonialism and the elimination of the native. *Journal of Genocide Research* 8:4. (2006.) DOI: 10.1080/14623520601056240.
- Whyte, K. Food Sovereignty, Justice, and Indigenous Peoples: An Essay on Settler Colonialism and Collective Continuance. I Barnhill, A., Budolfson, M. & Doggett, T. (red.). *The Oxford Handbook of Food Ethics.*, (Oxford University Press, 2018), s. 345–366. DOI.org/10.1093/oxfordhb/9780199372263.013.34.
- Åkerman, J., God forskningssed 2024. (Stockholm: Vetenskapsrådet, 2024.)

- Öhman, M-B. Palo, M. & Thunqvist, E.-L. Public participation, Human Security and Public Safety around Dams in Sweden: A case study of the regulated Ume and Lule Rivers. *Safety Science Monitor* 19:2 (2016), Article 8.
- Öhman, M-B. & Thunqvist, E.-L. Human Bodies and the Forces of Nature: Technoscience Perspectives on Hydropower Dams, Safety, Human Security, Emotions and Embodied Knowledges. *International Journal of Technoscience and Development* 3:1 (2016): s. 33–47.
- Öhman, M-B. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim: Återtagande av lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidsskrift for kjønnsforskning* 45:4 (2021): s. 197–214.
DOI.org/10.18261/issn.1891-1781-2021-04-04.
- Öhman, M-B., *Taming Exotic Beauties: Swedish Hydro Power Constructions in Tanzania in the Era of Development Assistance, 1960s–1990s*. (Kungliga Tekniska högskolan, 2007.)
- Öljemark, J. & Ekonomifakta, Elanvändning, 2024-02-12
https://www.ekonomifakta.se/sakomraden/elfakta/energianvandning/elanvandning_1208519.html [hämtad 2024-10-09].
- Össbo, Å. *Nya vatten, dunkla speglingar: industriell kolonialism genom svensk vattenkraftutbyggnad i renskötselområdet 1910–1968*. (Umeå universitet, 2014.)

DEL 2

Kulturarv och tankens kolonisering

Kolonialismen och svensk-samiska relationer

Gunlög Fur

Inledning

Men då det nu är så, att kolonisationen av Lappland och tillvaratagandet av de Lappländska naturrikedomarna skett endast i syfte att bereda *svenska* folket nya livsmöjligheter – är det då sunt förnuft i att fordra, att vi sameh skola inse det stora och välsignelserika i detta svenskarnas kolonisationsarbete, som obarmhärtigt och obönhörligt driver oss undan från vårt egendomsland?

Så skrev Karin Stenberg, skogssamisk lärare och företrädare från Arvidsjaur, 1920 i skriften *Dat läh mijen situd! En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*.¹ Stenberg var uppenbart väl insatt i både historia och samtidens internationella diskussioner om små nationer och skrev skarpt och initierat om hur same uppfattade relationen till den svenska staten.

Stenbergs inlägg måste ha uppfattats som både provocerande och överdrivet i sin samtid. Åtminstone om man betraktar hur svenska historiker, jurister och politiker formulerade sig om den svenska närvaron i Sápmi, eller Lappmarkerna som det kallades av svenska makt-havare.² I den här artikeln tar jag upp hur begrepp som kolonisation, kolonisering och kolonialism använts för att beskriva och förstå rela-

¹ K. Stenberg & V. Lindholm. *Dat läh mijen situd! En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. (Svenska förlaget, 1920), s. 27.

² Jag kommer i den här texten att växla mellan begrepp som hänvisar till det område inom det som i dag är Sverige där same var i majoritet eller levte i byar och bosättningar under en längre sammanhållen tid. Ibland används Sápmi, som är en nordsamisk term, för att beteckna detta område, ibland Sameædnam vilket betyder samernas land på sydsamiska. Båda finns belagda från källor på 1600- och 1700-talen och kom att betecknas som Lappmarkerna eller Lappland av svenskar.

tionerna mellan svenskar och samer inom forskning, statsförvaltning och kultur.

Vad vi kallar saker och ting spelar roll. Ord och begrepp har historia och väcker till liv de sammanhang som påverkar hur vi tänker på olika skeenden och vad vi ser för möjligheter. Kolonialism står här för en samling av ord och begrepp som använts och tolkats på olika sätt och som också väckt starka känslor. Det gör det intressant att försöka reda ut hur det brukats och vad det betyder. Det har under vissa perioder funnits ett starkt motstånd mot att beskriva svenska statens expansion och närvaro i norr som kolonial och i såväl bruk som icke-bruk kan det finnas en politisk dimension.

När Karin Stenberg beskrev ”svenskarnas kolonisationsarbete” som en insats som gjordes för att förbättra svenska folkets möjligheter så gjorde hon det fullt medvetet på ett sätt som avslöjade vad till synes neutrala ord som ”kolonisation” och ”svenskar” bar på för innehåll. I kolonisationsarbetet ingick ett maktanspråk på samernas ”egendomsland” och de svenskar som skulle gagnas av det inbegrep inte samer. Utbyggnaden av vattenkraften, avskiljandet av samiska områden som kronoland – det vill säga land ägt av kronan – och försäljningen av skogsområden till enskilda – så kallad ”avvittring” – ledde till konflikter. De ideologiska aspekterna av kolonisering, som mission, skolor, språk- och kulturarvspolitik spädde på konflikterna. Varför skulle samerna se det som ”välsignelserikt” när det ”obarmhärtigt och obönhörligt” drev dem från hem och marker?³

Material och metod

Kapitlet bygger på en genomgång av översiktsverk, forskningspublikationer och läromedel, samt några statliga utredningar och riksdagsdebatter som berört Sveriges förhållande till samer och samiskt land, framför allt från tidigt 1900-tal till början av 2000-talet, men med utblickar både bakåt och framåt i tid. Insamlingen av materialet har pågått under lång tid och delvis publicerats tidigare.⁴ Jag har sökt efter hur olika texter och skildringar diskuterar svensk expansion,

³ Stenberg & Lindholm. *Dat läb mijen situd*, s. 15–25.

⁴ G. Fur. Colonialism and Swedish History: Unthinkable Connections? I M. Naum & J. M. Nordin (red.). *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013), s. 18–24; G. Fur. Att sona det förflutna. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma Bokförlag, 2016), s. 147–184.

uppodling och rätt, vilka begrepp som används och hur de definieras. Begrepp och skildringar av förlopp har kategoriserats utifrån hur de förhåller sig till statens makt och agerande, samt till olika definitioner av kolonialism.

Jag undersöker främst två områden, dels den statsunderstödda politiken, dels forskning och utbildning. Det är viktigt att poängtera att "staten" förändrats över århundradena. Under 1500- och 1600-talen växte nya och starkare statsbildningar fram i Europa och i kungariket Sverige inleddes en centralisering av statlig administration och militärapparat. Men det är först under 1800-talet som en svensk nationalstat växer fram och med det, ett stegvis införande av demokratisk styrning som successivt börjar likna dagens stat. Begreppens mening och användning skiftar också över tid. Jag visar hur begreppen använts i olika sammanhang och av olika parter under det senaste seklet och vilka konsekvenser som följer på användningen av vissa begrepp och uteslutningen av andra. Jag resonerar om kolonialism är ett relevant sätt att förstå svenska statens relation till samiskt land och det samiska folket. Jag argumenterar för varför vi kan tala om kolonialism i norra Skandinavien men också varför det inte är nödvändigt för att tala sanningen om svensk samepolitik. För att förstå hur hållningen till kolonialism och kolonisation påverkat urfolks ställning och varför det väcker ett motstånd att använda det om samernas relation till svenska staten görs också några internationella utblickar.

Samer har förstås själva kommenterat svenska anspråk på olika sätt i olika tider. År 1920 publicerade läraren och skogssamen Karin Stenberg, i samarbete med författaren Valdemar Lindholm, boken *Dat läh mijen situd. En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. Den var ett direkt inlägg i den pågående debatten om förändringen av renbeteslagstiftningen. Den innehåller en mycket skarp och väl underbyggd kritik av den svenska statens politik och jag har valt att undersöka utsagor från den för att ge ett samiskt perspektiv på frågan om kolonialism.

Kolonisation, inre kolonisering och kolonialism

När sjöfarare från Portugal och Spanien på 1400-talet började segla över de stora världshaven öppnades möjligheter för europeiska stormakter att lägga under sig väldiga områden på andra kontinenter. De

ville komma åt naturresurser som ädla metaller och kryddor. Denna expansion organiserades på många olika sätt av olika aktörer, som enskilda finansörer, handelskompanier eller kungahus och senare stater. Ibland var dessa kolonier endast handelsstationer lokaliserade utmed kusterna, men ju längre tiden gick desto vanligare var det att de europeiska kungadömena tog kontroll över koloniernas styrning. Jakten på kolonier kulminerade i Berlinkongressen 1885 då Europas kolonialmakter drog upp regler för uppdelningen av Afrika. Vid kongressen deltog också Sverige-Norge med en delegation.

Flera forskare har betonat den nära kopplingen mellan nationalstaternas framväxt och kolonialismen. De har också tittat på handelns betydelse för kapitalismens utveckling och konsekvenserna för ett globalt ekonomiskt system. Efter andra världskriget inleddes en period då de flesta kolonier frigjorde sig från kolonialmakterna. Sverige tog under 1900-talet stark ställning för avkoloniseringen. Men den globala ojämlikheten bestod och sedan dess har internationella organ som FN ofta påpekat detta och sanningskommissioner runt om i världen har försökt att komma till rätta med kolonialismens konsekvenser.⁵

Kolonisation och kolonisering är begrepp som länge använts för att beskriva hur Norrland kom att bli del av kungariket och senare nationalstaten Sverige. Men det betyder inte nödvändigtvis att kolonisation är detsamma som kolonialism och att kolonisering innebär att Sápmi/Lappmarkerna var en svensk koloni. Kolonisera kommer från det latinska *colonia* och betyder, i enlighet med *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB), anläggning av kolonier i ett land eller en ort, men också att genom nybyggen och odling befolka ett område eller att bilda en koloni.⁶ Det kan alltså beskriva en mängd situationer där människor flyttar och bosätter sig på en plats som är ny för dem. Kolonisation kan, enligt ordboken, också användas för att beskriva anläggande av nybyggen och odlande av ny mark inom landet och

⁵ Om nationalstater och kolonialism, se G. K. Bhambra. *Rethinking Modernity*. (Palgrave Macmillan, 2007) och däri anförd litteratur. Om Sveriges internationella engagemang, se S. Engh. *The Conscience of the World? Swedish and Norwegian Provision of Development Aid. Itinerario*. 33:2 (2009): s. 67–70. DOI.org/10.1017/S0165115300003107. Om sanningskommissioner, se E. Barkan. *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*. (W. W. Norton, 2000); R. Marconi. States before their colonial past: Practice in addressing responsibility. *QIL, Zoom-out*. 103 (2024). <https://www.qil-qdi.org/states-before-their-colonial-past-practice-in-addressing-responsibility>.

⁶ Kolonisera i Svenska Akademiens ordbok: "att anlägga koloni(er) i (ett land), göra (ett land l. en ort) till koloni, befolka l. uppodla (ett land) medelst nybyggare; äv. intr.; slå sig ned o. bilda en koloni (ngnstädes)". Kolonisera. *Svenska Akademiens ordbok*. <https://www.saob.se/artikel/?seek=kolonisera&pz=2> (hämtad 2023-11-28).

då kallas det inre kolonisation.⁷ Kolonialism, däremot, finns inte som uppslagsord i SAOB, men *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL) från 1998 gör klart att kolonialism är en ”politik som innebär utnyttjande av länder i främmande världsdelar som kolonier.”⁸ Det är värt att notera att i Esseltes *Svensk Ordbok* definieras så sent som 1990 ordet kolonialism som ett ”system som innebär att vissa högre utvecklade stater behärskar och utnyttjar andra länder (i andra världsdelar).”⁹ Medan koloni och kolonisation finns med i svenska ordlistor ända från 1850-talet, är det först relativt sent på 1900-talet som kolonialism får en förklaring. Men ordet är betydligt äldre än så i svenskan och används i svenska dagstidningar redan från början av århundradet.¹⁰

Det har betydelse vilka ord som används för att beskriva händelser. Att använda kolonisering i betydelsen uppodling av mark och uppförande av ny bebyggelse är vanligt när Sveriges utveckling beskrivs. Det målas ofta upp som en neutral och obestrid process som innebar att människor gradvis flyttade norrut och odlade upp land som uppfattades vara obebott. Det får det att framstå som om detta var ett självklart och naturgivet förlopp – eller åtminstone ett där samernas närvaro, tänkande och agerande inte var något viktigt att ta hänsyn till. Det är det Karin Stenberg med eftertryck ifrågasätter i sin beskrivning av skeendet.

Hon var uttalat kritisk mot att samtida svenska företrädare inte talade om kolonialism i norr:

Vi ha hört både under och efter kriget, huru svenskar gjort England och engelsmännen förebråelser för deras sätt att ’lägga andra folk under sig’ och för deras politik i Indien och på Irland. Men vi ha inte hört någon svensk på allvar bekymra sig om, hurudan Sveriges ’kolonialpolitik’ varit. Nej naturligtvis – herre gud, Sverige har ju inga andra

⁷ Kolonisation i Svenska Akademiens ordbok: ”anläggande av nybyggen o. uppodlande av förut icke odlad jord inom det egna landet; äv. i uttr. inre kolonisation”. Kolonisation. *Svenska Akademiens ordbok*. https://svenska.se/saob/?id=K_1761-0312.U1We&pz=7 (hämtad 2023-11-23).

⁸ Kolonialism. *Svenska Akademiens ordlista*. (1998), s. 425. Att notera är att den tryckta version där detta finns är från 1998. I den onlineversion som i dag finns tillgänglig (från 2015) står endast ”skapande av kolonier”. Kolonialism. *Svenska Akademiens ordlista*. <https://svenska.se/saol/?id=1486042&pz=5> (hämtad 2023-11-30).

⁹ Kolonialism. *Svensk Ordbok*. (Esselte studium, 1986). Det är inte helt lätt att få klarhet i ordens historia på svenska. En genomgång av de årgångar av Svenska Akademiens Ordlista som finns tillgänglig på runeberg.org visar att ordet ”koloni” och dess avledningar införs någon gång mellan åren 1875 och 1889, medan formen ”kolonialism” först dyker upp på mellan åren 1954 och 1973. Detta år beskrivs det som ”fördömlig kolonialpolitik”. Kolonialism. *Svenska Akademiens ordlista*. (Norstedts 1973.)

¹⁰ Se till exempel *Hvar 8 dag*. (1906-01-28), s. 14; *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. (1912-09-03), s. 2; *Arbetet*. (1925-06-02), s. 3.

'underkuvade folk' att hålla reda på än 'lapparna'. Inte kan man under sådana omständigheter jämföra ...

Men vi same, som sedan urminnes tider, likt hundarna, fått nöja oss att äta av de smulor, som fallit från våra herrars bord, vi kunna förstå både indier och irländare.¹¹

Om vi använder begreppet kolonialism om svensk expansion norrut så väcker det frågor om medvetna beslut och satsningar från rikets centrum i syfte att kontrollera och reglera tillgången till naturresurser och handel. Hur hängde utökningen av odlingsbar areal och gruvbrytning samman med andra politikområden som kultur, utbildning och mission? Den klassiska definitionen av kolonialism är, som den tyske historikern Jürgen Osterhammel beskrivit, "en långsiktig satsning på att från avstånd politiskt kontrollera ett geografiskt avlagset territorium som tagits i besittning med militärmakt eller genom bosättningar."¹² Men politiska företrädare och intellektuella från tidigare kolonier har betonat andra aspekter som minst lika viktiga. Vid öppnandet av den asiatisk-afrikanska konferensen för tidigare kolonier som hölls i indonesiska Bandung 1955, beskrev president Sukarno kolonialism som "ekonomisk kontroll, intellektuell kontroll, faktiskt fysisk kontroll."¹³ Valentin Mudimbe, filosof född i Belgiska Kongo, betonar också en kolonial ordning som följer på kontrollen av territorier. Först kommer dominans av territorier, sedan en reformering av de koloniserades tankar och sinnevärld, därefter integrerandet av den lokala ekonomin i en kapitalistisk och europeiskt dominerad världsordning. Denna "koloniserande kultur", skriver Mudimbe, skapar marginaliserade samhällen, kulturer och individer.¹⁴

Staten, politikerna och koloniseringen

Kungliga brev och protokoll från 1600-talet visar att Sverige ville ta del av koloniala skatter både nära och långt bort. Försök att anlägga kolonier på andra kontinenter gjordes både genom kungliga och pri-

¹¹ Stenberg & Lindholm. *Dat läb mijen situd*, s. 69–70.

¹² J. Osterhammel. *Colonialism: A Theoretical Overview*. (Ian Randle Publishers, 1997.) s. 10–11.

¹³ Sukarno. *Opening address given by Sukarno (Bandung, 18 April 1955)*. CVCE Centre Virtuel de la Connaissance sur l'Europe. (2017.) https://www.cvce.eu/en/obj/opening_address_given_by_sukarno_bandung_18_april_1955-en-88d3f71c-c9f9-415a-b397-b27b8581a4f5.html (hämtad 04-01-2024).

¹⁴ V. Y. Mudimbe. *The Invention of Africa. Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge*. (Indiana University Press, 1988), s. 2, 4.

vata initiativ. Nya Sverigekompaniet bildades 1637 genom att nederländska finansiärer kontaktade Axel Oxenstierna för att engagera svenska kronan i ett kolonisationsprojekt längs Delawarefloden i östra Nordamerika. Louis de Geer investerade kapital både i Svenska Afrikakompaniet som grundats 1649 och i manufakturer och malm-brytning inom Sverige. Genom handelsstationen Carlsborg på Afrikas västkust deltog kompaniet i den transatlantiska handeln med förslavad arbetskraft. Den svenska kungamakten var under större delen av 1600-talet involverad i territoriella krig och i stort behov av finansiella resurser. Inte undra på att man lockades av löften om koloniernas rikedomar. I ett ofta citerat brev till Axel Oxenstierna skrev riksrådet Carl Bonde med entusiasm om fyndet av silver på fjället Násavarre/Nasafjäll 1634: "Man hoppas här, näst Guds tillhjälp så skall det bliva de Svenskas Västindien."¹⁵

Den koloniala politiken hade två syften. Man knöt ihop förhoppningar om handel och ekonomiska vinster från utvinning av naturresurser med en skyldighet att sprida den lutherska läran till folk som beskrevs som hedningar, både i kolonier bortom haven och i "den norra landsändan." Drottning Christinas förmyndarregering uttryckte 1640 sin sorg över att "Våra Undersåtar och Lappar" hittills inte känt till något om Guds ord utan levt som "Hedningar och Vilda Människor." Men nu hade nyligen Gud välsignat den delen av landet med en silverfyndighet och genom den skulle de kunna hjälpas ur det "ynkliga tillstånd" som de levt i.¹⁶

Ungefär samtidigt utvecklade Per Brahe, en av rikets högsta ämbetsmän som riksdrots och guvernör över Finland, resonemang om likheten mellan samer, amerikanska urfolk och finsktalande svedjebrukare i den nordöstra delen av riket. Han beskrev dem alla som barbarer som med hjälp av goda lärare skulle kunna föras till "cultur och civilitet." Svenska högre tjänstemän, riksrådsledamöter och lärde gjorde regelbundet kopplingar mellan urfolken som man mötte i den nord-

¹⁵ A. Oxenstierna. *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling. Afdelning 2. Band 11.* Carl Bonde och Louis De Geer m.fl. brev angående bergverk, handel och finanser. Redigerade af Nils Edén. (Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, 1905), s. 82.

¹⁶ "Hennes Kongl: Maj:ts Förordning om Lappekyrkiorne och Presternes der sammestædes Oppehelle och Salarie etc." I E. Nordberg. *Källskrifter rörande Kyrka och Skola i den Svenska Lappmarken under 1600-talet.* Samlade och utgivna av Erik Nordberg (Kungliga Skytteanska samfundet, 1973), s. 166.

amerikanska kolonin Nya Sverige och samer och folk av ”lägre sort.”¹⁷ Det är också talande att den första avhandlingen vid ett svenskt universitet som behandlade frågan om kolonier och kolonisering, författades av Johannes Schefferus som blivit känd för det vitt spridda verket *Lapponia* (1673) som beskrev norra Fennoskandia (Sverige, Norge, Finland, Kolahalvön och Finska Karelen) och samer för en kontinental europeisk publik.¹⁸

De tidigaste exemplen på en uttalad svensk bosättningspolitik med syfte att foga in Lappmarken i riket följde direkt på fyndet av silver vid Näsavarre/Nasafjäll. Kungliga brev 1638 och 1646 följdes av Lappmarksplakaten 1673 och 1695. De innebar särskilda privilegier för svenska och finska nybyggare. Dessa inkluderade bland annat 15 års frihet från alla skatter och utlagor, en försäkran om att de inte heller i framtiden skulle komma att beskattas proportionerligt hårdare än samerna och löfte om att de, i likhet med samerna, skulle slippa krigstjänst. Nybyggare erbjöds också generösa startstöd genom utsäde, kor och får. Nybyggnadspolitiken följde på vad kronan identifierade som den ringa framgång den uppnått i civiliseringsarbetet gentemot samerna. Det kallades omsorg om samernas andliga och lekamliga behov och innebar en önskan från kronan att befolka landsändan till nytta för bergverken. Lappmarksplakatet från 1673 och arbetet med den jordebok som landshövding Johan Graan hade föreslagit för att förbereda inflyttning stannade upp på grund av kriget mot Danmark. Men förslagen upprepades genom skatteomläggningen 1695. Den innebar förnyade och utvidgade privilegier för inflyttade svenska och finska nybyggare. Även om inte plakaten fick stora konsekvenser till att börja med så var de tydliga tecken på en politik där centralmaktens syfte var att kontrollera områdets befolkning och näringar.¹⁹

¹⁷ N. Runeby. *Barbarei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft im 17. Jahrhundert*. I G. Rystad (red.). *Europe and Scandinavia: Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. (Esselte, 1983); ”Brahe till Printz, 9 november 1643.” I A. Johnson. *The Instruction for Johan Printz, Governor of New Sweden*. ”*The first constitution or supreme law of the states of Pennsylvania and Delaware*”. Translated from the Swedish with introduction, notes and appendices, including letters from Governor John Winthrop, of Massachusetts, and minutes of courts, sitting in New Sweden by Amandus Johnson. (The Swedish Colonial Society, 1930), s. 155–156; T. E. Björck. *The Planting of the Swedish Church in America. Graduation dissertation of Tobias Eric Björck*. Translated and edited by Ira Oliver Nothstein. (Augustana College Library, 1943), s. 133.

¹⁸ A. Fredriksson, J. M. Nordin & C.-G. Ojala. The Deductionis Colonarium Rationes & Causae (1668): Building Arguments for Swedish Colonisation. *Lias*. 48:1 (2021): s. 123–193.

¹⁹ G. Westin, S. I. Olofsson & J. Liedgren (red.). *Övre Norrlands Historia. Del 3. Tiden 1638–1772*. (Norrbottnens och Västerbottnens läns landsting, 1974), s. 23–66.

Under följande århundraden beskrev allt fler svenska politiker och tjänstemän att det vore önskvärt att odla upp mark och uppmuntra nybyggen i norr. Men insikten om att detta land tillhörde samerna och att de trängts undan förekom samtidigt regelbundet i motioner och debatter. Bergsrådet Carl Magnus af Robson menade vid 1828/30 års riksdag att en nybyggesverksamhet inte borde få förstöra fungerande näringar. Det fanns ett allmänt intresse av att staten borde gå samerna till mötes på det land de ägde sedan lång tid tillbaka. I fråga om samernas rätt till marker i norr hävdade juristen och rättshistorikern Johan Jakob Nordström 1871 att visserligen var dessa marker erövrade, men att det varken förändrade besittnings- eller äganderätten till dem.

I den fortsatta debatten om svenska samers flyttningar till Norge, och med en starkt kritisk inställning till avvittringarna, konstaterade juristen och sågverksägaren Gustaf Haeggström 1882 att: "Lapparna hava icke förfarit som indianerna, tagit pil och båge för att försvara sina rättigheter; utan de kom i allmänhet att mera tåligt underkasta sig förtrycket." Justitieminister Eduard Carleson hävdade att när svenska staten gick norrmännen till mötes i fråga om gränstraktaten bidrog de till "att förgöra lämningarna av ett harmlöst folk, som bebodde landet innan våra förfäder kommit hit och som slutligen sökt sin tillflykt till öknarna långt ovan polcirkeln." I sitt slutanförande i riksdagens andra kammare 1882 yttrade han "Jag önskar och hoppas vid Gud, att icke en gång, när det gäller vårt eget vara eller icke vara, samma grunder tillämpas."²⁰

Mig veterligt finns det ingen studie av hur begrepp som kolonisering och kolonialism använts i svensk politisk och offentlig debatt. Det finns inte heller någon systematisk undersökning av hur jämförelser gjorts med expansioner i andra delar av världen och det är därför svårt att bedöma hur allmängiltiga ovanstående exempel kan vara. Men de visar att det både under 1600-talet och senare fanns individer i ledande ställning i staten som jämförde kronans eller statens agerande i Lappmarkerna med europeisk kolonial expansion bortom haven. En studie av riksdagsdebatter i Finland mellan 1917 och 1995 visar att kolonialism som term var relativt sällsynt före 1970-talet. På 1920-talet användes den för att beskriva överförandet av Petsamo från Ryssland till Finland. En del politiker beskrev uttryckligen

²⁰ Debatterna diskuteras och citeras i R. Sjölin. *En studie i ickemakt. Samer och samefrågor i svensk politik*. (Sámi Instituhtta, 2002), s. 146, 152, 158–189.

Petsamo som en ny finsk koloni. På 1920-talet användes också kolonialism för att beskriva det ojämlika förhållandet mellan olika regioner i Finland. Under ett antal år därefter talades det nästan inte alls om kolonialism. Men från 1970-talet och framåt ökade användningen av ordet kraftigt och fick då en uteslutande negativ betydelse.²¹

Alla uttalanden om Sverige som kolonialmakt verkar försvinna innan mitten av 1900-talet och i stället dominerar betoningen på inre kolonisation som det korrekta sättet att beskriva svensk expansion i norr.²² I *Samernas folkrättsliga ställning* (SOU 1986:36) avfärdades med bestämdhet att "samernas traditionella bosättningsområde" skulle kunna betraktas som en svensk koloni. Utredningen konstaterade att självbestämmande, enligt internationella överenskommelser, endast tillhörde folk som varit utsatta för "vad som vanligen kallas kolonialism" och att denna beteckning inte gällde Sverige.

Det fanns tre skäl till detta. För det första ligger inte "området" långt ifrån de nationalstater som drog upp gränser som skar genom samiskt land. För det andra har både omfattningen och inflytandet från svensk bebyggelse och kultur varit omfattande. Slutligen menar utredningen att svenska staten länge gjort anspråk på överhöghet: "Sammanfattningsvis är det vår uppfattning att det är omöjligt att jämföra det svenska inflytandet över de traditionella samiska bosättningsområdena med vad som vanligen kallas kolonialism."²³

Senare utredningar följer samma mönster. I *Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige* (SOU 1999:25) skiljer utredaren på kolonisation och kolonialism, men frågan behandlas endast i en bisats. I *Samernas sedvanemarkar* (SOU 2006:14) finns varken kolonialism eller kolonisera med som begrepp, däremot hänvisas till jordbruks- och nybygges-

²¹ M. Suonpää & M. Välimäki. Finnish Parliamentarians' Conceptions of Imperialism and Colonialism, 1917–1995. I R. Merivirta, L. Koivunen & T. Särkkä (red.). *Finnish Colonial Encounters. From Anti-Imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*. (Palgrave Macmillan, 2021.)

²² Både begreppet inre kolonialisering och kolonialism börjar användas på mitten av 1900-talet. R. J. Hind. The Internal Colonial Concept. *Comparative Studies in Society and History*. 26:3 (1984). DOI.org/10.1017/S0010417500011130 skriver att det blir på modet inom sociologin att beskriva expansion i länder som Sovjet, USA, Israel, Sydafrika och Sudan på 1960-talet. När det gäller hur svensk forskning och läromedel behandlat frågan se redogörelsen i Fur. Colonialism and Swedish History.

²³ SOU 1986:36. *Samernas folkrättsliga ställning: Delbetänkande av Samerättsutredningen*, s. 163–164. Peter Johansson, som studerat diskussionen om samernas ställning i Sverige under senare delen av 1900-talet konstaterar att den definition av kolonialism som åberopas i utredningen leder till att samerna exkluderas från att ha varit koloniserade och att det tycks ha varit utredningens uttryckliga syfte. P. Johansson. *Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie av svensk samepolitik 1986–2005*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 2008), s. 153–155. DOI.org/10.13140/RG.2.2.11130.13763.

kolonisation. Det är tydligt att utredningen menar att det rör sig om en inre kolonisation och en process som drivs underifrån och inte är uttryck för en statlig politik.

Det kan finnas flera skäl till att utredningarna avvisar möjligheten att beskriva samernas historiska erfarenheter som koloniala. Behovet att fastslå detta så kategoriskt 1986 kan möjligen förstås utifrån hur negativ kolonialismen uppfattades vara under 1970- och 1980-talen, något som antyds både i de ordboksdefinitioner som diskuterats ovan och i resultatet av Suonpääs och Välimäkis undersökning av den finska riksdagsdebatten. Det kan ha bidragit till en vilja att distansera Sverige från en ”fördömlig kolonialpolitik.” Men de realpolitiska konsekvenserna av att ratificera ILO:s konvention 169 kan också ha påverkat. Sveriges starka stöd för avkoloniseringsprocesser i andra delar av världen kan också ha gjort det angeläget att markera ett avstånd till kolonialismen som sådan.²⁴

Forskningen och koloniseringen

Karin Stenberg ifrågasatte i sin bok inte bara statens politik, eller dess tolkning av vad denna politik inneburit. Hon var också mycket kritisk till det forskningsunderlag som använts som motivering för genomförda åtgärder.

Det har skrivits mycket om samefolket och både från statens och enskildes sida har nedlagts ett oerhört arbete för att ’beskriva lapparna’ och ’utreda lappfrågan’. Men både beskrivningarna och utredningarna ha gjorts av människor, som, om de också varit oss lekamligen nära och vistats något år hos oss, dock andligen varit oss så oändligt fjärran, att vår röst nått fram till dem endast som ett avläggset, svårtytt brus, svårt att avgöra, om det härstammar från skogen eller från de stora vattnen.²⁵

Stenberg pekade på att de statliga universitetens experter var delaktiga i att etablera en beskrivning av samer som ledde till allvarliga konsekvenser för samers möjligheter att driva processer och protestera mot rättsövergrepp.

²⁴ Citatet ”fördömlig kolonialpolitik” i *Kolonialism. Svenska Akademiens ordlista*. (Norstedts 1973.)

²⁵ Stenberg & Lindholm. *Dat läh mijen situd*, s. 6.

Och det värsta av allt är, att de svenska myndigheterna vid utarbetandet av sina lagförslag oftast taga dessa litterära och vetenskapliga '*sanningar om lappen*' som utgångspunkt och därför gå till sitt värv, helt visst med en god vilja, men på samma gång med förutfattade meningar, som, då de äro mer eller mindre felaktiga, med naturnödvändighet måste leda till falska slutsatser.²⁶

Det finns god anledning att inom ramen för en sanningskommission titta på hur forskningen sett på frågor som rör samerna eftersom utbildning och forskning i Sverige i huvudsak varit finansierad av statliga medel och utförts inom en statlig ram. Eftersom både kolonialism och inre kolonisation framför allt handlar om rätten till marker och resurser, snarare än om de människor som bebodde dessa territorier, så är det relevant att se på hur forskningen förhållit sig till äganderättigheter.

Rättshistoriker diskuterade ofta under första halvan av 1900-talet frågan om ägande av mark och vatten och de rättigheter som hörde till. De noterade att det under 1600- och 1700-talen pågick en kamp i Sverige mellan bönder och adel om skatteböndernas ägande. Den avgjordes slutligen 1789 till böndernas fördel. I debatten ingick det viktiga argumentet att kronan ägde all mark i riket som inte var bebodd. Adolf Åström menade att den så kallade regalrätten, som ofta erkändes i övriga Europa och som var en viktig del i adelns argumentation, också införts i Sverige. Regalrätten "utgår från åskådningen, att helstaten har äganderätt (*dominium*) till hela statens territorium och att underordnade samhällen eller individer till sina områden allenast hava nyttjanderätt (*dominium utile*, ständig besittningsrätt)", skrev Åström 1925.²⁷ Men andra forskare höll inte med. Felet med denna argumentation var, enligt J.E. Almquist, att i:

vårt land hade nämligen kronan aldrig i privaträttslig mening varit ägare till skattejorden. Den inhemska doktrinen från 1600-talets senare hälft tog i regel ej heller intryck av adelspartiets bevisföring.

I stället försvarades skattebondens ställning. Almquist citerade riksrådet Claes Rålamb som menade om skattebonden "att han är fullkomlig ägande av jorden och för den skull må hava däröver en fri disposition."²⁸

²⁶ Stenberg & Lindholm. *Dat lāh mijen situd*, s. 8.

²⁷ A. Åström. *Jordrätten i Sverige under världsåldrarna*. (Gleerups, 1925), s. 179.

²⁸ J. E. Almquist. Till frågan om skattebondens jordägarerätt under perioden 1719–1789. I *Minnesskrift ägnad 1734 års lag. Del 2*. (Isaac Marcus Boktryckeri, 1934), s. 99.

Skattebondens rätt till sin mark hade betydelse för hur kolonisationen av de nordliga områdena tolkades. Forskarna Åke Holmbäck, Gunnar Hoppe och K. B. Wiklund hade alla på olika sätt intresserat sig för förhållandet mellan kronan, nybyggesverksamheten och samerna och de behandlade konsekvenserna av den historiska expansionen. Det tidiga 1600-talet sågs som den första fasen. Geografen Gunnar Hoppe beskrev i studier som publicerades på 1940-talet hur de ”norrbottniska lappmarkernas kolonisation började.” Den svenska kronan vidtog ”omfattande åtgärder för att säkra besittandet av de olika lappmarkerna.” Marknadsplatser och kyrkbyar inrättades genom kungliga instruktioner samtidigt som dödsstraff infördes för all handel utanför dessa av kronan beslutade marknadsplatser. Det följdes av upptäckten av silver på olika ställen i den så kallade Lappmarken vilket ”karaktäriserades av flera stort anlagda men på det hela taget misslyckade försök att tillgodogöra sig lappmarkernas rika mineraltillgångar.” Även om detta första intrång inte gav så stora resultat så konstaterade Hoppe att ”nybyggesväsendets uppblomstring” under en något senare period ”i viss grad var ett resultat av en statlig politik med bergverkens bästa för ögonen.”²⁹

Oavsett om denna politik skadade samernas marker eller ej ansåg rättshistorikern och juristen Åke Holmbäck att kronan var i sin fulla rätt att expandera. I en SOU från 1922, *Om Lapps kattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, drog han en slutsats om inflyttningen under tidigt 1600-tal:

Några ingrepp å lapparnas land skedde ej – nybyggesanläggningarna hade ej ännu börjat på allvar – men något hinder för kronan att låta kolonister upptaga nybyggen å lapparnas områden torde ej hava funnits. Uppfattningen, att de stora norrländska vidderna var ingens tillhörighet, får emellertid avgjort vika genom påbudet angående skogarna den 19/12 1683 [...] de stora vidderna tillhöra kronan.³⁰

Holmbäcks tes att ingen hade rätten till de ”norrländska vidderna” innan 1683, då regalrätten ska ha införts, blev mycket inflytelserik, men ifrågasattes starkt i samband med Skattefjällsmålet.³¹

²⁹ G. Hoppe, *En gammal marknadsplats i lappmarken*. (Uppsala universitet, 1944), s. 4; G. Hoppe, Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens läns Lappmarker. I G. Enequist & F. Hjulström. *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944*. (Appelbergs, 1944), s. 77.

³⁰ SOU 1922:10. *Om Lapps kattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, s. 29.

³¹ G. Prawitz. Lapps kattelanden. I T. Cramér (red.). *Samernas skattefjäll III*. (Svenska samernas riksförbund, 1967), s. 31.

I början av 1900-talet, då norra Norrland började uppfattas som ett framtidsland som leverantör av naturrikedomar och som en lockande, utmanande vildmark, beskrev forskare och debattörer expansionen av bosättare och samhällen som en inre kolonisation. Det innebar att uppodlingen och bosättningen skedde på mark som redan tillhörde riket. Att använda uttryck som inre kolonisering får åtminstone två konsekvenser. Dels skapas och förstärks uppfattningen att landet redan är svenskt, dels åstadkommer det ett avstånd till den övriga europeiska kolonialismen som innebar en expansion på avlägsna eller okända territorier. Det är alltså inte lämpligt med jämförelser med europeisk kolonialism.³²

Bilden av en inre kolonisation blev dominerande för hur kolonisationen skulle förstås. Den beskrivs i forskningslitteratur och översiktsverk som en naturlig utvidgning av det svenska territoriet. Om det förekom någon kamp så stod den mellan angränsande stater, inte mellan människorna i samernas traditionella områden och den svenska staten. Ingemar Öberg beskrev det som att:

kolonisationen uteder floddalarna mot fjällen och mot Ishavets kust var ett medel att utsträcka och befästa den svenska intressesfären. Det var ju ännu inte klart, hur gränsen mellan Danmark-Norge och Sverige skulle dras. Sockenbildningen och den kyrkliga expansionen var en metod att lägga de omtvistade områdena under svenska kronan.³³

En genomgång av universitetsläromedel i historia 1997–2010 ger samma bild. Inte i någon av dem beskrivs svensk expansion i norr som kolonialism. Flera översikter behandlar europeisk kolonialism – och några nämner också svenska kolonier och handelsstationer i Nordamerika, Afrika och Karibien. Endast en av böckerna knyter samman denna kolonialism med den nordliga expansionen.³⁴ Värt

³² D. Lindmark. Utbildning och kolonialism. Svensk skolundervisning i Sápmi på 1700-talet. *Tidskrift för lärarutbildning och forskning*. 3–4 (2004): s. 14. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-11632>; Fur. Colonialism and Swedish History.

³³ I. Öberg. *Mission och evangelisation i Gellivare-bygden, ca 1740–1770*. (Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo akademi, 1979), s. 162.

³⁴ G. Grenholm (red.). *Den svenska historien*. (Flera band). (Albert Bonniers förlag, 1966–1968); L.-A. Norborg, & L. Sjöstedt. *Grannlänternas historia*. 4. uppl. (Almqvist & Wiksell, 1992); G. Behre, L.-O. Larsson & E. Österberg. *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet*. (Liber, 2001); S. Hedenborg & M. Morell (red.). *Sverige – en social och ekonomisk historia*. (Studentlitteratur, 2006); S. Hedenborg & L. Kvarnström. *Det svenska samhället 1720–2006. Böndernas och arbetarnas tid*. 3. uppl. (Studentlitteratur, 2009); H. Gustafsson. *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*. 2. uppl. (Studentlitteratur, 2007); L. Magnusson. *Sveriges ekonomiska historia*. 4. uppl. (Norstedts, 2010); T. Lindkvist & M.

att notera är att norska och danska översiktsverk uppvisar ett liknande mönster. Även det allra senaste översiktsverket om samisk historia har valt att behandla kolonisering och koloniala strategier som relevanta begrepp för att diskutera förhistoria och medeltiden. Men när det gäller beskrivningen av de nordiska statsbildningarna och deras expansion från 1500-talet och framåt så tolkas de som ”statlig integration”, och resonemangen pekar mot en inre kolonisation, inte kolonialism.³⁵

I äldre läromedel för universiteten från början av 1900-talet och fram till andra världskriget, skrivs jämförelsevis mer om kolonialism än om kolonisation. Det skrivs mer om kolonier som Sverige haft i andra världsdelar, men inte om expansionen norrut. Men några författare gjorde faktiskt den kopplingen. Språkvetaren och etnologen Karl Bernhard Wiklund skrev en efterskrift till en nyutgåva av *ABC-bok på lapska* från 1619 och menade att ansträngningarna att undervisa samer under 1600-talet var:

i sanning märklig [för var] kan man eljest vid denna tid finna ett exempel på att en härskande nation så i medgångens som motgångens dagar på ett dylikt sätt tar hand om ett inom dess gränser lefvande naturfolk? Det kommer en också att tänka på, huru Sverige männe skulle ha tagit sig ut som kolonialmakt; nu fick vårt land pröfva sina krafter i det afseendet blott i Nya Sverige – och i Lappmarken.³⁶

Det var inte ovanligt att under tidigt 1900-tal göra en sådan bedömning av den svenska kolonin vid Delawarefloden i norra Amerika, Nya Sverige.³⁷

Sjöberg. *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*. 3. uppl. (Studentlitteratur, 2009.) Den bok som gör en mycket kortfattad koppling mellan koloniseringen av Norrland och europeisk kolonisation i Afrika är L. Berggren & M. Greiff. *En svensk historia från vikingatid till nutid*. (Studentlitteratur, 2009). För norska och danska översiktsarbeten se O. G. Moseng, E. Opsahl, G. I. Pettersen & E. Sandmo. *Norske historie II 1537–1814*. (Universitetsforlaget, 2003); S. Dyrvik. *Norske historie 800–2000. Band 3 Norske historie 1814: veger til sjølvstende*. (Det Norske Samlaget, 1999); O. Feldbæk. *Danmark-Norge 1380–1814. Band 4. Nærhed og adskillelse 1720–1814*. (Universitetsforlaget & Akademisk Forlag, 1998); Ø. Rian. *Danmark-Norge 1380–1814. Band 2. Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*. (Universitetsforlaget & Akademisk Forlag, 1997); S. Busck & H. Poulsen (red.). *Danmarks historie – i grundtrækk*. (Aarhus universitetsforlag, 2008.) Rians är den enda text som gör explicita referenser till svensk kolonial expansion och beskriver den som ett aktivt tryck som tvingar norrmännen tillbaka Rian. *Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*, s. 108, 213, 220.

³⁵ L. I. Hansen & B. Olsen. *Samernas historia fram till 1750*. (Liber, 2006), s. 229–232, 274–277.

³⁶ N. Andreae. *ABC-bok på lapska*. [1619]. Med en efterskrift om de svenska lapparnas skolundervisning i äldsta tid af prof. K. B. Wiklund. (Lagerström, 1922), s. 41.

³⁷ A. Hjorthén. *Cross-Border Commemorations. Celebrating Swedish Settlement in America*. (University of Massachusetts Press, 2018), s. 71–79.

Några få historiker började på 1980-talet att beskriva svensk tidig-modern expansion som kolonialism. De argumenterade att det var relevant att jämföra Sverige med andra kolonialmakter. För göteborgshistorikern Magnus Mörner, vars forskningsfokus var på Latinamerikas historia, var det uppenbart att Spanien och dess kolonialvälde i Latinamerika och Sverige med lappmarkerna "kan betraktas som tillhöriga samma rättsfamilj." Mörners artikel är ett av de allra första exemplen som sätter svensk-samisk historia i relation till andra historiska skeenden i världen, efter Karin Stenberg. Det är i denna jämförelse som svensk kolonial politik och expansion framträder. Mörners slutsats blir helt enkelt att "[D]et förefaller som om avståndet mellan dem i vad avser de underställda etniska gruppernas rättsliga ställning är mindre än avståndet från bägge till den på common law baserade anglosaxiska rättstraditionen."³⁸ Flera andra studier följde som på liknande sätt och genom jämförelser pekade på relevansen i att beskriva svensk expansion som kolonial.³⁹

Historiker utanför Sverige har haft lättare att beskriva nordisk expansion som regelrätt kolonialism. Den amerikanske historikern John Wunder diskuterar den nordiska historien i relation till den kolonisation som lade stora delar av världen under brittiskt styre. I en jämförande studie av avtal som påverkat urfolks landrättigheter i Norden, Australien och USA kommer Wunder till slutsatsen att redan freden i Nöteborg vid Ladogas mynning 1323 delade upp Sápmi i intressefärer utan hänsyn till samiskt land och rättigheter. Han konstaterar att då både kartor och avtalstexter beskrev Sápmi som tomt och obebott land kunde staterna argumentera för att det var fritt att ta över. Kampen om att kontrollera detta väldiga område pågick mellan kungarikena Danmark-Norge och Sverige-Finland, samt Novgorod (och senare Storfurstendömet Moskva och Ryssland), under 1500- och

³⁸ M. Mörner. Samers och indianers rätt till jorden. *Historisk Tidskrift*. 4 (1980): s. 449.

³⁹ A. Loit. Sveriges kolonilöster. I R. Ambjörnsson & D. Gaunt (red.). *Den dolda historien. 27 uppsatser om vårt okända förflutna*. (Författarförlaget, 1984); G. Fur. *Colonialism in the Margins. Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*. (Brill, 2006); Lindmark. Utbildning och kolonialism; K. Granqvist. *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet: Makt, diskurs och representation*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2004.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-254>; P. Lantto. *Att göra sin stämman hörd. Svenska Samernas Riksförbund, sameörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. (Kulturgräns norr, 2003); J. M. Nordin. *The Scandinavian Early Modern World. A Global Historical Archaeology*. (Routledge, 2020); U. Mörkenstam. *Svensk samepolitik och rättfärdigandet av den inre kolonisationen av Sverige förr och nu*. I B. Andersson (red.). *Samerna. Om Nordmalingdomen och om ett urfolks rättigheter och identitet*. (Recito förlag, 2013.) Ulf gör en i sammanhanget ovanlig tolkning av "intern kolonisation" som motsvarande intern kolonialism genom att relatera den till en diskursiv kolonisation.

1600-talen. Det ledde till flera krig som drabbade samerna hårt. Många människor ska ha dödats i samband med en svensk attack mot det ortodoxa klostret i Petjenga/Petsamo 1589 och 1592 förstördes en samisk kustby av ryska trupper vid Liminka i nuvarande Finland.⁴⁰

Sedan tidigt 2000-tal har allt fler forskare i Norden funnit det ohållbart att dela upp diskussionerna om kolonialism utifrån geografiska avstånd. I synnerhet i studier som rör tidigmodern historia placeras det svenska rikets nordliga expansion i ett större europeiskt sammanhang.⁴¹ Men att Sverige koloniserade samers land på 1600-talet behöver inte per automatik innebära att relationerna mellan samer och den svenska staten fortsatt att vara kolonial i århundradena som följde.⁴² Det är viktigt att inte överbetona allmänna koloniala likheter och beskriva historien som om den vore likadan överallt.⁴³ Specifika studier har dock visat även för senare tid, 1800- och 1900-talen, att förhållandet mellan samer och staten fortsatt karaktäriserats av koloniala drag. Patrik Lantto skriver till exempel att utbildningspolitiken under 1900-talet kännetecknades av geografiskt intrång, extern politisk kontroll och en rasistiskt grundad ideologisk konstruktion av samerna som ett politikområde. Utbildningspolitiken var ett av de instrument staten använde sig av för att hävda en central kontroll över gruppen samer.⁴⁴

⁴⁰ J. R. Wunder. Indigenous homelands and contested treaties: Comparison of Aborigines, Saamis, Native Americans, First Nations, and Euro-nation state diplomatic negotiations since 1300. I P. Grimshaw & R. McGregor (red.). *Collisions of culture and identities: Settlers and indigenous peoples*. (MIT Publishing, 2006), s. 30–32.

⁴¹ Se D. Lindmark. Colonial encounter in early modern Sápmi. I M. Naum & J. M. Nordin (red.). *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013); Nordin. *The Scandinavian Early Modern World*. En liknande uppdelning i inre och yttre kolonisation finns i diskussionen om japansk expansion. Man ifrågasätter inte att expansionen norrut på Hokkaido var kolonial, men hävdar att denna var kvalitativt annorlunda än den europeiska kolonialismen. Se J. Hennessey. *Rule by Association: Japan in the Global Trans-Imperial Culture, 1868–1912*. Doktorsavhandling. (Linnéuniversitetet, 2018.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-372802>.

⁴² Se till exempel diskussionen i J. Nordblad. *Jämlighetens villkor. Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 2013), s. 8–11. <http://hdl.handle.net/2077/32277>.

⁴³ D. Sjögren. *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2010), s. 16. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-33946>; F. Cooper. *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History*. (University of California Press, 2005), s. 13, 26–27, 249.

⁴⁴ P. Lantto. The promise and the threat of civilization: Native school policies in Canada and Sweden in the 20th century. I R. C. Thomsen & N. Hale (red.). *Canadian Environments: Essays in Culture, Politics, and History*. (Peter Lang, 2006). Lantto konstaterar dock att den svenska politiken skilde sig från både amerikansk och norsk, som i högre grad krävde assimilering. Formerna för vad en kolonial politik inneburit kan skifta över geografiska och tidsmässiga områden men kännetecknas av att den införs utifrån utan att erbjuda koloniserade folk ett val.

En samisk historia om svensk kolonisering

Karin Stenberg skrev i högsta grad in sig i aktuella debatter när hon kommenterade svensk kolonisering 1920. Hon höll inte med om att det staten gjorde var att bedriva en organisk utvidgning av sitt territorium. Hon betonade den maktutövning som låg bakom kontrollen av ett avlägset territorium. Och även om hon kanske var först med att så tydligt uttrycka en samisk argumentation för en kolonial erfarenhet så hade hon föregångare. Det innebär sannolikt att sådana erfarenheter hade traderats muntligt i olika former under lång tid. På 1670-talet rapporterade Johannes Tornæus att samerna i Torne lappmark berättat att deras förfäder motsatt sig att betala skatt till svenska kronan. Hellre än att samtycka till det grep de till vapen, ”sökande därmed att försvara sin självvalda frihet, kunnande därmed likväl alls inget uträtta, efter de blev alldeles avväpnade.” Flera ska dock ha stupat på bägge sidor.⁴⁵

Långt senare hävdade samer i samtal med prästen Pehr Högström på 1740-talet att ”en gång i tiden hade deras förfäder varit ägare av hela Sverige” men svenskarna hade ”drivit dem undan sig och inskränkt dem efter handen mer och mer.”⁴⁶ Två svenska prästmän noterade med mer än sjuttio års mellanrum dessa samiska utsagor. Det tyder på en samisk muntlig historia som i århundraden fört vidare hur samer utsatts för svensk expansion och tvingats till en förändrad kultur.

Karin Stenberg skrev sin text mitt i aktuella diskussioner om små folkgruppers och minoriteters rättigheter. Det var politiskt sprängstoff att Sverige skulle agerat som andra europeiska kolonialmakter och hon drev argumentet att samerna var allierade med andra folk som fått utstå extern kolonisation. Stenberg refererade till Ålandsfrågan och skrev att samerna önskade samma rätt som ett litet folk att få styra sin egen utveckling. Ungefär samtidigt drev Irokesförbundet/Haudenosaunee i Nordamerika, genom sin talesperson Deskaheh, en långvarig kamp för ett erkännande i Nationernas Förbund, NF. De vände sig 1924 till NF:s president Hjalmar Branting med en begäran om att få ta upp sina besvär mot den kanadensiska staten. Begäran stöddes av delegaterna från Panama, Estland, Irland och

⁴⁵ J. Tornæus. Berättelse om Lapmarkerna och Deras Tillstånd. [1672]. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliv 17:3. (Stockholm 1900), s. 25.

⁴⁶ P. Högström. *Beskrifning öfver de till Sveriges Krona Lydande Lapmarker År 1747*. Facsimile-utgåva med kommentar och efterskrift av Israel Ruong och Gunnar Wikmark. Norrländska skrifter 3. (Två Förläggare, 1980), s. 39.

Persien. Branting ställde sig först positiv och hans förbundssekreterare, F.P. Walters, skrev till den svenske utrikesministern Boheman.

I must say that I rather sympathise with the feeling that it is bad luck on the Indian Chief that he should find such difficulty in getting heard, and if any country were willing to put the matter on the agenda of the Council, my own personal feeling would be one of satisfaction.

Men en brasklapp slängs sedan in i brevet.

At the same time I do think it is very important to hold to the principle that in such cases there must be a genuine request from a Member of the League, and not the mere expression of a wish on the part of a delegate who is not clearly and definitely acting for his Government.⁴⁷

Vad skulle det ha inneburit för svensk-samiska relationer om Branting hade stöttat Deskahehs begäran?

Att använda begrepp som kolonialism och kolonial expansion för att beskriva hur stater från den södra delen av Skandinaviska halvön gradvis etablerade politisk, militär och ekonomisk kontroll över den norra har gjort det möjligt för forskare, politiker och aktivister att jämföra med situationer på andra håll. Det gjorde det möjligt att förstå nordiska händelser och processer på nya sätt. Men som Henry Minde övertygande visat är det inte nödvändigt för att kunna argumentera för samernas rättigheter till mark, vatten och självbestämmande.⁴⁸ Minde har i flera artiklar analyserat framväxten av en urfolkspolitik inom FN och visar hur involverade samerna var i detta arbete och hur viktigt det var för lobbyister och representanter från internationella urfolksorganisationer att få med sig samerna. Det skedde trots att den urfolksdefinition som arbetades fram inom FN betonade erfarenheten av kolonisering från andra delar av världen.

I synnerhet representanterna från Nordamerikas urfolk var angelägna om att inkludera samerna. George Manuel, ledare för Shuswap/Secwépemc-nationen i västra Kanada, besökte Sverige 1972 för att träffa samiska representanter och knyta kontakter. I sin inflytelserika bok, *The Fourth World*, påminde Manuel "the oppressed peoples

⁴⁷ History Beyond Borders. *Six Nations appeals to the League of Nations, 1922–1931. Document 4: League debates whether to accept 4-nation appeal as genuine, 24 Jan. 1924. F.P. Walters, League Secretariat, to Swedish foreign minister Bohemann.* History Beyond Borders. E-dossiers on international history. (2020). <https://historybeyondborders.ca/?p=189> (hämtad 27-11-2023).

⁴⁸ H. Minde. *The Destination and the Journey. Indigenous Peoples and the United Nations from the 1960s through 1985.* I H. Minde (red.). *Indigenous Peoples. Self-Determination, Knowledge and Indigeneity.* (Eburon Academic Publishers, 2008), s. 56–62. Men jämför en ny avhandling från UiT Tromsø: K. Somby, *Sámi Entering and Shaping a Globalised World.* (Diss., 2025.)

not to forget the colonial history of recent centuries that had resulted in unjust distribution of political power and economic resources that accompany it.” Historien är viktig, menade Manuel, inte för att hävda orörliga eller essentiella etniska identiteter utan för att visa på behovet av sociala och politiska förändringar.⁴⁹ Resonemanget liknar tydligt det som Stenberg förde.

För att kunna inkludera samerna i urfolksdefinitionen förtydligade FN:s arbetsgrupp att avgörande kriterier var att ett folk var ättlingar till en ursprunglig grupp av människor som levt i ett särskilt landområde och att dessa ättlingar nu inte hade någon kontroll över styret och administrationen av det landet. Hur denna förlust av kontroll skett, via kolonisation eller marginalisering eller något annat, var mindre viktigt. Minde skriver att det knappt verkar finnas några exempel före andra världskriget på att samerna jämförde sin situation med andra urfolks. Första gången, enligt Minde, är en ledarartikel i *Samefolket* 1963, som kallade samerna för Sveriges indianer. Han menar också att samer från mitten och under 1900-talets andra hälft inte tilltalades av *the neo-Marxist jargon* om *colonized people*.⁵⁰ På 1960-talet protesterade Svenska Samernas Riksförbund (SSR) mot att bli jämförda med andra koloniserade folk då den sydafrikanska apartheidregimen anklagade Sverige för dubbelmoral i sitt ställningstagande.⁵¹ Trots denna ambivalenta hållning till kolonisation blev samer ledande i arbetet med att utarbeta FN:s konvention om urfolks rättigheter.

Motstånd och nya begrepp

Motståndet mot att använda begrepp som kolonialism om svensk-samiska relationer har framför allt funnits sedan andra halvan av 1900-talet. I början av 1900-talet uppfattade många kolonialisering och kolonialism som positiva processer som innebar ett ansvar för att ta hand om och utveckla perifera områden. Avkoloniseringen efter andra världskriget ledde till att kolonialismen kom att ses som både

⁴⁹ G. Manuel & M. Posluns. *The Fourth World. An Indian Reality*. [1974]. (University of Minnesota Press, 2019), s. 246, 261.

⁵⁰ H. Minde. The Challenge of Indigenism: The Struggle for Sami Land Rights and Self-Government in Norway 1960–1990. In S. Jentoft, H. Minde & R. Nilsen (red.). *Indigenous Peoples, Resource Management and Global Rights*. (Eburon, 2003), s. 79, 90.

⁵¹ L. Elenius. Memory Politics and the Use of History: Finnish-Speaking Minorities at the North Calotte. I M. Pakier & B. Stråth (red.). *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. (Berghahn, 2010), s. 296–297.

destruktiv och avslutad. I det sammanhanget tog Sverige tydligt ställning för de forna kolonierna och i det perspektivet är det inte konstigt att man inte kunde se nationen som delaktig i en motsvarande process gentemot samiskt land. Det kan vara ett skäl till att man argumenterar för att det som sker i Sverige är så historiskt unikt att det inte är relevant att applicera en term som kolonialism på skeendet. Men argumentet att det egna landet är så unikt är faktiskt inte alls ovanligt. Det används ofta för att undvika att konfronteras med mindre apålitliga aspekter av den egna nationens historia.⁵²

Det kolonialismbegreppen gör som skiljer dem från tankefiguren om inre kolonisation är att de pekar ut ojämlika maktförhållanden. Det breddar beskrivningen av anläggandet av gruvor och nybyggen från att enbart handla om isolerade skeenden till frågor om vem som äger mark och vatten, vad nomadliv och bofasthet innebär och vad civilisation betyder. I studie efter studie framträder bilden av hur sammanflätad kolonisationen varit med en politik som sökt kontrollera skatt och handel, språk, religion, seder, kön och äktenskap, lag och rätt. För att rättfärdiga expansionen förmedlades bilden av att samer saknade civiliserade lagar, civiliserade äktenskap och en rätt tro på en allsmäktig gud. De hade därför inte rätt att stå i vägen för förändring och utveckling.

Begreppen skiftar och forskningen söker hela tiden nya infallsvinklar och uttryck för att bättre förstå och beskriva tillvaron i tid och rum. Begrepp hjälper forskaren att få syn på och fokusera olika företeelser och sammanhang. Vilka slutsatser som sedan dras eller värderingar som görs av det som synliggjorts är inte nödvändigtvis beroende av de begrepp som valts. Att beskriva svensk statlig expansion norrut som kolonialism har gjort det möjligt för en del betraktare att bedöma Sverige som en ”god kolonisatör” medan andra ser övergrepp utifrån egenintresse. En ovilja att använda begrepp som kolonial och kolonialism om svensk expansion kan komma från en politisk och ekonomisk önskan att inte hållas till vissa krav enligt de internationella överenskommelser som Sverige undertecknat. Men det kan också härröra från slutsatsen att den politik staten bedrivit inte kan

⁵² Se till exempel Nordin. *The Scandinavian Early Modern World*, s. 11–15; K. F. Olwig. Narrating Deglobalization: Danish Perceptions of a Lost Empire. *Global Networks*. 3 (2003). DOI.org/10.1111/1471-0374.00058. De internationellt mest diskuterade exemplen på nationell exceptionalism och motstånd mot att använda kolonialism om det som uppfattas som intern expansion rör förstås USA och Ryssland. S. Sabol. *The Touch of Civilization: Comparing American and Russian Internal Colonization*. (University Press of Colorado, 2017.)

beskrivas som kolonial därför att den på avgörande punkter skiljer sig åt från det som allmänt definieras som kolonialism. Historikern Lennart Lundmark använde sig till exempel inte av en kolonial analys när han drog slutsatsen, baserat på ett omfattande källmaterial och noggrann genomgång, att staten stulit samernas mark.⁵³

Begreppsutvecklingen fortsätter ständigt. Flera studier från 2010-talet och framåt innehåller diskussioner om och användning av olika definitioner av kolonialism.⁵⁴ På senare tid har flera forskare i de nordiska länderna tagit fasta på det relativt nytilkomna begreppet bosättarkolonialism (*settler colonialism*) för att karaktärisera nordisk-samiska förhållanden.⁵⁵ Bosättarkolonialism, myntat av den australiske historikern Patrick Wolfe, identifierar inflyttningen av en grupp på ett annat folks område som en särskild form av kolonial praktik. Nybyggare, eller bosättare, för med sig en egen samhällsstruktur och det leder till en tendens att över tid förtränga och ersätta de grupper och samhällen som tidigare funnits i området. Även om ekonomisk konkurrens är ursprunget till processen så leder bosättarkolonialismen till att de nyanlända också hävdar sin egen legitimitet i området och genom olika tekniker förtränger, osynliggör eller till och med utrotar den ursprungliga befolkningen.⁵⁶

⁵³ L. Lundmark. *Stulet land. Svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008.)

⁵⁴ Se till exempel A.-L. Ledman. *Att representera & representeras. Samiska kvinnor i svensk och samisk press 1966–2006*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2012.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-53545>; E. Reimerson. *Nature, Culture, Rights: Exploring Space for Indigenous Agency in Protected Area Discourses*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2015.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-110737>; M. Sandström. *Dekoloniseringskonst: aktivism i 2010-talets Sápmi*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2020.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-174973>;

I. Knoblock. *Writing-Weaving Sámi Feminisms. Stories and Conversations*. Doktorsavhandling. (Lunds universitet, 2022.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-49352>.

⁵⁵ M-B. Öhman. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim. Återtagande af lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidsskrift för kvinnorsforskning*. 45:4 (2021); Å. Össbo. Från lappmarksplakat till anläggsamhällen: Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi. *Historisk Tidsskrift*. 140:3 (2020).

<https://historisktidskrift.se/index.php/june20/article/view/93>; R. Kuokkanen. From Indigenous Private Property to Full Dispossession – the peculiar case of Sápmi. *Comparative Legal History*. 11:1 (2023). DOI.org/10.1080/2049677X.2023.2207380; J. Lahti. *Settler Colonial Eyes: Finnish Travel Writers and the Colonization of Petsamo*. I R. Merivirta, L. Koivunen & T. Särkää (red.). *Finnish Colonial Encounters. From Anti-Imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*. (Palgrave Macmillan, 2021); Knoblock. *Writing-Weaving Sámi Feminisms*.

⁵⁶ P. Wolfe. *Settler Colonialism and the Elimination of the Native*. *Journal of Genocide Research*. 8:4 (2006). DOI.org/10.1080/14623520601056240; L. Veracini. *Settler Colonialism: A Theoretical Overview*. (Palgrave Macmillan, 2010). För en översikt över begreppets användning i nordisk forskning, se M. Oftedal. Samisk historie og settlerkolonialisme. *Historisk tidsskrift* 104:4 (2025): s. 364–378.

Historikern Nancy Shoemaker identifierade 2015 inte mindre än tolv preciseringar av vad kolonialism är. De kan användas för att nansera tolkningen och förståelsen av historiska och samtida processer. Att precisera på det sättet skulle kunna vara användbart i ett nordiskt sammanhang också. Hon nämner utvinningskolonialism (*extractive colonialism*) för staters och företags ambitioner att komma åt naturresurser av olika slag. Handelskolonialism (*trade colonialism*) beskriver relationer där handeln är den främsta drivkraften för framväxten av tullar, monopol, kontroll av handelsplatser och utskeppningshamnar och bekämpande av smuggling. Imperiekolonialism (*imperial power colonialism*) kännetecknar tillstånd där expansionen av riket är målet i sig. Karl IX:s Ishavspolitik kan vara ett sådant exempel, medan juridisk kolonialism (*legal colonialism*) beskriver och förklarar hur urfolk hamnar under europeisk jurisdiktion. Romantisk kolonialism använder hon för att beskriva hur ett område och dess folk inordnas under romantiska förväntningar och blir en plats för en majoritetsbefolknings upplevelser och projektioner. Shoemaker konstaterar att det säkert finns fler än tolv relevanta indelningar och uppmanar historiker att:

elaborate on the trend started by settler colonial studies and more precisely investigate colonization processes as multifaceted affairs that affected colonizers, the colonized, landholding, labor, and migration in myriad ways.⁵⁷

Jag noterar att Shoemaker inte har med begreppet inre kolonialism. Inte heller nämner hon kunskapskolonialism eller kulturell kolonialism, vilka skulle kunna vara tillämplbara i ett nordiskt sammanhang. Men poängen är att definitioner och begrepp hjälper människor att få syn på nya saker som breddar förståelsen och ger oss verktyg att bearbeta skeenden i vår egen situation och samtid. Begrepp och tankefigurer är alltså till hjälp när forskare, domare eller tjänstemän ska förhålla sig till den verklighet de finner i källor och möter i sin tjänsteutövning. Begreppen är inte sanningar i sig. De är hjälpmedel som bidrar till att fokusera och identifiera, eller öppna nya perspektiv och vidga synfältet. Men lika viktigt är det att vi lyssnar till de politiska och vetenskapliga slutsatsernas konsekvenser. Det är vad Karin Stenberg ville påpeka.

⁵⁷ N. Shoemaker. A Typology of Colonialism. *Perspectives on History*. 53:7 (2015): s. 29–30. https://www.historians.org/wp-content/uploads/2024/07/Perspectives_53N7.pdf.

Referenser

- Almquist, J. E. Till frågan om skattebondens jordägarerätt under perioden 1719–1789. I *Minnesskrift ägnad 1734 års lag*. Del 2. (Isaac Marcus Boktryckeri, 1934), s. 97–136.
- Andreæ, N. *ABC-bok på lapska*. [1619]. Med en efterskrift om de svenska lapparnas skolundervisning i äldsta tid af prof. K. B. Wiklund. (Lagerström, 1922.)
- Arbetet*. (1925-06-02), s. 3.
- Barkan, E. *The Guilt of Nations: Restitution and Negotiating Historical Injustices*. (W. W. Norton, 2000.)
- Behre, G., Larsson, L.-O. & Österberg, E. *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet*. (Liber, 2001.)
- Berggren, L. & Greiff, M. *En svensk historia från vikingatid till nutid*. (Studentlitteratur, 2009.)
- Bhambra, G. K. *Rethinking Modernity. Postcolonialism and the Sociological Imagination*. (Palgrave Macmillan, 2007.)
- Biörck, T. E. *The Planting of the Swedish Church in America. Graduation dissertation of Tobias Eric Biörck*. Translated and edited by Ira Oliver Nothstein. (Augustana College Library, 1943.)
- Bromé, J. *Nasafjäll. Ett lappländskt silverbruks historia*. (Nordiska bokhandeln, 1923.)
- Busck, S. & Poulsen, H. (red.). *Danmarks historie – i grundtræk*. (Aarhus universitetsforlag, 2008.)
- Cooper, F. *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History*. (University of California Press, 2005.)
- Dyrvik, S. *Norsk historie 800–2000. Band 3 Norsk historie 1814: vegar til sjølvstende*. (Det Norske Samlaget, 1999.)
- Elenius, L. Memory Politics and the Use of History: Finnish-Speaking Minorities at the North Calotte. I Pakier, M. & Stråth, B. (red.). *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*. (Berghahn, 2010), s. 294–307.
- Engh, S. The Conscience of the World? Swedish and Norwegian Provision of Development Aid. *Itinerario*. 33:2 (2009): s. 65–82. DOI.org/10.1017/S0165115300003107.

- Feldbæk, O. *Danmark-Norge 1380–1814. Band 4. Nærhed og adskillelse 1720–1814*. (Universitetsforlaget & Akademisk Forlag, 1998.)
- Fredriksson, A., Nordin, J. M. & Ojala, C.-G. The Deductionis Colonium Rationes & Causae (1668): Building Arguments for Swedish Colonisation. *Lias*. 48:1 (2021): s. 123–193.
- Fur, G. *Colonialism in the Margins. Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*. (Brill, 2006.)
- Fur, G. Colonialism and Swedish History: Unthinkable Connections? I Naum, M. & Nordin, J. M. (red.). *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013), s. 18–24.
- Fur, G. Att sona det förflutna. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma Bokförlag, 2016), s. 147–184.
- Granqvist, K. *Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet: Makt, diskurs och representation*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2004).
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-254>.
- Grenholm, G. *Den svenska historien*. (Flera band). (Albert Bonniers förlag, 1966–1968.)
- Gustafsson, H. *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*. 2. uppl. (Studentlitteratur, 2007.)
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. (1912-09-03), s. 2.
- Hansen, L. I. & Olsen, B. *Samernas historia fram till 1750*. (Liber, 2006.)
- Hedenborg, S. & Morell, M. (red.). *Sverige – en social och ekonomisk historia*. (Studentlitteratur, 2006.)
- Hedenborg, S. & Kvarnström, L. *Det svenska samhället 1720–2006. Böndernas och arbetarnas tid*. 3. uppl. (Studentlitteratur, 2009.)
- Hennessey, J. *Rule by Association: Japan in the Global Trans-Imperial Culture, 1868–1912*. Doktorsavhandling. (Linnéuniversitetet, 2018).
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-372802>.

- Hind, R. J. The Internal Colonial Concept. *Comparative Studies in Society and History*. 26:3 (1984): s. 543–568.
DOI.org/10.1017/S0010417500011130.
- Hjorthén, A. *Cross-Border Commemorations. Celebrating Swedish Settlement in America*. (University of Massachusetts Press, 2018.)
- Hoppe, G. Den äldsta fasta bosättningen i Norrbottens läns Lappmarker. I Enequist, G. & Hjulström, F. *Geografiska studier tillägnade John Frödin den 16 april 1944*. (Appelbergs, 1944), s. 77–91.
- Hoppe, G. *En gammal marknadsplats i lappmarken*. (Uppsala universitet, 1944.)
- Hvar 8 dag*. (1906-01-28), s. 14.
- Högström, P. *Beskrifning öfver de till Sweriges Krona Lydande Lappmarker År 1747*. Facsimile-utgåva med kommentar och efterskrift av Israel Ruong och Gunnar Wikmark. Norrländska skrifter 3. (Två Förläggare, 1980.)
- Johansson, P. *Samerna – ett ursprungsfolk eller en minoritet? En studie av svensk samepolitik 1986–2005*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 2008.) DOI.org/10.13140/RG.2.2.11130.13763.
- Johnson, A. *The Instruction for Johan Printz, Governor of New Sweden. "The first constitution or supreme law of the states of Pennsylvania and Delaware"*. Translated from the Swedish with introduction, notes and appendices, including letters from Governor John Winthrop, of Massachusetts, and minutes of courts, sitting in New Sweden by Amandus Johnson. (The Swedish Colonial Society, 1930.)
- Kolonialism. *Svenska Akademiens ordlista*. (Norstedts 1973.)
- Kolonialism. *Svenska Akademiens ordlista*. (Norstedts 1998), s. 425.
- Kolonialism. *Svensk Ordbok*. (Esselte studium, 1986.)
- Knoblock, I. *Writing-Weaving Sámi Feminisms. Stories and Conversations*. Doktorsavhandling. (Lunds universitet, 2022.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Amiun%3Adiva-49352>.
- Kuokkanen, R. From Indigenous Private Property to Full Disposition – the peculiar case of Sápmi. *Comparative Legal History*. 11:1 (2023). DOI.org/10.1080/2049677X.2023.2207380.

- Lahti, J. *Settler Colonial Eyes: Finnish Travel Writers and the Colonization of Petsamo*. I Merivirta, R., Koivunen, L. & Särkää, T. (red.). *Finnish Colonial Encounters. From Anti-Imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*. (Palgrave Macmillan, 2021), s. 95–120.
- Lantto, P. *Att göra sin stämman hörd. Svenska Samernas Riksförbund, sameörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. (Kulturgräns norr, 2003.)
- Lantto, P. The promise and the threat of civilization: Native school policies in Canada and Sweden in the 20th century. I Thomsen, R. C. & Hale, N. (red.). *Canadian Environments: Essays in Culture, Politics, and History*. (Peter Lang, 2006), s. 97–118.
- Ledman, A.-L. *Att representera & representeras. Samiska kvinnor i svensk och samisk press 1966–2006*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2012.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-53545>.
- Lindkvist, T. & Sjöberg, M. *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*. 3. uppl. (Studentlitteratur, 2009.)
- Lindmark, D. Utbildning och kolonialism. Svensk skolundervisning i Sápmi på 1700-talet. *Tidskrift för lärarutbildning och forskning*. 3–4 (2004): s. 13–31.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-11632>.
- Lindmark, D. Colonial encounter in early modern Sápmi. I Naum, M. & Nordin, J. M. (red.). *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013), s. 131–146.
- Loit, A. Sveriges kolonilotter. I Ambjörnsson, R. & Gaunt, D. (red.). *Den dolda historien. 27 uppsatser om vårt okända förflutna*. (Författarförlaget, 1984), s. 376–395.
- Lundmark, L. *Stulet land. Svensk makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008.)
- Magnusson, L. *Sveriges ekonomiska historia*. 4. uppl. (Norstedts, 2010.)
- Manuel, G. & Posluns, M. *The Fourth World. An Indian Reality*. [1974]. (University of Minnesota Press, 2019.)

- Marconi, R. States before their colonial past: Practice in addressing responsibility. *QIL, Zoom-out*. 103 (2024): s. 25–46.
<https://www.qil-qdi.org/states-before-their-colonial-past-practice-in-addressing-responsibility>.
- Minde, H. The Challenge of Indigenism: The Struggle for Sami Land Rights and Self-Government in Norway 1960–1990. In Jentoft, S., Minde, H. & Nilsen, R. (red.). *Indigenous Peoples, Resource Management and Global Rights*. (Eburon, 2003), s. 75–104.
- Minde, H. The Destination and the Journey. Indigenous Peoples and the United Nations from the 1960s through 1985. I Minde, H. (red.). *Indigenous Peoples. Self-Determination, Knowledge and Indigeneity*. (Eburon Academic Publishers, 2008), s. 49–86.
- Moseng, O. G., Opsahl, E., Pettersen, G. I. & Sandmo, E. *Norsk historie II 1537–1814*. (Universitetsforlaget, 2003.)
- Mudimbe, V. Y. *The Invention of Africa. Gnosis, Philosophy and the Order of Knowledge*. (Indiana University Press, 1988.)
- Mörkenstam, U. Svensk samepolitik och rättfärdigandet av den inre kolonisationen av Sverige förr och nu. I Andersson, B. (red.). *Samerna. Om Nordmalingdomen och om ett urfolks rättigheter och identitet*. (Recito förlag, 2013), s. 241–270.
- Mörner, M. Samernas och indianers rätt till jorden. *Historisk Tidskrift*. 4 (1980): 419–451.
- Norborg, L.-A. & Sjöstedt, L. *Grannlänternas historia*. 4. uppl. (Almqvist & Wiksell, 1992.)
- Nordberg, E. *Källskrifter rörande Kyrka och Skola i den Svenska Lappmarken under 1600-talet*. Samlade och utgivna av Erik Nordberg (Kungliga Skytteanska samfundet, 1973.)
- Nordblad, J. *Jämlikhetens villkor. Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken, 1880–1925*. Doktorsavhandling. (Göteborgs universitet, 2013.)
<http://hdl.handle.net/2077/32277>.
- Nordin, J. M. *The Scandinavian Early Modern World. A Global Historical Archaeology*. (Routledge, 2020.)
- Oftedal, M. Samisk historie og settlerkolonialisme. *Historisk Tidskrift*. 104:5 (2025): s. 364–378.

- Olwig, K. F. Narrating Deglobalization: Danish Perceptions of a Lost Empire. *Global Networks*. 3 (2003): s. 207–222.
DOI.org/10.1111/1471-0374.00058.
- Osterhammel, J. *Colonialism: A Theoretical Overview*. (Ian Randle Publishers, 1997.)
- Oxenstierna, A. *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvexling. Afdelning 2. Band 11. Carl Bonde och Louis De Geer m.fl. bref angående bergverk, handel och finanser*. Redigerade af Nils Edén. (Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, 1905.)
- Prawitz, G. Lappskattelanden. I Cramér, T. (red.). *Samernas skattefjäll III*. (Svenska samernas riksförbund, 1967.)
- Reimerson, E. *Nature, Culture, Rights: Exploring Space for Indigenous Agency in Protected Area Discourses*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2015.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-110737>.
- Rian, Ø. *Danmark-Norge 1380–1814. Band 2. Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648*. (Universitetsforlaget & Akademisk Forlag, 1997.)
- Runeby, N. Barbarei oder Zivilität? Zur Entwicklung einer organisierten Gesellschaft im 17. Jahrhundert. I Rystad, G. (red.). *Europe and Scandinavia: Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. (Esselte, 1983), s. 203–218.
- Sabol, S. *The Touch of Civilization: Comparing American and Russian Internal Colonization*. (University Press of Colorado, 2017.)
- Sandström, M. *Dekoloniseringskonst: aktivism i 2010-talets Sápmi*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2020.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-174973>.
- Shoemaker, N. A Typology of Colonialism. *Perspectives on History*. 53:7 (2015): s. 29–30.
https://www.historians.org/wp-content/uploads/2024/07/Perspectives_53N7.pdf.

- Sjögren, D. *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2010.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-33946>.
- Sjölin, R. *En studie i ickemakt. Samer och samefrågor i svensk politik*. (Sámi Instituhtta, 2002.)
- Stenberg, K. & Lindholm, V. *Dat läh mijen situd! En vädjan till Svenska Nationen från Samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)
- Somby, K. *Sámi Entering and Shaping a Globalised World – Nordic Indigenous Political, Activist and Intersectional Movements 1968–1990*. (Diss. Tromsø, 2025.)
- Suonpää, M. & Välimäki, M. Finnish Parliamentarians' Conceptions of Imperialism and Colonialism, 1917–1995. I Merivirta, R., Koivunen, L. & Särkää, T. (red.). *Finnish Colonial Encounters. From Anti-Imperialism to Cultural Colonialism and Complicity*. (Palgrave Macmillan, 2021), s. 67–95.
- Tornæus, J. *Berättelse om Lapmarckerna och Deras Tillstånd*. [1672]. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliv 17:3. (Stockholm 1900.)
- Veracini, L. *Settler Colonialism: A Theoretical Overview*. (Palgrave Macmillan, 2010.)
- Westin, G., Olofsson, S. I. & Liedgren, J. (red.). *Övre Norrlands Historia. Del 3. Tiden 1638–1772*. (Norrbottnens och Västerbottens läns landsting, 1974.)
- Wolfe, P. Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*. 8:4 (2006): s. 387–409.
DOI.org/10.1080/14623520601056240.
- Wunder, J. R. Indigenous homelands and contested treaties: Comparison of Aborigines, Saamis, Native Americans, First Nations, and Euro-nation state diplomatic negotiations since 1300. I Grimshaw, P. & McGregor, R. (red.). *Collisions of culture and identities: Settlers and indigenous peoples*. (MIT Publishing, 2006), s. 19–56.
- Åström, A. *Jordrätten i Sverige under världsåldrarna*. (Gleerups, 1925.)
- Öberg, I. *Mission och evangelisation i Gellivare-bygden, cirka 1740–1770*. (Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo akademi, 1979.)

- Öhman, M-B. Morfars farmors syster Brita Stina Larsdotter Rim. Återtagande af lulesamisk och skogssamisk historia och identitet i ett bosättarkolonialt Sverige. *Tidsskrift for kjønnsforskning*. 45:4 (2021): s. 197–214.
- Össbo, Å. Från lappmarksplakat till anläggarsamhällen: Svensk bosättarkolonialism gentemot Sápmi. *Historisk Tidskrift*. 140:3 (2020): s. 420–443.
<https://historisktidskrift.se/index.php/june20/article/view/93>.

Offentligt tryck

- SOU 1922:10. *Om Lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling*, s. 29.
- SOU 1986:36. *Samernas folkrättsliga ställning*: Delbetänkande av Samerätsutredningen, s. 163–164.

Internet och media

- History Beyond Borders. Six Nations appeals to the League of Nations, 1922–1931. Document 4: League debates whether to accept 4-nation appeal as genuine, 24 Jan. 1924. F.P. Walters, League Secretariat, to Swedish foreign minister Bohemann. History Beyond Borders. E-dossiers on international history. (2020.)
<https://historybeyondborders.ca/?p=189> (hämtad 2023-11-27).
- Kolonisera. Svenska Akademiens ordbok.
<https://www.saob.se/artikel/?seek=kolonisera&pz=2>
(hämtad 2023-11-28).
- Kolonisation. Svenska Akademiens ordbok.
https://svenska.se/saob/?id=K_1761-0312.U1We&pz=7
(hämtad 2023-11-30).
- Kolonialism. Svenska Akademiens ordlista.
<https://svenska.se/saol/?id=1486042&pz=5>
(hämtad 2023-11-30).

Sukarno. Opening address given by Sukarno (Bandung, 18 April 1955). CVCE Centre Virtuel de la Connaissance sur l'Europe. (2017.)

https://www.cvce.eu/en/obj/opening_address_given_by_sukarno_bandung_18_april_1955-en-88d3f71c-c9f9-415a-b397-b27b8581a4f5.html (hämtad 04-01-2024).

Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor

Mårten Snickare

Inledning¹

Sveriges koloniala expansion i Sápmi under 1600-talet var inte en isolerad företeelse utan en integrerad del av en aggressiv imperialistisk politik från den unga nationens sida.² Med annekteringen av Estland, Karelen, Ingermanland och Livland under decennierna kring 1600, samt Gustav II Adolfs inträde i trettioåriga kriget 1630, tog Sverige plats som militär stormakt i Europa.³ I samband därmed inleddes diskussioner i ledande politiska och finansiella kretsar om att initiera utomeuropeiska koloniala företag – helt i linje med andra europeiska stormakter som Spanien, England eller Frankrike. År 1638 grundades, med stöd av holländskt kapital, kolonin *Nova Suecia* vid Delawareflodens mynning längs den nordamerikanska östkusten, inriktad på

¹ De första delarna i detta kapitel utgår från min forskning om kolonialt samlande i Sverige. Se särskilt: M. Snickare. *Colonial Objects in Early Modern Sweden and Beyond: From the Kunstkammer to the Current Museum Crisis*. (Amsterdam University Press, 2022); M. Snickare, Kontroll, begär och kunskap: Den koloniala kampen om Goavddis. *RIG Kulturhistorisk tidskrift*, 97:2 (2014): s. 65–76. Kapitlets avslutande del bygger i hög grad på samtal som jag hållit under våren 2024 med nyckelpersoner vid svenska museer där samiska trummor finns eller har funnits.

² Sápmi som begrepp var inte i bruk under 1600-talet. Från kolonisationsernas sida kunde man tala om "Lappmarken" eller "Lappland". När Sápmi används i dag är det utan någon precis geografisk definition, ofta syftande på det geografiska område där samer lever. På webbsidan [samer.se](https://www.samer.se) (i Sametingets regi) definieras det: "Sápmi breder ut sig över hela den norra delen av Nordkalotten, från ryska Kolahalvön i öster till svenska landskapet Dalarna i söder. Sápmi som begrepp innefattar både landet Sápmi och folket samerna." <https://www.samer.se/sapmi> (hämtad 20240413). Det är i en sådan öppen mening jag använder begreppet i detta kapitel.

³ A. Loit. Sveriges kolonilotter. I D. Gaunt & R. Ambjörnsson (red.). *Den dolda historien: 27 uppsatser om vårt okända förflutna*. (Författarförlaget, 1984), s. 376–395. För en fyllig, uppdaterad diskussion av Sveriges globala expansion i stort, se J. M. Nordin. *The Scandinavian Early Modern World: A Global Historical Archaeology*. (Routledge, 2020.)

handel med päls och tobak samt hårdhänt missionsverksamhet.⁴ Några år senare gav sig svenska handelsmän in i den lukrativa transatlantiska slavhandeln. Från 1649 organiserades handeln av Afrikanska Handelskompaniet med kunglig licens och en handelsstation etablerades i Cabo Corso vid kusten i nuvarande Ghana.⁵ De svenska koloniala företagen i Nordamerika och Afrika blev ganska kortlivade och landets ställning som militär stormakt krossades under 1700-talets första decennier. Men koloniseringen i Sápmi blev desto mer långvarig och djupgående. De koloniala konfliktlinjerna gör sig än i dag påminna genom de ständigt pågående tvisterna om rätten till och bruket av marker och naturresurser.

Liksom för den europeiska kolonialismen i stort fanns det två huvudsakliga drivkrafter för 1600-talets svenska koloniala expansion i norr: å ena sidan ekonomisk vinning, genom exploatering av naturtillgångar och arbetskraft, kontroll över handelsvägar och beskattning av de koloniserade. Å andra sidan spridandet av den kristna läran. Med Gunlög Furs ord handlade det om att ”omvandla samerna till goda kristna, det vill säga lutherska undersåtar.”⁶ Dessa dubbla drivkrafter framgår uttryckligen av ett brev från 1635, författat av kammarrådet Carl Bonde till rikskansler Axel Oxenstierna med anledning av upptäckten av silverfyndigheter i Nasafjäll nordväst om Árjepluoove/Arjeplog:

Mann hoppas här, näst Gudz tillhiälp så skall det blifua dee Svänkas Wästindienn, dem frommom så gott som koningenn i Spanienn, huilket enn orsak ähr, at Gudhz ordh der iblanddh dee villa människior rätt prädikad och lärt blifua schall.⁷

I brevet drar Bonde en direkt parallell mellan Sveriges kolonisering i norra Skandinavien och den spanska koloniseringen i Syd- och

⁴ G. Fur, *Colonialism in the Margins: Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*. (Brill, 2006); M. Naum & J. M. Nordin (red.): *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity: Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013). För exempel på den hårdhänta missionsverksamheten, se Snickare, *Colonial Objects*, s. 39–40.

⁵ G. Nováky, *Handelskompanier och kompanihandel: Svenska Afrikakompaniet 1649–1663: en studie i feodal handel*, Diss. (Uppsala universitet, 1990); Nordin, *The Scandinavian Early Modern World*, s. 180–216.

⁶ G. Fur, *Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen*. I D. Lindmark & O. Sundström (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 248.

⁷ A. Oxenstierna, *Rikskanslaren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling, Afd. 2. Bd 11, Carl Bonde och Louis De Geer m.fl. bref angående bergverk, handel och finanser*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 1905), s. 82. Om silverfyndigheterna i Nasafjäll, se vidare J. Bromé, *Nasafjäll: ett norrländskt silververks historia*. (Nordiska bokhandeln, 1923.)

Mellanamerika. På samma sätt som Spanien sedan 1500-talet hade berikat sig på silverfyndigheter i nuvarande Bolivia och Mexiko var det nu Sveriges tur att berika sig på fyndigheterna i Sápmi. Och exploateringen av naturresurser tycks i Bondes föreställning hänga samman med spridandet av den kristna tron. I en proklamation undertecknad av drottning Kristina några år senare skrivs sambandet fram ännu tydligare. Exploateringen av naturresurser och missionsarbetet framställs rentav som ömsesidigt beroende av varandra. Inledningsvis beklagar författaren till proklamationen att den samiska befolkningen länge "lefuat som hedningar och wilde Menniskior, öfuandes allehandha afgudedyrkan" för att därefter fortsätta:

Nu alldenstundh, at i Pitheå Lappmark sigh för någre åhr sådan, et skönt och ymnogt Sillfuerstreek yppat hafuer och Wij vthi den otuiflachtige förhoppningh lefue, at Gudh som den Landhzorten medh ett sådant skönt bärgwärk hafuer wällsignat, ärnar derigenom förhielpa omberörde wåre vndersåthere och Lappar vtur det ynckelige tillstånd.⁸

Huruvida formuleringen uttrycker den då fjortonåriga drottningens egen vilja kan lämnas därhän, men den är otvivelaktigt ett uttryck för statsmaktens officiella uppfattning att materiell vinning och spridande av den kristna tron utgör de två viktigaste motiven för kolonisering, och att de två är ömsesidigt beroende. Det är den kristna guden som välsignat Sápmi med rika naturtillgångar och som därmed avser att "hjälpa" samerna till ett kristet liv.

Under 1600-talets andra hälft hårdnade statens och kyrkans samlade grepp om samerna ytterligare. Det så kallade Lappmarksplakatet, ett kungligt plakat utfärdat 1673, syftade till att uppmuntra svenska bosättningar på traditionellt samiskt territorium. Ungefär vid samma tid blev rennomadism olaglig utanför det som från svenskt håll definierades som lappmarkerna. Det var ett led i strävan att reglera var samer fick vistas och vilka sysslor de fick ägna sig åt. Detta tidiga exempel på tvångsförflyttning av samer skulle följas av flera långt in på 1900-talet.⁹ Kyrkolagen 1686 var förvisso inte specifikt riktad mot den samiska befolkningen, men drabbade dem ändå mycket hårt. Genom att fastslå att alla undersåtar i kungariket Sverige måste bekänna sig enbart till den lutherska läran kringskar lagen tydligare än tidigare

⁸ E. Nordberg. *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet*. (Kungliga Skytteanska Samfundets Handlingar, 11, 1973), s. 162–163.

⁹ Om tvångsförflyttningarna under 1600- och 1700-tal, se vidare Nordin och Olofsson i denna antologi.

samers möjligheter att utöva de egna religiösa praktiker som de under århundraden hållit fast vid sida vid sida med de kristna. Lagens skärpta krav på att delta i gudstjänster medförde också särskilda svårigheter för samer, som ofta hade lång väg till närmaste kyrka.

I slutet av 1600-talet inledde den svenska kolonialmakten ett systematiskt och hårdhänt arbete med att stävja samiskt religionsutövande, med hot om stränga straff för dem som trotsade förbuden. I centrum för prästernas och de koloniala ämbetsmännens intresse hamnade de samiska trummorna som spelade en central roll för samiska religiösa och kulturella praktiker. Under några decennier i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet tvingades samer att lämna ifrån sig hundratal, kanske tusentals trummor.¹⁰ Många gjorde motstånd mot dessa övergrepp och uppfinningsrikedomen var stor, som Håkan Rydving visar i sitt kapitel i denna antologi. Men genom kolonialmaktens stöld och förstörelse av trummor bröts ändå en månghundraårig religiös och kulturell tradition sönder.

I det här kapitlet vill jag belysa hur de samiska trummorna hamnade i vägen för Sveriges koloniala expansion och hur de under slutet av 1600- och början av 1700-talet systematiskt stals av svenska koloniala ämbetsmän och präster. Jag vill också visa hur trummorna därefter genom seklerna utsatts för kolonialt våld av olika slag och efterhand infogats i det moderna statliga museisystemet.¹¹ Avslutningsvis närmar sig kapitlet den rörelse som pågått de senaste decennierna då många av trummorna, efter århundraden i kolonisationsvåld, är på väg att återvända till de landskap där de en gång skapades och brukades. Kapitlet behandlar alltså det koloniala handhavandet av och våldet mot trummorna, samt senare tiders försök till gottgörelse. Jag gör inte anspråk på att tolka och förklara trummornas bruk och betydelse i och för samisk kultur.

¹⁰ R. Christoffersson. *Med tre röster och tusende bilder: Om den samiska trumman*. (Uppsala universitet, 2010), s. 70.

¹¹ De övergrepp som begicks av präster och koloniala ämbetsmän när de tvingade samer att lämna ifrån sig sina trummor har ofta beskrivits med eufemismer som "insamling" (trummorna "samlades in"). Andra förekommande begrepp som "konfiskera" och "beslagta" är skarpare men implicerar ändå att handlingen utfördes med någon slags laglig rätt. Jag har i detta kapitel valt att använda "stöld" och "stjäla" för att därmed understryka det helt igenom orättfärdiga i handlingen. De återlämnanden av trummor som nu pågår ger samerna rätt och bekräftar retroaktivt att det faktiskt var fråga om stöld.

Stölden av trummor – disciplinering och begär

Den 15 september 1670 anlände ett sällskap till professor Johannes Schefferus hem ett stenkast norr om domkyrkan och universitetshuset i centrala Uppsala. Besökarna var prins Albrecht, son till hertig Ernst av Sachsen-Gotha i mellersta Tyskland, och ett par följeslagare till prinsen.¹² Huvudsyftet med resan var att studera museer och konstkammare i norra Europa som ett led i faderns arbete med att utöka och komplettera konstkammarsamlingarna i *Schloss Friedenstein* i Gotha.¹³ Prinsen hade det uttryckliga uppdraget att samla information om samlingar längs resvägen. Innan de anlände till Uppsala hade de bland annat besökt konstkammaren i Gottorp och den kungliga konstkammaren i Köpenhamn.

Värden, Schefferus, var en av de mest inflytelserika forskarna i 1600-talets Sverige. Född 1621 i Strasbourg och utbildad vid tyska och holländska universitet rekryterades han 1648 av drottning Kristina till den Skytteanska professuren i värtalighet och politik vid Uppsala universitet. Filologi och latinsk retorik var hans främsta forskningsfält, men han var också verksam inom juridik, historia, arkeologi och etnografi. År 1666 utsågs han till ledamot av det nygrundade Antikvitetskollegium, ett statligt ämbetsverk ägnat insamlandet, studiet och bevarandet av inhemska fornlämningar.¹⁴

Vid sidan av, eller snarare i nära anslutning till, sin gärning som forskare och lärare var Schefferus också en hängiven samlare. Några år innan prins Albrechts besök hade han intill sitt hem låtit uppföra en särskild byggnad för sina samlingar, det så kallade *Museum Schefferianum*. I likhet med andra tidiga museisamlingar i Europa samlades där naturföremål, kulturföremål, arkeologiska fynd, vetenskapliga instrument, vad som i dag klassas som konstverk och vad som kategoriseras som etnografiska föremål. I den senare kategorin tog landets koloniala intressen materiell gestalt. Således spelade samiska föremål en framträdande roll i Schefferus museum medan en jämförbar

¹² Om prins Albrechts besök hos Schefferus, se Snickare. *Colonial Objects*, s. 78–83.

¹³ I 1600-talets Europa användes begreppen konstkammare och museum utan någon tydlig distinktion. Kännetecknande för båda var att de blandade föremålstyper som i det moderna museisystemet delats upp i olika kategorier: konstverk, arkeologiska fynd, etnografiska föremål, naturföremål etc. Se vidare Snickare. *Colonial Objects*, s. 19–21.

¹⁴ Om Antikvitetskollegium, se S. Lindroth, *Svenske lärdomshistoria, II, Stormaktstiden*. (Norstedts, 1975), s. 320–327.

samling i Danmark, medicinaren Ole Worms museum i Köpenhamn, uppvisade en stor grupp föremål från Grönland och Arktis.¹⁵

Åter till den 15 september 1670. Schefferus tog emot sällskapet och visade dem sin museisamling. En bevarad resedagbok, skriven av en av prins Albrechts följeslagare, antyder att han tog god tid på sig och förklarade flera av föremålen i detalj.¹⁶ Gruppen med samiska föremål väckte särskilt intresse. Författaren till resedagboken uppehåller sig längre vid dem än vid resten av museet som helhet. Dagboken nämner bland annat samiska dräkter, en *ackja* med seldon, ett par skidor samt en rock, ett par stövlar och en väska tillverkade av renskinn. I synnerhet tycks besökarnas intresse ha fångats av de samiska trummorna. Dagboksförfattaren skriver:

Tre samiska trummor, något avlånga och gjorda i trä, ungefär två spann långa, ett och ett halvt spann breda och en handsbredd höga.¹⁷ På undersidan hade de två hål i vilka man kunde greppa med handen för att hålla trumman. Trummorna var på ovansidan klädda med pergament med mängder av ritade tecken. Dessa trummor använder samerna för att spå. Därtill har de en mässingsring och en liten hammare av ben. De lägger ringen på trumman som de håller i en hand, och slår på trumman med hammaren, som de håller i den andra handen, så att ringen som ligger på trumman rör sig. När ringen hamnar på ett tecken förutspår de något gott eller ont. Dessa trummor låter kungen sina ämbetsmän i Lappmarken frånta samerna, och de som brukar trummorna blir bestraffade för det.¹⁸

Av det detaljrika citatet framgår att värd och besökare undersökte trummorna omsorgsfullt, att de vred och vände på dem och att Schefferus tog sig tid att – i stora drag korrekt – förklara det samiska bruket av dem, men också den svenska kolonialmaktens ansträngningar för att stoppa detta bruk. Därmed kastar dagboksanteck-

¹⁵ Om Ole Worms museum, se C. Mordhorst, *Genstandsfortællinger: Fra Museum Wormianum til de moderne museer*. (Museum Tusculanums Forlag, 2009.)

¹⁶ 'Reyse Diarium oder beschreibung deßen, was bey der A:o 1670 won H. Albrechts zu Sachsen Gotha fürstl. Durchl. naher Hollstein, Dennemarck und Schweden gethanen Reyse von Tage zu Tage passiret und vorgegangen', British Library, Add. 15113.

¹⁷ Längdmåttet "spann" motsvarade cirka 23 cm och "handsbredd" cirka 10 cm.

¹⁸ Reyse Diarium, British Library, fol. 117r-117v: "Drey Laptrommeln, die waren von Holtz etwas ablänglich gemacht, und etwa zwey gute Spannen lang, 1 1/2. breit, und einer Handbreit hoch, hatten unten am Boden zwey Löcher, daß mann mit der Hand hinein greiffen und sie halten konte, waren oben mit Pergamen überzogen, welches gantz voll caracteren geschrieben war. Diese Trommeln brauchen die Lappen zum Warsagen, haben darbey einen Meßingenen Ring, und klein Hämmerlein von Bein, den Ring legen sie oben auf die Trommel, welche sie in einer Hand halten, und schlagen mit dem Hämmerlein so sie in der andern Hand führen, auf die Trommel, daß sich der darauf liegende Ring beweget – Nachdem nun derselbe auf einen characterem fällt, propheceyen sie etwas gutes oder böses. Diese Trommeln läßt ihnen der König durch die Amtleute in der Lapmarck wegnehmen, und die, so sich derselben bedienen, deswegen bestraffen".

ningen ett oförsonligt ljus över det våldsamma, men samtidigt ambivalenta, sätt på vilket trummorna tvingades in i ett kolonialt sammanhang. Det koloniala våldet mot trummorna framträder på två nivåer i citatet: dels genom den tydliga beskrivningen av beslagtagande och bestraffning, dels genom den scen som framgår underförstått, i vilken en forskare verksam i Sverige och en aristokrat på resa från kontinenten på ett till synes självklart sätt tar sig rätten att hantera, studera och definiera trummorna på en plats och i ett kulturellt sammanhang långt ifrån deras ursprung.

Med utgångspunkt i citatet går det att identifiera fyra grupper av aktörer inblandade i en strid om trummornas mening, värde och bruk. Den första kategorin utgörs av skickliga samiska *duojárat*, hantverkare/konstnärer, som inte uttryckligen omnämns men antyds i den inledande beskrivningen av material, mått och utformning. Dessa för oss anonyma konstnärer eller hantverkare besatt kunskaper och färdigheter i att forma visuellt anslående och rituellt verkningsfulla föremål av lokala, kulturellt betydelsebärande material. De förmådde också variera trummornas utformning och utsmyckning inom de ramar som sattes av estetiska traditioner och rituella praktiker. Därpå följer en grupp tydligt utpekade i citatet, bestående av nåjder och andra samer som brukade och interagerade med trummorna musikaliskt och rituellt. Beskrivningen av dem är ganska utförlig och stämmer väl överens med andra samtida källor. Den tredje kategorin, också utpekad, utgörs av koloniala ämbetsmän och präster som ägnade sig åt att ta ifrån, *wegnehmen*, samerna deras trummor och med hot om straff förhindra det samiska bruket av dem. Detta var ett led i strävan att disciplinera samerna och tvinga in dem i den lutherska ortodoxa svenska kyrkan. Merparten av alla de trummor som var i bruk stals och förstördes under loppet av några decennier och de samer som trotsade förbudet att bruka dem hotades av stränga straff, till och med dödsstraff.

Den scen som målas upp av citatet, med Schefferus som lägger ut texten om trummorna för sina besökare vittnar om en fjärde kategori av svenska och europeiska samlare för vilka trummorna vid den här tiden seglat upp som ett av de mest begärliga samlarobjekten. På plats i kungarnas, adelsmännens och forskarnas samlingar svarade trummorna mot ett begär efter det främmande och okända. De bidrog samtidigt till samlingarnas värde och prestige. Tillsammans med andra föremål från delar av världen som drabbades av den europeiska kolonialismen fungerade trummorna som ett slags koloniala troféer. De

var materiella bevis på Sveriges – och de andra europeiska kolonialmakternas – räckvidd och deras självpåtagna rätt och skyldighet att samla och ordna världen.

Aktörerna som synliggörs i citatet relaterade till trummorna på olika sätt, men alla bekräftade genom sina handlingar trummornas betydelse. För många samer var de en fråga om kulturell och religiös identitet och om hanterandet av relationerna mellan det profana och det heliga. I en tid av tilltagande kolonialt förtryck och hotad kulturell identitet är det lätt att tänka sig att betydelsen av dessa meningsladdade föremål framträdde extra tydligt.

För de svenska kolonisatörerna vävdes trummorna in i ambivalenta föreställningar och handlingar. De beskrevs som verktyg för hedniska praktiker och stals av myndigheter och präster i en systematisk och ofta brutal strävan att disciplinera den samiska befolkningen och tvinga in den i den ortodoxa lutherska statskyrkan. Men blotta kraften i det våld med vilket trummorna förstördes och bruket av dem hindrades tycks bekräfta deras betydelse och den kraft som även kolonisatörerna tillskrev dem. Trummorna betraktades inte bara som exempel på primitiv vidskepelse, i så fall hade man inte behövt ägna dem så mycket uppmärksamhet och möda. Nej, de förklarades vara redskap för djävulens bländverk och därmed ett reellt hot mot den kristna tron.¹⁹ Samtidigt tycks föreställningar om trummornas inneboende magiska krafter ha bidragit till deras status som begärliga samlarobjekt för svenska och europeiska eliter.

Genom sin kraft att väcka starka affekter och handlingar av olika slag, blev trummorna brännpunkter i det koloniala mötet. Den postkoloniala teoretikern Homi Bhabha har definierat relationen mellan kolonisatör och koloniserad i termer av ”kolonialt begär och disciplinering”, *colonial desire and discipline*.²⁰ Bhabha är inte alltid lätt att följa men i det här sammanhanget kan han hjälpa till att tydliggöra vad som stod på spel från kolonisatörernas sida. Deras behov av att disciplinera tog sig uttryck i stölden av trummorna, samt i bestraffningen och hoten om straff mot dem som fortsatte att bruka dem. Deras begär manifesterades i samlandet och uppvisandet av trummorna. Dessa skenbart motsatta handlingar, stöld och förstörelse

¹⁹ Se till exempel E. Manker. *Nåidkonst: Trolltrummans bildvärld*. (LT:s förlag, 1965), s. 113–114.

²⁰ H. Bhabha. Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority under a Tree outside Delhi, May 1817. *Critical Inquiry*. 12:1 (1985): s. 144–165.

kontra samlande och uppvisande, framstår då som två sidor av kolonialismens mynt.

Ett konkret och brutalt exempel på kolonial disciplinering är det ofta återberättade rättsfallet om Lars Nilsson som levde i trakten av Árjepluoŋve/Arjeplog.²¹ Omkring 1690 inträffade en tragedi i hans liv då hans sonson föll ner i en brunn och drunknade. I ett försök att väcka pojken till liv tog Nilsson bruk av sina gudabilder och sin trumma, trots kolonialmaktens förbud. Ställd inför rätta hävdade han sin rätt att fortsätta spela på trumman när så var nödvändigt. För detta dömdes Nilsson att halshuggas och därefter brännas på bål tillsammans med sin trumma och sina gudabilder. Domen verkställdes i Árjepluoŋve/Arjeplog, den 4 april 1693. Fallet är mig veterligen unikt i sin grymhet men det tydliggör hur långt kolonialmakten var beredd att gå för att disciplinera den samiska befolkningen.²²

Det koloniala begäret blir konkret i historien om hovarkitekten Nicodemus Tessin den yngres intensiva sökande efter ett sällsynt planschverk. Det som saknades i hans samlingar var ett verk som i text och bild skildrade Christine Lorraines och Ferdinando Medicis bröllop i Florens 1589.²³ År 1706 blev han erbjuden ett exemplar av storhertigen av Toscana, men bara i utbyte mot en samisk trumma. När Tessin lyckats komma över en trumma fick han reda på att storhertigen också önskade en samisk pojke som kunde spela på trumman. Uppenbart besvårad av önskan lyckades Tessin ändå så småningom rekrytera en samisk man som påbörjade färden och anlände till Paris, där spåren efter honom försvinner.

I båda fallen är det en trumma som står i centrum och i båda fallen drabbas både trumman och dess brukare av det koloniala våldet. Vad Bhabha beskriver som kolonialismens begär och disciplinering.

²¹ Tingsprotokoll och övriga handlingar finns i avskrift i Nordberg, Trolldomsrannsakingar i lappmarken 1649–1739. Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv 25:45 ab. Umeå universitetsbibliotek. Digitala samlingar <https://digital.ub.umu.se>: s. 259–280 (hämtad 2024-10-07). En fyllig redogörelse för den rättsliga processen återfinns också i Manker. *Nåidkonst*, s. 122–128.

²² De många gånger brutala försöken att stoppa det samiska bruket av trummor kan förstås i ett sammanhang av häxprocesserna i Sverige under 1600-talets sista decennier, då flera hundra kvinnor (och även män och barn) dömdes till döden för häxeri, trolldom och kontakter med djävulen.

²³ Huvudkällan är brevväxlingen mellan Nicodemus Tessin d.y. och diplomaten Daniel Cronström i Paris. Se: R. A. Weigert & C. Hernmarck (red.). *Les relations artistiques entre la France et la Suède 1693–1718: Extraits d'une correspondance entre l'architecte Nicodème Tessin le jeune et Daniel Cronström*. (Nationalmuseum, 1964), s. 352–356. Se även J. Pentikäinen. The Saami Shamanic Drum in Rome. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*. 12 (1987): s 124–149; Snickare. *Colonial Objects*, s. 71–72.

Trummorna som kunskapsobjekt

År 1671, året efter prins Albrechts besök, påbörjade Schefferus arbetet med att skriva en bok om Sápmi och samerna. Uppdraget hade han fått av Magnus Gabriel De la Gardie, en av landets ledande politiker och kansler för Uppsala universitet. Det hade därmed prägeln av ett officiellt, statligt uppdrag. Resultatet *Lapponia* publicerades 1673 och blev en europeisk bestseller. Efter mindre än ett decennium hade den översatts från originalets latin till engelska, tyska, franska och holländska.²⁴ Boken tillkom i en tid av tilltagande kolonial aktivitet i Sápmi. Nya mineralfyndigheter var på väg att exploateras och som tidigare nämnts tog staten och kyrkan i samförstånd ett allt fastare grepp om samerna, deras religiösa och kulturella praktiker, och deras land. På ett allmänt plan kan *Lapponia* förklaras som en del av detta hårdnande koloniala grepp, ett försök att ta kontroll även över kunskapen om samerna. I förordet antyder Schefferus ett mer konkret motiv. Det handlade om rykten som påstods florerat i Europa om att Sveriges militära triumfer under trettioåriga kriget hade uppnåtts med hjälp av samisk trolldom, närmare bestämt med samer som deltog i strid spelande på sina trummor.²⁵ Den svenska militära stormakten skulle alltså vila på icke-kristna praktiker och på bruket av vad som svenska präster beskrev som "djävulens redskap".²⁶ Det var förstås högst angeläget för den svenska staten att tillbakavisa sådana rykten och ta kontroll över den kunskap om samer som spreds i Europa.

Schefferus, som inte själv besökt Sápmi, byggde sin studie på ny-skrivna rapporter av svenska präster verksamma i norr, och på befintlig litteratur, från antika författare som Plinius den äldre och Tacitus till hans samtida som Ole Worm och Isaac Vossius. Därtill framhåller Schefferus att han använt samiska föremål som källor, både föremål i hans egen samling och sådant som hans uppdragsgivare De la Gardie ställt till hans förfogande.²⁷ En närläsning av *Lapponia* visar hur författaren hela tiden rör sig mellan dessa olika källtyper och låter dem komplettera eller korrigera varandra. I det avsnitt som behandlar trummorna och bruket av dem jämför han prästernas rapporter med de inte mindre än sex trummor som han hade tillgång till, tre i egen ägo och

²⁴ Den mest grundliga vetenskapliga utgåvan av *Lapponia* är den svenska översättningen från 1956: Johannes Schefferus, *Lappland*. Nordiska museet: Acta Lapponica, VIII. (Almqvist & Wiksell, 1956). I det följande hänvisas till denna utgåva.

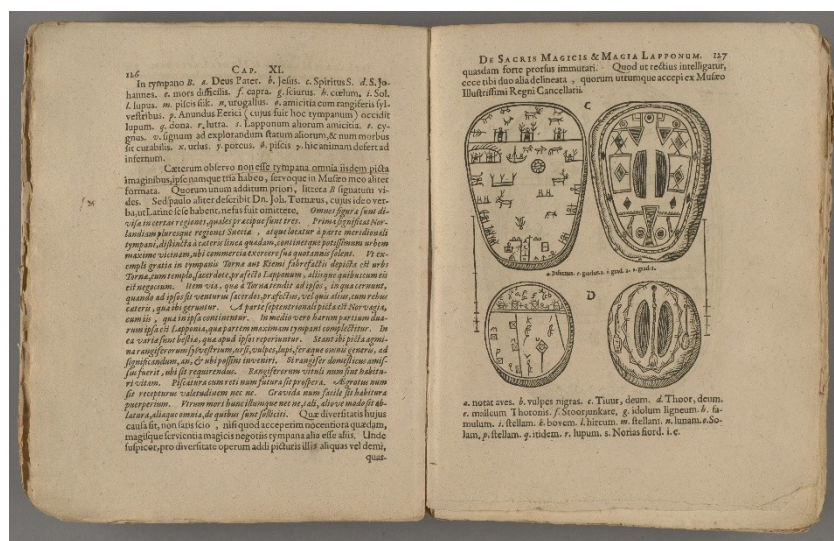
²⁵ Schefferus, *Lappland*, s. 32.

²⁶ Manker. *Nåidkonst*, s. 15–16.

²⁷ Schefferus. *Lappland*, s. 33.

tre från De la Gardies samlingar. Ibland får de fysiska föremålen korrigeras texternas utsagor, som när en rapportör uppger att skinnet på trummorna är fästa med träpinnar och Schefferus kommenterar att han sett åtminstone ett fall där skinnet i stället fästs med senor från ren.²⁸ Beskrivningar av detta slag kompletteras i boken med detaljerade träsnitt av alla sex trummorna, utförda efter teckningar av författaren själv i den sakliga, redovisande stil som är kännetecknande för tidens vetenskapliga bilder, med måttangivelser och bokstäver som hänvisar till förklarande texter (se figur 1).

Figur 1 Två samiska trummor

Två samiska trummor, träsnitt, 21,5 x 17 cm (boksidans storlek), i Johannes Schefferus, *Lapponia*, 1673, s. 127.

Foto: Kungliga biblioteket (Public Domain).

Den europeiska kolonialismen kan beskrivas som ett projekt av inordnande och kontroll. Med missionsverksamhet, undervisning och våldsmakt strävade staterna efter att inordna och kontrollera de koloniserade. Med namngivning, kartografi och indelning i administrativa enheter strävade man efter kontroll över deras territorium och inordnandet av det i en geopolitisk maktstruktur. På motsvarande sätt måste även de koloniserades föremål inordnas och kontrolleras av kolonialmakten. Svenska kolonisatörers systematiska stöld av trummor under

²⁸ Schefferus. *Lapland*, s. 156.

decennierna kring 1700 är exempel på det. Det handlade om föremål förknippade med en kulturell och religiös självständighet som inte kunde tolereras av kolonialmakten. Svenska ämbetsmän, präster, samlare och forskare var alla på sitt sätt inbegripna i det koloniala projektet att inordna och kontrollera trummorna.

Som tidigare nämnts har Homi Bhabha närmat sig den koloniala ambivalensen med hjälp av begreppsparet begär och disciplinering. Med utgångspunkt i Schefferus handhavande med trummorna kan det finnas skäl att lägga till ett tredje begrepp, nämligen kunskap. För Schefferus är trummorna i första hand kunskapsobjekt, i dubbel bemärkelse. De är föremål om vilka kunskap produceras, men också materiella källor ur vilka kunskap utvinns. Kunskap är nära förknippad med disciplinering och makt. I fallet med *Lapponia* var ju själva utgångspunkten ett behov av att ta makten över kunskapen om samerna. Kunskap är också förknippad med begär, något som blir tydligt i 1600-talets museer och konstkammare där begäret att äga och viljan till kunskap inte går att skilja från varandra. Svenska kolonistörers upptagenhet av de samiska trummorna låter sig på så sätt förstås med hjälp av begreppstriaden disciplinering – begär – kunskap. Kolonistörernas strävan att kontrollera kunskapen om trummorna fortsätter långt efter Schefferus och De la Gardies tid, in i det moderna västerländska museisystemet.

Musealiseringen av trummorna

Figur 2 Trumma från 1600-talet

Trumma från 1600-talet med skador på trumskinnnet, Historiska museet, Stockholm, SHM 20812.
Foto: Eva Vedin, Statens Historiska museer (SHM) (CC-BY).

På Historiska museet i Stockholm finns sedan 1900-talets början en trumma av typen skåltrumma.²⁹ (se figur 2). Trumman, som förmodligen härstammar från trakten norr om Ubmejeiednuo/Ume älv, utmärker sig genom de påfallande stora skadorna på trumskinnnet. En del sprickor och revor kan ha uppkommit på naturlig väg när trumskinnnet åldrats – det har konstaterats att just den här trummans skinn är påfallande tunt.³⁰ Men ett par helt raka snitt antyder att avsiktligt våld riktats mot trumman med en kniv eller något annat vasst redskap. Konservator Eva Ahlström som undersökt trumman menar att de raka snitten inte rimligen kan ha uppstått på naturlig väg.³¹ Är det trummans samiska ägare och brukare som skurit sönder den innan den togs, för att den därigenom skulle tappa sin kraft innan den hamnade i koloniserarens våld? Eller är det svenska präster eller koloniala

²⁹ Skåltrumma, Historiska museet, Förvärvsnummer 20812, föremålsnummer 266463_HST.

³⁰ I sin detaljerade resonerande katalog över bevarade trummor konstaterar Ernst Manker: "Enthaarte Rentierhaut, auffallend dünn". E. Manker. *Die lappische Zaubertrommel: Eine ethnologische Monografie, Vol. 1: Die Trommel als Denkmal materieller Kultur*, Acta Lapponica. (Thule, 1938), s. 726.

³¹ E-postkorrespondens med Eva Ahlström 19/2–15/4 2024.

ämbetsmän som handgripligen riktat sin vrede mot ett föremål som de ofta beskrev som djävulens redskap? Sannolikt får vi aldrig något svar på den frågan, men i båda de hypotetiska fallen rör det sig om kolonialt våld, som riktats mot trumman i samband med att den stals av koloniserarna. I mitten av 1700-talet införlivades trumman med riksrådet och greven Jacob Cronstedts samlingar på Fullerö slott i Västmanland – traditionen säger att han fick den i gåva av Carl von Linné. I början av 1900-talet deponerade familjen Cronstedt trumman på Historiska museet där den alltså fortfarande befinner sig.

I sitt nuvarande skick och på sin nuvarande plats utgör den här trumman en konkret påminnelse om det koloniala våld som de samiska trummorna generellt drabbades av: dels det fysiska våld som riktades mot många trummor i samband med den systematiska stölden, och som i just detta fall är så påtagligt; och dels det institutionella och konceptuella våld som riktades mot trummorna när de slets loss från sina sociala, kulturella och geografiska sammanhang för att tvingas in i nya sammanhang på Europas framväxande museer. I fråga om det institutionella våldet kan den här trummans rörelse från Fullerö till Historiska museet också tjäna som exempel på ett större skede. Musealiseringsprocessen i Sverige, liksom i Europa i stort, började med mindre, privata museer och konstkammare i adelsmännens palats och forskarnas hem, för att gradvis utvecklas till det moderna museisystemet med dess stora, publika och ofta specialiserade museer.³²

Som antytts i föregående avsnitt blev trummorna, parallellt med att det samiska bruket av dem förbjöds, eftertraktade samlarobjekt i Sverige. Snart sagt varenda storman i det sena 1600-talets Sverige försökte komma över en samisk trumma till sin konstkammare eller museum. De tre trummorna i De la Gardies samlingar, och lika många i forskaren Schefferus museum, är bara två exempel bland många.³³ Även i Europa växte efterfrågan på samiska trummor, ovan exemplifierat av storhertigen av Toscana och hans iver att byta till sig en trumma.³⁴ I ett större perspektiv vittnar detta begär efter trummor om den nära relationen mellan kolonialismen som europeiskt projekt och museet som europeisk institution. Det inflöde av märkvärdiga och

³² Om denna process, se Snickare. *Colonial Objects*, s. 19–22.

³³ Det är till exempel känt att trummor funnits i samlingarna på Örbyhus, Rosersberg, Skokloster, Grönsöö och Fullerö, alla i Uppland, Bysta gård och Brevens bruk i Närke, samt Bergshammar i Sörmland. Se vidare Snickare. *Colonial Objects*, s. 72.

³⁴ Förutom trumman i Toscana återfanns trummor bland annat i samlingar i Florens, Rom, Madrid, London, St Petersburg och Moskva, samt i ett flertal tyska samlingar. Se vidare Snickare. *Colonial Objects*, s. 72.

begärliga föremål som kolonialismen medförde, var ett viktigt incitament för samlandet och skapandet av museer bland Europas eliter. Och väl på plats i de nya museerna bidrog föremålen från kolonierna till att forma och förmedla en kolonial världsbild, med dess föreställningar om centrum och periferi, civilisation och barbari, om oss och de andra.

Efter den inledande musealiseringsfasen, där samiska trummor tog plats i adelsmännens och forskarnas privata museer tillsammans med artefakter och naturföremål från när och fjärran, påbörjades en gradvis institutionalisering och centralisering av museisystemet. En viktig roll spelade Antikvitetskollegium, det statliga ämbetsverket ägnat åt fornforskning som grundades 1666 på Magnus Gabriel De la Gardies initiativ och med Johannes Schefferus som ledamot. Efter De la Gardies död 1686 införlivades de trummor som funnits i hans ägo med kollegiets samlingar. Efterhand inkom fler trummor till kollegiet, tillsammans med andra samiska föremål, bland annat en seite. I Antikvitetskollegiums inventarieförteckning 1725 hade i ett slag tjugofem trummor adderats. Samtliga var tagna av biskop Peter Asp, superintendent i Härnösands stift, vid en visitation i Sjeltie/Åsele, sannolikt den enskilt största stölden av trummor vid ett tillfälle.³⁵

Med ena handen stal kolonialmakten trummor för att förhindra samiska religiösa praktiker, med den andra inordnade man trummorna i en samling ägnad studiet av Sveriges forntid och historia, ett i högsta grad nationellt projekt. Därmed underströks och institutionaliserades trummornas roll som kunskapsobjekt. Tillsammans med kollegiets övriga samlingar av historiska böcker och manuskript, mynt och medaljer, runstavar, samt katolska relikier som förlorat sin religiösa betydelse i och med reformationen, inordnades trummorna nu som ett slags arkivalier, eller källor till studiet av det svenska kungarikets historia.

I slutet av 1700-talet upplöstes Antikvitetskollegium och dess samlingar övertogs av Kungliga Vitterhetsakademien. Så småningom kom akademiens samlingar att utgöra grunden för Historiska museet i Stockholm, som grundades som ett modernt museum 1866 och där en stor andel av de bevarade samiska trummorna samlades. Kring sekelskiftet 1900 var det moderna museisystemet etablerat med en rad stora centralmuseer i Stockholm: Historiska museet, National-

³⁵ Inventarieförteckningen finns på Kungliga biblioteket, KB U 90:7, fol. 5r.

museum, Naturhistoriska riksmuseet – ur vilket så småningom Etnografiska museet avknoppades – och Nordiska museet. Det senare är, till skillnad från de övriga, inte statligt utan stiftelsefinansierat. Överföringar av föremål gjordes mellan museerna för att renodla och tydliggöra deras profiler. År 1943 skedde en större överföring av 26 trummor och en rad andra samiska föremål från Historiska till Nordiska museet. Ett formellt skäl var det kronologiska – det hade fastställts att Historiska museets ansvarsområde sträckte sig fram till tiden för Gustav Vasas kröning 1523, medan Nordiska museet skulle ansvara för tiden därefter.³⁶ Men genom överföringen tydliggjordes också att trummorna och andra samiska föremål betraktades som en del av den svenska, eller nordiska, folkkulturen.

Nordiska museet hade grundats 1873 som svar på en oro bland en grupp urbana intellektuella, en oro över att den traditionella kulturen på den svenska landsbygden var hotad av trycket från modernisering och urbanisering. Det var därför hög tid att samla in de materiella spåren av denna hotade kultur för att bevara och ställa ut dem i ett nytt museum i centrum av det moderna urbana samhället. Samisk kultur var en del av projektet från första början, men genom överföringen 1943 framstod det tydligt att Nordiska museet var det bland centralmuseerna i huvudstaden som hade huvudansvaret för det samiska kulturarvet.

Avkolonisering och återförande?

Långt in på 1900-talet förefaller det från officiellt svenskt håll ha betraktats som en självklarhet att de samiska trummorna, liksom stora delar av det samiska materiella kulturarvet i övrigt, hörde hemma på centralmuseerna i Stockholm: Nordiska museet, Historiska museet och det relativt nybildade Etnografiska museet.³⁷ Svenska museimän och etnologer ansågs vara bäst lämpade att hantera dessa föremål, definiera och kontrollera kunskapen om dem, ordna och ställa ut dem. Antropologen James Clifford har träffande beskrivit denna attityd som: *”the restless desire and power of the modern West to collect the*

³⁶ E. Silvé. *Friktion: Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. (Nordic Academic Press, 2021), s. 122.

³⁷ Etnografiska museet var till en början en avdelning på Naturhistoriska riksmuseet. Först 1935 blev det en självständig museiinstitution och 1980 invigdes den nuvarande byggnaden på Norra Djurgården i Stockholm. Sedan 1999 är Etnografiska museet en del av myndigheten ”Statens museer för världskultur”.

world.”³⁸ Med andra ord bidrog inte bara centralmuseerna i Stockholm utan västvärldens museer i stort till att vidmakthålla en kolonial världsbild. Till den hörde bland annat en uppdelning av världen i centrum och periferi, samt en självpåtagen rätt och plikt att samla och ordna världen och formulera historien om koloniserade folk och ursprungsfolk.

En centralgestalt i det svenska 1900-talets samlande och ordnande av samiskt kulturarv – och därmed i formulerandet av berättelsen om samerna och det samiska – var etnologen Ernst Manker. Han var från 1939 intendent med ansvar för de samiska samlingarna på Nordiska museet.³⁹ Under Mankers tid växte de samiska samlingarna, både genom nyförvärv och överföringar från andra museer, inte minst genom överföringen från Historiska museet 1943. År 1947 öppnade under hans ledning den omfattande och ambitiösa långtidsutställningen *Lapparna* i museets nedre våning.⁴⁰ I en monter ägnad *Den andliga världen* visades inte mindre än tretton trummor, typologiskt ordnade utifrån utförande och härkomst (se figur 3). I monterns nedre vänstra hörn satt en figurdocka i naturlig storlek iklädd samisk dräkt och i färd med att slå på en trumma med en trumhammare. Kombinationen av vetenskaplig auktoritet (det typologiska ordnandet) och scenografisk gestaltning (den trumspelande dockan) är kännetecknande för tiden. Den kan fortfarande påträffas i entografiska och kulturhistoriska museer i Sverige och övriga västvärlden.

³⁸ J. Clifford. *The Predicament of Cultures: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. (Harvard University Press, 1988), s. 196.

³⁹ Manker diskuteras närmare i Eva Silvéns bidrag i denna antologi. Se även Silvé. *Friktion*.

⁴⁰ Silven. *Friktion*, s. 130–163, Snickare. *Colonial Objects*, s. 136–138.

Figur 3 *Den andliga världen från utställningen Lapparna på Nordiska museet*

Utställningsmonter med rubrik *Den andliga världen*, i utställningen *Lapparna* på Nordiska museet, Stockholm, 1947.

NMA.0077271, foto: Nordiska museet (CC BY-NC-ND).

Typologisering och vetenskaplig auktoritet framträder ännu tydligare i *Die lappische Zaubertrommel*, Ernst Mankers monumentala tvåbandsverk om de samiska trummorna.⁴¹ Första delen, publicerad 1938, utgörs av en resonerande katalog över de drygt 70 bevarade trummor som enligt Mankers bedömning är autentiska. Med utgångspunkt i material och utformning delas trummorna in i kategorier som kopplas till geografisk härkomst. Verkets andra del, publicerad 1950, ägnas detaljerade ikonografiska tolkningar av figurerna som är tecknade på trummornas skinn. Betydelsen av verket kan inte överskattas. Genom beskrivningarnas noggrannhet, anspråken på fullständighet och den auktoritativa vetenskapliga tonen har det definierat de samiska trummorna på ett sätt som fortfarande i hög grad präglar bilden av dem i svensk och västerländsk forskning. Mankers arbete kan sägas utgöra

⁴¹ E. Manker. *Die Lappische Zaubertrommel: Eine ethnologische Monografie*, Vol. 1: *Die Trommel als Denkmal materieller Kultur*, Acta Lapponica. (Thule, 1938); E. Manker, *Die Lappische Zaubertrommel: Eine ethnologische Monografie*, Vol. 2: *Die Trommel als Urkunde geistigen Lebens*, Acta Lapponica, (Thule, 1950).

kulmen på en process som påbörjades i slutet av 1600-talet. Då, i och med Schefferus *Laponia* och inlemmandet av trummorna i Antikvitetskollegiums samlingar, definierades trummorna som kunskapsobjekt och materiella vittnesmål om samiska religiösa praktiker, som det ansågs väsentligt att hindra. Genom *Die lappische Zaubertrommel* 250 år senare, skrevs trummorna än tydligare in i ett modernt västerländskt kunskapssystem. Genom forskarens kategoriserande blick definierades de som vetenskapliga specimen och föremål för moderna vetenskapliga metoder såsom typologi och ikonografi.

Andra halvan av 1900-talet såg framväxten av ett allt starkare ifrågasättande av centralmuseernas rätt att handha och definiera de samiska trummorna och det samiska kulturarvet i stort. Ett konkret exempel är förberedelserna för den nya långtidsutställningen *Samerna* på Nordiska museet som skulle ersätta Mankers utställning och som var planerad att öppna i oktober 1980. Som svar på krav från samiska intresseorganisationer bjöd museet relativt sent in Svenska Samernas Riksförbund (SSR) och Sameföreningen i Stockholm till samarbete kring utställningen.⁴² Men samarbetet blev konfliktfyllt och de samiska representanterna var bland annat kritiska mot utställningens bild av samers samtida liv och situation. Vid öppnandet, som försenades med ett halvår på grund av konflikterna, kritiserades utställningen öppet av SSR:s ordförande Nikolaus Stenberg. Under det följande decenniet var relationerna frostiga mellan museet och samiska intresseorganisationer.⁴³

I ett större perspektiv kan konflikten kring utställningen förstås mot bakgrund av den globala avkoloniseringen efter andra världskriget och den därmed sammanhängande framväxande postkoloniala kritiken. Teoretiker och aktivister som Frantz Fanon, Edward Said och Gayatri Spivak öppnade nya perspektiv som gjorde det möjligt att blottlägga och kritisera den koloniala attityd som genomsyrrade västerländsk kultur, inte minst dess museer.⁴⁴ Ursprungsfolk över hela världen mobiliserade och krävde självbestämmande och rätt till sitt land, sin historia och sitt kulturarv. I relation till museerna innebar det konkreta krav på inflytande över utställningarnas utform-

⁴² Silvé. *Friktion*, s. 257–261.

⁴³ Silvé. *Friktion*, s. 261–262.

⁴⁴ F. Fanon. *Peau noire, masques blancs*. (Éditions du Seuil, 1952); E. W. Said, *Orientalism*. (Pantheon Books, 1978); G. Spivak. Can the Subaltern Speak? I C. Nelson & L. Grossberg (red.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. (Macmillan Education, 1988), s. 271–313.

ning, samt på återlämnandet av kulturellt och ceremoniellt signifikanta föremål.

Ursprungsfolkens kamp bar så småningom frukt i urfolksdeklarationen som antogs av FN 2007 med Sverige som ett av 143 länder som röstade för. I deklarationens paragraf 12 slås fast ursprungsfolks rätt till användning av, och makt över, sina ceremoniella föremål. Stater ska aktivt arbeta för att återlämna sådana föremål genom rättvisa tillvägagångssätt i samarbete med berörda urfolk.⁴⁵

I linje med urfolksdeklarationen är sedan en tid samiska trummor och andra samiska föremål på väg att återvända från museerna i Stockholm till de landskap där de en gång skapades och brukades, 300 år efter att de stals och fördes bort från dessa landskap. Där har nu nya museer vuxit upp som en integrerad del av samisk kultur och liv. En viktig aktör är Ájtte – Svenskt Fjäll- och Samemuseum i Jåhkåmåhkke/Jokkmokk, som öppnade 1989. Redan när museet bildades 1983 sändes en begäran till Etnografiska museet i Stockholm om lån av ett antal föremål. En överenskommelse slöts och inför öppnandet 1989 sändes nästan 500 föremål till Ájtte, däribland en trumma. I februari 2023, i samband med vintermarknaden i Jåhkåmåhkke/Jokkmokk, överfördes även ägarskapet till dessa föremål till Ájtte från Statens museer för världskultur, den myndighet som Etnografiska museet sedan 1999 är en del av. I början av 2000-talet fick Ájtte ett annat viktigt tillskott när ett 20-tal trummor lånades ut från Historiska museet och Nordiska museet i Stockholm. På Ájtte visas de i långtidsutställningen *Trumtid*.⁴⁶ Centralmuseerna äger fortfarande trummorna men en dialog om ägarförhållandena pågår. En av dessa trummor är i dag föremål för ett konkret överförandeärende mellan Historiska museet och Ájtte. Två andra museer i Sápmi som finns med i diskussionerna om återförande är Silvermuseet i Árjepluovve/Arjeplog och Skogs- och Samemuseet i Liksjoë/

⁴⁵ Urfolksdeklarationens artikel 12: Indigenous peoples have the right to manifest, practice, develop and teach their spiritual and religious traditions, customs and ceremonies; the right to maintain, protect, and have access in privacy to their religious and cultural sites; the right to the use and control of their ceremonial objects; and the right to the repatriation of their human remains. States shall seek to enable the access and/or repatriation of ceremonial objects and human remains in their possession through fair, transparent and effective mechanisms developed in conjunction with indigenous peoples concerned. Hela deklarationen: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (hämtad 2024-04-12).

⁴⁶ A. Westman Kuhmunen och J. E. Utsi, *Gáriid áigi: sámiiid dološ gáriid ja oskeu birra – Trumtid: om samernas trummor och religion*. (Ájtte, 1998.)

Lycksele. De museerna har varsin trumma inlånad från Nordiska museet.

För att få en tydligare bild av utvecklingen under de senaste åren och möjliga framtida riktningar har jag under våren 2024 samtalat med sju nyckelpersoner, fyra vid centralmuseer i Stockholm och tre vid de ovan nämnda möjliga mottagarmuseerna.⁴⁷ Bland dessa personer råder en samsyn om att återlämnandet av samiska föremål är en viktig fråga som blivit alltmer aktuell de senaste åren. En förklaring till varför det sker först nu är att fokus länge legat på den angelägna processen att återlämna och återbegrava samiska mänskliga kvarlevor från museer och universitet. Den processen har nu kommit så pass långt så att det finns tid att rikta mer fokus mot återlämnande av föremål. Den nya svenska museilagen från 2017 nämns också som en faktor som underlättar återförande, genom att den möjliggör överlåtelse av äganderätten mellan museer inom det allmänna museiväsendet i Sverige utan att regeringen behöver fatta det formella beslutet.⁴⁸

I de sju samtalen utkristalliserar sig tre extra angelägna punkter. Den första gäller betydelsen av tid och fortlöpande dialog. Samtliga understryker hur viktigt det är att återlämnandet fortskrider. Men några framhåller att återlämnandeprocesser ofta är komplicerade och måste få ta tid. ”Det är viktigare att det blir rätt än att det går fort”, säger en person vid ett av de samiska mottagarmuseerna. Från ett av centralmuseerna framhålls det hur viktigt det är att vara lyhörd och inlyssnande i relationerna, men samtidigt låta den byråkratiska processen ha sin gång. Det är viktigt att reda ut eventuella oklarheter kring föremåls proveniens så att återlämnandet sker på rätt sätt och till rätt instans. Några lyfter också att processen och dialogen kan vara väsentlig och relationsbyggande i sig.

Den andra punkten gäller behovet av ökade ekonomiska resurser. Här framhåller särskilt de mottagande museerna att bristen på pengar, personal och utrymme försvårar återförande. Såväl de förberedande

⁴⁷ De jag samtalat med är: Maria Dahlström, intendent vid Statens museer för världskultur; Mikael Jakobsson, antikvarie vid Skogs- och samemuseet i Leksjö/Lycksele; Elisabeth Regner, enhetschef för de arkeologiska samlingarna och Jenny Nyberg, antikvarie för tidigmodern arkeologi, båda vid Historiska museet i Stockholm; Malin Brännström, chef för Silvermuseet i Årjeplovve/Årjeplog; Fredrik Svanberg, avdelningschef för kulturhistoria vid Nordiska museet i Stockholm; samt Elisabeth Pirak Kuoljok, museichef för Äjtte. Samtalen, som fördes på zoom, telefon och genom fysiska möten, sträckte sig mellan en halvtimme och två timmar. Anteckningar från samtalen är bevarade hos mig.

⁴⁸ Museilagen 2017 återfinns på Sveriges Riksdags hemsida: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/museilag-2017563_sfs-2017-563/ (hämtad 2024-10-07).

processerna, såsom forskning i samlingarna och undersökningar av proveniens, som själva mottagandet av föremål och samlingar är resurskrävande.

Den tredje punkten, som i samtalen framstår som allra viktigast, är behovet av en tydlig samisk museistruktur, en bättre samordning av återförandefrågorna och ett tydligt definierat ansvar. Ett problem som framhålls är att det inte finns ett formellt ansvarsmuseum för samiska samlingar och att det därmed kan vara oklart vem som kan agera motpart i ett visst återlämnandeärende. Flera menar att Ájtte, det största av de samiska museerna, borde ges rollen som ansvarsmuseum, vilket skulle kräva nya ekonomiska resurser. Sametinget lyfts också fram som en viktig aktör. Frågorna om struktur och ansvar är väsentliga för att såväl enskilda personer som institutioner ska veta vem de ska vända sig till i frågor som rör samiska föremål och återförande. Centralmuseerna framhåller behovet av en tydlig motpart i diskussionerna. Det påpekas att både Norge och Finland ligger före Sverige på det här området. I Norge finns en tydlig samisk museistruktur och i Finland har SIIDA Sámi Museum rollen som nationellt ansvarsmuseum, något som underlättar återlämnandeprocesser från de finska centralmuseerna.

I skrivande stund händer det mycket i dessa frågor. I maj 2022 fick Riksantikvarieämbetet i uppdrag från riksdagen att ”utreda de juridiska, ekonomiska och praktiska förutsättningarna för att nå ett sammanhållet regelverk för identifiering och återbördande av samiska föremål och kvarlevor.” Resultatet, som redovisas i två rapporter, 2023 och 2024, fastslår att ett juridiskt ramverk för återbördande finns i FN:s urfolksdeklaration och svensk lagstiftning.⁴⁹ Hindren utgörs framförallt av bristen på ekonomiska resurser, samt en osäkerhet kring ”vem som kan framställa krav, vem som kan vara mottagare och var föremålen ska hamna.”⁵⁰ Riksantikvarieämbetet föreslår bland annat inrättandet av statliga bidrag till återlämnanden och uppordning av museisamlingar, samt inrättandet av en samordnande funktion för återlämning, lämpligen placerad vid Sametinget. Förslagen svarar ganska väl mot de behov som framkom i samtalen ovan, även

⁴⁹ ”Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023, del 1”, 20230929: <https://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1802002/FULLTEXT01.pdf>; del 2, 20240327: <https://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1848660/FULLTEXT01.pdf> (hämtade 2024-10-08).

⁵⁰ ”Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor, del 1”. s. 25.

om de senare ännu starkare lyfte fram behovet av en samisk museistruktur.

Parallellt med Riksantikvarieämbetets utredning har Nordiska museet genomfört en intern utredning av ”framtiden för museets samiska samling i dialog med representanter för det samiska samhället.” Resultatet redovisas på museets hemsida och innebär att museet och dess samiska motparter är överens om att ”hela eller stora delar av de samiska samlingarna bör återföras till Sápmi.” Men också att ”processen är komplex” och att Nordiska museet ”inte kan eller bör fatta beslut om ett brett återförande av samlingar i nuläget.” Som ett första steg föreslås att undersöka om det är möjligt att låta äganderätten av de föremål som redan befinner sig som utlån övergå till Ájtte, Silvermuseet och Skogs- och samemuseet.⁵¹ Den defensiva tonen kan läsas som en bekräftelse på det trängande behovet av åtgärder som riktade ekonomiska resurser, en tydlig museistruktur och en bättre samordning av återlämnandefrågor. Viljan tycks finnas på de flesta håll, kunskaper är på väg att byggas upp och dialoger pågår sedan länge mellan de svenska centralmuseerna och potentiella mottagarmuseer i Sápmi. Nu återstår för svenska beslutsfattare och myndigheter att skyndsamt och på bästa sätt bidra till att få på plats det som formuleras i urfolksdeklarationens tolfte paragraf: ”... rättvisa, transparenta och effektiva mekanismer [för återlämnande] utvecklade tillsammans med berörda urfolk.”⁵²

⁵¹ ”Utredning om Nordiska museets samiska samling” <https://www.nordiskamuseet.se/om-museet/aktuellt/utredning-om-nordiska-museets-samiska-samling/#:~:text=Nordiska%20museet%20fattade%202022%20beslutet,se%20ut%20från%20samiskt%20perspektiv>. (hämtad 2024-10-11).

⁵² ”States shall seek to enable the access and/or repatriation of ceremonial objects and human remains in their possession through fair, transparent and effective mechanisms developed in conjunction with indigenous peoples concerned.” United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, Article 12.2

https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (hämtad 2024-04-12).

Referenser

Opublicerade källor

British Library, London:

’Reyse Diarium oder beschreibung deßen, was bey der A:o 1670 won H. Albrechts zu Sachßen Gotha fürstl. Durchl. naher Hollstein, Dennemarck und Schweden gethanen Reyse von Tage zu Tage passiret und vorgegangen’, British Library, Add. 15113.

Kungliga biblioteket, Stockholm:

Inventarieförteckning, Antikvitetskollegiet, 1725, Kungliga biblioteket, KB U 90:7, fol. 5r.

Umeå Universitetsbibliotek:

Nordberg, Trolldomsrannsakingar = Trolldomsrannsakingar i lappmarken 1649–1739. Kyrkoherde Erik Nordbergs arkiv 25:45 ab. Umeå universitetsbibliotek. Digitala samlingar. [https://digital.ub.umu.se: 259–280](https://digital.ub.umu.se:259-280) (hämtad 2024-10-07).

Internetkällor

”Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023, del 1”, 2023-09-29: <https://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1802002/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 2024-10-08).

”Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023, del 2”, 2024-03-27: <https://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1848660/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 2024-10-08).

”Museilag” utfärdad 2017-06-08
https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/museilag-2017563_sfs-2017-563/ (hämtad 2024-10-07).

”Sápmi – Sábmme – Sábmie – Saepmie”: <https://www.samer.se/sapmi> (hämtad 2024-04-13).

”United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples”, utfärdad av FNs Generalförsamling 20070913: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (hämtad 2024-04-12).

”Utredning om Nordiska museets samiska samling” <https://www.nordiskamuseet.se/om-museet/aktuellt/utredning-om-nordiska-museets-samiska-samling/#:~:text=Nordiska%20museet%20fattade%202022%20beslutet,se%20ut%20från%20samiskt%20perspektiv.> (hämtad 2024-10-11).

Litteratur

Bhabha, H. Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority under a Tree outside Delhi, May 1817. *Critical Inquiry*. 12:1 (1985): s. 144–165.

Bromé, J. *Nasafjäll: ett norrländskt silververkes historia*. (Nordiska bokhandeln, 1923.)

Christoffersson, R. *Med tre röster och tusende bilder: Om den samiska trumman*. (Uppsala Universitet, 2010.)

Clifford, J. *The Predicament of Cultures: Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. (Harvard University Press, 1988.)

Fanon, F. *Peau noire, masques blancs*. (Éditions du Seuil, 1952.)

Fur, G. *Colonialism in the Margins: Cultural Encounters in New Sweden and Lapland*. (Brill, 2006.)

Fur, G. Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen. I Lindmark, L. & Sundström, O (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 241–282.

Lindroth, S. *Svensk lärdomshistoria, II, Stormaktstiden*. (Norstedts, 1975.)

- Loit, A. Sveriges kolonilotter. I Gaunt, D. & Ambjörnsson, R. (red.). *Den dolda historien: 27 uppsatser om vårt okända förflutna*. (Författarförlaget, 1984), s. 376–395.
- Manker, E. *Die lappische Zaubertrommel: Eine ethnologische Monografie, Vol. 1: Die Trommel als Denkmal materieller Kultur*, Acta Lapponica. (Thule, 1938.)
- Manker, E. *Die Lappische Zaubertrommel: Eine ethnologische Monografie, Vol. 2: Die Trommel als Urkunde geistigen Lebens*, Acta Lapponica. (Thule, 1950.)
- Manker, E. *Nåidkonst: Trolltrummans bildvärld*. (LTs förlag, 1965.)
- Mordhorst, C. *Genstandsfortællinger: Fra Museum Wormianum til de moderne museer*. (Museum Tusculanums Forlag, 2009.)
- Naum, M. & Nordin, J. M. (red.). *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity: Small Time Agents in a Global Arena*. (Springer, 2013.)
- Nordberg, E. *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet*, Kungliga Skytteanska Samfundets Handlingar 11. (Kungliga Skytteanska Samfundets Handlingar, 1973.)
- Nordin, J. M., *The Scandinavian Early Modern World: A Global Historical Archaeology*. (Routledge, 2020.)
- Nováky, G. *Handelskompanier och kompanihandel: Svenska Afrika-kompaniet 1649–1663: en studie i feodal handel*. (Uppsala Universitet, 1990.)
- Oxenstierna, A. *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brev-vexling, Afd. 2. Bd 11, Carl Bonde och Louis De Geer m.fl. bref angående bergverk, handel och finanser*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 1905.)
- Said, E. W. *Orientalism*. (Pantheon Books, 1978.)
- Schefferus, J. *Lappland*, Nordiska museet: Acta Lapponica, VIII. (Almqvist & Wiksell, 1956.)
- Silvén, E. *Friktion: Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. (Nordic Academic Press, 2021.)
- Snickare, M. *Colonial Objects in Early Modern Sweden and Beyond: From the Kunstkammer to the Current Museum Crisis*. (Amsterdam University Press, 2022.)

- Snickare, M. Kontroll, begär och kunskap: Den koloniala kampen om *Goavddis*. *RIG Kulturhistorisk tidskrift*. 97:2 (2014): s. 65–766.
- Spivak, G. S. Can the Subaltern Speak? I Nelson, C. & Grossberg, L. (red.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. (Macmillan Education, 1988), s. 271–313.
- Weigert, R. A. & Hernmarck, C. (red.). *Les relations artistiques entre la France et la Suède 1693–1718: Extraits d’une correspondance entre l’architecte Nicodème Tessin le jeune et Daniel Cronström*. (Nationalmuseum, 1964.)
- Westman Kuhmunen, A. & Utsi, J. E. *Gáriid áigi: sámiiid dološ gáriid ja oskku birra – Trumtid: om samernas trummor och religion*. (Ájtte, 1998.)

Kulturarv i samiska landskap – kunskap och kulturmiljövård

Ingela Bergman och Inga-Maria Mulk

Inledning¹

Kulturarvsbegreppet är komplext och mångfacetterat. I de definitioner som fokuserar på kulturarv som objekt, oavsett i materiell eller immateriell form, ryms en tidsaspekt. Kulturarv omtalas i dåtid som företeelser fixerade i tid och rum.² I andra tolkningar betraktas kulturarv som pågående processer, närvarande i vardagen och tillämpade i praktiken. Skillnaden mellan de två perspektiven kan sammanfattas i beteckningarna musealt respektive samhällsaktivt kulturarv.³ Fokus på det förra tenderar att utmynna i förenklade och kulturnationalistiskt anstrukna kategoriseringar. I en samisk kontext riskerar tillbakablickande och objektinriktade kulturarvsperspektiv att underbygga uppfattningen om en kultur förpassad till förfluten tid med ett slags kulturellt bäst-före-datum. Ett processinriktat perspektiv innebär däremot att kulturarv tillmäts aktualitet och agens, som en verkande kraft med samhällsrelevans. I båda fallen bestäms förutsättningarna inom ramen för rådande maktstrukturer. Kulturarv värderas och prissätts.

Med begreppet samiska kulturarv avser vi materiella och immateriella spår efter äldre tiders landskapsbruk i sammanhang som samer i dag kan relatera till och internalisera som delar av sin historia och

¹ Vi vill tacka Margareta Bergvall, Lars Liedgren, Gert Magnusson, Gustaf Trotzig och Inger Zachrisson för värdefulla synpunkter. Föreliggande kapitel har ingått som en del i arbetet i Vetenskapsrådets forskningsprojekt dnr 2021-02936.

² Se till exempel www.raa.se/kulturarv.

³ R. Pettersson. Kulturell turism: *En historisk översikt och analys om kulturarvsturism i Sverige*. (H:ström – Text och Kultur, 2021), s. 170–171, 187–223.

förhistoria. Vi kan inte veta hur forntidens människor uppfattade sin etniska identitet och därför är begreppet inte exkluderande utan inbjudande. De kulturella idiom och uttrycksformer som kännetecknar dagens samiska samhällen kan inte förväntas vara identiska med förhållanden långt tillbaka i tiden. Samisk kultur måste, precis som andra kulturer, tillåtas vara föränderlig, dynamisk och flexibel utan att därför förlora sin historia. Med utgångspunkt i ett urval av exempel beskriver vi hur den svenska statens förhållningssätt till samiska kulturarv konkretiseras genom kulturmiljövård och kunskapsuppbyggnad. Tyngdpunkten förläggs till fysiska kulturarv i form av miljöer, lämningar och föremål/föremålssamlingar, men även immateriella landskapsaspekter i form av platsnamn och muntliga traditioner berörs. Centrala teman och hållpunkter i de insatser som berört och berör samiska kulturarv identifieras och analyseras i relation till insatsernas mål, måluppfyllelse och konsekvenser. Till grund för analysen ligger vår syn på kulturarv som en pågående och interaktiv kunskapsprocess. Vi väljer att tala om samiska kulturarv i pluralisform för att på så sätt undvika generaliserande tankemönster och i stället understryka den variation och mångfald som ryms i samisk kultur och kulturhistoria. Det är också anledningen till att vi inte sätter gränser för Sápmi utan omtalar det geografiska rummet i termer av samiska landskap. Norrlands kustnära områden tillhör till exempel de landskap där samer verkat och verkar, men som ofta inte inkluderas som delar av Sápmi.⁴ Även de mellersta delarna av Sverige har uppmärksamats som samiska kulturlandskap.⁵ Vi belyser i första hand kulturmiljöer i Sveriges nordligaste delar, men slutsatserna berör de samiska kulturarven som helhet.

⁴ Till exempel C. Westerdahl. *Samer Nolaskogs: en historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark*. (Örnsköldsviks kommun, 1986.)

⁵ I. Svanberg. *Sockenlappar: en etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige*. (Uppsala universitet, 1981); I. Zachrisson, V. Alexandersen, M. Gollwitzer, E. Iregren, L.-K. Königsson, C.-H. Siven, N. Strade & J. Sundström. Med bidrag av M. Nockert, A. Westerström, T. Bartholin & T. Ågren. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*, (Statens historiska museum, 1997); M. Björck, I. Blennå, J. M. Nordin, U. Ulfhielm & J. Wehlin. *Härdar och husgrunder – arkeologi i det samiska kulturlandskapet i Syd- och Mellansverige. META Historiskarkeologisk tidskrift*. (2021), s. 85–108.

Samerna och arkeologin

Fram till mitten av 1800-talet var det en accepterad uppfattning bland arkeologer och historiker att samerna är Sveriges urfolk. I och med framväxten av de socialdarwinistiska och rasistiska teorier som präglade forskningen från 1800-talets mitt och fram till 1950-talet, ifrågasattes bilden av en tidig samisk historia.⁶ Som ett led i den svenska identitetssträvan skrevs historien i nationalromantisk anda och där fanns inte plats för samernas kulturarv och historia.

Förhistoria är ett sätt att förhålla sig till forntiden, att uttolka och beskriva den.⁷ Arkeologerna utforskar förhistorien med utgångspunkt i sitt vetenskapliga källmaterial. I de konflikter om rätten till mark och vatten som följt i Härjedalsmålets spår, där arkeologer engagerades som expertvittnen, tilldelas historia och förhistoria en framträdande roll.⁸ Arkeologer verksamma i norra Sverige får återkommande frågan om ”vilka som var först”. Ur de materiella lämningarna efter äldre tiders människor förväntas arkeologerna filtrera fram svar om etnicitet och identitet. Den arkeologiska vetenskapen kan genom sina metoder och teoretiska utgångspunkter klargöra näringar och levnadssätt och följa spåren från forntid till historisk tid. Nya naturvetenskapliga och laborativa metoder gör att vi kan komma forntidens människor närmare in på livet, till exempel i fråga om kosthållning, sjukdomar, mobilitet och genetiskt släktskap. Däremot kan vi inte besvara frågan om, och i så fall hur, människor definierade sin etniska tillhörighet för tusentals år sedan.⁹ Det står dock klart att samernas förfäder finns bland de förhistoriska fångstfolk som befolkade det som i dag är Sápmi. Vid tiden för den svenska kronans kolonisation

⁶ L. I. Hansen & B. Olsen. *Samenes historie fram til 1750*. (Cappelen Akademisk forlag, 2004.)

⁷ B. Olsen. Hva er samisk forhistorie? M. Krogh & A. Schanche (red.). *Samisk forhistorie*, Rapport fra konferanse i Lakselv 5–6 september 2002. (Várjjat Sámi Musea Čallosat/Varanger Samiske Museums Skrifter, 2004), s. 20–30.

⁸ E. Baudou. Arkeologi och politik i norr. I I. Lundström (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*. (Riksantikvarieämbetet, 2007), s. 158–179; I. Zachrisson. Arkeologi inför rätta – sydsamernas äldre historia. I I. Lundström (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*. (Riksantikvarieämbetet, 2007), s. 157–179.

⁹ För en diskussion kring etnicitet och arkeologi se till exempel L. Forsberg. Forskningslinjer inom tidig samisk förhistoria. *Arkeologi i norr*. Vol.: 6:7 (1996): s. 165–186; I.-M. Mulk & T. P. Bayliss-Smith. The representation of Sámi cultural identity in the cultural landscapes of northern Sweden. I P. J. Ucko & R. Layton (red.). *The Archaeology and Anthropology of Landscape*. (Routledge, 1999), s. 359–396; L. I. Hansen & B. Olsen. *Samenes historie fram til 1750* (Cappelen Akademisk Forlag, 2004), s. 31–51; T. Wallerström. Arkeologins svåraste problem? Om arkeologin, historien och kampen om land och vatten i norra och mellersta Skandinavien. I B. Andersson, B. Claesson, K. Larsson & R. Sjölin (red.). *Samer. Om Nordmalingdomen och om ett urfolks rättigheter och identitet* (Recito, 2014), s. 205–239.

hade samiska samhällen sedan länge konsoliderats i ett folk med egna sociala, ekonomiska och politiska institutioner. Det ligger till grund för att Sveriges riksdag 1977 erkände samerna som urfolk.¹⁰

Kulturarv, museer och förvaltning

Den svenska lagstiftningen om kulturarv har en lång historia som tar sin början med 1666 års fornminnesplakat. I dag regleras skyddet av kulturarv i kulturmiljölagen (KML), som är den centrala lagstiftningen.¹¹ Sverige har också undertecknat den så kallade Valletta-konventionen, som är en europeisk konvention om skydd för det arkeologiska kulturarvet.¹² Även miljöbalken, skogsvårdslagen och plan- och bygglagen, har betydelse för kulturarvens skydd.¹³ Med museilagen från 2017 har ytterligare en lagstiftning tillkommit.¹⁴ Efterhand har synen på vad som ska innefattas i begreppet kulturarv förändrats liksom uppfattningen om ansvars- och rollfördelning ifråga om lagarnas tillsyn och tillämpning. Det yttersta ansvaret för kulturmiljölagens tillämpning ligger på regering och riksdag. Riksantikvarieämbetet är den nationella kulturarvsmyndigheten med överinseende över kulturmiljöarbetet. Länsstyrelserna utövar den praktiska tillämpningen av lagen. Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna är statliga myndigheter vars verksamheter styrs genom regleringsbrev och förordningar från regeringen. Läns museerna saknar däremot ett formellt uppdrag att bedriva kulturmiljövård.¹⁵ Ambitionen i dagens förvaltningspraxis är att olika myndigheter ska samarbeta tvärssektoriellt. Ansvars- och rollfördelningen mellan olika myndigheter och aktörer är dock otydlig. Det saknas en övergripande strategi i fråga om den kontinuerliga kunskapsuppbyggnad som är förutsättningen för en välinformerad kulturarvsverksamhet.¹⁶

¹⁰ Se vidare FN:s urfolksdeklaration, UNDRIP, 2007.

¹¹ SFS 1988:950, § 1 och § 1 a: "Fornlämningar är lämningar efter äldre tiders bruk som är varaktigt övergivna och som tillkommit före 1850. Med övriga kulturhistoriska lämningar avses lämningar efter äldre tiders bruk som tillkommit efter 1850."

¹² SÖ 1995, s. 84.

¹³ SFS 2017, s. 563.

¹⁴ SFS 1993, s. 553. SFS 1998, s. 808. SFS 2010, s. 900.

¹⁵ M. Biörnstad. *Kulturminnesvård i efterkrigstid – med Riksantikvarieämbetet i centrum*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2015.)

¹⁶ För en utförlig genomgång och analys av kulturmiljövårdens organisation se O. W. Jensen & R. Pettersson. *Kulturmiljövårdens regionala organisation. En historisk analys av roller och ansvar i förändring*. (Riksantikvarieämbetet, 2021.)

I kulturmiljövårdens uppdrag ingår att tillgängliggöra och förmedla kunskap om de immateriella och materiella kulturarven, bland annat de föremål som ingår i museernas samlingar. Nordiska museet, ett av Sveriges centralmuseer, hyser en stor samling av samiska föremål och ett rikt arkivmaterial av uppteckningar och fotografier. Föremålen och arkivmaterialet har samlats in under olika förutsättningar och i olika kontexter.¹⁷ Museets verksamhet drivs i form av en stiftelse och finansieras genom egna medel samtidigt som museet får ett årligt anslag från staten. Nordiska museets status som centralmuseum med statligt anslag innebär att verksamheten, som struktur och praktik, har varit och är en del av statens samiska kulturarvspolitik.

Statens historiska museer (SHM) är en myndighet vars uppgift är att ”främja kunskapen om och intresset för Sveriges historia och att bevara och utveckla det kulturarv som myndigheten förvaltar”.¹⁸ Myndigheten består av sju centralmuseer, däribland Historiska museet, vars verksamhet berör Sveriges kulturhistoria fram till i dag. Det hyser Sveriges mest omfattande arkeologiska samling. En stor mängd föremål har sedan museets tillkomst tillförts samlingarna, antingen genom privatpersoner, via läns- och hembygdsmuseer eller genom arkeologiska undersökningar.¹⁹ Det mycket omfattande fyndmaterial som framkommit vid Riksantikvarieämbetets undersökningar i Norrland ingår som en del av Historiska museets samlingar. Fyndmaterialet, som härrör från stenålder till medeltid, spänner över 10 000 år av människans närvaro i Sápmi. Myndighetsutövandet innefattar ansvar för samiska kulturarv.

Riksantikvarieämbetet förvaltar inga egna samlingar, men den arkeologiska verksamheten är starkt kopplad till Historiska museet. I samband med tillkomsten av museilagen 2017 utsågs Riksantikvarieämbetet till central museimyndighet.²⁰ Det innebär att museimyndigheten i första hand ska stödja museerna i arbetet med att bevara, använda och utveckla kulturarv.²¹ Riksantikvarieämbetet får därtill ett statligt och årligt anslag för forskningsinsatser inom kulturområdet. Anslaget fördelas i huvudsak till externa projekt samt till centrala

¹⁷ E. Silvén. *Friktion: Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. (Nordic Academic Press, 2021.)

¹⁸ <https://shm.se>.

¹⁹ F. Svanberg. Sveriges historia, som den samlats. I M. Grundberg, J. Hegardt, P. Nordström & F. Svanberg (red.). *Ett museum måste irritera: fyra röster om Historiska museet*. (Historiska museet, 2015), s. 123–210.

²⁰ SFS 2017, s. 563.

²¹ www.raa.se/museer/museiuppdraget/om-museiuppdraget.

museer.²² I egenskap av nationell kulturarvsmyndighet och musei-myndighet är Riksantikvarieämbetet Sveriges enskilt största makt-faktor som verkställare av statens kulturarvspolitik.

Ájtte– Svenskt Fjäll- och Samemuseum i Jåhkåmåhke/Jokkmokk, är huvudmuseum för samisk kultur i Sverige och specialmuseum för fjällvärldens natur och kultur. Det drivs i form av en stiftelse och invigdes 1989. Museet kom till ur behovet av ett samiskt museum i svenska Sápmi, men också som ett resultat av idén om ett national-parksmuseum. I Ájttes uppdrag ingår att under samisk ledning fördjupa och förmedla kunskap om samiska kulturarv och samiskt liv i dag. De kulturhistoriska samlingarna omfattar föremål från historisk tid fram till nutid och även arkeologiskt material som framkommit i samband med museets undersökningar. I verksamheten ingår Ája, Ájttes arkiv och bibliotek och Sametingets bibliotek med inriktning på samisk tematik. Ájtte har sedan tillkomsten drivit frågan om repatriering av de samiska föremål som ingår i andra museisamlingar.²³ Repatrieringsanspråken har inte enbart avsett övertagandet av fysiska objekt, utan också äganderätten till desamma. Ájtte mottog 2023 Etnografiska museets samiska samling med full äganderätt och 2024 överlät Uppsala universitet sin samling med motsvarande förutsättningar.

Ájtte är inte ett av Sveriges 16 centralmuseer och ingår inte heller bland de sju museer som tillsammans utgör myndigheten Statens Historiska Museer.²⁴ Myndighetens museer har alla sina säten i Stockholmsområdet. Ájtte ingår inte heller i den grupp om fyra museer som bildar myndigheten Världskulturmuseerna. Förutom att Ájtte inte har myndighetsansvar för samiska kulturarv ställs museet utanför möjligheten att söka de forsknings- och utvecklingsanslag, FoU-anslag, som Riksantikvarieämbetet viker för de centrala museerna. Det finns skäl att påstå att Ájtte, vars uppdrag är att förvalta Sveriges urfolks kulturhistoria, är marginaliserat i den svenska museistrukturen.

Vi anser att Ájtte- Svenskt Fjäll- och Samemuseum ska vara centralmuseum och myndighet för samiska kulturarv i Sverige och att erforderliga ekonomiska och personella resurser snarast ska ges för detta ändamål.

²² www.raa.se/samhallsutveckling/fou-forskning-och-utveckling/information-om-fou.

²³ Ájtte. Vem äger kulturarvet? Anföranden vid konferens om återföringsfrågor vid Ájtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 6–8 juni 2000. *Duoddaris* 20. (Ájtte, 2002.)

²⁴ <https://shm.se>.

Levande historia, närvarande kunskap

Museisamlingar är inte död materia. De rymmer kunskap som kan väckas till liv och göras tillgänglig, meningsbärande och betydelsefull. Museernas utställningar och annan pedagogisk verksamhet är en given kanal för kunskapsförmedling och information. Historiska museet och Nordiska museet bär, med sina i dubbel mening centrala positioner i det svenska museilandskapet, ansvar för att Sveriges historia också är Sveriges urfolks historia.

Nordiska museets utgivning av *Acta Lapponica*-serien har fått stor betydelse för kulturhistorisk forskning och för en bred samisk allmänhet, liksom för omvärldens kunskap om samisk kultur. Publikationerna är en värdefull kunskapskälla och används flitigt i dagens forskning om samisk kulturhistoria. Samisk kultur presenterades i en permanent utställning under åren 1947–1979 och har därefter belysts i ett antal mindre utställningar.²⁵ I utställningen från 2024 ingår samiska element i den överordnade berättelsen med titeln *Nordbor*. Museets fasta utställningar har tidigare mött stark kritik för det sätt på vilket samerna marginaliserats.²⁶ Motsvarande kritik kan fortsatt riktas mot framställningen av Sápmi även om utställningarna delvis förändrats.

Det omfattande fyndmaterial som framkom i samband med Riksantikvarieämbetets sjöregleringsundersökningar och relaterade arkeologiska insatser, bearbetades inom ramen för det tvärvetenskapliga forskningsprojektet *Norrlands Tidiga Bebyggelse* (NTB). Syftet var att fördjupa kunskapen om norra Sveriges förhistoria och tillgängliggöra resultaten. De publicerades i *Early Norrland*-serien, som utgavs i tolv volymer.²⁷ Publikationernas stora förtjänst var att ge en samlad presentation av fynd, fyndplatser och aktuell forskning. I dag är serien fortsatt en viktig källa i arkeologisk forskning.

²⁵ E. Silvé. Utställningar och föreställningar. Om samerna, Nordiska museet och Skansen. I E. Mundal & H. Rydving (red.). *Samar som "de andra", samer om "de andra". Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*. (Umeå universitet, 2010), s. 195–207.

²⁶ M. Spangen. Without a trace. The Sámi in the Swedish History Museum. *Nordisk museologi* 2:(2015), s. 17–32; M. Björnstad, Forskningsprojektet Norrlands tidiga bebyggelse. *Fornvännen*. (1968), s. 178–185; M. Björnstad, *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006), s. 250.

²⁷ M. Björnstad, Forskningsprojektet Norrlands tidiga bebyggelse. *Fornvännen* (1968), s. 178–185; M. Björnstad, *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006) s. 250.

Fyndmaterialet från sjöregleringsundersökningarna har också bearbetats och analyserats i ett antal doktorsavhandlingar.²⁸

Museernas arkivmaterial är inte bara en resurs i den egna verksamheten utan också för andra kulturhistoriska institutioner och för allmänheten. Riksantikvarieämbetets och Historiska museets gemensamma arkiv och bibliotek, liksom Ája arkiv och bibliotek vid Ájtte, är tillgängliga för allmänhet och forskare och erbjuder generöst öppethållande. Nordiska museets arkiv och bibliotek är exempel på det motsatta.

Vattenkraft och fornlämningar

Vid tiden för de första vattenkraftsutbyggnaderna var kunskapen om övre Norrlands förhistoria fortfarande mycket begränsad. Ett fåtal arkeologiska fältinsatser hade genomförts på initiativ av enskilda personer. Arkeologen Gustaf Hallström genomförde expeditioner i norra Fennoskandien och Kolahalvön under 1900-talets första hälft och undersökte bland annat samiska offerplatser, varifrån han förde ett stort fyndmaterial till Historiska museet i Stockholm.²⁹ Han intresserade sig också för hällristningar och var den förste att dokumentera hällristningslokalen vid Nämforsen i Ångermanälven.³⁰ Under 1940- och 1950-talen, genomförde intendenten vid Nordiska museets samiska avdelning, Ernst Manker, inventeringar av samiska fornlämningar i form av heliga platser, gravar, kåtatotter, så kallade stalototter, och fångstgropar.³¹ I övrigt gjorde sig övre Norrlands förhistoria känd med lösfynd av enstaka föremål. Sammantaget bidrog fältundersökningar och lösfynd till en växande insikt om att det längs

²⁸ L. Forsberg. *Site Variability and Settlement Patterns. An analysis of the hunter-gatherer settlement system in the Lule river valley, 1500 B.C./A.D.* (Umeå universitet, 1985); I.-M. Mulk. *Sirkas – ett samiskt fångstambhäll i förändring Kr. f. – 1600 e. Kr.* (Umeå universitet, 1994); I. Bergman. *Från Döudden till Varghalsen. En studie av kontinuitet och förändring inom ett fångstambhäll i övre Norrlands inland, 5200 f. Kr. – 400 e. Kr.* (Umeå universitet, 1995).

J. Käck. *Samlingsboplatser? En diskussion om människors möten i norr 7000 f. Kr. – Kr. f. med särskild utgångspunkt i data från Stållverksboplatzen vid Nämforsen.* (Umeå universitet, 2009).

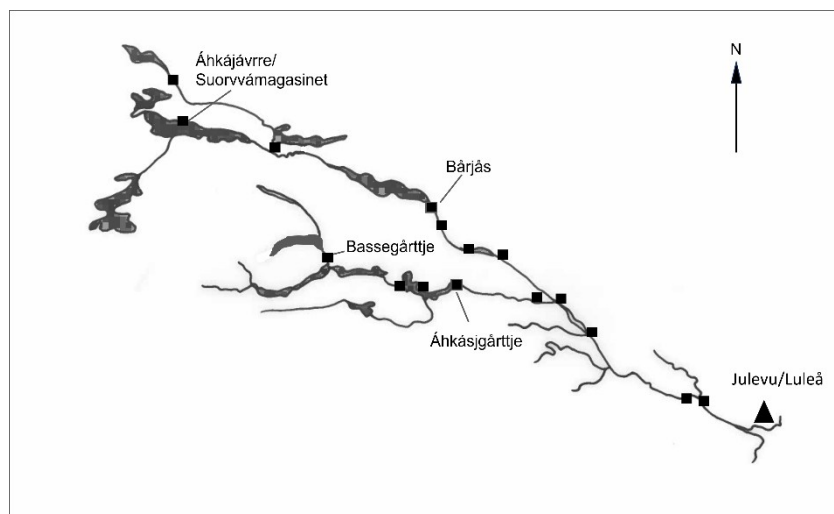
²⁹ G. Hallström. *Lappska offerplatser.* I N. Edén, (red.). *Arkeologiska studier tillägnade H. K. H. Kronprins Gustaf Adolf.* (Norstedts, 1932), s. 111–131.

³⁰ G. Hallström. *Nämforsens hällristningar.* *Svenska Turistföreningens årsskrift* (1920), s. 105–114; I. Serning. *Lappska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska lappmarkerna.* (Almqvist & Wiksell, 1956).

³¹ E. Manker. *Lapparnas heliga ställen. Kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska museets och landsantikvariernas fältundersökningar.* (Almqvist & Wiksell, 1957); E. Manker. *Fångstgropar och stalototter. Kulturlämningar från lappska forntid.* (Geber, 1960); E. Manker. *Lappmarksgravar: dödsföreställningar och gravskick i lappmarkerna.* (Almqvist & Wiksell, 1961.)

vattendragens stränder kunde finnas förhistoriska boplatser och att boplatserna kunde räknas i tusental.³²

Figur 1 Julevädno/Luleälvens vattensystem

Översiktskarta över Julevädno/Luleälvens vattensystem med angivande av platser som omnämns i texten. Fylld fyrkant markerar kraftverk.

Exemplet Julevädno/Luleälven

En av de tidigaste och mest omfattande vattenkraftsutbyggnaderna i norra Sverige genomfördes längs Julevädno/Luleälven (se figur 1). Gruvdriften i malmfälten, som påbörjades vid 1800-talets slut, medförde ett stort behov av elkraft. Vid Bårjås/Porjus, beläget vid Stora Julevus/Stora Lulevattens utlopp, påbörjades 1910 byggnationen ett kraftverk som stod klart 1914. Dalgången längs Stora Julevädno/Stora Luleälven hade redan 1909 utnämnts till Stora Sjöfallets nationalpark. Från naturvårdande instanser höjdes röster mot den planerade kraftverksutbyggnaden.³³ Områdets naturvärden och turistiska kvaliteter framhävdes, men däremot inte konsekvenserna för den samiska lokalbefolkningen. Enligt 1898 års renbeteslag hade samerna rätt att en-

³² M. Biörnstad. *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006), s. 250. s. 40–41; S. Janson & H. Hvarfner. *Från norrlandsälvar och fjällsjöar. Riksantikvarieämbetets kulturhistoriska undersökningar i samband med kraftverksbyggen och sjöregleringar*. (Riksantikvarieämbetet, 1960.)

³³ C. Bernes, & L. J. Lundgren. *Bruk och missbruk av naturens resurser: en svensk miljöhistoria*. (Naturvårdsverket, 2009), s. 137.

samma nyttja områdena ovan odlingsgränsen, men skyddet mot intrång visade sig svagt i relation till statens starka ekonomiska intressen³⁴. Vid vår genomgång av lappfogdeväsendets i norra distriktet digitaliserade årsberättelser och protokoll under perioden 1900–1910 har vi inte funnit att regleringsfrågorna diskuterats med representanter för de berörda samerna i området.³⁵ När kraftverket vid Bårjås/Porjus stod klart påbörjades planeringen av kraftverket Suorvvá/Suorva. Det har byggts ut i fyra etapper till en total regleringsamplitud om 30–33 meter.³⁶ Vattenmagasinet har fått namnet Áhkájávrré/Akkajaur, och är ett av de största reglerade magasinerna i Europa. Längs dalgången lades stora landområden under vatten och påverkade starkt livsvillkoren för renskötare och de bofasta som försörjde sig på fiske, jakt och jordbruk, ofta i kombination med renskötsel.

Figur 2 Suorvadammen under uppbyggnad

Suorvadammen under uppbyggnad. Foto Ernst Manker, Nordiska museet, NMA0077308.

³⁴ G. Hanes-Nutti. *Samernas rättsliga ställning vid de tre första Suorvaregleringarna*. C-uppsats i historia. (Umeå universitet, 1988), s. 20–21.

³⁵ Riksarkivet. Lappfogdens i Norrbottens norra distriktarkiv, Protokoll (med handlingar), SE/HLA/1140002/AI/1 (1890–1930).

³⁶ N. Forsgren. *Den effektfulla älven. Stänk från Luleälvens kraftfulla historia*. (Vattenfall Norrbotten, 1990.)

Figur 3 Inventering av ett viste vid Rijtsemjåhkå/Ritsemjokk

Inventering av ett viste vid Rijtsemjåhkå/Ritsemjokk. Vid inventeringstillfället hade vårfloden redan hunnit fylla stora delar av magasinet och många visten låg under vatten. Inventeringarna genomfördes därför delvis med båt. Foto Ernst Manker, Nordiska museet, NMA 0077296.

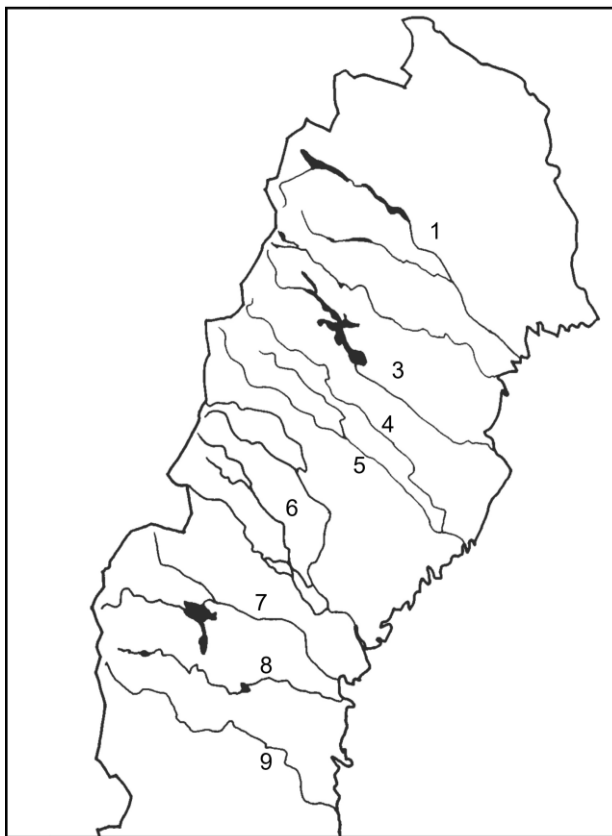
Inga arkeologiska undersökningar föregick den första reglerings-etappen vid Bårjås/Porjus respektive Suorvvá/Suorva. Vid den andra etappen vid Suorvvá/Suorva, fick arkeologen Gustaf Hallström i uppdrag att genomföra en arkeologisk inventering, men då var området redan skadat. En mer systematisk dokumentation med fokus på registrering av samiska visten och andra kulturlämningar genomfördes av Ernst Manker inför Suorvadammens tredje utbyggnad 1940. Fältinventeringen resulterade i att sammanlagt 250 kåtaplatser ”och andra fyndställen” registrerades längs stränderna vid Áhkájávrré/Akkajaure.³⁷ Inventeringarna påbörjades när magasinet redan hade börjat fyllas och fotografier visar hur Manker och hans följeslagare färdades med båt för att kunna dokumentera de kulturlämningar som successivt försvann under vattenytan (se figur 2–3).³⁸

³⁷ E. Manker. *Lapsk kultur vid Stora Lule älvs källsjöar. En etnografisk inventering inom upp-dämningsområdet vid Suorva*. (Hugo Gebers förlag, 1944), s. 12–14.

³⁸ Ibid.

Sjöregleringsundersökningar efter 1942 års fornminneslag

Figur 4 **Översiktskarta över älvar som reglerats för vattenkraftsproduktion**

Översiktskarta över älvar som reglerats för vattenkraftsproduktion. Julevädno/Luleälven (1); Syödateiednuo/Skellefteälven (3); Umejeiednuo/Umeälven (5); Jeänne/Jiennoe/Ångermanälven med Sjoutenvualle/Fjällsjöälven och Faksjohka/Faxälven (6); Sjielteijennoe/Indalsälven (7); Vannu/Ljungan (8) och /Lååsne/Lusne/Ljusnan (9). Bihtámätno/Piteälven (2) påverkas av utbyggnaden av Sikfors kraftverk samt av vattenföringsåtgärder vid sjöarna Lábbás, Ráhppen och Málmiesjávrrie. Vidduoljiännuo/Vyöddaleiädnuo/Vindelälven (4) påverkas av regleringen kraftverksutbyggnaden vid Stornorrfors.

Under 1940-, 1950- och 1960-talen genomfördes omfattande regleringar av de stora norrlandsälvarnas vattensystem från Julevädno/Lule älv i norr till Dalälven i söder, med undantag av Bihtámädnö/Pite älv och Vidduoljiännuo/Vyöddaleiädnuo/Vindelälven. Syftet var att exploatera älvarna för vattenkraftsproduktion. Genom 1942 års forn-

minneslag hade skyddet för fornlämningar stärkts och företag eller enskilda som planerade markgrepp var ålagda att inhämta information om förekomsten av fornlämningar och eventuell påverkan genom markexploateringen. Om arkeologiska undersökningar ansågs nödvändiga stadgade lagen att exploatörerna skulle stå för kostnaderna.³⁹

Vid den arkeologiska undersökningsverksamhet som inleddes med 1940-talets sjöregleringar genomfördes insatserna av Riksantikvarieämbetet i form av sakkunniguppdrag och en omfattande kunskapsuppbyggnad inleddes. I vissa fall genomfördes även folkloristiska och språkliga undersökningar, ortnamnsinventeringar och etnologiska undersökningar. I huvudsak riktades intresset mot den bofasta befolkningens bebyggelse, jordbruk och fiske.⁴⁰

Så småningom utvecklades en praxis där fältinsatserna i ett första steg omfattade inventeringar längs berörda strandområden. I nästa steg valdes ett antal platser ut för fördjupade undersökningar. Huvuddelen av de fornlämningar som registrerades utgjordes av boplatser från tiden före vår tideräknings början, de tidsperioder som kallas stenålder, bronsålder och äldre järnålder. Härdar registrerades endast i undantagsfall och först under 1980-talet erhöll härdar formell status som fornlämningar. I Norr- och Västerbotten län utgör härdar i dag den i särklass vanligast förekommande fornlämningstypen.⁴¹ Seitar presenterade en särskild problematik vid inventeringarna. De naturligt formade stenarna kunde med en erfaren och insiktsfull blick noteras som seitar, men däremot inte verifieras med den antikvariska nomenklaturens kravspecifikationer.

Inför den tredje regleringen av en av Syödateiednuo/Skellefteälvens källsjöar, Sädvvájávvre/Sädvajaure, 1985, genomfördes skogshistoriska studier inom de strandområden som skulle beröras av regleringen. Initiativet var Olle Zackrissons, professor vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) i Umeå.⁴² Det var första gången som träd med barktäkter uppmärksammades i forskningen och det blev start-

³⁹ SFS 1942, s. 350.

⁴⁰ M. Björnstad, *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006), s. 117, 197–230.

⁴¹ L. Liedgren & S.-D. Hedman. *Utvärdering av fornminnesinventeringen, 1984–2002 och projektet Skog och Historia, 2000–2004, i Norrbotten med exempel på tillämpningar av det digitala registret och framtida inriktningar. Rapport 43*. (Silvermuseet, 2005), s. 7.

⁴² Riksantikvarieämbetet, dnr 534/83.

skottet för en omfattande kunskapsutveckling kring kulturmärkta träd i samiska landskap.⁴³

De arkeologiska inventeringarna genomfördes inom givna kostnads- och tidsramar som satte gränser för fältinsatsernas omfattning. De prioriteringar som gjordes tog naturligt nog avstamp i det rådande bristfälliga kunskapsläget. Långa avstånd, besvärlig terräng och begränsade transportmöjligheter bidrog till hårda prioriteringar av de områden som inventerades. Även dåtidens inventeringsmetodik påverkade utfallet. Rekognosceringarna innebar enbart okulär besiktning och följaktligen uppmärksammades inte fornlämningar som låg dolda under ett vegetationstäck. I dag är det en gängse inventeringspraxis att använda jordsond för att identifiera fornlämningar och avgöra deras utbredning. Endast en mycket begränsad andel av de registrerade boplatserna undersöktes och i allmänhet då bara en mindre del av de enskilda boplatsernas totala omfång.⁴⁴

En stor mängd boplatser blottades under de nästkommande åren efter vattenregleringarna. Boplatserna hade av olika orsaker inte upptäckts vid de föregående inventeringarna. Erosionen som följde av de förändrade vattennivåerna innebar att fynd och fornlämningar fortlöpande rasade ut i vattnet och förstördes. Processen pågår fortfarande med oförminskad styrka. En studie från 2007 av hur utbyggnaden av Syödateiednuo/Skellefteälven har påverkat fornlämningar vid sjöar inom Årjeplove kommunvisade att drygt 88 procent av alla då kända fornlämningslokaler i strandnära lägen hade tillkommit efter sjöregleringarnas verkställande.⁴⁵ Det ger en god bild av hur det kan förhålla sig även i andra reglerade vattendrag.

⁴³ O. Zackrisson. Biological consequences of cutting operations during the 17th century carried out at Sädvajaure, N. Sweden. I A. Schuler (red.), *History of Forest Utilization and Forestry in Mountain Regions*. *Schweizerischen Zeitschrift für Forstwesen* 39 (Supplement 74, 1985), s. 40–52; M. Niklasson, O. Zackrisson & L. Östlund. A Dendroecological Reconstruction of Use by Saami of Scots Pine (*Pinus sylvestris* L.) Inner Bark over the Last 350 Years at Sädvajaure, N. Sweden. *Vegetation History and Archaeobotany*. 3 (1994): s. 183–190; I. Bergman, L. Östlund & O. Zackrisson. The use of plants as regular food sources in ancient subarctic economies – a case study based on the Sami use of Scots pine inner bark in northern Fennoscandia. *Arctic Anthropology*. 41:1 (2004), s. 1–12.

⁴⁴ M. Björnstad. *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006) s. 162–163.

⁴⁵ I. Bergman. *Sjöregleringar och fornlämningar. Pro Memoria avseende skada på fornlämningar och kulturlandskap inom Årjeplogs kommun. Årjeplog*. (Silvermuseet, 2007). Se även L. Liedgren. *Fornlämningar och erosion – en studie av Skellefteälvens vattenkraftsutbyggnad och dess påverkan på sjöarna Hornavan, Uddjaur, och Storavan, Skellefte älvs dämningområde. Rapport 48. Årjeplog*. (Silvermuseet, 2007.)

Vid de vattenkraftsutbyggnader som genomfördes efter 1942 tillämpades den nya fornminneslagen. Beslut om tillstånd och insatser baserades på de fornlämningar som då var kända. I dag vet vi att de endast utgjorde en bråkdel av det verkliga antalet fornlämningar. Enligt dagens lagstiftning är det fortsatt förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.⁴⁶ Med hänvisning till att regleringarna är en pågående markanvändning anses dock den ursprungliga tillståndsgivningen gälla. Här råder en paradoxal situation där vattenkraftsregleringarnas fortsatta skadepåverkan på fornlämningar legitimeras av att det är en fråga om just pågående markanvändning! De reglerade älvarnas förändrade vattenföring innebär att lämningar efter människors liv under tusentals år kontinuerligt skadas och förstörs. Kulturlandskap fragmenteras och förlorar sina sammanhang. I högst bokstavlig mening rinner kulturarv ut i vattnet (se figur 5).

Det är av största vikt att skyddet för fornlämningar i de reglerade vattendragens strandzoner beaktas i enlighet med kulturmiljölagens anda och mening. Med skydd avses dels att bevara särskilt betydelsefulla fornlämningslokaler, dels kontinuerlig inventering, dokumentation och kunskapsuppbyggnad om berörda fornlämningar och kulturmiljöer. Vi anser att finansiering av de fortlöpande arkeologiska insatserna ska bekostas av vattenkraftsexploatörerna genom avsättning i en fond för det arkeologiska arbetet.

⁴⁶ SFS 1988, s. 950, § 6.

Figur 5 Erosion längs de reglerade vattendragens stränder

Den fortgående erosionen längs de reglerade vattendragens stränder medför en mycket hög grad av skadepåverkan på strandnära fornlämningar. Bilden visar hur en förhistorisk boplatz undan för undan trasas sönder och bokstavligen rinner ut i vattnet.

Foto: Lars Liedgren, 2007. Silvermuseet.

Fornminnesinventering

Riksdagen beslutade 1937 att fasta fornlämningar skulle redovisas på den ekonomiska kartan i samband med utgivningen. Redan påföljande år startade den allmänna fornminnesinventeringen i ett samarbete mellan Rikets allmänna kartverk, numera Lantmäteriet, och Riksantikvarieämbetet.⁴⁷ Syftet var att skapa ett underlag för ämbetets och museernas kulturminnesvårdsarbete och att fördjupa kunskapen om Sveriges kulturminnen.⁴⁸ Inventeringens betydelse för arkeologisk forskning underströks och beskrevs i termer av "ett stort forskningsprojekt av central betydelse för arkeologin."⁴⁹ Vid inventeringarna ställdes höga krav på kompetens och kvalitetssäkring. Fältarbetet genomfördes inom ramen för ett slags lärlingssystem

⁴⁷ G. Winberg. Fornlämningsbegreppet och ekonomiska kartan. *Fornvännen* 73 (1978): s. 91–96.

⁴⁸ M. Björnstad. *Kulturmminnesvård och vattenkraft 1942–1980*, s. 83.

⁴⁹ Å. Hyenstrand. Fornminnesinventering, kulturmminnesvård och arkeologisk samhällsforskning. *Fornvännen* 73 (1978): s. 69–74.

där inventerarna underställdes och vägledades av en arkeolog med lång erfarenhet. Arkeologen ansvarade för granskning och kvalitetssäkring.

När fornminnesinventeringens första omgång avslutades 1977 hade hela landet, utom fjällkedjan och Sveriges nordligaste delar, inventerats.⁵⁰ Inventeringarna i Norr- och Västerbottens län genomfördes endast översiktligt och med mycket liten personalinsats i förhållande till de stora arealer det var fråga om.⁵¹ Utfallet blev därefter. De forn lämningar som hade registrerats i Norrbottens län och i Jämtland och Härjedalen utgjorde tillsammans endast en bråkdel av det totala antal som registrerades i övriga delar av landet under samma period.⁵² Med inrättandet av ett lokalkontor i Luleå 1984 återupptog Riksantikvarieämbetet inventeringsverksamheten i Norr- och Västerbotten. Arbetet genomfördes i samarbete med ämbetet, länsstyrelserna och länsmuseerna. Tyngdpunkten förlades till områden där exploateringstrycket förväntades vara högt, i första hand vid de kustnära kommunerna och i Tornedalen. I tankefiguren ryms en underförstådd uppfattning om att storskaligt skogsbruk i inlandet, med omfattande avverkningar och markberedningsåtgärder, inte är en markexploatering. Samma uppfattning ligger till grund för dagens praxis i fråga om krav på inventeringsinsatser inför förestående skogsavverkningar.

Riksantikvarieämbetet beslutade 1995 att den nationella fornminnesinventeringen skulle upphöra från och med 2001. Beslutet motiverades med att det fanns ett stort behov av en inventering av landets byggnader och av det agrara landskapets miljövärden för att ”tillgodose de kunskapskrav som dagens samhälle ställer på kmv.”⁵³ Riksantikvarieämbetet konstaterade att länen i norra Sverige av resursskäl inte skulle kunna inventeras klart. Argumentationen bygger på ett självuppfyllande antagande om varandra ömsesidigt uteslutande inventeringsinsatser. Det bygger också på en *a priori*-värdering av de agrara landskapens företrädare framför jaktens-, fiskets- och renskötselns kulturlandskap. Den paradoxala slutsatsen är att de kunskapskrav som samhället ställer i kulturmiljölagen är mindre i

⁵⁰ Å. Hyenstrand. Fornminnesinventering, kulturminnesvård och arkeologisk samhällsforskning. *Fornvännen* 73 (1978), s. 69.

⁵¹ G. Winberg. Fornlämningsbegreppet och ekonomiska kartan. I R. Jensen (red.). *Fornminnesinventeringen – nuläge och kompletteringsbehov. En riksöversikt*. (Riksantikvarieämbetet, 1997), s. 96; L. Liedgren & S.-D. Hedman. *Utvärdering av fornminnesinventeringen, 1984–2002 och projektet Skog och Historia, 2000–2004, i Norrbotten med exempel från tillämpningar av det digitala registret och framtida inriktningar. Rapport 43* (Silvermuseet, 2005).

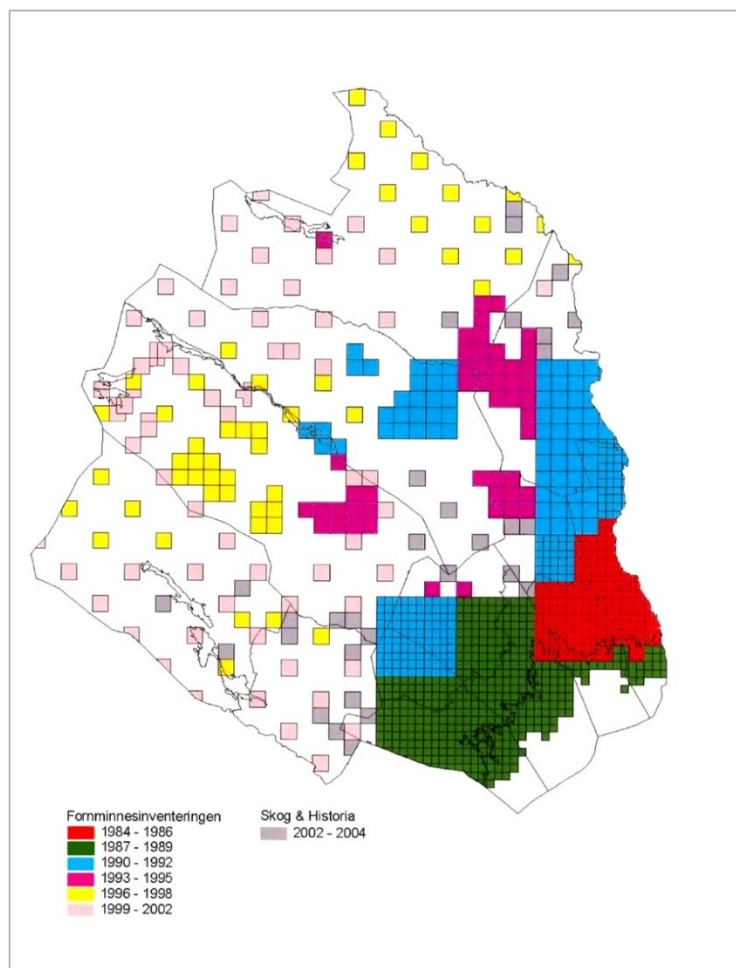
⁵² Å. Hyenstrand. Fornminnesinventering, kulturminnesvård och arkeologisk samhällsforskning. *Fornvännen* 73 (1978): s. 71.

⁵³ Riksantikvarieämbetet, 1995, PM 1995-05-29, dnr 411-2785-1995.

inlands- och fjällområden, där kunskap saknas eller är bristfällig. Myndighetens handläggning är ett i grunden politiskt beslut baserat på värderingar och val. Samiska kulturlandskap valdes bort.

En klumpsumma anslogs för de avslutande årens verksamhet, men anslaget täckte långt ifrån kostnaderna för en heltäckande inventering. Följaktligen blev täckningsgraden för inventeringarna i Norr- och Västerbottens inlands- och fjällområden betydligt lägre än i övriga delar av Sverige (se figur 6).

Figur 6 Fornminnesinventeringens omfattning i Norrbottens län

Karta över den nationella fornminnesinventeringens omfattning i Norrbottens län. Efter Liedgren och Hedman, 2005.

Riksantikvarieämbetets förslag hade skickats ut på remiss till länsstyrelser och läns museer. Åtte ingick däremot inte bland remissinstanserna, trots att museet var den administrativt ansvariga institutionen för fjäll- och inlandsinventeringarna i Norrbottens län. Myndighetens förslag mötte protester från berörda länsstyrelser och museer i de nordliga länen. Den skarpaste kritiken formulerades av Länsstyrelsen i Västerbotten, som underströk vikten av att hela Sveriges yta skulle inventeras likvärdigt och att inventeringarna är viktiga för ”kunskapsförsörjning i ett kulturpolitiskt perspektiv och möjligheten för landets invånare att ta del av sin egen historia.” Vidare påpekade man att många av fornlämningarna i de norra länens fjäll- och skogsland har samiskt ursprung och att ”man måste se till så att den samiska kulturhistorien, uttryckt i fysiska spår, uppmärksammas och behandlas likvärdigt med lämningar från andra folkgrupper i länet.”⁵⁴ De kritiska remissvaren fick inget gehör och Riksantikvarieämbetet fattade beslut i enlighet med sitt eget förslag. Varken från lokal- eller regionalpolitiskt håll höjdes röster för en fortsatt fornminnesinventering.

Till de avgränsade insatser som påbörjades i samband med fornminnesinventeringens avveckling hörde arbetsmarknadsprojektet *Skog och Historia*. Verksamheten genomfördes i samarbete med Riksantikvarieämbetet, Skogsstyrelsen och Arbetsmarknadsverket. I Norr- och Västerbotten pågick projektet 2000–2004.⁵⁵ Syftet var bland annat att skapa ett kunskapsunderlag för kulturmiljöer i skogsmark, men också ”att erbjuda arbetslösa självständiga och meningsfulla arbetsuppgifter.”⁵⁶ Det var dock inte arbetslösa arkeologer som åsyftades. I stället utfördes inventeringsarbetet i huvudsak av arbetskraft utan arkeologisk utbildning.⁵⁷ Bristen på arkeologisk kompetens resulterade i en övervikt för kulturlämningar från sen historisk tid och en betydligt mindre mängd fornlämningar. Det innebar en avsevärd devalvering av den kvalitet som utmärkte den nationella fornminnesinventeringen.⁵⁸ Kraven på erfarenhetsbaserad kompe-

⁵⁴ Västerbottens länsstyrelse, 1995, dnr 220-6630/95.

⁵⁵ L. Liedgren & S.-D. Hedman. *Utvärdering av fornminnesinventeringen, 1984–2002 och projektet Skog och Historia, 2000–2004, i Norrbotten med exempel från tillämpningar av det digitala registret och framtida inriktningar. Rapport 43* (Silvermuseet, 2005).

⁵⁶ Skog & historia – slutrapport av kvalitetssäkringsprojektet 2012–2016. (Riksantikvarieämbetet, 2017), s. 5.

⁵⁷ Skog & historia – slutrapport av kvalitetssäkringsprojektet 2012–2016, s. 13.

⁵⁸ G. Magnusson. Det dokumenterade landskapet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 58. (2009), s. 14.

tens vid registrering av fornlämningar har därefter ytterligare försämrats.

Under de närmare 90 år som förflutit sedan regeringsbeslutet om en landstäckande fornminnesinventering fattades har insatserna i norra Sverige genomgående nedprioriterats till förmån för andra delar av landet. När Riksantikvarieämbetet slutgiltigt avvecklade verksamheten hade stora delar av Norr- och Västerbottens inlands- och fjällområden, liksom angränsande delar i Jämtlands- och Väster-norrlands län, fortfarande inte förstagångsinventerats. Revideringsinventeringar hade samtidigt genomförts i flera omgångar i de flesta län i södra och mellersta Sverige.⁵⁹

Riksantikvarieämbetets ansvarstagande för norra Sveriges kulturlandskap och kulturmiljövård kan beskrivas som en brant fallande kurva mot noll. Den ofullständiga fornminnesinventeringen i fjällens och inlandets kulturlandskap har fått, och får, konsekvenser på flera plan. Även om kulturmiljölagen gäller oavsett om lämningar är kända eller inte, så har fornlämningar som inte kommit till kulturmiljövårdens kännedom i praktiken ett sämre skydd än de som är registrerade. Stenar kan tas från en gammal härd av oförstånd för att bygga en ny. En stuga kan byggas på en flertusenårig boplatz, skogsmarker kan plöjas i djupa fåror över fornlämningar som inte markerats på kartan. De stora inventeringsluckorna och den låga täckningsgraden begränsar den kulturhistoriska forskningens möjligheter. Det inverkar i sin tur på kunskapsåterföringen till samhället. Fornminnesinventeringarna var en kunskapsprocess som väckte stort lokalt och allmänt intresse. Ur ett samiskt perspektiv blev resultaten också viktiga för identitetsprocesser på individuell och kollektiv nivå. När inventeringarna avslutades hade allmänhetens intresse för en tidigare närmast okänd förhistoria vuxit sig starkt och skapat förväntningar på fortsatta insatser. Desto större blev besvikelsen när verksamheten upphörde.

Riksantikvarieämbetets beslut är ett svek mot norra Sveriges kulturarv. Den ofullständiga fornminnesinventeringen innebär ett otillräckligt skydd för forn- och kulturlämningar, en begränsning av den kulturhistoriska forskningens möjligheter och en begränsning av kunskapsåterföringen till samhället. Det är av synnerlig vikt att forn-

⁵⁹ R. Jensen (red.). *Fornminnesinventeringen – nuläge och kompletteringsbehov. En riksöversikt* (Riksantikvarieämbetet, 1997).

minnesinventeringen i norra Sverige återupptas och genomförs med hög täckningsgrad.

Skogarnas kulturlandskap – skydd, bruk och exploatering

Sedan fornminnesinventeringarna upphörde har arkeologisk och skogshistorisk forskning uppmärksammat omfattningen av biologiska kulturarv. Genom att inkludera kulturmärkta träd (KMT) som betydelsebärande delar i de samiska kulturlandskapen har ny kunskap vuxit fram om äldre tiders markanvändning och kulturarvens olika uttrycksformer.⁶⁰ Samtidigt har tvärvetenskaplig forskning mellan arkeologi, ekologi och skogshistoria inneburit en förändrad syn på landskapens naturligt betingade förändringar, människans anpassning till desamma och på människans roll i olika ekosystemprocesser.⁶¹ Gränssnittet mellan natur- och kulturlandskap har suddats ut och därmed utmanas rådande förvaltningsstrukturer.

Inom kulturmiljövårdens område har det moderna skogsbrukets skadeverkningar på fornlämningar uppmärksamrats. Markåtgärder i form av plöjning i fåror eller genom fläckmarkberedning är gängse praxis i syfte att förbättra skogsförnyringen vid plantering och frösådd. Om fornlämningar finns inom berörda områden måste markägaren begära tillstånd för markåtgärder. I praktiken tillämpas varken skogsvårdslagen eller kulturmiljölagen såtillvida att markåtgärderna ska föregås av arkeologiska inventeringar. Det innebär att markägarens skyldighet i praktiken endast gäller fornlämningar som är registrerade i Riksantikvarieämbetets digitala databas, eller som kommit till exploatörens kännedom på annat sätt, till exempel genom tips från allmänheten.

⁶⁰ Se till exempel L. Östlund, O. Zackrisson, & G. Hörnberg. Trees on the border between nature and culture – Culturally modified trees in boreal Scandinavia. *The Environmental History* 7:1 (2002), s. 48–68; I. Bergman, L. Östlund & O. Zackrisson. The use of plants as regular food sources in ancient subarctic economies – a case study based on the Sami use of Scots pine inner bark in northern Fennoscandia. *Arctic Anthropology* 41:1 (2004), s. 1–12.

⁶¹ Till exempel I. Bergman, T. Pässe, A. Olofsson, O. Zackrisson, G. Hörnberg, E. Hellberg & E. Bohlin. Isostatic Land Uplift and Mesolithic Landscapes: Lake-tilting, a key to the discovery of Mesolithic sites in the interior of northern Sweden. *Journal of Archaeological Science*. 30:11 (2003), s. 1451–1458; L. Östlund, G. Hörnberg, T. H. DeLuca, L. Liedgren, O. Zackrisson & T. Josefsson. Intensive land use in the Swedish mountains between AD 800 and 1200 led to deforestation and ecosystem transformation with long-lasting effects. *Ambio* 44 (2015), s. 508–520; G. Hörnberg, T. Josefsson, T. H. DeLuca, P. E. Higuera, L. Liedgren, L. Östlund & I. Bergman. Anthropogenic use of fire led to degraded Scots pine-lichen forests in northern Sweden. *Anthropocene*. 24 (2018), s. 14–29.

Markberedning har störst betydelse för föryngringen i norra Norrland där i princip all mark som ska planteras markbereds.⁶² Översatt till fornminnesinventeringens täckningsgrad i Norr- och Västerbottens län innebär det att kvalitetssäkrat fornlämningskydd saknas i huvuddelen av skogsmarkerna. Skogsvårdslagen föreskriver att skogsbruket ska ta hänsyn till kulturhistoriska värden, dit även det biologiska kulturarvet räknas.⁶³ Inom ramen för FN:s Agenda 2030 för hållbar utveckling har riksdagen beslutat att Sveriges miljömål för levande skogar ska innebära att: ”Skogens och skogsmarkernas värde för biologisk produktion ska skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden bevaras samt kulturmiljövärden och sociala värden värnas.”⁶⁴

Sverige stod 2005 värd för ett ministermöte om skydd för Europas skogar. Temat var skogsbruk och kulturarv och i den sammanfattande slutsatsen konstaterades att hotbilden mot kulturarven bland annat bestod i olämpliga skogsbruksmetoder. Konferensen rekommenderade myndigheter och skogsbolag att stärka skyddet för materiella och immateriella kulturvärden i enlighet med Wienkonventionens resolution V3, 6:11.⁶⁵

Levande och döda träd med spår av barktäkter, stubbar efter träd som fällt för ved eller för hänglav, bläckade träd som visar på gamla färdvägar eller markerar skattelandens gränser, gläntor med avvikande växtlighet som anger platserna för äldre tiders renvallar och visten – listan kan göras lång över de samiska kulturlandskapens biologiska kulturarv. Tillsammans med andra former av kulturarv, materiella som immateriella, förmedlar de sociala och kulturella värden som omsätts i renskötselns och andra samiska näringars verksamhet. I dag avverkas skog och markbereds skogsmarker utan föregående inventeringar av biologiska kulturarv i form av träd med kulturspår. Kulturmiljölagens åldersrekvisit, med tillkomst före 1850, tillämpas genom omvänd bevisföring, det vill säga grundantagandet är att det i avverkningsbar skog inte finns träd med kulturspår som tillkommit före 1850. Motsatsen måste bevisas innan avverkning kan förhindras. Med hänvisning till att avverkningsåtgärder är en pågående markanvändning har bevis-

⁶² <https://www.skogsaktuellt.se/artikel/46246/markberedning-viktigast-och-vanligast-i-norrland.html/>.

⁶³ SFS 1979, s. 429, se även <https://www.skogsstyrelsen.se/lag-och-tillsyn/forn--och-kulturlamningar/>.

⁶⁴ <https://sverigesmiljomal.se/miljomalen/levande-skogar/>.

⁶⁵ Forestry and Our Cultural Heritage, 2006, s. 147–148.

bördan förflyttats från exploatören till vem helst annan som kan presentera bevis. Skogshistoriska och arkeologiska studier visar att tallens innerbark har ingått i samiskt kosthåll i minst 3 000 år och att bruket upphörde under 1800-talets senare del.⁶⁶ Sannolikheten för att barktäkter uppfyller kulturmiljölagens åldersrekvisit är med andra ord betydligt större än det motsatta. Här ställs ny kunskap mot vedertagen praxis. Avverkningarna innebär inte enbart ett bortfall av individuella träd med kulturspår utan också en förlust av den miljö som omgav dem. Kulturbärande skogar med naturlig och differentierad åldersstruktur ersätts av plantager med ung och likåldrig skog. Planteringar av den främmande och, enligt SLU:s artdatabank, invasiva contortatallen, *Pinus contorta*, innebär förändringar av hela ekosystem. Skogslandskapen kan därmed inte längre läsas och tolkas med utgångspunkt i historisk förståelse och traditionell kunskap.

Skyddet för kulturbärande skog övertrumpas av exploateringen av densamma. Värdet av lagtexternas, konventionernas och miljökvalitetsmålen ord – skydda, värna, ta hänsyn till – mäts i mötet med verkligheten. Vi konstaterar att kulturmiljölagen måste börja tillämpas och att markåtgärder undantagslöst ska föregås av arkeologiska inventeringar. Vi understryker samtidigt behovet av kunskapsuppbyggnad om, och skydd för, skogarnas biologiska kulturarv.

Kultur och natur som diskursiva praktiker

I den lagstiftning som gällde under 1300-talet i ”hälsingarnas land”, nuvarande Hälsingland, Medelpad, Ångermanland och kustbygderna i Västerbotten till Bygdeå i norr, beskrivs områdena belägna norr därom som ödemark. Jämtland och Härjedalen tillhörde vid denna tid Norge och omfattades därför inte av Hälsingelagen. Begreppet ”ödemark” får ses i ljuset av samtidens politiska kontext, där norra Norrland befann sig i skärningspunkten mellan det svenska kungarikets och Novgorodrikets intressesfärer. De områden där fast, agrar bebyggelse saknades, betraktades som öde och ansågs vara öppna för territoriella anspråk.⁶⁷ Drygt 300 år senare uttrycks i Lappmarksplakatet från 1673 samma uppfattning om obebyggda ödemarker.

⁶⁶ L. Östlund, I. Bergman & O. Zackrisson. Trees for food – a 3 000-thousand-year record of subarctic plant use. *Antiquity* 78:300 (2004), s. 278–286.

⁶⁷ Till exempel G. Tegengren. *Sverige och Nordlanden. Förvaltning och nordlig expansion 1250–1550*. (Kungl. Skytteanska Samfundet, 2015), s. 7–99 och 151–232.

Den upprepades långt senare i 1900-talets kulturhistoriska forskningslitteratur.⁶⁸ Så småningom försvann begreppet ödemark ur vokabulären, men fick en efterföljare i vildmarkskonceptet. I dag talar statliga myndigheter som Naturvårdsverket, Skogsstyrelsen och de nordliga länens länsstyrelser, om vildmark i termer av positiva upplevelsevärden med friluftsliv och rekreation som främsta adressater.⁶⁹ I miljö-målet *Storlagen fjällmiljö* är målsättningen att fjällen ”ska ha en hög grad av ursprunglighet vad gäller biologisk mångfald, upplevelsevärden samt natur- och kulturvärden.”⁷⁰ Begreppet ursprunglighet uttrycker en betydelseförskjutning i det ideologiska ramverk som omslutit uppfattningen om samiska kulturlandskap som öde- eller vildmarker. Samtidigt kvarstår tolkningsföreträdet hos den utomstående betraktaren. Renskötselns betydelse för att vidmakthålla naturbetesmarker, och därigenom den biologiska mångfalden, understryks rättmätigt, men arkeologisk forskning visar att en mycket lång förhistoria av jakt och fiske föregick renskötselns markanvändning. I det perspektivet får begreppet ursprunglighet en annan innebörd, men avsaknaden av systematiska inventeringar lämnar utrymmet fritt för en endimensionell syn på fjällens kulturlandskap.

Distinktionen mellan kultur och natur omsätts i dag i förvaltningsstrukturernas administrativa diskurser och faller ut i tillämpning och praktik. Det resulterar i endimensionell syn på samiska kulturlandskap där kulturmiljövården lämnat fältet öppet för naturmiljövårdens tolkningsföreträde. Från 1300-talets föreställningar om en ödemark i norr till dagens förespeglingar om vildmarker och ursprunglighet löper en undertext där natur överordnas kultur. Fjäll och skogar som föremål för friluftsliv och rekreation ges företräde framför kulturlandskap som historiebärare och livsrum.

Samiska kulturlandskap kan beskrivas som små- och storskaliga på samma gång. De fysiska lämningarna är i allmänhet så väl integrerade i landskapet att de är svåra att upptäcka för ett otränat öga. Landskapen gör sig inte bemärkta med monument utan talar med små bokstäver. Årstidernas växlingar och varierande resurstillgång har

⁶⁸ N. Arell. Kolonisationen i lappmarken. Några näringsgeografiska aspekter. (Esselte studium, 1979), s. 7–8; M. Biörnstad. *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980*. (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006), s. 40, G. Tegengren. *Sverige och Nordlanden. Förvaltning och nordlig expansion 1250–1550*. (Kungl. Skytteanska Samfundet, 2015), s. 156.

⁶⁹ Till exempel www.Sverigemiljomal.se/miljomalen/levande-skogar.

⁷⁰ Naturvårdsverket. *Storlagen fjällmiljö. Fördjupad utvärdering av miljömålen 2023*. Rapport 7073. 2022. Stockholm: Naturvårdsverket.

www.sverigemiljomal.se/miljomalen/storlagen-fjallmiljo.

inneburit ett brett landskapsnyttjande över stora arealer. Jaktens, fiskets och renskötselns markanvändning är dynamisk och flexibel. Den kan närmast beskrivas som en tät, landskapstäckande väv av olika och alternativa strategier. De samiska landskapens unika kvalitet med små avtryck över stora ytor har lämnat utrymme för ett utifrånperspektiv med siktet inställt på natur framför kultur.

Enligt kulturmiljölagen ska även immateriella kulturarv skyddas. De samiska kulturlandskapens kartbild innehåller en rikedom av platsnamn som avspeglar den djupa kunskap om naturgivna förutsättningar som byggts upp och förmedlats från generation till generation. Andra platsnamn återger kulturlandskapets andliga aspekter, till exempel heliga berg och sjöar och platser knutna till gudarvärlden. I den samiska världsåskådningen är forsar och vattenfall heliga platser. Vattenkraftsutbyggnaderna har inneburit att många heliga platser förstörts och lagts under vatten. Vid regleringen av Unna Julevädno/Lilla Lule älv 1973 byggdes en kraftstation över det heliga Áhkásjgårttje/Akkatsfallet, namngivet efter den samiska gudinnan Áhkka. När magasinet Tjaktjajávrrre byggdes 1962 anlades dammen över det heliga fallet, Bassegårttje. Även gruvetableringar har medfört skador, som till exempel vid Lájsogädde/Laisvall i Árjepluove kommunvna/Arjeplogs kommun där den heliga sjön Sájvatj förvandlades till en damm för giftigt gruvavfall. I förekommande fall gav varken kultur- eller naturvårdslagstiftning skydd för heliga platser. Med dagens omfattande industrisatsningar i norra Sverige prövas åter kulturmiljölagens styrka.

Världsarvet Laponia – ett undantag

Det nära sambandet mellan kulturarv och samtida praktik utgjorde ett avgörande argument för Unescos beslut om inrättande av Laponia som världsarv 1996. Tidigare hade det från svensk sida framförts ett förslag om att naturreservatet Sjávnja/Sjaunja som ett av Europas största våtmarksområden, skulle nomineras till världsarv baserat på dess naturvärden. Unesco menade att liknande våtmarksområden redan fanns utnämnda som världsarv, men ställde sig positivt till att slå samman flera nationalparker och reservat och att införliva den samiska kulturen till ett kombinerat natur- och kulturarv. Den svenska staten sammanställde tillsammans med Naturvårdsverket och Riks-

antikvarieämbetet ett underlag till nominering av världsarvet Laponia. Åjtte – Svenskt Fjäll- och Samemuseum deltog i förarbetet och understök betydelsen av det kulturhistoriska tidsdjupet och områdets karaktär av kulturlandskap.⁷¹ Här spelade de arkeologiska forskningsundersökningar genomförda av arkeologiska institutionen vid Umeå universitet under 1980- och 90-talen en avgörande roll för kunskapen om människans mångtusenåriga historia av landskapsbruk som fiskare, jägare och renskötare i området.⁷² I fråga om förvaltningsansvar framförde staten ett förslag på en organisation där samisk representation saknades. Samebyarna motsatte sig detta och ställde krav på inflytande och medverkan. Som ett resultat av den så kallade Laponiaprocessen 2006–2010 utarbetades en förvaltningsplan som innebär att berörda samebyar, Jokkmokks och Gällivare kommuner, Länsstyrelsen i Norrbottens län och Naturvårdsverket sedan 2011 samverkar i en gemensam förvaltningsorganisation, Laponiatjuottjudus.⁷³ Det faktum att Riksantikvarieämbetet inte ingår i förvaltningen illustrerar hur kulturarv slutligen reducerades till ett tillfälligt undantag från regeln om naturens överordnade roll som diskursiv praktik.

Tillgänglighet och förtroende

Genom Riksantikvarieämbetets publika databas, Fornsök, har kända forn- och kulturlämningar gjorts tillgängliga för allmänheten. Databasen innehåller uppgifter om lämningarnas art, innehåll och geografiska position. Databasen är ett viktigt instrument i kulturmiljövården och en rik källa till kunskap, men databasens öppenhet är inte oproblematisk. I samband med fornminnesinventeringarna lyftes från samiskt håll frågan om skydd för känsliga platser som till exempel gravar, seitar och offerplatser. Under perioden 2008–2015 doldes den geografiska positionen bakom en inloggningsfunktion som endast yrkesverksamma personer inom uppdragsarkeologi och kulturmiljövård hade tillgång till. Det gällde för de lämningar som betecknas som depåfynd, till exempel offerplatser och de förhistoriska silverskatterna på Gotland. Det innebar att arkeologer verksamma i samiska kulturlandskap kunde bygga upp förtroendefulla relationer med in-

⁷¹ I.-M. Mulk. *Sámi Cultural Heritage in the Laponian World Heritage Area*. (Åjtte, 1997.)

⁷² L. Forsberg. *Site Variability and Settlement Patterns* (Umeå universitet, 1985); I.-M. Mulk. *Sirkas – ett samiskt fångstambälle i förändring Kr.f. – 1600 e.Kr* (Umeå universitet, 1994.)

⁷³ Laponiaprocessen, 2010-10-08.

formanter som uttryckte önskemål om att känsliga platser skulle döljas i Fornsök. Från 2015 är all information öppen och tillgänglig i enlighet med EU:s öppna datadirektiv.⁷⁴ I en handvändning förändrades därmed premisserna utan föregående diskussioner med vare sig Sametinget, Ájtte eller samiska organisationer. Det har medfört att förtroendet för det arkeologiska arbetet har skadats. Samtidigt bör det understrykas att frågan om öppna respektive slutna register är tveeggad. Öppenhet innebär att kulturarven görs tillgängliga för en bred allmänhet, som får möjlighet att lära känna sitt och andras kulturarv i alla dess former. Tillgänglighet innebär också utsatthet. Offerplatser och andra lämningar som kan uppfattas som känsliga riskerar att utsättas för ingrepp och skadegörelse om deras exakta plats i landskapet görs allmänt känd.⁷⁵ I komplexa etiska frågor krävs djup kunskap om samisk kultur hos ansvariga instanser. Avsaknaden av ett samiskt centralmuseum med myndighetsansvar innebär att andra statliga myndigheter får rätt att besluta i frågor som rör samiska kulturlämningar.⁷⁶

Ytterligare ett problem som uppkommit genom den publika databasen hänger samman med fornminnesinventeringens låga täckningsgrad i Norr- och Västerbottens skogs- och fjällområden. Områden där registreringar saknas uppfattas som *de facto* fyndtomma, vilket leder till felaktiga och missvisande tolkningar av äldre tiders samhällen och markanvändning. Kartbilderna riskerar att förmedla en falsk bild av till synes obrukade och orörda landskap, vilket påverkar förståelsen för kulturlandskapens diversitet och tidsdjup. I förlängningen får avsaknaden av registrerade forn- och kulturlämningar konkreta och negativa konsekvenser, inte minst för samebyar och andra aktörer som inför förestående markexploateringar inte har ett fullgott kunskapsunderlag att tillgå.

⁷⁴ Riksantikvarieämbetet, mejlkorrespondens, ärende I-2312-0199.

⁷⁵ T. Äikäs & M. Spangen. Sacred Nature, Diverging Use and Understanding of Old Sámi Offering Sites in Alta, Northern Norway. *Religions* 11:7 (2020): s. 317, DOI:10.3390/rel11070317.

⁷⁶ För en diskussion om repatriering av samiska föremål och mänskliga kvarlevor i svenska Sápmi hänvisas till I.-M. Mulk. Conflicts over the repatriation of Sami cultural heritage in Sweden. *Acta Borealia*. 26:2 (2009) och till C.-G. Ojalas artikel i föreliggande publikation.

Slutkommentar

Kulturarv värderas och prissätts inom ramen för rådande maktstrukturer. Sveriges kulturmiljövårdspolitik vilar på ett kolonialt arv och bedrivs fortsatt i den koloniala tangentens riktning, såväl juridiskt genom lagstiftning som organisatoriskt och i praktiken. Den sammantagna bilden visar att kulturarv i norra Sverige, och specifikt i Sápmi, genomgående förminskats och nedvärderats med allvarliga konsekvenser för samiska kulturarv och kulturmiljöer. Här vilar ett tungt ansvar på Riksantikvarieämbetet i dess egenskap av överordnad myndighet.

I kapitlet har vi identifierat ett antal centrala punkter i utvecklingen av en likvärdig och effektiv kulturmiljövård i Sverige. Vi anser att Åtte – Svenskt Fjäll- och Samemuseum ska vara centralmuseum och myndighet för samiska kulturarv i Sverige och att systematisk fornminnesinventering måste genomföras i Sápmi. Vi konstaterar att kulturmiljölagen undantagslöst måste tillämpas vid markexploateringar och vid avverkningar i kulturbärande skogar. Vidare anser vi att arkeologiska undersökningar och kontinuerlig antikvarisk uppföljning i reglerade vattendrag ska bekostas av vattenkraftsexploaterer genom avsättning i en därför avsedd fond. Samtliga punkter följer Vallettakonventionens artiklar 1–14 och FN:s urfolksdeklaration (UNDRIP).

Referenser

- Åjtte. Vem äger kulturarvet? anföranden vid konferens om återföringsfrågor vid Åjtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 6–8 juni 2000. Duoddaris 20. (Åjtte, 2002.)
- Arell, N. *Kolonisationen i lappmarken. Några näringsgeografiska aspekter.* (Esselte studium. 1979.)
- Baudou, E. Arkeologi och politik i norr. I I. Lundström (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr.* (Riksantikvarieämbetet, 2007), s. 158–79.
- Bergman, I. *Från Döudden till Varghalsen. En studie av kontinuitet och förändring inom ett fångstsamhälle i övre Norrlands inland, 5200 f.Kr. – 400 e.Kr.* (Umeå universitet, 1995.)
- Bergman, I., Pässe, T., Olofsson, A., Zackrisson, O., Hörnberg, G., Hellberg, E. & Bohlin, E. Isostatic Land Uplift and Mesolithic Landscapes: Lake-tilting, a key to the discovery of Mesolithic sites in the interior of northern Sweden. *Journal of Archaeological Science.* 30:11 (2003): s. 1451–1458.
- Bergman, I., Östlund, L. & Zackrisson, O. The use of plants as regular food sources in ancient subarctic economies – a case study based on the Sami use of Scots pine inner bark in northern Fennoscandia. *Arctic Anthropology.* 41:1 (2004): s. 1–12.
- Bergman, I. Sjöregleringar och fornlämningar. Pro Memoria avseende skada på fornlämningar och kulturlandskap inom Arjeplogs kommun. (Silvermuseet, 2007.)
- Bernes, C. & Lundgren, L. J. *Bruk och missbruk av naturens resurser: en svensk miljöhistoria.* (Naturvårdsverket 2009.)
- Biörnstad, M. Forskningsprojektet Norrlands tidiga bebyggelse. *Fornvännen.* (1968): s. 178–185.
- Biörnstad, M. *Kulturminnesvård och vattenkraft 1942–1980.* (Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien, 2006.)
- Biörnstad, M. *Kulturminnesvård i efterkrigstid – med Riksantikvarieämbetet i centrum.* (Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2015.)

- Björck, M., Blennå, I., Nordin, J. M., Ulfhielm B. & Wehlin, J. Härdar och husgrunder – arkeologi i det samiska kulturlandskapet i Syd- och Mellansverige. *META – Historiskarkeologisk tidskrift*. (2021): s. 85–108.
- Forestry and Our Cultural Heritage. Proceedings of the seminar 13–15 June 2005. Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe. Liaison Unit Warsaw. 2006.
- Forsberg, L. *Site Variability and Settlement Patterns. An analysis of the hunter-gatherer settlement system in the Lule river valley, 1500 B.C./A.D.* (Umeå universitet, 1985.)
- Forsberg, L. Forskningslinjer inom tidig samisk förhistoria. *Arkeologi i norr*. 6/7 (1996): s. 165–186.
- Forsgren, N. *Den effektfulla älven. Stänk från Luleälvens kraftfulla historia*. (Vattenfall Norrbotten, 1990.)
- FN. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, UNDRIP. 2007.
- Hallström, G. Nämforsens hållristningar. *Svenska Turistföreningens årsskrift*. 1920: 105–114.
- Hallström, G. Lapska offerplatser. I N. Edén (red.). *Arkeologiska studier tillägnade H. K. H. Kronprins Gustaf Adolf*. (Norstedts, 1932), s. 111–131.
- Hanes-Nutti, G. *Samernas rättsliga ställning vid de tre första Suorvareglerna*. C-uppsats i historia. (Umeå universitet, 1988.)
- Hansen, L. I. & Olsen, B. *Samenes historie fram til 1750*. (Cappelen Akademisk forlag, 2004.)
- Hyenstrand, Å. Fornminnesinventering, kulturminnesvård och arkeologisk samhällsforskning. *Fornvännen* 73 (1978): s. 69–74.
- Hörnberg, G., Josefsson, T., DeLuca, T.H., Higuera, P. E., Liedgren, L., Östlund, L. & Bergman, I. Anthropogenic use of fire led to degraded Scots pine-lichen forests in northern Sweden. *Anthropocene*. 24 (2018): s. 14–29.
- Janson, S. & Hvarfner, H. *Från norrlandsälvar och fjällsjöar. Riksantikvarieämbetets kulturhistoriska undersökningar i samband med kraftverksbyggen och sjöregleringar*. (Riksantikvarieämbetet, 1960.)

- Jensen, R. (red.). *Fornminnesinventeringen – nuläge och kompletteringsbehov. En riksöversikt*. (Riksantikvarieämbetet, 1997.)
- Jensen, O. W. & Pettersson, R. *Kulturmiljövårdens regionala organisation. En historisk analys av roller och ansvar i förändring. FoU-rapport*. (Riksantikvarieämbetet, 2021.)
- Käck, J. *Samlingsboplatser? En diskussion om människors möten i norr 7000 f Kr – Kr f med särskild utgångspunkt i data från Ställverksboplatser vid Nämforsen*. (Umeå universitet, 2009.)
- Laponiaprocessen. Bakgrundstexter om nationalparkerna/ Suoddjimpárkajda Sarek, Stora Sjöfallet/Stuor Muorkke, Muddus/Muttos, Padjelanta/Bádjelánnda. Luonndoreseváhtajda/naturreservaten Sjavna/Sjaunja, Stubbá/Stubba samt Laponiaförvaltningen. Remissversion 2010-10-08.
- Liedgren, L. *Fornlämningar och erosion – en studie av Skellefteälvens vattenkraftsutbyggnad och dess påverkan på sjöarna Hornavan, Uddjaur, och Storavan, Skellefte älvs dämningssområde. Rapport 48*. (Silvermuseet, 2007.)
- Liedgren, L. & Hedman, S.-D. *Utvärdering av fornminnesinventeringen, 1984–2002 och projektet Skog och Historia, 2000–2004, i Norrbotten med exempel på tillämpningar av det digitala registret och framtida inriktningar. Rapport 43*. (Silvermuseet, 2005.)
- Magnusson, Gert. Det dokumenterade landskapet. *Bebyggelse-historisk tidskrift*. 58, (2009): s. 7–22.
- Manker, E. *Lapsk kultur vid Stora Lule älvs källsjöar. En etnografisk inventering inom uppdämningsområdet vid Suorva*. (Hugo Gebers förlag. 1944.)
- Manker, E. *Lapparnas heliga ställen. Kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska museets och landsantikvariernas fältundersökningar*. (Almqvist & Wiksell, 1957.)
- Manker, E. *Fångstgropar och stalotomter. Kulturlämningar från lapsk forntid*. (Hugo Gebers förlag, 1960.)
- Manker, E. *Lappmarksgravar: dödsföreställningar och gravskick i lappmarkerna*. (Almqvist & Wiksell, 1961.)
- Mulk, I.-M. *Sirkas – ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f.–1600 e.Kr*. (Umeå universitet, 1994.)

- Mulk, I.-M. *Sámi Cultural Heritage in the Laponian World Heritage Area*. (Åjtte, 1997.)
- Mulk, I.-M. Conflicts over the repatriation of Sami cultural heritage in Sweden. *Acta Borealia*. 26:2 (2009): s. 194–215.
- Mulk, I.-M. & Bayliss-Smith, T. P. The representation of Sámi cultural identity in the cultural landscapes of northern Sweden. I. Ucko, P.J. & Layton, R. (red.). *The Archaeology and Anthropology of Landscape*. (Routledge, 1999), s. 359–396.
- Naturvårdsverket. *Storlagen fjällmiljö. Fördjupad utvärdering av miljömålen 2023. Rapport 7073*. (Naturvårdsverket, 2022.)
- Niklasson, M., Zackrisson, O. & Östlund, L. A. Dendroecological Reconstruction of Use by Saami of Scots Pine (*Pinus sylvestris* L.) Inner Bark over the Last 350 Years at Sädvajaure, N. Sweden. *Vegetation History and Archaeobotany*. 3 (1994): s. 183–190.
- Olsen, B. Hva er samisk forhistorie? I Krogh, M. & Schanche, A. (red.). *Samisk forhistorie*. Rapport fra konferanse i Lakselv 5–6 september 2002. Várjjat Sámi Musea Čallosat/Varangee Samiske Museums Skrifter. (2004), s. 20–30.
- Pettersson, R. *Kulturell turism. En historisk översikt och analys om kulturarvsturism i Sverige*. (H:ström – Text & Kultur, 2021.)
- Riksantikvarieämbetet. Dnr 534/83.
- Riksantikvarieämbetet. 1995. PM 1995-05-29, dnr 411-2785-1995.
- Riksantikvarieämbetet. *Bevarande av det samiska kulturarvet. Program för stöd*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. 1998.
- Riksarkivet. Lappfogdens i Norrbottens norra distriktarkiv, Protokoll (med handlingar), SE/HLA/1140002/AI/1 (1890–1930).
- Serning, I. *Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska lappmarkerna*. (Almqvist & Wiksell, 1956.)
- SFS 1942:350. Lag om fornminnen.
- SFS 1979:429. Skogsvårdslag.
- SFS 1988:950. Lag om kulturminnen m.m.
- SFS 1993:553. Lag om ändring i skogsvårdslagen.
- SFS 1998:808. Miljöbalk.
- SFS 2010:900. Plan- och bygglag.
- SFS 2017:563. Museilag.

- Silvén, E. Utställningar och föreställningar. Om samerna, Nordiska museet och Skansen. I Mundal E. & Rydving, H. (red.). *Samer som "de andra", samer om "de andra". Identitet och etnicitet i nordiska kulturmöten*. (Umeå universitet, 2010): s. 195–207.
- Silvén, E. *Friktion: Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. (Nordic Academic Press, 2021.)
- Skog & historia – slutrapport av kvalitetssäkringsprojektet 2012–2016. (Riksantikvarieämbetet, 2017.)
- Spangen, M. Without a trace. The Sámi in the Swedish History Museum. *Nordisk museologi*, 2 (2015): s. 17–32.
- Svanberg, I. Sockenlappar: en etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige. (Uppsala universitet, 1981.)
- Svanberg, F. *Sveriges historia, som den samlats*. I Grundberg, M., Hegardt, J., Nordström, P. & Svanberg, F. (red.). *Ett museum måste irritera: fyra röster om Historiska museet*. (Historiska museet, 2015), s. 123–210.
- SÖ 1995:84. Utrikesdepartementet. Europeisk konvention om skydd för det arkeologiska kulturarvet (reviderad) Valletta den 16 januari 1992. Sveriges internationella överenskommelser. 1995.
- Tegengren, G. *Sverige och Nordlanden. Förvaltning och nordlig expansion 1250–1550*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet. 2015.
- Ucko, P. J. & Layton, R. Anthropology of Cultural Landscapes. I Ucko, P. J. & Layton, R. (red.). *The Archaeology and Anthropology of Landscape*. (Routledge, 1999), s. 358–396.
- Västerbottens länsstyrelse. 1995. Dnr 220-6630/95.
- Wallerström, T. Arkeologins svåraste problem? Om arkeologin, historien och kampen om land och vatten i norra och mellersta Skandinavien. I Andersson, B., Claesson, B., Larsson, K. & Sjölin, R. (red.). *Samer. Om Nordmalingdomen och om ett urfolks rättigheter och identitet*. (Recito, 2014), s. 205–239.
- Westerdahl, Ch. *Samer Nolaskogs: en historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark*. (Örnsköldsviks kommun, 1986.)
- Winberg, G. Fornlämningsbegreppet och ekonomiska kartan. *Fornvännen*. 73 (1978): s. 91–96.

- Zachrisson, I., Alexandersen, V., Gollwitzer, M., Iregren, E., Königsson, L-K., Siven, C.H., Strade, N. & Sundström, J. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien* (Statens historiska museum, 1997.)
- Zachrisson, I. Arkeologi inför rätta – sydsamernas äldre historia. I Lundström, I. (red.). *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*, (Riksantikvarieämbetet, 2007), s. 157–179.
- Zackrisson, O. Biological consequences of cutting operations during the 17th century carried out at Sädvajaur, N. Sweden. I Schuler, A. (red.). History of Forest Utilization and Forestry in Mountain Regions. *Schweizerischen Zeitschrift für Forstwesen* 39, Supplement 74. (1985): s. 40–52.
- Äikäs, T. & Spangen, M. Sacred Nature, Diverging Use and Understanding of Old Sámi Offering Sites in Alta, Northern Norway. *Religions* 11: 7, 317. (2020): s. 1–22 DOI:10.3390/rel11070317.
- Östlund, L., Zackrisson, O. & Hörnberg, G. Trees on the border between nature and culture – Culturally modified trees in boreal Scandinavia. *The Environmental History*. 7:1 (2002): s. 48–68.
- Östlund, L. Bergman, I. & Zackrisson, O. Trees for food – a 3 000 year record of subarctic plant use. *Antiquity*. 78:300, 2004: s. 278–286.
- Östlund, L., Hörnberg, G., DeLuca, T. H., Liedgren, L., Zackrisson, O. & Josefsson, T. Intensive land use in the Swedish mountains between AD 800 and 1200 led to deforestation and ecosystem transformation with long-lasting effects. *Ambio*. 44 (2015): s. 508–520.

Internetadresser per 2024-03-28

<https://www.nordiskamuseet.se/om-museet/uppdrag/>.

<https://shm.se/>.

<https://www.raa.se/museer/museiuppdraget/om-museiuppdraget/>.

<https://www.raa.se/samhallsutveckling/fou-forskning-och-utveckling/information-om-fou/>.

<https://www.skogsaktuellt.se/artikel/46246/markberedning-viktigast-och-vanligast-i-norrland/>.

<https://www.skogsstyrelsen.se/lag-och-tillsyn/forn--och-kulturlamningar/>.

<https://sverigesmiljomal.se/miljomalen/levande-skogar/>.

<https://sverigesmiljomal.se/miljomalen/storslagen-fjallmiljo/>.

Museernas samiska samlingar – en komplex och kraftfull resurs

Eva Silvén

Inledning

Det här kapitlet riktar blicken mot det samiska kulturarv som längs olika vägar har samlats och skapats i offentliga museer och arkiv, som föremål, fotografier och uppteckningar. Det är ett komplext arv som i många delar representerar ett utifrån- och överhetsperspektiv, men som på samma gång vittnar om samisk närvaro och handlingskraft. Med huvudsakligt fokus på 1900-talet visas hur majoritetsmuseernas samlingar och utställningar kom att gestalta den statligt sanktionerade synen på samerna, uttryckt bland annat genom rasbiologin, renbeteslagarna, språk- och skolpolitiken. Som konsekvens framträdde bilden av ett kulturellt underordnat folk, med renskötsel som främsta näring och fast förankrat i en historisk livsform i stället för i det samtida, industrialiserade samhället. Parallellt formades emellertid en egen, modern samisk identitet genom en ökande politisk och kulturell aktivism. Trots sina begränsningar är museernas samlingar i dag en betydelsefull del av det samiska kulturarvet och föremål för såväl fysiskt återförande som reappropriering genom alternativa kunskapsdefinitioner och konstnärliga omtolkningar. Mot bakgrund av aktuell urfolksrelaterad och kritisk kulturarvsforskning avslutas kapitlet med exempel på hur sådana återtaganden kan gå till och därmed ge samlingarna ett nytt värde bortom de koloniala utgångspunkterna.¹

¹ Kapitlet bygger på forskning för min bok E. Silvén. *Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*. (Nordic Academic Press, 2021.) Särskilt gäller det avsnitten om

Kolonialt samlande

Att samla föremål och bygga museer, privata såväl som offentliga, har en lång historia med många olika avsikter. 1800-talets kolonialmakter handlade inte bara med råvaror och människor utan även med kultur, i en tid då modernitet, industrialisering och massproduktion av konsumtionsvaror låg i startgroparna i deras egna länder. Som en kontrast ”hemfördes” såväl bruksföremål som ceremoniella och andligt laddade ting från urfolk i erövrade länder för att bidra till bygget av nya nationella museer i kolonisatörernas huvudstäder. Där arrangerades de i berättelser om såväl konstfärdigt som primitivt hantverk, om främmande seder och bruk samt det som sågs som övertro och vidskepelse. Museiföremålen och utställningarna bidrog därmed till föreställningen om en social och kulturell rangordning mellan olika folk, mellan utveckling och ursprunglighet, mellan centrum och periferi, och där själva materialiteten förbands med sanning och bevisvärde. Den mening som samlarna tillskrev föremålen fixerades för lång tid framåt genom den fysiska materiens hållbarhet, museernas systematiska kataloger och uppdraget att samla och bevara för evigheten.

En del av föremålen kom att visas på de stora världsutställningarna, och till samma genre hör de ”levande” utställningarna där koloniserade folk (inklusive samer) reste omkring och visade upp sig och i förekommande fall även sina djur.² Då medfördes även en samling etnografisk rekvisita, i syfte att skärpa bilden av kulturell olikhet och stärka framställningens autenticitet. Vissa föremål hittade senare vägen till de framväxande kulturhistoriska museerna, som också lät sig inspireras av de levande iscensättningarna för sina så populära rekonstruerande miljöutställningar.

Parallellt ökade det ”vetenskapliga” intresset för att identifiera och klassificera olika folkslag. Fysiska antropologer passade på att utföra skallmätningar av de kringresande grupperna vid de offentliga evenemangen – ett intresse som sedermera tog fastare form i 1900-talets rasbiologi och den så kallade ”lapp-skall-vara-lapp”-

Ernst Manker, Nordiska museets samiska samlingar och utställningen *Lapparna*, vars källor och litteratur redovisas utförligt i boken.

² R. Andreassen. & A. Folke Henningsen. *Menneskeudstilling. Fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*. (Tiderne Skifter, 2011); C. Baglo. *På ville vejer? Levende utstillinger av samer i Europa og Amerika*. Doktorsavhandling. (Universitetet i Tromsø, 2011.) <https://hdl.handle.net/10037/3686>.

politiken.³ Där ansågs urfolk inte ha någon möjlighet att förändras, de sågs som *vanishing races*, som skulle gå under och försvinna i mötet med det moderna samhället.⁴ Det blev därför en uppgift för etnografer och antropologer att rädda minnet av dem medan tid var. I dag berättar föremål, fotografi, film och annat dokumentärt material i museer och arkiv visserligen mycket om förflutna liv och levnadssätt, men betraktade med en utomståendes blick. På det viset har samlingarna ett historiskt värde som vittnesbörd om rötterna till senare tiders villfarelser, diskriminering och sociala underordning, men det har också visat sig möjligt att återerövra och använda samlingarna för andra syften är de ursprungliga.

Det moderna Sverige och dess urfolk

Redan på 1600-talet hade enstaka samlare intresserat sig för samiska föremål, men det var framför allt under det sena 1800-talet som intensivare förvärv tog form, bland annat till Artur Hazelius nya skapelser Nordiska museet och friluftsmuseet Skansen. De blev en del av det framväxande museiväsendet, med hembygdsmuseer, andra lokala eller regionala museer, de statliga Nationalmuseum och Historiska museet samt Naturhistoriska riksmuseet, vars samiska och övriga etnografiska samlingar flyttades över till Etnografiska museet när det bildades.⁵

På 1900-talet började museiverksamheter som insamling, dokumentation och utställningsproduktion att professionaliseras, samtidigt med framväxten av museinära discipliner som etnografi och folklivsforskning. En viktig uppgift blev att i systematisk form samla föremål, beskriva bebyggelse och uppteckna berättelser för att rädda minnet av det förindustriella allmogesamhället – alltså en parallell till ambitionen att dokumentera förmodat utdöende folkslag. Även

³ L. Lundmark. *"Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm" – Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv.* (Norrlands universitetsförlag, 2002); F. Svanberg. *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950.* (Historiska museet, 2015.)

⁴ M. Gidley. *Edward S. Curtis and the North American Indian project in the field.* (University of Nebraska Press, 2003.)

⁵ K. Arcadius. *Museum på svenska. Länsmuseumerna och kulturhistorien.* (Nordiska museet, 1997); M. Hillström. *Ansvar för kulturarvet. Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919.* Doktorsavhandling. (Linköpings universitet, 2006.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aliu%3Adiva-7316>; H. Medelius, B. Nyström & E. Stavenow-Hidemark (red.). *Nordiska museet under 125 år.* (Nordiska museet, 1998); M. Snickare. Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor. *Den här antologin.*

de renskötande samernas livsföring var på väg att förändras, vilket blev ett starkt tema i den med tiden tongivande etnografen Ernst Mankers verksamhet från omkring 1930. Manker trodde inte att samerna var hotade till livet, men han ville ta vara på spåren av de levnadssätt som var på väg bort, för forskningen och för att öka samernas kännedom om sitt förflutna. Att respektfullt bevara de historiska minnena blev för honom ett sätt att ge förändringen legitimitet. Manker var i början av sin karriär en välvillig kulturessentialist i sin syn på den nomadiserande renskötseln som den samiska kulturens ”kärna”, men han motsatte sig inte samernas modernisering – möjligen beklagade han att de vackra koltarna inte längre syntes till så ofta som förr. Han influerades tydligt av rasbiologin, men inte dess underordning av samerna. I stället kände han sympati för dem och kom även att försvara deras politiska strävanden.

Under 1900-talets första decennier befann sig samerna i en korseld av politiskt förmyndarskap, rasbiologisk diskriminering, vetenskapligt utforskande ”lappologer” och patriarkalt välmenande ”samevänner”, samtidigt som den egna politiska kampen och organiseringen hade inletts. Där ingick också att värna om samisk historia, kulturarv och samtida konstnärliga uttryck. Samiska erfarenheter återgavs i litteratur, självbiografiska och andra berättelser, jojk, konst, hantverk, slöjd och efterhand även i skapandet av lokala museer. Torkel Tomasson, den förste redaktören för *Samefolkets egen tidning* 1918, var också verksam som etnograf, och lärarinnan och aktivisten Karin Stenberg tog 1920 direkt strid för samernas rätt att själva definiera sin historia och sin identitet. I sin kritik mot självutnämnda experter och myndigheter förebådade hon 1970-talets diskussion om representation och tolkningsföreträdare.⁶

År 1939 lyckades Ernst Manker och Nordiska museet få statsbidrag till en tjänst som intendent med ansvar för forskning, samlingar och utställningar om samiskt liv. Därmed fick Manker en plattform för en intensiv verksamhet under de tre följande decennierna.

⁶ P. Lantto. ”För att med sin fackla få sprida ljus, där mörker varit rådande.” *Samefolkets Egen Tidning* – Torkel Tomassons livsskapelse och samernas språkrör. *Okenytt* 1–2 (2002). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-39316>; V. Lindholm & K. Stenberg. *Dat läb mijen situd! / Det är vår vilja. En vädjan till den svenska nationen från samefolket*. (Svenska förlaget, 1920); E. Manker. Torkel Tomasson som etnograf. *Samefolkets egen tidning* 2 (1941); H. Mebius. *Vaajese: Torkel Tomasson traditionsbärare och forskare*. (Jengel & Gaaltije, 2008); Silvé. *Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet, passim*; Å. Össbo, B. Marklund, L. M. Nilsson & K. Stoor (red.). *Skogssamisk vilja. En jubileumsantologi om skriften ”Dat läb mijen situd”, Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid*. (Umeå universitet, 2020.)

Han kom att samarbeta med en rad samiska aktörer, bland annat den nämnda Karin Stenberg som blev en nära vän. Genom hans publikationer nådde samiska röster majoritetssamhället i både text och bild, och i serien *Acta Lapponica* beredde han plats för såväl andra forskare som för konstnären Nils Nilsson Skums stora verk *Same sita – lappbyn*. Själv fick Manker en kanal direkt in i det samiska samhället genom sin medverkan i *Samefolkets egen tidning*, så ofta att han fick en egen bildbyline.

Relationen mellan Manker och det samiska samhället präglades alltså av ett dubbelriktat aktörskap, i motsats till tidigare uppfattningar som i missriktad medkänsla har framställt urfolken främst som offer för etnografers och antropologers aktiviteter. Det finns belägg som visar att det fanns en önskan om nya erfarenheter bakom samernas beslut att delta i 1800-talets ”levande” utställningar, att arbeta vid Skansens sameviste eller att låta sig intervjuas och fotograferas. Här fanns en längtan efter att se sig om i världen, möta okända besökare, få ett porträtt av sig själv eller en extra inkomst. Flera av Mankers uppgiftslämnare och medhjälpare samarbetade även med andra forskare eller hade egna kulturella och politiska ambitioner. En av dem var Paulus Utsi som medverkade på flera av Mankers arenor. Han var båtförare under fältarbeten, agerade dräkt- och porträttmodell eller körde renar på Skansen innan han långt senare framträdde som poet. I sina dikter uttryckte han sorgen över de samiska landområden som hade dränkts i och med utbyggnaden av vattenkraften.⁷ Antropologen James Clifford har kallat sådana personer för kulturella medlare eller mellanhänder, *intermediators* eller *cultural interpreters*, och argumenterar för det komplexa och mångsidiga i dessa möten. I stället för att beskriva urfolkskulturer som statiska, lokala och essentiella borde forskarna uppmärksamma deras rörlighet och hur sammansatta de är av influenser från olika håll, menar Clifford.⁸

Bland många urfolk finns muntligt traderade anekdoter om de besökande forskarna, som visar att alla ändå inte upplevde situationen likadant. Dessa berättelser har bildat en egen genre, snarlik i olika länder. För Mankers del handlar utsagorna å ena sidan om mångåriga

⁷ P. Utsi & I. Utsi. *Giela gielain. Divttat / Dikter*. (Porjus, 1980.)

⁸ J. Clifford. *Traveling cultures*. I J. Clifford (red.). *Routes. Travel and translation in the late twentieth century*. (Harvard University Press, 1997.) Se även Baglo. På ville vege; V.-P. Lehtola. Johan Nuorgam: Sámi Squanto and cultural broker. *Nordisk Museologi* 27:3 (2019). DOI.org/10.5617/nm.7728.

goda samarbeten och vänskapsrelationer, å andra sidan om att han skulle ha stulit föremål, inte betalat för erhållna tjänster, fotograferat utan tillstånd och ha haft ett eller flera barn bland samerna. Oavsett sanningshalten skulle en analys på folkloristisk eller urfolksmetodologisk grund förmodligen karakterisera dessa historier som vittnesbörd om att rollen som etnografiskt studieobjekt inte kändes helt bekväm. Veli-Pekka Lehtola, professor i samisk kultur och historia, menar att ett folkligt motstånd mot myndigheter och andra auktoriteter inte alltid tog formen av direkt konflikt utan på motsvarande sätt sökte sig andra uttryck. Det kunde handla om olika slags fördröjande manövrer, som att inte ge klara besked, låtsad okunskap, tystnad, taktisk långsamhet eller ifrågasättande av överenskomna ersättningar och villkor.⁹ Det finns exempel på hur etnografer i sina beskrivningar av det studerade folkets ”lynne” och ”kynne” tolkade sådant bemötande som kulturellt och, enligt deras terminologi, rasmässigt bestämda egenskaper, som opålitlighet, lögnaktighet och primitiv tidsuppfattning. Urfolkens påstått religiöst betingade rädsla att låta fotografera sig kan också vara en sanning med modifikation, även om det hände att Manker blev avvisad av stränga læstadianer när han kom med sin kamera. Som antropologen Christopher Pinney har framhållit bör sådana berättelser kanske inte bara tolkas som självrådigt aktörskap. De kan också ingå i en kolonial genre med syftet att framställa urfolk som ovetande och vidskepliga.¹⁰

Fotografier – och särskilt porträtt – som inte är tillkomna av tvång kan ses som resultatet av en förhandling mellan minst två personer och en åtminstone delvis gemensam konstruktion. Manker hade ofta en föreställning om vilken bild han ville ta och styrde valet av miljö, situation, position och ibland även klädsel, när han inte fångade en händelse i flykten. Men det var personen på andra sidan linsen som bestämde om fotografiet överhuvudtaget skulle bli av, och ibland även hur han eller hon skulle avbildas. År 1932 ville han ta en bild av Elli Mangi i Vittangi sameby när hon spände ut bellingar (huden från renens ben) på kåtaduken för att torka, men han fick vackert vänta medan Elli gick och hämtade sin sjal. ”Den fina sidenschaletten bäres

⁹ V.-P. Lehtola. Evasive strategies of defiance – everyday resistance histories among the Sámi. I T. Hylland Eriksen, S. Valkonen & J. Valkonen (red.). *Knowing from the Indigenous North. Sámi approaches to history, politics and belonging*. (Routledge, 2019.) Jämför även Håkan Rydving om strategisk passivitet, i H. Rydving. Religionskonfrontation och motstånd i den svenska delen av Sápmi under 1600- och 1700-talen. *Den här antologin*.

¹⁰ C. Pinney, C. *Photography and anthropology*. (Reaktion Books, 2011), s. 75.

vanligen inte i vardagslag, men – Elli lät inte alltid regis[s]era sig, när hon skulle fotograferas.”¹¹

Vid ett annat tillfälle, år 1950, hade Manker sett fram mot att få fotografera renägaren Nils Nilsson Kemi i Muddus, Våhtjera/Gällivare sameby, så som han såg ut när han kom direkt ur ren-skogen, ”orakad och dan och med mustaschpiskorna hängande”. Renägaren hade dock andra planer, och ville dessutom posera tillsammans med en särskilt stor ren med ovanligt breda hornskovlar:

Morgonen därpå kom han i stället rakad och vattkammad och med mustascherna snodda och styva rakt i vädret, värre än någon elegant när seklet var ungt. Dessbättre återtog mustascherna snart en något naturligare kurva. [...]

Han ställde sig så bakom renen och hukade sig ned, så att huvudet kom bakom renens horn. Det var inte han utan renen, som skulle vara störst.¹²

Bland fjällens besökare fanns emellertid även de som agerade i en brutal, kolonial och manschauvinistisk stil – och mötte motsvarande motstånd. Konstnären och författaren Ossian Elgström gjorde under åren runt 1920 flera dokumentationsresor för Nordiska museet och minst en tillsammans med fotografen Borg Mesch, som på sitt håll också var ute på ”äventyr” i fjällen och bland samerna. Elgström och Mesch såg fotografering som sin oinskränkta rättighet, deras ”lovliga hantering”, som samerna utan invändningar skulle underkasta sig. De kunde till och med oförbehållsamt skryta med hur de med våld tvingat barn och kvinnor fram till kameran. Mot flera närvarande samers vilja envisades Mesch vid ett annat tillfälle med att fotografera en renskiljning i Gabná/Rautasvuoma sameby, vilket slutade med att han jagades i väg från platsen:

Jag hade emellertid hunnit ta flera plåtar, dels av gärdet och även av eldarna, och då pojkarna Huuva rusade emot mig, tog jag dem med, de blevo lite suddiga för jag hann inte ändra fokus, men det är väl det enda lapska ’anfall’, som någonsin blivit fotograferat mig veterligt, så plåten är ju unik. En sten träffade min kamera, men skadade den ej.¹³

¹¹ E. Manker. *Rajden går. Skogslapparna i Vittangi skildrade i ord och bild*. (Lars Hökerbergs bokförlag, 1934), s. 158, 203.

¹² E. Manker. *Över vidderna. Skisser och studier från landet i norr*. (LT:s förlag, 1952), s. 244, 251, 260, 301.

¹³ O. Elgström. *Hyperboreer. Resoliv och forskningar bland Jukkasjärvilapparna 1919–1920*. (Bonniers, 1922), s. 274 ff.; O. Elgström. *Fjällfotografen Borg-Mesch's äventyr bland Lapp-lands fjäll*. (Bonniers, 1929), s. 130 ff. Berättelsen om renskiljningen, med citatet och foto-

Till 1900-talets moderniteter hör även den rörliga bilden – filmen. Den blev ännu en form för medialisering av samer och samiskt liv och på 1930-, 1940- och 1950-talen producerades en mängd journalfilmer, semidokumentära kortfilmer och spelfilmer. De utspelade sig i samiska miljöer i norr, ofta bland renskötare, och till en del med samiska amatörskådespelare.¹⁴ Ett exempel är fotografen och filmaren Stig Wesslén's förment autentiska *Från vinterviste till sommarfjäll* från 1949, som året efter gjordes om till spelfilmen *Sampo Lappelill*. Filmen är en fiktiv skildring av de renskötande familjerna Kallok och Kuoljok från Sirges/Sirkas sameby och deras årliga flyttning från skogsland till högfjäll, sammansatt av dokumentära sekvenser filmade under sju års tid. Etnologen Kajsa Kuoljok har kartlagt inspelningen utifrån Wesslén's dagboksanteckningar och har efter samtal med egna släktingar beskrivit projektet ur samernas perspektiv. Där framgår hur Wesslén's behov och önskemål störde flyttningarna i tid och rum och vilka tillrättalägganden som gjordes för att skapa bilden av en äldre rajd, vilket var filmens syfte. Som grund för samernas medverkan fanns ett avtal, men "allt extraarbete skulle kompenseras ekonomiskt och det uppstod därför en hel del diskussioner under flyttningarna", konstaterar Kuoljok.¹⁵ Wesslén blev så missnöjd att han klagade inför både lappfogdarna och landshövdingen. Den senare förmanade då samerna och framhöll att det inte var meningen att de skulle sko sig på projektet. En urban och samtida "affärsmässighet" stämde inte överens med den "autentiska" och "ursprungliga" förmoderna livsform som skulle skildras.

Den skapande samlingen

Underordningen av samerna och den samiska motrörelsen hade alltså vardera sina sociala aktörer och materiella resurser för såväl tvång som motstånd. De var sammanflätade i det som jag har kallat "fjällens sociomateriella nätverk", där både människorna och deras fysiska föremål, böcker, filmer, institutioner, organisationer, lagar

grafiet, ingår i båda verken. Jämför K. Huuva. "All vår kunskap och skicklighet om vårt liv gjordes till ingenting." Gabnásamernas rättfärdiga vrede gentemot myndigheterna under åren 1930–1931. *Den här antologin*.

¹⁴ R. Nilsson, M. Rohdin & U. Mörkenstam (red.). *Såpmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024.)

¹⁵ K. Kuoljok. Att skildra en kultur. I E. Mårald & C. Nordlund (red.). *Kamerajägaren. Stig Wesslén's skildringar av naturen och det samiska*. (Kungl. Skytteanska Samfundet, 2010.)

och andra praktikaliteter utgjorde maktmedel. Även museernas samlingar och utställningar blev en komplex och kraftfull potential inom nätverket. Med sina arbetsmetoder – fältarbete, forskning, nätverksbyggande, lobbying – formade Ernst Manker på Nordiska museet ett rikt och sammansatt källmaterial. Den samiska delaktigheten är uppenbar även om det var Manker som skrev dagordningen. Men vilken syn på samer och samisk kultur kom att etableras i museet och vilka blev konsekvenserna för samerna?

Den absoluta majoriteten föremål i de kulturhistoriska museernas samiska samlingar har valts ut för att representera vardagslivet under den nomadiserande renskötselns tid. I Nordiska museet finns omkring 6 500 inventarienummer (runt 8 000 enskilda objekt) med samisk anknytning, förvärvade före, under och efter Mankers tid. Av dessa består ett par hundra av trummor, seitar, offerplats- och gravfynd, rubricerade som ”kultföremål”. Resten är framför allt handgjorda bruksting från tiden före 1950. De är ordnade under rubriker som bohag, husgeråd, hantverk, dräkt, smycken och silver, renskötsel, seldon och transport, samt i viss mån även jakt, fångst och fiske. Sammantagna former föremålsgrupperna en idealbild av samerna och deras historiska levnadsförhållanden, med stor spännvidd mellan det spektakulära och det vardagliga. Efter att föremålen blev införda i museernas samlingar sorterades de in i standardiserade kategorier och klassifikationer, som framöver kom att låsa samerna vid vissa sociala positioner och kulturella förväntningar. Samlingarna och samlingssystemen inte bara frammanade, de skapade sitt ”typiskt” samiska folk.

I första hand var det ett folk som bestod av nomadiserande renskötare, trots att denna grupp alltid utgjort en minoritet inom det samiska samhället. Den faktiska mångfalden av näringar, bosättningsformer och identitetsuttryck fanns inte representerad bland föremålen. Livet runt renen framstod som den samiska kulturens kärna. Det återknyter inte bara till tidiga resenärers fascination för den, i deras ögon, märkvärdiga renen utan också till det sena 1800-talets lagstiftning, då staten började definiera samer som renskötare.¹⁶ De seriösa forskarna kände naturligtvis till den verkliga mångfalden, men bortsåg från den i sitt sökande efter det kulturellt essentiella hos både

¹⁶ Jämför P. Lantto. Nationell symbol, etnisk markör eller utdöende näring? Bilden av renskötseln och dess betydelse inom samerörelsen i Sverige 1900–1960. I P. Lantto & P. Sköld (red.). *Befolkning och bosättning i norr. Etnicitet, identitet och gränser i historiens sken*. (Umeå universitet, 2004.)

samer och andra folkslag. Det var i linje med vad tidens humanvetenskaper föreskrev, inte utan influens från den samtida rasbiologin.

Bilden av detta renskötande folk blev i museerna inte bara normerande och homogeniserande utan också starkt beskuren och retuscherad. Det är inte bara vad som finns i en samling som vittnar om studieobjektet i fråga utan också vad som inte finns, det som har valts bort. I de samiska museisamlingarna ingår i allmänhet bara föremål som kan sägas vara unika för samiska miljöer. Vanligt förekommande masstillverkade vardagsting har utelämnats, trots att även samer använde sig av och uppskattade dem. I läkaren Gustaf von Dübens verk *Om Lappland och lapparne* (1873) avbildas samer som sitter i en kåta och dricker kaffe ur koppar med fat av porslin. Året därpå upprepade Artur Hazelius motivet i dioramat *Höstflyttning i Lule lappmark*, i det nya museum som senare skulle bli Nordiska museet.¹⁷ Några kaffekoppar finns emellertid inte i museets samiska samlingar, eftersom sådana moderniteter inte stämde med bilden av det primitiva, naturnära nomadlivet som skulle bevaras för eftervärlden. Resultatet blev en stark åtskillnad, där samerna genom den materiella representationen framstod som radikalt annorlunda än resten av befolkningen. Helt präglade av sin unika etniska särart blev de ett folk som inte kom att beröras av tiden och dess förändringar – de blev *the others of modernity*.¹⁸

Den här särskiljande urvalsmetodik framstod än tydligare längre fram under 1900-talet, när mängden massproducerade föremål ökade i samhället. Under sin yrkesverksamma tid reste Manker i stort sett varje år för att dokumentera olika samiska miljöer, i ord, bild och materiellt. Men han ställdes snart inför ett dilemma. I början av sin karriär, under ett fältarbete i Vittangi sameby 1929, inventerade han föremålsbeståndet både utomhus och inomhus. Han noterade då bland annat att det i varje kåta fanns en klocka med speldosa, såpa och skurborste, tvål och handduk – ”karlarna hade sina rakdon och kvinnorna sin kam”.¹⁹

¹⁷ G. v. Düben. *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske. Ethnografiska studier.* (Norstedts, 1873), s. 213; Silvéen. *Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet*, s. 11.

¹⁸ V.-P. Lehtola. Our histories in the photographs of the others. Sámi approaches to visual materials in archives. *Journal of Aesthetics & Culture* 10:4 (2018). DOI.org/10.1080/20004214.2018.1510647.

¹⁹ E. Manker. *Bönder och nomader. Strövtåg i gömda landsändar.* (J.A. Lindblads förlag, 1931), s. 218 ff.

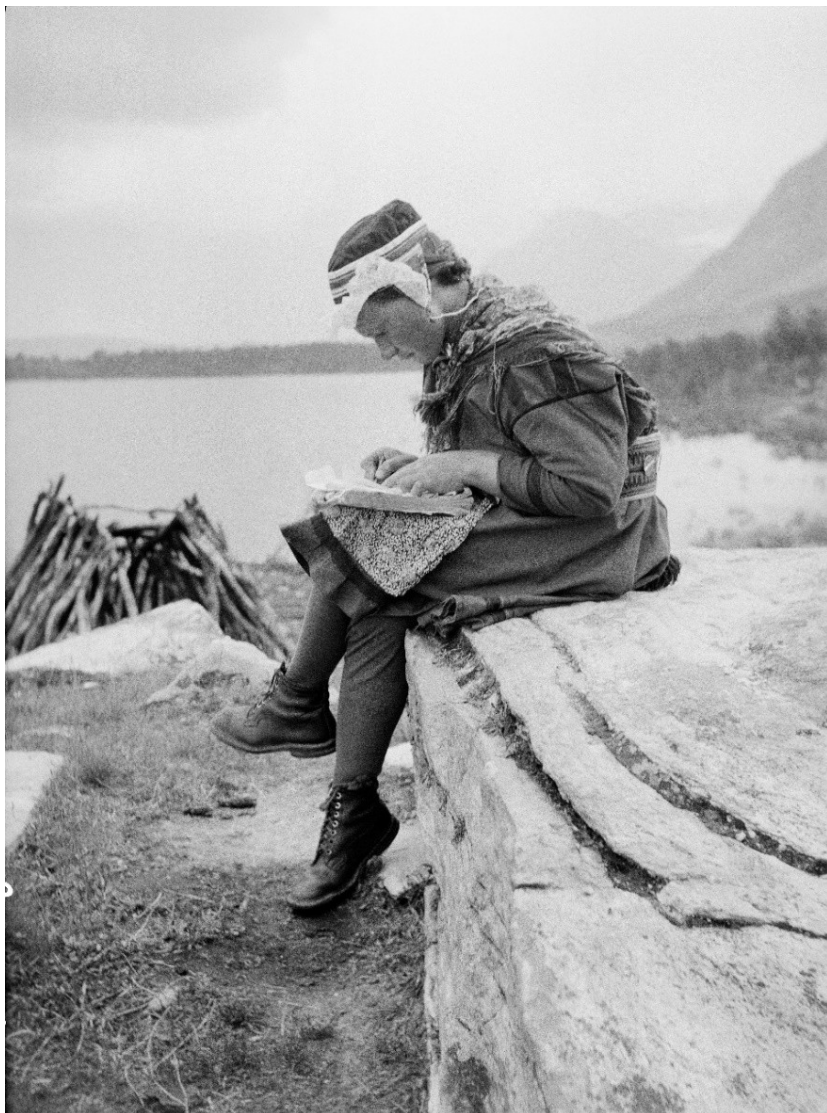
I Nordiska museets samiska samling finns ett fåtal rakdon, en spegel, några glasögon och glasögonfodral, men inga klockor, kammar, handdukar, skurborstar eller plåtburkar för tvål och såpa, trots att de tydligen var vanligt förekommande. Där saknas även alla spår av de gamla och nya personliga småsaker som var och en förvarade i sin egen kisa, exempelvis plånbok, tändstickor, brevpapper, motbok, almanacka och postorderkataloger. Det är Mankers beskrivningar och fotografier som avslöjar de nya ting som efterhand introducerades i samernas vardag, men som saknas i samlingarna: kepsar, oljerockar, gummi-stövlar, overaller, blommiga förkläden och rutiga skjortor, babynappar, kikare, symaskiner, resegrammofoner, väggalmanackor, väckarklockor, utombordsmotorer och motorcyklar. Manker konstaterade själv skillnaden mellan det som var hans uppdrag och det som också väckte hans intresse:

Gammalt och nytt liksom natur och kultur möts överallt i lapplägren, brottas kanske ett tag och smälter så samman.

Det hade varit fascinerande nog att studera det nya Karasjok [...] Men vi låg ute för att studera det gamla, det försvinnande – innan det var för sent.²⁰

²⁰ E. Manker. *Under samma himmel. Strövtåg och studier bland samer söderut*. (Lars Hökerbergs bokförlag, 1939), s. 63; E. Manker. *Över vidderna. Skisser och studier från landet i norr*. (LT:s förlag, 1952), s. 98.

Figur 1 **Inga Katarina Nutti**

Inga Katarina Nutti skriver brev till en vän, med postorderfirmans katalog i knät som skrivbord. Över koltén bär hon ett blommigt bomullsförkläde. Vaisaluokta, Sirkas/Sirges sameby, Jokkmokk 1939. Foto: Ernst Manker, Nordiska museet.

Figur 2 **Jonas Henriksson Valkeapää**

Jonas Henriksson Valkeapää, Änonjalme/Vuoijatätno, har dragit en gul oljerock över kolten, bytt ut nåbbskorna mot gummistövlar men behållit den rödtofsade mössan. Sirges/Sirkas sameby, Jokkmokk 1940. Foto: Ernst Manker, Nordiska museet.

Figur 3 **Hans Larsson och Rut Frank**

Syskonen Hans Larsson och Rut Frank på väg hem från en renslakt i Malå 1952.

Foto: Ernst Manker, Nordiska museet.

Det skulle ännu dröja några decennier innan det vi i dag kallar samtidsdokumentation stod på museernas dagordning. Mankers uppgift var därför inte att ge en representativ bild av samtidens samiska materiella kultur. Hans mål var att berika museets, enligt dåtidens mått, ideala historiska samling, och där passade de nya föremålstyperna, livsformerna och det blandade bruket av gammalt och nytt inte in. I en av sina biografiska texter reflekterar han över problematiken:

Varje kultur har haft eller har sin tid, och den lapska herdekulturens tid var ute. Men dess bärare, människorna, levde vidare, på väg mot ny anpassning. [...]

Medan sålunda de gamla kulturformerna fick leva historiskt vidare i museisalarna, fann det moderna livet därute nya former och medel att ta sig fram – att existera.²¹

²¹ E. Manker. *Åter mot norr. Minnesbilder och studier*. (LT:s förlag, 1970), s. 149, 151.

Samerna var varken *a vanishing race* eller *the others of modernity*. Mankers uppfattning var att samerna hade lika stor rätt som andra att förse sig med de nya bekvämligheter som moderniseringen och industrialiseringen erbjöd, så länge som deras historia dokumenterades för framtidens forskning och för samernas egen skull.

Manker löste sitt dilemma på två sätt: dels genom en serie populära reseskildringar från sina fältarbeten, dels genom en utställning om historisk samisk renskötarkultur på museet. I reseskildringarna återgavs möten med människor och deras berättelser, händelser och naturupplevelser i en litterärt gestaltad och bitvis dramatiserad form. De enskilda elementen var dokumentära, fogades in i kulturhistoriska sammanhang och bands ihop till summerande analyser. Under hans yrkesverksamma liv utkom dessa böcker på kommersiella förlag i genomsnitt vart tredje år, alltid illustrerade med hans egna fotografier. På bilderna möter betraktaren olika natur- och kulturmiljöer, men framför allt blicken från män och kvinnor i olika åldrar och från barn. Böckerna fick en bred läsekrets, de utkom ofta till jul och hamnade i många hem och bibliotek över hela landet. Läsarna fick möta ett levande folk, i förändring och rörelse, där dåtid och nutid flätades samman i en pågående dialog. Här kunde Manker skildra både samisk kulturhistoria och den samtid som var svårare att hantera på museet, och även inkludera samiska näringar och vardagsliv vid sidan av renskötelsen. Genom böckernas stora spridning kan de antas ha bidragit till en mer tidsenlig syn på samtidens samer, det vill säga som ett stöd för samisk emancipation och modernisering.

År 1947 öppnade *Lapparna*, en för tiden modern, välgjord, pedagogisk och kunskapsbaserad utställning som i sin gestaltning förenade gamla och nya uttryck. Formmässigt bestod den av verklighetstroga scener med figurdockor i naturlig skala och uppstoppade djur, montrar med föremål och miniatyrmodeller, stora fotografier samt konstnärliga målningar och texter direkt på väggarna. Vid sidan av ett stort antal andra medverkande var flera samer engagerade i produktionen för att få den materiella kulturen rätt representerad och arrangerad. Dessutom höll Mattias Kuoljok ett av invigningstalen, efter museichefen Andreas Lindblom och i närvaro av bland andra kronprins Gustaf Adolf och kronprinsessan Louise. I pressen motogs utställningen med positiva recensioner, en av dem skriven av

rektorn för Samernas folkhögskola Lennart Wallmark i *Samefolkets egen tidning*.²²

Figur 4 Sigga och Mattias Kuoljok med Ernst Manker

Utställningen *Lapparna*. Mattias och Sigga Kuoljok från Jokkmokk klövjar en ren tillsammans med Ernst Manker.

Foto: Lennart Nenker 1947, Nordiska museet.

²² L. Wallmark. Om Nordiska Museets nyordnade lapska avdelning. *Samefolkets egen tidning* 3 (1947).

Figur 5 Sigga Kuoljok

Utställningen *Lapparna*. Sigga Kuoljok agerar modell för en figurdocka i rajden.
Foto: Lennart Nenker 1947, Nordiska museet.

Utställningen handlade om det historiska, nomadiserande renskötarlivet hos skogssamer och fjällsamer, det som ansågs utgöra essensen i samisk kultur. Det fanns fem teman: det samiska renskötselområdet med hem och bostad, själva renskötseln, den manliga slöjden, den kvinnliga slöjden med ett dräktgalleri samt den andliga kulturen med

trummor, offerplatser och seitar. De över 650 föremålen var valda ur Nordiska museets samlingar, med avsikten att exponera det yppersta, en kanon från en historisk, högstående kultur. Men utställningen hade inga tidsangivelser samtidigt som texterna skrevs i presens. Därmed anslöt sig Manker sig till den norm som gällde för museiutställningar om urfolk vid den här tiden. Med antropologen Johannes Fabians ord placerades folken i fråga på detta vis i ett *ethnographic present*, ett tidlöst ingenmansland utan såväl historia som framtid – till skillnad mot den samtida majoritetskulturen.²³ Utställningen blev kvar till 1979.

Förflyttningar och förskjutningar

Med dagens syn på urfolksrättigheter och museietik har förvärven av urfolkens tillhörigheter och deras förvandling till objekt i majoritetsmuseernas magasin ifrågasatts. Har föremålen införskaffats på ett etiskt försvarbart sätt och utan tvång? Hur förvaras och hanteras de i relation till kulturella föreställningar i ursprungsmiljön? Borde de återföras, och i så fall till vem och på vilka villkor? Det finns alltför många exempel på hur särskilt de etnografiska museernas ”hemförande” av föremål från koloniserade länder i praktiken har handlat om stöld och olaga övertalning. Men som etnologen Lotten Gustafsson Reinius har poängterat kan det etnografiska samlings-skapandet förstås som en kolonial praktik på flera sätt:

Utövarna av denna gestaltungsform iscensätter sig själva som subjekt och första uttolkare, medan föremålets tidigare ägare och producenter reduceras till objekt för handlingar eller till generaliserbara representanter för en folkgrupp.²⁴

Majoritetsmuseernas samlingar från urfolken kan ses som fortsatt kulturell exploatering även om föremålen har räddats undan destruktions eller om förvärven har gått till på ett försvarbart sätt. ”Dekolonisering” eller ”avkolonisering” av museerna har därför blivit ett

²³ J. Fabian. *Time and the other. How anthropology makes its object*. (Columbia University Press, 2002), s. 31, 37 ff., 80 ff., *passim*.

²⁴ L. Gustafsson Reinius. Innanför branddörren. Etnografiska samlingar som medier och materialitet. I S. Jülich, P. Lundell & P. Snickars (red.). *Mediernas kulturhistoria*. (Statens ljud- och bildarkiv, 2008.) Om samma slags koloniala praktik, jämför även Snickars. Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor. *Den här antologin*; L. Nilsson Stutz. Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering. Dagens situation i Sverige i ett internationellt perspektiv. *Den här antologin*.

viktigt tema i den internationella urfolks- och museidebatten från slutet av 1900-talet och framåt. I denna process har museiföremålen, trots sina begränsningar vad gäller urval och representation, blivit symboler för urfolkens strävan att få större makt över sitt kulturarv och ökad tillgång till sin egen historia. En metod är ”repatriering”, det materiella återförandet av enstaka objekt eller hela samlingar till institutioner i ursprungsområdet. Men minst lika viktig är den immateriella dimensionen av samlingarna, att blåsa nytt liv i deras ursprungliga kulturella betydelse, oavsett var de befinner sig. Mot den västerländska kunskapstraditionen med dess koppling till kolonialismen har ställts begrepp som *indigenous knowledge*, urfolksmetodologi eller traditionell kunskap, för att beteckna kunskapssystem och praktiker som under lång tid har utvecklats av samhällen i nära samspel med sin omgivande naturmiljö.²⁵

Dagens situation förväntades på 1960-, 70- och 80-talen, då den växande samiska politiska aktivismen mer organiserat började ställa krav på inflytande över både etnologisk samtidsdokumentation och befintliga museisamlingar. Den samiskrelaterade forskningen rörde sig norrut, där nya universitet och högskolor utökade antalet aktörer i ”fjällens sociomateriella nätverk”. Ett växande etnopolitiskt samarbete över de nationella gränserna öppnade för ett nytt centrum, Sápmi, som steg för steg växte till en nod i ett globalt nätverk av urfolk. Inför öppnandet av Åttio Svenskt Fjäll- och Samemuseum i Jokkmokk, 1989, beslöt Etnografiska museet i Stockholm att överföra sina samiska samlingar dit.²⁶ Det var en både faktisk och symbolisk handling, som fick de berörda föremålen att gestalta samisk identitet och historia på ett nytt sätt. I stället för att vara beståndsdelar av ett etnografiskt, tidigare naturhistoriskt, museum i huvudstaden blev de språkrör i ett nationellt museum för samisk kultur, beläget i det historiska samiska kärnområdet.

Ett slags (o)ordning kan på det viset anses ha blivit korrigerad, nämligen föremålets fysiska belägenhet. Återförandet blev en ny hållpunkt i tingens biografi och startpunkten för en ny process. Ett exempel är ”seiten från Sieberbuollda”, som i dag visas i en monter

²⁵ A. Lonetree. *Decolonizing museums. Representing native America in national and tribal museums.* (University of North Carolina Press, 2012); L. Peers & A. K. Brown. *Museums and source communities. A Routledge reader.* (Routledge, 2003); M. G. Simpson. *Making representations. Museums in the post-colonial era.* (Routledge, 2001); L. T. Smith. *Decolonizing methodologies. Research and indigenous peoples.* (Zed Books, 1999.)

²⁶ Först som deposition, från år 2023 med äganderätt.

på Åjtte efter en lång vistelse i Stockholm. Den bortfördes ursprungligen från Sirges/Sirkas sameby i Jokkmokk av två unga adelsmän, Eric von Rosen och Henrik Horn af Åminne, under en äventyrlig fjälltur år 1900. Efter långdragna förhandlingar med de samiska vägvisarna hjälpte dessa slutligen till med att bära i väg denna seite och ytterligare tre. Några år senare, 1905, skänkte von Rosen seiten till Etnografiska museet. År 1947 lånade Ernst Manker den till sin utställning *Lapparna* på Nordiska museet, där den blev kvar även i den efterföljande utställningen *Samer*, som representant för äldre samisk religion och föreställningen om heliga platser och föremål. Först efter upprepade påtryckningar överfördes seiten 2002 till Åjtte, som en sista del av depositionen från Etnografiska museet. Där blev den åter inordnad i en utställning om samisk historisk religion, men den här gången tillsammans med sin biografi och en detaljerad beskrivning av hur stölden från fjället hade gått till. Källan var en då nyligen funnen dagbok, förd av Henrik Horn av Åminne. Vid sidan av att visas som ett andligt föremål berättade alltså seiten nu även om kringförandet av samisk materiell och immateriell kultur, som en viktig dimension av samisk historia. Men det är också en svensk historia. Seitens biografi visar på den dubbla agensen och den komplexa sammanflätningen mellan utforskare och utforskade, både då och nu. Även om föremålen återförs till sina ursprungsmiljöer och infogas i sina gamla tolkningssammanhang kvarstår ärran efter att ha ingått i andras berättelser, med en delvis främmande namngivning och påförda inventarienummer. Dessa ärr påminner om hur andra har tagit sig rätten att skriva samernas historia – men också hur samerna har inkluderats i den svenska och nordiska historia som museerna har till uppgift att förvalta.

Rätt hanterat kan alltså samma föremål som en gång representerade ett kolonialt intrång förvandlas till ett verktyg för försoning och upprättelse. Ett återförande öppnar för en fortsättning på objektets biografi, där det kan inordnas i nya berättelser och bli bärare av fler värden än tidigare. I den processen ingår också en omtolkning av begreppet ”hem”. Ett föremåls förflyttning till ett museum kallades i koloniala termer för ett ”hemförande”, från den oordnade verkligheten till samlarens ordnade ”hem”. I dag ställs krav på att samma objekt ska avkolonialiseras genom att återföras ”hem” till sin ursprungliga miljö. Detta ”hem” är förstås inte identiskt med det som föremålet en gång togs ifrån, därav de stundtals uppkomna svårigheterna att avgöra vilka som i dag kan tänkas vara de rättmätiga mot-

tagarna. Den ursprungliga platsen och miljön är inte densamma som förr, men inte heller det återförda föremålet. Med förflyttningen till museet fick det en delvis ny identitet och inordnades i det systematiska sammanhang som museernas kataloger representerar. Man kan säga att det inte bara fick ett nytt ”hem”, det adopterades också av en ny släkt, fick nya syskon och till och med nya föräldrar, genom att särskilt vid de etnografiska museerna räknas som tillhörande exempelvis *Lamans samling* eller *Walfridssons samling*.

En återförandeprocess kräver ny forskning och nya praktiker för att bli meningsfull, ur både materiella och immateriella aspekter. I Norge mynnade projektet *Bååstede* (”tillbaka”) 2019 ut i ett avtal där Norsk Folkemuseum och Kulturhistorisk museum i Oslo förband sig att returnera omkring 1 600 föremål till Sápmi, knappt hälften av deras samiska samlingar, till sex samiska museer som förvaltas av det norska Sámediggi/Sametinget. Beslutet krävde många förhandlingar och ny dokumentation för att garantera att varje objekt hamnade på rätt plats, där det skulle kunna göra mest nytta. Även praktiska och ekonomiska problem måste lösas, från sanering av gamla insektsgifter till finansiering av nya förvaringsmöjligheter på de mottagande museerna.²⁷ Ungefär samtidigt beslutade Finlands Nationalmuseum i Helsingfors 2017 att överföra hela sin samiska föremålsamling, omkring 2 000 objekt, till det samiska museet Siida i Enare, som också utgör ett regionalt natur- och kulturcentrum. Den efterföljande nya basutställningen har tillsammans med museets äldre historia analyserats i en avhandling av sociologen Áile Aikio. I den utgör frågan om ”samifieringen”, *samification*, av museet en central problematik. Samifiering – eller ”indigenisering”, *indigenization* – syftar på forskning och praktiker som tar hänsyn till och utvecklar urfolkens behov och begreppsvärldar, och där urfolken själva får föra sin talan.²⁸ Kulturhistorikern och arkeologen Eeva-Kristiina Nylander för i sin tur resonemanget ett steg vidare när hon i sin avhandling argumenterar för begreppet ”rematriering”, som en immateriell motsvarighet till en materiell ”repatriering”. Uttrycket härstammar från feministiskt inriktad urfolksforskning och syftar på den delen av

²⁷ K. E. Gaup, I. Jensen & L. Pareli (red.). *Bååstede. The return of Sámi cultural heritage*. (Museumsforlaget, 2021.) Om aktuell återförandeproblematik, jämför även Snickare. Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor. *Den här antologin*.

²⁸ Á. Aikio. *Saamelainen museo? Tutkimus saamelaisen kulttuuriperimön ontologisesta politiikasta. / Sámi museum? A research on the ontological politics of Sámi cultural heritage*. Doktorsavhandling. (University of Lapland, 2023.)

återförandet som tar vid när föremålet är fysiskt tillbaka i sin ursprungliga miljö och ska kulturellt återintegreras, gärna med koppling till slöjd (*duodji*) och annan traditionell kunskap.²⁹

I en tredje ny avhandling utvecklas detta ytterligare, när socialantropologen och museologen Eva Dagny Johansen konkret har följt och beskrivit effekterna av återförandet till Alta Museum, som en del av *Bååstedeprojektet*. Föremålen har tillfogats ny kunskap, människorna har fått utökad kännedom om sitt kulturarv, och genom avhandlingen har museet fått en ny grund för såväl fortsatt forskning som fördjupad samverkan med det samiska lokalsamhället. Ett återkommande tema i dessa och andra berättelser om återföranden är betydelsen för den samiska identiteten i ett historiskt perspektiv. Det överensstämmer med Ernst Mankers ovan nämnda ambition: att rädda och samla inte bara för forskarvärlden utan även för samernas tillgång till sitt förflutna.³⁰

I Sverige har Nordiska museet med sina stora samiska samlingar ett motsvarande ansvar som grannländernas nationella museer. Sedan 2022 har frågan om ett återförande till Sápmi utretts i dialog med samiska organisationer och museiinstitutioner. Något konkret förslag finns inte, med hänvisning till frågans komplexitet, bland annat samlingarnas omfattning, finansiella frågor samt olika intressen i det samiska samhället. Dialogen är dock tänkt att fortsätta.³¹ Mot bakgrund av FN:s urfolksdeklaration har Riksantikvarieämbetet parallellt utrett juridiska, ekonomiska och praktiska möjligheter att återföra samiska ceremoniella föremål och mänskliga kvarlevor från statliga

²⁹ E.-K. Nylander. *From repatriation to rematriation. Dismantling the attitudes and potentials behind the repatriation of Sámi heritage*. Doktorsavhandling. (University of Oulu, 2023.) <https://urn.fi/URN:ISBN:9789526235707>. Jämför E. K. Nylander. Ládjogahpir rematriated. Decolonization of the Sámi women's hat of pride. I S. Valkonen, Á. Aikio, S. Alakorva & S.-M. Magga (red.). *The Sámi world*. (Routledge, 2022.)

³⁰ E. D. Johansen. *Samisk kulturarv tilbakeføres. Innvirkninger på lokalmuseum og samfunn i Altafjorden, Sápmi*. Doktorsavhandling. (Universitetet i Oslo, 2024.)

³¹ Nordiska museet. Utredning om Nordiska museets samiska samling. (2024.) <https://www.nordiskamuseet.se/om-museet/aktuellt/utredning-om-nordiska-museets-samiska-samling/> (hämtad 15 oktober 2024).

museimyndigheter.³² Genom åren har en rad återbegravningar genomförts.³³

Även med urfolkens samlingar kvar i majoritetsmuseerna finns det olika sätt att åstadkomma den eftersträfvade reapproprieringen och laborera med befintliga museiföremåls och samlingars kulturella identitet och meningsinnehåll. Begreppet ”kontaktzon”, *contact zone*, har ofta använts för att beskriva gränssnittet mellan majoritetsmuseer och urfolk, platser där kulturer möts, krockar och brottas med varandra, ofta i situationer som präglas av ojämlika maktrelationer.³⁴ En uppgift kan vara att tillsammans gå i närkamp med de tankemodeller som en gång styrde insamlingen. En annan att följa förvärvsprocessen baklänges för att åter framkalla de kunskaps- och meningssystem som föremålen ursprungligen härrör från. Andra packar upp och packar om samlingarna, kompletterar benämningar och organiserar materialet i nya kategorier.³⁵ I dag finns också möjligheten att involvera ny teknik, som projektet *Såvvet – Att hela kulturarv genom digitalisering* vid Silvermuseet i Arjeplog. Där utvecklas informationen i den befintliga samlingsdatabasen, bland annat genom 3D-fotografering, för att ge i första hand berörda samer möjlighet att knyta an till föremålen som en väg till den egna, ofta undanträngda historien. På så vis kan materiellt ömtåliga objekt stanna i museet och ändå vara tillgängliga oavsett var någon befinner sig. Den som vill kan också själv bidra till föremålets biografier med lokal kunskap och andra kulturellt meningsbärande data.³⁶

Arkiv och bibliotek innefattas också i minnesinstitutionernas ansvar för att redovisa och göra sina samlingar från urfolk tillgängliga,

³² Riksantikvarieämbetet. *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 1.* (Riksantikvarieämbetet, 2023.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Araa%3Adiva-8421>; Riksantikvarieämbetet. *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 2.* (Riksantikvarieämbetet, 2024.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Araa%3Adiva-8478>.

³³ Se Nilsson Stutz. Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering. Dagens situation i Sverige i ett internationellt perspektiv. *Den här antologin*; C.G. Ojala. Att samla de döda. Insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal. *Den här antologin*.

³⁴ J. Clifford. Museums as contact zones. I D. Boswell & J. Evans (red.). *Representing the nation. A reader. Histories, heritage and museums.* (Routledge, 1997.)

³⁵ Till exempel R. Harrison, S. Byrne & A. Clarke (red.). *Reassembling the collection. Ethnographic museums and indigenous agency.* (School for Advanced Research Press, 2013.)

³⁶ Museichefen Malin Brännström, personlig kommunikation våren 2024; Silvermuseet. *Såvvet. Att hela kulturarv genom digitalisering.*

www.silvermuseet.se/projekt/forskningsprojekt/savvet (hämtad 15 oktober 2024).

att göra upp med sitt koloniala och rasistiska arv och att respektera urfolkens begreppsvärld. Ett aktuellt exempel är forskningsprojektet *Samisk audiovisuell samling* med antologin och kollektionen *Sápmi på film och tv*, som innefattar samlingar av rörlig bild med samiskt innehåll på Kungliga biblioteket, Svenska Filminstitutet och Sveriges Television. Projektet har inbegripit en omfattande inventering som har resulterat i en kollektion av omkring 450 filmer och 8 600 tv-program samt en antologi med kritiskt vetenskapliga analyser av vissa teman och material. Flera etiska aspekter har utvecklats, dels för att filmerna innehåller både fördomsfulla och stereotypiserande inslag, dels för att projektet utgår från att Sverige har erkänt samer som urfolk i enlighet med internationell rätt. Alla objekt har därför försetts med nya metadata (innehållsbeskrivningar) som baseras på samisk kunskap och använder samiska benämningar och ortnamn.³⁷

Museernas och arkivens samlingar är ett flerdimensionellt källmaterial, med en till synes outtömlig potential för ny forskning och nya tolkningar. Den koloniala blicken och dess urval har inte hindrat ett återbruk från andra positioner, som när journalisten Elin Anna Labba i sin bok om 1900-talets tvångsförflyttningar, *Herrarna satte oss hit*, vänder på perspektiven.³⁸ Genom egna kommentarer har hon tillfört Mankers och andras fotografier ytterligare en dimension i identifieringen av människor, platser och relationer, nu ur de tvångsförflyttades perspektiv. Det är ett exempel på det som Veli-Pekka Lehtola kallar *our histories in the photographs of the others*, med syfte på foton tagna av forskare, turister och andra besökare i Sápmi. De kan användas som empiriska vittnesbörd om materiella förhållanden eller för att blottlägga stereotypa föreställningar, men för samerna finns ytterligare en, införstådd, dimension: en lokal och släktrelaterad bild från det förflutna. Kanske kan det bli ett kärt återseende – eller en påminnelse om ett övergrepp.³⁹

”Kulturarv” tolkades tidigare som något som var värt att bevara i positiv mening. Men även vittnesbörd om förtryck och diskriminering har i dag tagit plats som en del av det samiska kulturarvet, i linje

³⁷ R. Nilsson. Etiska frågor inom forskningsprojektet Samisk audiovisuell samling. I R. Nilsson, M. Rohdin & U. Mörkenstam (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024); K. Kuoljok. En samisk blick på metadata. I R. Nilsson, M. Rohdin & U. Mörkenstam (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024); Svensk Mediedatabas. *Sápmi på film och tv*. (2024.) <https://smdb.kb.se/catalog/id/004184279> (hämtad 15 oktober 2024); Filmarkivet. *Sápmi på film*. (u.å.). www.filmarkivet.se/teman/sapmi-pa-film (hämtad 15 oktober 2024).

³⁸ E. A. Labba. *Herrarna satte oss hit. Om tvångsförflyttningarna i Sverige*. (Norstedts, 2020.)

³⁹ Lehtola. *Our histories in the photographs of the others*.

med de senaste decenniernas debatt och forskning om ”svåra kulturarv”, *difficult heritage*. Många söker sig därför till problematiska, men tidigare åsidosatta, frågor i samisk historia som tvångsförflyttningarna, rasbiologin, nomadskolan eller språket. Ett annat samiskt ”svårt” kulturarv är uppgrävda mänskliga kvarlevor, som resultat av arkeologisk forskning eller regelrätt gravplundring. I dag utvecklas nya rituella former för att läka dessa sår, som respektfulla återbegravningar i samisk miljö när kvarlevorna lämnar rollen som forskningsmaterial och återgår till att bli förfäder.

Ytterligare ett samiskt ”svårt” kulturarv utgår från verksamheten vid Statens institut för rasbiologi, som spred sina ”forskningsresultat” både i publikationer med vetenskapliga anspråk och i populära böcker och utställningar för allmänheten. Många samer har berättat om sina möten med de skallmätande rasbiologerna och förödmjukelserna har även gestaltats och bearbetats i konstnärlig form av bland andra poeten och konstnären Rose-Marie Huuva, konstnären Katarina Pirak Sikku och filmskaparen Amanda Kernell.⁴⁰ Porträttfotografier var ett centralt forskningsmaterial för rasbiologerna, och de togs med storformatskamera med stor detaljrikedom. På de allra flesta bilderna bär människorna sina egna kläder. Detta har samiska dräktforskare kunnat använda för ny kunskap och inspiration vad gäller teknik, material och mönster i en rikare variation än vad museernas samlingar kan erbjuda. Andra har kunnat finna porträtt av äldre anhöriga och bekanta.

Naturligtvis har användningen av de rasbiologiska fotografierna diskuterats och ifrågasatts ur etisk synpunkt. Bilderna vittnar om hur samerna som forskningsobjekt har blivit beskrivna och förnedrade, och att överhuvudtaget använda och visa dem igen kan ses som att än en gång upprepa förtrycket. Men genom att tillskrivas en annan mening kan kanske vapnet vridas ur förövarens händer – som att i konstnärlig form gestalta och bearbeta skammen eller att avlocka porträtten ny kunskap. Det är en form av återtagande som rasbiologen Herman Lundborg knappast kunde ha föreställt sig. Genom sådana avkoloniserande metoder visas det återigen att arkivens och museernas samlingar är kraftfulla resurser, och möjliga att förändra beroende på vilka perspektiv som läggs på dem.

⁴⁰ R.-M. Huuva, I. Tapio, T. Marainen & S. I. Marainen. *Viidát. Divvttat Sámis / Vidd. Dikter från Sápmi*. (Podium, 2006); A. Kernell. *Sameblod*. [Film]. (Nordisk Film Production Sverige AB, 2017); K. Pirak Sikku. *Nammaláhpán / Namnlös*. [Konstverk]. (Bildmuseet i Umeå, 2014.)

Referenser

Litteratur

- Aikio, Á. *Saamelainen museo? Tutkimus saamelaisen kulttuuriperinnön ontologisesta politiikasta. / Sámi museum? A research on the ontological politics of Sámi cultural heritage*. Doktorsavhandling. (University of Lapland, 2023.)
- Andreassen, R. & Folke Henningsen, A. *Menneskeudstilling. Fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli*. (Tiderne Skifter, 2011.)
- Arcadius, K. *Museum på svenska. Länsmuseumerna och kulturhistorien*. (Nordiska museet, 1997.)
- Baglo, C. *På ville veger? Levende utstillinger av samer i Europa og Amerika*. Doktorsavhandling. (Universitetet i Tromsø, 2011.) <https://hdl.handle.net/10037/3686>.
- Clifford, J. Museums as contact zones. I Boswell, D. & Evans, J. (red.). *Representing the nation. A reader. Histories, heritage and museums*. (Routledge, 1997), s. 435–437.
- Clifford, J. Traveling cultures. I Clifford, J. (red.). *Routes. Travel and translation in the late twentieth century*. (Harvard University Press, 1997), s. 17–46.
- Düben, G. v. *Om Lappland och lapparne, företrädesvis de svenske. Ethnografiska studier*. (Norstedts, 1873.)
- Elgström, O. *Hyperboreer. Resoliv och forskningar bland Jukkasjärvi-lapparna 1919–1920*. (Bonniers, 1922.)
- Elgström, O. *Fjällfotografen Borg-Meschs äventyr bland Lapplands fjäll*. (Bonniers, 1929.)
- Fabian, J. *Time and the other. How anthropology makes its object*. (Columbia University Press, 2002.)
- Gaup, K. E., Jensen, I. & Pareli, L. (red.). *Bååstede. The return of Sámi cultural heritage*. (Museumsforlaget, 2021.)
- Gidley, M. *Edward S. Curtis and the North American Indian project in the field*. (University of Nebraska Press, 2003.)

- Gustafsson Reinius, L. Innanför branddörren. Etnografiska samlingar som medier och materialitet. I Jülich, S., Lundell, P. & Snickars, P. (red.). *Mediernas kulturhistoria*. (Statens ljud- och bildarkiv, 2008), s. 73–95.
- Harrison, R., Byrne, S. & Clarke, A. (red.). *Reassembling the collection. Ethnographic museums and indigenous agency*. (School for Advanced Research Press, 2013.)
- Hillström, M. Ansvar för kulturarvet. Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919. Doktorsavhandling. (Linköpings universitet, 2006.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aliu%3Adiva-7316>.
- Huuva, R.-M., Tapio, I., Marainen, T. & Marainen, S. I. *Viidát. Divttat Sámis / Vidd. Dikter från Sápmi*. (Podium, 2006.)
- Huuva, K. ”All vår kunskap och skicklighet om vårt liv gjordes till ingenting.” Gabnásamernas rättfärdiga vrede gentemot myndigheterna under åren 1930–1931. *Den här antologin*.
- Johansen, E. D. *Samisk kulturarv tilbakeføres. Innvirkninger på lokal-museum og samfunn i Altafjorden, Sápmi*. Doktorsavhandling. (Universitetet i Oslo, 2024.)
- Kuoljok, K. Att skildra en kultur. I Mårald, E. & Nordlund, C. (red.). *Kamerajägaren. Stig Wessléns skildringar av naturen och det samiska*. (Kungl. Skytteanska Samfundet, 2010), s. 189–202.
- Kuoljok, K. En samisk blick på metadata. I Nilsson, R., Rohdin, M. & Mörkenstam, U. (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024), s. 40–52.
- Labba, E. A. *Herrarna satte oss hit. Om tvångsförflyttningarna i Sverige*. (Norstedts, 2020.)
- Lantto, P. ”För att med sin fackla få sprida ljus, där mörker varit rådande.” Samefolkets Egen Tidning – Torkel Tomassons livsskapelse och samernas språkrör. *Oknytt* 1–2 (2002): s. 8–26.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-39316>.

- Lantto, P. Nationell symbol, etnisk markör eller utdöende näring? Bilden av renskötseln och dess betydelse inom samerörelsen i Sverige 1900–1960. I Lantto, P. & Sköld, P. (red.). *Befolkning och bosättning i norr. Etnicitet, identitet och gränser i historiens sken*. (Umeå universitet, 2004), s. 279–297.
- Lehtola, V.-P. Our histories in the photographs of the others. Sámi approaches to visual materials in archives. *Journal of Aesthetics & Culture* 10:4 (2018), s. 1–13.
DOI.org/10.1080/20004214.2018.1510647.
- Lehtola, V.-P. Evasive strategies of defiance – everyday resistance histories among the Sámi. I Hylland Eriksen, T., Valkonen, S. & Valkonen, J. (red.). *Knowing from the Indigenous North. Sámi approaches to history, politics and belonging*. (Routledge, 2019), s. 29–46.
- Lehtola, V.-P. Johan Nuorgam: Sámi Squanto and cultural broker. *Nordisk Museologi* 27:3 (2019): s. 77–95.
DOI.org/10.5617/nm.7728.
- Lindholm, V. & Stenberg, K. *Dat läh mijen situd! / Det är vår vilja. En vädjan till den svenska nationen från samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)
- Lonetree, A. *Decolonizing museums. Representing native America in national and tribal museums*. (University of North Carolina Press, 2012.)
- Lundmark, L. ”Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm” – Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv. (Norrlands universitetsförlag, 2002.)
- Manker, E. *Bönder och nomader. Strövtåg i gömda landsändar*. (J.A. Lindblads förlag, 1931.)
- Manker, E. *Rajden går. Skogslapparna i Vittangi skildrade i ord och bild*. (Lars Hökerbergs bokförlag, 1934.)
- Manker, E. *Under samma himmel. Strövtåg och studier bland samer söderut*. (Lars Hökerbergs bokförlag, 1939.)
- Manker, E. Torkel Tomasson som etnograf. *Samefolkets egen tidning* 2 (1941), s. 14–15.
- Manker, E. *Över vidderna. Skisser och studier från landet i norr*. (LT:s förlag, 1952.)

- Manker, E. *Åter mot norr. Minnesbilder och studier*. (LT:s förlag, 1970.)
- Mebius, H. *Vaajese: Torkel Tomasson traditionsbärare och forskare*. (Jengel & Gaaltije, 2008.)
- Medelius, H., Nyström, B. & Stavenow-Hidemark, E. (red.). *Nordiska museet under 125 år*. (Nordiska museet, 1998.)
- Nilsson, R. Etiska frågor inom forskningsprojektet Samisk audio-visuell samling. I Nilsson, R., Rohdin, M. & Mörkenstam, U. (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024), s. 23–39.
- Nilsson, R., Rohdin, M. & Mörkenstam, U. (red.). *Sápmi på film och TV*. (Umeå universitet, 2024.)
- Nilsson Stutz, L. Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering. Dagens situation i Sverige i ett internationellt perspektiv. *Den här antologin*.
- Nylander, E.-K. Ládjogahpir rematriated. Decolonization of the Sámi women's hat of pride. I Valkonen, S., Aikio, Á., Alakorva, S. & Magga, S.-M. (red.). *The Sámi world*. (Routledge, 2022), s. 446–464.
- Nylander, E.-K. *From repatriation to rematriation. Dismantling the attitudes and potentials behind the repatriation of Sámi heritage*. Doktorsavhandling. (University of Oulu, 2023.)
<https://urn.fi/URN:ISBN:9789526235707>.
- Ojala, C.-G. Att samla de döda. Insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal. *Den här antologin*.
- Peers, L. & Brown, A. K. *Museums and source communities. A Routledge reader*. (Routledge, 2003.)
- Pinney, C. *Photography and anthropology*. (Reaktion Books, 2011.)
- Riksantikvarieämbetet. *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 1*. (Riksantikvarieämbetet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Araa%3Adiva-8421>.

- Riksantikvarieämbetet. *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 2.* (Riksantikvarieämbetet, 2024.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Araa%3Adiva-8478>.
- Rydving, H. Religionskonfrontation och motstånd i den svenska delen av Sápmi under 1600- och 1700-talen. *Den här antologin*.
- Silvén, E. *Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet.* (Nordic Academic Press, 2021.)
- Simpson, M. G. *Making representations. Museums in the post-colonial era.* (Routledge, 2001.)
- Smith, L. T. *Decolonizing methodologies. Research and indigenous peoples.* (Zed Books, 1999.)
- Snickare, M. Om stöld, förstörelse och samlande av samiska trummor. *Den här antologin*.
- Svanberg, F. *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950.* (Historiska museet, 2015.)
- Utsi, P. & Utsi, I. *Giela gielain. Divttat / Dikter.* (Porjus, 1980.)
- Wallmark, L. Om Nordiska Museets nyordnade lapska avdelning. *Samefolkets egen tidning* 3 (1947), s. 20–21.
- Össbo, Å., Marklund, B. Nilsson, L. M. & Stoor, K. (red.). *Skogs-samisk vilja. En jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijen situd", Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid.* (Umeå universitet, 2020.)

Internet och media

- Filmarkivet. *Sápmi på film.* (u.å.).
www.filmarkivet.se/teman/sapmi-pa-film (hämtad 15 oktober 2024).
- Kernell, A. *Sameblod.* [Film]. (Nordisk Film Production Sverige AB, 2017.)

Nordiska museet. *Utredning om Nordiska museets samiska samling*. (2024.) <https://www.nordiskamuseet.se/om-museet/aktuellt/utredning-om-nordiska-museets-samiska-samling/> (hämtad 15 oktober 2024).

Pirak Sikku, K. *Nammaláhpán / Namnlös*. [Konstverk]. (Bildmuseet i Umeå, 2014.)

SilverbMuseet. *Sávvet. Att hela kulturarv genom digitalisering*. www.silverbMuseet.se/projekt/forskningsprojekt/savvet (hämtad 15 oktober 2024).

Svensk Mediedatabas. *Sápmi på film och tv*. (2024.) <https://smdb.kb.se/catalog/id/004184279> (hämtad 15 oktober 2024).

Rasbiologiska materialets ursprung i Sápmi – en konstnärlig resa i skullmätarnas spår

Katarina Pirak Sikku

Inledning

Hösten¹ 1986 fanns ett meddelande på anslagstavlan i Humanisthuset på Umeå universitet. Det stod att forskaren Lars Beckman sökte samiska personer som ville lämna blod.² Jag hade precis börjat läsa A-kursen i etnologi på universitet. Jag gick och lämnade blod. När jag hade gjort det fick jag berätta om mina föräldrar och deras föräldrar.

På kvällen satt jag i soffan hos min syster och hennes man; vi såg på Nordnytt. I ett inslag intervjuades Per Mikael Utsi, som var på styrelsemöte på Svenska Samernas riksförbund, om blodundersökningen. Han sa något i stil med, ”det liknar rasbiologi.” Dagen därpå diskuterades nyheten på riksförbundets kontor på Brogatan i Umeå. Det var första gången jag fick höra om institutet. Inför det första Sametingsvalet pågick en lågmäld diskussion om varför många äldre samer var skeptiska till att anmäla sig till den samiska röstlängden. Jag kommer ihåg att när jag var i Kiruna och frågan diskuterades sa en person att hon aldrig skulle stå på en lista som kunde röja henne.

¹ Tack till den anonyme/-a granskaren för värdefulla kommentarer på texten, tack till redaktörerna för noggrann läsning och viktiga kommentarer. Jag vill tacka de som har kommit med synpunkter på den här texten. Ett extra tack till arkivarierna på Uppsala universitetsbibliotek för all hjälp.

² Lars Beckman, 1928–2005. Genetiker med intresse för ärftliga sjukdomar i Norrland samt inslag av finnar och samer i den norrländska befolkningen.

Hon hänvisade till en undersökning som gjorts i hennes hemby när hon var barn och hon nämnde rasbiologi. Det rasbiologiska institutet nämndes då och då, i tidningar och i samepolitiska sammanhang. Dokumentären *De icke önskvärda*³ gjorde institutet synligare.

Till min examen från Konsthögskolan i Umeå 2004 fyllde jag ett litet rum med min historia. Jag hade ritat kartor på väggar och golv, presenterade fragment av den research jag hade gjort under åren på skolan. Fragmenten var i form av skisser och foton och en del var färdiga verk. Jag bjöd in åtta samiska kvinnor boende i Umeå och vi diskuterade vad som var min privata smärta och vilken smärta som jag delade med andra.

Ett verk som fick en del uppmärksamhet var *Nammalápahiid listu – De namnlösas lista*.⁴ Det är ett verk där jag har använt mig av en sida i boken *The Race Biology of the Swedish Lapps*.⁵ Min nyfikenhet väcktes när jag läste i boken och jag ville veta mer om dem som undersöktes. Sedan 2004 har jag försökt hitta deras röster. Jag har även besökt det rasbiologiska institutets arkiv. År 2017 beviljades jag konstnärliga forskningsmedel från Vetenskapsrådet för projektet *Att ge mig mitt eget perspektiv – rasbiologernas spår i det samiska folkhemmet* och kunde då fördjupa mig i arbetet. Jag har fokuserat på den samiska rösten i arkivet. Det är inte lätt att hitta den rösten eftersom få samer har skrivit till institutet. Om den samiska närvaron nästan är osynlig i de skriftliga dokumenten så är den desto mer närvarande i det fotografiska materialet.

I det här kapitlet ska jag svara så gott det går på en av de vanligaste frågorna jag får när jag föreläser. Det är inte den frågan som ställs publikt. Ofta får jag ett telefonsamtal, mejl, eller så väntar frågeställaren längst bak i salen tills jag går ut. Frågan är: Vart åkte rasbiologerna och vilka var de?

Arkivet efter Statens institut för rasbiologi förvaras i Uppsalas universitetsbibliotek. Byggnaden ligger på krönet av Carolinabacken och närmaste granne är Uppsala slott. Huset är målat i en gulbeige färg och kan nog uppfattas som en kameleontfärg. Huset skiftar efter dygnets timmar och kan upplevas orangerött tidiga morgontimmar. Porten är en trädörr med ett mässingshandtag som har nöts av händer under årens lopp.

³ Agneta Bernhårdzon/SVT, Dokument inifrån – De icke önskvärda, SVT, 2002.

⁴ Titlarna på mina verk är ofta ett samarbete med min man Nils-Henrik Sikku. Vi resonerar vad jag vill med mitt verk och han översätter min intention till en titel oftast på samiska.

⁵ S. Wahlund *The race biology of the Swedish Lapps*, part II.

Arkivet består av dokument, ekonomiska handlingar som löneutbetalningar och reseräkningar, korrespondens till och från institutet, verksamhetsplaner, listor över inventarier och böcker, korrespondens till och från styrelsen och fotografier. Den fotografiska delen består av 108 fotoalbum.⁶ Av dessa finns det totalt 42 album med porträtt av samer. I fem av dessa album finns det fotografier av nakna personer. Det kan även finnas nakenfotografier i de andra albumen. De flesta personerna är inte namngivna. Ibland kan det finnas en blyertsanteckning med namn på personen längst ned på arket om personen har identifierats. Det fotografiska materialet är välbesökt. Det är möjligt att ta del av materialet, men det behöver beställas fram i förväg.

I början när jag besökte arkivet i Uppsala sökte jag samiska efternamn i diariet och det var nästan fruktlöst. Få samer skrev till institutet. När jag sedan fick medel från Vetenskapsrådet gick jag över till en strategi där jag sökte igenom samtliga akter, ark för ark. Jag sökte efter brev som innehöll något skrivet om samer och Sápmi. De skriftliga dokumenten är omfattande och innehåller allt från filmbeställningar till styrelseprotokoll.

Jag har under arbetets gång försökt behålla mitt fokus på de som undersöktes och då med min blick som subjekt. Jag är konstnär och har försökt att hitta sätt att visualisera arkivmaterialet. Allt går inte att visualisera och därför har en del av arbetet inriktats på rena arkivstudier. Hur läser jag ett arkiv som saknar skriftligt källmaterial från dem som undersöktes? Hur närmar jag mig det här materialet utan att upprepa övergreppet? Jag försöker vara lojal med de undersökta och en strategi är att inte projicera mina känslor på materialet. Jag vet hur rasbiologi och rashygien användes av nazisterna under andra världskriget och det väcker olustkänslor, men vad de som undersöktes kände kan jag inte veta.

Jag har i den här artikeln valt att fokusera på resorna som institutet gjorde till Sápmi. Det finns inte någon redogörelse för hur resorna gick till och vart rasbiologerna reste. Mitt syfte är att så nära och detaljerat som möjligt följa dessa resor, vilka som utförde dem, samt visa på några av konsekvenserna för samerna som de mötte. Jag har fokuserat på de resor institutet gjorde mellan åren 1922 och 1935. År 1935 efterträddes chefen Herman Lundborg av Gunnar Dahlberg,

⁶ <http://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:13040/ATTACHMENT-0009.pdf>.

och i och med det ändrades institutets inriktning. Jag har studerat reseräkningarna från de resor som gick till Sápmi, och som finns i huvudböckerna G1:1–G1:6. Jag kommer också att redogöra för två resor som inte har dokumenterats i form av en reseräkning men som ändå har genomförts. Flera sådana resor finns troligen i materialet.

Resenärerna

Under 1922–1935 gjordes ett åttiotial resor till Sápmi. Den som reste mest under de åren var institutets chef Lundborg. Den kvinnliga reseassistenten Anna Myrsell reste också mycket till Sápmi, men inte alls i samma omfattning som sin chef. Lundborg hade redan börjat resa till Sápmi 1913⁷ och de resorna har jag inte tagit med. De personer som reste till Sápmi var antropologen Wilhelm Krauss, biträdande rasbiologen Erik Daniel (E.D) Schött, den kvinnliga reseassistenten och fotografen Gunhild Sandgren, statistikern Sten Wahlund, extra assistenten Maria Isaksson, biträdande rasbiologen Torsten Sjögren, tillförordnade rasbiologen Sven Wiking, antropologen John Paul Edwardsson, antropologen Viktor Linder, reseassistenten Frida Renberg, tillförordnade assistenten för antropologi Gustav Bergfors, extra reseassistenterna A Fredericksson, Ingrid Pettersson och B. Larsson. Genealogen August Ljung reste också för institutets räkning. Ljungs uppgift var att skriva av kyrkböckerna, vilket gjorde att han stannade länge på slutdestinationen. Institutet försökte få prästerna att skriva av kyrkböckerna. Några gjorde det frivilligt, medan andra som kyrkoherde David Ahlfort ville ha betalt, fem öre per namn.⁸ Komministern Wallenius, Sorsele, hade lovat att åta sig arbetet med att skriva av kyrkböckerna för 300 kronor. Men han insåg att arbetet var väldigt omfattande så han begärde 650 kronor.⁹

Institutets personal reste mest sommartid och från mitten av september till december gjordes endast någon enstaka expedition. Några resor företogs i januari och februari och då var det för att åka till platser där det pågick en marknad eller en laestadiansk samling.¹⁰ Institutet kommunicerade ofta med folkskollärare, präster, foto-

⁷ M. Hagerman. *Käraste Herman – rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. (Nordstedts, 2015), s. 61.

⁸ UUA: Statens institut för rasbiologi, Till institutet för inkomna skrivelser, 1922–1924, E2:2, ing 144/24, I.d 170/24.

⁹ Statens institut för rasbiologi, Till institutet för inkomna skrivelser, 1926, 120/26.

¹⁰ Statens institut för rasbiologi, Till institutet för inkomna skrivelser, 1922–1923, E2:1, dnr 40/23.

grafer och personer med god lokal kännedom för att få hjälp med boende, resande, bärare, båtskjuts och annat praktiskt. Det är få brev skrivna till eller från de lokala läkarna. Institutet reste som mest intensivt från juli 1924 till juni 1926. Under den tidsperioden gjordes 26 dokumenterade resor till Sápmi som redovisas i form av reseräkningar. Det var också under de här åren som Institutet satsade mera resurser på expeditionerna i form av många avlönade på plats för att genomföra undersökningarna.

År 1924 åkte Lundborg och Myrsell till Arvidsjaursområdet. Krauss och Sandgren åkte till Tärnabyområdet. Sommaren 1925 åkte Lundborg, Krauss och Sandgren till Ljusnedal. Krauss och Sandgren fortsatte sedan mot norra Jämtland och förmodligen till midsommarhelgen i Ankarede. Därifrån fortsatte de mot Tärnaby-området och E. D. Schött gjorde dem sällskap i Tärnaby och Vilhelminaområdet. Lundborg och Maria Isaksson täckte området kring Kåbdalis.¹¹ Nedan ska jag berätta när institutets personal åkte till Lannavaara.

Lannavaara nyår 1925–1926 och Tarendö påsk 1926

Den 31 december 1925 påbörjade E.D. Schött sin resa till Lannavaara med nattåg från Uppsala till Kiruna. Hans kollega Sten Wahlund åkte den 29 december 1925 till Kiruna och firade där nyår hos läkaren Gustaf Anckarsvärd.¹² I Kiruna slog Sten Wahlund och E.D. Schött följe med Ljung boende i Kiruna. Från början var planen att de skulle åka bil från Kiruna till Jukkasjärvi, och därifrån ta sig med häst. De hade fått ändra planerna och åkte i stället över Jukkasjärvi trots att det tog längre tid.¹³ Den 1 januari åkte de med skjuts via Jukkasjärvi, Soppero färjestället vid Lainioälv till Lannavaara. Vid samma tid fick missionsföreståndaren August Lundberg i Lannavaara ett telegram från Lundborg som lød:

Nomadskoleinspektören har bestämt att doktor Schött skall undersöka samtliga nomadskolebarn i Norrbotten varvid vanlig läkareundersökning även blodprov verkställes. Annan läkare ej bemyndigad.¹⁴

¹¹ UUA: Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1924–1926, G1:2, dnr 116.

¹² Ibid., dnr 132.

¹³ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1926, E2:3, I.D 311/25.

¹⁴ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1926, B2:2, U.D 4/26.

Ett telegram med liknande innehåll skickades till doktor Gustaf Anckarsvärd i Kiruna.¹⁵ Det som föranledde dessa två telegram var att Schött, Wahlund och Ljung hade telegraferat till Lundborg. Telegrammet löd:

Rietz hos Anckarsvärd Kiruna den 4/1 fru Rietz hos Eckman Boden Rietz talar om samarbete tänker resa till Torneå stad undersöker lappar i Gellivare och Killinge av Schött rådd vända sig till professor Lundborg tillsagd att professorn bestämmer över Schött telegram från Bergström till Lundborg Lannavaara att Schött får undersöka nomadskolorna Rietz talade om att undersöka ett par nomadskolor troligen Karesuando Schött önskar att professor Lundborg bestämmer och ordnar förhållandena Schött Wahlund Ljung.¹⁶

Schött, Wahlund och Ljung hade rest för att vara i Lannavaara under den laestadianska samlingen.¹⁷ På grund av de många tillresta var det svårt att hitta boende. Ljung ordnade det tillsammans med predikanten August Lundberg.¹⁸ Lundberg skrev den 6 januari till Lundborg om svårigheterna med boende generellt i Lannavaara. För tillfället arbetade tre nomadskolelärarinnor i byn och att hitta boende för Wahlund och Schött var en utmaning. Det kom så mycket folk till samlingen, läkaren Söderlind, ett halvt dussin predikanter och en präst. Lundbergs hustru mådde inte så bra:

Därför måste jag inskränka mig till att svara att jag skall göra, hvad jag kan för att mottaga dem. Någon i byn fick jag icke, men en av nomadlärarinnorna fick resa hem och hennes rum blev fritt med hennes kök och jag lyckades få hem Genia för en vecka från Karesuando och då gick det, så de få bo där i skolan och äta här hos mig. Dr Schött är en trevlig och som det synes mig en lärd man, som tar sitt arbete på fullt allvar. Det var en olycka att vi dagligen ha 30 graders kyl att kämpa med.¹⁹

Av brevet framgår det att Lundberg och Lundborg hade vandrat ihop. När Lundberg hade gått till fots till sina predikningar hade Lundborg följt honom. Säkert för att lära känna samerna. Om hälsan tillät skulle Lundberg sommaren 1926 vandra från Tysfjord till Leipojaur, Vaisaluokta, Kutjaur, Virijaur och därifrån till Sulitelma mot Arjeplog. Han ville besöka de samer som flyttat från Karesuando.²⁰

¹⁵ Ibid., U.D 5/26.

¹⁶ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1926, E2:4, I.D 2/26.

¹⁷ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1924–1926, G1:2.

¹⁸ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D 314/25 och E2:4, I.D 10/26.

¹⁹ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1926, E2:4, I.D 10/26.

²⁰ Ibid.

Det finns inte så många finska typer i institutets samlingar skrev Krauss till Ingrid Pettersson.²¹ Av den anledningen skulle Krauss resa till Tärendö och Övertorneå över påsken 1926. Han skulle undersöka barnen och även den övriga befolkningen ”så gott det låter sig göras”, fortsatte han. Han hoppades att han utan allt för stort besvär skulle lyckas ta några fotografier av dem utan kläder.²² Pettersson som hade lärt sig fotografera ville åka med och en av uppgifterna var för att fotografera kvinnorna. Institutet kunde ersätta henne för utgifterna, men inte betala ut lön.²³ Före Krauss avresa korresponderade kyrkoherde Sigurd Lidström, Tärendö, med Lundborg. Han skulle få bo hos en familj i Tärendö och sonen skulle agera tolk.

Frågan är, om Krauss ej också behöver en kvinnlig tolk, särskilt under påskferien, då fotografering kom att ske i större utsträckning än eljest. Jag tager för givet, att en ljus skolsal – som brukligt är överallt – får ställas till institutets förfogande, då skolarbete ej pågår.²⁴

Medan Krauss och Ingrid Pettersson var i Tärendö åkte Schött till Arjeplog, Lundborg till Gällivare med omnejd. De båda sammanstrålade i Killinge där Schött stannade 18 dagar.

Efter åren 1924–1926 var det inte lika många resenärer och definitivt inte lika många resor. I juli 1932 gjorde institutet en expedition till Purnu/Hakkasområdet. Det var Lundborg, tillförordnade assistenten för antropologi Gustav Bergfors, extra assistenterna Frida Renberg och B. Larsson och den kvinnliga reseassistenten Anna Myrsell. Efter den här expeditionen hittar jag inga stora expeditioner, men Lundborg var i Sápmi nästan fyra månader 1933 och fem månader 1934. I *Huvudböckerna* för åren 1932–1935 påträffade jag 19 resor, nio av dem gjorde Lundborg, och Myrsell fem resor. Hon var också borta länge från Uppsala. Torsten Sjögren och Myrsell reste under de sista månaderna 1935. Sjögrens uppdrag var: ”Preliminära undersökningar rörande förekomsten av sinnessjukdom och sinnesslöhet hos lappar.”²⁵ Myrsells uppdrag var: ”Antropologiska kontrollmätningar av lappar.”²⁶

²¹ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1926, B2:2, U.D 127/26.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., U.D 52/26.

²⁵ Statens Institut för rasbiologi, Huvudböcker, G1:7, 1935–1936, dnr 64.

²⁶ Ibid., U.D 52/26.

Hur reste de?

De anställda vid Statens institut för rasbiologi tog nattåget från Uppsala och åkte till orter som Kiruna, Gällivare, Murjek, Jörn, Storuman, Örnköldsvik, Östersund. Ofta var inte de här platserna deras slutdestination utan de fortsatte med buss, taxi, hästskjuts, rodd- eller motorbåt.²⁷ Packningen var omfattande och bestod av bland annat kamera med objektiv, stativ, filter, kassettilägg och utlösare. Fonder i svart sammet, grå och vit lärft på sex meter, dukar för reflexverkan och fem till tio meter tunt vitt tyg för nedtoning av ljuset. Framkallningsvätskor, sköljfat, fotogenlampa, glastrattar, torkställning till negativ, fotopapper. Förbrukningsmaterial som papper, pennor, penslar. En verktygslåda med tång, hammare, skruvmejsel och häftstift, krokar, nypor, säkerhetsnålar, nålar, tråd, gummi-snoddar, vaxdukar samt ett fotoalbum för att visa prov på arbetet för dem som undersöktes²⁸. Minst 200 mätblad skulle finnas med i packningen enligt en packningslista från 1929. Den antropologiska utrustningen med antroprometer, ett instrument som ser ut som en stor passare, i rostfritt stål, ihopmonterbara mätstänger, en sticka med olika färger för att bestämma hudens eller hårets färg. Dessutom skulle de även ha med sig personliga tillhörigheter och säkerligen behövde de sovsaker. I en av reseräkningarna nämns övervikten 50 kilo på bagaget. Det var utöver den tillåtna mängd bagage de fick ha med sig.²⁹ Bärare anlätades, men de personerna är anonyma och inte omnämnda. Fotvandring nämns också i reseräkningarna, ett halvt öre per kilometer.³⁰ Vad det innebär syns inte, men kanske är det betalningen för bärarna?

Expeditioner efter Stora Luleälv 1925

Jag ska redogöra för två resor som genomfördes, men som inte finns dokumenterade med några reseräkningar. Resorna upptäckte jag när jag studerade ett fotoalbum som donerats till Åjtte – Svenskt Fjäll – och Samemuseum av författaren Folke Isaksson.³¹ På fotoalbumets framsida finns en silverplakett. Det står: ”Till minne av en rasbio-

²⁷ Statens Institut för rasbiologi, Huvudböcker, G1:2, 1924–1926, dnr 123.

²⁸ Statens Institutet för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, E2:7, dnr 219.

²⁹ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1922–1925, G1:1, dnr 43.

³⁰ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1926–1928, G1:3, dnr 74.

³¹ Åjtte Svenskt fjäll- och samemuseum, Folke Isaksson, dnr 2002/086.

logisk expedition bland Gellivare lappar 1925, Martin Nilsson.” Albumet är en gåva till Martin Nilsson men det framgår inte vem som är givaren. Fotografierna i albumet är unika. De visar vad som sker bakom fotoporträtten. Jag antar att två kameror togs med, eftersom en uppställd kamera syns på fotografierna.

Expedition 1

Den här expeditionen påbörjades i början av juli och avslutades den 24 juli 1925. Brevväxlingen var intensiv mellan institutet, prästen Harald Grundström och fotografen Ludwig Wästfelt. De var anställda som extrabiträden.³² Kandidat Henrik Olsson var också med. Wästfelt skrev att han behövde mer plåtar för expeditionen, som har blivit mer omfattande och längre än den ursprungliga planen. Han behövde också mer pengar till bärare. Han ville ha ett förskott för han försörjde flera barn. Wästfelt fick 200 kronor.³³ Institutet frågade också om han kunde tänka sig att arbeta som biträde under juni månad, vilket skulle vara fördelaktigare för institutets del.³⁴

Den 18 juni skickade Grundström ett telegram om att båtturerna till Vaisaluokta inte var fastslagna. Wästfelt behövde mer film och han efterfrågade också de utlovade kopiorna till samerna.³⁵ Den 19 juni kontaktades Wästfelt. Den här gången angående film som Wästfelt ville ha men som inte beställts. Tydligt hade Wästfelt pratat med komminister Grundström.³⁶ Jokkmokk var inte ett stort samhälle vid den här tiden. Jag vet inte var Grundström bodde men om det var i den numera rivna komministerbostaden bodde han granne med Wästfelt.

Den 19 juni skrev Grundström till institutet. Han behövde förtydliga sitt telegram. Lundborg hade skrivit till Grundström om resrutten för Jokkmokks ”nomader.” Expeditionen skulle åka båt från Lusen som ligger utanför Porjus och var anhalt för båten som gick längs Stora Lulevatten. Båten kanske gick som sommaren 1924, en gång i veckan. Ingen tidtabell hade de fått och det bästa var kanske

³² Hagerman. *Käraste Herman*.

³³ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1, U.D N:o 171/25.

³⁴ Ibid.

³⁵ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 164/25 och I.D 168/25.

³⁶ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1, U.D N:o 248/25.

att institutet talade med Turistföreningen i Stockholm som ansvarade för båttrafiken.³⁷

Den 25 juni visste Grundström att en sällskapsresa med båt var inbokad från Luleå. Om den båten fortsatte till Suorva och vidare till Vaisaluokta visste han däremot inte.³⁸ Grundström avslutade sitt brev:

... Mycket tacksam är jag över att saken kunde ordnas så jag slipper mätningen. Och gör jag annars gärna, vad jag kan hjälpa till. Den som skall utöva mätningarna, bör ej glömma att taga med listan över lapparna inom Jokkmokk.³⁹

Det här med undersökningarna var känsligt, det var inte bara Grundström som kände tveksamhet. Det gjorde även doktorn Emanuel Bergman, Göteborg, som verkar ha gjort en egen undersökning.

Skulle gärna vilja ha 1 000 ex nu snart för att kunna sätta i gång med mätningarna av kroppsmåtten hade jag tänkt mig längden samt sitthöjd och famnvidd, enär de äro bekväma att ta och ge en viss uppfattning om såväl arm- som benlängden utan att kroppen behöver blottas. Suprasternalhöjden kan ju gå bra att ta, men symfyshöjden är pat. kanske inte så glada åt att få tagen. Undrar nu om Du anser, att suprasternal – och (särskilt svårt att tyda) symfyshöjderna ha så stort värde ...⁴⁰

Den här brevväxlingen visar att man på institutet var medveten om att undersökningarna var obehagliga för dem som undersöktes.

Institutet skrev till fotografen Wästfelt den 19 juni 1925 att han omedelbart skulle skicka uppgifter till dem om storlek och typ av film och plåtar. Var det brådskande skulle han själv kontakta Nerliens eller Forsners i Stockholm för att få filmen skickad till sig.⁴¹ Wästfelt beställde film. Den film de skulle använda var Agfa Cromo Isolar 12 × 16,5, samt några Agfa filmpack 10 × 15. Kameror, film, tält och proviant blev en tung börda, vilket gör att Wästfelt behövde tvenne bärare och de kostade åtta kronor per dag, så han frågade om han kunde beviljas mer pengar. Sedan påminde han Institutet om att

³⁷ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 166/25.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1928, E2:7, D.nr 5/28, Symfyssen – framtill förenas de båda höftbenen med hjälp av en fog som kallas blygdbenfogen. Det är symfyssen.

⁴¹ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1, U.D N:o 248/25.

skicka de utlovade fotografierna till samerna, så att de kan ta med sig dessa foton på resan.⁴²

Den 22 juni skickar Forsners tio dussin Agfa Chromo Isolar, 12 × 16,5 samt tre Agfa filmpack 10 × 15, till Wästfelt. Kopiorna som institutet hade utlovat skulle sändas snarast.⁴³ I ett brev till Lundborg skrev Erik Annell att de skickat kopiorna så löftet de gett hade infriats. De skickade en plåt av varje typ för säkerhets skull.⁴⁴ På den här tiden användes storformatskameror, som är stora och otympliga. Filmen de använde kallas bladfilm och ger stora negativ vilket gör att du kan göra kontaktkopior utan förstoringsapparat. Negativens storlek gör att fotografierna har stor nyansrikedom och en utomordentlig skärpa.

Grundström telegraferade att resan skulle börja den 1 juli.⁴⁵ Kandidat Olsson ombads ringa institutet.⁴⁶ Lundborg var i Funäsdalen, men beordrade att fotografierna skulle ordnas.⁴⁷ Resan sköts upp sex dagar för att Wästfelt hade fått förhinder.⁴⁸ Det är det näst sista meddelandet från den här expeditionen. Olsson skickade ett telegram den 20 juli att han behöver 150 kronor.⁴⁹

Den 24 juli lämnade kandidat Olsson ifrån sig expeditionens insamlade material samt de instrument som använts på institutet i Uppsala. Expeditionen pågick från den 1 juli då jag antar att bland andra Grundström tog båten från Luspen. Wästfelt anslöt den 6 juli och expeditionen avslutades kring den 20 juli 1925. Någon reseräkning för Grundströms resa har jag inte lyckats hitta bland kyrkans dokument. Däremot hittade jag en notering i Grundströms anteckningsböcker. Han var i Mellätno den 16 juli 1925⁵⁰ och kvitterade ut 250 kronor för genealogiskt arbete den 16 juli 1925.⁵¹ Institutet skickade en postanvisning till Grundström på 250 kronor den 12 juni 1925.⁵²

⁴² Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 168/25.

⁴³ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1, U.D N:o 250/25.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 169/25.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 170/25.

⁴⁸ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 172/25.

⁴⁹ Ibid., I.D 196/25.

⁵⁰ Institutet för språk och folkminnen, Acc 24700, "Lapska anteckningar" N:o 9 1925-1926, 9:0. DFU24700:51.

⁵¹ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1924-1926, G1:2, 31.

⁵² Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1, U.D N:o 228/25.

Expedition 2

Den här expeditionen genomfördes på norra sidan av Stora Luleälv. Hjalmar Falk från Kiruna var den som hade ansvar för resan. Brevväxlingen var intensiv mellan institutet och Falk före avfärd. Institutet hade skickat en kamera och annan utrustning.⁵³ Film skulle han få av Borg Mesch.⁵⁴ Med följde också tydliga instruktioner om hur de antropologiska fotograferingarna skulle utföras. Skärpan skulle vara så skarp som möjligt, och måste ställas in inför varje ny ställning. Hakan skulle inte hållas för högt eller lågt. Skuggorna fick inte vara för skarpa. Personernas klädesplagg fick inte vara för mörka eller för ljusa.⁵⁵

Institutet skickade också med prov på gruppbilder. De skulle tjäna som exempel på hur en gruppbild skulle se ut. Det gick också bra att ta några få karaktärsstudier utan antropologisk orientering. Och landskapsbilder eller bilder på kåtor och stugor. De flesta av bilderna måste vara porträtt.⁵⁶ Krauss på institutet skrev:

Om du tager t.ex. av en lapp, som har lappdräkt på sig, bröstbilder i tre ställningar, så bör han på halvprofilbilden. tagen under 45° huvudvändning, ha lappmössan på sig, medan profil och en face böra vara utan mössa.⁵⁷

På resan användes en Ica Favorit kamera, 13 × 18. Den film som användes var Cromo-Isolar, 12 × 16 och Eastmans porträttfilm, 13 × 18 per speed.⁵⁸ Film, förskott och mätblad skulle hinna fram före den 1 augusti 1925 då kommunkamrer Falk skulle fara på expedition.⁵⁹

Falk reste från Kiruna till Stora Sjöfallet med tåg och båt. Han behövde anlita bärare för de längre sträckorna och roddare till sjöpassagera.⁶⁰ Under expeditionen var Saltoluokta fjällstation hans adress, men det ser inte ut att ha varit hans fasta punkt.⁶¹ Han skrev att han eventuellt skulle sända ned några negativ med noggranna anteckningar om exponeringar och tid på dygnet.⁶² Han trodde även

⁵³ Ibid., U.D N:o 236/25.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1 U.D N:o 236 /25.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Statens institut för rasbiologi, Från institutet utgångna skrivelser, 1925, B2:1 U.D N:o 296/25.

⁶⁰ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 199/25.

⁶¹ Ibid., I.D N:o 201/25.

⁶² Ibid.

att han skulle kunna framkalla några foton.⁶³ Den 22 augusti 1925 var Falk i Saltoluokta och skickade två paket därifrån till institutet. Det var film som han inte använt och en del exponerade plåtar i paketet. Han skulle vara åter till Kiruna den 1 september.⁶⁴ Vilka var med på expeditionen? För att hitta svaret har jag gått igenom Svenska Turistföreningens, STF:s, liggare för Saltoluokta turiststation. Tyvärr finns besöksböckerna bara bevarade fram till 1924.⁶⁵ Svaret går inte att hitta där. Under hösten skickade Hjalmar Falk material till Uppsala. Han skrev att han hoppades kunna leverera cirka 100 dugliga negativ. Hans resa hade kostat 340 kronor inklusive ersättningar för rodd, bärare, lotsning och uppehåll på fjällstationen i Saltoluokta och Suorva.⁶⁶

Av Professor Lundborg erhöll jag löfte att låta kopiera för lapparnas räkning ... Särskilt detta, att lapparna få en kopia av varje plåt, som tages, kommer enligt min åsikt att ha stor betydelse för fortsatt arbete bland dem. Då de nu få en kopia få de förtroende, för den eller dem, som arbetar bland dem, särskilt då de så ofta blir fotograferade av turister, som lova att sända dem kort, men oftast ha glömt sina löften, innan de hunnit lämna lappläget. Om de nu få bra kopior, så sprides ryktet härom till andra byar och detta har man ju alltid nytta av, då man kommer dit.⁶⁷

I Falks brev namnges personerna som blev fotograferade. Jag ser att han har besökt familjerna Vitsak,⁶⁸ Sjaunja, Viertutak, Svakko, Själsa,⁶⁹ Skårpa, Suorra,⁷⁰ Skano, Pittja,⁷¹ Kitok,⁷² Nägga,⁷³ Pillto, Nutti, Omma och Heikka.⁷⁴

Den 30 december samma år skickade Falk ned ett paket med oexponerade plåtar och film.⁷⁵ Ett dussin av de exponerade plåtarna som inte blev helt misslyckade. Han skickade även med tio mätkort. Institutet erbjöd Falk ett förordnande för en viss tid och det accep-

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid., I.D N:o 216/25.

⁶⁵ Riksarkivet, Svenska Turistföreningen, Namnböcker och intrycksböcker, Namnbok för Saltoluokta, D1:30.

⁶⁶ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 238/25.

⁶⁷ Ibid., I.D N:o 238/25.

⁶⁸ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1925, E2:3, I.D N:o 239/25, 254/25.

⁶⁹ Ibid., I.D N:o 239/25.

⁷⁰ Ibid., I.D N:o 240/25.

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid., I.D N:o 238/25, 239/25, 240/25, 254/25.

⁷³ Ibid., I.D 254/25.

⁷⁴ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1926, E2:4, I.D 1/26.

⁷⁵ Ibid., I.D 1/26.

terade. Han var anställd som extra biträde sommaren 1925.⁷⁶ Han ville inte ha dyrtidstillägg. Han hade ju erbjudit sig att göra det här utan ersättning och han hade fått betalt för de utgifter han haft under resan.⁷⁷ Falks expedition betalades av institutet och resultaten från resan användes. En som kan ha varit med på expeditionen var fotografen Wästfelt som arbetade för institutet den sommaren. Han fick ett förlängt förordnande på 27 dagar.⁷⁸ Wästfelt skrev till institutet om sommarens resa att det var svårt att få bra bilder i regn och blåst. Det gick bäst inomhus där det fanns tillräckligt stort utrymme. I Ájttens album finns fotografier tagna inne i tältkåtor. Martin Nilsson var förmodligen också med eftersom han fick ett fotoalbum som minne. Om det var några fler med på resan har jag inte hittat dem.

Rasbiologernas resor

Här listar jag de orter som rasbiologerna reste till. Ibland har de bara bytt kommunikationsmedel och stannat någon timme på platsen. På en del ställen stannade de över natten och fortsatte dagen därpå. Det är också vanligt att de stannade en dag eller två. På andra ställen blev de kvar upp till 10–14 dagar. Kanske mer. I tabellen saknas många orter norr om Kaitumälven och det beror inte på att området var förskonat från rasbiologernas intresse, utan på att Lundborg hade spenderat tid där före institutets tid för att undersöka personerna i det området.

⁷⁶ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1924–1926, G1:2, 34.

⁷⁷ Statens institut för rasbiologi, Till institutet inkomna skrivelser, 1926, E2:3 I.D 246.

⁷⁸ Statens institut för rasbiologi. Från institutet utgångna skrivelser 1925, B2:1, Ud no 329/25

Tabell 1 Lista över de orter som rasbiologerna reste till

Aivak	Akkavaara	Allavare	Ammarnäs	Ankarede
Arjeplog	Arvidsjaur	Axhögen	Bastuträsk	Berglunda
Bergnäs	Bergnäsudden	Biellojaure	Bjurviken	Björkholmen
Björkvik	Boden	Brunflo	Bräcke	Brändåsen
Brännträsk	Buddbyn	Bydalen	Bågavattnet	Bäverbäck
Böleby	Bölebyn	Delsbo	Dikanäs	Dikasjö
Dokkas	Dorotea	Dunnersvattnet	Fatmomakke	Finnsäter
Fjällåsen	Fräkenvik	Funäsdalen	Fyllinge	Fågelberget
Gardvik	Gargäs	Gillesnuolle	Giltjaur	Glommersträsk
Granudden	Grundfors	Gråträsk	Grövelsjön	Gullträsk
Gullön	Gällivare	Hackås	Haparanda	Harads
Herrbergsdalen	Hollänna	Holmsele	Holmträsk	Holmvik
Hotagen	Hotagen	Huskläppen	Håkafot	Hålland
Häggsjön	Idre kyrkby	Jaurekaska	Joesjö	Jokkmokk
Jorm	Jormvattnet	Jukkasjärvi	Junkarhällan	Junsele
Jäckvik	Jämsmässholmen	Järpen	Jörn	Kalix
Kalixfors	Kaltisluokta	Karungi	Kasker	Killinge
Kiruna	Kittelfjäll	Kompelus- pavaara	Korpilombolo	Koskats
Koskullskulle	Kraddsele	Krokom	Kultsjöluspen	Kuouka
Kvikkjokk	Kåbdalis	Kåikul	Kärringsjön	KärringsjövalLEN
Lakaträsk	Lannavaara	Lapplägrät vid Skulufjället	Lapplägrät vid Storväktaren	Leipojärvi
Lilla Blåsjön	Lillhamra	Lillån	Linaälv	Ljusdal
Ljusnedal	Lomträsk	Luovos	Luspebryggan	Luspen
Långsele	Långträsk	Långudden	Långviken	Lövberg
Lövlund	Lövnäs	Löväsen	Malå	Malåträsk
Markitta	Maskaur	Mattisudden	Mattmar	Mausjaur
Moskojärvi	Mullholm	Munkflohögen	Muorjevaara	Myrheden
Myskelvadet	Myskelåsen	Myssjö	Nattavaara	Nattavaara by
Nausta	Nedre Björknäs	Nedre Kalix	Nietesuando	Nikkala
Nikkulahti	Norra Fjällnäs	Norsjö	Notteholm	Ormsjö
Orrbyn	Orrvik	Oviken	Paittasjärvi	Peggaluokta
Porjus	Porsi	Puoltikasvaara	Puottaure	Purnu
Pålkem	Rebakudden	Rensjön	Risbäck	Rolandstorpet
Råneå	Rödingträsk	Röjan	Rönnbäck	Salmis
Saltoluokta	Sandfors	Sandnäset	Sandträsk	Sarvisvaara
Saxnäs	Sikkavaara	Siknäs	Sikträsk	Skarvsjöby
Skeut	Skröven	Skulufjället	Skärvagsdalen	Slussfors
Sorsele	Stalon	Stensele	Stentorp	Stenudden

Storholmen	Storsätern	Storuman	Storvallen	Strömsund
Suorva	Suotojärvi	Svartlå	Säivis	Särna
Södra Fjällnäs	Tjengaluokta	Tjuotasjärvi	Torneträsk	Trehörningsjö
Tresund	Tårrajaur	Tåsjöberg	Tännadalen	Tännäs
Tärendö	Tärnaby	Töre	Udtja	Ullatti
Umasjö	Umbukten	Umeå	Umfors	Umnäs
Undersåker	Vaikijaur	Vaisaluokta	Vajmat	Vallen
Valsjöbyn	Vassijaure	Vilhelmina	Visträsk	Vittangi
Vuollerim	Vuono	Vännäs	Västansjö	Västerfjäll
Västerhiske	Yttervik	Ålloluokta	Åre	Åkernäs
Älvsbyn	Änge	Äspnäs	Östersund	Övertorneå
Övre Björknäs	Övre Skander- åsen	Övre Soppero		

Tabell 2 Herman Lundborgs reseschema

År	Datum	Rutt
1923	28 juni–3 juli	Västansjö – Tärnamo – Södra Fjällnäs – Nedre Björknäs – Gardvik – Umnäs – Slussfors – Luspen – Vilhelmina – Östersund – Uppsala. ¹
	17 juli–24 augusti	Uppsala – Boden – Övertorneå – Korpilombolo – Teurajärvi – Landskrona – Uppsala – Nässjö – Stolpen – Uppsala. ²
1924	4 mars–1 maj	Uppsala – Ljusdal – Hollänna – Västansjö – Delsbo – Ljusdal – Bräcke – Hålland – Änge nomadskola – Åre – Bräcke – Långsele – Härnösand – Vännäs – Umeå – Västerhiske skola – Bastuträsk – Malåträsk – Setsele – Vännäs by – Långträsk – Jörn – Kiruna – Jukkasjärvi – Öfre Soppero – Lannavaara – Öfre Soppero – Seujärvi – Kiruna – Arvidsjaur – Lomträsk – Sandträsk – Långträsk – Bränträsk – Lillån – Glommerträsk – Jörn – Uppsala. ³
	28 juni – 23 augusti	Uppsala – Jörn – Arvidsjaur – Lomträsk – Moskosel – Brännudden – Abborrträsk – Västra Kikkejaur – Araksuolo – Sandträsk – Allejaur. ⁴
1925	10 mars–15 april	Uppsala – Jörn – Lappträsk – Pjesker – Lauker – Fjällbonäs – Arvidsjaur – Arjeplog – Maskau – Racksund – Murjek – Jokkmokk – Vaikijaur – Randijaur – Stenträsk – Pieske – Holmträsk – Harads – Vuollerim – Kuouka – Koikul – Fjällåsen – Killinge – Kiruna – Gällivare – Boden – Luleå. ⁵
	30 juni–8 augusti	Uppsala – Älvsbyn – Kåbdalis – Holmträsk – Harads – Kåikul – Vuollerim – Boden och avslutas i Uppsala. ⁶

År	Datum	Rutt
1926	3 mars–15 april	Uppsala – Bastuträsk – Norsjö – Gullträsk – Harads – Rödings-träsk – Gällivare – Leipojärvi – Purnu – Kilvo – Ullatti – Gällivare – Moskojärvi – Puoltikasvaara – Kalixfors – Kaalasjärvi – Paittasjärvi – Nikkulahti – Kiruna – Fjällåsen – Killinge – Nattavaara – Nattavaara by – Sarvisvaara. ⁷
	3–27 juli	Uppsala – Jörn – Lövnäs – Långudden – nordvästra änden av Rahppen – Stenudden – Västerfjäll och resan avslutas 1926. ⁸
	22–30 augusti	Uppsala – Nälden – Finnsäter – Jänsmässholmen – Ansätten – Hotagen – Valsjö – Fyllinge – Munkflohögen. ⁹
1927	7–27 mars	Uppsala – Forsmo – Tågsjöberg – Junsele – Bastuträsk – Norsjö – Malåträsk – Gargnäs – Sorsele – Örnäsudden – Vallen – Sandfors – Långträsk. ¹⁰
1928	24 februari–20 mars	Uppsala – Jokkmokk – Vaikijaur – Tjengaluokta – Storholmen – Ålloluokta – Luspebryggan – Porjus – Gällivare Lakaträsk – Pålkem – Boden – Storuman – Skarvsjöbyn – Brunflo – Hackås – Myssjö – Oviken – Övre Skanderåsen – Sveg – Lillhamra – Harmra – Orsa – Bollnäs. ¹¹
1929	30 juni–17 augusti	Uppsala – Särna – Idre kyrkby – Storsåtern – Huskläppen – Lövåsen – Lapplägrät Skulufjället – Grövelsjön – Vansbro – Enköping – Malung – Ängelsberg – Uppsala. ¹²
1930	19–28 mars	Uppsala – Östersund – Myrheden – Gråträsk – Abborrträsk – Vännäs – Umeå och avslutades den 28 mars 1930. ¹³
	27 juni–27 juli	Uppsala – Östersund – Nälden – Rödön – Alsen – Strömsund – Bågede – Lidsjöberg – Risede – Hovde – Sjougnäs – Herrbergs-dalen – Silkentjakk – Tangen – Jormvattnet – Gäddede – Strömsund. ¹⁴
	1 juli–6 augusti	Uppsala – Strömsund – Klövsand – Äspnäs – Bonäset – Bågede – Torsfjärden – Klövsand – Strömsund – Östersund – Sandviken – Uppsala. ¹⁵
1932	4 mars–29 mars	Uppsala – Gällivare – Leipojärvi – Purnu – Hakkas – Skröven – Gällivare – Lakaträsk – Pålkem – Jörn – Abborrträsk – Mellansel – Örnköldsvik – Forsmo – Dorotea – Ormsjö – Risbäck. ¹⁶
	25 juni–31 juli	Uppsala – Nattavaara – Purnu ¹⁷ – Hakkas – Mäntyvaara – Gällivare – Jokkmokk – Ljusdal – Hudiksvall – och åter i Uppsala/Stockholm. ¹⁸
	14 augusti–13 september	Uppsala – Voxna – Mora – Sveg – Östersund – Ytterån – Vilhelmina – Strömnäs – Stalon – Kultsjöluspen – Lövberg – Saxnäs – Fatmomakke – Stalon – Föllinge – Munkflohögen – Uppsala. ¹⁹
1933	23 februari–5 april	Uppsala – Östersund – Strömsund – Gäddede – Jorm – Sandäset – Håkafot – Fågelberget – Hotagen – Uppsala. ²⁰

År	Datum	Rutt
	14 juli–8 augusti	Uppsala – Vilhelmina – Tresund – Dikanäs – Kittelfjäll – Fättjaur – Ljusliden – Diksjön – Grundfors – Fatmomakke – Saxnäs – Stornäs – Kultluspen – Stalon – Storuman – Tärnaby – Västansjö – Tärnaby – Storuman – Östersund – Uppsala. ²¹
	14 augusti–17 september	Uppsala – Lycksele – Storuman – Yttervik – Tärnaby – Västansjö – Laisholm – Umfors – Björkvattnet – Ängsdal – Östra änden av Björkvattnet – Nedre Björknäs – Rönnbäck – Virisen – Fättjaur – Dikanäs – Bjurviken – Tresund – Vilhelmina – Sorsele – Gillesnuole – Kraddsele – Ammarsnäs – Arvidsjaur – Jörn – Arvidsjaur – Mellansel – Örnsköldsvik – Stockholm. ²²
1934	1 februari–4 april	Storuman – Yttervik – Tärnaby – Västansjö – Tärnaby – Övre Björknäs – Fräkenvik – Lövlund – Nedre Björknäs – Rönnbäck – Gardvik – Storuman – Blaiken – Storuman – Arvidsjaur ²³ – Sorsele – Arvidsjaur – Arjeplog – Mullholmen – Maskaur – Arvidsjaur – Mausjaur – Trehörningsjö – Stockholm. ²⁴
	4 juni – 30 juni	Storuman – Blaiken – Gardvik – Björkvik – Rönnbäck – Gardvik – Blaiken – Storuman – Stensele – Lycksele – Vilhelmina – Storuman. ²⁵
1935	22 mars–3 april	Stockholm – Sveg – Hede – Funäsdalen – Röjan – Östersund – Järpen – Änge – Undersåker – Mattmar – Uppsala. ²⁶

¹ Statens institut för rasbiologi, Huvudböcker, 1922–1925, G1:1, dnr. 42. ² Ibid., dnr 43. ³ Ibid., dnr 47.

⁴ Ibid., dnr 149. ⁵ Ibid., dnr 170. ⁶ Ibid., dnr 116. ⁷ Ibid., 1924–1926, G1:2, dnr 135.

⁸ Ibid., 1926–1928, G1:3, dnr 74. ⁹ Ibid., dnr 82. ¹⁰ Ibid., dnr 90. ¹¹ Ibid., dnr 89. ¹² Ibid., dnr 103.

¹³ Ibid., 1928–1930, G1:4, dnr 103. ¹⁴ Ibid., 1930–1932, G1:5, dnr 77. ¹⁵ Ibid., dnr 83. ¹⁶ Ibid., dnr 92.

¹⁷ Ibid., dnr 94. ¹⁸ Ibid., 1932–1935, G1:6, dnr 81. ¹⁹ Ibid., dnr 87. ²⁰ Ibid., dnr 95. ²¹ Ibid., dnr 55.

²² Ibid., dnr 56. ²³ Ibid., dnr 59. ²⁴ Ibid., dnr 60. ²⁵ Ibid., dnr 61. ²⁶ Ibid., dnr 36.

Resornas omfång är omfattande. Det är få områden i Sápmi som inte besökts. Det finns ingen systematik i resandet. Institutets handlingar ger ibland ett intryck av oorganiserat arbete. Mätkort är inte fullständigt ifyllda och institutet måste begära in uppgifter i efterhand från pastorsexpeditioner. Film till kamerorna beställs för sent och måste eftersändas. Jag har störst kännedom om Jokkmokksområdet. Det är där en stor del av mitt fokus har varit. En reflektion som jag har gjort när jag har gått igenom reseräkningarna är att Lilla Luleälv inte var så välbesökt. Jag har bara hittat att rasbiologerna besökte Luvos/Karats en gång. Institutet gjorde inte heller så många resor till Kvikkjokk. Axel Hamberg var verksam i området. Jag har försökt söka efter kommunikation mellan Axel Hamberg och Lundborg. Både bodde i Uppsala

så de kanske träffades. Hamberg⁷⁹ hade kunnat ge Lundborg bra information eftersom han kände området väldigt väl, men brevväxling mellan de båda saknas.

Resorna utmed Stora Luleälv är många. Det kan bero på att det fanns en infrastruktur som underlättade resandet. Porjus kraftstation var byggd, utbyggnaden av Suorvamagasinet pågick, Saltoluokta fjällstation var byggd och det fanns båtlinjer som trafikerade älven. Infrastrukturen spelade roll eftersom den också har underlättat för Lundborg i hans undersökningar i Kirunaområdet. Det fanns ett stort forskarintresse för området, både på den svenska och den norska sidan i Tysfjord. År 1908 gjorde Knut Bernhard Wiklund en resa till området. Han hade kontakt med Lundborg och var den som inspirerade Lundborg att börja titta på blandning av raser. Kristian Schreiner gjorde rasbiologiska undersökningar i Tysfjord och var där flera gånger. Finns det något samband?

Muntligt vittnesmål

Jag har ett muntligt vittnesmål från en rasbiologisk undersökning som gjordes i slutet av 1920-talet. Elsa Teilus (1921–2013) berättade och visade med händerna hur undersökningen gick till. Hon berättade om instrument och måttband.⁸⁰ Sara Ranta Rönnlund beskriver i *Nådevalpar* en undersökning. Hon berättar att Lundborg undersökte skolbarnen i Årosjokk. Barnen hade hört om hur han med verktyg skulle försöka omforma deras ansikten. De satt och tittade på sina ansikten i vattnet kvällen innan undersökningen.

Dagen därpå hade undersökningen börjat med att Lundborg undersökte sin egen son för att visa hur en undersökning gick till. Vidare skriver Ranta Rönnlund att Lundborg undersökte, och att hans son Sune skrev in siffrorna på ark. De arken saknas i arkivet. Däremot finns det provtryck från tryckeriet på de antropologiska undersökningsbladen. På första sidan efterfrågas personuppgifter såsom födsel, när och var, social ställning, studentexamen, föräldrars

⁷⁹ Axel Hamberg, 1863–1933, svensk geograf, mineralog, geolog, hydrograf, meteorolog, fysiker och professor i geografi vid Uppsala universitet som bedrev omfattande kartering i Sarek.

⁸⁰ K., Pirak Sikku, *Elsas berättelse*, skrift publicerad i utställningen Nammaláhpán på Bildmuseet i Umeå 2014. Samtalen med Elsa pågick från 2011 till Elsas död 2013. Elsa fick läsa det jag skrev och hon godkände min text Elsas berättelse. Nu finns berättelsen även i författarens bok *Árbbehárppo*.

namn och födelse och om det finns syskon. På andra sidan uppges bland annat kroppsvikt, hull, ögonfärg, hårfärg, ögonbryn, näsans och ryggens form. Det finns rutor för olika mått, kroppslängd, axelbredd, bäckenbredd, huvudets bredd och längd, käkens vidd, näshöjd, näsbredd, öronens höjd och blygdhöjd.⁸¹ Och med alla dessa mått används formler för att räkna ut en persons ras. Längst ned till vänster finns en ruta ”ras-typ” och längst till höger finns en ruta ”Foto önskvärt: bröstbild och helfigur”. Om alla som undersöktes fotograferades har jag inte hittat någon uppgift om.

Elsa Teilus träffade reseassistenten Myrsell två gånger, första gången i skolan i Vaikijaur och andra gången då Myrsell besökte Elsa i hennes hem i Udtja. Undersökningen i Vaikijaur utfördes i folkskolans lokaler när barnen hade lov, troligen vid påsk. De fick stå i kö nakna och vänta på sin tur. Det var kallt i lokalen och Elsa minns att hon frös.⁸² Det här berättade Elsa för mig när vi hösten 2013 besökte Vaikijaur och vi stod på tomten där nomadskolan hade haft sina kåtor.

År 1922 skrev institutet till överlärare på olika orter i Sverige att de skulle komma och undersöka barnen. Mätblad och instruktioner skickades med och brevet avslutas med att de bara var intresserad av huvudhår. Barnen behövde inte klä av sig.⁸³ Det här gällde inte de samiska barnen.⁸⁴

En sak som Elsa ofta återkom till i samtal i de samtal som vi förde var Myrsells besök i Udtja. Varför undersökte hon bara de äldre och yngre? Hennes bror som var i 20-års åldern blev inte undersökt. Elsa berättade även att Myrsell lämnade Udtja utan att ta adjö. Hon bara försvann. Vad det berodde på ville eller kunde inte Elsa berätta. En annan sak som Elsa sa, var att det inte var vetenskapligt. Och jag brukade försöka få Elsa att beskriva för mig vad vetenskapligt var. En dag sa hon att rasbiologerna hade vanliga kläder på sig och inte alls som på 1950-talet då det kom forskare till nomadskolan. De hade lånat skolsystemens rum och då hade de vita rockar på sig.⁸⁵

Jag har också fått några muntliga vittnesmål från personer som säger att de har blivit undersökta, men de undersökningarna skedde

⁸¹ Blygdhöjd mäts genom att kvinnan ligger på rygg och man mäter bäckenets höjd liggande. K., Pirak Sikku. *Arbbehárppe – Arvstráádar*. (KulaCultura publishing, Sámi girjelágádus, 2023.)

⁸² Statens institut för rasbiologi, Till Institutet inkomna skrivelser, 1922–1923, E2:1, dnr 160/22.

⁸³ Statens institut för rasbiologi, Institutets fotosamlingar, F4, Fotoalbum: M9, Helbilder av nomadskolegossar från olika lappmarker 1932, Fotoalbum: M10, Helbilder av nomadskoleflickor från olika lappmarker 1932.

⁸⁴ Pirak Sikku – *Arbbehárppe – Arvstráádar*.

efter 1935. Det de har sagt t liknar Elsas berättelse. Det är en handfull personer och det de har gemensamt är att deras föräldrar finns med på listan som finns publicerad i *The Race Biology of the Swedish Lapps*. Jag har fått ett skriftligt vittnesmål av en man. Han skriver i brevet från 2014 att han blev undersökt så sent som både 1955 och 1957. Han är same och han och 30 elever ”sorterades ut” för att undersökas.⁸⁶ De fick gå in i en utkyld lokal, stå nakna och frysa. Han skriver:

Lyckligtvis var jag ju pojke och behövde endast få mina genitalier mätta, värre var det för flickorna!!! Där kollades sliddjupet av läkaren med hjälp av ett finger som han lystet trängde upp!!!⁸⁷

Curt Persson berör det här i forskningsstudien *Rasbiologiska undersökningar – tornedalingar, lantalaiset, kväner*. Han har hittat hälsokort för avgångsklasserna i Korpilombolo folkskola som skulle skickas till institutet.⁸⁸

Avslutning

Studier i statliga arkiv är viktiga för att belysa koloniala metoder och de övergrepp som begicks mot samerna. I den här artikeln har jag, genom att studera ett antal dokument, redogjort för de metoder, resurser och argument som låg till grund för de ”expeditioner” som Statens institut för rasbiologi var inblandat i. Målet var att göra undersökningar och att få fram data som sedan skulle analyseras både för den antropologiska forskningen och för uppbyggnaden av institutets arkiv. Syftet var också att utveckla ett ämnesområde som speglade tidens internationella hypoteser, metoder och teorier. Statens institut för rasbiologi, och de forskningsexpeditioner de skickade till Sápmi samlade in data som institutet kunde använda för att delta i ett internationellt samtal om raser, och för hierarkisering av raser, vilket senare skulle visa sig vara mycket politiskt och mycket problematiskt.

Expeditionsdeltagarna såg sig själva som tjänstemän/kvinnor, med uppdrag att uppfylla institutets förväntningar på utredningar de prioriterat och finansierat. Dessa ”objektiva” uppgifter skulle senare visa

⁸⁶ Äjtte, Katarina Pirak Sikkus arkiv. Daterat Vallen daterat 16 januari 2014.

⁸⁷ Äjtte, Katarina Pirak Sikkus arkiv, hänvisning. Vallen daterat 16 januari 2014.

⁸⁸ SOU 2023:68. *Som om vi inte funnits, Aivan ko meitä ei olis ollutkaan.*

sig både spegla och legitimera den svenska statens raspolitik. Internationellt sett var denna forskningsbaserade praktik och ideologi grunden för utvecklingen av nazismen i Tyskland, och uteslutningen av minoriteter som fick så ödesdigra konsekvenser. Forskningen var politisk, och vi måste känna till detaljerna i den här historien för att våldet inte upprepas mot dem som inte passar in i samhällets ideologiska ramar.

Det här materialet har diskuterats under årens lopp. Krav har ställts på att materialet ska ägas av Sametinget.⁸⁹ Hur kravet på ägandeskap skulle se ut har inte specificerats. Vad jag har förstått så diskuteras enbart det fotografiska materialet. Det har även höjts röster för att begränsa materialets tillgänglighet. Vad innebär det här för materialet? Först och främst är Sametinget en svensk statlig myndighet som styrs av regeringen. Det innebär att materialet inte kommer i samisk ägo. Vad innebär en begränsning? Att vi stänger ute dem som söker fotografier på sina släktingar? Det kan vi inte göra, hur gärna vi än vill skydda dem som är fotograferade. Det vore förödande om det fotografiska materialet på något sätt skulle brytas ur sin helhet och tas ur sitt sammanhang. Arkivmaterialets sprängkraft skulle förloras.

Spänningen finns mellan det skriftliga och fotografiska materialet. Det fotografiska är en del av det skriftliga och tvärtom. Om en del saknas förloras helheten. Institutets omfattning kan inte förstås utan det visuella och det verbala. De förstärker varandra. Det finns något med att materialet ligger där det ligger, i den kontext det förvaras. Det ger en läsning utöver arkivets innehåll. Jag har valt en annan väg och prövar om det finns andra gångbara vägar för att hantera och bearbeta materialet. Verket *Agálaščat bihttastuvvon sobkagotti ivnniiguin Ihkát ájttegij bájnoj gárvodum, För evigt klädda i ättens färger, Ihkuven aajkan maadtoej klaeriejgujmie gáárveldihkie, Perpetually Wound in the Colours of the Ancestors* är ett verk där jag har sytt ett omslag till varje album som innehåller foton på samer. Materialet är kläde, ryggarna pryds av kolt detaljer från området där fotografierna blev tagna. Det kan vara pärl- eller tenntrådsbroderi, vävda *listo* (ett vävt band längst ned på koltén), *ávve* (bälte), *vuoddaga* (skoband). Det var ett sätt för mig att visa de undersökta respekt och omsorg men också att säga till dem ”jag har sett er, jag känner er historia”.

⁸⁹ <https://www.ergo.nu/reportage/20220217-vem-har-r%C3%A4tt-till-rasbiologernas-bilder>, <https://www.sverigesradio.se/artikel/organisationer-kritiska-till-rasbiologisk-bildsamling>.

Figur 1 Agálaščat bivttastuvvon sohkačotti ...

Verket *Agálaščat bivttastuvvon sohkačotti* ... i Kart- och bildenhetens läsesal, Carolina Rediviva, Uppsala universitet, 24 mars 2021.

Foto: Mattias Lindbäck.

Referenser

Otryckt källmaterial

Ája – Ájtttes arkiv och bibliotek.

Institutet för språk och folkminnen, Harald Grundström.

Kiruna Sameförening.

Riksarkivet, Svenska Turistföreningen, STF.

Uppsala universitetsarkiv, Statens Institut för rasbiologi.

Intervjuer

Elsa Teilus.

Nätresurser

<http://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:13040/ATTACHMENT-0009.pdf>.

<https://www.ergo.nu/reportage/20220217-vem-har-ratt-till-rasbiologernas-bilder>.

<https://www.sverigesradio.se/artikel/organisationer-kritiska-till-rasbiologisk-bildsamling>.

https://www.regeringen.se/contentassets/7cd3e7026dd141afac577586da7f8baa/forskarrapporter-sou-2023_68.pdf.

Litteratur

Hagerman, M. *Käraste Herman –rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. (Nordstedts, 2015.)

Broberg, G. *Statlig rasforskning – en historik över rasbiologiska institutet*. Lunds universitet, 1995.)

Pirak Sikku, K. *Árbbehárpo – Árusráðdar*. (KulaCultura publishing – Sámi girjelágádus, 2023.)

SOU, 2023:68, *Som om vi aldrig funnits, tolv tematiska forskarrapporter, Aiván ko meitá ei olis ollukhaan*. Forskarrapporter till slutbetänkande av Sannings –och försoningskommissionen för tornedalningar, kväver och lantalaiset. (SOU, 2023.)

Wahlund, S. *The race biology of the Swedish Lapps*, part II. (Almqvist & Wiksel, 1941.)

Att samla de döda – insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal

Carl-Gösta Ojala

Inledning

Under 1800-talet och tidigt 1900-tal samlades mänskliga kvarlevor in på olika platser i de samiska områdena, med den uttalade avsikten att insamla samiska kvarlevor till anatomiska samlingar. I Sverige växte samlingar med samiska mänskliga kvarlevor fram, främst vid Karolinska Institutet i Stockholm, och vid Uppsala och Lunds universitet – som del av rasvetenskaplig fysisk antropologi och anatomi, och senare rasbiologi.

Insamlingen av samiska kvarlevor genomfördes ofta på vad som, utifrån dagens grundläggande vetenskapsetiska principer, måste betraktas som ett djupt oetiskt och kränkande sätt. Kvarlevorna samlades in genom utgrävningar eller gravplundringar. Det förekom också att man tog avlidna individers kranier och kroppar innan begravning, utan deras eller anhörigas godkännande och utan hänsyn till de anhörigas känslor eller önskemål.

Insamlingen av samiska mänskliga kvarlevor är ett känslomässigt och symboliskt starkt laddat ämne. Samlingarna med samiska kvarlevor utgör ett mörkt vetenskapligt arv, som behöver förstås och hanteras i dag. Samiska grupper och företrädare har under lång tid krävt återförande och återbegravning av de insamlade mänskliga kvarlevorna. De har också betonat de smärtsamma och traumatiska aspekterna av detta historiska arv. Frågan om repatriering (återföring) och återbegravning har varit omdebatterad och kontroversiell i Sverige.

Den anknyter till debatter om koloniala historier och relationer i Sápmi, samiskt självbestämmande och dekolonisering.

I kapitlet används det övergripande begreppet ”insamling”. Det är ett komplext begrepp som inrymmer många olika slags ideologier och praktiker, inklusive konfiskering, gravplundring och ren stöld. Insamling används som ett samlingsbegrepp, vilket inte innebär att det handlar om en etiskt försvarbar hantering av mänskliga kvarlevor. Dessa ideologier och praktiker har en mycket längre historia, som involverar även insamlingen av samisk materiell kultur under 1600- och 1700-tal när samiska religiösa föremål som de samiska heliga trummorna var eftersökta av forskare och samlare.¹

En central utgångspunkt för detta kapitel är vikten av att undersöka koloniala historier och relationer. Olika former av insamling är en del av den större koloniala historien och behöver också kritiskt granskas för att kunna förstå de koloniala processerna, mötena och konflikterna.

I detta kapitel presenteras en genomgång av forskningsläget och kunskapsläget vad gäller insamlingen av samiska mänskliga kvarlevor och dess vetenskapliga kontexter under 1800-tal och tidigt 1900-tal. Huvudfokus är på Sverige, med vissa utblickar mot Norge och Finland. I kapitlet diskuteras också de samiska kraven på repatriering och återbegravning av mänskliga kvarlevor som en del av krav på större samiskt självbestämmande i kulturarvsfrågor. Hur har dessa krav bemötts och hanterats av kulturarvsmyndigheter och kulturarvsinstitutioner i Sverige? Repatriering och återbegravning som del av dekoloniserings- och försoningsprocesser diskuteras också.

Detta kapitel bygger vidare på min tidigare forskning, inom ramen för min doktorsavhandling, Svenska kyrkans vitboksprojekt och mitt forskningsuppdrag för Sannings- och försoningskommissionen för

¹ H. Rydving. *The End of Drum-Time: Religious Change among the Lule Saami, 1670s–1740s*. Second edition. (Uppsala University, 1995); J. M. Nordin & C-G. Ojala. Collecting, Connecting, Constructing: Early Modern Commodification and Globalization of Sámi Material Culture. *Journal of Material Culture*. 23:1. (2018); Å. Virdi Kroik. *Dihle gievrje – det vi möter i respekt: Berättelser om en sydsamisk trumma*. (Uppsala universitet, 2022); E.-K. Nylander. *From Repatriation to Rematriation: Dismantling the Attitudes and Potentials behind the Repatriation of Sámi Heritage*. (Gjellag Institute, University of Oulu, 2023); M. Snickare. *Colonial Objects in Early Modern Sweden and Beyond: From the Kunstkammer to the Current Museum Crisis*. (Amsterdam University Press, 2022.)

tornedalingar, kväner och lantalaiset.² I kapitlet presenteras ett urval av exempel på insamling av mänskliga kvarlevor och repatrierings- och återbegravningsprocesser. De belyser viktiga aspekter av den historiska bakgrunden till samlingarna, liksom insamlingens konsekvenser och betydelser för samiska samhällen i dag. Kunskapsläget är i många aspekter ofullständigt, men min avsikt är att genom dessa exempel påvisa idéer, attityder, förhållningssätt och praktiker som är relevanta för förståelsen av insamlingens kontexter.

Samlingar med samiska mänskliga kvarlevor

I Sverige växte det under 1800-talet fram stora anatomiska samlingar vid Karolinska Institutet i Stockholm³, Lunds universitet⁴ och Uppsala universitet.⁵ Under 1800-talet och början av 1900-talet byggdes också omfattande anatomiska samlingar upp i Norge och Finland, vid Universitetet i Oslo⁶ och vid Helsingfors universitet.⁷

Under 1800-talet och tidigt 1900-tal samlades mänskliga kvarlevor in med den uttryckliga avsikten att samla just samiska kvarlevor, som sedan klassificerades och katalogiserades som samiska kvarlevor. Det skedde med hjälp av lokala läkare, forskare, resenärer och även kyrkliga företrädare, eller genom utbyte och handel. I en förteckning över Karolinska Institutets samiska samling från 1910 visar sig en stor del av de mänskliga kvarlevorna vara förmedlade via lokala doktorer. Här nämns bland annat kvarlevor från Lycksele, Stensele, Arjeplog,

² C-G. Ojala. *Sámi Prehistories: The Politics of Archaeology and Identity in Northernmost Europe*. (Uppsala University, 2009); C-G. Ojala. Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma, 2016); C-G. Ojala. *Insamling av mänskliga kvarlevor från Tornedalen: Rapport till Sanningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset* (ku 2020:01). (Regeringskansliet, 2022.)

³ O. Ljungström. Swedish Golgotha: Anders Retzius' collection of human crania at the Karolinska Institutet according to an 1862 manuscript. *Lychnos*. (2014); I. H. Ek. *Mänskliga kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar: En historisk översikt och inventering*. (Karolinska institutet, 2022).

⁴ J. Bergman. *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*. (Lunds universitet, 2022.)

⁵ F. Svanberg. *Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. (Historiska museet, 2015.)

⁶ J. R. Kyllingstad. *Measuring the Master Race: Physical Anthropology in Norway, 1890–1945*. (Open Book Publishers, 2014); J. R. Kyllingstad. *Ekstern utredning – Fysisk-antropologisk forskning på samer, kvener og skogfinner. Del 1: När og hvor har slik forskning funnet sted? Hvem var gjenstand for den?* (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2021); J. R. Kyllingstad. *Ekstern utredning – Undersøkelse av fysisk antropologisk forskning på samer, kvener og skogfinner med vekt på norske myndigheters rolle. Del 2*. (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2022.)

⁷ N. Söderholm. *Den anatomiska bensamlingen vid Helsingfors universitet*. Pro gradu-avhandling, Arkeologiska institutionen. (Helsingfors universitet, 2002.)

Jokkmokk, Karesuando, Muoniovaara och Kautokeino.⁸ Ett stort antal mänskliga kvarlevor, framför allt kranier, samlades in från gravplatser och kyrkogårdar där samiska gravar fanns, i Sverige liksom i övriga delar av Sápmi.

Det är dock i detta sammanhang viktigt att betona att det inte bara var kvarlevor från urfolksgrupper och minoritetsgrupper som ingick i samlingarna. Även kvarlevor från andra grupper, inte minst från fattigvården, fängelser och andra socialt utsatta grupper i Sverige samlades in.⁹

Ett antal tidigare kartläggningar av samlingar i Sverige med mänskliga kvarlevor, inklusive samiska kvarlevor, har publicerats.¹⁰ Sammanställningarna har dock inte varit heltäckande. Flera institutioner i Sverige har under senare år påbörjat systematiska inventeringar av sina anatomiska samlingar och en granskning av när, varifrån, hur och varför kvarlevorna kommit till samlingarna.¹¹

Relationen mellan tidig arkeologi och fysisk antropologi och rasvetenskap under 1800-talet och mellan arkeologi och rasbiologi under tidigt 1900-tal är en fråga som inte uppmärksammats i någon större utsträckning i tidigare forskning.¹² Som exempel på nära kontakter mellan arkeologi och rasforskning kan nämnas att Oscar Almgren (1869–1945), professor i arkeologi (nordisk och jämförande fornknuskap) vid Uppsala universitet ingick i organisationskommittén för *Svenska folktypsutställningen*, som visades i flera svenska städer 1919.

Här bör också nämnas något om de identitetsbeteckningar som användes av dåtidens forskare. Det är viktigt att tänka på att de benämningarna reflekterade dåtida synsätt på indelningar och hierarkier av människor, och att det därför finns anledning att vara försiktig med benämningarna i dag.

⁸ G. von Düben. *Crania Lapponica*. (Norstedts, 1910.)

⁹ F. Svanberg. *Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. (Historiska museet, 2015.)

¹⁰ G. Edbom. *Samiskt kulturarv i samlingar: Rapport från ett projekt om återföringsfrågor gällande samiska föremål*. (Åjte – Svenskt fjäll- och samemuseum, 2005); E.-K. Harlin. *Recalling Ancestral Voices: Repatriation of Sámi Cultural Heritage*. (Siida Sámi Museum, 2008); L. Drenzel, L. Gustafsson Reinius, K. Hauptman, L. Hejll & F. Svanberg. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer: en kunskapsöversikt*. (Statens historiska museer, 2016.)

¹¹ Se Ek, *Mänskliga kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar*, angående de anatomiska samlingarna vid Karolinska institutet och Bergman, *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*, angående samlingarna vid Lunds universitet.

¹² Se diskussioner i t.ex. O. Ljungström. *Oscarians antropologi: Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. (Gidlunds, 2004); F. Svanberg. *Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945*. I P. Nicklasson & B. Petersson (red.). *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*. (Lunds universitet, 2012.)

Att kunna fastställa att de insamlade kvarlevorna var ”äkta samiska” var ett centralt problem för många forskare och samlare. Att kunna sätta en ”äkthetsstämpel” på kvarlevorna var en stark drivkraft, vilket också kan ha påverkat de etniska beteckningarna och benämningarna som användes. Samtidigt är det viktigt att granska och försöka förstå den vetenskapliga grundsynen och föreställningarna om folkgrupper och rasgrupper, eftersom tankesätten haft betydelse för synen på de samiska befolkningsgrupperna och i förlängningen den politik som förts gentemot den samiska befolkningen.

Insamlingshistorier

Som en del av en lång historia av kolonialt samlande i Sápmi insamlades mänskliga kvarlevor vid olika tidpunkter och på olika platser i de samiska områdena under 1800-talet och tidigt 1900-tal. Ett specifikt syfte var att samla in samiska kranier. De ansågs av forskarna och insamlarna bära på särskilt värdefull information. Insamlingen ägde rum i en vetenskaplig kontext av anatomisk och fysisk antropologisk forskning med rasvetenskapliga inslag under 1800-talet, och i senare rasbiologiska kontexter under tidigt 1900-tal.

En central gestalt i denna insamlingshistoria var anatomen Anders Retzius (1796–1860) vid Karolinska Institutet i Stockholm. Han är känd för att ha utvecklat det så kallade ”skallindexet” som användes för att mäta och klassificera kranier som ”långskalliga” (dolikocefala) och ”kortskalliga” (brakycéfala). Anders Retzius skapade en stor anatomisk samling vid Karolinska Institutet med framför allt kranier från olika folkgrupper runt om i världen. Han byggde upp en samling med samiska mänskliga kvarlevor, vilken han betraktade som särskilt värdefull. Anders Retzius son, Gustaf Retzius (1842–1919), fortsatte senare sin fars arbete vid Karolinska Institutet.

Anders Retzius har själv beskrivit sin samling av samiska kranier och vikten av att kunna säkerställa deras äkthet för att undvika sammanblandning med kranier från svenska eller finska nybyggare:

För det närvarande eger Karolinska Institutets museum 22 lappkranier och skulle egt 8 derutöfver om icke tid efter annan genom skänker och utbyten till andra museer antalet blifvit minskadt. Af de här nu befintliga 22 exemplaren har jag dock endast begagnat 16 till närvarande beskrifning, emedan de öfriga dels äro af barn, dels till äkthet osäkra, upptagna ur gamla kyrkogårdar; hvaremot jag för dessa 16 har närmare

uppgifter om personernas namn, ålder m.m. [...] Dessas värde förhöjes genom underrättelserna om deras härkomst, en omständighet af så mycket större vikt, som lapparne begravas på samma kyrkogårdar som nybyggearne, hvilka äro svenskar och finnar. Häraf inses huru lätt mistag kunna uppstå vid insamling af kranier på sådana ställen.¹³

År 1892 uppstod en brand i Karolinska Institutets anatomiska museum och en stor del av Anders Retzius kraniesamling förstördes. I ett brev skrev sonen Gustaf Retzius att:

den största förlusten utgöres af den förträffliga lapska serien som torde vara oersättlig, inskaffad af min fader under en lång följd af år, hvartill kommo de genom Düben från Nordvi inköpta 17 skelett ur lappgrävar.¹⁴

Under senare år har Karolinska Institutet inventerat sina anatomiska samlingar och undersökt vilka kvarlevor som "överlevt" branden på 1890-talet.¹⁵ Under 2022 återfanns de försvunna kvarlevorna efter Christina Larsdotter (1819–1854), en samisk kvinna från Máláge/Malå, även kallad "Stor-Stina." Under sin livstid uppnådde hon berömmelse på grund av sin ovanliga längd. Hon deltog i flera internationella utställningar (så kallade "levande utställningar"¹⁶). Efter hennes död 1854 togs hennes kvarlevor under oklara förhållanden till Karolinska Institutet och ställdes ut i det anatomiska museet. Christina Larsdotters kvarlevor återbördades och återbegravdes i Máláge i maj 2024.¹⁷

Andra forskare samlade också in kranier under resor i de nordliga områdena, med hjälp av kontakter med lokala läkare och lokala kyrkliga företrädare. Ett exempel är entomologen och professorn vid Lunds universitet Johan Wilhelm Zetterstedt (1785–1874) som 1832 tillskansade sig två samiska kranier under en resa i Västerbottens län, vilka han skänkte till de anatomiska samlingarna vid Karolinska Institutet och Lunds universitet:

Under min år 1821 företagna Lappmarksresa gjorde jag, efter fleras anmodan, många försök att, för jemförelses skull, anskaffa ett *Lappkranium*; men alla bemödanden i detta afseende voro då förgäfvades. Också är förskaffandet af ett sådant, i ett land, der vidskepelser äro så gängse, som i

¹³ A. Retzius. *Anders Retzii samlade skrifter af ethnologiskt innehåll, utgifna af Svenska Läkarsällskapet*. (1864), s. 23–24. Texten publicerades första gången 1842.

¹⁴ Ljungström. *Oscarianske antropologi*, s. 228, 427.

¹⁵ Ek. *Mänskliga kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar*.

¹⁶ Se vidare C. Baglo. *På vilka vägar? Levande utställningar av samer i Europa og Amerika*. (Universitetet i Tromsø, 2011.)

¹⁷ Å. Lundgren. *Såpmis jättinna: Sanningen om Långa lappflickan* (Ord & visor, 2024).

Lappmarken, förenadt med de största svårigheter. De skullar som uppgräfvats ur Lappska kyrkogårdar, äro ganska sällan att anse som kranier af verkliga Lappar, emedan ett vida större antal Nybyggare finnas begrafne i den vigda jorden. Denna gången lyckades det mig, likväl icke utan mycken möda och betydlig kostnad, att erhålla icke blott ett, utan *tvenne kompletta* och äkta Lappkranier. Jag vet, att de blifva välkomna och för vetenskapligt ändamål begagnade, då jag öfverlemnar det ena exemplaret af dem till Carolinska Institutets Samlingar i *Stockholm*, och det andra till den rika och dyrbara anatomiska präparat samlingen, som finnes i Lund, och nu mera tillhör Akademien därstedes.¹⁸

En annan central gestalt var Sven Nilsson (1787–1883), professor i naturalhistoria vid Lunds universitet. Han utvecklade den så kallade ”storutbredningsteorin”, bland annat i verket *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare* (1838–1843). Nilsson ansåg att den samiska befolkningen hade varit den första befolkningen inte bara i Skandinavien utan även i stora delar av norra Europa. Den här teorin, som var mycket inflytelserik under början och mitten av 1800-talet, baserades bland annat på skallmätningar och jämförelser mellan samiska kranier och exempelvis kranier från megalitgravar från stenåldern. Anders Retzius var också en företrädare för denna teori. Sven Nilsson hade själv en samling med samiska kranier, som även rymde kranier från namngivna samer.¹⁹

Efterfrågan på kranier från olika folkgrupper, inte minst urfolksgrupper, var stor bland forskare och institutioner i många länder. Det finns belägg för att samiska kranier skickades till samlare och forskare utomlands. Med stor sannolikhet finns det fortfarande kvar samiska mänskliga kvarlevor i flera länder. Det finns dock inte någon övergripande kunskap om dessa samlingar.

Anders Retzius var involverad i internationell byteshandel med kranier från olika folkgrupper. Som exempel kan nämnas att han sände kranier, inklusive minst ett samiskt och ett finskt, till Samuel George Morton (1799–1851) i USA, kraniolog och storsamlare av kranier.²⁰ I ett brev den 14 november 1850 till Evert Julius Bonsdorff

¹⁸ J. W. Zetterstedt. *Resa genom Umeå Lappmarker i Vesterbottens Län, förrättad år 1832*. (Två förläggare, 1980 [1833]), s. 321.

¹⁹ S. Nilsson. *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare: Ett försök i komparativa etnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklings-historia*. (1838–1843); Ojala. *Sámi Prehistories*, s. 117–119; Ojala. Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor.

²⁰ För mer om Morton som kraniesamlare, se A. Fabian. *The Skull Collectors: Race, Science, and America's Unburied Dead*. (University of Chicago, 2010); se omnämnande av kranier från svenska, finska och samiska grupper i Mortons samlingar i J. A. Meigs. Catalogue of

(1810–1898), professor i anatomi och fysiologi vid Helsingfors universitet i Finland, skriver Anders Retzius om sina kontakter och utbyten:

Jag sänder honom [Samuel George Morton; min anmärkning] i denna vecka tvenne cranier af de sista jag fick från dig. I fjor fick han en Lapp, en Slavon, en Finne. Men han är omättelig, likasom jag sjelf.²¹

Efterfrågan på samiska kranier och skelett från forskare och samlare ledde också till regelrätt handel med kvarlevor. Andreas Georg Nordvi (1821–1892), handelsman i Mortensnes vid Varangerfjorden, genomförde ett stort antal utgrävningar av samiska gravplatser i norra Norge. Nordvi bedrev också en regelrätt handel med samiska kranier och skelett under 1800-talet. Efterfrågan var mycket stor från samlare. Karolinska Institutet, Lunds universitet och Uppsala universitet köpte samiska kvarlevor från Nordvi. I Uppsala och Lund finns det fortfarande kvarlevor kvar inköpta från Nordvi.

Gravplundringar vid Markkina/Enontekis kyrkogård

En plats som återkommer i beskrivningarna av utgrävningar/plundringar av gravar under 1800-talet är Markkina/Enontekis gamla kyrkogård, nordväst om Gárasavvon/Karesuando, på finska sidan av den nutida riksgränsen. Kyrkan vid Enontekis grundades i början av 1600-talet, som en av flera kyrk- och marknadsplatser i de inre delarna av norra Sverige. Syftet var att knyta dessa områden närmare den svenska kronan och kyrkan samt stärka kronans och kyrkans kontroll över området och lokalbefolkningen.²² Såväl svenska som utländska aktörer var aktiva i insamlingen av mänskliga kvarlevor från Markkina, bland annat den franska La Recherche-expeditionen 1838–1840, under ledning av Joseph Paul Gaimard.²³ Även företrädare för Svenska

Human Crania, in the Collection of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia*. 8. (1856). Se också Ljungström. Swedish Golgatha.

²¹ G. Retzius. *Skrifter i skilda ämnen jämte några bref af Anders Retzius: Samlade och utgifna af Gustaf Retzius*. (Nordiska bokhandeln, 1902), s. 275.

²² C.-G. Ojala. Mines and missions: Early modern Swedish colonialism in Sápmi and its legacies today. I M. Spangen, A.-K. Salmi, T. Äikäs & M. Fjellström (red.). *Currents of Saami Pasts: Recent Advances in Saami Archaeology*. (Archaeological Society of Finland, 2020.)

²³ N. M. Knutsen & P. Posti (red.). *La Recherche: En ekspedisjon mot nord – Une expedition vers le nord*. (Angelica, 2002.)

kyrkan var involverade i utgrävningarna och gravplundringarna. En viktig person i detta sammanhang var kyrkoherden Lars Levi Læstadius.

Lars Levi Læstadius (1800–1861), kyrkoherde i Karesuando och senare Pajala församlingar, är som grundare av den læstadianska väckelserörelsen en centralgestalt i Nordkalottens samhälls- och kyrkohistoria. Læstadius var också botaniker och naturvetare. Han upprätthöll omfattande kontakter med många ledande naturforskare i sin samtid och fick stor uppskattning för sina tjänster till naturvetenskapen.²⁴ Som kyrkoherde i Karesuando och senare Pajala agerade han som en nod för forskare som var intresserade av detta område. Han samlade själv aktivt in växter och djur, och var värd och guide för besökande forskare.

Læstadius var även delaktig i gravplundring av samiska kvarlevor. Här, liksom vad gäller djur och växer, fungerade han som en kontaktperson, värd och guide för en rad forskare. I ett brev från 1835 till botanikern J.G. Agardh i Lund skriver han om efterfrågan från vetenskapsmännen:

Emellertid vilja botanisterne, ibland hvilka en del är omättelig, gärna hafva fjellväxter i ”100de tals Exemplar”. Entomologerne vilja ha skorffvar; Ornithologerne foglar; Physiologerne död skallar.²⁵

Forskare som Olle Franzén, Gunnar Broberg och Lennart Lundmark har tidigare lyft fram Læstadius delaktighet i plundringar av samiska gravar.²⁶ Franzén beskriver i sin avhandling om Læstadius som naturalhistoriker en händelse, som utspelas 1837 och som återgivits i zoologen Sven Lovén's dagbok, då Lovén, länsman E.U. Grape, Læstadius, kateketen E. Kolström och pastor Liljeblad i Muonioniska begav sig till Enontekis gamla kyrkogård i Markkina för att plundra gravar och insamla samiska kranier.²⁷

I en serie osignerade tidningsartiklar, som allmänt tillskrivits Læstadius själv²⁸, beskrivs plundringen av gravar under den franska La Recherche-expeditionen till Nordkalotten och Spetsbergen

²⁴ O. Franzén. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*. (Tornedalica, 1973.)

²⁵ Brev från L.L. Læstadius till Jac. G. Agardh 1835-07-20, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <http://www.laestadiusarkivet.se>. Original i Lunds universitetsbibliotek.

²⁶ Franzén. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*; G. Broberg. Lappkaravaner på villovägar: Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. *Lychnos – lärdomshistoriska samfundets årsbok*. (1981–1982); L. Lundmark. *Stulet land: Svenske makt på samisk mark*. (Ordfront, 2008.)

²⁷ Franzén. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*, s. 213.

²⁸ Se Franzén. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*, s. 213–214. Lundmark. *Stulet land*, s. 146.

(1838–1840). Læstadius agerade värd, guide och lokal expert för expeditionens medlemmar i området kring Karesuando. Sällskapet genomförde 1838 ”en excursion till Enontekis, för att söka Lappskallar”:

Man bör anmärka att det fordna Enontekis är en öde plats. Kyrkan är flyttad till Palojoensuu 5 mil nedanför på Ryska sidan. Endast Grafstället står kvar på Enontekis. Här fann President Gaimard, Hrr Robert och Sundewall en stor skatt, kanske det bästa fynd de gjorde under hela resan, nemlingen 2 tunnsäckar fulla med Lappskallar och menniskoben. Presidenten sjelf blef på slutet mycket ifrig att samla hvar enda benskräfv, som kom opp ur grafven. Doktor Sundewall fruktade endast, att vårt dödgrävararbete kunde komma ut bland Lappallmogen, hälst vi hade med oss en Dödgräfvare från Karesuando, som gräfvde upp grafvarne.²⁹

Artikeltexten fortsätter: ”Efter att hafwa gjort denna skörd af Lappben och skallar reste wi förnöjde hem till Karesuando ...”³⁰ Senare frågade en nybyggare författaren om det verkligen var rätt att plundra de döda på det sätt som hade skett i Enontekis.

Vid ett tidigare tillfälle när han hade visat några andra naturforskare till samma kyrkogård i Markkina, Enontekis, och dessa endast samlade in kranier, frågade en kvinna honom vad som skulle hända på uppståndelsens dag när skallarna var skilda från kropparna med tusentals kilometer.³¹

I museet Musée de l’Homme i Paris finns ett antal samiska kranier som härrör från La Recherche-expeditionen. De uppges komma från Guovdageaidnu/Kautokeino i norra Norge. Lennart Lundmark frågar sig dock om det inte kan röra sig om en sammanblandning mellan Kautokeino och Karesuando och att kranierna eventuellt kommer från gravplundringen i Markkina, Enontekis.³²

Læstadius förhållningssätt till samiska gravar och kvarlevor illustreras vidare av innehållet i ett av hans brev till zoologen C.J. Sundevall, som också deltog i La Recherche-expeditionen. Brevet är daterat september 1846 i Karesuando och i det framförs ett hänsynslöst och känslokallt förslag:

Om Bror ville vara god och framföra min hällsning till Doctor eller Professor Retzius, (hvikendera af Bröderna som först träffas) att det icke är någon lätt sak, att få ett Cranium af ett nyfödt Lappbarn. Men

²⁹ Franska wetenskapliga expeditionen till Spitsbergen. *Norrlands-Posten (Nore)*. Nr 72 (1838).

³⁰ Franska wetenskapliga expeditionen till Spitsbergen. *Norrlands-Posten (Nore)*. Nr 73 (1838).

³¹ Franska wetenskapliga expeditionen till Spitsbergen. *Norrlands-Posten (Nore)*. Nr 72 (1838).

³² Knutsen & Posti. *La Recherche*, s. 121 ff.; Lundmark. *Stulet land*, s. 147.

Wretholm reser hit ibland vintertiden, och grafven står öppen hela vintern. Monne icke han som Chirurg, kunde skära af hallssen på ett sådant Barnlik?³³

År 1842 tackade Anders Retzius provinsialläkaren Wretholm i Neder-torneå församling för hjälp med att få tag i samiska kranier. I sam-manhanget nämnde han även att han hade ett kranium i sina sam-lingar från en tvåårig samisk flicka.³⁴

Med anledning av dessa exempel kan man fråga sig vilken syn Læstadius hade på den samiska och den tornedalska befolkningens gravar och kvarlevor. Exempelen visar också att det fanns ett lokalt motstånd mot gravplundringen, även bland nybyggare. De ansvariga forskarna och utgrävarna kände till detta men valde att inte respek-tera motståndet. Här finns anledning till vidare reflektion kring Lars Levi Læstadius roll i insamlingen av mänskliga kvarlevor, hans rela-tioner till den anatomiska och fysisk antropologiska forskningen och dess företrädare. Hur påverkade detta den samiska och den torne-dalska befolkningen genom den framträdande position Læstadius innehade i lokalsamhällena under sin livstid?

Som nämnts ovan var flera andra personer, vetenskapsmän och kyrkoföreträdare, också involverade i gravplundringen vid Markkinas kyrkogård. Minnet från de gravplundringar som ägt rum på platsen har levt kvar hos den samiska befolkningen som ett historiskt trauma. Den samiska konstnären och författaren Rose-Marie Huuva, som har varit en av de mest framträdande rösterna för återföring och åter-begravning av de anatomiska samlingarna, har berört Markkina och Læstadius roll vid flera tillfällen.³⁵

Det är också värt att nämna att det i dag finns minst ett bevarat kranium som kommer från Markkina i Gustavianum Uppsala uni-versitetsmuseums samlingar. Detta kranium insamlades av Eskil Olsson (1886–1915) år 1915, samma år som Olsson genomförde utgrävningarna vid Rounala kyrkogård (se vidare nedan). Dessutom finns det ett bevarat kranium i Karolinska Institutets samlingar som

³³ Brev från L.L. Læstadius till C.J. Sundevall 1846-09-XX, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <<http://www.laestadiusarkivet.se>>. Original i Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv.

³⁴ Retzius. *Anders Retzii samlade skrifter af ethnologiskt innehåll*, s. 23, 28; texten publicerades ursprungligen 1842.

³⁵ Huuva 2006 = Inventeringen av kranier och skelett. Skrivelse till Sametinget från Rose-Marie Huuva, 2006-04-24. Dnr 120/06. Sametingets kansli, Kiruna. Huuva 2007 = Samiska kranier och skelett. Skrivelse till Sametinget från Rose-Marie Huuva, 2007-01-11. Dnr 120/06. Sametingets kansli, Kiruna.

härstammar från Enontekis gamla kyrkogård vid Markkina och som enligt uppgift inköpts av zoologen Sven Lovén under 1830-talet.³⁶

Mänskliga kvarlevor från Rounala kyrkogård

Ett mycket omdiskuterat fall gäller insamlingen av mänskliga kvarlevor från Rounala kyrkogård, nordväst om Gárasavvon/Karesuando. År 1915 genomfördes en utgrävning av kyrkogården under ledning av Eskil Olsson från Uppsala, med syfte att ”tillvarata det antropologiska materialet å Rounala gamla kyrkogård och undersöka de eventuella resterna efter den vid kyrkan belägna forna marknadsplatsen.”³⁷

Utgrävningen skedde på uppdrag av Anatomiska institutionen i Uppsala och med ekonomiskt bidrag från Regnellska fonden, civilministern och landshövdingen Oscar von Sydow (1873–1936) och LKAB. I ett brev i LKAB:s arkiv från Vilhelm Hultkrantz (1862–1938), professor i anatomi vid Uppsala universitet, till Hjalmar Lundbohm (1855–1926), disponent vid LKAB, förklarar Hultkrantz hur tanken på en utgrävning i Rounala väcktes av Herman Lundborg, senare chef för Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Syftet var att finna samiska kranier till den anatomiska samlingen i Uppsala. Hultkrantz samrådde med Karl Bernhard Wiklund (1868–1934), professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet, och Oscar Almgren, professor i arkeologi vid Uppsala universitet, innan planerna fastslogs och Eskil Olsson anlätades för att genomföra arbetet.³⁸ Även Gaston Backman (1883–1964), senare professor i anatomi vid Lunds universitet och organisatör av *Svenska folktypsutställningen* 1919, var inblandad i planerna för utgrävningen i Rounala.³⁹ Hultkrantz var också starkt engagerad i rasbiologisk forskning, som en av initiativtagarna till Statens institut för rasbiologi och ledamot av institutets styrelse. Exemplet visar tydligt på nätverken vid Uppsala universitet och de nära banden mellan de olika ämnesföreträdarna i Uppsala inom anatomi, rasbiologi, språkvetenskap och arkeologi.

³⁶ Museum Gustavianum Katalog. Olof Ljungström, personlig kommunikation.

³⁷ K. B. Wiklund. *Rounala kyrka*. (Almqvist & Wiksell, 1916), s. 17.

³⁸ LKAB:s arkiv Korrespondens 1915 = Brev från Vilhelm Hultkrantz till Hjalmar Lundbohm, 7/6 1915. Tack till Curt Persson, Luleå tekniska universitet, för tips om detta brev.

³⁹ K. Lidén, M. Fjellström & T. Wallerström. Nya resultat från Eskil Olssons Rounalagrävning 1915. I *Norrbottnen 2018–2019: Arkeologi*. (Norrbottnens museum, 2019.)

Eskil Olsson avled samma år som utgrävningarna, och det finns mycket lite dokumentation bevarad från utgrävningarna 1915.⁴⁰ Enligt uppgifter fördes två skelett och 21 kranier till Anatomiska institutionen i Uppsala. Eskil Olsson och K. B. Wiklund uppgav att länsman Karl Bäcklund i Muonio i Finland redan på 1880-talet hade grävt upp minst tio kranier på kyrkogården, vilka förts till Helsingfors universitets anatomiska samlingar.⁴¹

En forskningsgrupp under ledning av arkeologerna Thomas Wallerström från NTNU i Trondheim och Kerstin Lidén från Stockholms universitet har bedrivit ett projekt med fokus på Rounala kyrkogård. Nya kol-14-prover som analyserats inom projektet visade på att begravningarna från Rounala är mycket äldre än vad som tidigare antagits. Dateringarna går tillbaka till medeltiden, de äldsta är från 1300-talet. De nya dateringarna innebär att man behöver revidera de tidigare uppfattningarna om den medeltida historien, påverkan från kristendomen och etableringen av de första kyrkogårdarna i området.⁴² Enligt forskargruppen tyder forskningsresultaten på att de begravda på kyrkogården har varit en del av en samisk kulturell kontext. Men det kan även finnas andra individer begravda här, som präster, handelsmän, nybyggare och bönder från älvdalen.⁴³

Sametinget framförde 2009 krav på att kvarlevorna från Historiska museet skulle repatrieras och kontrollen över dem överförs till Sametinget. Sametinget betonade att frågan inte enbart handlade om det formella juridiska ägandet, utan att den var av mycket större symbolisk betydelse och hänvisade även till internationell rätt.⁴⁴

En överenskommelse uppnåddes som innebar att de mänskliga kvarlevorna från Rounala skulle överföras till Äjtte i Jokkmokk, för att där ingå i en samisk kontext. Äganderätten, och därmed rätten att

⁴⁰ Museum Gustavianum 1915 = Lappland/Rounala (6 sidor). Anteckningar av Eskil Olsson, 1915. Sveriges Landskap 3. Museum Gustavianums arkiv, Uppsala.

⁴¹ Wiklund. *Rounala kyrka*. J. Ruohonen. Kalmistoja, kaivauksia, kallonmittausta: Fyysisen antropologian tutkimuskohteita Pohjois-Suomessa. *Faravid*. (2012): s. 65–66. Det är okänt var kranierna från Rounala som fördes till Helsingfors universitet finns i dag.

⁴² T. Wallerström. *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster: Studier kring Väinö Tanners vinterby teori*. (Novus, 2017). Lidén m.fl. Nya resultat från Eskil Olssons Rounala-grävning 1915; M. Fjellström. *Food cultures in Sápmi: An interdisciplinary approach to the study of the heterogeneous cultural landscape of Northern Fennoscandia AD 600–1900*. (Stockholm University, 2020.)

⁴³ Lidén m.fl. Nya resultat från Eskil Olssons Rounala-grävning 1915.

⁴⁴ Sametinget 2009 = Begäran om återförande av 12 samiska kranier från Rounala ödekyrkogård till Sametinget: Hemställan till Kulturdepartementet, Lars-Anders Baer & Ulla Barruk Sunna, 8/5 2009, Sametingets kansli, dnr 2009-648.

bestämma om återbegravning, skulle dock kvarstå hos svenska staten.⁴⁵ Under 2021 framförde Åjtte önskemål om en återbegravning av kvarlevorna och i januari 2022 lämnade Sametinget in en hemställan till Uppsala universitet om repatriering av de mänskliga kvarlevorna.⁴⁶ Universitetet gav sitt medgivande och i december 2022 beslutade regeringen att låta kvarlevorna föras över till Sametinget och återbegravas.⁴⁷ För närvarande pågår diskussioner och planering inför en kommande återbegravning i Rounala.

Utgrävningen vid Akamella kyrkogård

Ett annat aktuellt fall gäller utgrävningen vid Akamella kyrkogård vid Muonioälven, nära Muodoslompola på svenska sidan och Muonio (tidigare kallat Muonioniska) på finska sidan av gränsen, i Pajala kommun. Sommaren 1878 genomförde Edvard Pfaler, medicine kandidat från Finland, vars far var tidigare kyrkoherde i Muonio, en utgrävning vid kyrkogården. Pfaler samlade in minst 25 kranier, samt möjligen ytterligare ett kranium från ett barn, från vad han betecknade som en timrad vintergrav.⁴⁸ Enligt en sammanställning från 1881 var kranierna mycket välbehållna och borde härstamma från begravningar som ägt rum inom ett par årtionden före själva utgrävningen. I texten anges också att lokalbefolkningen i området är finsk och delvis samisk.⁴⁹

Kranierna fördes till de anatomiska samlingarna vid Helsingfors universitet. År 2001 överfördes 23 av kranierna från Akamella kyrkogård, tillsammans med övriga kvarlevor från norra Finland i Helsingfors universitets anatomiska samlingar, till Samiskt museum Siida i Aanaar/Enare, norra Finland. Där förvarades de fram till 2022. Efter krav från museet och Sametinget i Finland genomfördes sommaren 2022 en stor återbegravning av 140 individer vid Enare, Utsjoki och Nellim från denna samling. Under hösten 2022 överlämnades kra-

⁴⁵ Statens historiska museer 2009 = Överlåtelse av mänskliga kvarlevor i Statens historiska museers samlingar: Hemställan till Regeringen 2/6 2009, Statens Historiska Museer (SHMM), dnr 629-527-2009.

⁴⁶ Sametinget 2022 = Begäran om repatriering av samiska mänskliga kvarlevor från Rounala ödekyrkogård: Framställan från Sametinget till Gustavianum – Uppsala universitetsmuseum, Håkan Jonsson & Fredrik Österling, 26/1 2022, Sametingets kansli, dnr 4.2.11-2021-1682.

⁴⁷ Regeringen 2022 = Återlämnande av samiska föremål och mänskliga kvarlevor. Pressmeddelande från Kulturdepartementet och Utbildningsdepartementet, 19 december 2022.

⁴⁸ E. Weymarn. Crânes trouves en Vesterbothnie à Muonioniska, gouvernement de Norrbotten (Suède). *Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk*. Vol. 35 (1881). Ruohonen. Kalmistoja, kaivauksia, kallonmittausta, s. 63 ff.

⁴⁹ Weymarn. Crânes trouves en Vesterbothnie à Muonioniska.

nierna från Akamella till Pajala församling. Kvarlevorna förvarades i Muodoslompolo kyrka inför återbegravningen som ägde rum i augusti 2024 på Akamella kyrkogård.

Museum Gustavianum vid Uppsala universitet har i sina samlingar ett bevarat kranium som i katalogen betecknats: ”1878 Fr. Kyrkogård vid Myonioiska [Muonionniska] (sannolikt ej Finne) i Norrbottens län.”⁵⁰ Detta kranium kan med stor sannolikhet komma från utgrävningarna utförda av Pfaler vid Akamella kyrkogård. Varför kraniet markerades med ”sannolikt ej Finne” är oklart, men beror förmodligen på att kraniet bedömts vara ett så kallat långskalligt kranium enligt tidens terminologi. Det är oklart hur detta kranium kommit till Uppsala universitet, om detta skett genom ett utbyte med Helsingfors universitet eller på annat sätt. Man kan tillägga att det i beskrivningen från 1881, som ovan nämnts, anges att kranierna till synes var relativt nyligen begravda då de var mycket välbevarade.⁵¹ Med stor sannolikhet har det funnits två kranier från Akamella kyrkogård vid Uppsala universitet, varav ett inte längre finns bevarat.⁵² Det finns även ett kranium från Akamella vid Uleåborgs universitet i Finland, vilket överförts dit från Helsingfors universitet.⁵³

Motstånd och protester från samiska grupper och lokalbefolkning

Det finns en rad vittnesmål om motstånd och protester mot den insamling av mänskliga kvarlevor som pågick inom Sápmi. Ofta är det insamlarna själva – resenärerna, forskarna – som antecknar hur lokalbefolkningen reagerat på insamlingen. I många fall förefaller insamlarna närmast skryta om sina bedrifter och hur de lyckas ”överlista” lokalbefolkningen – som ofta beskrivs som ”vidskeplig” – för att komma över mänskliga kvarlevor.⁵⁴ Här finns många källkritiska aspekter, inte minst med tanke på det begränsade skriftliga materialet och det faktum att texterna skrivits av forskare, resenärer och andra insamlare. Att dessa belägg existerar utgör dock en viktig grund för en

⁵⁰ Museum Gustavianum katalog, Svanberg. *Människosamlarna*, s. 267.

⁵¹ Weymarn. *Crânes trouves en Vesterbothnie à Muonioniska*, s. 95.

⁵² Anne Ingvarsson, personlig kommunikation.

⁵³ Eija Ojanlatva, personlig kommunikation.

⁵⁴ Se vidare Ojala. *Sámi Prehistories*, s. 245–248; Ojala. Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor.

förståelse av de reaktioner som insamlingen kunde väcka hos lokalbefolkningen.

Kyrkoherden Lars Levi Læstadius involvering i insamlingen av mänskliga kvarlevor är ett exempel på detta. Ovan har nämnts flera fall där personer ur lokalbefolkningen reagerar och ställer kritiska frågor om det verkligen är rätt att plundra de döda på det sätt som skedde och vad som skulle hända på uppståndelsens dag när den avlidnes huvud och kropp var åtskilda.

Sophus Tromholt (1851–1896), en naturvetare ursprungligen från Danmark, ägnade sig åt norrskensstudier i norra Norge under flera år, och var även en mycket aktiv fotograf i Sápmi. I boken *Under the Rays of the Aurora Borealis*, från 1885, beskriver han sitt deltagande i gravplundring, med en mutad samisk gravgravare, och samiskt motstånd:

In the autumn, by-the-bye, I unearthed a few skeletons in the old churchyard dating from this era, for the purpose of obtaining some Lapp *craniæ* for the Museum at Bergen, but besides bones and some remnants of Pulks, and the roofs built over them, I did not find a single object of the kinds which in pagan times were buried along with the dead from some superstitious motive or another.

I knew that some years ago a zealous ethnographer, who plundered a churchyard in Russian Lapland for the purpose of enriching his collection, had a narrow escape of being drowned. The infuriated natives set upon him, and ducked him several times in the icy waters of the river. In order not to run a similar risk, or cause any offence to the Lapps about me, I conducted my operations with the greatest secrecy, although I had the representative of the Crown at my side.

My assistant, the Lapp gravedigger, was bribed to secrecy, and the remains – a complete skeleton and four *craniæ* – were transported to my residence in the middle of the night.

I must say I experienced some scruples in disturbing the old Lapps, where they had rested for two centuries at least; but what will not a savant submit to for Science?⁵⁵

Den svenske arkeologen Gustaf Hallström (1880–1962), en arkeologisk pionjär i norra Sverige, reste i de samiska områdena på Kola-halvön i Ryssland under 1908 och 1910. Under sina resor genomförde han utgrävningar på flera begravningsplatser, varav vissa fortfarande

⁵⁵ S. Tromholt. *Under the Rays of the Aurora Borealis: In the Land of the Lapps and the Kvens. Volume 1.* (Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885), s. 184–185.

var i bruk eller hade använts för sentida begravningar. Syftet var att samla in samiska kranier och skelett. Hallström skriver i en artikel om utgrävningarna och motståndet hos lokalbefolkningen:

Jag besökte åtskilliga lapska gravplatser ... Emellertid är mina observationer mycket ojämna på grund av att lapparna ogärna sågo att jag besökte dessa platser, varav blev följden att jag ofta fick göra detta på småstunder eller på ogynnsamma tider.⁵⁶

En gravplats på en holme i sjön Seitjaure besökte han inte, med hänsyn till sitt övriga arbete i området, då: ”Lapparna i dessa trakter voro synnerligen känsliga för intrång i dylika fall.”⁵⁷

Utgrävningarna skedde på uppdrag av anatomiska institutionen vid Uppsala universitet. Efter hemkomsten lämnade Hallström över de mänskliga kvarlevorna, varav minst 27 kranier, till Uppsala universitet. Kvarlevor från resorna på Kolahalvön finns fortfarande i dag bevarade i samlingarna vid Gustavianum Uppsala universitetsmuseum.⁵⁸

Som diskuteras nedan, mötte utgrävningarna vid den skoltsamiska begravningsplatsen i Njauddâm/Neiden i Nordnorge ett stort motstånd från lokalbefolkningen och den ortodoxa församlingen.⁵⁹ Under tidigt 1900-tal bedrev anatomiska institutionen vid Oslo universitet, under ledning av anatomen K.E. Schreiner (1874–1957) storskaliga utgrävningar av kyrkogårdar i Nordnorge. Stora mängder mänskliga kvarlevor fördes till Oslo universitet, där de så kallade *Schreinerske Samlinger* med samiska mänskliga kvarlevor från fler än 1 000 individer växte fram. Här finns också belägg för att de samiska lokalbefolkningarna visade sitt motstånd mot utgrävningarna av kyrkogårdarna i Nordnorge.⁶⁰

Dessa exempel visar att det fanns ett motstånd bland lokalbefolkningen mot insamlingen av samiska mänskliga kvarlevor. Aktörerna involverade i insamlingen kände till motståndet men valde att inte respektera det. Beläggen för motstånd och protester utgör också spår av samiskt aktörskap i en svår historisk situation. Även om vissa exempel ovan rör samiska områden utanför Sveriges gränser, så rör det likafullt förhållningssätt och handlingar av samiska befolknings-

⁵⁶ G. Hallström. Gravplatser och offerplatser i ryska lappmarken. *Rig.* (1922): s. 162–163.

⁵⁷ Hallström. Gravar och offerplatser i ryska lappmarken, s. 169.

⁵⁸ Anne Ingvarsson, personlig kommunikation.

⁵⁹ A. Svestad. What Happened in Neiden? On the Question of Reburial Ethics. *Norwegian Archaeological Review.* 46:2 (2013).

⁶⁰ Se vidare A. Schanche. *Graver i ur og berg: Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid.* (Davvi Girji, 2000); Ojala. *Sámi Prehistories.*

grupper. De ger också uttryck för attityder och förhållningssätt som var utbredda inom forsknings- och samlingsvärlden under denna tid.

Repatrierings- och återbegravningsprocesser

Under lång tid har samiska organisationer och enskilda aktörer framfört krav på repatriering och återbegravning av samiska mänskliga kvarlevor från museisamlingar i Sverige. År 2007 beslutade Sametingets plenum att kräva en fullständig genomgång av statliga samlingar med samiska kvarlevor, en utredning av hur kvarlevorna kommit till samlingarna, samt repatriering och en värdig återbegravning av dessa kvarlevor.⁶¹ Sedan dess har en diskussion kring frågorna pågått i Sverige, med varierande grad av intensitet och publik uppmärksamhet.

De samiska kraven anknyter till internationella diskussioner som pågått under lång tid. Urfolksgrupper i olika delar av världen har krävt ett återförande av sina förfäders kvarlevor, vilka ofta insamlats på oetiska och kränkande sätt och utan de berördas tillstånd. Återbegravningskraven har varit viktiga delar i kampen för kulturella rättigheter, självbestämmande och dekolonisering.⁶²

Ett antal återbegravningsprocesser rörande samiska mänskliga kvarlevor har ägt rum i Sverige, Norge och Finland. Den hittills största återbegravningen i ett samiskt sammanhang i Sverige genomfördes i Liksjö/Lycksele den 9 augusti 2019 på den internationella urfolksdagen. Då återbegravdes 25 kranier, insamlade vid en arkeologisk undersökning 1950 på den gamla kyrkogården som varit i bruk under 1600- och 1700-talen. En intressant lokal process ägde rum i samband med återbegravningen, i vilken Liksjuon Sámiensiäbrrie/Lycksele sameförening, Lycksele kommun, Svenska kyrkan och Västerbottens museum med flera deltog. Syftet med denna process

⁶¹ Duoddaris 2002 = *Vem äger kulturarvet? Anföranden vid konferens om återföringsfrågor vid Åjtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 6–8 juni 2000*. Duoddaris 20. (Åjtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum, 2002); Sametinget 2007 = Sametinget, Sammanträdesprotokoll 2007:1, Sammanträdesdatum 2007-02-20-22, Lycksele. Kiruna: Sametingets kansli.

⁶² C. Fforde, J. Hubert & P. Turnbull (red.). *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice*. (Routledge, 2002); C. Fforde, C. T. McKeown & H. Keeler (red.). *The Routledge Companion to Indigenous Repatriation: Return, Reconcile, Renew*. (Routledge, 2020); C. H. Meloche, L. Spake & K. L. Nichols (red.). *Working with and for Ancestors: Collaboration in the Care and Study of Ancestral Remains*. (Routledge, 2021); C-G. Ojala. *Indigenous archaeology*. I M. Lindroth, H. Sinevaara-Niskanen & M. Tennberg (red.). *Critical Studies of the Arctic: Unravelling the North*. (Palgrave Macmillan, 2022.)

var – utöver att verka för en återbegravning av kvarlevorna – att undersöka hur utgrävningen gått till, hur kvarlevorna hanterades efteråt, vilka de centrala aktörerna var och hur lokalbefolkningen och andra berörda påverkats av denna process. Syftet var även att bidra till en vidare försoningsprocess.⁶³ Vid återbegravningsceremonin överlämnade representanter för museer och universitet kvarlevorna till representanter för det samiska lokalsamhället som utförde återbegravningen. Vid ceremonin bad representanter för Historiska museet och Svenska kyrkan offentligt om ursäkt för institutionernas roller i insamlingen och hanteringen av kvarlevorna.

Den 18 augusti 2024 ägde en återbegravning av 23 kranier rum vid Akamella, nära Muodoslompola vid Muonioälven på gränsen till Finland. Kranierna hade samlats in av finska aktörer 1878 och förts till Helsingfors universitet (se vidare ovan). Denna kyrkogård användes av såväl samiska som tornedalska grupper, och återbegravningen utformades som en gemensam ceremoni med syfte att överbrygga uppdelningen mellan grupperna.

Ett tidigt fall av återbegravning av samiska mänskliga kvarlevor i Sverige gällde den så kallade Soejvengeelles/Skuggmannens grav i Dearn/Tärna socken i Västerbottens län. Graven grävdes ut 1950 av Ernst Manker från Nordiska museet i Stockholm, som skriftligen utlovade att benen skulle återföras till sin plats efter analyserna, vilket dock inte skedde. Efter krav från den lokala sameföreningen Vadejten Saemiej Sijte medgav Historiska museet att benen kunde återbegravas. Innan återbegravningen ägde rum utfördes nya undersökningar av gravplatsen och nya kol-14-dateringar visade att begravningen troligen kunde dateras till 1400-talet, mycket tidigare än vad som tidigare antagits. I oktober 2002 ägde återbegravningsceremonin rum och graven rekonstruerades.⁶⁴ Fallet visar på möjligheten att föra dialog och nå överenskommelser mellan lokalbefolkning och arkeologer, som kan kombinera vetenskapliga analyser, som ger ny kunskap om historien, med förståelse och respekt för den lokala befolkningens önskemål.

En annan återbegravning ägde rum 2011 vid Gransjön i norra Jämtland. Graven upptäcktes på 1980-talet, då mänskliga kvarlevor

⁶³ A. Aurelius. *Máhtsatiebmie liktemijne – Återbördande i försoning: En processbeskrivning över repatrieringen i Lycksele* 2019. (Liksjuon Sámiensäbrrie, 2019.)

⁶⁴ J. Heinerud. *Rapport över återbegravning av skelett, RAÄ 195:1, Tärna socken, Storumans kommun, Västerbottens län*. (Västerbottens museum, 2004); A. Stångberg. *Soejvengeelle: En samisk grav i Vapsten*. I Å. Virdi Kroik (red.). *Efter förfädernas sed: Om samisk religion*. (Boska, 2005.)

kommit i dagen. Den undersöktes och kvarlevorna fördes till läns-
museet Jamtli i Östersund. Senare framförde den lokala samebyn
krav på återbegravning av kvarlevorna. Innan ceremonin genom-
fördes gjordes nya analyser och dateringar, som visade på att kvar-
levorna härstammade från senmedeltiden. Forskningen har bristande
kunskap om samisk historia i området under denna tidsperiod.⁶⁵

Under senare år har ytterligare återbegravningar av samiska indi-
vider genomförts i Sverige, bland annat i Lycksele och Arjeplog.

Den största återbegravningen av samiska mänskliga kvarlevor i
Norge rörde 94 kranier från den skoltsamiska begravningsplatsen i
Njauddâm/Neiden, Finnmark. Kvarlevorna återbegravdes 2011, efter
att ha förvarats vid Oslo universitet. Utgrävningen i Neiden ägde
rum 1915 och möttes av omfattande protester från lokalsamhället
och den ortodoxa församlingen. Innan ceremonin genomfördes ägde
en kritisk diskussion rum inom det samiska samhället i Norge. Vissa
personer inom det skoltsamiska lokalsamhället ville utföra fler under-
sökningar och analyser på kvarlevorna innan återbegravningen skedde
för att undersöka den dåligt utforskade lokala skoltsamiska historien.⁶⁶

Ett tidigt och mycket uppmärksammat och symbolladdat fall i
Norge rörde (åter)begravningen av Mons Sombys och Aslak Hættas
kranier. De två samiska männen avrättades för sin delaktighet i
Kautokeinoupproret 1852. Kranierna fördes därefter till de anatomi-
ska samlingarna vid universitetet i Oslo. Det visade sig vara för-
enat med svårigheter att finna Aslak Hætta's kvarlevor i samlingarna,
eftersom kraniet hade förts till Köpenhamn i utbyte mot kranier
från två inuiter. Tack vare en långvarig kamp förd av släktingar kunde
de båda människans kranier begravas vid kyrkan i Kålfjord i norra Norge.⁶⁷
Det här utgör ytterligare ett exempel på utbyte av mänskliga kvar-
levor mellan olika institutioner.

I Finland ägde en återbegravning av samiska kvarlevor från de
anatomiska samlingarna vid Helsingfors universitet rum i Aanaar/
Enare 1995.⁶⁸ Sommaren 2022 genomfördes en återbegravning vid
Aanaar, Ohcejohka/Utsjoki och Njeä'llem/Nellim av 140 individer.

⁶⁵ A. Hansson. Kvinnan från Gransjön. *Jämten*. (2013); A. Hansson. En samisk återbegravning. *META*. (2018.)

⁶⁶ Svestad. What happened in Neiden?

⁶⁷ S. R. Mathisen. The three burials of Aslak Hætta and Mons Somby: Repatriation narratives and ritual performances. *Museum Worlds*. 5:1. (2017.)

⁶⁸ Harlin. *Recalling Ancestral Voices*.

De mänskliga kvarlevorna hade tillhört Helsingfors universitets anatomiska samlingar och sedan 2001 förvarats vid Samiskt museum Siida.

Repatrieringsdiskussionerna i de nordiska länderna har, förutom om mänskliga kvarlevor, även rört etnografiska samlingar med samisk materiell kultur. Forskare har betonat att repatriering har en mycket vidare betydelse för berörda samhällen än bara själva överföringen av föremål eller mänskliga kvarlevor. Repatriering inrymmer också många dimensioner av kunskapsöverföring och kunskapsproduktion, kulturell revitalisering och skapande och utveckling av nya relationer och samarbeten, liksom möjligheter att initiera processer för att hantera historiska orättvisor och trauman.⁶⁹

Avslutande diskussion

Konsekvenserna av insamlingen av samiska mänskliga kvarlevor och upprätthållandet av samlingarna har varit många och djupgående för de samiska samhällena. Det finns många belägg för att människor blivit kränkta av insamlingarna, som genomförts utan hänsyn till lokalbefolkningens och de berördas vilja och känslor. De anatomiska samlingarna har blivit symboler för obearbetade historiska trauman, och det tidigare ointresset eller oviljan att hantera samlingarnas problematik har upplevts som en pågående kränkning. Trots att tydliga krav framförts från samiska grupper under lång tid, så har reaktionen från myndigheter och politiker varit långsam och begränsad. Bristen på proaktiva handlingar har också kritiserats av samiska grupper. Individer från samiska samhällen har varit tvungna att driva återförande- och återbegravningsärenden gentemot kulturarvsinstitutioner, där ibland många statliga, vilket kan vara utmanande och innebära att man hamnar i en utsatt position.

Insamlingen av mänskliga kvarlevor var en del i kategoriseringen av människor som levde inom det nuvarande Sveriges gränser. De studier som genomfördes på kvarlevorna bidrog till en särskiljning och särbehandling av den samiska befolkningen. Den rasvetenskapliga och rasbiologiska forskningen konstruerade den samiska befolkningen som lägre stående i förhållande till majoritetsbefolkningen i Sverige och utgjorde en grund för och legitimering av en diskrimi-

⁶⁹ Se diskussioner i Ojala. *Sámi Prehistories*; K. E. Gaup, I. Jensen & L. Pareli (red.). *Bååstede: The return of Sámi cultural heritage*. (Museumsforlaget, 2021); Nylander. *From Repatriation to Rematriation*.

nerande politik gentemot, och socialt och kulturellt förtryck av, den samiska befolkningen. Relationerna mellan denna forskning och de politiska processerna i samhället skulle behöva undersökas närmare i framtida forskning.

I detta sammanhang är det viktigt att betona att det har hänt mycket under de senaste åren när det gäller statliga institutioners kartläggning av sina samlingar och deras historia. Regeringen har också tagit flera initiativ för att utreda återförandefrågor. Riksantikvarieämbetet har på uppdrag av regeringen föreslagit en rad åtgärder för att underlätta framtida repatrieringsprocesser.⁷⁰ Mycket har även hänt under senare år inom musei- och universitetsvärlden kring inställningen till samiska och andra urfolksgruppers krav på återföring och återbegravning av mänskliga kvarlevor. Denna utveckling hänger delvis samman med en ny omdefinierad roll för museerna, där samarbete och relationsskapande med olika grupper i samhället spelar en allt större roll.

Det finns likafullt ett stort behov av kritisk självgranskning bland forsknings- och kulturarvsinstitutioner. Flera institutioner har påbörjat arbeten med granskningar av sin egen historia och sina tidigare företrädares roller och ansvar i insamlingshistorierna. Mer behöver dock göras, och det är viktigt att universitet och museer stödjer detta arbete centralt, även med ekonomiska resurser.

Repatrierings- och återbegravningsprocesser kräver resurser och kompetens. Med tanke på den bakomliggande historien, och många statliga institutioners och företrädares tidigare agerande, kan man argumentera för att ett stort ansvar för finansierings- och kompetensfrågan ligger hos den svenska staten.

Det finns fortfarande en rad forskningsluckor som bör utforskas närmare i framtida forskning. En forskningslucka gäller det internationella utbytet och handeln med samiska mänskliga kvarlevor. Här är kunskapen mycket begränsad. Andra forskningsluckor rör de olika aktörer som var delaktiga i insamlingarna, på lokalt, regionalt, nationellt och internationellt plan. Även vad gäller motståndet och protesterna från samiska och andra lokala grupper mot den oönskade

⁷⁰ Regeringen 2022. RAÄ 2023 = Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 1. (Riksantikvarieämbetet, 2023); RAÄ 2024 = Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. (Riksantikvarieämbetet, 2024.)

insamlingen behövs forskning. Samiska röster och erfarenheter om insamlingen och dess betydelser för lokalsamhällena behöver inkluderas, för att nå en djupare förståelse av historien och dess konsekvenser i dag.

Vidare finns behov av djupare diskussioner kring forskningsetik och museers och forskningsinstitutioners ansvar. Det gäller frågor om tillgång till mänskliga kvarlevor för forskning, relationer mellan forskare och museer och de berörda lokalbefolkningarna samt deltagande, inflytande och maktrelationer inom forskningen.

I diskussionerna om repatriering och återbegravning spelar internationell rätt, internationella konventioner och deklarationer en viktig roll. FN:s deklaration om urfolks rättigheter från 2007, som Sverige skrivit under, innehåller flera artiklar som rör urfolks kulturella rättigheter, inklusive rätten till repatriering av mänskliga kvarlevor. Hur deklarationens artiklar ska tillämpas i praktiken inom kulturarvsförvaltningen i Sverige är dock ännu oklart.⁷¹ Det behövs djupare och bredare diskussioner kring hur deklarationen ska tillämpas och genomföras, och vilka konsekvenserna blir för kulturmiljövården i stort.

Slutligen bör frågan ställas vad dagens forskare och museer kan lära sig av denna historia. Hur kan forskar- och museivärlden undvika att upprepa tidigare kränkningar? Inte minst krävs reflektioner angående den expanderande DNA-forskningen om forntida populationer med stora behov av prover från mänskliga kvarlevor från historisk och förhistorisk tid.

Denna diskussion handlar alltså inte bara om förfluten tid och ett historiskt kulturarv, utan även om nutiden och framtiden för forskning och kulturmiljövård. Här finns såväl utmaningar som möjligheter, och ett starkt behov av att utforska nya sätt att bedriva forskning och utveckla mer fruktbara och respektfulla relationer mellan berörda lokalbefolkningar, forskare och kulturarvsinstitutioner.

⁷¹ Se vidare diskussioner i C. Knutson, *Indigenous Archaeology in Sweden: Aligning Contract Archaeology with National and International Policies on Indigenous Heritage*. (Linnaeus University Press, 2024.)

Referenser

Arkivhandlingar

- Huuva 2006 = *Inventeringen av kranier och skelett*. Skrivelse till Sametinget från Rose-Marie Huuva, 2006-04-24. Dnr 120/06. Sametingets kansli, Kiruna.
- Huuva 2007 = *Samiska kranier och skelett*. Skrivelse till Sametinget från Rose-Marie Huuva, 2007-01-11. Dnr 120/06. Sametingets kansli, Kiruna.
- Læstadiusarkivet 1835 = Brev från L.L. Læstadius till Jac. G. Agardh 1835-07-20, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <http://www.laestadiusarkivet.se>. Original i Lunds universitetsbibliotek.
- Læstadiusarkivet 1846 = Brev från L.L. Læstadius till C.J. Sundevall 1846-09-XX, Læstadius brev till akademiker 1818–1860, Læstadiusarkivet, <http://www.laestadiusarkivet.se>. Original i Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv.
- LKAB:s arkiv Korrespondens 1915 = Brev från Vilhelm Hultkrantz till Hjalmar Lundbohm, 7/6 1915.
- Museum Gustavianum 1915 = *Lappland/Rounala* (6 sidor). Anteckningar av Eskil Olsson, 1915. Sveriges Landskap 3. Museum Gustavianums arkiv, Uppsala.
- Museum Gustavianum katalog = *Catalogus Specialis I, Osteologia*. Förvaras vid Museum Gustavianum (original förvaras vid Cellbiologiska institutionen, Uppsala universitet).
- Sametinget 2007 = Sametinget, Sammanträdesprotokoll 2007:1, Sammanträdesdatum 2007-02-20–2007-02-22, Lycksele. Kiruna: Sametingets kansli.
- Sametinget 2009 = Begäran om återförande av 12 samiska kranier från Rounala ödekyrkogård till Sametinget: Hemställan till Kulturdepartementet, Lars-Anders Baer & Ulla Barruk Sunna, 2009-05-08, Sametingets kansli, Dnr 2009-648.
- Sametinget 2022 = Begäran om repatriering av samiska mänskliga kvarlevor från Rounala ödekyrkogård: Framställan från Sametinget till Gustavianum – Uppsala universitetsmuseum, Håkan Jonsson & Fredrik Österling, 2022-01-26, Sametingets kansli, dnr 4.2.11-2021-1682.

Statens historiska museer 2009 = Överlåtelse av mänskliga kvarlevor i Statens historiska museers samlingar: Hemställan till Regeringen 2009-06-02, Statens Historiska Museer (SHMM), dnr 629-527-2009.

Litteratur

- Aurelius, A. *Máhtsatiebmie liktemijne – Återbördande i försoning: En processbeskrivning över repatrieringen i Lycksele 2019*. (Liksjuon Sámiensiäbrrie, 2019.)
- Baglo, C. *På ville veger? Levande utstillinger av samer i Europa og Amerika*. (Universitetet i Tromsø, 2011.)
- Bergman, J. *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*. (Lunds universitet, 2022.)
- Broberg, G. Lappkaravaner på villovägar: Antropologin och synen på samerna fram mot sekelskiftet 1900. *Lychnos – lärdomshistoriska samfundets årsbok*. (1981–1982): s. 27–86.
- Drenzel, L., Gustafsson Reinius, L., Hauptman, K., Hejll, L. & Svanberg, F. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer: en kunskapsöversikt*. (Statens historiska museer, 2016.)
- von Düben, G. *Crania Lapponica*. (Norstedts, 1910.)
- Duoddaris 2002 = *Vem äger kulturarvet? Anföranden vid konferens om återföringsfrågor vid Ájtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum 6–8 juni 2000*. Duoddaris 20. (Ájtte, Svenskt Fjäll- och Samemuseum, 2002.)
- Edbom, G. *Samiskt kulturarv i samlingar: Rapport från ett projekt om återföringsfrågor gällande samiska föremål*. (Ájtte – Svenskt fjäll- och samemuseum, 2005.)
- Ek, I. H. *Mänskliga kvarlevor i Karolinska Institutets samlingar: En historisk översikt och inventering*. (Karolinska institutet, 2022.)
- Fabian, A. *The Skull Collectors: Race, Science, and America's Unburied Dead*. (University of Chicago, 2010.)
- Fjellström, M. *Food cultures in Sápmi: An interdisciplinary approach to the study of the heterogeneous cultural landscape of Northern Fennoscandia AD 600–1900*. (Stockholm University, 2020.)

- Franska vetenskapliga expeditionen 1838 = Franska vetenskapliga expeditionen till Spitsbergen. *Norrlands-Posten (Nore)*. 68, 71, 72, 73 (1838).
- Fforde, C., Hubert, J. & Turnbull, P. (red.). *The Dead and their Possessions: Repatriation in Principle, Policy and Practice*. (Routledge, 2002.)
- Fforde, C., McKeown, C. T. & Keeler, H. (red.). *The Routledge Companion to Indigenous Repatriation: Return, Reconcile, Renew*. (Routledge, 2020.)
- Franzén, O. *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius*. (Tornedalica, 1973.)
- Gaup, K. E., Jensen, I. & Pareli, L. (red.). *Bååstede: The return of Sámi cultural heritage*. (Museumsforlaget, 2021.)
- Hallström, G. Gravplatser och offerplatser i ryska lappmarken. *Rig* (1922): s. 162–192.
- Hallström, G. & Leijonhufvud, S. Några grafvar i Jukkasjärvi kyrka. *Fataburen*. 4 (1908): s. 193–207.
- Hansson, A. Kvinnan från Gransjön. *Jämten* (2013): s. 23–27.
- Hansson, A. En samisk återbegravning. *META* (2018): s. 111–125.
- Harlin, E-K. *Recalling Ancestral Voices: Repatriation of Sámi Cultural Heritage*. (Siida Sámi Museum, 2008.)
- Heinerud, J. *Rapport över återbegravning av skelett, RAÄ 195:1, Tärna socken, Storums kommun, Västerbottens län*. (Västerbottens museum, 2004.)
- Knutsen, N. M. & Posti, P. (red.). *La Recherche: En ekspedisjon mot nord – Une expedition vers le nord*. (Angelica, 2002.)
- Knutson, C. *Indigenous Archaeology in Sweden: Aligning Contract Archaeology with National and International Policies on Indigenous Heritage*. (Linnaeus University Press, 2024.)
- Kroik, Å. V. *Dihte gievrie – det vi möter i respekt: Berättelser om en sydsamisk trumma*. (Uppsala universitet, 2022.)
- Kyllingstad, J. R. *Measuring the Master Race: Physical Anthropology in Norway, 1890–1945*. (Open Book Publishers, 2014.)

- Kyllingstad, J. R. *Ekstern utredning – Fysisk-antropologisk forskning på samer, kvener og skogfinner. Del 1: Når og hvor har slik forskning funnet sted? Hvem var gjenstand for den?* (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2021.)
- Kyllingstad, J. R. *Ekstern utredning – Undersøkelse av fysisk antropologisk forskning på samer, kvener og skogfinner med vekt på norske myndigheters rolle. Del 2.* (Sannhets- og forsoningskommisjonen, 2022.)
- Lidén, K., Fjellström, M. & Wallerström, T. Nya resultat från Eskil Olssons Rounala-grävning 1915. I *Norrbottn 2018–2019: Arkeologi*. (Norrbottens museum, 2019), s. 235–261.
- Ljungström, O. *Oscariansk antropologi: Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal.* (Gidlunds, 2004.)
- Ljungström, O. Swedish Golgotha: Anders Retzius' collection of human crania at the Karolinska Institutet according to an 1862 manuscript. *Lychnos* (2014): s. 159–171.
- Lundgren, Å. *Sápmis jättinna: Sanningen om Långa lappflickan.* (Ord & visor, 2024.)
- Lundmark, L. *Stulet land: Svensk makt på samisk mark.* (Ordfront, 2008.)
- Mathisen, S. R. The three burials of Aslak Hætta and Mons Somby: Repatriation narratives and ritual performances. *Museum Worlds*. 5:1 (2017): s. 22–34.
- Meigs, J. A. Catalogue of Human Crania, in the Collection of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia. *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia*. 8 (1856): s. 1–112.
- Meloche, C. H., Spake, L. & Nichols, K. L. (red.). *Working with and for Ancestors: Collaboration in the Care and Study of Ancestral Remains.* (Routledge, 2021.)
- Niittyvuopio, E. 2021. Saamelaisten jäänteet ja kirkon rooli. <https://kaltio.fi/saamelaisten-jaanteet-ja-kirkon-rooli>.
- Nilsson, S. *Skandinaviska Nordens Ur-Invånare: Ett försök i komparativa etnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklingshistoria.* (1838–1843.)

- Nordin, J. M. & Ojala, C-G. Collecting, Connecting, Constructing: Early Modern Commodification and Globalization of Sámi Material Culture. *Journal of Material Culture*. 23:1 (2018): s. 58–82.
- Nylander, E-K. *From Repatriation to Rematriation: Dismantling the Attitudes and Potentials behind the Repatriation of Sámi Heritage*. (Giellagas Institute, University of Oulu, 2023.)
- Ojala, C-G. *Sámi Prehistories: The Politics of Archaeology and Identity in Northernmost Europe*. (Uppsala University, 2009.)
- Ojala, C-G. Svenska kyrkan och samiska mänskliga kvarlevor. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma, 2016), s. 993–1028.
- Ojala, C-G. Mines and missions: Early modern Swedish colonialism in Sápmi and its legacies today. I Spangen, M., Salmi, A-K., Äikäs, T. & Fjellström, M. (red.). *Currents of Saami Pasts: Recent Advances in Saami Archaeology*. (Archaeological Society of Finland, 2020), s. 160–176.
- Ojala, C-G. Indigenous archaeology. I Lindroth, M., Sinevaara-Niskanen, H. & Tennberg, M. (red.). *Critical Studies of the Arctic: Unravelling the North*. (Palgrave Macmillan, 2022), s. 99–122.
- Ojala, C-G. *Insamling av mänskliga kvarlevor från Tornedalen: Rapport till Sanningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset* (ku 2020:01). (Regeringskansliet, 2022.)
- RAÄ 2023 = *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 1*. (Riksantikvarieämbetet, 2023.)
- RAÄ 2024 = *Förutsättningar för identifiering och återlämnande av samiska föremål och samiska mänskliga kvarlevor. Redovisning av regeringsuppdrag i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev 2023. Del 2*. (Riksantikvarieämbetet, 2024.)
- Regeringen 2022 = Återlämnande av samiska föremål och mänskliga kvarlevor. Pressmeddelande från Kulturdepartementet och Utbildningsdepartementet, 19 december 2022.
<https://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2022/12/aterlamnande-av-samiska-foremal-och-manskliga-kvarlevor>.

- Retzius, A. *Anders Retzii samlade skrifter af ethnologiskt innehåll, utgifna af Svenska Läkare-sällskapet*. (1864.)
- Retzius, G. *Skrifter i skilda ämnen jämte några bref af Anders Retzius: Samlade och utgifna af Gustaf Retzius*. (Nordiska bokhandeln, 1902.)
- Retzius, G. Preface. I Gustaf von Düben, *Crania Lapponica*. (Norstedts, 1910).
- Ruohonen, J. Kalmistoja, kaivauksia, kallonmittausta: Fyysisen antropologian tutkimuskohteita Pohjois-Suomessa. *Faravid*. (2012): s. 57–85.
- Rydving, H. *The End of Drum-Time: Religious Change among the Lule Saami, 1670s-1740s. Second edition*. (Uppsala University, 1995.)
- Schanche, A. *Graver i ur og berg: Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. (Davvi Girji, 2000.)
- Snickare, M. *Colonial Objects in Early Modern Sweden and Beyond: From the Kunstkammer to the Current Museum Crisis*. (Amsterdam University Press, 2022.)
- Stångberg, A. Soejvengeelle: En samisk grav i Vapsten. I Kroik, Å. V. (red.). *Efter förfädernas sed: Om samisk religion*. (Boska, 2005), s. 40–56.
- Svanberg, F. Arkeologin och rasforskningen cirka 1860–1945. I Nicklasson, P. & Petersson, B. (red.). *Att återupptäcka det glömda: Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*. (Lunds universitet, 2012), s. 83–108.
- Svanberg, F. *Människosamlarna: Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. (Historiska museet, 2015.)
- Svestad, A. What Happened in Neiden? On the Question of Reburial Ethics. *Norwegian Archaeological Review*. 46:2 (2013): s. 194–242.
- Söderholm, N. *Den anatomiska bensamlingen vid Helsingfors universitet*. Pro gradu-avhandling, Arkeologiska institutionen. (Helsingfors universitet, 2002.)
- Tromholt, S. *Under the Rays of the Aurora Borealis: In the Land of the Lapps and the Kvæns. Volume 1*. (Sampson Low, Marston, Searle, and Rivington, 1885.)

- Wallerström, T. *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster: Studier kring Väinö Tanners vinterbyteori*. (Novus, 2017.)
- Weymarn, E. Crânes trouves en Vesterbothnie à Muonioniska, gouvernement de Norrbotten (Suède). *Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk*. 35 (1881): s. 95–98.
- Wiklund, K. B. *Rounala kyrka*. (Almqvist & Wiksell, 1916.)
- Zetterstedt, J. W. *Resa genom Umeå Lappmarker i Vesterbottens Län, förrättad år 1832*. (Två förläggare, 1980 [1833].)

Personlig kommunikation

- Anne Ingvarsson, Universitetsmuseet Gustavianum, Uppsala universitet, Uppsala.
- Olof Ljungström, Karolinska institutet, Stockholm.
- Eija Ojanlatva, Samiskt museum Siida, Aanaar/Enare.

Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering ur ett internationellt perspektiv

Liv Nilsson Stutz

En ny tid står för dörren¹

Den 9 augusti 2019 återfördes kvarlevorna av 25 personer till den gamla kyrkogården på Gammlplatsen i Lycksele. I 25 näveraskar fördes de den sista biten på en lång resa hem, från Historiska museet i Stockholm, och tillbaka till den sista vilan i Lycksele. De hade en gång begravts under 1600- och 1700-talen på en plats som användes för både marknad och begravning. De var samer som kom från ett stort område kring Vindel-, Ume-, och Ångermanälven. I samband med en arkeologisk undersökning hade deras kvarlevor grävts upp i början av 1950-talet under ledning av Västerbottens museum. Kvarlevorna skickades till Stockholm för analys, och tanken var att de skulle lämnas tillbaka efter att analysen var slutförd. Men så blev det inte. Det är oklart om det utfördes några analyser alls, men kvarlevorna blev kvar i Stockholm. Först 2011 återfanns en rad kartonger märkta "Lycksele" i Historiska museets magasin i Tumba. Museet vände sig till Västerbottens museum som i sin tur tog kontakt med Liksjuon Sámiensiäbrrie, Lycksele sameförening, för att fråga om de var intresserade av en hemställan.² Detta blev början på den mest om-

¹ Jag vill tacka Riksbankens Jubileumsfond som genom sitt projektbidrag FOE20-0012 finansierat projektet Ethical Entanglements. The Care for Human Remains in Museums and Research, och möjliggjort min forskning om val och värderingar i hanteringen av mänskliga kvarlevor på svenska museer.

² A. Aurelius. *Máhtsatiebmie liktemijne – Återbördande i försoning. En processbeskrivning över repatrieringen i Lycksele 2019*. (Liksjuon sámiensiäbrrie, 2019), s. 8.

fattande repatrieringen av samiska kvarlevor från svenska museer någonsin.

Återbegravningen ägde rum på den internationella urfolksdagen under intensiv mediebevakning, publika ceremonier, och tal från representanter för Sametinget, Kulturdepartementet, Svenska kyrkan och Statens historiska museer. Det har förekommit repatriering och återbegravning av samiska kvarlevor från svenska museer förr,³ men skalan på repatrieringen till Gammlplatsen visar hur Sverige nu, långt senare än många andra länder, tar steget in i en ny relation till sin kolonialhistoria. Händelsen, dess omfattning och visibilitet, kan ses som det verkliga startskottet för ett nytt förhållningssätt mellan svenska museer och Sveriges urfolk.

År 2024 återfördes kvarlevorna av Christina Larsdotter (1819–1854) från Karolinska Institutet till Malå. Liksom fallet Gammlplatsen visar det på hur nonchalant vetenskapssamhället ofta förhöll sig till människovärdet under 1800- och 1900-talen. Det visar också hur man i dag både lyfter fram och börjar ta ansvar för dessa övergrepp. Christina Larsdotter var redan under sin livstid en person som intresserade den medicinska forskningen. Hon led av en odiagnostiserad sjukdom som orsakade konstant tillväxt, vilket resulterade i att hon var ovanligt lång. Hon försörjde sig genom att visa upp sig på olika utställningar och nöjesfält där hon gick under namnet ”Långa Lappflickan” eller ”Storstina”.⁴ År 1854 insjuknade hon under en resa i England och avled i komplikationer hemma i Brännäs samma år, där hon även begravdes. Men redan 1855 grävdes hon upp igen och fördes till Karolinska Institutet i Solna där skelettet och gipsavgjutningar av hennes bäcken kom att införlivas i Anders Retzius samling. Retzius intresserade sig för morfologiska skillnader mellan olika folkgrupper och etablerade bland annat ett skallindex för att skilja på så kallade ”långskalliga” och ”kortskalliga” individer.⁵ Denna typ av forskning

³ Till exempel Souevengelle-graven, Autoklimpen, Tärna, se I.-M. Mulk. Conflicts Over the Repatriation of Sami Cultural Heritage in Sweden. *Acta Borealia*. 26:2 (2009), s. 207. DOI.org/10.1080/08003830903372092.

⁴ Att människor med ovanliga fysiska attribut visades upp, eller visade upp sig mot betalning var vanligt på olika marknader och andra tillställningar under 1800-talet. I detta sammanhang visades också urfolk ofta upp. Praktiken uppfattas i dag som ett övergrepp, men i Christina Larsdotters fall ledde det åtminstone till att hon kunde tjäna ihop pengar till ett hemman i sin hemby. För mer information, se L. Andersson Burnett. The ”Lapland Giantess” in Britain: Reading Concurrences in a Victorian Ethnographic Exhibition. I D. Brydon, P. Forsgren & G. Fur (red.). *Concurrent Imaginaries, Postcolonial Worlds. Toward revised histories*. (Brill, 2017.)

⁵ G. Retzius. The so-called North European Race of Mankind. A review of, and views on, the development of some anthropological questions. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 39 (1909), s. 284–286. DOI.org/10.2307/2843207.

var i grunden rasistisk. Insamlandet av Christina Larsdotters kvarlevor kan ses som ett övergrepp motiverat av ett "vetenskapligt" intresse för både hennes "ras" och patologi. Den rasistiskt motiverade forskning som dominerade den vetenskapliga synen på människans biologi under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet förlorade så småningom sin status. Larsdotters kvarlevor föll därmed i glömska. Längre trodde man att de hade förstörts i samband med en stor brand på Karolinska Institutet 1892. Men 2022 hittades de i en låda som av misstag märkts med fel information. När man förstod att det var Christina Larsdotters kvarlevor kontaktades Malå sameby och Malå sameförening och hon fick komma hem igen 2024.⁶ För att hedra hennes minne, och för att också ta ansvar för den mörka sidan av Karolinska Institutets historia, döpte man samma år om föreläsningssalen som burit namnet Retzius till Christina Larsdotter. Gustaf och Anders Retzius entusiastiska samlare av mänskliga kvarlevor, inte minst kranier. Syftet var att studera påstådda rasskillnader. Att namnet Retzius plockas bort och ersatts av Christina Larsdotter bör ses som en viktig symbolisk gest. Det är tydligt att svensk vetenskap nu på allvar har börjat göra upp med sitt förflutna.

Repatrieringarna till Gammlplatsen och Malå markerar nu slutet på en lång tid av övergrepp på samer och samiska gravar från staten och den vetenskapliga världen. Förhoppningsvis innebär det början på en period i Sveriges forskningshistoria när vi gör upp med vårt koloniala arv och påbörjar arbetet med att bygga goda relationer mellan forskarvärlden med universitet och museer och det samiska samhället. Det förflutna bör förstås inom ramen för en kolonial syn på världen och Sápmi, där den svenska staten systematiskt tog sig friheten att kategorisera, underordna och kuva den samiska kulturen och samhället. Syftet var att kontrollera människor och resurser. Skändningen av gravar och insamlandet av samiska mänskliga kvarlevor var ett medel för att få samer att underordna sig det svenska samhället, objektifiera samer, förneka dem deras människovärde, kränka dem och deras traditioner. Det är fullt förståeligt att detta har skapat trauman och lagt grunden för en misstro mot staten, museerna och forskarna. Sverige är inte ensamt om denna historia. I de flesta koloniala sammanhang ser vi under 1800-talet och 1900-talets

⁶ A. Hammar skjöld, *Christina Larsdotter återlämnad till Malå*. Nyheter från Karolinska Institutet. (2024-05-21.) <https://nyheter.ki.se/christina-larsdotter-aterlamnad-till-mala> (hämtad 2024-09-09).

första hälft nästan identiska processer.⁷ Under den rasbiologiska eran blev kvarlevor från urfolk särskilt intressanta.⁸ De utgjorde värdefulla varor på en internationell marknad. Forskare över hela världen bytte kranier med varandra för att komplettera sina samlingar av mänsklig variation.

Samiska kvarlevor hamnade i samlingar där de inlemmades i begrepp som uttryckte ideologiska värderingar om ras, ursprung, migration, nationalism och folkhälsa. I egenskap av sin förmodade vetenskapliga tyngd kom de att påverka samhället. Det är ett komplicerat arv vi har att göra med, där legitim forskning om människans biologi och variation kom att flätas samman med rasistiska och sexistiska föreställningar. De blev till fördomsfulla tankar om olika sociala klasser som sedan ofta omsattes i politik.⁹ Ett ojämlikt samhälle gav upphov till en ojämlik vetenskapspraktik, som i sin tur förstärkte en ideologi av ojämlikhet.

På samma sätt som insamlingen av mänskliga kvarlevor var en del av en tidsanda och internationell vetenskapspraktik, är även den pågående repatrieringsrörelsen en del av ett större sammanhang. Dagens situation i Sverige präglas av en medvetenhet framvuxen ur den globala postkoloniala kritiken av vetenskap, samlande, och museipraktik. Situationen bör förstås i ljuset av detta. Genom att studera processer i länder där utvecklingen gått fortare fram än i Sverige, kan vi inspireras och lära av deras framgångar.

⁷ För en överblick av rasbiologisk forskning internationellt, se S. J. Gould. *The Mismeasure of Man*. (W. W. Norton & Company, 1996); och för exempel från svensk vetenskapshistoria se till exempel C. Hallgren. (red.). *Mänskliga kvarlevor – ett problematiskt kulturarv*. (Etnografiska museet, 2010); O. Ljungström. *Oscariansk antropologi: etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. (Gidlunds förlag, 2003); F. Svanberg. *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. (Historiska Museet, 2015.)

⁸ Se till exempel Gould. *The Mismeasure of Man*; A. Fabian. *The Skull Collectors. Race, Science, and America's Unburied Dead* (University of Chicago Press, 2010); S. J. Redman. *Bone Rooms. From Scientific Racism to Human Prehistory in Museums* (Harvard University Press, 2016); D. Spanneman. *Skulls as curios, crania as science: Some Notes on the Collection of Skeletal Material during the German Colonial Period*. *Micronesian Journal of the Humanities and Social Sciences*. 5:1–2 (2006). <https://marshall.csu.edu.au/MJHSS/index.html>; D. H. Thomas. *Skull Wars. Kennewick Man, Archaeology, and the Battle for Native American Identity*. (Basic Books, 2000.)

⁹ För exempel på detta, se J. Terry & J. Urla (red.). *Deviant Bodies: Critical Perspectives on Difference in Science and Popular Culture*. (Indiana University Press, 1995); M. Sappol. *A Traffic of Dead Bodies. Anatomy and Embodied Social Identity in Nineteenth Century America*. (Princeton University Press, 2002.)

Repatrieringsrörelsen i ett internationellt perspektiv

Sedan 1960-talet har det förts en livlig debatt internationellt om urfolkens rätt till att återfå kontrollen över mänskliga kvarlevor och kulturföremål som samlats in, grävts upp och stulits. Kvarlevor och föremål har ofta hamnat på museer och forskningsinstitutioner i samma länder som koloniserat urfolken. Insamlandet var en del av en kolonial kultur som klassificerade dessa urfolk utifrån en världsbild och människosyn där de ofta både exotiserades och underordnades den europeiska kulturen och "rasen".¹⁰ Urfolkens krav rör inte bara kvarlevorna och föremålen själva, utan utgör en strategi för att återta rätten att definiera sin egen historia, sin egen kultur och sina egna kroppar. Det kan ses som en mänsklig rättighet och repatriering diskuteras därför ofta i dessa termer.¹¹

Efter decennier av debatt i USA blev *the Native American Graves Protection and Repatriation Act* (NAGPRA)¹² lag 1990.¹³ Man kan se NAGPRA som en modell för hur en långtgående repatrieringslagstiftning kan se ut. Den har på ett positivt sätt påverkat museer och forskare och deras arbetssätt, men kan även användas för att analysera vilka problem och utmaningar som kan uppstå när den implementeras.¹⁴ Lagen omfattar mänskliga kvarlevor, heliga föremål, föremål från gravar och kulturellt signifikanta föremål. Den reglerar både planerade och oplanerade nya fynd, samt återföring av det som redan finns i museernas samlingar. Det åläggs museerna att ta ansvar för att inventera vad de har i sina samlingar. Om något ur samlingarna kan härledas till nu levande och federalt erkända urfolksnationer (*Native American Tribes* och *Native Hawaiian Organizations*), ska museet kontakta dem och erbjuda möjligheten att återföra föremål eller kvarlevor till dem. Som en del av lagstiftningen upprättades olika former av monetärt stöd, både till museerna för

¹⁰ Thomas. *Skull Wars*, s. 11–25.

¹¹ E. Barkan. *Amending Historical Injustices. The Restitution of Cultural Property – An Overview*. I E. Barkan & R. Busch (red.), *Claiming the Stones. Naming the Bones. Cultural Property and the Negotiation of National and Ethnic Identity*. (The Getty Research Institute, 2002), s. 16; J. Friedman. *Cultural identity and Global Processes*. (Sage, 1994), s. 117.

¹² *Native American Graves Protection and Repatriation Act*. 25 U.S.C. Ch. 32. (1990.)

¹³ Redan år 1989 instiftades the National Museum of the American Indian Act. Den berör enbart samlingar på the Smithsonian's museer.

¹⁴ S. D. Ousley, W. T. Billeck & E. R. Hollinger. *Federal Repatriation Legislation and the Role of Physical Anthropology in Repatriation*. *American Journal of Physical Anthropology*. 128:S41 (2005); L. Nilsson Stutz. *Legislating Multivocality: Drawing on the NAGPRA experience*. I A. Olofsson (red.), *Archaeology of Indigenous Peoples in the North*. (Umeå universitet, 2011.)

att bekosta dessa inventeringar och till urfolksnationer som vill organisera sig för att göra sina anspråk tydliga.

Lagstiftningen omfattar enbart museer och institutioner som får federalt stöd, bara fynd på federalt ägd mark och på *Native American Reservations* och bara de amerikanska urfolksnationer som är federalt erkända. Det betyder att de urfolksnationer som inte erkänts federalt inte heller har möjlighet att ställa krav på återföring. NAGPRA reglerar heller inga internationella krav.

Under år som ledde fram till lagstiftningen fanns det en stor oro bland en del forskare, främst arkeologer och antropologer, att lagen skulle undergräva forskning om landets tidiga historia och tömma museerna. Så har det inte blivit. Den arkeologiska forskningen om Nordamerikas urfolk har fortsatt att blomstra. En rapport från 2022 uppskattar att runt 117 000 kvarlevor har identifierats med en nu levande urfolksnation och har återförts. Men det finns fortfarande omfattande samlingar på museer i USA. I september 2022 fanns det 96 000 kvarlevor som ännu inte har hanterats under NAGPRA, av dessa var 95 procent inte anknutna till en nu levande urfolksnation.¹⁵

Frågan om anknytning till en levande urfolksnation har skapat en livlig debatt under senare år och kritiserats av dem som tycker att processen går för långsamt. Det har framförts misstankar om att museer och institutioner använder sig av anknytningskravet som ett kryphål för att undvika repatriering.¹⁶ NAGPRA har sedan 2010 rekommenderat att museer konsulterar urfolksnationerna kring kvarlevor och föremål. Men det har uppfattats som otillräckligt och kritiken har lett till lagändringar. Sedan den 12 januari 2024 gäller lagändringen *Final Rule*, 43 CFR 10. Den sätter bland annat ett slutdatum för återföringsprocesserna.¹⁷ Kategorin *culturally unidentifi-*

¹⁵ Congressional Research Service. *Repatriation of Native American Remains and Cultural Items: Requirements for Agencies and Institutions*. IF12523. (2024.) <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12523> (hämtad 2024-09-06).

¹⁶ L. Jaffe, M. Hudetz, A. Ngu & G. L. Brewer. America's Biggest Museums Fail to Return Native American Human Remains. *Pro Publica*. 2023-01-11.

<https://www.propublica.org/article/repatriation-nagpra-museums-human-remains>; M. A. Pember. New NAGPRA rules: A sea change in federal regulations. Part 1: Museums, universities begin shuttering exhibits as federal requirements change for handling remains, cultural items. *ICT News*. (2024-03-18.) <https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-a-sea-change-in-federal-regulations> (hämtad 2024-09-09).

¹⁷ M. A. Pember. New NAGPRA rules: "A State of Gozhoo". Part 2: Repatriation of ancestral remains and cultural items restores balance and healing to tribal communities and the rest of the world. *ICT News*. (2024-03-19.) <https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-a-state-of-gozhoo> (hämtad 2024-09-09).

able ("kulturellt oidentifierbara") har mjukats upp för att möjliggöra att fler kvarlevor kan återföras och att arbetet kan utföras snabbare.

Den senaste lagändringen ger också betydligt mer tyngd åt urfolksmetodologiska¹⁸ argument i identifieringsprocessen och i kunskapsproduktionen.¹⁹ Den har skärpt kraven på samtycke från berörda urfolksnationer, vilket i sin tur påverkar hanteringen på museer och i samlingar. I samband med att den nya lagändringen trädde i kraft i januari 2024 skärmades flera utställningar på museer i USA av från besökare. I skrivande stund utvecklas debatten snabbt. Det är troligt att det inom de kommande åren, på grund av lagjusteringarna, blir tal om att återföra ytterligare kvarlevor från amerikanska samlingar. Förändringen utgör ett viktigt steg för urfolksnationernas självbestämmande, men det föreligger också en risk att kvarlevor felaktigt repatrieras till urfolksnationer som de inte är relaterade till dem. Museerna får inte ha för bråttom. Kanske kan det hanteras genom det nya kravet på museerna att senast 2029 ha utfört nya gedigna inventeringar av alla samlingar.

Den kritik som ursprungligen fanns rörande NAGRA har gradvis mattats av samtidigt som en ny generation forskare och samlingsförvaltare kommit att dominera amerikansk arkeologi. De har vuxit upp med lagen som en självklar del av sin profession. Det förekommer fortfarande kritik och även en tillbakagång i synsättet inom vissa reaktionära kretsar, men den är begränsad.²⁰ Den amerikanska museivärlden och forskarvärlden har överlag accepterat repatrierings- och konsultationsprincipen. NAGPRA har blivit en grund på vilken nya

¹⁸ Begreppet urfolksmetodologi omfattar en rad olika förhållningssätt till kunskapsproduktion som inkluderar alternativa forskningsprocesser, ger stort utrymme åt traditionell kunskap, och bedrivs på ett respektfullt, relationellt och etiskt sätt. Det centerar urfolkens kosmologi och syftar till att förstå forskningens process, teorier och kunskapsproduktion utifrån urfolkets perspektiv, behov och syften. För mer diskussion om detta, se K. Sehlin MacNeil. Vad är urfolksmetodologier? *Kulturella Perspektiv*. 23:1 (2014). DOI.org/10.54807/kp.v23.21691; L. Tuhiwai Smith. *Decolonizing Methodologies: research and Indigenous Peoples*. (Zed Books, 1999.)

¹⁹ Office of the Secretary, U.S. Department of the Interior. *Native American Graves Protection and Repatriation Act: Systematic Processes for Disposition or Repatriation of Native American Human Remains, Funerary Objects, Sacred Objects, and Objects of Cultural Patrimony*. Federal Register 88:238 (2023-12-13). Final Rule. Kodifierad i 43 CFR 10.3 (2024). <https://www.federalregister.gov/documents/2023/12/13/2023-27040/native-american-graves-protection-and-repatriation-act-systematic-processes-for-disposition-or> (hämtad 2024-09-06). Se också Pember. Part 1: Museums, universities begin shuttering exhibits as federal requirements change for handling remains, cultural items.

²⁰ E. Weiss & J. W. Springer. *Repatriation and Erasing the Past*. (University Press of Florida, 2020.) Boken skapade stor uppmärksamhet när de publicerades och fick ta emot mycket kritik, inte minst från arkeologer och biologiska antropologer vilket troligen inspirerade författaren att skriva en personlig reflektion om sina erfarenheter: E. Weiss. *On the Warpath: My Battles with Indians, Pretendians, and Woke Warriors*. (Academica Press, 2024.)

former av samarbeten mellan museivärlden och forskarvärlden å ena sidan, och USA:s urfolksnationer å den andra, kommit att växa fram. Ett exempel på detta är den utställning om urfolken på USA:s nordvästkust som invigdes på *American Museum of Natural History* i New York 2022. Utställningen är ett resultat av ett långt och nära samarbete med berörda urfolksnationer.²¹ Den är ett exempel på en utställning som inte behövt skärmas av på grund av lagändringen. Samarbeten som dessa har berikat vår kunskap, utvecklat våra metoder och lett till bättre relationer.

USA är ett av få länder som har en juridiskt bindande lagstiftning som reglerar repatriering. Ett annat exempel är Israel där judiska kvarlevor som upptäcks i samband med arkeologiska utgrävningar enligt lag återbegravs omedelbart.²² I Australien finns ingen nationell lag rörande repatriering av mänskliga kvarlevor efter landets urfolk aboriginerna och *Torres Strait Islanders*. Däremot har de en lång tradition av samarbete mellan urfolk och museer och en rad olika policydokument som stödjer denna process. De har även lagar på stats- och territorienivå som reglerar återförandet av nyligen funna mänskliga kvarlevor.²³ Även här finns en längre erfarenhet än i Sverige och detta har påverkat forskningens relation till Australiens urfolk.²⁴ Australien har som stat länge varit aktiv i internationella repatrieringar. Det gäller också Sverige där bland annat Lunds universitets historiska museum, Karolinska Institutet och Etnografiska museet har varit delaktiga. Repatriering förblir ett viktigt redskap men många utmaningar kvarstår i arbetet att läka såren orsakade av kolonialismen.²⁵

Många mänskliga kvarlevor som samlades in under 1800-talet och i början av 1900-talet har hamnat på museer och i samlingar i andra

²¹ S. Huntington. New NAGPRA rules: "We have an obligation to change". Part 3: Native curators offer a model for future Indigenous exhibits. *ICT News*. (2024-03-20.) <https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-we-have-an-obligation-to-change> (hämtad 2024-09-09).

²² Y. Nagar. Bone reburial in Israel: legal restrictions and methodological implications. I C. Fforde, J. Hubert & P. Turnbull (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002.)

²³ M. Pickering. *A Repatriation Handbook. A guide to repatriating Australian Aboriginal and Torres Strait Islander Ancestral Remains*. (National Museum of Australia Press, 2020.)

²⁴ P. Turnbull. Indigenous Australian people, their defence of the dead and native title. I C. Fforde, J. Hubert & P. Turnbull (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002); M. Aird. Developments in the repatriation of human remains and other cultural items in Queensland, Australia. I C. Fforde, J. Hubert & P. Turnbull (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002.)

²⁵ P. Turnbull. International Repatriations of Indigenous Human Remains and Its Complexities: the Australian Experience. *Museum & Society*. 18:1 (2020). DOI.org/10.29311/mas.v18i1.3246.

länder. På svenska museer finns till exempel kvarlevor från Europa, Afrika, Asien, Nordamerika och Australien. Det finns ingen bindande lagstiftning som reglerar hur dessa ska hanteras och eventuellt repatrieras. FN:s urfolksdeklaration ILO 169 (som Sverige inte ratificerat) och UNDRIP (som Sverige har förbundit sig att följa)²⁶ ger stöd för dessa processer, liksom ICOM:s (International Council of Museums) etiska riktlinjer. UNDRIP och ICOM:s riktlinjer är generellt hållna och inte juridiskt bindande.²⁷ Internationella repatrieringar bygger därför i hög grad på välvilja från museernas sida och förutsätter att de alls prioriterar detta arbete. Från ett urfolksperspektiv kan det vara svårt att veta hur man kan få tag på information om vad som finns i museernas samlingar och vilken administrativ väg som ska tas i respektive land. En annan utmaning med internationella konventioner och riktlinjer är att de tenderar att vara mellanstatliga. Det innebär att urfolksnationer blir beroende av den eller de nationalstat(er) inom vars gränser de lever.

Under de senaste åren har diskussionen kring museer, samlingar och kunskapsproduktion kring urfolkens kultur och historia blivit alltmer central även inom den internationella museivärlden där dekoloniseringsdiskussioner blivit allt vanligare.²⁸ Internationella erfarenheter visar både på bredden av fenomenet och på ett ökat stöd inom akademien och museivärlden. Att lämna tillbaka förfäders och förmödrars kvarlevor, kan självklart aldrig radera de trauman som kolonisationen orsakat människor i generationer. Men det är ett redskap för att synliggöra dessa övergrepp och en möjlig utgångspunkt för försoning. Ur mottagararnas perspektiv kan repatrieringen innebära att man ges möjlighet att ge sina förfäder och förmödrar en begrav-

²⁶ ILO Convention 169 är juridiskt bindande, till skillnad från UNDRIP som inte är det, även om det har ett stort värde som stöttande av urfolksnationers rättigheter, se P. B. Larsen & J. Gilbert. Indigenous rights and the ILO Convention 169: learning from the past and challenging the future. *International Journal of Human Rights* 24:2–3 (2020). DOI.org/10.1080/13642987.2019.1677615.

²⁷ L. Nilsson Stutz. Between Objects of Science and Lived Lives. The legal liminality of old human remains in museums and research. *International Journal of Heritage Studies*. 29:10 (2023). DOI.org/10.1080/13527258.2023.2234350.

²⁸ Se till exempel D. Hicks. *The Brutish Museums: The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution*. (Pluto Press, 2020); A. Wali & R. K. Collins. Decolonizing Museums: Toward a Paradigm Shift. *Annual Reviews in Anthropology*. 52 (2023).

DOI.org/10.1146/annurev-anthro-052721-040652; A. Lonetree. Decolonizing Museums, Memorials, and Monuments. *The Public Historian*. 43:4 (2021). DOI.org/10.1525/tph.2021.43.4.21; B. Macdonald. Pausing, Reflection, and Action: Decolonizing Museum Practices. *Journal of Museum Education*. 47:1 (2022). DOI.org/10.1080/10598650.2021.1986668; C. E. Ariese & M. Wróblewska. *Practicing Decoloniality in Museums. A Guide with Global Examples*. (Amsterdam University Press, 2022.)

ning som överensstämmer med ens kultur och religion. Men det kan också vara ett sätt för urfolk att återta rätten och kontrollen över sitt kulturarv, genom att till exempel placera kvarlevorna på sina egna museer och få kontroll över hur de kan användas i forskning.

Ett exempel på detta ser vi i *Utimut*, repatrieringsprocessen från Danmark till det Grönländska självstyret undertecknat 1983 och med start för processen den 1 januari 1984.²⁹ I det fallet överfördes ägandet av de mänskliga kvarlevorna till Grönland, som i sin tur valde att den övervägande majoriteten kvarlevor skulle stanna kvar i lokalerna som var anpassade för forskning och bevarande i Köpenhamn.

Norge har gått en annan väg. I samband med de etiska diskussionerna om forskning på de samiska kvarlevorna i de *Schreinerske samlingarna* vid universitetet i Oslo inrättades 2008 *Skjelettutvalget*, en nationell tvärvetenskaplig forskningsetisk rådgivande kommitté med inriktning på forskning på mänskliga kvarlevor. Kommittén består av tio specialister från en rad olika vetenskapliga discipliner och en lekman. En av medlemmarna ska ha en bakgrund i forskning om samisk kultur. Här har ingen fullständig repatriering ännu skett, men däremot har det skapats strukturer som tydligt inkluderar samiska perspektiv i den forskningsetiska bedömningsprocessen av all forskning som bedrivs på mänskliga kvarlevor. Det har även utarbetats nya forskningsetiska riktlinjer.³⁰

I USA och Australien har museer och forskare som hanterat repatrieringsprocessen ofta funnit möjligheter att samarbeta med urfolksnationer i både utställningar och i forskning. Det har varit till gagn för alla parter. Forskning har kunnat visa att repatrieringspro-

²⁹ B. Grønnow & E. Lund Jensen. *Utimut: Repatriation and Collaboration between Denmark and Greenland*. I M. Gabriel & J. Dahl (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs & The Greenland National Museums and Archives, 2008); M. Gabriel. The return of cultural heritage from Denmark to Greenland. *Museum International*. 61:1–2 (2009). DOI.org/10.1111/j.1468-0033.2009.01664.x; D. Thorleifsen. Preface. I M. Gabriel & J. Dahl (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs and the Greenland National Museums and Archives, 2008). Det är relevant att också nämna att under perioden 2012–2019 ägde den likande Bååstedeprocessen rum i Norge där delar av de samiska samlingarna från Kulturhistorisk Museum i Oslo och Norsk Folkemuseum överlämnades till sex samiska museer i Norge. Denna process omfattade dock inte mänskliga kvarlevor utan enbart föremål.

³⁰ De nasjonale forskningsetiske komiteene. *Veileder ved funn av menneskelige levninger*. (2018.) <https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/menneskelige-levninger/veileder-ved-funn-av-menneskelige-levninger/> (hämtad 2024-09-09); De nasjonale forskningsetiske komiteene. *Forskningsetisk veileder for forskning på menneskelige levninger*. (2022.) <https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/menneskelige-levninger/forskningsetisk-veileder-for-forskning-pa-menneskelige-levninger/> (hämtad 2024-09-09).

cessen kan vara ett pedagogiskt redskap där museer och institutioner som gått in i processen ökar sin kompetens.³¹ Genom att ge urfolks-ontologi, urfolkens traditionella kunskap om dess historia, ursprung, och sammanhang, en central plats i processen får samlingsförvaltare, museipedagoger, och forskare en möjlighet till professionell utveckling. Genom processerna ökar förståelsen för det omgivande samhällets behov, vilket gagnar museernas arbete som demokratiska och inkluderande institutioner i vår samtid. Repatrieringsprocesser kan alltså vara meningsfulla, viktiga och utvecklande även för museerna.

Men repatriering är inte okomplicerat. Processen är oåterkallelig och innebär ofta att tolkningsprocesserna måste avslutas. Detta kan medföra risker, vars framtida konsekvenser är svåra att överblicka. Anspråken i sig inkluderar också en viss risk för essentialism, att vissa egenskaper inte går att förändra, och en exklusivitet som kan diskuteras i relation till mer inkluderande kulturarvssamtal.³² Konflikterna kring de så kallade oidentifierbara kvarlevorna i USA är en tydlig illustration av detta. Eftersom repatrieringsprocessen är permanent är det viktigt att det blir så rätt som möjligt. Att veta vem som är den rätta mottagaren är inte alltid självklart, särskilt inte om det finns olika syn på detta inom eller mellan urfolksgrupper. Situationen kan försvåras då generationer av trauma undergrävt förtroendet mellan urfolk och stat, och där det som uppfattas som försiktighet på forskarsidan, tolkas som obstruktion från urfolkssidan. Här blir det tydligt att just förtroendet mellan alla parter är av yttersta värde, och att det är staten och dess institutioner som måste göra sig förtjänt av detta. Internationellt, där bara stater kan ställa krav på varandra, kan det uppstå problem när en stat, som förtrycker sina urfolk, är den part med vilken man ska förhandla. Men det finns ytterligare utmaningar, inte minst med dagens teknologiska möjligheter. Hur definierar vi mänskliga kvarlevor i dag och i framtiden? Var drar vi gränsen? Är det bara ben, mjukdelar, hår och blod? Eller

³¹ J. Anderson, & S. Atalay. Repatriation as Pedagogy. *Current Anthropology*. 64:6 (2023). DOI.org/10.1086/727786.

³² L. Nilsson Stutz. Archaeology, Identity, and the Right to Culture. *Anthropological perspectives on repatriation. Current Swedish Archaeology*, s. 15–16 (2007/2008). DOI.org/10.37718/CSA.2008.09; L. Nilsson Stutz. Caught in the Middle. An archaeological perspective on repatriation and reburial. I M. Gabriel & J. Dahl. (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs & The Greenland National Museums and Archives, 2008); L. Nilsson Stutz. Claims to the Past. A Critical View of the Arguments Driving Repatriation of Cultural Heritage and Their Role in Contemporary Identity Politics. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 7:2 (2013). DOI.org/10.1080/17502977.2012.714243.

finns människan också i den data som genereras och reproduceras med till exempel DNA-analys teknik, eller genom CT scanning och 3D-rekonstruktioner?³³ Vem får ”äga” denna data och hur ska den förvaltas?

Dessa utmaningar påminner om de diskussioner som förts om etnografiska fotografier.³⁴ Här kommer samarbeten med urfolksgrupper att bli en central del i den gemensamma utvecklingen av en ny professionell etik för hållbara relationer och samhällen. Museer bör också kritiskt granska sitt eget agerande även under en ”lyckad” repatrieringsprocess. Många gånger uppmärksammar de sitt eget deltagande i medier, i föreläsningar och i marknadsföringen av sin verksamhet genom bilder på människor iförda vackra traditionella dräkter och i meningsfulla ritualer. Här är det viktigt att agera på ett sätt som inte medvetet eller omedvetet approprierar processen för att framställa sig själva i god dager.³⁵

Mänskliga kvarlevor på svenska museer

Fram tills nyligen ansågs samlingar av mänskliga kvarlevor generellt som något oproblematiskt i den svenska museivärlden. Till skillnad från exempelvis museer i USA är nordiska museer ofta generösa med att ställa ut mänskliga kvarlevor, och uppdraget att bevara och tillgängliggöra samlingarna överskuggar ofta andra intressen.³⁶ En anledning till detta är troligen att den stora majoriteten av kvarlevor på svenska museer kommer från lagligt reglerade arkeologiska under-

³³ För en diskussion om DNA, se M. Masterton. *Duties to Past Persons: Moral Standing and Posthumous Interests of Old Human Remains*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2010). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aau%3Adiva-122508> Se också G. Robbins Schug, K. Killgrove, A. Atkin & K. Baron. 3D Dead: Ethical Considerations in Digital Human Osteology. *Bioarchaeology International*. 4:3–4 (2021).

DOI.org/10.5744/bi.2020.3008; L. Nilsson Stutz. The Suspended Subject. Exploring the materiality and virtuality of human remains in collections and research. I C. Antenhof, E. Gruber & A. Zerfaß (red.). *Materiality and Virtuality. Entanglements of Material and Virtual Worlds in Medieval and Early Modern Material Culture*. (Winter Verlag. In Press, 2026.)

³⁴ V. P. Lehtola. Our histories in the photographs of the others: Sámi approaches to visual materials in archives. *Journal of Aesthetics & Culture*. 10:4 (2018). DOI.org/10.1080/20004214.2018.1510647.

³⁵ Detta diskuterades redan 2005 av Philip Batty som en from av ”White Redemption”, se P. Batty. White Redemption Rituals. Repatriating Aboriginal Secret-Sacred Objects. *Arena*. 23 (2005). <https://search.informit.org/DOI/10.3316/informit.813863272144287>.

³⁶ L. Nilsson Stutz. To Gaze Upon the Dead. The Exhibition of Human Remains as Cultural Practice and Political Process in Scandinavia and the USA. I H. Williams & M. Giles (red.). *Archaeologists and the Dead. Mortuary Archaeology and Contemporary Society*. (Oxford University Press, 2016.)

sökningar.³⁷ De associeras ofta till en majoritetsbefolkning för vilka det museala berättandet och bevarandet är en del av en allmänt accepterad och högt värderad praktik.³⁸ Svensk förhistoria och historia har länge skrivits utifrån ett mer eller mindre uttalat nationalistiskt förhållningssätt. För majoritetsbefolkningen har det inneburit att man sett tillbaka på stenåldersmänniskorna som avlägsna släktingar att identifiera sig med. I dag vet vi att detta bara är en chimär. Även om det nationalistiska narrativet till stor del är en propagandaprodukt från det sena 1800- och tidiga 1900-talet, så har det ändå blivit till en oreflekterad realitet för många.³⁹ I dessa museala narrativ har den samiska historien och förhistorien ofta osynliggjorts.⁴⁰

För de flesta svenskar är ett besök på en förhistorisk eller historisk utställning på ett svenskt museum ett möte med vad de identifierar som sin egen historia, berättad inom ramen för den egna kulturen. Mötet med mänskliga kvarlevor blir ofta ett sätt att komma närmare människan i det förflutna. Att ställa ut mänskliga kvarlevor uppfattas som intressant, värdefullt och till och med känslomässigt berikande. Det anses kunna genomföras på ett respektfullt sätt. Detta förhållningssätt står i kontrast till hur urfolk ser på samma sak. De har blivit fråntagna rätten att berätta sin historia i dessa sammanhang och bestulna på sitt kulturarv. Deras historia har dessutom osynliggjorts i utställningarna. Denna kontrast mellan hur majoritetsbefolkning och urfolk upplever ett museibesök, och i förlängningen museerna som statliga institutioner, bör ses i sitt kulturella och politiska sammanhang. På svenska museer har det länge saknats förståelse för detta. Rutiner, regler och praktik har varit anpassade efter majoritetsbefolkningens kultur och värderingar och efter vetenskapens behov.

Synen på hantering av mänskliga kvarlevor på museer och i forskning har förändrats som ett resultat av de internationella debatterna

³⁷ Detta avser arkeologiska undersökningar som är tillståndsgivna av länsstyrelsen i enlighet med kulturmiljölagen, oftast i samband med att ett område ska exploateras av en annan aktör.

³⁸ Nilsson Stutz. *To Gaze Upon the Dead*.

³⁹ Detta är generellt ett mönster i Norden, och stora delar av Europa, även om det är Sverige som diskuteras här mer specifikt.

⁴⁰ Mulk. *Conflicts Over the Repatriation of Sami Cultural Heritage in Sweden*; M. Spangen. *Without a trace? The Sámi in the Swedish History Museum*. *Nordisk Museologi*. 2 (2015). DOI.org/10.5617/nm.3045; C.-G. Ojala. *Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal*. (Sannings- och försoningskommissionen för tornedalingar, kväner och lantalais, 2022), s. 39–41. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1701438/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 2024-09-09). Som kontrast kan man dock lyfta fram att den nya permanenta utställningen "Nordbor" på Nordiska museet, som invigdes i februari 2024, på ett mer systematiskt och kontinuerligt sätt synliggör den samiska kulturen.

om repatriering och dekolonisering. Därmed har också synen på mänskliga kvarlevor på museer i Sverige förändrats. Utöver kvarlevor från reglerade svenska arkeologiska undersökningar förekommer det mänskliga kvarlevor från utgrävningar i andra länder, kvarlevor som samlats in i koloniala sammanhang både i Sverige och utomlands, och anatomiska och patologiska samlingar som ofta består av kvarlevor av människor som levt ett liv i utsatthet. Många av dessa samlingar är historiska, och har ibland fördelats till historiska museer då de förlorat sitt värde som till exempel medicinskt forskningsmaterial.⁴¹ Bland dessa problematiska samlingar finns också samiska kvarlevor som samlades in av olika forskare och av representanter för kyrkan i rasbiologiska syften.⁴² Den nya medvetenheten har medfört att innehavet av urfolks kvarlevor numera ofta anses vara oetiskt. Många kvarlevor har plockats bort från utställningar. Majoriteten bevaras nu i magasin, beforskas ytterst sällan, men omhändertas i linje med museernas uppdrag om bevarande. Det har skapat nya utmaningar för svenska museer. Hur hanterar man detta arv i dag?

Ett första steg har varit att ta reda på vad som finns på svenska museer. År 2005 gav regeringen fyra museimyndigheter och fem universitet uppdraget att inventera sina samlingar av mänskliga kvarlevor med fokus på världens urfolk. Tio år senare fick Statens historiska museer i samarbete med Statens museer för världskultur uppdraget att redovisa en kunskapsöversikt om mänskliga kvarlevor vid svenska museer, vilket resulterade i en rapport.⁴³ I den redogörs för vilka museer som har mänskliga kvarlevor i sina samlingar och hur många av dessa som har kvarlevor från urfolk. I rapporten framgår att det fanns samiska kvarlevor på minst elva museer.⁴⁴ År 2020 publicerade Riksantikvarieämbetet två stöddokument som utarbetats för

⁴¹ J. Bergman. Aktuellt om anatomiska samlingen vid Lunds universitet. *Ale*. 4 (2022); J. Bergman. *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*. (Historiska museet vid Lunds universitet, 2022.) <https://www.historiskamuseet.lu.se/sites/luhm.lu.se/files/2022-06/Samiska%20mänskliga%20kvarlevor%20och%20gipsavgjutningar%20i%20Lunds%20universitets%20anatomiska%20samling.pdf> (hämtad 2024-09-09); H. Frantzén. *Kroppar i förvandling. Obstetriska och embryologiska samlingar vid Uppsala universitet, ca 1830–1930*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2022.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aau%3Adiva-461122>.

⁴² D. Sjögren. The Sami and the Church as an Authority. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *The Sami and the Church of Sweden. Results from a White Paper Project* (Gidlunds förlag, 2018).

⁴³ L. Drenzel, L. Gustafsson Reinius, K. Hauptman, L. Hejll & F. Svanberg. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer*. (Statens Historiska Museer, 2016.) <https://historiska.se/wp-content/uploads/2016/05/FoU-Rapport-15.pdf> (hämtad 2024-09-09).

⁴⁴ Drenzel m.fl. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer*, s. 15.

att ge vägledning till museer i arbetet med att utveckla rutiner för deras hantering⁴⁵ av mänskliga kvarlevor och i deras arbete med repatriering.⁴⁶ Dessa dokument är mycket generellt hållna för att ge möjlighet för varje enskilt museum att etablera arbetssätt som passar deras förhållanden och samlingar. Dessa initiativ är tydliga tecken på att svensk museipraktik är mitt uppe i en förändringsfas. I den svenska forskardebatten syns fortfarande en viss polarisering i frågan. En del forskare anser att hanteringen av mänskliga kvarlevor i huvudsak är en angelägenhet för forskningen och att den traditionella hanteringen därför är oproblematisk⁴⁷, medan andra hävdar att forskarvärlden måste utveckla sitt förhållningssätt i frågan.⁴⁸

För att undersöka hur samlingsförvaltare på svenska museer förhåller sig till de förändringar som nu sker har jag inom ramen för ett forskningsprojekt kartlagt deras attityder och värderingar kring mänskliga kvarlevor.⁴⁹ Underlaget består av enkäter och djupintervjuer med samlingsförvaltare på museer över hela Sverige. Projektet utgår från en teoretisk modell som fastslår att mänskliga kvarlevor inte är neutrala objekt utan ständigt rör sig i ett spektrum mellan att vara vetenskapliga objekt och levda liv. Var vi uppfattar att de befinner sig beror på en rad olika faktorer. Det kan gälla bevaringsgrad, hur mycket kunskap vi har om dem, till vem vi är, våra värderingar och empatiska förmåga.⁵⁰ I intervjuerna framkommer att det finns en mer eller mindre uttalad ambivalens i relationen till just mänskliga kvarlevor.

Många samlingsförvaltare reflekterar mycket nyanserat kring att mänskliga kvarlevor inte är och inte bör behandlas som alla andra museimaterial. De ger ofta uttryck för detta i hur de talar om en del av de kvarlevor som finns i samlingarna. Det kan vara i form av personliga tankar och reflektioner kring vad som görs för att de ska få

⁴⁵ Riksantikvarieämbetet. *God samlingsförvaltning. Stöd i hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar*. (Riksantikvarieämbetet 2020.) <https://www.raa.se/app/uploads/2020/02/Hantering-av-maenskliga-kvarlevor.pdf> (hämtad 2024-09-09).

⁴⁶ Riksantikvarieämbetet. *God samlingsförvaltning. Stöd för museer i återlämnandeärenden*. (Riksantikvarieämbetet, 2020). <https://www.raa.se/app/uploads/2020/02/Stod-for-museer-i-aterlamnandearenden.pdf> (hämtad 2024-09-09).

⁴⁷ C. Ahlström Arcini. Historien blir fattig utan skelett. *Forskning & Framsteg*. (2022-05-05.) <https://fof.se/artikel/2022/5/historien-bli-fattig-utan-skelett/> (hämtad 2024-09-09).

⁴⁸ L. Nilsson Stutz & J. Geber. "Att återlämna kvarlevor kan berika forskningen". *Forskning & Framsteg* (2022-05-17). <https://fof.se/artikel/2022/6/att-aterlamna-kvarlevor-kan-berika-forskningen/> (hämtad 2024-09-09).

⁴⁹ Projektet heter Ethical Entanglements. The Care for Human Remains in Museums and Research och är finansierat av Riksbankens Jubileumsfond (FOE20-0012).

⁵⁰ Modellen presenteras i Nilsson Stutz. *Between Objects of Science and Lived Lives*.

”vara i fred” eller inte missbrukas i olika syften. Intervjumaterialet erbjuder därmed en kontrast till utbredda föreställningar om att forskare och samlingsförvaltare som arbetar med mänskliga kvarlevor saknar empati och inte har någon förståelse för urfolkens krav. Det visar också på en större medkänsla och känslomässig beredskap i hanteringen av mänskliga kvarlevor än vad museernas rutiner, blanketter och informationsblad om samlingar och beredning av ärenden uttrycker. Om museerna ännu tydligare skulle ta vara på den emotionella intelligens som finns bland deras medarbetare skulle förutsättningarna för ömsesidig förståelse och tillit kunna öka när rutiner för repatrieringsärenden och samarbeten utarbetas.

Lärdomar och vägar framåt

Insamling, forskning och museipraktiker som rör svensk kolonialism i Sápmi är en del av vår gemensamma historia. De som en gång samlade in och studerade dessa kroppar och kvarlevor finns inte längre, men alla vi som arbetar på svenska museer och med svensk historia och arkeologi lever i deras skugga. Även om vi inte delar deras värderingar ligger det nu på oss att ta ansvar för detta mörka kulturarv. När vi nu står inför en förändring i vår relation till samlingarna och till de människor som berörs har vi en möjlighet att göra rätt, men för det krävs insikt och resurser.

Insikterna kan vi få genom att lära oss av internationella erfarenheter och av varandra. Det viktigaste vi kan ta med oss från de internationella erfarenheterna är att repatriering handlar om att bygga relationer och skapa tilltro. Att det inte är en process som hotar forskningen, utan tvärtom kan skapa nya spännande förutsättningar och möjligheter genom samarbete och ömsesidigt lärande. Detta bygger på ömsesidig tilltro. För att åstadkomma det bör museer och forskare lyhört fortsätta arbetet mot ökad transparens, samarbete och försoning med det samiska samhället. Men det arbete som krävs kommer inte att vara gratis. Här har den svenska staten, som huvudman för dessa samlingar, ett ansvar att skjuta till de resurser som kommer att krävas för att göra detta bra.

Nedan följer en lista på konkreta förslag där den svenska staten bör skjuta till resurser för att skapa goda förutsättningar för en bättre hantering av mänskliga kvarlevor från urfolk på sina museer. Listan

kan ge bättre förutsättningar för svenska samer att få inflytande över hanteringen av samiska kvarlevor.

Insatser på statlig nivå:

- Det bör upprättas en fond med medel som kan sökas av samebyar och sameföreningar för att bekosta efterforskningsarbetet kring kvarlevor på museer i Sverige och utomlands.
- Den svenska staten bör anställa eller knyta till sig specialutbildad personal, helst en person som identifierar sig som same, på kulturdepartementet. Den bör få ansvar för att representera svenska samer i internationella repatrieringsärenden där förhandlingen enligt regelverket är mellanstatligt.
- Alla museer i Sverige bör tilldelas resurser som möjliggör
 1. ett gediget inventeringsarbete av samlingarna av mänskliga kvarlevor inklusive proveniensforskning
 2. skapande av enhetliga etiska databaser
 3. stöd till etikprövning
 4. ett program för att proaktivt ta kontakt med urfolk vars kvarlevor man har i sina samlingar
 5. kontinuerlig konsultation och hållbart samarbete med samiska representanter i samband med utställningar och pedagogisk verksamhet av samlingar med samiskt innehåll.
- Den svenska staten bör överväga att inrätta och finansiera verksamheten av ett interdisciplinärt etiskt råd likt *Skjelettutvalget* i Norge.

Parallellt med statliga insatser bör museerna arbeta vidare med fortbildning inom etik, repatriering och urfolksmetoder. Här bör museerna ta vara på och värdera den nyanserade emotionella kompetens som ofta redan finns hos medarbetarna. Det kommer att vara viktigt att ha en vital och levande diskussion om dessa frågor framöver, inte minst för att bemöta ny digital teknik och nya forskningsmetoder som skapar nya möjligheter och nya utmaningar.

Repatriering kommer alltid att innebära att ett visst vetenskapligt värde går förlorat, men hela tanken med repatriering bygger på att vi accepterar detta som ett pris vi är villiga att betala för bättre rela-

tioner i samhället. Svenska museer kan lära sig av den amerikanska erfarenheten att det är viktigt att arbeta proaktivt och transparent. Diskussionen i USA om de oidentifierbara kvarlevorna bör vara en påminnelse om att brist på tillit kan skapa fortsatta problem och konflikter. Det ligger nu på museerna och forskarsamhället att ta första steget. Det är statens ansvar att skjuta till de nödvändiga medel det kommer att kosta. Om vi inte gör detta viktiga arbete nu, kan såren som börjat läka rivas upp igen och förtroendet raseras. Det kan vi inte riskera.

Referenser

Litteratur

- Ahlström Arcini, C. Historien blir fattig utan skelett. *Forskning & Framsteg*. (2022-05-05.) <https://fof.se/artikel/2022/5/historien-bli-fattig-utan-skelett/> (hämtad 2024-09-09).
- Aird, M. Developments in the repatriation of human remains and other cultural items in Queensland, Australia. I Fforde, C., Hubert, J. & Turnbull, P. (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002), s. 303–311.
- Anderson, J. & Atalay, S. Repatriation as Pedagogy. *Current Anthropology*, 64:6 (2023): s. 670–691. DOI.org/10.1086/727786.
- Andersson Burnett, L. The "Lapland Giantess" in Britain: Reading Concurrences in a Victorian Ethnographic Exhibition. I Brydon, D, Forsgren, P. & Fur G. (red.). *Concurrent Imaginaries, Post-colonial Worlds. Toward revised histories*. (Brill, 2017), s. 123–143.
- Ariese, C. E. & Wróblewska, M. *Practicing Decoloniality in Museums. A Guide with Global Examples*. (Amsterdam University Press, 2022.)
- Aurelius, A. *Máhtsatiebmie liktemijne – Återbördande i försoning. En processbeskrivning över repatrieringen i Lycksele 2019*. (Liksuon sámienšábrrie, 2019.)
- Barkan, E. Amending Historical Injustices. The Restitution of Cultural Property – An Overview. I Barkan, E. & Busch, R. (red.). *Claiming the Stones. Naming the Bones. Cultural Property and the Negotiation of National and Ethnic Identity*. (The Getty Research Institute, 2002), s. 16–46.
- Batty, P. White Redemption Rituals. Repatriating Aboriginal Secret-Sacred Objects. *Arena*. 23 (2005): s. 29–36.
<https://search.informit.org/DOI/10.3316/informit.813863272144287>.
- Bergman, J. Aktuellt om anatomiska samlingen vid Lunds universitet. *Ale*. 4 (2022): s. 44–46.
https://lup.lub.lu.se/search/files/134398236/ale_4_2022_s44_46_bergman.pdf (hämtad 2025-12-02).

- Bergman, J. *Samiska mänskliga kvarlevor och gipsavgjutningar i Lunds universitets anatomiska samling*. (Historiska museet vid Lunds universitet, 2022.)
<https://www.historiskamuseet.lu.se/sites/luhm.lu.se/files/2022-06/Samiska%20mänskliga%20kvarlevor%20och%20gipsavgjutningar%20i%20Lunds%20universitets%20anatomiska%20samling.pdf> (hämtad 2024-09-09).
- De nasjonale forskningsetiske komiteene. *Veileder ved funn av menneskelige levninger*. (2018.)
<https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/menneskelige-levninger/veileder-ved-funn-av-menneskelige-levninger/> (hämtad 2024-09-09).
- De nasjonale forskningsetiske komiteene. *Forskningsetisk veileder for forskning på menneskelige levninger*. (2022.)
<https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/menneskelige-levninger/forskningsetisk-veileder-for-forskning-pa-menneskelige-levninger/> (hämtad 2024-09-09).
- Drenzel, L., Gustafsson Reinius, L., Hauptman, K., Hejll, L. & Svanberg, F. *Mänskliga kvarlevor vid offentliga museer. En kunskapsöversikt*. (Statens Historiska Museer, 2016.)
<https://historiska.se/wp-content/uploads/2016/05/FoU-Rapport-15.pdf> (hämtad 2024-09-09).
- Fabian, A. *The Skull Collectors. Race, Science, and America's Unburied Dead*. (University of Chicago Press, 2010.)
- Frantzén, H. *Kroppar i förvandling. Obstetriska och embryologiska samlingar vid Uppsala universitet, ca 1830–1930*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2022.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-461122>.
- Friedman, J. *Cultural identity and Global Processes*. (Sage, 1994.)
- Gabriel, M. The return of cultural heritage from Denmark to
DOI.org/10.1111/j.1468-0033.2009.01664.x.
- Gould, S. J. *The Mismeasure of Man*. (W. W. Norton & Company, 1996.)

- Grønnow, B. & Lund Jensen, E. Utimut: Repatriation and Collaboration between Denmark and Greenland. I Gabriel, M. & Dahl, J. (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs & The Greenland National Museums and Archives, 2008), s. 180–191.
- Hallgren, C. (red.). *Mänskliga kvarlevor – ett problematiskt kulturarv*. (Etnografiska museet, 2010.)
- Hicks, D. *The Brutish Museums: The Benin Bronzes, Colonial Violence and Cultural Restitution*. (Pluto Press, 2020.)
- Huntington, S. New NAGPRA rules: "We have an obligation to change". Part 3: Native curators offer a model for future Indigenous exhibits. *ICT News*. (2024-03-20.)
<https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-we-have-an-obligation-to-change> (hämtad 2024-09-09).
- Jaffe, L., Hudetz, M., Ngu, A. & Brewer, G. L. America's Biggest Museums Fail to Return Native American Human Remains. *Pro Publica*. (2023-01-11.)
<https://www.propublica.org/article/repatriation-nagpra-museums-human-remains> (hämtad 2025-12-02).
- Larsen, P. B. & Gilbert, J. Indigenous rights and the ILO Convention 169: learning from the past and challenging the future. *International Journal of Human Rights*. 24:2–3 (2020): s. 83–93.
DOI.org/10.1080/13642987.2019.1677615.
- Lehtola, V.-P. Our histories in the photographs of the others: Sámi approaches to visual materials in archives. *Journal of Aesthetics & Culture*. 10:4 (2018): s. 1–13.
DOI.org/10.1080/20004214.2018.1510647.
- Ljungström, O. *Oscariansk antropologi: etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. (Gidlunds förlag, 2003.)
- Lonetree, A. Decolonizing Museums, Memorials, and Monuments. *The Public Historian*. 43:4 (2021): s. 21–27.
DOI.org/10.1525/tph.2021.43.4.21.
- Macdonald, B. Pausing, Reflection, and Action: Decolonizing Museum Practices. *Journal of Museum Education*. 47:1 (2022): s. 8–17. DOI.org/10.1080/10598650.2021.1986668.

- Masterton, M. *Duties to Past Persons: Moral Standing and Posthumous Interests of Old Human Remains*. Doktorsavhandling. (Uppsala universitet, 2010.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-122508>.
- Mulk, I.-M. Conflicts Over the Repatriation of Sami Cultural Heritage in Sweden. *Acta Borealia*. 26:2 (2009): s. 194–215.
DOI.org/10.1080/08003830903372092.
- Nagar, Y. Bone reburial in Israel: legal restrictions and methodological implications. I Fforde, C., Hubert, J. & Turnbull, P. (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002), s. 87–90.
- Nilsson Stutz, L. Archaeology, Identity, and the Right to Culture. Anthropological perspectives on repatriation. *Current Swedish Archaeology*. 15–16 (2007/2008): s. 157–172.
DOI.org/10.37718/CSA.2008.09.
- Nilsson Stutz, L. Caught in the Middle. An archaeological perspective on repatriation and reburial. I Gabriel, M. & Dahl, J. (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs & The Greenland National Museums and Archives, 2008), s. 84–98.
- Nilsson Stutz, L. Legislating Multivocality: Drawing on the NAGPRA experience. I Olofsson, A. (red.). *Archaeology of Indigenous Peoples in the North*. (Umeå universitet, 2011), s. 9–50.
- Nilsson Stutz, L. Claims to the Past. A Critical View of the Arguments Driving Repatriation of Cultural Heritage and Their Role in Contemporary Identity Politics. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 7:2 (2013), s. 170–195.
DOI.org/10.1080/17502977.2012.714243.
- Nilsson Stutz, L. To Gaze Upon the Dead. The Exhibition of Human Remains as Cultural Practice and Political Process in Scandinavia and the USA. I Williams, H. & Giles, M. (red.). *Archaeologists and the Dead. Mortuary Archaeology in Contemporary Society*. (Oxford University Press, 2016), s. 268–292.

- Nilsson Stutz, L. & Geber, J. "Att återlämna kvarlevor kan berika forskningen". *Forskning & Framsteg* (2022-05-17).
<https://fof.se/artikel/2022/6/att-aterlamna-kvarlevor-kan-berika-forskningen/> (hämtad 2024-09-09).
- Nilsson Stutz, L. Between Objects of Science and Lived Lives. The legal liminality of old human remains in museums and research. *International Journal of Heritage Studies*. 29:10 (2023): s. 1061–1074. DOI.org/10.1080/13527258.2023.2234350
- Nilsson Stutz, L. The Suspended Subject. Exploring the materiality and virtuality of human remains in collections and research. I Antenhofer, C., Gruber, E. & Zerfaß, A. (red.). *Materiality and Virtuality. Entanglements of Material and Virtual Worlds in Medieval and Early Modern Material Culture*. (Winter verlag, In Press.)
- Ojala, C.-G. *Insamling av mänskliga kvarlevor i Tornedalen under 1800-tal och tidigt 1900-tal*. (Sannings- och försoningskommis-sionen för tornedalingar, kväner och lantalaiset, 2022.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Adiva-486254>.
- Ousley, S. D., Billeck, W. T. & Hollinger, E. R. Federal Repatriation Legislation and the Role of Physical Anthropology in Repatriation. *American Journal of Physical Anthropology*. 128:S 41 (2005): s. 2–32. DOI.org/10.1002/ajpa.20354.
- Pember, M. A. New NAGPRA rules: A sea change in federal regulations. Part 1: Museums, universities begin shuttering exhibits as federal requirements change for handling remains, cultural items. *ICT News*. (2024-03-18.) <https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-a-sea-change-in-federal-regulations> (hämtad 2024-09-09).
- Pember, M. A. New NAGPRA rules: "A State of Gozhoo". Part 2: Repatriation of ancestral remains and cultural items restores balance and healing to tribal communities and the rest of the world. *ICT News*. (2024-03-19.) <https://ictnews.org/news/new-nagpra-rules-a-state-of-gozhoo> (hämtad 2024-09-09).
- Pickering, M. *A Repatriation Handbook. A guide to repatriating Australian Aboriginal and Torres Strait Islander Ancestral Remains*. (National Museum of Australia Press, 2020.)

- Redman, S. J. *Bone Rooms. From Scientific Racism to Human Prehistory in Museums*. (Harvard University Press, 2016.)
- Retzius, G. The so-called North European Race of Mankind.
A review of, and views on, the development of some anthropological questions. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. 39 (1909): s. 277–313.
DOI.org/10.2307/2843207.
- Riksantikvarieämbetet. *God samlingsförvaltning. Stöd för museer i återlämnandeärenden*. (Riksantikvarieämbetet, 2020.)
<https://www.raa.se/app/uploads/2020/02/Stöd-för-museer-i-återlämnandeärenden.pdf> (hämtad 2024-09-09).
- Riksantikvarieämbetet. *God samlingsförvaltning. Stöd i hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar*. (Riksantikvarieämbetet, 2020.) <https://www.raa.se/app/uploads/2020/02/Hantering-av-mänskliga-kvarlevor.pdf> (hämtad 2024-09-09).
- Robbins Schug, G., Killgrove, K., Atkin, A., & Baron, K. 3D Dead: Ethical Considerations in Digital Human Osteology. *Bioarchaeology International*. 4:3–4 (2021): s. 217–230.
DOI.org/10.5744/bi.2020.3008.
- Sappol, M. *A Traffic of Dead Bodies. Anatomy and Embodied Social Identity in Nineteenth-Century America*. (Princeton University Press, 2002.)
- Sehlin MacNeil, K. Vad är urfolksmetodologier? *Kulturella perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift*. 23:1 (2014): s. 50–57.
DOI.org/10.54807/kp.v23.21691.
- Sjögren, D. The Sami and the Church as an Authority. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *The Sami and the Church of Sweden. Results from a White Paper Project* (Gidlunds förlag, 2018), s. 59–76.
- Spangen, M. Without a trace? The Sámi in the Swedish History Museum. *Nordisk Museologi*. 2 (2015): s. 17–32.
DOI.org/10.5617/nm.3045.

- Spenneman, D. Skulls as curios, crania as science: Some Notes on the Collection of Skeletal Material during the German Colonial Period. *Micronesian Journal of the Humanities and Social Sciences*. 5:1–2 (2006): s. 70–78.
<https://marshall.csu.edu.au/MJHSS/index.html>
(hämtad 2025-12-02).
- Svanberg, F. *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. (Historiska Museet, 2015.)
- Terry, J. & Urla, J. (red.). *Deviant Bodies: Critical Perspectives on Difference in Science and Popular Culture*. (Indiana University Press, 1995.)
- Thomas, D. H. *Skull Wars. Kennewick Man, Archaeology, and the Battle for Native American Identity*. (Basic Books, 2000.)
- Thorleifsen, D. Preface. I Gabriel, M. & Dahl, J. (red.). *Utimut: Past Heritage – Future Partnerships. Discussions on Repatriation in the 21st Century*. (International Work Group for Indigenous Affairs & The Greenland National Museums and Archives, 2008), s. 8–11.
- Tuhiwai Smith, L. *Decolonizing Methodologies: research and Indigenous Peoples*. (Zed Books, 1999.)
- Turnbull, P. Indigenous Australian people, their defence of the dead and native title. I Fforde, C., Hubert, J. & Turnbull, P. (red.). *The Dead and their Possessions. Repatriation in principle, policy and practice*. (Routledge, 2002), s. 63–86.
- Turnbull, P. International Repatriations of Indigenous Human Remains and Its Complexities: the Australian Experience. *Museum & Society*. 18:1 (2020): s. 6–19.
DOI.org/10.29311/mas.v18i1.3246.
- Wali, A. & Collins, R. K. Decolonizing Museums: Toward a Paradigm Shift. *Annual Reviews in Anthropology*. 52 (2023): s. 329–345.
DOI.org/10.1146/annurev-anthro-052721-040652.
- Weiss, E. & Springer, J. W. *Repatriation and Erasing the Past*. (University Press of Florida, 2020.)
- Weiss, E. *On the Warpath: My Battles with Indians, Pretendians, and Woke Warriors*. (Academica Press, 2024.)

Offentligt tryck

Congressional Research Service. *Repatriation of Native American Remains and Cultural Items: Requirements for Agencies and Institutions*. IF12523. (2024.)

<https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF12523>
(hämtad 2024-09-06).

Native American Graves Protection and Repatriation Act. 25 U.S.C. Ch. 32. (1990.)

Office of the Secretary, U.S. Department of the Interior. *Native American Graves Protection and Repatriation Act: Systematic Processes for Disposition or Repatriation of Native American Human Remains, Funerary Objects, Sacred Objects, and Objects of Cultural Patrimony*. Federal Register 88:238 (13/12 2023): s. 86452–86558. Final Rule. Kodifierad i 43 CFR 10.3 (2024).

<https://www.federalregister.gov/documents/2023/12/13/2023-27040/native-american-graves-protection-and-repatriation-act-systematic-processes-for-disposition-or> (hämtad 2024-09-06).

Internet

Hammar skjöld, A. *Christina Larsdotter återlämnad till Malå*. Nyheter från Karolinska Institutet. (2024-05-21.)

<https://nyheter.ki.se/christina-larsdotter-aterlamnad-till-mala>
(hämtad 2024-09-09).

DEL 3

Språk och skola

Den samiska språkkampen

Leena Huss

Vi vet inte hur framtiden för språkrevitaliseringen kommer att se ut, men det står klart att det här är en ny era för hotade språk. Urfolk och minoritiserade grupper har förnyat relationen till sina språk, oavsett om det är i form av arkiv som språkgrupper använder för att forska i sina egna språk, eller i form av nya talargenerationer, hur små de än är, som talar nya varianter av sina ursprungsspråk och använder dem på nya och kreativa sätt. Denna våg går inte längre att stoppa.¹

De samiska språken är hotade

De fem samiska språken som talas i Sverige – nord-, lule-, syd-, ume- och pitesamiska – har alla blivit klassificerade som hotade i Unescos interaktiva atlas över hotade språk.² Nordsamiskan omnämns som definitivt hotad, lule- och sydsamiska som allvarligt hotade, och pite- och umesamiska som kritiskt hotade. Definitivt hotad innebär att barn inte längre lär sig språket som sitt modersmål hemma. Allvarligt hotat innebär att språket talas av äldre generationer medan föräldrar eventuellt förstår, men inte talar språket med sina barn eller med varandra. Kritiskt hotad innebär att de yngsta som talar språket är mor- och farföräldrar som sällan och ofullständigt talar språket.³

¹ L. Hinton, L. Huss & G. Roche. Conclusion: What works in language revitalization? I L. Hinton, L. Huss & G. Roche (red.). *The Routledge handbook of language revitalization*. (Routledge, 2018), s. 501. Direkta citat från litteratur på annat språk än svenska som förekommer i denna artikel har översatts till svenska av författaren.

² UNESCO. *Map of the World's Languages in Danger*. (2009).
<https://romanistik.uni-freiburg.de/pusch/Download/UNESCO-Map.pdf>.

³ UNESCO. *Atlas of the World's Languages in Danger*. 3. uppl. (2010), s. 6.
<https://repositorio.minedu.gob.pe/bitstream/handle/20.500.12799/1756/Atlas%20of%20the%20World%C2%B4s%20Languages%20in%20Danger.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

Bilden av de samiska språkens tillstånd i Sverige är mörk. Det kan tyckas att det knappast finns något hopp om språkens överlevnad på sikt eftersom dagens familjer verkar ha slutat tala samiska med sina barn. Men i själva verket finns det andra tendenser. Bland många samer har det länge funnits en stark vilja att både återta, bevara och revitalisera sina ursprungsspråk. Min artikel vill visa den samiska kampen om språket så som den gestaltar sig i olika intervjuer, publikationer och andra dokument under tre olika språkideologiska perioder. Fokus ligger på de svenska samerna, men exempel och citat är även hämtade från norska och finska Sápmi.

Tolererad flerspråkighet i Sápmi

När flerspråkighet tolererades var samiskan samernas naturliga språk som inte ifrågasattes av överheten. Samerna var på den tiden nästan helt självförsörjande och nödvändiga kunskaper, färdigheter och språk lärdes ut hemma och i den närmaste omgivningen. På många håll var samerna i själva verket flerspråkiga. De talade eller förstod sitt eget samiska språk och även andra samiska varieteter. Många kände till och förstod lokala minoritetsspråk, och kanske något eller några av majoritetsspråken i området. I de första, religiösa skolformerna användes även samiska som undervisningsspråk.⁴ Enligt protestantismens grundprincip skulle folket bemötas på dess eget språk, vilket också ledde till att Bibeln och annan religiös litteratur översattes till samiska.

Vid sekelskiftet 1800/1900 fanns fasta och ambulerande former av undervisning för samer och all undervisning bedrevs i kyrkans regi. Det som oroade tidiga samiska förkämpar som Elsa Laula och Karin Stenberg var de sämre skolförhållandena för samebarnen jämfört med hur andra barn hade det. Laula tog upp den knappa undervisningen i missionsskolorna:

Skulle lappen däremot få tillägna sig den undervisning, som de svenska barnen åtnjuta, skulle nog bildning och intelligens äfven vinna insteg i Lappland. Till ofvan nämnda skolor – andra skolor finnas ej – bidrager staten endast med en ringa skärf, men männe ej den svenska staten äfven

⁴ D. Lindmark. Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen. I D. Lindmark och O. Sundström (red.). De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi. Band 1. (Artos & Norma, 2016), s. 352.

har skyldighet att bland den lappska befolkningen inrätta skolor, om ej sådana som de svenska, så dock drägligare skolförhållanden?⁵

Karin Stenberg kritiserade det kåtaskolsystem som skapats och efterlyste liksom Laula skolor som skulle ge samernas barn lika goda och omfattande kunskaper som statens vanliga folkskolor.⁶

Varken Laula eller Stenberg nämnde undervisningsspråket i sina texter om skolan, men på samernas landsmöte i Östersund 1918 gjorde en tredje samisk rättighetskämpe, Gustav Park, det i samband med sin kritik mot nomadskolan. Förutom den korta undervisningstiden, undervisningens dåliga kvalitet och de torftiga läromedlen kritiserade han också att eleverna undervisades på ett språk som inte var deras modersmål.⁷

Sölve Anderzén nämner att det inom kyrkan mot slutet av 1800-talet fanns tecken på ett nytt förhållningssätt gentemot samerna. Det verkade finnas en önskan att öka den fasta bosättningen och främja en övergång från nomadliv till ett bofast liv. Kyrkan såg fördelar med ett språkbyte till svenska även om de fortfarande hävdade att samiska skulle vara undervisningsspråk. En komplicerande faktor var det så kallade samiska ”medelspråket” som inom kyrkan hade utvecklats för undervisning och översättning av religiös litteratur och läroböcker:

Resultatet blev ett språk vars kärna låg hos dialekterna i den nordliga delen av Ume lappmark (närmast Sorsele) och möjligen också den södra delen av Pite lappmark. Ordförrådet var huvudsakligen gemensamt för alla dialekter i Lule, Pite och Ume lappmarker. Nästan ingen hänsyn togs till nordsamiska.⁸

⁵ E. Laula. *Inför lif eller död? Sanningsord i de lappska förhållandena*. (Stockholm, 1904.) <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-1159612>.

⁶ K. Stenberg & V. Lindholm. *Dat läb mijen situd! Det är vår vilja: en vädjan till den svenska nationen från samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)

⁷ B. Norlin & D. Sjögren. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. Inflytande, vägval och konsekvenser? I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. Band 1*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 427.

⁸ S. Anderzén. Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet: En ständigt pågående process för att finna fungerande arbetsformer. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. Band 1*. (Artos & Norma bokförlag, 2016.)

Mot en monokulturell språkpolitik

Den tillåtande språkpolitik mot minoriteterna som funnits fram till 1870-talet gav inom skolväsendet alltmer vika för en monokulturell språkpolitik. Något officiellt förbud mot samiska i skolan fanns aldrig, även om samiskan i praktiken så småningom försvann som undervisningsspråk i nomadskolan och lokala förbud mot användning av samiska infördes. Genom differentierade skolformer, så kallade nomadskolor och andra skolor, strävade kyrkan efter att skilja de renskötande samernas barn från den övriga samiska befolkningen. Syftet var att renskötarnas barn skulle bevara sin urgamla kultur och sitt speciella levnadssätt. Det paradoxala var att den autentiska samiska kulturen skulle bevaras utan vare sig samisk religion eller samiskt språk.⁹ De övriga samebarnen, de som inte kom från renskötande familjer, gick i vanliga, kommunala skolor där samiskan inte alls förekom.¹⁰

Lärarnas åsikter om samiskans plats i nomadskolan varierade. Otso Kortekangas (i den här forskningsantologin) ger flera exempel på lärare som var positiva till att använda samiska i klassrummet. Den samiska nomadskolelärarinnan Sigrid Rutfjell ansåg att det var slöseri med resurser att använda svenska om barnen inte förstod vad som sades.¹¹ Inrättandet av nomadskolefullmäktige 1925 gav samiska föräldrar möjlighet att uttrycka sina åsikter om undervisningen. Kortekangas nämner Israel Andreas Jonsson från Västerbotten, som enligt protokollet 1926 konstaterade att trots att nomadskolan skulle vara så samisk som möjligt lästes ingen samiska i skolorna. Han ansåg att det kunde ge eleverna uppfattningen att samiskan var ett mindervärdigt språk. Enligt honom borde barnen lära sig språket i skolan så att deras aktning för sitt modersmål ökade.

Patrik Lantto¹² beskriver hur samiskans utsatta situation från och med 1940-talet på allvar började uppmärksammas av samerna själva. Han nämner diskussioner i *Samernas Egen Tidning* där samisk kultur behandlades. Samen John Persson från Jämtland skrev 1951 om hotet

⁹ L. Elenius. Stiftsledningen och minoritetspolitiken. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. Band 1.* (Artos & Norma bokförlag, 2016.)

¹⁰ Forskning om samebarns skolgång har hittills så gott som helt handlat om nomadskolan, medan samiska barn i kommunala skolor och arbetsstugor har knappast studerats alls. Här finns en klar forskningslucka.

¹¹ O. Kortekangas. Nomadskolans språkpolitik i princip och praktik 1909–1945. *Denna volym.*

¹² P. Lantto. *Att göra sin stämma hörd: Svenska samernas riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962.* (Kulturgräns norr, 2003), s. 74.

mot samiskan. Hotet var som störst i Jämtland och Västerbotten och i framtiden även i Norrbotten. Renskötaren Paulus Utsi från Jokkmokk hörde också till dem som höjde sin röst för samiskan och menade att ett folk som har mist sitt språk är dömt att försvinna. Språkförlusten skulle också innebära att allt fler samer lämnade rennäringen, vilket skulle innebära slutet för hela folket. Utan renskötsel skulle det inte finnas några samer och utan samerna ingen renskötsel, ansåg Utsi.¹³

En av de flitigaste skribenterna var Israel Ruong¹⁴ som uttryckte en stark oro för samiskans och den samiska kulturens överlevnad. Språkets betydelse för kulturen var enligt honom helt avgörande:

Det är nödvändigt att samerna bli sadelfasta i Svenska språket. Deras medborgerliga prestationer äro beroende av kunnighet i landets officiella språk och deras kulturbehov kunna ej tillgodoses utan förmedling av svenska språket. Men det är lika nödvändigt för dem att icke förlora sitt modersmål. Ett folks språk är en integrerande del av dess kultur. Försvinner lapskan är också samernas saga all.¹⁵

Ruong strävade efter att utvidga och förbättra den samiska undervisningen i nomadskolan och arbetade för att lärarna skulle få gå kurser i samiska. Ruong ansåg också att den samiska ungdomen hade ett speciellt ansvar för språket och kulturen. Om de inte gjorde sitt skulle samisk kultur endast bevaras på museer och arkiv. Om de strävade efter att behålla språket och kulturen skulle de berikas av ett dubbelt kulturarv i sin personliga utveckling.¹⁶

Sten Henrysson och Johnny Flodin nämner Ruongs aktiva arbete som sakkunnig i Nomadskoleutredningen från 1955. I en intervju berättar Ruongs efterlevande maka Maja Ruong också om hans arbete med 1957 års utredning om sameskolan. Ruong stred för samiskans ställning men mötte kraftigt motstånd från bland annat Skolöverstyrelsen. När det så småningom visade sig att många samer övergått till svenska som huvudspråk och att samiskan var akut hotad började Ruong arbeta intensivt med att öka samiskans andel i undervisningen. Han utvecklade läromedel i samiska och om samiska förhållanden.¹⁷

I olika utredningstexter framgår det hur samerna i allmänhet såg på frågan om det egna språket och dess värde i skolan. Det fanns de

¹³ P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000), s. 242.

¹⁴ Ruong arbetade bland annat som nomadskoleinspektör, ordförande för Svenska Samernas Riksförbund och redaktör för tidningen Samefolket.

¹⁵ Ruong citerad i Lantto. *Att göra sin stämma hörd*, s. 74.

¹⁶ Lantto. *Tiden börjar på nytt*.

¹⁷ S. Henrysson & J. Flodin. *Samernas skolgång till 1956*. (Umeå universitet, 1992.)

som var oroade över att språket höll på att försvagas och andra som ansåg att det viktigaste var att barnen lärde sig svenska. Särskilt under första hälften av 1900-talet spelade de rashygieniska tankegångarna säkert en viktig roll när det gäller synen på samiskan. Rasforskarnas teorier och deras resor till Sápmi påverkade troligen många samers tankar om sin egen etnicitet och det samiska språket. Forskarna betraktade samerna och deras språk som främmande element i nationen Sverige. Journalisten och författaren Maja Hagerman, som tecknat den svenska rasbiologen Herman Lundborgs liv, beskriver de svenska rasbiologernas tankar om språk:

Sverige är alltså världens rasrenaste germanska land samtidigt som det alltid – just här – har funnits folk som rasforskarna menar inte ens går att räkna som européer, eftersom deras språk inte liknar de andra i Europa. De talar finska och samiska, som inte är indoeuropeiska språk utan hör till den finskugriska språkstammen, vilket får forskarna att anta att de snarare är besläktade med mongolerna.¹⁸

Stigmatisering och assimilation

Stigmatiseringen av språket och identiteten, liksom de negativa upplevelserna från skolan under assimilationstiden¹⁹ bar många samiska föräldrar med sig. Det resulterade i att många samer bytte språk till svenska och undertryckte sin egen kultur, ibland till den grad att de höll sina samiska rötter hemliga för sina egna barn. Den samiska författaren Annica Wennström har kallat det för ”en tystnad född ur omtänksamhet” eftersom man som förälder inte ville utsätta sina barn för samma svårigheter som man själv hade upplevt.²⁰ Men likväl blev skammen kring språket och identiteten för många ett trauma som gick i arv.

I utredningen *Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket* beskriver en same på ett liknande sätt den skam och tystnad som omgav språket och identiteten, men också vikten av att återta det förlorade språket:

¹⁸ M. Hagerman. *Käraste Herman! Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. (Norstedts, 2015), s. 23.

¹⁹ Se till exempel K. Huuva & E. Blind (red.). *”När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka”: minnesbilder från samernas skoltid*. (Verbum, 2016.)

²⁰ A. Wennström. Minns mig. Minns att vi överlevde. I P. Fjellgren & M. Nord (red.). *Inifrån Sápmi – Vittnesmål från stulet land*. (Verbal, 2021), s. 80.

Effektivt gjorde man språket och det samiska så fult och så bespottat att ingen ville eller orkade stå upp för det. Har endast hört samtalen i sammanhang när ingen trott att man hört på. Så djup var skammen. Det är detta som jag och många med mig i senare generationer nu försöker återta och återerövra.²¹

Torkel Rasmussen²² har påpekat att tystnaden och skammen kring språket inom den egna familjen eller släkten också kunde leda till negativa attityder gentemot samer som ville återta samiskan och överföra språket till sina barn.

Resultatet på många håll i det svenska Sápmi var ett snabbt språkskifte från samiska till svenska, vilket ledde till att samiskans existens särskilt i de sydliga delarna men även i norr fortfarande är klart hotad.

En tid av bejakad flerspråkighet

Mot slutet av 1960-talet började den officiella synen på samiskan bli positivare och när den svenska invandrapolitiken trädde i kraft 1975 påverkades samiskans situation ytterligare. Det så kallade valfrihetsmålet gav invandrare och minoriteter möjlighet att välja i vilken grad de ville behålla och utveckla sin ursprungliga kulturella och språkliga identitet. Hemspråksreformen 1977 gav eleverna rätt att få undervisning i sitt eget modersmål i den svenska skolan. För första gången hade alla barn med samiska som ett levande inslag i hemmet rätt att läsa språket i skolan. I praktiken uppstod svårigheter på grund av bland annat lärarbrist, men den nya rätten innebar att myndigheterna värdesatte samiskan som en del av den språkliga mångfalden i Sverige.

Under tiden hade de tidigare nomadskolorna bytt namn till same-skolor, och samiska blev i dessa skolor ett obligatoriskt ämne ett par timmar i veckan. Sameskolan öppnades för alla samiska barn, och samebarnen fick en nioårig skolgång. År 1980 inrättades en sameskolstyrelse där samerna var i majoritet och kunde påverka sina barns undervisning.

Trots att samiska nu förekom i skolan på ett annat sätt än tidigare var det många kritiska röster som höjdes. Mängden undervisning i

²¹ SOU 2006:19. *Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket. Slutbetänkande av Utredningen av finska och sydsamiska språken*, s. 80.

²² T. Rasmussen & J. S. Nolan. Reclaiming Sámi languages: Indigenous language emancipation from East to West. *International Journal of the Sociology of Language*. 209 (2011). DOI.org/10.1515/ijsl.2011.020.

och på samiska var för liten även i sameskolorna. Det rådde stor brist på både lärare och läromedel och i många kommuner uppfylldes inte barnens rätt till undervisning i samiska. En studie med det talande namnet *Samiska skolbarns samiska. En undersökning av minoritetsspråksbehärskning i en språkbyteskontext* genomfördes åren 1987–1990 av Mikael Svonni. Trots att alla barn i undersökningen hade fått undervisning i eller på samiska så räckte det inte enligt författaren för att ge dem tillräckliga språkkunskaper. Orsaken var att språket i mycket liten utsträckning användes i det övriga samhället och saknade det stöd som behövdes. Han drog slutsatsen att samiskan verkligen var hotad i Sverige.²³

Samerörelsen och språket

När den öppna assimilationens tid tagit slut och de första stegen mot större språkliga rättigheter för samerna togs i Sverige växte oron över samiskans framtid bland samerna. På 1970-talet började hotet mot samiskan uppmärksammas av den nordiska samerörelsen. Den antog som en central målsättning att de samiska språken skulle bli officiella och börja användas i domäner som var viktiga för det moderna livet.²⁴ Samiskan skulle förvandlas från ett ”döende språk” till ett ”modersmål”²⁵ och bli erkänt som samernas modersmål värt att respekteras som ett värdefullt kulturarv.²⁶ Språket diskuterades som en mänsklig rättighet. Flerspråkiga samiska organisationer, konferenser, festivaler och andra arrangemang initierades. Den samiska kampen intensifierades på den norska sidan, vilket också påverkade språkens situation i Sverige och Finland. Stödet för de samiska språken från samhällets sida var dock fortfarande mycket litet, inte minst i den svenska delen av Sápmi.

²³ M. Svonni. *Samiska skolbarns samiska. En undersökning av minoritetsspråksbehärskning i en språkbyteskontext*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 1993), s. 178.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-66617>.

²⁴ L. Huss & A.-R. Lindgren. The futures of Sami languages. I S. Valkonen, Å. Aikio, S. Alakorva & S.-M. Magga (red.). *The Sámi World*. (Routledge, 2022), s. 220.

²⁵ V. Stordal. Sami Generations. I H. Gaski (red.). *Sami Culture in a New Era. The Norwegian Sami Experience*. (Davvi Girji, 1997), s. 146.

²⁶ H. Eidheim. *Aspects of the Lappish minority situation*. (Oslo universitet, 1989), s. 75.

Den nationella minoritetspolitiken och samerna

Det var först när en nationell minoritets- och minoritetsspråkspolitik infördes 2000 som de samiska språken fick ett kännbart uppsving i Sverige. Nu fanns det ett statligt krav på att samiska skulle lyftas fram och stärkas som en del av det nationella kulturarvet. Samernas egen språkkamp fick stöd av lagar och resurser som inte hade funnits tidigare och det samiska språkarbetet blev mer legitimt och accepterat än tidigare. Införandet av ett förvaltningsområde för samiska och myndigheternas skyldighet att samråda med samerna ökade antalet engagerade samer. Även de unga samernas röst blev så småningom starkare.

En ny lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk med skärpta förpliktelser för myndigheterna²⁷ trädde i kraft 2010. I den betonas särskilt barns och ungas språkliga och kulturella rättigheter. Lagen ger bland annat samer rätt till förskoleverksamhet helt eller till en väsentlig del på samiska, vilket möjliggör en språkrevitalisering i förskolan. Det finns numera ett antal förskolor där det utvecklats olika former av språkbadsliknande modeller²⁸, ofta som ett direkt resultat av engagerade föräldrars krav. Skolundervisning tas inte upp i lagen. Där har det inte heller hänt mycket även om kraven för deltagande i modersmålsundervisningen har lättats upp något för de nationella minoriteterna. I vissa skolor kan eleverna delta i så kallad integrerad samisk undervisning. Det innebär undervisning i samiska utöver det som den gängse modersmålsundervisningen erbjuder och undervisning i några kulturellt och identitetsmässigt relevanta ämnen.

Politikens nya inriktning, där behovet av språklig och kulturell revitalisering betonades, ledde till grundandet av Samiskt språkcentrum 2010. Det resulterade i mer resurser för, och mer möjligheter till, samiskt språkåtertagande. I dess uppdrag ingick att:

utveckla metoder för att stärka enskildas förutsättningar att bruka och återta det samiska språket och att aktivt främja och stimulera ökad användning av samiska i samhället.²⁹

²⁷ SFS 2009:724. *Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk.*

²⁸ Språkbad i dess ursprungliga betydelse innebär att språket används av pedagogerna/lärarna medan barnen/eleverna, som i början oftast inte kan språkbadsspråket, får välja vilket språk de vill använda.

²⁹ <https://www.sametinget.se/98817>.

Uppdraget kommenterades på följande sätt av en i personalen:

Uppdraget revitalisering – gav frihet, ingen kunde säga vad vi skulle göra utan vi fick komma på det själva. Bra med ett brett regleringsbrev, ingen detaljstyrning.³⁰

Medarbetare som redan hade varit aktiva i samiskt revitaliseringsarbete försökte inventera de språkliga behoven hos en mycket heterogen befolkning som bodde utspridda, talade olika samiska språk, var i olika åldrar och hade olika erfarenheter i bagaget. En verksamhet skulle skraddarsys för att gagna revitaliseringen på ett innovativt och heläckande sätt. Något som inte hade funnits tidigare skulle skapas, vilket ställde stora krav på personalen. Men som en tidigare medarbetare beskrev det var det viktigaste i början att bryta tystnaden, lyfta språkfrågan och göra den synlig för alla:

Det första som kommer upp i mitt sinne är att bara etableringen av Samiskt språkcentrum har gjort att det skapats en domän att samlas kring vad språk är, vad språkförlust är och det gör att människor känner sig mindre ensamma. För det är ett av problemen med den språksituation som vi har haft att människor ensamma har burit på sin sorg och språkförlust. Det är något som man absolut inte har talat om. Där tror jag språkcentrum har varit ett ovärderligt nav och en mötesplats med status och makt.³¹

En utvärdering av språkcentrums verksamhet³² visade att de, trots en liten personalstyrka och blygsamma resurser, hade åstadkommit mycket, inte minst när det gäller utvecklingen av flera fungerande revitaliseringsmodeller. Mentorprogrammet som hittills tillämpats på fyra samiska språk i Sverige och den så kallade språkspärrsmodellen, en vidareutveckling och anpassning av en ursprungligen norsk idé, är exempel på sådana.

Det finns flera faktorer som utan tvekan bidragit till att göra språkcentrets verksamhet så framgångsrikt. Trots att initiativet och finansieringen kom från regeringen så rekryterades personal bland erfarna och engagerade personer inom det samiska samhället. Arbetet var lokalt förankrat och personalen var medveten om vilka problem som fanns när det gällde språkbevarande i olika samiska kontexter. De

³⁰ SOU 2017:60. *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik. Delbetänkande av Utredningen om en stärkt minoritetspolitik. Bilaga 2. Utvärdering av Samiskt språkcentrum i ett revitaliseringsperspektiv*, s. 374.

³¹ SOU 2017:60. *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik*, s. 373–374.

³² SOU 2017:60. *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik*.

strävade efter att bekanta sig med erfarenheter och idéer från urfolk i andra länder och att tillämpa och utveckla dem för att möta lokala behov. Personalen var också beredd att arbeta med de emotionella hinder som omgärdade språkrevitaliseringen. I dag finns det sammanlagt tre samiska språkcentrum på olika håll inom det svenska Sápmi. De fungerar som motorer för samisk revitalisering och ger en möjlighet för allt fler samer att bli medvetna om sina rättigheter och att ta del i språkrevitaliserande insatser. Samtidigt erbjuds samer i olika åldrar och med olika samiska språk samiska arenor som inte har funnits tidigare.

Situationen i dag – en mångfacetterad bild

Den nationella minoritetspolitiken har medfört att de samiska språken blivit synligare och att många fler samer än tidigare har blivit aktiva i det minoritetspolitiska arbetet, särskilt i kommuner som ingår i det samiska förvaltningsområdet. Men det finns faktorer som upplevs som problem av många samer. De är samiskan i skolan, de mindre samiska språkens situation och språkåtertagande bland vuxna samer.

Avsaknaden av starka utbildningsmodeller

Den nationella minoritetspolitiken har framför allt gagnat samiskan i förskolan. Enligt lagen ska de samiska förvaltningskommunerna erbjuda verksamhet helt eller till en väsentlig del på samiska. Det finns numera exempel på välfungerande förskoleavdelningar där samiska språket och kulturen är i fokus. Så är dock inte alltid fallet. David Kroik beskriver att det finns många exempel på en klyfta mellan styrdokument och praxis. Det betyder att det, lagen till trots, finns förskolor med endast enskilda pedagoger eller timmar som viks åt inlärn timer av samiska. Kroiks undersökning visar att samiskan fanns i förskolans språklanskap och att det fanns ett identitetsskapande kring samiska föremål och ord och uttryck. Däremot förekom inte praktisk språkrevitalisering. Samiskan användes mest symboliskt och inte i interaktionen mellan lärare och barn.³³

³³ D. Kroik. *The Construction of Spaces for Saami language use. Language revitalisation in educational contexts*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023), s. XIII.
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-205392>.

Medan situationen för samiskan i förskolan har förbättrats något har inte mycket hänt när det gäller skolundervisningen. Sameskolan omfattar endast de första sex skolåren och även där dominerar svenskan som undervisningsspråk.³⁴ De samiska eleverna får inte det stöd som krävs för att utveckla en fungerande tvåspråkighet överallt i samhället. Deras samiska kunskaper är begränsade framför allt när det gäller läs- och skrivfärdigheter.³⁵

I de övriga skolorna har samebarnen rätt till några veckotimmars undervisning i samiska som modersmål eller som andraspråk, och i några skolor finns integrerad samisk undervisning. Den totala bristen på starka modeller för skolundervisning i och på samiska anses av många vara den största stötestenen för återtagande och stärkande av de samiska språken i Sverige.

År 2020 skickade samiska föräldrar ett öppet brev till Sameskolstyrelsen, Sametinget och regeringen där de påtalade bristerna i utbildningen i och på samiska. Enligt Samiskt språkcentrum är det tydligt att läget är allvarligt och att utbildningen inte möter kraven eller förväntningarna från vare sig föräldrar eller andra samer som vill utveckla sitt språk.³⁶ I Sameskolstyrelsens språkplan för åren 2022–2026 står det bland annat följande om dess vision:

Alla barn, elever och all personal inom Sameskolstyrelsen talar, läser och skriver på samiska. De samiska språken är levande språk som används i samhället. Alla samer har rätt till sitt språk och sin kultur. Alla barn och elever ska ha möjligheten att utveckla och använda sitt språk. Undervisningen i samisk förskola, förskoleklass, skola och fritidshem ska ge språkglädje och ske enligt beprövade språkmodeller och forskning.³⁷

För att visionen ska kunna förverkligas måste den nuvarande situationen förbättras avsevärt och tillräckligt stöd finnas till hands. Härtill kommer problemen med lärarrekryteringen. I årsrapporten för Samiskt språkcentrum 2022 står följande:

³⁴ M. Svonni, L. J. Hetteima & H. Outakoski. *Sámi: The Sámi Language in Education in Sweden*. 2. uppl. (Mercator European Research Centre on Multilingualism and Language Learning, 2020), s. 13.

³⁵ H. Outakoski. *Multilingual literacy among young learners of North Sámi: contexts, complexity and writing in Sápmi*. (Umeå universitet, 2015.)

³⁶ Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2020*, s. 4. <https://sametinget.se/314> (hämtade 2025-11-23).

³⁷ Se Sameskolstyrelsen. *Sameskolstyrelsens vision för verksamheterna*. (2022.) <https://sameskolstyrelsen.se/app/uploads/2022/01/Sameskolstyrelsens-vision-f%C3%B6r-verksamheterna.pdf>.

Det råder en moment 22-situation i fråga om kompetensförsörjning inom utbildningskedjan. Eftersom kompetensförsörjningsproblemen inom utbildningskedjan är omfattande, kan huvudmännen ofta inte erbjuda förskoleverksamhet på samiska och om den erbjuds är omfattningen begränsad. Det innebär att få barn blir funktionellt tvåspråkiga i förskolan. Inte heller skolväsendet lyckas få ut tillräckligt många elever med god kompetens i samiska, för att det ska finnas nog många kvalificerade sökande för att en lärarutbildning i samiska ska starta. Eftersom det inte finns någon lärarutbildning i samiska i Sverige har det dessutom inte varit möjligt att fylla de luckor som uppstått när samisktalande lärare gått i pension eller när fler barn velat lära sig samiska.³⁸

Europarådet har sedan den svenska ratificeringen av minoritetsspråksstadgan och ramkonventionen kontinuerligt kritiserat situationen för minoritetsspråken inom utbildningen. Det har gällt det alldeles för låga antalet undervisningstimmar i och på minoritetsspråken i skolan, bristen på tvåspråkig undervisning, bristen på lärarutbildning i minoritetsspråken och bristen på adekvata läromedel. I de senaste rekommendationerna från Europarådets ministerkommitté 2023 togs samma utbildningsfrågor återigen upp som fyra av de fem mest akuta problemen som måste åtgärdas av svenska staten.³⁹ Trots den massiva kritiken genom åren har inte mycket hänt på utbildningsområdet, vilket tyder på att minoritetsspråkens ställning i skolan fortfarande är en mycket kontroversiell fråga för svenska myndigheter. Den är samtidigt förmodligen den viktigaste frågan när det gäller statens stöd till den samiska revitaliseringen.

Läget för de mindre samiska språken

Trots att alla samiska språk klassas som mer eller mindre hotade till sin existens lyftes bevarandet av de mindre språken tidigt fram som ett problem. Lars Elenius skriver hur kåtaskolreformen gynnade nord- och lulesamiska eftersom de flesta nomadskolorna låg i Norrbotten och barnen där kunde prata samiska på rasterna trots att undervisningsspråket i skolkåtan var svenska. Däremot förlorade många skogs-

³⁸ Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2022*, s. 23.
<https://sametinget.se/2958> (hämtad 2025-11-23).

³⁹ Europarådets ministerkommitté. CM/RecChL(2023)2). *Recommendation of the Committee of Ministers on the application of the European Charter for Regional or Minority Languages by Sweden (Adopted by the Committee of Ministers on 19 April 2023 at the 1464th meeting of the Ministers' Deputies)*.
https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680aaf818.

samebarn i Tornedalen sitt språk till förmån för finskan, och barnen i Arvidsjaur och Malå, samt de bofasta samernas barn i Västerbotten, förlorade sitt språk till förmån för svenskan. Sydsamernas språk försvagades starkt av samma orsak.⁴⁰

När Sameradion startade sina sändningar 1952 kritiserade John Persson det faktum att de utestängde sydsamerna eftersom sändningarna bara var på nordsamiska och lulesamiska. Enligt honom fanns det en risk att intresset för samiska program skulle minska i det sydsamiska området. För att åtgärda detta beslutade Sameradion 1961 att vissa nyhetssändningar skulle göras på svenska, något som underlättade sydsamernas möjligheter att följa sändningarna, men inte förbättrade sydsamiskans utsatta position.⁴¹

Lantto nämner att tvångsförflyttningarna av nordsamisktalande Karesuandosamer till sydligare områden ökade den språkliga och kulturella utsattheten i södra Norrbotten, Västerbotten och Jämtland, vilket Lantto kallar för ytterligare en oförutsedd effekt av tvångsförflyttningarna.⁴²

I många fall fanns det praktiska fördelar med att satsa på nordsamiskan. I utredningen *Samerna i Sverige – Stöd åt språk och kultur* konstaterades att nordsamiskan dels var det mest spridda språket men också det mest vetenskapligt genomarbetade språket. Det gjorde att det satsades på nordsamiskan när samiskan skulle införas i nomadskolan och på grundskolans samiska högstadium. En viktig faktor var också det nordiska samarbetet om ett gemensamt nordsamiskt skriftspråk som skulle underlätta en gränsöverskridande användning av samisk litteratur i skolorna.⁴³

En ytterligare olycklig omständighet för sydsamiskan kom senare i och med utelämnandet av det traditionellt sydsamiska området när den nationella minoritetspolitiken trädde i kraft 2000 och förvaltningsområdet för samiska språket slogs fast. Europarådet uppmärksammade tidigt sydsamiskans utsatta situation och uppmanade Sverige att vidta bestämda åtgärder för att hindra att sydsamiskan skulle gå förlorad. Senare har allt fler sydsamiska kommuner anslutit sig till det samiska förvaltningsområdet, men de viktiga första årens mino-

⁴⁰ Elenius. Stiftsledningen och minoritetspolitiken, s. 486–487.

⁴¹ SOU 1975:99. *Samerna i Sverige. Stöd åt språk och kultur*, s. 8.

⁴² Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 284.

⁴³ SOU 1975:99. *Samerna i Sverige. Stöd åt språk och kultur*.

ritetspolitiska framsteg gick till stor del sydsamiskan förbi.⁴⁴ Även lulesamiskan samt pite- och umesamiskan riskerar att hamna vid sidan av när samiskans framtid diskuteras och skymma de framsteg som ändå gjorts. Samtidigt finns ett starkt intresse att återta även dessa språk, något som syns när nya mentorprogram eller andra speciella aktiviteter anordnas.

De "nya talarnas" situation

"Ett modersmål är inte alltid språket du talar, det kan också vara ett språk som skulle ha varit ditt", skriver Patricia Fjellgren och Malin Nord i förordet till *Inifrån Sápmi. Vittnesmål från stulet land*.⁴⁵ Samisk identitet utan språket är ett ämne som har börjat intressera allt fler som skriver om samiska förhållanden. Även samer som har förlorat samiskan eller som aldrig har lärt sig språket själva kan känna att den är en central beståndsdel av den samiska identiteten.⁴⁶ Ibland kan språkets betydelse växa när man bor långt ifrån sin hembygd eller när man inte längre är del av den traditionella samiska kulturen. Det har också visat sig att ett nytt intresse för språket kan komma när man själv bildar familj och får barn.

Det är typiskt för försvagade och hotade språk att det är fler äldre än medelålders och unga som talar språken. För att revitaliseringen ska fortsätta är det därför viktigt att så många av de yngre som möjligt får chansen att både lära sig och att använda språken. I revitaliseringsforskningen har man börjat tala om de så kallade "nya talarna", personer som har lärt sig sitt ursprungsspråk utanför hemmet, på kurser eller i andra liknande sammanhang.

För många av de nya talarna öppnar kunskaper i språket en helt ny ingång till den lokala språkgemenskapen och gruppen i stort. En deltagare i ett samiskt mentorprogram i Sverige berättar:

⁴⁴ Kroik, D. Tegel, salt och den blomstrande eller "utrotningshotade" sydsamiskan. *Denna volym*.

⁴⁵ P. Fjellgren & M. Nord. Förord. I P. Fjellgren & M. Nord (red.). *Inifrån Sápmi – Vittnesmål från stulet land*. (Verbal, 2021), s. 17.

⁴⁶ L. Huss & S. Stångberg. The Yoke and the Candy Bowl: Beliefs and Emotions in South Sami Revitalisation. I G. Roche, H. Maruyama & Å. Virdi Kroik (red.). *Indigenous Efflorescence: Beyond Revitalisation in Sápmi and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018); Y. Sapir. Sveriges samiska språk: Revitalisering, utmaningar och möjliga lösningar. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. 143 (2020). <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Ahkr%3Adiva-21817>.

Plötsligt befinner man sig i en större kontext tillsammans med andra som talar lulesamiska, och det sprider sig som ringar på vattnet att jag är en av dem som håller på att lära sig lulesamiska. Det betyder att alla vill hjälpa till, även de utanför mentorprogrammet. De förstår att jag är en nybörjare. Jag har en kontext.⁴⁷

I sin artikel om samiskan i Sverige lyfter Yair Sapir⁴⁸ behovet att stärka mellangenerationens språkliga kompetens så att föräldrar, förskolepedagoger, lärare med flera kan ge barnen ett rikt och varierat språk. Sapir hänvisar till CASLE,⁴⁹ det enaresamiska revitaliseringsprogrammet, där man framgångsrikt använt kurser och mentorprogram för vuxna yrkesverksamma för att öka användningen av samiska i samhället.

Många unga och vuxna samer i Sverige är nu i färd med att återta sitt språk och sätten att göra det är många. Det kan handla om att besöka arkiv och lära sig språket genom att lyssna på gamla inspelningar eller att gå på kurser, att lära sig på egen hand eller att delta i mentorprogram. Oavsett hur långt alla dessa initiativ kan leda är det klart att de redan i många fall har gett en känsla av en ny tillhörighet, nya relationer och annat som upplevs som något positivt och värdefullt. Alla individuella strävanden bidrar till att de samiska språken stärks och revitaliseringen framskrider. Själva arbetet ger en ökad känsla av välbefinnande för många. Svårigheter kan uppstå på grund av praktiska omständigheter eller omgivningens attityder och då kan den enskilde ge upp sina försök. Kanske kommer engagemanget tillbaka när situationen förändras, kanske inte.

De som lär sig samiska är sårbara. Kritiska kommentarer från självutnämnda språkpoliser kan få modet att sjunka även hos de mest entusiastiska nya talarna. Olika syn på vad som är rätt och riktigt språk och vem som behärskar den autentiska varieteten är frågor som kan försvåra språkåtertagandet och skrämja bort en del intresserade. Därför är det viktigt att det finns olika trygga arenor, där de kan träffa andra likasinnade och använda ett språk som de håller på att lära sig. Arenor där de möts av positiva attityder oberoende av hur långt de har kommit med språket.

⁴⁷ P. Fjellgren & L. Huss. Språk är relationer – erfarenheter från ett samiskt mentorprogram på svenska sidan av Saepmie. I K. Kvarfordt Nüa (red.). *Framgång för små språk. En översikt om varför små språk i Norden behöver stärkas och vad som bidrar till ett lyckat språkstärkande arbete. Innehåller en checklista med framgångsfaktorer.* (Institutet för språk och folkminnen, 2022.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Asprakochfolkminnen%3Adiva-2142>.

⁴⁸ Sapir. Sveriges samiska språk.

⁴⁹ CASLE = Complementary Aanaar Saami language Education project.

De samiska språkens framtid

Den samiska kampen om språket kan beskrivas som en kapplöpning mellan assimilation och revitalisering. Vi kan också se samiskan som målningen på omslaget av Joshua Fishmans verk *Reversing Language Shift*: ett skepp på ett stormigt hav, en uppenbar kamp på liv och död.⁵⁰

Vi vet att revitaliseringsarbetet för samiskan är en kamp utan slut även om vi kan se framsteg här och var.⁵¹ Kenneth Hyltenstam med flera kartlägger samiskans situation med hjälp av faktorer på samhälls-, grupp- och individnivå som antingen stöder eller hindrar samiskt språkbevarande. Trots att författarna ser att positiva saker har hänt på alla nivåer kommer de fram till att genomgången ”ger en mycket typisk bild av ett minoritetsspråk som befinner sig i en tämligen långt framskriden språkbytesprocess.”⁵² En nyare undersökning av Yair Sapir ger en liknande bild. Samhällsstödet som det ter sig 2020 räcker inte. Mer måste till för att stärka samiskan. Sapirs samiska informanter beskriver hur de – ibland förgäves – måste kämpa för att få kommunerna att ge deras barn det stöd i samiska som lagen fastslår. Angående samiskans fortlevnad är de flesta föräldrar överens om att utsikterna är mörka eller mycket mörka om inget mer görs. De fyra samiska aktivister som Sapir kontaktat anser dock att språket har vuxit i värde och nu används mer i samhället. Språkaktivisterna anser också att skammen över det samiska språket och den samiska identiteten har minskat.⁵³

Domedagsprofetiornas kraft

I litteraturen finns många tidiga uttalanden från myndighetspersoner om att samiskan var dömd att försvinna och att det därför inte behövde satsas på den i skolsammanhang.⁵⁴ Liknande profetior har

⁵⁰ J. A. Fishman. *Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. (Multilingual Matters, 1991.)

⁵¹ U. Aikio-Puoskari. *Gullos sámegiella! Saamen kielten elvyttämisen parhaita käytäntöjä ja kansallisen politiikan linjauksia Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa*. (Sámediggi, 2016); L. Huss. *Revitalization through Indigenous Education: A Forlorn Hope?* I N. H. Hornberger (red.). *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*. (Palgrave Macmillan, 2008.)

⁵² K. Hyltenstam, C. Stroud, & M. Svonni. Språkbyte, språkbevarande, revitalisering. Samiskans ställning i svenska Sápmi. I K. Hyltenstam (red.). *Sveriges sju inhemska språk: ett minoritets-språkperspektiv*. (Studentlitteratur, 2010.)

⁵³ Sapir. Sveriges samiska språk.

⁵⁴ Exempelvis Henrysson & Flodin. *Samernas skolgång till 1956*; Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 245.

förekommit senare och gör det även i dag. Ibland pekar man ut själva talargruppens eget agerande som orsaken till en annalkande språkdöd, som i Nationalencyklopedin, som under rubriken *Språkbyte och språkdöd* ger följande beskrivning:

[...] För närvarande förlorar ett stort antal minoritetsspråk talare i snabb takt. Många språk har försvunnit eller kommer mycket snart att försvinna genom att alla talare gör språkbyten. I Sverige tycks detta hända just nu med lulesamiskan.⁵⁵

Sedan slutet av 1990-talet har det skrivits mycket om en pågående språkdöd i världen som riskerar att utplåna hälften av världens språkliga mångfald inom de närmaste 100 åren. Inom den samiska världen har det flitigt hänvisats till ett antal omständigheter som kan bidra till att samiskan försvinner. Utflyttningen av de unga från de samiska kärnområdena, många språkbärares höga ålder, de ungas utbildning i majoritetens utbildningssystem och effekten på språket av interetniska familjer är några omständigheter. I sitt kapitel granskade Huss och Lindgren var och en av dessa faktorer och kom fram till att de inte alltid lett till det förväntade. Vissa av dem har till och med gagnat samiskan och det samiska folket.⁵⁶

Återkommande negativa prognoser påverkar dock människor och kan sprida en hopplöshet som kan bli ett av de största hindren för samisk revitalisering. Att hopplösheten måste bekämpas är ett viktigt inslag i språkåtertagandet. I ett öppet brev till det samiska samhället skrev äldre mentorer i det första mentorprogrammet som Samiskt språkcentrum anordnade:

[...] Tack vare minoritetslagen och förvaltningskommunerna har det samiska språket fått en ny chans att överleva i framtiden och till kommande generationer. Genom lagens stöd får vi förståelse att det vi drömt om kan bli verklighet. Men ingen annan än vi själva kan rädda vårt språk. Det är vi samer som själva måste tala vårt språk. Negativa tankar skapas om man hela tiden hör domedagsprofetior som säger att sydsamiskan kommer att dö ut men ungdomen har visat oss äldre att de har en stark vilja att lära sig språket och att även vi behövs. Vi antar utmaningen.

⁵⁵ *Nationalencyklopedin*. Språkbyte och språkdöd. Band 17. (Bokförlaget Bra Böcker AB, 1995), s. 159. Jag blev uppmärksam på denna text genom en lulesamisk väninna som blev mycket upprörd när hon läste texten. Jag vill tacka henne för exemplet som så tydligt visar hur lätt utomstående kan använda sig av sina egna farhågor i en text som ska representera forskningsläget på området.

⁵⁶ Huss & Lindgren. *The Futures of the Sami Languages*.

Vi är beredda att göra det som krävs för att sydsamiskan ska bli ett levande språk, även bland barn och unga igen. [...].⁵⁷

Vikten av hopp och ett positivt förhållningssätt betonas också i den enaresamiska aktivisten Matti Morottajas tankar:

När ett så väldigt litet folk som enaresamerna försöker främja sitt språk och sin kultur är det bättre att inte fundera allt för mycket på om det är möjligt. Du måste se långt bort och framåt, du måste våga. Det här arbetet är ingenting för pessimister. Du måste vara en optimist.⁵⁸

Det verkar som om liknande tankegångar redan märks i den akademiska världen. Något som anammats av flera samiska forskare i Norden är begreppet *Indigenous efflorescence* eller ”urfolkens (kulturella) uppblomstring” som antropologen Gerald Roche har applicerat på revitaliseringsforskningen. Kroik tolkar hans tankar på följande sätt:

Indigenous efflorescence sätter ljuset på hur urfolk i hela världen kliver fram från en position som inneburit marginalisering. I stället för att fokusera på förluster låter man blicken vandra mot det som finns kvar och som går att förändra. Synsättet och sättet att beskriva urfolk går från en position av hopplöshet och marginalisering till en position som innebär aktivitet, agens och resiliens.⁵⁹

Revitaliseringens vidare uppgift

Revitaliseringsforskaren Lenore Grenoble påminner oss om att revitaliseringen är så mycket mer än att bara öka antalet talare och bredda språkets användningsdomäner – något som ofta anges som själva definitionen av revitalisering. Hon beskriver hur människor ofta påbörjar sitt eget revitaliseringsprojekt med syftet att lära sig tala sitt ursprungsspråk men senare märker att fördelarna är så mycket större än språkkunskaperna. Revitaliseringen för ofta människorna närmare varandra och skapar tätare förbindelser inom språkgemenskapen. Revitaliseringens läkande kraft och dess möjligheter att ge talarna och de potentiella talarna egenmakt och möjlighet att påverka sina egna öden beskriver Grenoble så här:

⁵⁷ Sametinget. *De äldres upprop*. <https://sametinget.se/1611> (hämtad 2025-11-23).

⁵⁸ Matti Morottaja citerad i A. Pasanen. ”This Work is Not for Pessimists.” *Revitalization of Inari Sámi language*. I L. Hinton, L. Huss & G. Roche (red.). *The Routledge Handbook of Language Revitalization*. (Routledge, 2018), s. 364.

⁵⁹ Kroik. *The Construction of Spaces for Saami language use*.

Läkning genom revitalisering omfattar mer än språkspecifika trauman; den är ett viktigt medel för att kunna bygga motståndskraft. Att använda ett språk kan vara ett sätt att återta kontrollen över ens eget öde; det kan vara en politisk motståndshandling, ett motstånd mot språklig och kulturell assimilering, mot själva koloniseringen.⁶⁰

Från hopplöshet till hoppets narrativ

I Sverige upplever samerna i dag ett hårdnande politiskt klimat i fråga om främjandet av språklig och kulturell mångfald. Samernas rättigheter kritiserar öppet på ett annat sätt än tidigare och direkt hatretorik förekommer.⁶¹ Vi vet inte hur långt sådant kan bära och om denna tendens kommer att fortgå och stärkas i framtiden. Den utbredda okunskapen bland politiker och tjänstepersoner om samiska förhållanden, samt om urfolksrättigheter och statens minoritetspolitiska förpliktelser, är en försvårande omständighet.

I en sådan situation är det viktigt att lyfta fram hoppets narrativ, det vill säga att i linje med Indigenous efflorescence komma ihåg och stärka allt det positiva som faktiskt kan upplevas inom det samiska samhället. De ungas engagemang i revitaliseringen växer stadigt och det finns allt fler exempel i samiska medier på unga och unga vuxna som vill ansluta sig till den växande skaran nya talare av samiska. I Sametingets kartläggning av samiskan från 2015⁶² påpekas att trots att barn och unga inte använde samiska så mycket i sitt vardagsliv så var deras attityder till samiskan förvånansvärt positiva. Samiskt språkcentrums lägesrapport 2021 visar också på mycket positiva attityder till samiskan hos barn och unga. I rapporten görs bedömningen att intresset för och efterfrågan på samiska förskolor ökar. Föräldrars önskemål om samisk förskola för sina barn har fått fler kommuner att börja överväga hur en samisk förskola ska kunna erbjudas. Fler kommuner än tidigare uttrycker en ambition att rekrytera förskollärare och lärare med samisk kompetens.⁶³

⁶⁰ L. Grenoble. Why revitalize? I J. Olko & J. Sallabank (red.). *Revitalizing endangered languages. A practical guide*. (Cambridge University Press, 2021), s. 15.

⁶¹ Se exempelvis L.-O. Marakatt. Professorer vill att DN tar större ansvar. *Samefolket*. 7 (2023); T. Poggats. *Kartläggning av rasism mot samer i Sverige*. (Umeå universitet, 2018). Se även Mienna, A. Mediaexperter kritiska mot Kjöllers texter i DN. *Sveriges Radio – Sameradiön*. (2023-12-26). <https://sverigesradio.se/artikel/mediaexperter-kritiska-mot-kjollers-texter-i-dn>.

⁶² Sametinget. *Förstudie: Kartläggning av de samiska språken*. (Samiskt språkcentrum & Umeå universitet, 2015). <https://umu.diva-portal.org/smash/get/diva2:849033/FULLTEXT01.pdf>.

⁶³ Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2021*. (Samiskt språkcentrum, 2021), s. 26. <https://sametinget.se/3041> (hämtad 2025-11-23).

Professor Mikael Svonni, som i sin avhandling från 1990-talet ansåg att samiskan framtid var mörk, intervjuas 2019 i ett medieinslag med rubriken ”Ljus framtid för samiskan enligt professorn.” Svonni konstaterar:

På 50-talet sa man att sydsamiskan skulle dö ut om femtio år. Ser man på situationen i dag är det en helt annan situation än ett språk som håller på att dö ut. Men [...] det finns en avgörande handling som påverkar språkets överlevnad och det är att man för över språket till nästa generation. Det är skillnaden mellan att ett språk försvinner eller lever vidare. Jag ser inga sådana tendenser överhuvudtaget att samiskspråkiga föräldrar låter bli att tala samiska med sina barn, snarare tvärtom.⁶⁴

Språk som relationer inom den egna gruppen⁶⁵ och revitalisering som ett eget samhällsbygge kring ursprungsspråket och kulturen⁶⁶ är sådant som gör revitaliseringen så positiv att många orkar fortsätta trots all den negativitet som finns i samhället. Att många vill ge sina egna barn och barnbarn möjlighet till allt detta är naturligt och har redan bekräftats av de samiska kartläggningar som nämns ovan. Det viktigaste är de nästan oförväntat positiva attityderna till samiskan som barn och unga visar i samma kartläggningar.

I en studie av sydsamisk revitalisering bland föräldrar, lärare och skolbarn⁶⁷ visade sig intresset för samiskan vara stort även bland skolbarnen. När de 50 barnen i åldrarna 7–14, varav en mindre del gick i den lokala sameskolan och de andra fick modersmålsundervisning i samiska i skolan, fick frågor om samiska och andra språk, överraskades projektteamet av svaren. Endast en tiondel av eleverna svarade att de talade samiska varje dag och ingen av dem ansåg sig tala samiska flytande. Omkring 60 procent ansåg att samiska var ett svårt språk. Trots detta verkade samiskan ge dem mycket positiva associationer. Runt 80 procent kommenterade att det var ”roligt”, ”kul”, ”coolt” eller liknande att tala samiska. Hälften av dem kommenterade att de kände sig ”som en same”, ”mer som en same”, ”som en same som kan sitt språk”, ”som mig själv”, ”som familjemedlem” eller liknande när de talade samiska. De flesta beskrev att samiskan kändes ”nyttig” och ”nära” (i motsats till ”onyttig” och ”avlägsen”). När eleverna fick frågan vilka språk de hoppades kunna tala i framtiden svarade över 70 pro-

⁶⁴ Hällgren, Katarina. *Ljus framtid för samiskan enligt professorn*. <https://www.samer.se/2516> (hämtad 2025-11-23).

⁶⁵ Fjellgren & Huss. Språk är relationer.

⁶⁶ Grenoble. Why revitalize?

⁶⁷ Huss & Stångberg. The Yoke and the Candy Bowl.

cent att de utöver andra språk hoppades kunna ”tala samiska”, ”tala mer samiska” eller ”tala flytande samiska.”⁶⁸ En 14-årig flicka skrev:

Jag tycker att alla samiska barn ska lära sej prata och skriva samiska så att det inte dör ut. Jag vill kunna prata samiska med andra som dom gjorde förr i tiden. Att jag ska lära mej samiska känner jag som en självklarhet. Att vara same är något dom flesta inte får vara med om. Jag tänker lära mina barn samiska. Då jag hör någon prata samiska med mej känner jag mej trygg. Hemma.⁶⁹

Samiskans framtid ligger i händerna på samiska barn, ungdomar och vuxna, på alla nivåer i det samiska samhället. Det som händer nu visar att engagemanget växer, nya krafter tar plats och nya sätt att revitalisera tas fram av samerna. För att citera mottot för artikeln hävdar jag att denna våg inte längre går att stoppa.

Det är de utomstående ansvar att se till att det svenska samhället ställer upp med det lagstadgade stöd som behövs för att stötta och stärka den samiska revitaliseringen. Särskilt inom utbildningsområdet krävs stora förbättringar för att Sverige på allvar ska kunna sägas värna om samernas språkliga mänskliga rättigheter.

⁶⁸ Huss & Stångberg. *The Yoke and the Candy Bowl*, s. 101–102.

⁶⁹ Huss & Stångberg. *The Yoke and the Candy Bowl*, s. 102.

Referenser

Litteratur

- Aikio-Puoskari, U. *Gullos sámegiella! Saamen kielten elvyttämisen parhaita käytäntöjä ja kansallisen politiikan linjauksia Suomessa, Ruotsissa ja Norjassa*. (Sámediggi, 2016.)
- Anderzén, S. Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet: En ständigt pågående process för att finna fungerande arbetsformer. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*. Band 1. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 371–402.
- Eidheim, H. *Aspects of the Lappish minority situation*. (Oslo universitet, 1989.)
- Elenius, L. Stiftsledningen och minoritetspolitiken. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi*. Band 1. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 469–515.
- Fishman, J. A. *Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. (Multilingual Matters, 1991.)
- Fjellgren, P. & Huss, L. Språk är relationer – erfarenheter från ett samiskt mentorprogram på svenska sidan av Saepmie. I Kvarfordt Niia, K. (red.). *Framgång för små språk. En översikt om varför små språk i Norden behöver stärkas och vad som bidrar till ett lyckat språkstärkande arbete. Innehåller en checklista med framgångsfaktorer*. (Institutet för språk och folkminnen, 2022), s. 101–105. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Asprakochfolkminnen%3Adiva-2142>.
- Fjellgren, P. & Nord, M. Förord. I Fjellgren, P. & Nord, M. (red.). *Inifrån Sápmi – Vittnesmål från stulet land*. (Verbal, 2021), s. 13–19.
- Grenoble, L. Why revitalize? I Olko, J. & Sallabank, J. (red.). *Revitalizing endangered languages. A practical guide*. (Cambridge University Press, 2021), s. 9–23.
- Hagerman, M. *Käraste Herman! Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. (Norstedts, 2015.)
- Henrysson, S. & Flodin, J. *Samernas skolgång till 1956*. (Umeå universitet, 1992.)

- Hinton, L., Huss, L. & Roche, G. Conclusion: What works in language revitalization? I Hinton, L., Huss, L. & Roche, G. (red.). *The Routledge handbook of language revitalization*. (Routledge, 2018), s. 495–501.
- Huss, L. Revitalization through Indigenous Education: A Forlorn Hope? I Hornberger, N. H. (red.). *Can Schools Save Indigenous Languages? Policy and Practice on Four Continents*. (Palgrave Macmillan, 2008), s. 125–135.
- Huss, L. & Stångberg, S. The Yoke and the Candy Bowl: Beliefs and Emotions in South Sami Revitalisation. I Roche, G., Maruyama, H. & Virdi Kroik, Å. (red.). *Indigenous Efflorescence: Beyond Revitalisation in Sapmi and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018), s. 129–150.
- Huss, L. & Lindgren, A.-R. The futures of Sami languages. I Valkonen, S., Aikio, A., Alakorva, S. & Magga, S.-M. (red.). *The Sámi World*. (Routledge, 2022), s. 217–231.
- Huuva, K. & Blind, E. (red.). ”När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka”: minnesbilder från samernas skoltid. (Verbum, 2016.)
- Hyltenstam, K., Stroud, C. & Svonni, M. Språkbyte, språkbevarande, revitalisering. Samiskans ställning i svenska Sápmi. I Hyltenstam, K. (red.). *Sveriges sju inhemska språk: ett minoritetsspråksperspektiv*. (Studentlitteratur, 2010.)
- Kortekangas, O. Nomadskolans språkpolitik i princip och praktik 1909–1945. *Denna volym*.
- Kroik, D. *The Construction of Spaces for Saami language use. Language revitalisation in educational contexts*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-205392> (hämtad 2025-11-23).
- Kroik, D. Tegel, salt och den blomstrande eller ”utrotningshotade” sydsamiskan. *Denna volym*.
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt: en analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000.)
- Lantto, P. *Att göra sin stämman hörd: Svenska samernas riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. (Kulturgräns norr, 2003.)

- Laula, E. *Inför lif eller död? Sanningsord i de lappska förhållandena.* (Stockholm, 1904.)
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-1159612>.
- Lindmark, D. Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi.* Band 1. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 341–366.
- Marakatt, L.-O. Professorer vill att DN tar större ansvar. *Samefolket.* 7 (2023), s. 16–17.
- Mienna, A. Mediaexperter kritiska mot Kjöllers texter i DN. Sveriges Radio – Sameradion. (2023-12-26.)
- Nationalencyklopedin. Språkbyte och språkdöd. Band 17. (Bokförlaget Bra Böcker AB, 1995), s. 159.
- Norlin, B. & Sjögren, D. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. Inflytande, vägval och konsekvenser? I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi.* Band 1. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 403–435.
- Outakoski, H. *Multilingual literacy among young learners of North Sámi: contexts, complexity and writing in Sápmi.* (Umeå universitet, 2015.)
- Pasanen, A. "This Work is Not for Pessimists." Revitalization of Inari Sámi language. I Hinton, L., Huss, L. & Roche, G. (red.). *The Routledge Handbook of Language Revitalization.* (Routledge, 2018), s. 364–372.
- Poggats, T. *Kartläggning av rasism mot samer i Sverige.* (Umeå universitet, 2018.)
- Rasmussen, T. & Nolan, J. S. Reclaiming Sámi languages: Indigenous language emancipation from East to West. *International Journal of the Sociology of Language.* 209 (2011): s. 35–55.
DOI.org/10.1515/ijsl.2011.020.
- Sameskolstyrelsen. *Sameskolstyrelsens vision för verksamheterna.* (2022).
<https://sameskolstyrelsen.se/app/uploads/2022/01/Sameskolstyrelsens-vision-f%C3%B6r-verksamheterna.pdf>.

- Sametinget. *Förstudie: Kartläggning av de samiska språken*. (Samiskt språkcentrum & Umeå universitet, 2015.) <https://umu.diva-portal.org/smash/get/diva2:849033/FULLTEXT01.pdf>.
- Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2020*. (Samiskt språkcentrum, 2020.) <https://sametinget.se/3154> (hämtad 2025-11-23).
- Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2021*. (Samiskt språkcentrum, 2021.) <https://sametinget.se/3041> (hämtad 2025-11-23).
- Sametinget. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2022*. (Samiskt språkcentrum, 2022.) <https://sametinget.se/2958> (2025-11-23).
- Sapir, Y. Sveriges samiska språk: Revitalisering, utmaningar och möjliga lösningar. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. 143 (2020): s. 63–120.
- Stenberg, K. & Lindholm, V. *Dat läh mijen situd! Det är vår vilja: en vädjan till den svenska nationen från samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)
- Stordahl, V. Sami Generations. I Gaski, H. (red.). *Sami Culture in a New Era. The Norwegian Sami Experience*. (Davvi Girji, 1997), s. 143–154.
- Svonni, M. *Samiska skolbarns samiska. En undersökning av minoritetsspråksbehärskning i en språkbyteskontext*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 1993.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Aumu%3Adiva-66617> (hämtad 2025-11-23).
- Svonni, M., Hetta, L. J. & Outakoski, H. *Sámi: The Sámi Language in Education in Sweden*. 2. uppl. (Mercator European Research Centre on Multilingualism and Language Learning, 2020.)

- UNESCO. *Map of the World's Languages in Danger*. (2009.)
<https://romanistik.uni-freiburg.de/pusch/Download/UNESCO-Map.pdf>.
- UNESCO. *Atlas of the World's Languages in Danger*. 3. uppl. (2010).
<https://repositorio.minedu.gob.pe/bitstream/handle/20.500.12799/1756/Atlas%20of%20the%20World%C2%B4s%20Languages%20in%20Danger.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Wennström, A. Minns mig. Minns att vi överlevde. I Fjellgren, P. & Nord, M. (red.). *Inifrån Sápmi – Vittnesmål från stulet land*. (Verbal, 2021), s. 79–87.

Offentligt tryck

- Europarådets ministerkommitté. CM/RecChL(2023)2).
Recommendation of the Committee of Ministers on the application of the European Charter for Regional or Minority Languages by Sweden (Adopted by the Committee of Ministers on 19 April 2023 at the 1464th meeting of the Ministers' Deputies).
https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680aaf818.
- Prop. 1975:26. *Regeringens proposition om riktlinjer för invandrar- och minoritetspolitiken m.m.*
- SFS 2009:724. *Lag om nationella minoriteter och minoritetsspråk.*
- SOU 2006:19. *Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket. Slutbetänkande av Utredningen av finska och sydsamiska språken.*
- SOU 2017:60. *Nästa steg? Förslag för en stärkt minoritetspolitik. Delbetänkande av Utredningen om en stärkt minoritetspolitik. Bilaga 2. Utvärdering av Samiskt språkcentrum i ett revitaliseringsperspektiv, s. 319–382.*

Internet och media

Hällgren, Katarina. Ljus framtid för samiskan enligt professorn.
<https://www.samer.se/2516> (hämtad 2025-11-23).

Sametinget. De äldres upprop. <https://sametinget.se/1611>
(hämtad 2025-11-23.)

Nomadskolans språkpolitik 1909–1945

Otso Kortekangas

Inledning

Nomadskolan var en skolform som var avsedd för barn vars föräldrar var fjällrenskötare. Ett viktigt motiv bakom grundandet av det nya skolsystemet 1913 var skolauktoriteters oro för att det ”genuint” fjällsamiska levnadssättet höll på att försvinna i och med ökad kontakt med svensktalande och finsktalande jordbrukare och moderna näringar. Nomadskolans funktion var att bibehålla och samtidigt modernisera och effektivisera fjällrenskötseln. Begreppen modern, modernism och modernisering används i kapitlet i en bemärkelse som innefattar det tidiga 1900-talets starka tro på modernisering som en lösning på många upplevda samhälleliga utmaningar.¹

De utbildningsauktoriteter som planerade nomadskolan ansåg att fjällrenskötseln var gynnsam för samerna ur ett ekonomiskt perspektiv, för fjällregionerna, och för hela nationen. Renskötseln gjorde den sista ”outnyttjade” ytan i riket produktiv. Därför skulle näringen tas tillvara och effektiviseras.²

¹ Om modernism och modernisering i förhållande till samer, och modernismens progressiva och reaktiva sidor under tidigt 1900-tal, se till exempel S. Sörlin, *Rituals and Resources of Natural History*. I M. Bravo & S. Sörlin (red.), *Narrating the Arctic. A cultural history of Nordic scientific practices* (Science History Publications, 2002), s. 73–122; och L. Lien & M. Zetterlund Stenhammer, ’De fremmede’ i pressen. Omtale av nasjonale minoriteter og urfolk i media fra 1900 til andre verdenskrig. I N. Brandal, C. A. Døving och I. Thorson Plesner (red.), *Nasjonale minoriteter og urfolk i norsk politikk fra 1900 til 2016* (Cappelen Damm, 2017), s. 46–48.

² D. Sjögren, *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. (Umeå universitet, 2008), s. 8, 12, 223; B.

Denna nationalekonomiska förklaring kan kompletteras med andra förklaringar. Sten Henrysson och Simone Pusch har identifierat ett socialdarwinistiskt motiv. Det inbegrep att samisk biologi och kultur lämpade sig bäst för renskötsel, och samerna var ”lyckligast” då de höll sig till denna näring.³ David Sjögren har visat vilken roll pedagogisk teori och i synnerhet reformpedagogik spelade för utformandet av nomadskolan.⁴ Julia Nordblad har diskuterat en tanke om att ett ojämnt medborgarskapsideal har varit en bakomliggande faktor för nomadskolans segregation. I likhet med andra minoritetsbefolkningar, men till skillnad från de finsktalande i norra Sverige, ansågs samer inte likvärdiga nog för att bli assimilerade till en fullständig svenskhet.⁵

Medan det samiska språket⁶ i viss mån verkar ha tolererats av utbildningsauktoriteterna, var tanken om rennäringens modernisering så stark att ”modernitetens språk” svenska, fick en allt starkare ställning i nomadskolorna.⁷ Denna artikel anlägger ett nytt perspektiv och studerar både styrdokumentens principer kring användningen av samiska, och utbildningsauktoriteters, lärares, och samiska föräldrars formuleringar om undervisningsspråket samiska i praktiken.

Charlotta Svonni har skrivit en avhandling om den samiska skolutbildningens ambitioner och praktiker under den senare halvan av 1900-talet. I avhandlingen beskriver hon diskussionerna med samiska elever som hade gått i nomadskolan. Svonni återger hur de beskrivit en av nomadskolans centrala paradoxer. Eleverna gick i en skola som skulle vara så samisk som möjligt, men de kom ur skolan med en känsla av att ”de kommit längre bort från renskötseln, det samiska språket och vad de uppfattade som samisk kultur.”⁸

Uppman, *Samhället och samerna 1870–1925* (Umeå universitet, 1978), s. 90–94; O. Kortekangas, *Language, citizenship, and Sámi education in the Nordic North, 1900–1940* (McGill-Queen's University Press, 2021), s. 20–23.

³ S. Henrysson, *Darwin, ras och nomadskola. Motiv till kåtaskolreformen 1913*. (Umeå universitet, 1993); S. Pusch, *Nomadskolinspektörerna och socialdarwinismen 1917–1945*. (Umeå universitet, 1998).

⁴ Sjögren, *Den säkra zonen*.

⁵ J. Nordblad, *Jämlikhetens villkor: Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken 1880–1925*. (Göteborgs universitet, 2013) s. 279–280.

⁶ Artikelnen använder begreppet samiska språket som en kollektiv term för de samiska språkvarieteterna förutom i fall där det är av vikt att betona vilken varietet som avses.

⁷ L. Elenius, *Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan. Samiska och finska som kyrkspråk och medborgarspråk*. I D. Lindmark (red.). *Nationsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten*. (Umeå universitet, 2016), s. 34–35; O. Kortekangas, *Tools of teaching and means of managing: Educational and sociopolitical functions of languages of instruction in elementary schools with Sámi pupils in Sweden, Finland and Norway 1900–1940*. Stockholms universitet (Iloinen tiede, 2017), s. 123.

⁸ C. Svonni, *Utbildning för samer: ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. (Umeå: Umeå universitet, 2023), s. 18.

Denna artikel studerar nomadskolans språkpolitik från 1909 och fram till 1945. År 1909 var året då propositionen för nomadskolan lades fram och 1945 markerar slutet av Axel Callebergs period som nomadskolinspektör och början på en gradvis förändringsperiod inom nomadskolsystemet.

Artikelns huvudsakliga forskningsfråga är följande: Hur såg nomadskolans språkpolitik ut i princip, enligt styrdokument och propositioner och i praktiken, i nomadskolinspektörernas rapporter och anteckningar, i lärarnas brev och memoarer och i nomadskolfullmäktiges protokoll? Artikeln fokuserar alltså på skolauktoriteter, lärare, och i liten utsträckning också på samiska föräldrar. Det mycket viktiga elevperspektivet har tidigare belysts i en antologi som publicerades i samband med Svenska kyrkans vitboksprojekt. Den innehåller elevberättelser som tyder på att samiska förbjöds i vissa skolor medan språket fick användas i andra skolor.⁹ Genom att besvara forskningsfrågorna kan artikeln bidra med ny kunskap om, och nya perspektiv på, nomadskolans stora paradox att den ”samiska” skolan utbildade elever som kände sig alienerade gentemot sin kultur.

Missionspolitik och nationalekonomi – vägen till nomadskolan

Sekelskiftet 1900 bevitnade en skiftande syn på samisk utbildning, med den viktiga nomadskolreformen. De kyrkliga missionsskolor som tidigare haft huvudansvaret för utbildningen av samer ersattes med statligt styrda skolor. Björn Norlin och David Sjögren har behandlat övergångsperioden och visat att den organisatoriska förändringen gick ut på att en mångfald olika skolformer för samer stöptes om till en enda, nomadskolan. Det administrativa ansvaret lades på Skolöverstyrelsen. Samtidigt var kyrkans roll mycket viktig i planeringsfasen av nomadskolan. Även efter reformen skulle Skolöverstyrelsen vid alla beslut som handlade om läroplan och undervisningsinnehåll konsultera stiftsledningen i Härnösand och Luleå.¹⁰

⁹ K. Huuva & E. Blind (red.). *”När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka”: minnesbilder från samernas skoltid.* (Verbum, 2016.)

¹⁰ B. Norlin & D. Sjögren. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi* vol. 1 (Artos, 2016), s. 403, 414–431.

En stor del av de samiska barnen ansågs inte vara ”riktiga samer”, det vill säga fjällrenskötare, på grund av den så kallade kategoriklyvningen. Dessa barn skickades i de allra flesta fall till vanliga svenska folkskolor. Där togs ingen hänsyn till elever med andra modersmål än svenska. Konsekvensen blev språkassimilering. Denna del av samisk utbildningshistoria är alltså tämligen outforskad. Det är svårt att med säkerhet veta hur många samiska barn som gick i vanliga svenska folkskolor. David Sjögren har sammanställt en tabell av vilken det framgår att elevantalet i nomadskolorna på 1930–1940-talen var relativt stabil, kring 400 barn. I vissa undantagsfall gick även barn som inte ansågs vara ”nomader” i nomadskolorna, på 1930–1940-talen cirka 60–140 barn.¹¹

Inom lappfolkskolorna, de stationära missionsskolorna och de ambulerande kateketskolorna hade skolspråket varierat. Utöver de samiska språkvarieteterna användes svenska, liksom finska, det traditionella kyrkospråket i norra Norrbotten. Början av 1900-talet förde med sig en förändring. Skolformerna skulle göras mer enhetliga och även språkpolitiken bli tydligare. Samtidigt kunde samiska i vissa fall ha roller som också utbildningsauktoriteterna ansåg vara värdefulla. Samiska ansågs, till skillnad från finska¹², ha en viss legitimitet och ett existensberättigande som ett gammalt språk i landet. Här var också den lutherska traditionen viktig. Den betonade att förkunnelsen skulle genomföras så förståeligt som möjligt, och därför ofta på folkspråket. Användningen av samiska i de sydligare delarna av de samiska regionerna i Sverige hade gamla anor. I norra Norrbotten var användningen av finska vanligare.¹³

¹¹ Se Sjögren. *Den säkra zonen*, s. 111.

¹² Se nästa sida och fotnot 13.

¹³ Elenius, Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan, s. 34–43; Kortekangas, *Tools of Teaching and Means of Managing*, s. 121–124.

Figur 1 Skolkåta i Stora Axhögen, Härjedalen

Foto: Rosenberg, C. G.

Nordiska museet

Språkpolitik i princip – utredningar, propositioner och stadgar 1909–1938

Den proposition som publicerades 1909 och som låg till grund för 1913 års nomadskolreform innehöll en gedigen genomgång av skolväsendets historia i de samiska områdena. Propositionen skrevs av Luleåbiskopen Olof Bergqvist med hjälp av två folkskoleinspektörer, Vitalis Karnell och K. Lor. Österberg.

Propositionens historiska bakgrund bildar motiv för beslutet att inrätta en ny skolform, nomadskola. Bland de viktigaste motiven märks tanken att nomadskolan kan bidra till att fler samer kommer till skolan, eftersom nomadskolan skulle vara anpassad till fjällsamer-
nas halvnomadiska livsstil. Nomadskolan organiserades för de högre klassernas del i stationära skolor med internat. Skolgången för de lägre klasserna var organiserad genom ambulerande skolor som ännu i 1909 års proposition enligt gammal missionsmodell kallades för kateketskolor.

Ett annat viktigt motiv var att nomadskolan skulle bidra till rennäringens bevarande och effektivisering. Genom undervisningsformer och undervisningsinnehåll som var anpassade till den samiska livsstilen skulle samerna stanna kvar i den ”traditionella” näringen till nytta för sig själva, för norra Sverige och för hela riket genom det lilla bidrag som rennäringen kunde ge till nationalekonomin i stort.¹⁴

Den stadga som grundade nomadskolsystemet 1913 utgick från propositionen 1909. Medan propositionsformatet verkar ha gett utrymme för diskussion och resonemang, var stadgan kortfattad och byråkratisk. Stadgan från 1913 säger ingenting om undervisningsspråket. Däremot skrivs det en hel del om samiska som undervisningsspråk i 1909 års proposition, till skillnad från finska som under flera sekel hade varit ett viktigt språk i nordligaste Sverige. Finska spelade en central roll inom kyrkan, laestadianismen och i kommunikationen med den finskspråkiga majoritetsbefolkningen i området. Att finska inte nämns tyder på utbildningsauktoriteternas mer negativa inställning till finska. Det var ett språk som inte ägde historisk legitimitet i Sverige, medan samiska ansågs vara ett språk som talats sedan långt tillbaka.¹⁵

I 1909 års proposition beskrivs tydligt det samiska språkets roll i bevarandet av samisk kultur och samer som en folkgrupp: ”ett af de verksammaste medlen att bevara lappstammen från att uppslukas af andra folkelement och gå under genom beröringen med deras kultur.”¹⁶ Författarna till 1909 års proposition ansåg därför att i områden där föräldrarna önskade fortsatt undervisning i samiska språket skulle detta tillåtas. Där svenska språket redan blivit etablerat som undervisningsspråk skulle enbart svenska användas i skolorna.

Med tanke på detta hade 1909 års proposition en mer positiv syn på bruket av samiska språk som undervisningsspråk jämfört med tidigare stadgor om samisk undervisning. Förordningen från 1896 fastställde nämligen att svenska språket skulle användas ”så vitt ske kan”, alltså där eleverna var kapabla att förstå och ta till sig undervisning på svenska.¹⁷

¹⁴ O. Bergqvist, *Förslag till omorganisation af lappskoleväsendet*. (Ruuth, 1909), s. 17–18.

¹⁵ Nordblad, Jämlikhetens villkor 332; L. Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga i ett jämförande nordiskt perspektiv*. (Studentlitteratur, 2006), s. 130–134, 177.

¹⁶ Bergqvist, *Förslag till omorganisation af lappskoleväsendet*, 21.

¹⁷ ”så vitt ske kan”: citerad i S. Henrysson & J. Flodin, *Samernas skolgång till 1956*. (Umeå universitet, 1992), s. 7, 10.

Propositionen från 1909 nämner också det samiska språket som ett ämne som ska studeras i kateketskolorna, alltså i de lägre nomadskolorna. Enligt propositionen skulle det också ingå studier i samiska i kateketernas seminarieutbildning. Av lärare för de högre klasserna förutsattes inte studier i samiska men om kunskaper i samiska och finska var ”erforderliga” var något som domkapitlen skulle bestämma från fall till fall. Enligt propositionen var det också viktigt att samiska elever i de högre klasserna skulle inackorderas hos samiska familjer för att få en naturlig kontakt med den samiska kulturen.¹⁸

Redan åren efter att de första nomadskolorna inlett sin verksamhet initierades planeringsarbetet för en ny stadga som trädde i kraft 1916. Den största administrativa förändringen av 1916 års stadga var att nomadskolinspektörsposten etablerades. Det handlade om en ny centraliserad ledningsposition inom systemet. Biskop Bergqvist och utbildningsministern Fridtjuv Berg som ledde planeringen av den nya stadgan ansåg att styrning och organisation av nomadskolsystemet behövde bli tydligare. Nomadskolinspektören skulle på ett bättre sätt genomföra och kontrollera segregationen. Bergqvist och Berg ansåg med andra ord att det var centralt att enbart barn till fjällrenskötare skulle gå i nomadskolorna.¹⁹

I likhet med stadgan från 1913 konstaterade 1916 års stadga ingenting om undervisningsspråket. Däremot diskuterades detta i den debatt som föregick författandet av själva stadgan. I sitt remissvar till Ecklesiastikdepartementet, som ledde planeringsarbetet, skrev folkskoleinspektören för norra Norrbotten Albin Neander att det enligt honom var viktigare att lärarna kände till de lokala förhållandena och kunde samiska än att dessa skulle vara formellt utbildade eller kunna flytande svenska. Enligt Neander var det svårt för lärare som inte kunde samiska att jobba med barn som inte talade flytande svenska. Trots Neanders svar och några andra positiva uttalanden om bruket av samiska konstaterade själva stadgan ingenting om undervisningsspråket.²⁰

Nästa uppdatering av regelverket kring nomadskolan kom 1925. Den utgick från en proposition från 1923, som en kommission tillsatt 1919 lade fram. Till skillnad från de tidigare nomadskolstadgorna valde författarna nu att inkludera propositionens formulering om

¹⁸ Bergqvist. *Förslag till omorganisation af lappskeleväsendet*, s. 4–8.

¹⁹ Norlin och Sjögren. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900, s. 426–427; Sjögren. *Den säkra zonen*, s. 70–72.

²⁰ Albin Neander till Ecklesiastikdepartementet den 3 juni 1915, E:1: A22, Ecklesiastikdepartementet (ED). Riksarkivet (RA).

undervisningsspråket. I en mening som för tankarna till 1909 års proposition fastställde både propositionen och stadgan att svenska skulle användas ”där ej särskilda förhållanden annat föranleda.”²¹ Vilka dessa särskilda förhållanden var utvecklades inte i stadgan. Men antagligen handlade det precis som i 1909 års proposition om områden där samiska hade en stark ställning och kunde användas som undervisningsspråk i varje fall i de lägre stadierna.

Propositionen 1923 hade också en positiv inställning till att anställa samiska lärare för nomadskolorna, även om undervisningsspråket i regel skulle vara svenska. En av medlemmarna i 1919 års kommission för reformerandet av nomadskolan var dess blivande inspektör Erik Bergström. Artikelns återkommer till honom gällande språkpraktiker under hans mandatperiod. Det är redan nu viktigt att konstatera att han hade en positivare syn på samiska som undervisningsspråk än föregångaren Karnell.

En mycket viktig reform som 1925 års stadga förde med sig var grundandet av nomadskolfullmäktige. Det var ett organ där samiska föräldrar fick uttrycka sina tankar och åsikter om skolgången och organiseringen av skolorna. För studerandet av undervisningsspråken i praktiken är nomadskolfullmäktiges efterlämnade protokoll av mycket stort värde.

Ännu en stadga gavs ut 1938, men utan ändringar i formuleringarna om undervisningsspråket. Däremot påbörjade 1938 års stadga en process där nomadskolan gradvis närmade sig folkskolans innehåll, struktur och organisering.²²

Språkpraktiker i nomadskolinspektörernas rapporter

När det gäller studiet av språkpraktiker är det befogat att börja med nomadskolinspektörernas dokument. Dels blir det möjligt att studera hur de stadgor och regelverk som nomadskolinspektörerna i många fall planerade och beredde efterlevdes i praktiken. Dels är det intressant att ställa frågan hur inspektörerna förhöll sig till fall där realiteten och språkpraktikerna skilde sig från det som stod skrivet i propositionerna och stadgorna.

²¹ SFS 1925:511. Kungl. Maj:ts stadga ang. nomadundervisningen i riket. Stockholm: Nordstedts, 1926, 1377.

²² Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik*, s. 164–165; Sjögren, *Den säkra zonen*, s. 139.

Vitalis Karnell var den första nomadskolinspektören. Han tillträdde ämbetet 1917, direkt efter att denna post hade grundats av 1916 års stadga. Det har skrivits mycket om Karnell och han är känd för att ha varit en mycket aktiv, nitisk och energisk nomadskolinspektör. Han blev dock nedslagen av den kritik som samer, och i synnerhet det samiska landsmötet 1918, framförde mot nomadskolan. Samiska deltagare på det första samiska landsmötet i Östersund 1918 kritiserade de kultursegregerande argumenten bakom grundandet av nomadskolorna. Också utbildningens lägre kvalitet i jämförelse med folkskolan kritiserades, liksom det faktum att nomadiserande samer inte hade någon valmöjlighet gällande deras barns skolgång utan var tvungna att skicka sina barn till nomadskolorna.²³

Som Karnell uttryckte sig under sagda möte, tyckte han att samer missförstått nomadskolans funktion. År 1919 lämnade han posten som nomadskolinspektör och återgick till sin tidigare tjänst som folkskoleinspektör i Tornedalen. Karnell var också en av författarna till 1909 års proposition som ledde till första stadgan för nomadskolan. Hans roll i utformandet och det tidiga styrandet av nomadskolan var mycket viktig.²⁴

I Karnells inspektörsberättelser uttryckte han sig rätt sparsamt om språkfrågan. I rapporten för 1918 kommenterar han dock språksituationen i tre kommuner: Gällivare, Arjeplog och Jokkmokk. I dessa kommuner användes samiska fortfarande som undervisningsspråk och eleverna läste samiska läroböcker. Enligt Karnell innebar detta att eleverna var ”till ingen nytta vare sig för sig själva eller andra.”²⁵ Med tanke på att 1909 års proposition hade en rätt så positiv syn på kommuner där samiska ännu användes är Karnells negativa uppfattning överraskande. Simone Pusch har tolkat Karnells övertygelse, att svenska skulle utgöra det enda undervisningsspråket i nomadskolorna, som ett uttryck av att han önskade bevara den samiska rennäringen men inte kulturen i sig.²⁶

Karnell ansåg att användningen av samiska stod i vägen för en förhöjd undervisningskvalitet, mer professionella lärare och en moder-

²³ Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik*, s. 162.

²⁴ Elenius, *Nationalstat och minoritetspolitik*, s. 161–164; Sjögren, *Den säkra zonen*, s. 67–70; Olle Franzén. K. Vitalis Karnell. Svenskt biografiskt lexikon, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12393>, hämtad 2024-03-28.

²⁵ Inspektörsrapport 1918, D:IV:1, Rikets nomadskolor (RN), Riksarkivet i Härnösand (RAH).

²⁶ S. Pusch. Nationalismen och kåtaskolan. Remissvaren till O. Bergqvists Förslag till kåtaskolereform 1909–1912. I Peter Sköld & Kristina Kram (red.). *Kulturkonfrontation i Lappmarken: Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar*. (Umeå: Umeå universitet, 1998), s. 120.

niserad rennäring. Bilden som framträder är en tjänsteman fullständigt ägnad åt sin uppgift att få fler samer att gå i skolan och att samtidigt bevara och modernisera rennäringen. Också Karnells nedslagenhet efter den svidande kritiken som framfördes under det samiska landsmötet 1918 tyder på detta. Han trodde på sitt uppdrag och blev besviken då han upplevde att samerna inte förstod vikten av hans arbete. Mitt i allt detta kunde han inte begripa varför man skulle bereda utrymme för samiska språkvarieteter som undervisningsspråk. Dessa kunde ju enligt honom varken bidra till mer professionella lärare eller till mer kvalitativt undervisningsinnehåll. Samiska kunde inte heller, enligt Karnell, underlätta moderniseringen av rennäringen som ju var nomadskolans centrala uppgift. Han ansåg att denna modernisering på bästa sätt kunde genomföras på svenska, utifrån kunskap och expertis från svenska utbildningsauktoriteter.

David Sjögren har visat att ett av de viktigaste argumenten för etablerandet av nomadskolan var ett funktionalistiskt motiv. Skolan skulle uppfylla sitt syfte att utbilda renskötare till att utföra sitt yrke så professionellt och effektivt som möjligt. Det samiska språket och dess fortlevnad spelade en underordnad roll i sammanhanget.²⁷

Karnell efterträddes som nomadskolinspektör av Erik Bergström. Han var tidigare lappfogde²⁸ i Västerbottens län och hade en akademisk bakgrund med doktorsgrad i zoologi från Uppsala universitet. Bland den teologtunga kåren av ledande auktoriteter inom det samiska skolväsendet utgjorde han ett undantag. Bergström var inte lika innerligt inblandad i planerandet av nomadskolsystemet som företrädaren Karnell. Men han hade insyn i organiserandet av nomadskolor från sin tid i Västerbotten och som medlem i 1919 års kommitté. Bergströms ambition var att höja undervisningens kvalitet i nomadskolorna. Han ville också hörsamma den samiska kritiken mot nomadskolorna. Det gjordes bland annat genom nomadskolfullmäktige som grundades av 1925 års stadga. Bergström hade också redan tidigare kommenterat och uttryckt sin oro över de tvångsförflyttningar som drabbade många samer från Karesuandområdet. Staten gav order om dessa flyttningar i och med att antalet renhjordar i den regionen ansågs vara för högt. Bergström tyckte att det var problematiskt att flytta renskötare från

²⁷ Kortekangas, *Tools of teaching and means of managing*, s. 90–95; Sjögren, *Den säkra zonen*, s. 49.

²⁸ Statens representant på regional nivå gällande framför allt renskötsel.

nordligaste Sverige till de mer sydligare delarna av sameområdet.²⁹ Jämfört med Karnell hade Bergström alltså en något mer öppen inställning till samernas situation och den kritik som det samiska landsmötet 1918 riktat mot nomadskolorna.³⁰

I sina inspektörsrapporter kommenterade Bergström språkfrågan mycket mer än Karnell hade gjort. Bergström ansåg att det framför allt inom kristendomsundervisningen var till stor nytta att läraren kunde samiska. En samiskskunnig lärare kunde hjälpa barnen med de viktigaste begreppen. Inom svenskundervisningen var kunskaper i samiska dock, enligt Bergström, ”av långt mindre betydelse.”³¹ Även inom kristendomsundervisningen var målet att reducera antalet skolor med behov av samiska som hjälpspråk. Bergströms argument var att en icke-samisktalande, men formellt utbildad lärare, kunde undervisa minst lika bra som en samisktalande lärare utan utbildning.

Den professionaliseringstanke som var tydlig redan hos Karnell styrde även Bergströms verksamhet som nomadskolinspektör. Bilden nyanseras en aning då man studerar protokollen från nomadskolfullmäktiges sammanträden. Bergström noterade vid flera sammanträden föräldrarnas önskan om att mer samiska skulle ingå i nomadskolornas undervisning. Till föräldrarna meddelade han att han delade deras oro och i fortsättningen tänkte stödja ökad undervisning i samiska. På sammanträdet i Tuorpon 1927 sade han enligt protokollet att ”det vore avsikten att nu införa undervisning i lapska språket i så stor utsträckning, att barnen skulle lära sig läsa i lapsk bok, så att de ej stode rådlösa inför det som är tryckt på deras eget modersmål.”³² I ett annat sammanhang lovade Bergström att utreda om det vore möjligt att införa regelbunden undervisning i samiska i Arjeplog. Föräldrarna där hade önskat detta, en önskan Bergström ansåg var välmotiverad.³³

I de officiella inspektörsrapporterna tycks Bergström ha föredragit att betona hur viktigt det var med formellt utbildade lärare som undervisade på svenska. Men i rapporten från 1925 skrev han ändå att han sett till att alla nomadskolor skulle ha böcker på de samiska språk-

²⁹ T. Andersson Hjulman. *Ett med naturen. En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter*. Luleå. (Luleå tekniska universitet, 2017), s. 43–47.

³⁰ *Svenska lapparnas landsmöte i Östersund den 5–9 februari 1918*. (Almqvist&Wiksell, 1918), s. 130–149.

³¹ Inspektörsberättelse 1929–1930, Erik Bergström D:IV:1 (RN), (RAH).

³² Nomadskolfullmäktiges protokoll den 15 juli 1927, Tuorpons lappby, A1 (RN), (RAH).

³³ Nomadskolfullmäktiges protokoll den 11 juli 1927, Luokta-Mávas lappby, A1 (RN), (RAH).

varianter som talades i Sverige. Motivet var ”att lära barnen känna den litteratur som finnes på deras modersmål respektive deras religiösa språk.”³⁴ Det religiösa språket var oftast finska, framför allt i de nordligare områdena. Därför såg Bergström till att även finskspråkiga böcker ”av äldre datum” fanns tillgängliga i nomadskolornas bibliotek. Precis som de samiska böckerna var också de finska handplockade av nomadskolinspektören.³⁵

Efter Erik Bergström tog Axel Calleberg över som nomadskolinspektör. Calleberg, nomadskolinspektör 1933–1945, var en teolog som aktivt deltog i debatten kring samisk utbildning. Han visade ett stort intresse för den samiska kulturen. Han hade en samling av framför allt sydsamiska föremål. Den finns i dag på Västernorrlands museum och Murbergets friluftsmuseum i Härnösand.

Henrysson och Flodin har beskrivit att både Calleberg och Bergström ansåg att det var viktigt att höja kvaliteten på nomadskolorna, både i frågan om själva undervisningen och om lokalerna.³⁶ David Sjögren har konstaterat att Calleberg föredrog ännu tydligare än sina företrädare utbildade svenskspråkiga lärare inom nomadskolan.³⁷

Calleberg ansåg också att fullständiga kunskaper i svenska var ett kriterium som alla nomadskollärare skulle uppfylla. Å andra sidan kan man utifrån inspektörsrapporten för 1936–1937 tolka att han förutsatte att även ”svenskfödda” lärare i vissa fall skulle lära sig samiska. Calleberg skrev att dessa svensktalande lärare i de flesta fall lärde sig samiska relativt snabbt. Bruket av samiska var alltså i viss mån utbredd i nomadskolorna i och med att Calleberg kommenterade de ”svenskfödda” lärarnas samiska språkkunskaper på ett så neutralt och självklart sätt.³⁸

Calleberg uttryckte även en viss oro för att den sydsamiska språkvarieteteten helt och hållet höll på att försvinna. För att råda bot på den negativa utvecklingen ansåg han att man borde ”bereda [...] ett om än litet utrymme” för samiska som ”ämne” i nomadskolorna. Citatet tyder på att samiskan i viss mån användes som hjälpspråk i skolorna

³⁴ Inspektörsberättelse 1925, Erik Bergström D:IV:1 (RN), (RAH).

³⁵ Ibid.

³⁶ Henrysson och Flodin. *Samernas skolgång till 1956*, s. 44–45.

³⁷ Sjögren, *Den säkra zonen*, s. 114.

³⁸ Inspektörsberättelse 1936–1937, Axel Calleberg D:IV:1 (RN), (RAH).

i och med att han ansåg att det var viktigt att språket även skulle få ett ”litet utrymme” som eget skolämne.³⁹

Teologen Calleberg kommenterade också samiska språkvarieteternas bruk inom religionsundervisningen. I inspektionsrapporten för 1938–1939 noterade han att morgonbönen hölls på samiska i Arjeplogs högre nomadskola. Han ställde sig positiv till detta och önskade att samma praxis kunde gälla i alla nomadskolor.⁴⁰ Samtidigt är det värt att notera att han i en annan, något senare text, gav uttryck för en annan åsikt. Calleberg ansåg inte att de samiska språkvarieteterna i sig var särskilt intressanta att bevara. Snarare var det kristendomsundervisningen som skulle ske så effektivt som möjligt. Under en övergångsperiod var det önskvärt att samiska användes i religionsundervisningen. Men i takt med att elevernas svensk-kunskaper förbättrades kunde lärarna övergå till svenska även inom kristendomsundervisningen.⁴¹

Språkpraktiker hos lärare och elever i nomadskolan

Utifrån nomadskolinspektörernas rapporter och andra publicerade texter är det möjligt att se vilka gränser de ansåg att samiska språket skulle ha i nomadskolorna. Medan Vitalis Karnell hade en negativ uppfattning kring bruket av samiska, ansåg hans efterträdare Erik Bergström och Axel Calleberg att samiska kunde spela en viss roll inom utbildningen. Men även om både Bergström och Calleberg ansåg att samiskan i viss mån kunde få användas var båda solklara över att svenskan var det viktigaste undervisningsspråket. Båda tyckte också att professionaliseringen av lärarkåren innebar att behovet av samiska som ett pedagogiskt hjälpmedel gradvis minskade.⁴² Mot denna bakgrund är det särskilt intressant att studera både nomadskollärares texter och nomadskolfullmäktiges protokoll. Hur såg språkpraktikerna ut ute på fältet? En heltäckande bild är omöjlig att uppnå. Men exemplen som här presenteras kan belysa vilka typer av språk-användning som förekom i nomadskolorna.

³⁹ Inspektörsberättelse 1933–1934, Axel Calleberg D:IV:1 (RN), (RAH).

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ C. A. Calleberg, *Nomader och nomadskolor*. I M. Lundqvist (red.), *Norrland: Natur, befolkning och näringar*. (Geografiska förbundet and Industriens utredningsinstitut, 1942), s. 368–370.

⁴² Kortekangas, *Tools of Teaching and Means of Managing*, s. 121–124.

Karin Stenberg, Sigrid Rutfjäll och Sara Nutti var tre samiska lärare som under olika tidpunkter kommenterade språkanvändningen i nomadskolorna. Karin Stenberg var en skogssamisk lärare vars engagemang i den tidiga samiska rörelsen i början av 1900-talet är väl känt.⁴³ En bok som Stenberg skrev tillsammans med författaren Valdemar Lindholm⁴⁴ beskriver Sveriges politik gentemot samerna som kolonialistisk i en kontext som jämför samerna med Irland och Indien under brittiskt styre.⁴⁵ Författarna skriver att medan Sverige mer än gärna kritiserade andra länder för deras koloniala attityder så insåg få svenskar att staten bedrev en liknande politik mot samerna. Gällande undervisningsspråket gjorde författarna inga längre kommentarer. Men de presenterade en mycket intressant och viktig kritik mot den ”Karnellska kåtaskolan”, alltså nomadskolan. Enligt författarna hade Karnell i samband med nomadskolreformen lovat att samiskan skulle användas i högre utsträckning inom det nya skolsystemet. Var och huruvida ett sådant löfte getts är oklart. Kritiken gällde det lärarseminarium där nomadskollärare utbildades. Stenberg raljerade över det faktum att det var en skånsk lärare som skulle undervisa de samiska lärarstudenterna i samiska. Dessutom var språket som läraren använde så kallad ”Viklundlapska”, ett på lulesamiska baserat skriftspråk som enligt Stenberg var oförståeligt för de flesta samer i Sverige. Boken kommenterade sarkastiskt att ”då vi så bli undervisade av skåningar [...] i det nya tungomålet, bli vi väl så ’riktiga’, som svenskarna tyckas vilja ha oss.”⁴⁶

Sigrid Rutfjäll var lärare i Unna tjerusj, Sörkaitum i Norrbotten. Hon beskrev i sina memoarer den situation som många nomadskollärare lär ha mött i arbetet med samiska barn. Det viktigaste ämnet i veckoschemat skulle vara svenska, men barnen förstod knappt språket. Situationen var naturligtvis emotionellt tung för både barnen och

⁴³ Å. Össbo, B. Marklund, L. M. Nilsson & K. Stoor (red.), *Skogssamisk vilja En jubileumsantologi om skriften ”Dat läb mijen situd”, Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid. (Vårdduo – Centrum för samisk forskning vid Umeå universitet, 2020.)*

⁴⁴ Om Lindholms författarskap och engagemang i skogssamiska frågor, se Å. Össbo. Hans själ är nomadens: Valdemar Lindholms författarskap och engagemang för skogssamiska frågor. I Å. Össbo, B. Marklund, L. M. Nilsson & K. Stoor (red.), *Skogssamisk vilja*.

⁴⁵ K. Stenberg & V. Lindholm. *Dat läb mijen situd! – Det är vår vilja – En vädjan till den svenska nationen från samefolket.* (Svenska förlaget, 1920), s. 69–70.

⁴⁶ Stenberg och Lindholm. *Dat läb mijen situd!*, 91; se även O. Korhonen, Här har ni mig: om Karin Stenberg, samernas förkämpe i Arvidsjaur. I U. Boström (red.), *År av liv: Luleå stift 1904–2004.* (Luleå stift, 2003), s. 174.

läraren. Ur ett funktionellt perspektiv var det också slöseri med tid och resurser att undervisa eleverna på ett språk som de inte förstod.⁴⁷

Rutfjäll beskrev också hur hon gjorde för att handskas med situationen. Hon använde samiska som hjälpspråk så att barnen skulle förstå mer av undervisningen och så småningom lära sig svenska. Rutfjälls text är förstås bara ett enskilt exempel, men det är sannolikt att samiska och samiskskunniga lärare allmänt använde samiska just som hjälpspråk även om det inte entydigt uppmuntrades i nomadskolans regelverk. Tolkningen stöds av det oproblematiske sätt som Rutfjäll framställde användningen av samiska. Det verkar inte ha varit något förbjudet eller noga övervakat. I vissa fall kunde lärarens och elevernas olika samiska språkbakgrunder vara ett problem, enligt Rutfjäll. Hon beskrev att hon använde en lokal samisk flicka som tolk när hennes sydsamiska språkvarietet ibland kunde vara svår för barnen att förstå.⁴⁸

Min tolkning – utifrån Rutfjäll – att samiskan i viss utsträckning användes som hjälpspråk i skolorna stöds av Callebergs redan refererade kommentar att svensktalande lärare ofta lärde sig samiska rätt snabbt. Det fanns alltså en förväntan att åtminstone vissa svensktalande lärare skulle lära sig samiska. I varje fall infördes det inte systematiska sanktioner mot detta.

Terese Torgrim var en svensktalande lärare som arbetade som nomadskollärare från 1910 till in på 1950-talet. I sina biografiska anteckningar, redigerade av Bo Lundmark 1972, berättar hon att det var självklart för henne att lära sig samiska. Det gjorde hon också, och hennes kunskaper blev så pass uppskattade att hon senare arbetade som tolk åt rasbiologen Herman Lundborg.⁴⁹

Sara Nutti var en nomadskollärare från Kiruna. På 1930-talet kom hon i kontakt med Ernst Manker, etnografen och senare föreståndaren för de samiska samlingarna på Nordiska museet. I en text som Nutti skrev och som publicerades i en omarbetad version i *Stockholms-Tidningen* beskrev hon förhållandena på sin arbetsplats. Hon kommenterade även användningen av samiska. Enligt Nutti var det en stor

⁴⁷ Se även E.-O. Oscarsson. Kåtasystemet ägde det allra närmaste samband med lapparnas sedvänjor. I Huuva & Blind. "När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka": minnesbilder från samernas skoltid.

⁴⁸ S. Rutfjäll & B. Lundmark. *ABC bland fjällen: Nomadlärarinnan Sigrid Rutfjäll berättar*. (Lindfors, 1990), s. 41–46, 92–105.

⁴⁹ B. Lundmark. Terese Torgrim: Från en nomadlärarinnas minnesanteckningar. I B. Lundmark (red.), *Från skolkåtor och renfjäll: Terese Torgrim och Johan Turi berättar*. (Luleå: Norrbottens museum, 1972), s. 20–21.

brist att samiskan inte användes mer allmänt i nomadskolans undervisning.⁵⁰

Det är förstås viktigt att ställa frågan hur pass representativa dessa exempel på ett rätt så oproblematiskt bruk av samiskan egentligen är. I Rutfjälls och Stenbergs fall handlar det om respekterade och välkända personer vars betydelse för samer också allmänt har varit stor. Det är möjligt att de lärare som använde samiska fått mer utrymme i tidigare forskning och blivit föremål för biografier och andra böcker. Inom nomadskollärarkåren fanns också röster som inte ansåg att samiska skulle användas. Två exempel på detta är nomadlärarinnorna Laila Jääskeläinen och Kally Holmström. I sina memoarer konstaterar Holmström rätt kortfattat att hon som nomadskollärare utgick från att barnen så snabbt som möjligt lärde sig svenska för att kunna kommunicera med henne.⁵¹ Jääskeläinen, vars efternamn tyder på en finskspråkig koppling, kritiserade i sitt relativt upprörda brev till Ernst Manker att Sara Nuttis ”lappromantik” bara skulle låsa fast samerna vid ett lägre kulturellt utvecklingsstadium än resten av svenskarna. Jääskeläinen påstod i brevet att inte heller tornedalingarna ville lära sina barn finska, och samerna borde inte heller drömma om det.⁵²

För att stärka tolkningarna om språkpraktikerna går det att ur nomadskolfullmäktigemötens protokoll utläsa i vilken utsträckning samiska användes i nomadskolorna. Från 1920- och 1930-talen finns flera dokumenterade fall där föräldrarna klagade på bristen av samiska i undervisningen.⁵³ Det är alltså rimligt att utifrån protokollen dra slutsatsen att användning av samiska i skolorna inte var heltäckande eller ens särskilt utbredd. Med tanke på att nomadskolinspektörerna prioriterade svensktalande formellt utbildade lärare framför samisktalande är det rimligt att anta att bruket av samiskan också minskade över tid. En tabell sammanställd utifrån Callebergs inspektionsrapport för 1938–1939 visar å andra sidan att nästan hälften av nomadskollärarna ännu i slutet av 1930-talet behärskade samiska.⁵⁴

Ett belysande exempel som jag gärna lyfter fram ur nomadskolfullmäktiges protokoll är Israel Andreas Jonsson som deltog i mötet

⁵⁰ Sara Nutti den 11 november 1935, L:2:1, Ernst Mankers arkiv (EMA), Nordiska museets arkiv (NMA).

⁵¹ K. Holmström. *Nomadskola: en lapplärarinnas upplevelser*. (Norstedts, 1938), s. 7–12, 41.

⁵² Laila Jääskeläinen till Ernst Manker den 19 december 1935, E:1:A:3 (EMA), (NMA).

⁵³ Kortekangas, *Tools of Teaching and Means of Managing*, s. 102.

⁵⁴ Kortekangas, *Tools of Teaching and Means of Managing*, s. 113.

av nomadskolfullmäktige för Gran och Rans byar i Västerbotten. Jonsson kritiserade på ett klarsynt sätt den uppenbara paradox inom nomadskolsystemet som jag inledningsvis hänvisade till och som Svonni skrivit om 2023. Han vände sig emot att skolan skulle vara ”så samisk som möjligt” men att den samtidigt utbildade elever som tappade sin känsla för språk och i vissa fall kultur. Jonsson kritiserade den av nomadskolinspektörerna förespråkade tanken att samiska barn alltid skulle gå klädda i samiska kläder.

Beträffande klädedräkten ansåg Jonsson att det spelade liten roll huru barnen äro klädda, och menade att föräldrarna borde ha frihet att kläda sina barn, hur de vilja. Däremot ansåg han, att det förhållandet, att lapska ej läses i skolorna, lätt kan bibringa barnen den föreställningen, att lapskan är mindervärdig. Han önskade därför, att tillfälle måtte beredas barnen att i skolan lära sig läsa sitt modersmål, lapskan. Därigenom skulle barnens aktning för sitt modersmål ökas.⁵⁵

Samiska som skolspråk i princip och i praktik

Slutsatsen för artikeln blir något dubbeltydig. Å ena sidan visar studien av språkpraktikerna i både inspektörsprotokollen och i lärarnas texter att användningen av samiska aldrig var systematiskt förbjudet. Å andra sidan är det däremot tydligt att användningen av samiska inte prioriterades högt även om andra ”typiskt renskötersamiska”⁵⁶ kulturella element prioriterades inom nomadskolsystemet. Utifrån andra källor och nedtecknade elevminnen är det tydligt att i många andra fall, som inte fångats upp i källmaterialet för denna artikel, har elevernas användning av samiska sanktionerats negativt.

I alla fall existerade det en viss pluralism i hur undervisningsspråket rättsligt reglerades, och hur det praktiskt användes i skolorna. Denna instabilitet och mångtydighet i hur lagar stiftades och efterlevdes berodde på flera saker. Dels existerade flera formuleringar om undervisningsspråket samtidigt. Det visar en jämförelse mellan propositioner och styrdokument och mellan styrdokument och rapporter från skolauktoriteter.

Dels samexisterade en uppfattning om samiska språkets värde och legitimitet som ett gammalt språk i Sverige med en modernistisk tanke om svenska som det enda språket i landet. För det tredje visar

⁵⁵ Nomadskolfullmäktiges protokoll den 23 april 1932, Grans och Rans lappby, A1 (RN), (RAH).

⁵⁶ Det ”typiskt samiska” definierades i sammanhanget framför allt av icke-samiska utbildningsauktoriteter.

en genomgång av samiska lärares och samiska skolföräldrars argument att det existerade en äldre samisk *doxa* – en uppfattning om självklarhet – som gällde bruket av samiska. Det var ett språk som skulle användas i det samiska området.

Även om vissa halvhjärtade försök gjordes för att öka användningen av samiska i nomadskolorna var det alltid en fråga med låg prioritet. Vi känner till de negativa inställningarna mot elevernas användning av samiska och kan anta att den låga prioritet som utbildningsauktoriteter tillmätte samiska bidrog till en allmänt negativ inställning till språket. Samiska blev sett som något sekundärt, oviktigt och ibland även skamrelaterat. Samiska blev ett språk som föräldrar i många fall valde att inte föra vidare till sina barn.

Å andra sidan lyfter jag gärna fram de exempel som denna artikel presenterar på en mer positiv syn på samiska hos lärarkåren. De kan fungera som hoppfulla exempel på hur tidigare generationer navigerat i ett mycket svårt och ofta repressivt attitydklimat för att göra det som var möjligt för samiska språkets fortlevnad och utveckling.

Referenser

Arkiv

Nordiska museets arkiv (NMA).

Ernst Mankers arkiv (EMA).

Riksarkivet (RA).

Ecklesiastikdepartementet (ED).

Riksarkivet i Härnösand (RAH).

Rikets nomadskolor (RN).

Litteratur

Andersson Hjulman, T. *Ett med naturen. En studie av hur naturen omförhandlades i mellankrigstidens konflikter mellan naturskydd och samiska rättigheter*. Doktorsavhandling (Luleå tekniska universitet, 2017). <https://ltu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1056901&dswid=415>.

Bergqvist, O. *Förslag till omorganisation af lapps-koleväsendet*. (Ruuth, 1909.)

Calleberg, C. A. Nomader och nomadskolor. I M. Lundqvist (red.) *Norrländ: Natur, befolkning och näringar* (Geografiska förbundet och Industriens utredningsinstitut, 1942), s. 367–402.

Elenius, L. Minoritetsspråken i nationalistisk växelverkan. Samiska och finska som kyrkospråk och medborgarspråk. I D. Lindmark (red.). *Nationsöverskridande kyrkohistoria. De språkliga minoriteterna på Nordkalotten* (Umeå universitet, 2016), s. 13–47.

Elenius, L. *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga i ett jämförande nordiskt perspektiv*. (Studentlitteratur, 2006.)

Franzén, O. K Vitalis Karnell. *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12393>, hämtad 2024-03-28.

Henrysson, S. *Darwin, ras och nomadskola. Motiv till kåtaskolreformen 1913*. (Umeå universitet, 1993.)

Henrysson, S. & Flodin, J. *Samernas skolgång till 1956*. (Umeå universitet, 1992.)

- Holmström, K. *Nomadskola: en lapplärlarinnas upplevelser*. (Norstedts, 1938.)
- Huuva, K. & Blind, E. (red.). ”När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka”: minnesbilder från samernas skoltid (Verbum, 2016).
- Korhonen, O. Här har ni mig: om Karin Stenberg, samernas förkämpe i Arvidsjaur. I U. Boström (red.). *År av liv: Luleå stift 1904–2004*. (Luleå stift, 2003), s. 172–177.
- Kortekangas, O. *Tools of teaching and means of managing: Educational and sociopolitical functions of languages of instruction in elementary schools with Sámi pupils in Sweden, Finland and Norway 1900–1940*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2017). <https://research.abo.fi/sv/publications/tools-of-teaching-and-means-of-managing-educational-and-sociopoli>.
- Kortekangas, O. *Language, citizenship, and Sámi Education in the Nordic North, 1900–1940*. (McGill-Queen’s University Press, 2021.)
- Lien, L. & Zetterlund Stenhammer, M.. ’De fremmede’ i pressen. Omtale av nasjonale minoriteter og urfolk i media fra 1900 til andre verdenskrig. I N. Brandal, C. A. Døving & I. Thorson Plesner (red.). *Nasjonale minoriteter og urfolk i norsk politikk fra 1900 til 2016* (Cappelen Damm, 2017), s. 45–62.
- Lundmark, B. Terese Torgrim: Från en nomadlärlarinnas minnesanteckningar. I Lundmark, B. (red.). *Från skolkåtor och renfjäll: Terese Torgrim och Johan Turi berättar*. (Norrbottnens museum, 1972), s. 13–41.
- Nordblad, J. *Jämlikhetens villkor: Demos, imperium och pedagogik i Bretagne, Tunisien, Tornedalen och Lappmarken 1880–1925*. (Göteborgs universitet, 2013.) <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/32277>.
- Norlin, B. & Sjögren, D. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi* vol. 1. (Artos, 2016), s. 403–438.

- Oscarsson, E.-O. "Kåtaskystemet ägde det allra närmaste samband med lapparnas sedvänjor". I K. Huuva & E. Blind (red.) *"När jag var åtta år lämnade jag mitt hem och jag har ännu inte kommit tillbaka": minnesbilder från samernas skoltid*. (Verbum, 2016), s. 85–108.
- Pusch, S. Nationalismen och kåtaskolan. Remissvaren till O. Bergqvists Förslag till kåtaskolereform 1909–1912. I P. Sköld & K. Kram (red.). *Kulturkonfrontation i Lappmarken: Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar*. (Umeå universitet, 1998), s. 95–136.
- Pusch, S. *Nomadskolinspektörerna och socialdarwinismen 1917–1945*. (Umeå universitet, 1998.)
- Rutfjäll, S. & Lundmark, B. *ABC bland fjällen: Nomadlärarinnan Sigrid Rutfjäll berättar*. (Lindfors, 1990.)
- SFS 1925:511. Kungl. Maj:ts stadga ang. nomadundervisningen i riket. Stockholm: Nordstedts, 1926.
- Sjögren, D. *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. (Umeå universitet, 2008.)
- Stenberg, K. och Lindholm, V. *Dat läh mijen situd! – Det är vår vilja – En vädjan till den svenska nationen från samefolket*. (Svenska förlaget, 1920.)
- Svenska lapparnas landsmöte i Östersund den 5–9 februari 1918*. (Almqvist&Wiksell, 1918.)
- Svonni, C. *Utbildning för samer: ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. Doktorsavhandling (Umeå universitet, 2023). <https://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?language=sv&pid=diva2%3A1794177&dswid=-3323>.
- Sörlin, S. Rituals and Resources of Natural History. I Michael Bravo & Sverker Sörlin (red.). *Narrating the Arctic. A cultural history of Nordic scientific practices*. (Science History Publications, 2002), s. 73–122.
- Uppman, B. *Samhället och samerna 1870–1925*. (Umeå universitet, 1978). <https://umu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A609433&dswid=3109>.

Össbo, Å., Marklund, B., Nilsson, L. M. & Stoor, K. (red.). *Skogssamisk vilja. En jubileumsantologi om skriften "Dat läh mijen situd", Karin Stenberg och skogssamisk historia och nutid.* (Vårdduo – Centrum för samisk forskning vid Umeå universitet, 2020.)

Vad staten ville lära samer 1956–2011

Charlotta Svonni

Utbildningens centrala roll

Utbildning för samer har under 1900-talet skett genom olika skolformer. En av dessa var nomadskolan som skapades under 1910-talet. Elevunderlaget utgjordes av barn tillhörande den fjällrenskötande befolkningen. Elever i nomadskolan fick inte delta i andra skolformer och svenska barn eller andra samiska barn, fick inte delta i nomadskolan. Detsamma gällde även för den skogsrenskötande befolkningen.¹ Nomadskolväsendet har sedan mitten av 1900-talet genomgått förändringar för att bli mer likställt det allmänna skolväsendet i Sverige. Den mest påtagliga förändringen var att den tidigare segregeringen, mellan skolelever från olika bakgrund, upphörde 1962. Då fick samer välja om deras barn skulle gå i ett utbildningsväsende för samer eller i den allmänna grundskolan.² Nomadskolan omvandlades till sameskola först under 1960-talet med formellt namnbyte 1977.

Kapitlet handlar om denna skolforms undervisningsinnehåll, förändringsprocesser och hur detta har varit en del i att överföra och reproducera utbildningsinnehåll som potentiellt påverkat samiska identiteter och grupperingar. Det övergripande syftet är att ge en historisk överblick av nomad- och sameskolans utveckling från mitten av 1900-talet fram 2000-talets början. Det syftar till att lyfta vad

¹ C. Svonni. *Utbildning för samer: Ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. (Umeå universitet, 2023), s. 52–63.

² Svonni. *Utbildning för samer*.

eleverna i nomad- och sameskolan skulle lära sig utifrån undervisningsinnehållet i läroplaner och kursplaner.

Att studera utbildningens innehåll i den separata skolformen för samer är relevant i förhållande till Sanningskommissionens granskning av politiken som förts gentemot samer och dess konsekvenser. Utbildning är tydligt kopplat till vad samhället är och ska bli i framtiden. Det finns också en stark koppling mellan utbildning, kunskapsförmedling och social identitet eftersom utbildning har en central funktion i att forma och stärka samhällets, gruppens och individens kunskapsbas.³ Läroplansstudier med fokus på den separata skolformen för samer bidrar med ökad kunskap och förståelse för hur samiska sociala identiteter förmedlades genom nomad- och sameskolsystemet. Detta är viktigt för att belysa samhällsfenomenet där många samer, och särskilt unga, upplever att de ofta måste förklara och berättiga sin samiska kultur och sitt levnadssätt.⁴ Dessutom är frågan om vad samiskhet är och vem som är same komplex och laddad. Den skapar tidvis motsättningar inom den samiska befolkningen.⁵ Att analysera läroplaner bidrar med att lyfta fram utbildningsinnehållets förhållande till dessa problemområden.

Motiven bakom utbildningsväsenden för samer

Forskning som berört de tidigaste utbildningsformerna för samer i Sverige ingår bland annat i Svenska kyrkans vitboksprojekt. I den antologin framgår kyrkans förehavanden i förhållande till samer under perioden 1500-talet fram till slutet av 1800-talet. Det var en period då kyrkan bar huvudansvaret för utbildning av samer. Genom utbildningen i kyrklig regi var det viktigt att eleverna präglades av den kristna läran. För att kunna göra det behövde elever bland annat lära sig att läsa och skriva, viktiga kunskaper för att kunna ta till sig av kyrkans budskap. Vid sekelskiftet 1900 övergick skoluppgdraget för samer från kyrklig till statlig regi.⁶

³ Jfr B. Bernstein. *Pedagogy, Symbolic Control and Identity: Theory, Research, Critique*. (Rowman & Littlefield Publishers, 2000), s. xix–xxvi.

⁴ L. Omma. *Ung same i Sverige: Livsvillkor, självvärdering och hälsa*. (Umeå universitet, 2013), s. 28–30.

⁵ C. Åhrén. *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete*. (Umeå universitet, 2018), s. 12–13.

⁶ D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016.)

Tidigare forskning som behandlat tidsperioden från tidigt 1900-tal fram till 1900-talets mitt har undersökt motiven bakom skapandet av nomadskolan, skolformen för barn till fjällrenskötare. Motiven bakom skapandet av nomadskolan 1913 har betraktats vara reformpedagogiska,⁷ nationalekonomiska och paternalistiska.⁸ Nomadskolsystemet bär även spår av socialdarwinism.⁹ Björn Norlin och David Sjögren har lyft fram de reformpedagogiska motiven som del i skapandet av nomadskolväsendet. Reformpedagogiska strömningar präglade skolsverige i början av 1900-talet och innebar att barns behov och erfarenhetsvärld skulle sättas i centrum. Utbildningen skulle utformas i förhållande till det som betraktades vara barnens "sanna natur".¹⁰ Det nationalekonomiska motivet har bland annat lyfts fram av Sten Henrysson, Ulf Mörkenstam och Patrik Lantto.¹¹ Det handlade om att maximera nyttjandet av svenska fjällområdet och att minska risken för social utarmning av fjällrenskötande samer. Det var därmed viktigt att bibehålla renskötseln i fjällområdena och skapandet av nomadskolan handlade därmed om att skapa en utbildning som skulle få samer att stanna kvar inom fjällrenskötseln.¹² De paternalistiska motiven är kopplade till att samer inte ansågs kunna sköta sina egna frågor. Det har kommit att kallas för "lapp-skall-vara-lapp"-politik och innebar att samer skulle skyddas från att hamna i ett liv i misär.¹³ Skapandet och utvecklingen av nomadskolan fram till 1956 har överskådligt presenterats av Sten Henrysson och Johnny Flodin. De har utifrån utredningar och mötesprotokoll lyft fram organisering av tidigare

⁷ D. Sjögren. *Den säkra zonen. Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962*. (Umeå universitet, 2010); B. Norlin & D. Sjögren. *Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. Inflytande, vägval och konsekvenser?* I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 403–438.

⁸ S. Henrysson & J. Flodin. *Samernas skolgång till 1956. Scriptum 35*. (Umeå universitet, 1992); P. Lantto. *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000); P. Lantto. *Att göra sin stämman hörd. Svenska Samernas Riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. (Umeå universitet, 2003); U. Mörkenstam. *Om "Lapparnes privilegier". Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. (Stockholms universitet, 1999.)

⁹ S. Pusch. *Nomadskolinspektörerna och socialdarwinismen. Scriptum 47*. (Umeå universitet, 1998.)

¹⁰ Norlin & Sjögren. *Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900*, s. 403–438.

¹¹ S. Henrysson. *Darwin, ras och nomadskola: Motiv till kåtaskolreformen 1913. Scriptum 37* (Umeå universitet, 1993); Mörkenstam, *Om "Lapparnes privilegier"*; Lantto, *Tiden börjar på nytt*; P. Lantto. *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012.)

¹² Henrysson. *Darwin, ras och nomadskola*.

¹³ Lantto. *Tiden börjar på nytt*; Lantto. *Att göra sin stämman hörd*.

skolformer för samer, elevantal och skolämnen samt motiv till skapandet av nomadskolsystemet.¹⁴ David Sjögren har satt nomadskolans skapande i en kontext av romers och resandes utbildning under samma tidsperiod. Sjögren har i sin studie visat att det fanns en rädsla för det som var annorlunda och detta bidrog till särskilda utbildningssystem för vissa minoritetsgrupper. Detta gällde främst romer och resande. Sjögren menar att för samer handlade det i högre grad om att utbildningen skulle knyta an till det som då uppfattades vara samers inboende förmågor.¹⁵

Tidigare forskning har kopplat ihop frågan om samers utbildning med den politik som fördes om samer och samers samhällsfrågor. I en sådan kontext har Ulf Mörkenstam lyft fram att nomadskolan fick finnas kvar som särskild utbildningsinstans, trots att motivet att bibehålla samer inom renskötseln inte längre gällde i mitten av 1900-talet. Mörkenstam anser att ett nytt motiv lyftes fram som i stället var kopplat till att bevara samiskt språk och samisk kultur.¹⁶ Vad detta innebar i faktiskt mening och vad det var tänkt att samer skulle lära sig i nomad- och sameskolan mellan 1956–2011 har studerats i avhandlingen *Utbildning för samer: Ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan mellan 1950-tal till 2010-tal*.¹⁷

Kyrkans styrning till statens styrning

Utbildningsväsenden avsedda för samisk befolkning har skapats av svenska institutioner sedan 1600-talet och då i kyrkans regi. Utbildning för samer drevs på den tiden av ekonomiska och försvarsrelaterade skäl tillsammans med en vilja att sprida kristendomen.¹⁸ Under 1800-talet förstärktes nationsbyggandet och nationalistiska ideologier. I slutet av 1800-talet började den även inkludera den språkliga dimensionen.¹⁹ Det medförde en försvagning av samiskans ställning efter-

¹⁴ Henrysson & Flodin. *Samernas skolgång till 1956*.

¹⁵ Sjögren. *Den säkra zonen*.

¹⁶ Mörkenstam. Om "Lapparnes privilegier", s. 168–175.

¹⁷ Svonni. *Utbildning för samer*.

¹⁸ Exempelvis: D. Lindmark. Svenska undervisningsinsatser och samiska reaktioner på 1600- och 1700-talen. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 341–344.

¹⁹ L. Elenius. *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. (Studentlitteratur, 2006), s. 26, 75–81.

som majoritetsspråket standardiserades och blev centralt i nationen. Det var också svenska som eleverna skulle lära sig i skolan.²⁰

De första utbildningsförsöken handlade om att utbilda unga samiska män till kateketer, till icke prästvigda missionärer och för att under 1700-talet skapa så kallade ”lappskolor”. Det var en utbildningsform, enligt lappskolans instruktion, som skulle lära eleverna flit, lydnad och foglighet. De skulle även övervakas och isoleras och det var fokus på tidsdisciplin.²¹ Denna typ av utbildning har sammankopplats med ett övergripande mål att dominera och ekonomiskt exploatera Sápmi.²² Under denna period inrättades en rad församlingar i det samiska området.²³

Under 1800-talet fanns flera olika undervisningsmodeller för samer som syftade till att kristna dem och ge dem olika former av grundläggande utbildning.²⁴ En av dessa undervisningsmodeller var lappskola och en annan bestod av att kateketer reste runt till samiska hushåll för att undervisa. En tredje form var ”priemieundervisning” där någon i ett hushåll undervisade andra hushåll.²⁵ Förutom dessa skolformer undervisades samer via Svenska missionssällskapet, vilka i likhet med lappskolorna förde en pietistisk pedagogik.²⁶ Trots flera olika utbildningsförsök ansågs utbildningen för samer vara bristfällig vid sekelskiftet. Dessutom hade hälften av samerna inte deltagit i någon av utbildningsformerna.²⁷

²⁰ S. Ahonen & J. Rantala. *Nordens' Present to the World*. I S. Ahonen & J. Rantala (red.). *Nordic Lights: Education for Nation and Civic Society in the Nordic Countries, 1850–2000*. (Finnish Literature Society, 2001), s. 14. Här beskrivs att dessa processer skedde i alla de länder som innefattas i Sápmi.

²¹ D. Lindmark. *Pietism and Colonialism. Swedish Schooling in Eighteenth-century Sápmi*. *Acta Borealia*. 23:2, (2006): s. 116–129.

²² G. Fur. *Kolonisation och kulturmöten under 1600- och 1700-talen*. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 247–248. Här har ekonomiska exploateringen beskrivits handla om bland annat handel på Nordkalotten, beskattning av folk i området och gruvexploatering.

²³ S. Andrezen. *Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet: En ständigt pågående process för att finna fungerande arbetsformer*. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 372–373.

²⁴ Se exempelvis: Lindmark & Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*; Henrysson och Flodin, *Samernas skolgång till 1956*.

²⁵ Anderzen. *Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet*, s. 374–387; Henrysson & Flodin, *Samernas skolgång till 1956*, s. 4.

²⁶ B. Norlin. *Kolonial utbildning och omvändelsepedagogik vid svenska missionssällskapets lappländska skolinrättningar under 1840-talet*. I D. Sjögren & J. Westberg (red.). *Norrlandsfrågan: Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. (Kungl. Skytteanska samfundet, 2015.)

²⁷ Henrysson & Flodin, *Samernas skolgång till 1956*, s. 7–11.

Skapandet av nomadskolan

Samernas bristande deltagande i undervisningen var en viktig orsak till att skolväsendet för samer förändrades i början av 1900-talet. Precis som för den övriga utbildningen i Sverige ändrades huvudmannaskapet från kyrkan till staten.²⁸ Utbildningsväsendet för samer var också påverkat av den svenska politik som fördes i andra samiska frågor.²⁹

Den skolform som infördes genom 1913 och 1916 års kåtaskolsreformer kom att kallas nomadskola.³⁰ Skolformen skulle ge fjällrenskötarnas barn en tillräckligt bra utbildning utan att det skulle leda till att de skulle lämna renskötelsen.³¹ Israel Ruong, en samepolitiker och den första samiska nomadskolinspektören, ansåg att nomadskolförordningen från 1913 gav uttryck för att svenska myndigheter ”visste bäst hur samefolkets liv och kultur lämpligen skulle gestalta sig”.³² Ruong ansåg att nomadskolans utbildning enbart syftade till att samerna skulle leva ett nomadiserande liv.³³

Nomadskolan ifrågasattes inte bara av Ruong utan hade fått kritik ända från starten. Bland annat lyftes problemen med nomadskolan upp på det första samiska landsmötet i Sverige 1918. Kritiken handlade om att nomadskolans undervisning hade lägre kvalitet än folkskolans undervisning, som stora delar av den övriga befolkningens barn gick i.³⁴ En annan kritik var att internaten var ohygieniska och ohälsosamma.³⁵ Detta bidrog till att nomadskolväsendet utreddes av 1919 års Lappkommitté. De föreslog en ökad utbildningskvalitet genom krav på seminarieutbildning för lärarna, ökad flexibilitet i undervisningens omfattning och undervisningsperiod samt ökat föräldrainflytande över skolgången.³⁶ Även bofasta samers barn föreslogs få gå i nomadskolan om särskilda skäl förelåg.³⁷

²⁸ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 52.

²⁹ Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 40–45.

³⁰ Exempelvis: Lantto. *Tiden börjar på nytt*; Sjögren. *Den säkra zonen*.

³¹ Lantto. *Tiden börjar på nytt*, s. 45; Sjögren. *Den säkra zonen*, s. 50.

³² I. Ruong. *Samerna i historien och nutiden*. (Bonnier Fakta, 1982), s. 134–135. Israel Ruong blev nomadskolinspektör 1945.

³³ Ruong. *Samerna i historien och nutiden*, s. 135.

³⁴ Före 1962 fanns ett parallellskolesystem i Sverige. Det innebar att det fanns flera skolformer, såsom realskola, folkskola, flickskola osv. Nomadskolan följde samma stadgar som utfärdades för folkskolan fram till 1962.

³⁵ Henrysson & Flodin. Samernas skolgång till 1956, s. 28. Även om nomadskolan kritiserades för boendet, ansåg många fjällrenskötande samer i Norrbotten stöd för nomadskolans boendeform.

³⁶ Seminarieutbildning var en lärarutbildning.

³⁷ Henrysson & Flodin. Samernas skolgång till 1956, s. 8, 35–38.

Det skedde gradvisa förbättringar av innehållet i nomadskolan och kring internatboende under 1940-talet. Det berodde bland annat på den kritik som framförts på samernas landsmöte 1937.³⁸ Nomadskolans standard förbättrades över tid och samtidigt började legitimeringsbasen för nomadskolan, att hålla fjällrenskötarnas barn avskilda från övriga befolkningens barn, betraktas som något ur det förflutna.³⁹ Dessa förändringar kan kopplas till de processer som skedde i stora delar av Europa efter andra världskriget. Demokrati- och jämlikhetsideal hade ökat efter andra världskrigets slut.⁴⁰ Ett förändrat synsätt på minoriteter skedde och var en reaktion på tidigare folk mord och förföljelser av olika etniska grupper.⁴¹ I Sverige hade de rasbiologiska argumentens giltighet börjat falna,⁴² och det förmyndaraktiga förhållningssätt som präglat svensk administration gällande samiska frågor hade försvagats.⁴³ Dessa förändringsprocesser och övergripande ideologiska förskjutningar bidrog med stor sannolikhet till ökad inkludering av samer i välfärdssamhället och därmed också till en indirekt effekt som blev den succesiva omdaning av utbildningsväsendet för samer.⁴⁴

Utbildningsväsendet för samer reformeras

Den tydligaste förändringen av nomadskolan skedde 1962 och innebar att nomadskolan inte längre var ett imperativt skolsystem för den fjällrenskötande befolkningens barn.⁴⁵ Processen som föregick nomadskolväsendets reformerande var en reform av det svenska skolväsendet som gick från ett parallellskolesystem till grundskola 1962.⁴⁶ Det var en del av de demokrati- och likvärdighetsideal som ledde till

³⁸ Lantto. *Att göra sin stämma hörd*, s. 206, 241–242.

³⁹ Lantto. *Att göra sin stämma hörd*, s. 86, 243.

⁴⁰ Svonni, *Utbildning för samer*, s. 57; För en allmän diskussion om demokrati och utbildningsutveckling se: B. Lindensjö & U. P. Lundgren. *Utbildningsreformer och politisk styrning*. (HLS förl., 2014).

⁴¹ Lantto. *Lappväsendet*, s. 269.

⁴² Svonni. *Utbildning för samer*, s. 57–58. Se även: Mörkenstam, *Om "Lapparnes privilegier"*, s. 151–152.

⁴³ Lantto. *Lappväsendet*, s. 358–381.

⁴⁴ Dessa processer är sammankopplade till svenska skolväsendets reformer i mitten av 1900-talet och del i skapandet av grundskolan. Se exempelvis: Svonni. *Utbildning för samer*, s. 52–60.

⁴⁵ Riksdagsbeslut 1962 (Prop. 1962:51; Protokoll första kammaren 25:5; Protokoll andra kammaren 24:191).

⁴⁶ Beslut om nioårig allmän enhetsskola togs av Riksdagen 1950; Riksdagstryck, Prop. 1950:70, Kungl. Maj:ts proposition nr 1:10, punkt 246; Riksdagstryck, Utskottsutlåtanden 1950, Statsutskottets utlåtande nr 8, punkt 238; Riksdagstryck, Skrivelser 1950, Riksdagen skrivelse nr 8.

att utbildning skulle vara tillgänglig och likvärdig för alla barn i Sverige. I denna anda blev nomadskolväsendet ifrågasatt eftersom det var en separat skolform och därmed föremål för en utredning samtidigt som övriga skolväsenden i Sverige också utreddes.⁴⁷

I Nomadskolutredningen framkom att det rådde oenighet om nomadskolans framtid. De olika ståndpunkterna gällde bibehållande eller nedläggning av nomadskolan. Den senare baserades på argumenten om att alla barn i Sverige skulle ha likvärdig utbildning och att det var för kostsamt att ha ett eget skolväsende för samers barn eftersom de var så få.⁴⁸

Nomadskolan fick finnas kvar trots att majoriteten av olika utbildningsvarianter togs bort i Sverige till förmån för ett gemensamt grundskolväsende. Nomadskolans fortsatta existens byggde på att den skulle vara frivillig, likställd med grundskolan, med den skillnaden att nomadskolan skulle ge stöd för samiska språk och samisk kultur.⁴⁹ En kompromiss mellan olika idéer gjorde att utbildningsväsendet för samer fick finnas kvar.

Nomadskolans existens föranledde en ny utredning på 1970-talet. Även denna gång var frågan om det var ekonomiskt försvarbart att behålla skolformen med det som betraktades vara ett för lågt elevunderlag. Utfallet blev återigen att nomadskolan fick finnas kvar så länge som samerna själva önskade detta.⁵⁰

Samhällsmedborgare och samiska gemenskaper

Den kamp som finns mellan ideologier i ett samhälle påverkar utbildningens innehåll. Processer påverkar tolkning och urval av kunskaper, samt vilken kunskap som ska räknas som giltig och eftersträvningsvärd inom utbildningen. I detta kapitel har en läroplansteoretisk fond använts för att analysera och kontextualisera utbildningen för samer. Det innebär att begreppet läroplan har en mycket vidare betydelse än det skrivna dokument som organiserar och uttrycker förväntningar

⁴⁷ Av de fem sakkunniga i SOU 1960:41. Samernas skolgång. Betänkande av 1957 års nomadskolutredning. Stockholm 1960, fanns två samer med. Dessa var Ibba Åstot och Israel Ruong.

⁴⁸ SOU 1960:41, 64–86; Lantto. *Att göra sin stämma hörd*, s. 77–87; Sjögren. *Den säkra zonen*, s. 131.

⁴⁹ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 59–65; Riksdagsbeslut 1962; SFS 1967:216. Kungl. Maj:ts nomadskolstadga.

⁵⁰ SOU 1975:99, 195. Hänvisning till Skolöverstyrelsens (SÖ:s) utredningsgrupp (Vissa frågor angående den regionala ledningen av skolväsendet i Norrbottens län. Stencil 1974-03-21).

på kunskaper.⁵¹ Läroplansforskning kan handla om idéer om vad ett samhälle är, vad den formella läroplanen är ett uttryck för, hur lärare förstår den formella läroplanen, hur den implementeras i undervisningen eller hur elever upplever och förhåller sig till läroplanen.⁵² Läroplanen kan inte anses vara direkt styrande för hur utbildningspolitiska mål når ut till undervisningen. Den kan betraktas som en brygga mellan politiska mål och undervisning.⁵³ Studien är främst gjord på den formella läroplanens innehåll och inkluderar i begränsad omfattning implementering i undervisning.

För att kunna analysera vilka gemenskaper som framträtt i läroplanerna och vad de skapat för grund till identitet, har Thomas Hylland Eriksens och Benedict Andersons teorier om identifikation och föreställda gemenskaper använts. Identifikation är grundat på samhörighet och kan göras av andra eller självvalt. När det görs av andra kallas det för kategorisering, yttre identifikation, och när det är självvalt kallas det inre identifikation.⁵⁴

Enligt Rogers Brubaker har en majoritetsbefolkning ofta möjlighet att kategorisera andra än den egna gruppen.⁵⁵ Föreställda gemenskaper syftar på att människor inom en nation exempelvis känner en viss grad av samhörighet trots att de aldrig har träffats.⁵⁶ Hylland Eriksen inkluderar även etniciteter i begreppet eftersom han menar att både nationella och etniska identiteter är skapade i relation till andra kollektiva identiteter. Det innebär att det inte kan finnas en nation eller etnicitet om det inte finns andra nationer eller etniciteter.⁵⁷ För denna studie innebär det att samer i Sverige skulle kunna identifiera sig både inom ramen för nationen Sverige och en etnisk gemenskap som sträcker sig över de fyra nationerna Norge, Sverige, Finland och Ryssland. Utöver detta innebär den etniska dimensionen att man kan känna samhörighet med exempelvis en grupp, etnicitet eller minoritet.

⁵¹ T. Englund. *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension*. (Daidalos, 2005), s. 143.

⁵² J. I. Goodlad et al. *The Domains of Curriculum and Their Study*. Curriculum Inquiry. I J. I. Goodlad et al. (red.). *The Study of Curriculum practice*. (McGraw-Hill Book Company, 1979), s. 43–76.

⁵³ B. Lindensjö & U. P. Lundgren. *Utbildningsreformer och politisk styrning*. (HLS Förlag, 2000), s. 15–16.

⁵⁴ T. Hylland Eriksen. *Etnicitet och nationalism*. (Nya Doxa, 2007), s. 14.

⁵⁵ R. Brubaker. Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*, 2 (2002).

⁵⁶ B. Anderson. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. (Verso, 2006.)

⁵⁷ T. Hylland Eriksen. *Rötter och fötter: Identitet i en ombytlig tid*. (Nya Doxa, 2004); Hylland Eriksen, *Etnicitet och nationalism*, 2004, s. 14.

Den tidsmässiga avgränsningen är 1950-talet till 2010-talet där den innehållsmässiga avgränsningen utgörs av läroplans-, kursplansinnehåll och reseberättelser för nomad- och sameskolan. Materialet är läroplaner och kursplaner för nomad- och sameskolan 1956, 1969, 1994/1996 och 2011. Det ingår dessutom arkivmaterial som rör sommarundervisning för nomadskolan under 1950- och 1960-talet.⁵⁸

Komparativ metod har använts för att tydliggöra likheter och skillnader mellan olika tidsmässiga kontexter.⁵⁹ En annan metod är tematisk analys som använts för att definiera övergripande teman i kursplaner för nomad- och sameskolan.⁶⁰ Kursplansinnehåll inom en och samma läroplan slogs samman till en textmassa för att möjliggöra jämförelser mellan de olika läroplanerna. Teman skapades i en process med flera steg där bland annat liktydig information sammanfördes till teman.⁶¹ Analys av tema gjordes i relation till de teoretiska ramverken.⁶²

Textanalys gjordes av *Läroplan för sameskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011 (Lsam11)* i syfte att identifiera utbildningsinnehåll och samiska gemenskaper utifrån specifika ord, meningar och textpassager. Ytterligare material var nationell och internationella lagstiftningstexter kopplade till utbildning, urfolk och minoriteter. Dessa texter jämfördes med analys av läroplaner för att undersöka hur de harmoniserar med lagstiftning som gäller samer. Arkivmaterialet processades genom initial genomgång, urval av relevant empiri för att kunna analysera utbildningsinnehåll och utbildningsmetoder.⁶³

⁵⁸ Svonni, *Utbildning för samer*, s. 88.

⁵⁹ D. Cohen & M. O'Connor. *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. (Taylor & Francis Group, 2004), s. xi; H-G. Haupt & J. Kocka. *Comparative History: Methods, aims, problems*. I D. Cohen & M. O'Connor (red.). *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. (Taylor & Francis Group, 2004), s. 24.

⁶⁰ V. Braun & V. Clarke. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3:2 (2006), s. 77–101.

⁶¹ V. Braun & V. Clarke. Using thematic analysis in psychology.

⁶² T. Englund. *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension*. (Göteborg: Daidalos, 2005); J. I. Goodlad et al. *The Domains of Curriculum and Their Study*. I. J. I. Goodlad et al. (red.). *Curriculum Inquiry. The Study of Curriculum practice* (McGraw-Hill Book Company, 1979); B. Lindensjö & U. P. Lundgren. *Utbildningsreformer och politisk styrning*. (HLS Förlag, 2000); B. Anderson. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. (Verso, 2006); Hylland Eriksen. *Rötter och fötter*; Hylland Eriksen. *Etnicitet och nationalism*.

⁶³ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 93.

Etiska överväganden

De etiska perspektiv som använts är utvecklade av exempelvis Linda Tuhiwai Smith, Margaret Kovach och Martin Nakata.⁶⁴ Dessa etiska perspektiv har kompletterat de nationella forskningsetiska principerna och bidragit med reflektioner över hur forskning kan bidra till samisk utbildning och det nationella utbildningssystemet som samisk utbildning ingår i.⁶⁵ För att lyfta fram samisk representation har ett läroplanskomplement med samiska perspektiv (*Sák96*) inkluderats i studien. Ovan nämnda forskare med flera har också bidragit med insikter om att tankar, kunskaper, världsåskådningar och historiska skeenden är tolkningar. Dessutom är det viktigt att nämna att de som besitter makt att besluta om vad som räknas som giltig kunskap är oftast de som koloniserat urfolks områden.⁶⁶

Det samer skulle lära sig

Utbildningsinnehåll som gäller samisk tematik har minskat och förändrats i nomad- och sameskolan från 1950-talet fram till 2010-talet. Det har skett genom reducering av antalet kursplaner för nomad- och sameskolan (se figur 1). I läroplanen från 1956 fanns fyra kursplanerna; hembygds kunskap för nomadskolan, nomadkunskap, samisk slöjd och samiska språk.⁶⁷ I läroplanen från 1969 fanns tre kursplaner; samiska, samisk slöjd och konsthantverk och en samiskt anpassad kursplan i orienteringsämnet. I och med införandet av en ny läroplan 1994 hade antalet kursplaner med samisk tematik minskat till en kursplan för ämnet samiska. Sedan dess har det fortsatt vara

⁶⁴ L. T. Smith. *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. (Zed Books, Bloomsbury Publishing Plc., 2021); M. Kovach. *Indigenous Methodologies: Characteristics, Conversations, and Contexts*. (University of Toronto Press, 2009); M. Nakata. *Disciplining the Savages: Savaging the Disciplines*. (Aboriginal Studies Press, 2014.)

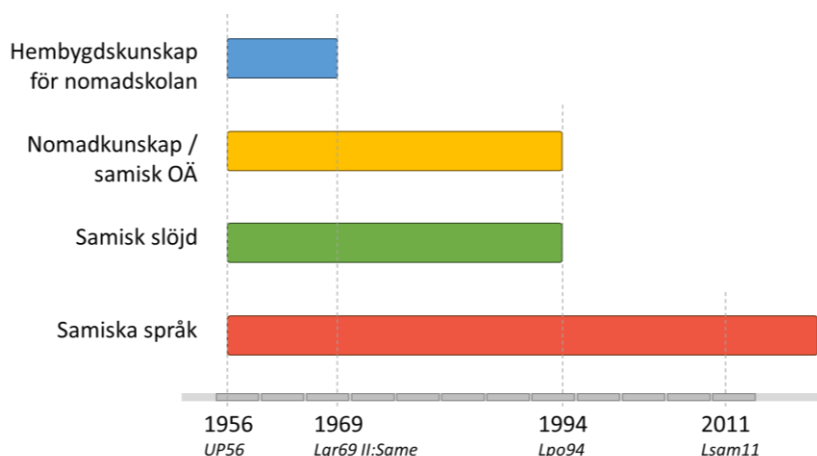
⁶⁵ B. Evjen & D. R. M. Beck. Growing indigenous influence on research, extended perspective, and a new methodology: A historical approach. Mapping Indigenous Presence: North Scandinavian and North American Perspectives. (The University of Arizona Press, 2015), s. 48–51; L. T. Smith. *Decolonizing Methodologies. Research and Indigenous Peoples*, (New York Zed Books, New York, 2012).

⁶⁶ Smith. *Decolonizing Methodologies*; Kovach. *Indigenous Methodologies: Characteristics, Conversations, and Contexts*; B. Chilisa. *Indigenous Research Methodologies*. (Sage Publications, Inc., 2012.)

⁶⁷ Hembygds kunskap var ett ämne som också fanns i folkskolan, men den var anpassad för nomadskolan och därav räknas som en egen kursplan. Den gällde årskurs 1–3. Nomadkunskap gällde för årskurs 4–6, eller 7 om de skolor som hade ett sjunde läsår. Samisk slöjd kallades i Up56 för "Lappslojd" och Samiska språk för "Lappska".

enbart en läroplan med samisk tematik.⁶⁸ Det gäller även för den senast utgivna läroplanen *Läroplan för sameskolan samt för förskoleklassen och fritidshemmet*, 2022 (*Lsam22*).⁶⁹ Förutom minskat antal kursplaner har även kunskapsstoffet i läroplaner och kursplaner minskats och förändrats över tid.⁷⁰

Figur 1 Förändring av kursplaner i nomad- och sameskolan 1956–2011

Figuren visar på hur antalet kursplaner minskat från fyra till en kursplan och att benämningen på kursplaner förändrats över tid.

Källa: Figur tagen från Svonni *Utbildning för samer*, s. 110.

Renskötsel i skolpraktik

På 1950-talet var renskötselkunskaper och socialisering till ett renskötersamhälle relevant i nomadskolan. Det har framkommit genom studier av både läroplaner och arkivmaterial om nomadskolans avslutande fältstudiekurs i årskurs sex och sju som fanns under 1950- och 1960-talen. Utformningen av fältstudiekursen innebar att eleverna bodde i fjällmiljö under sommaren i fem veckor. Kursen byggde på kunskaper som presenterats i klassrummet och inkluderade exempelvis växtlighet, landskapsformationer och renarnas vandringsleder. Fältstudiekursen planerades av lärare och utfördes i nära samarbete med samebyar och renskötare i området där kursen hölls. Kursupp-

⁶⁸ C. Svonni. The Swedish Sámi boarding school reforms in the era of educational democratisation, 1956 to 1969, *Paedagogica historica*, 59:5 (2023): s. 799–817.

⁶⁹ Lsam22, *Läroplan för sameskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*, Skolverket, 2022, s. 204–218.

⁷⁰ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 109–111.

lägget innebar exkursioner med lärare, uppförande av herbarium och modeller av exempelvis rengården samt skrivande av texter. Metoderna känns igen från reformpedagogiken. Den andra delen var elevdeltagande i renskötelsarbete och att lära sig om renskötarens berättelser om exempelvis renskötsel i andra områden eller äldre tid. Det var ett traditionsburet förmedlingssätt som utgick från renskötselpraktik och gick att sammanföra med reformpedagogiska metoder.⁷¹ I undervisningen fanns ett samiskt inflytande genom att renskötare ledde delar av undervisningen.⁷²

Från renskötellagstiftning till samisk kultur

I läroplanerna från 1956 (*Up56*) och 1969 (*Lgr69 II: Same*)⁷³ var renskötselinnehåll centralt. Eleverna skulle bland annat få lära sig om renens biologi, renbete i relation till berggrund, jordmån och växtlighet. Renskötselekunskaper innebar också kunskaper om gränserna för betesområden både i relation till andra renskötselgrupper och i förhållande till renbetesområdena i renskötargrupper i Norge. Något överraskande var att elever i årskurs fem, sex och sju skulle lära sig om nationell och internationell lagstiftning i form av 1928 års renbeteslag och 1919 års renbeteskonvention. Förutom ovanstående framgick det att den sociala kontexten i *Up56* var ett renskötarsamhälle med dess bostadsformer, klädskick och omgivningsbeskrivningar.⁷⁴

Läroplansinnehåll speglar samhällsförändringar

De ideologiska och konkreta samhällsförändringar som skedde i mitten av 1900-talet har avspeglats i läroplanerna. Ett tydligt exempel är att skolreformen, med en grund i demokratisering och jämlikhetsideal, bidrog till att samiska elever med olika bakgrund efter 1962 hade rätt att välja mellan utbildningsväsendet för samer eller grundskola.⁷⁵ I och med reformen skulle dessutom utbildningsväsendet för

⁷¹ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 101–102.

⁷² D. Sjögren & C. Svonni. Samiska fältstudier: undervisningspraktiker och principer för kunskapsöverföring i nomadkunskapsämnets implementering 1950–1970. Artikel i Svonni, *Utbildning för samer*.

⁷³ Lgr69 II: Same kommer i den fortsatta texten att benämnas Lgr69.

⁷⁴ Svonni. The Swedish Sámi boarding school reforms.

⁷⁵ Riksdagsbeslut 1962; SFS 1967:216. Kungl. Maj:ts nomadskolstadga.

samer bli likvärdig med grundskolan.⁷⁶ Det kan ifrågasättas om så blev fallet eftersom grundskolans omfattning i tid var nio år medan nomadskolans och sameskolans omfattning ända sedan 1962 varit sex år.⁷⁷

En parentes i samisk skolhistoria var samehögstadiet i Gällivare som fanns mellan mitten av 1960-talet till mitten av 1980-talet. Dit flyttade samiska elever från olika orter i landet efter att ha gått ut nomadskolans årskurs sex.

Genom nomadskolreformen och det fria valet av skolgång för samiska elever förändrades elevunderlaget. Det avspeglades i kursplansinnehållen genom att eleverna inte längre skulle socialiseras till att bli renskötare utan i stället få kunskaper om renskötsel. Men det är värt att notera att renskötseln fortsatte att betraktas som central för samisk kultur även efter reformen. Andra centrala kulturelement som skrevs fram var *duodji*, samisk slöjd och konsthantverk och naturen.⁷⁸ Ett annat var politiken som gällde renskötselns rationalisering, något som var aktuellt under 1960-talet.⁷⁹ I Lgr69 ingick kunskaper om: ”Renen som köttproducent [...] försäljning till slakterier [...] renslakterier, besiktning och klassificering samt prisbildning på renkött”.⁸⁰

Ytterligare ett exempel var det ökade antalet intrång i Sápmi. Intrången som fanns med i läroplanen 1956 var jakt, fiske, vattenregleringar och skogsindustri vilket 1969 kompletterades med gruvindustri, vägar, turism, fritidsintressen och nationalparker. Dessa ämnen beskrevs som intressekollisioner med rennäringen. De samiska barnen skulle lära sig att renskötseln skulle anpassas till samhällsliga förändringar.⁸¹ Innehållet som anger att renskötseln skulle anpassas till övriga industrier ger även ett implicit budskap om att samiska näringar och samiskt samhällsliv var av sekundär betydelse i relation till majoritetssamhällets industrier och intressen.

⁷⁶ C. Svonni. Samisk utbildning i förändring: nomadskolan och processen för samer att bli likvärdiga samhällsmedborgare. I M. Liliequist & C. Cocq (red.). *Samisk kamp: kulturförmedling och rättviserörelse*. (Bokförlaget H: ström – Text & Kultur, 2017), s. 223–251.

⁷⁷ C. Svonni. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera traditionella kunskaper: Sák96 och den samiska utbildningsambitionen i relation till Lpo94. *Nordic Journal of Educational History*, 10:1 (2023): s. 115–143; Vissa nomadskolors undervisning omfattade sju år.

⁷⁸ Svonni, *The Swedish Sámi boarding school reforms*, s. 799–817.

⁷⁹ Ex: *Renutredningen, Renskötselns organisation och renprodukternas marknadsförande*. Betänkande avgett av Renutredningen, 1960.

⁸⁰ *Läroplan för grundskolan 1969 II Supplement Sameskolor*. Lgr69 II: Same. Skolöverstyrelsen 1970, 11.

⁸¹ *Läroplan för grundskolan 1969 II Supplement Sameskolor*. Lgr69 II: Same. Skolöverstyrelsen 1970, 7, 11–14; Svonni, *Utbildning för samer*, s. 100.

Samiska språkets förändringar i läroplaner

Genom att följa läroplaner över tid kan vi se att förändringen i attityd gentemot samiska språket i läroplaner exponerats. På 1950-talet betraktades samiskan som en sammanhållande faktor mellan samiska grupper, men undervisades i maximalt en timme per vecka och kunde även tas bort. Från slutet av 1960-talet skulle undervisningen i samiska ge eleverna en positiv attityd gentemot samisk kultur och samiska språk. Det undervisades maximalt i två timmar per vecka. Från och med 1994 blev samiska språk det enda ämnet med egen kursplan i sameskolan. Samiska var formulerad för att användas i hemmet, medan svenska var till för att användas i bland annat akademiska sammanhang och i övriga samhället. En annan skillnad mellan de svenska och samiska kursplanerna gällde organisering av första- och andraspråksundervisning. För svenska fanns det två skilda kursplaner för de olika varianterna, medan det för samiska bara fanns en kursplan som omfattade båda varianterna. En annan skillnad mellan språkundervisning i samiska och i svenska var att den samiska undervisningen skulle ske inom ramen för kurserna skolans val, språkval och elevens val medan svenska var inlagd som ett obligatoriskt ämne i läroplanen.⁸² Detta visar på skillnader i utbildningsstatus mellan de två olika språken.

Även i läroplanen från 2011 fanns det enbart en kursplan för samiska, medan det fanns två för svenska. Det gäller även för den nuvarande läroplanen *Lsam22*. Samiska språk är också fortsatt den enda unika kursplanen för sameskolan i förhållande till grundskolans kursplaner.⁸³

Samiskt aktörskap påverkar utbildningsinnehåll

Det tog över 80 år från nomadskolans grundande innan Sameskolstyrelsen formellt fick utforma kursplansinnehållet för den samiska undervisningen. Det skedde i form av ett kursplanskomplement.⁸⁴ Komplementet, här kallat *Såk96*, till *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet 1994 (Lpo94)*, syftade till att ge förslag på hur ”samiska

⁸² Svonni. Att öka samiskt inflytande, s. 125.

⁸³ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 99–105, 110, 116–117; Lgr 11; Lsam11; Lgr 22; Lsam22.

⁸⁴ Kursplanskomplementet gavs ut av Sameskolstyrelsen och Skolverket 1997.

perspektivet” skulle kunna tas tillvara i undervisningen.⁸⁵ Det var första gången i samisk skolhistoria som lärare i nomad- eller same-skolan fick en officiellt antagen skriftlig vägledning om hur samiska undervisningsinslag kunde implementeras i relation till den svenska läroplanen. Tillägget var dock inte obligatoriskt.⁸⁶

Det fanns fem framträdande teman i *Såk96*. De var samisk språkutveckling, naturbundenhet, kritik av storsamhället, samiska samhällskontexter och samisk kultur.⁸⁷ Första temat, samisk språkutveckling, var i *Såk96* viktigt i både privata och offentliga kontexter, medan samiska i *Lpo94* syftade till att användas i den privata sfären. Andra temat, naturbundenhet, lyfte fram ett nära samband mellan samiska levnadssätt i relation till naturmiljöer. Naturen skrevs även fram som en viktig pedagogisk arena för överföring av traditionella kunskaper. Detta skiljde sig från *Lpo94* som i stället presenterade lärandemiljöer i förhållande till västerländska, europeiska och svenska samhällssystem. I tredje temat, kritik av storsamhället, fanns en kompletterande historieskrivning som inkluderade kolonial inverkan på Sápmi. Det inbegrep intrång på samiska marker som lett till förluster av traditionella kunskaper, språk, kultur och näringar. Temat inkluderade ökat samiskt samhällsinflytande i samiska frågor. Det fjärde temat, samiska samhällskontexter, erbjöd en vidgad syn på samer i förhållande till den relativt generella beskrivningen av samer i *Lpo94*. I *Såk96* framkom tre nivåer av samhällskontexter, lokal, nationell och global. Lokala kontexter var kopplade till renskötarsamhället, *duodji*, olika boendeformer, matkultur och närliggande natur. Nationella var i relation till Sápmi, som sågs som en gemensam samhällsplatå, uppdelad i fyra länder. Eleverna skulle få kunskaper om att samer hade olika former av livsnäring och olika samhälleliga villkor. Den globala kontexten handlade om samer som urfolk i en internationell kontext.⁸⁸ Det femte temat, kultur, beskrev olika dimensioner av samisk kultur. Den första dimensionen handlade om samisk livsföring såsom renskötsel, jakt, fiske och *duodji* – alla kopplade till natur och naturresurser och del av samisk kultur. Andra dimensio-

⁸⁵ *Sameskolan: Kursplaner, timplan och kommentarer* (Skolverket, 1996), 5, härafter kallat *Såk96*. Valet av förkortning med *á* i *Såk96* markerar att det är samiska kursplaner med samiska perspektiv. Jfr Sápmi och Sámi i nordsamiska (det språkområde författaren tillhör).

⁸⁶ Svonni. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera traditionella kunskaper, s. 125.

⁸⁷ Svonni. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera traditionella kunskaper, s. 125; Svonni, *Utbildning för samer*, s. 102.

⁸⁸ Svonni. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera samiska traditionella kunskaper, s. 125–135.

nen av samisk kultur handlade om traditionella livsmönster som hur kunskapsöverföring sker mellan generationer. Exempel på delar av livsmönstret var maträtter, jojk och språk. Den tredje dimensionen var sociala relationer, tankar, känslor, erfarenheter och värderingar. Detta var kopplat till den första dimensionen. Skillnaden mellan *Lpo94* och samiskt perspektiv på samisk kultur var att *Sák96* nyanserade bilden av samisk kultur medan *Lpo94* förhöll sig mer övergripande till samisk kultur, vilken skulle ses på i relation till majoritetskulturen.⁸⁹

I den följande läroplanen från 2011 och den nu gällande från 2022 finns inte något samiskt perspektiv. Som nämnts ovan finns en kursplan som är specifik för sameskolans undervisning. De övriga direktiven som särskiljer sameskolan från grundskolan är direktivet att "Sameskolan ska förmedla det samiska samhällets och urfolket samernas, normer, värdegrund, traditioner och kulturarv till eleverna".⁹⁰ För sameskolans elever gäller även att eleverna efter genomgången sameskola "kan tala, läsa och skriva samiska samt är funktionellt tvåspråkig".⁹¹ I sammanhanget kan nämnas att eleverna efter sameskolans avslut ska kunna "använda det svenska språket i tal och skrift på ett rikt och nyanserat sätt".⁹² Citaten är exempel från de olika kursplanerna och visar på att det ställs högre krav på kunskapsnivå i det svenska språket än i samiska språk.

Läroplanens roll i formandet av samiska gemenskaper

Utbildning för samer har ur ett läroplansteoretiskt perspektiv bidragit med underlag för samiskt identitetsskapande och samisk samhällsyn. Det har att göra med att läroplanen som dokument är en brygga mellan politiska beslut och undervisningspraktik.⁹³ Studier av kontinuiteter och förändringar av nomad- och sameskolans läroplaner har visat att läroplanerna har speglat både samhällsomdaning och strömlinjeformning av svenskt skolväsende. Samtidigt har det specifikt samiska kunskapsstoffet minskats till förmån för ett mer allmänt kunskapsstoff.⁹⁴

⁸⁹ Svonni. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera samiska traditionella kunskaper, s. 133.

⁹⁰ Lsam22, 1. Skolans värdegrund och uppdrag.

⁹¹ Lsam22, 2.2 Kunskaper, Mål.

⁹² Ibid.

⁹³ Jfr Lindensjö & Lundgren. *Utbildningsreformer och politisk styrning*, s. 15–16.

⁹⁴ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 111.

Att nomadskolan gick från att vara en skola för undervisning av fjällrenskötarens barn till att bli en skola för att stödja språk och kultur har lyfts fram både i utredningar och av flera forskare.⁹⁵ Läroplansstudierna har bidragit med att visa att renskötselkunskaper var centrala under 1900-talets mitt, men har sedan minskat i omfång. Läroplansanalyser har dessutom skapat förståelse för var renskötselkunskaper innebar. Det är viktigt eftersom tidigare elever i nomadskolan uttryckt att de trodde att de skulle lära sig att bli renskötare, men egentligen kom längre ifrån renskötseln genom nomadskolutbildningen.⁹⁶ Det kan tänkas bero på två orsaker. Den ena orsaken kan vara att utbildningen främst var utformad för en klassrumsmiljö och den praktiska renskötselutbildningen var mycket begränsad. Den andra kan bero på att innehållet i läroplanerna hade ett stort fokus på renens och växternas biologi, geografi och ekologi, kunskaper om samebyarnas administration, men också kunskapsstoff om gränser. Det sistnämnda innebar undervisning i vart renarna fick beta under olika årstider. Det innebar gränser mellan olika samebyar, mellan samebyar och andra näringar samt gränsdragning till det norska renbetet.⁹⁷ Fokus på rennäringslagstiftningar har suddats ut i läroplaner från 1990-talet och framåt. I de senare läroplanerna har i stället samers urfolksrättigheter aktualiserats.⁹⁸

Utbildningsdirektiven kan även förstås i relation till att skapa kollektiva gemenskaper, i det här fallet samiska gemenskaper. Kategorisering, yttre identifikation, av fjällrenskötare som ”äktä samer”, som är synbara i renbeteslagarna från 1886 och 1898, har genomsyrat nomadskolans utformning.⁹⁹ Att eleverna under 1950- och 1960-talen även var på fem fältstudieveckor vid olika renskötselarenor där samers kunskapspraktiker inlemmades i nomadskolpraktiken, kan även ha medfört en inre identifikation till renskötselgemenskapen.¹⁰⁰ Från 1960-talet aktualiserades renskötseln rationalisering och blev del av utbildningsstoffet i nomadskolan. Det medförde att eleverna även i skolan fick med sig att renskötseln skulle moderniseras och det bildar därmed en ny form för renskötselgemenskapen. Även fler samiska

⁹⁵ SOU 1960:41; Lantto, *Tiden börjar på nytt*; Lantto, *Lappväsendet*; Mörkenstam, *Om "Lapparnes" privilegier*; Sjögren, *Den säkra zonen*.

⁹⁶ Svonni, *Utbildning för samer*, s. 18.

⁹⁷ Svonni, Att öka samiskt inflytande och återaktualisera samiska traditionella kunskaper.

⁹⁸ Svonni, Att öka samiskt inflytande och återaktualisera samiska traditionella kunskaper, s. 116.

⁹⁹ Svonni, *Utbildning för samer*, s. 118.

¹⁰⁰ Svonni, *Utbildning för samer*, s. 101–102, 112; Hylland Eriksen, *Rötter och fötter*; Hylland Eriksen, *Etnicitet och nationalism*.

grupper inkluderades i läroplanen från 1969 vilket bidrog till ett vidgat synsätt på samiska gemenskaper.

Den samiska gemenskapen som uttrycktes i läroplanen från 1994 var främst en språklig gemenskap. Det beror dels på att det samiska kunskapsstoffet nu hade övergått till enbart en kursplan – samiska språk.¹⁰¹ Dessutom har samiska språk varit ett viktigt motiv till ett särskilt utbildningsväsende för samer sedan 1962. En samisk gemenskap baserad på samiska språk är inkluderande eftersom det är något alla kan studera. Men det kan också betraktas som exkluderande då förutsättningarna för att studera samiska är omgärdade av olika hinder.

Det samiska komplementet *Såk 96* erbjöd flera olika samiska gemenskaper, trots att renskötselgemenskapen var tydligast. De andra gemenskaperna som framstod i analysen var språkliga, samer som del av kolonial historia och flera olika samhällskontexter där den vidaste formen av gemenskap var urfolksgemenskapen.

I *Lsam11* fanns en ny logik för undervisningen. Till skillnad från de tidigare läroplanerna, som på olika sätt försökt anpassa innehållet till det som betraktats vara samiska kollektiva gemenskaper, var *Lsam11* i stället uteslutande baserad på språkliga kunskaper, med något omnämnande om vad samisk kultur kunde vara. Den samiska gemenskapen ramades tydligt in av den nationella läroplansstrukturen, vilket gjorde att ”samiska kulturspecifika kunskaper, tanke-sätt, och omvärldssyn fick ett högst avgränsat utrymme”.¹⁰²

Slutsats

Denna studie har visat att utbildning för samer har speglat både renskötselns förändringar och de övergripande samhällsidealen om demokratisering och likvärdighet. Renskötselns förändring, från att vara ett sätt att leva i början av 1900-talet till att börja betraktas som ett yrke från och med 1960-talet, har tydligt påverkat utbildningen för samer. Även ökade intrång på samiska traditionella marker blev en del av undervisningsinnehållet i nomad- och sameskolan. Utbildningsfrågan för samer har sedan 1980-talet separerats från renskötsel-frågorna för att i stället behandlas i överensstämmelse med svenska

¹⁰¹ Svonni. *Utbildning för samer*, s. 118.

¹⁰² Svonni. *Utbildning för samer*, s. 119.

skolfrågor. Sameskolans undervisning blev inkluderad i grundskolans utformning och utveckling, vilket har lett till minskat specifikt innehåll i sameskolans läroplan.

Det tycks vara en svår uppgift att skapa läroplansinnehåll för skolorformer som ska ta hänsyn till flera olika kollektiva gemenskaper, som den nationellt svenska och samiska gemenskapen. I skapandet av läroplanerna förefaller innehåll som kopplas till samisk gemenskap fått stå tillbaka. Det har medfört att samisk kunskapslogik och samiska sätt att betrakta historiska processer och händelser ihop med samtida samhällsfenomen utelämnats från läroplanen. Bristen gör att samiska barn och ungdomar inte får stöd för identifikation med det samiska genom utbildningen, något de har rätt till enligt svensk lag.¹⁰³ Det väcker oundvikligen frågan om vilka följder det får när eleverna inte får kunskaper i exempelvis historia och samhällskunskap utifrån samiska perspektiv. Jag menar att även om det arbetas med att öka inkluderingen inom utbildning, behövs det bättre stöd för samiska kunskapsgoods och kunskapslogiker. Det kan göras genom att skapa nationella kursplaner där både urfolks- och minoritetskunskaper inkluderas. Utbildning reproducerar bilden av vad samhället är och vad som är viktigt, vilket också leder till skapande och reproduktion av samers syn på sig själva och sin plats i samhället.

Inom utbildningsforskning finns det behov av mer forskning för att förstå kopplingen mellan det allmänna kunskapsgodset i utbildningen i relation till samers syn på sig själva och samiska samhällen. Andra forskningsprojekt som skulle bidra med kunskaper om samisk utbildning är de processer som föregått skapandet av läroplaner för samisk utbildning. Sådan forskning skulle ge kunskaper om vilka idéer som medverkat till undervisningsstoffet för samisk utbildning. Ett relativt outforskat fält är utbildning för samer utanför nomad- och sameskolsystemet och samers erfarenheter av folkskola och grundskola.

¹⁰³ Jfr SÖ 2000:2 artikel 5, artikel 12.

Åtgärdsförslag

- Utveckla nationella kursplaner för urfolks- och minoritetskunskaper. Dessa bör inkluderas i både sameskola och övriga skolformer för att öka förståelsen för samers livsvillkor och historia, och för att uppfylla samers rätt till utbildning på sina egna villkor.
- Inför fler obligatoriska kursplaner med samiska perspektiv i sameskolan. Den nuvarande sameskolan har endast en unik kursplan – i samiska språk – vilket innebär att övrigt samiskt kunskapsinnehåll är marginellt. Flera obligatoriska kursplaner med samiska perspektiv skulle bidra till att säkra överföring av samiska kunskapssystem, samhällssyn, historieuppfattningar och kulturella praktiker.
- Stärk samiskt inflytande vid utformning av läroplaner och kursplaner. Varaktigt samiskt inflytande bör säkerställas och formaliseras för att kultur- och samhällsrelevanta kunskaper för samer ska kunna överföras i den formella undervisningen.

Referenser

- Ahonen, S. & Rantala, J. Nordens's Present to the World. I Ahonen, S. & Rantala J. (red.). *Nordic Lights: Education for Nation and Civic Society in the Nordic Countries, 1850C2000* (Finnish Literature Society, 2001), s. 9–28.
- Anderson, B. *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. (Verso, 2006.)
- Andrezén, S. Kyrkans undervisning i Lappmarken under 1800-talet: En ständigt pågående process för att finna fungerande arbetsformer. I Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna* (Artos & Norma bokförlag), s. 371–402.
- Bernstein, B. *Pedagogy, Symbolic Control and Identity: Theory, Research, Critique*. Revised Edition. (Rowman & Littlefield Publishers, inc, 2000.)
- Braun, V. och Clarke, V. "Using thematic analysis in psychology". *Qualitative research in psychology*, 3:2 (2006): s. 77–101.
- Brubaker, R. Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*. 2. (2002.)
- Chilisa, B. *Indigenous Research Methodologies*. (Sage Publications, Inc., 2012.)
- Cohen, D. & O'Connor, M. *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. (Taylor & Francis Group, 2004.)
- Elenius, L. *Nationalstat och minoritetspolitik: Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. (Studentlitteratur, 2006.)
- Englund, T. *Läroplanens och skolkunskapens politiska dimension*. (Daidalos, 2005.)
- Evjen, B. & Beck, D. R. M. Growing indigenous influence on research, extended perspective, and a new methodology: A historical approach. *Mapping Indigenous Presence: North Scandinavian and North American Perspectives*. (The University of Arizona Press, 2015), s. 40–69.
- Goodlad, John I. et al. The Domains of Curriculum and Their Study. I Goodlad, J. et al. (red.). *Curriculum Inquiry: A Study of Curriculum practice*. (McGraw-Hill Book Company, 1979), s. 43–76.

- Haupt, H-G. & Kocka, J. Comparative History: Methods, aims, problems. I Cohen, D. & O'Connor, M. (red.). *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective*. (Taylor & Francis Group, 2004), s. 51–69.
- Hylland Eriksen, T. *Etnicitet och nationalism*. (Nya Doxa, 2007.)
- Hylland Eriksen, T. *Rötter och fötter: Identitet i en ombyttlig tid*. (Nya Doxa, 2004.)
- Henrysson, S. & Flodin, J. Samernas skolgång till 1956. *Scriptum* 35. (Umeå universitet, 1992.)
- Henrysson, S. Darwin, ras och nomadskola: Motiv till kåtaskolreformen 1913. *Scriptum* 37. (Umeå universitet, 1993.)
- Kovach, M. *Indigenous Methodologies: Characteristics, Conversations, and Contexts*. (University of Toronto Press, 2009.)
- Lantto, P. *Tiden börjar på nytt: En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. (Umeå universitet, 2000.)
- Lantto, P. *Att göra sin stämman hörd. Svenska Samernas Riksförbund, samerörelsen och svensk samepolitik 1950–1962*. (Umeå universitet, 2003.)
- Lantto, P. *Lappväsendet: Tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012.)
- Lindensjö, B. & Lundgren U. P. *Utbildningsreformer och politisk styrning*. (HLS Förlag, 2000.)
- Lindensjö, B. & Lundgren, U. P. (2014.) *Utbildningsreformer och politisk styrning*. (HLS förl., 2014.)
- Lindmark, D. Pietism and Colonialism. Swedish Schooling in Eighteenth-century Sápmi. *Acta Borealia*.2006, 23:2 (2006): s. 116–129.
- Lindmark, D. & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016.)
- Mörkenstam, U. *Om "Lapparnes privilegier". Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*. (Stockholms universitet, 1999.)
- Nakata, M. *Disciplining the Savages: Savaging the Disciplines*. (Aboriginal Studies Press, 2014.)

- Norlin, B. Kolonial utbildning och omvändelsepedagogik vid svenska missionssällskapets lappländska skolinrättningar under 1840-talet. I Sjögren, D & Westberg, J. (red.). *Norrlandsfrågan: Erfarenheter av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. (Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet, 2015), s. 195–222.
- Norlin, B. & Sjögren, D. Kyrkan, utbildningspolitiken och den samiska skolundervisningen vid sekelskiftet 1900. Inflytande, vägval och konsekvenser? I Lindmark, D & Sundström, O. (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna*. (Artos & Norma bokförlag, 2016), s. 403–438.
- Omma, L. *Ung same i Sverige: Livsvillkor, självvärdering och hälsa*. (Umeå universitet, 2013.)
- Pusch, S. Nomadskolinspektörerna och socialdarwinismen. *Scriptum* 47. (Umeå universitet, 1998.)
- Renutredningen, *Renskötselns organisation och renprodukternas marknadsförande*. Betänkande avgivet av Renutredningen, 1960.
- Riksdagsbeslut 1962. (Prop. 1962:51; Protokoll första kammaren 25:5; Protokoll andra kammaren 24:191.)
- Riksdagstryck. (Prop. 1950:70, Kungl. Maj:ts proposition nr 1:10, punkt 246.)
- Riksdagstryck. (Utskottsutlåtanden 1950, Statsutskottets utlåtande nr 8, punkt 238.)
- Riksdagstryck. (Skrivelser 1950, Riksdagen skrivelse nr 8.)
- Ruong, I. *Samerna i historien och nutiden*. (Stockholm: Bonnier Fakta, 1982.)
- Skolverket. *Sameskolan: Kursplaner, timplan och kommentarer 1996*, (1997).
- SFS 1967:216 Kungl. Maj:ts nomadskolstadga.
- SFS 1985: 1100. Skollag.
- Sjögren, D. *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken form inhemska minoriteter 1913–1962*. (Umeå universitet, 2010.)
- Skolverket. *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011*, Lgr11. (2011.)
- Skolverket. *Läroplan för sameskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*, Lsam11. (2011.)

- Skolverket. *Läroplan för grundskolan samt för förskoleklassen och fritidshemmet*, Lgr22. (2022.)
- Skolverket, *Läroplan för sameskolan, förskoleklassen och fritidshemmet i vissa fall*, Lsam22. (2022.)
- Skolöverstyrelsen. *Läroplan för grundskolan 1969 II Supplement Sameskolor*, Lgr69 II: Same (1970).
- Smith, L. T. *Decolonizing Methodologies. Research and Indigenous Peoples*. 2nd edition. (New York Zed Books, New York: Distributed in the USA exclusively by Palgrave Macmillan, 2012.)
- Smith, L. T. *Decolonizing Methodologies: Research and Indigenous Peoples*. 3rd edition. (Zed Books, Bloomsbury Publishing Plc, 2021.)
- SOU 1960:40. *Samernas skolgång. Betänkande av 1957 års nomadskolutredning*.
- SOU 1975:99. *Samerna i Sverige. Stöd åt språk och kultur*. Stockholm.
- Svonni, C. Samisk utbildning i förändring: nomadskolan och processen för samer att bli likvärdiga samhällsmedborgare. I Liliequist, M. & Cocq, C. (red.). *Samisk kamp: kulturförmedling och rättviserörelse*. (Bokförlaget H: ström – Text & Kultur, 2017), s. 223–251.
- Svonni, C. The Swedish Sámi boarding school reforms in the era of educational democratisation, 1956 to 1969. *Paedagogica historica*. 59:5 (2023): s. 799–817.
- Svonni, C. Att öka samiskt inflytande och återaktualisera traditionella kunskaper – Sák96 och den samiska utbildningsambitionen i relation till Lpo94. *Nordic Journal of Educational History*. 10:1 (2023): s. 115–143.
- Svonni, C. *Utbildning för samer: Ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. (Umeå universitet, 2023.)
- Åhrén, C. *Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete*. (Umeå universitet, 2018.)

Tegel, salt och den blomstrande eller ”utrotningshotade” sydsamiskan

David Kroik

Inledning

Från talat språk till skriftspråk, från utrotningshotat språk till framtidsspråk, från uträknad till livskraftig; så kan en förändring över tid beskrivas. Den förändringen gäller sydsamiskan, eller bara jaarjelsaemien och är fokus för berättelsen i den här artikeln¹. Den handlar om jaarjelsaemieh², sydsamerna, som alltid har talat sitt språk inom och utanför de landområden som ofta benämns som Saepmie och som överlappar gränserna som skiljer Sverige och Norge. Berättelsen handlar inte bara om jaarjelsaemieh, utan också om de umbäranden som de utstått och de konsekvenser det inneburit för det sydsamiska språket jaarjelsaemien. Ett språkbyte har skett till följd av vad som kan liknas vid psykiskt våld. Språkbytet är på sina ställen långt framskridet. Sverige har fört assimileringsspolitik och systematiskt diskriminerat sina minoriteter³, som urfolket samerna.⁴ Den förda politiken har dramatiskt minskat användningen av samiska, i synnerhet jaarjelsaemien.

Syftet med artikeln är att belysa den sociolingvistiska nutida och historiska verklighet som funnits runt jaarjelsaemien, dess talare och deras möjligheter till agens för att påverka språkpolitiken där de bor. Det finns problem med att göra en snäv avgränsning till Sverige efter-

¹ Åarjelsaemien gieles är översatt till svenska sydsamiskt språk, som på sydsamiska betyder just det språket. Förkortat kan man säga bara jaarjelsaemien för att referera till språket, vilket jag fortsättningsvis genom den här artikeln kommer att göra.

² I likhet med språket jaarjelsaemien används jaarjelsaemie (singularis) och jaarjelsaemieh (pluralis) för att referera till sydsamiska människor, vilket jag fortsätter att göra genom den här artikeln.

³ K. Hyltenstam (red.). *Sveriges sju inhemska språk*. (Studentlitteratur, 1999.)

⁴ SOU 2006:19. *Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket*, s. 61–63.

som Åarjelsaepmie⁵ överlappar även delar av Norge. Den sociolingvistiska verkligheten i Åarjelsaepmie och för åarjelsaemieh påverkas av det som sker även där. Jag belyser hur åarjelsaemien gått under radarn för många utomstående och hur det lett till att språket räknats bort som ett utdöende språk. Det har inneburit att nödvändiga insatser försenats för att säkra att språket förs vidare mellan generationerna. Genom begrepp som *Indigenous Efflorescence*⁶, Intergenerationell språköverföring⁷ och språkpolicy⁸, beskrivs i vilken position åarjelsaemien befinner sig i dag. Slutligen presenteras några nödvändiga förslag för att underlätta vägen mot framtiden för åarjelsaemieh, för dem som vill ta tillbaka sitt språk åarjelsaemien.

Att välja just åarjelsaemien som fokusspråk är inte ett slumpmässigt val. Jag är forskare och själv åarjelsaemie och har vuxit upp i en kultur där renskötsel dominerade. Att skriva om den assimileringshistoria som drabbat ens egen grupp är ett sätt att själv bidra och vara del av uppgörelsen med historien. Förutom att låta min egen subjektivitet bli en del av analysverktyget finns det andra grunder för att välja ett sydsamiskt fokus och perspektiv. För det första är ett perspektiv från Åarjelsaepmie sedan tidigare i minoritet jämfört med andra perspektiv även inom det samiska samhället och inom litteratur om samer, under devisen minoritet i minoriteten.⁹ Jag väljer här att använda mitt eget perspektiv från Åarjelsaepmie, vilket är ett historiskt sett mindre synligt samiskt perspektiv.¹⁰

Jag belyser språkrevitalisering i skolan och i viss mån i samhället på lokal och nationell nivå. Hur skapas, förhandlas och återskapas en språkpolicy för åarjelsaemien av talarna själva och i det omgivande samhället? Med språkpolicy menas faktorer på samhällsnivå som lagstiftning, som hur åarjelsaemien får ta plats i lokalsamhället och i

⁵ Jag refererar till Saepmie som hela det samiska området och Åarjelsaepmie då jag menar den del av Saepmie som utgör de sydsamiska områdena.

⁶ G. Roche, H. Maruyama & Å. Virdi Kroik (red.). *Indigenous Efflorescence: Perspectives from Sapmi and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018.)

⁷ J. A. Fishman. *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. (Multilingual matters, 1991.)

⁸ N. H. Hornberger & D. C. Johnson. Slicing the onion ethnographically: Layers and spaces in multilingual language education policy and practice. *TESOL quarterly*. 41:3 (2007).

DOI.org/10.1002/j.1545-7249.2007.tb00083.x; T. K. Ricento & N. H. Hornberger. Unpeeling the onion: Language planning and policy and the ELT professional. *TESOL Quarterly*. 30:3 (1996). DOI.org/10.2307/3587691.

⁹ H. Hermanstrand, A. Kohlberg, T. R. Nilssen & L. Sem (red.). *The Indigenous identity of the South Saami: Historical and political perspectives on a minority within a minority*. (Springer, 2019.)

¹⁰ A. Sjöstedt & A. Kråik Åström. Åarjelsaepmie – vad behöver hon berätta? *Denna volym*.

skolan. Språkpolicy är också den attityd som forskare, talare, byråkrater och lärare har till majoritets- och minoritetsspråk. Hur ser attityden ut till åarjelsaemien och hur kommer dessa till uttryck i handlingar?

Det finns flera skäl att vända blicken mot skola och utbildning. Det första skälet är att de är och länge har varit en statlig och kommunal angelägenhet. Inom dessa områden, och genom offentliga institutioner, har majoritetssamhället haft kontroll och inflytande över samiska barns skolgång.¹¹ Utbildningssystemet byggdes aldrig upp av samerna själva. Samiska barn fick finna sig i ett system som skapades för helt andra syften än att utveckla de samiska språken. Det andra skälet till att fokusera på skola och utbildning är att många föräldrar sätter sitt hopp till utbildning när det kommer till att återställa den skada språkbyte och språkförlust orsakat.¹² Utifrån forskning och erfarenheter runtom i världen har det visat sig att skolan på egen hand inte kan återställa ett språkbyte.¹³ I stället krävs ett samhälle som i högre grad bejakar pluralism och flerspråkighet.¹⁴ Det behövs också omfattande insatser från talarna själva, genom att tala språket i hemmet med sin familj eller rent av att lära sig sitt språk.

När jag skriver om språkrevitalisering, åarjelsaemien och skolan gör jag det påverkad av akademiska och samhälleliga strömningar i min tid, och i förhandling med dessa. I min avhandling¹⁵ som ligger till grund för den här artikeln, lät jag mig inspireras av begreppet *Indigenous Efflorescence*, som är ett framtidsorienterat, processorienterat, konstruktivt och konstitutivt begrepp som fokuserar på det som är möjligt och önskvärt i stället för att lägga fokus på ett undergångsnarrativ. Genom användning av begreppet *Indigenous Efflorescence* uppmuntras en diskussion om forskarrollen. Forskaren är också en

¹¹ C. Svonni. *Utbildning för samer: ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-214105>; M. Svonni. Det tveeggade skolsystemet: Undervisningen av samernas barn i Sverige under 1900-talet fram till 1980. I E. Westergren & H. Åhl (red.). *Mer än ett språk: En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. (Norstedts Akademiska Förlag, 2007.)

¹² J. Todal. Preschool and school as sites for revitalizing languages with very few speakers. I L. Hinton, L. Huss & G. Roche (red.). *The Routledge handbook of language revitalization*. (Routledge, 2018.)

¹³ N. H. Hornberger (red.). *Can schools save Indigenous languages? Policy and practice on four continents*. (Palgrave Macmillan 2008.)

¹⁴ L. Huss. Den samiska språkkampen. *Denna volym*.

¹⁵ D. Kroik. *The Construction of Spaces for Saami language use: Revitalisation in educational contexts*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-205392>.

del i skapandet av en önskvärd framtid för ett urfolksspråk som jaarjelsaemien. Begreppet vilar också på tanken om språkundervisning som språklig jämlikhet.¹⁶ Mot denna bakgrund och dessa positioner är det befogat att bekanta sig lite närmare med de förutsättningar som råder för jaarjelsaemieh och jaarjelsaemien.

Åarjelsaemien historiskt och i nutid

Det sydsamiska området Åarjelsaepmie sträcker sig från Idre i Sverige och norska Svahken sijte/Elgå i syd, till Dearn/Tärnaområdet i norr¹⁷ och från östkusten söder om Ubmeje/Umeå till norska Aarborte/Hattjeldal i väst. Det är området där jaarjelsaemien traditionellt talats. Att definiera ett område utifrån ett språk på det sätt jag gjort är såklart vanskligt, eftersom språkets talare flyttar och bosätter sig i andra områden där de använder språket i sin vardag.¹⁸ Det bor talare och användare av jaarjelsaemien i hela det samiska området, men kanske främst inom det område där Saepmie och Sverige respektive Norge överlappar varandras områden. Det står klart att det finns fler jaarjelsaemieh än det finns talare av jaarjelsaemien. Överallt där talarna bor är de i någon mån i minoritet, både bland dem som definierar sig som jaarjelsaemieh och bland majoritetsbefolkningen. Därför uppstår det få arenor där jaarjelsaemien kan vara huvudspråket. Det är svårt att räkna hur många som talar språket. Utifrån uppskattningar har antalet talare över tid varierat mellan 300 och 1 000 individer.¹⁹ I sin avhandling om sydsamisk grammatik²⁰, gör Kowalik bedömningen att de som lär sig och använder jaarjelsaemien i tal och skrift i dag ökar. Det som i dag kallas jaarjelsaemien är ett språk bland

¹⁶ L. Ortega. SLA in uncertain times: Disciplinary constraints, transdisciplinary hopes. *Working Papers in Educational Linguistics*. 33:1 (2018).

<https://repository.upenn.edu/handle/20.500.14332/49585> (Hämtad 2024-09-25); L. Ortega. SLA and the Study of Equitable Multilingualism. *The Modern Language Journal*. 103 (2019). DOI.org/10.1111/modl.12525; S. May. Negotiating the multilingual turn in SLA. *The Modern Language Journal*. 103 (2019). DOI.org/10.1111/modl.12531.

¹⁷ Att dra gränsen mellan det traditionella sydsamiska och det traditionella umesamiska området är problematiskt eftersom språkgränser inte är lika tydliga som politiska gränser.

¹⁸ R. B. Steinfjell. "Taking our language back home": Motivation and challenges in the South Sami area. Masteruppsats. (UiT Norges arktiske universitet, 2014), s. 1. <https://hdl.handle.net/10037/7087>.

¹⁹ D. Kroik. The past, present and future of South and Ume Sámi literary production. I J. Domokos (red.). *A writing hand reaches further "Čállı giehta ollá gubkás" – Recommendations for the improvement of the Sámi literary field*. (Culture for All Service, 2018.)

²⁰ R. Kowalik. *Towards a grammar of spoken South Saami*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2023.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-214095>.

grannar, i norr språken ubmejesámiengiälla (umesamiska) och bidumsámeigiälla (pitesamiska).

Även utanför det traditionella Åarjelsaepmie bor många åarjelsaemieh och undervisning i språket sker över hela Sverige, se Belancic med flera²¹ om hur undervisningen av samiska organiseras i dag. Det är främst inom de traditionella områdena som elever får undervisning i modersmålet åarjelsaemien. De flesta eleverna finns i Jämtlands och Västerbottens län, enligt Skolverket.²² Undervisning i åarjelsaemien i grundskolan förekommer på distans med Sameskolstyrelsen eller Lycksele kommun som huvudman. Gymnasienivån för samiska i Sverige är genomgående bristfällig.²³ Det får långtgående konsekvenser för revitaliseringen av åarjelsaemien. Universitetsutbildning inom åarjelsaemien har under 20 års tid byggts upp vid Umeå universitet.²⁴ Även vid Uppsala universitet undervisas det i språket, sedan sommaren 2024 också vid Gaskeuniversiteete²⁵ i Staare.

²¹ K. Belancic, E. Zmyvalova, D. Kroik, H. Helander & T. A. Olsen. Sami language school teaching and Sami teachers' training in Norway, Sweden, Finland, and Russia. I P. Keskitalo, T. Olsen, A.-L. Drugge & R. Rahko-Ravanti (red.). *Girjjohallat girjáivuoda – Embracing diversity: Saami education theory, practice and research*. (Brill, 2025.)

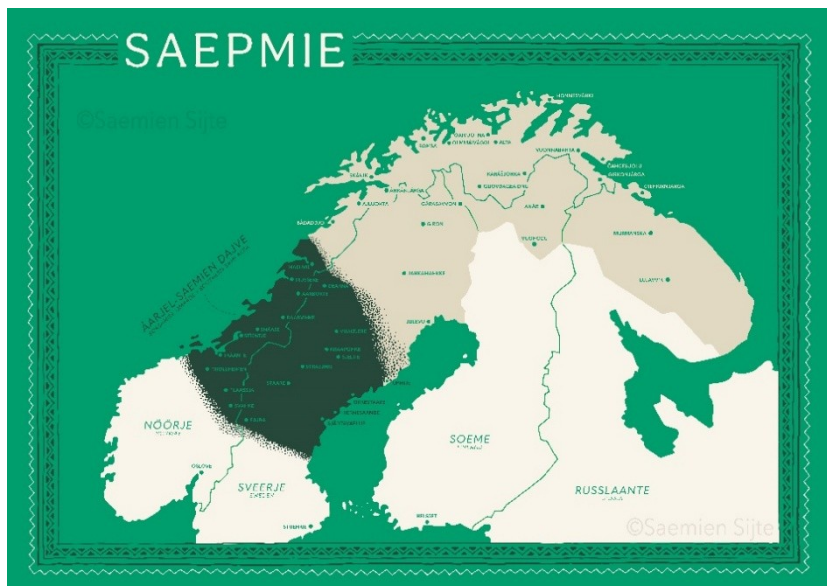
²² Enligt korrespondens med Skolverket (2024-03-25).

²³ Samiskt språkcentrum. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2022*. (Sametinget, 2023), s. 33. <https://sametinget.se/2958>.

²⁴ M. Vinka. Reflektioner om arbetet med sydsamiska. I A. Arvidsson, L. E. Edlund, E. Lindholm, P. Melander & C. Nordlund (red.). *Humaniora: om humanistiska fakulteten vid Umeå universitet*. 2. uppl. (Umeå universitet, 2023.)

²⁵ Mittuniversitet vid campus Östersund, som rent geografiskt ligger centralt i Åarjelsaepmie.

Figur 1 Karta över Åarjelsaepmie

En karta över Åarjelsaepmie, skapad av det sydsamiska museet Saemien sijte i Snåase/Snåsa, Norge. Alla platsnamn är skrivna på samiska och landområdet är markerat i sin fulla utsträckning från kust till kust.

Svensk assimileringspolitik och dess konsekvenser

Åarjelsaemieh har varit hårt utsatta av svensk assimileringspolitik. I många delar av området kan vi i dag säga att den intergenerationella språköverföringen av åarjelsaemien brutits. Språket har slutat användas i hemmen. Att ett språk inte används i hemmet och således inte överförs naturligt mellan generationerna är en indikation på ett långt framskridet språkbyte.²⁶ (Se också Huss i forskningsantologin om statens språkpolitik gentemot samiskan.) Samerna sågs i det svenska samhället som en anakronism som behövde bevaras för att de inte skulle få en smak på det moderna livet²⁷ se också Nilsson Stutz²⁸ och Ojala.²⁹ Det ansågs att samernas essens behövde bevaras. Den

²⁶ Fishman. *Reversing language shift*.; L. Huss. *Reversing language shift in the far North: Linguistic revitalization in northern Scandinavia and Finland*. (Acta Universitatis Upsaliensis, 1999.)

²⁷ P. Lantto. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012.)

²⁸ L. Nilsson Stutz. Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering ur ett internationellt perspektiv. *Denna volym*.

²⁹ C-G. Ojala. Att samla de döda – insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal. *Denna volym*.

kontakt åarjelsaemieh hade med det omgivande majoritetssamhället kan ha påskyndat språkbytet från samiska till svenska. Den sydsamiska förgrundsfiguren Ingvar Åhrén lägger i en uppsats från 1975 i tidningen *Samefolket*³⁰ fram tesen att det hårda assimileringstryck som riktades mot just Åarjelsaepmie tvingade människorna att göra motstånd. Det paradoxala var att motståndet krävde kontakt med överheten och det svenska samhället, vilket av nödvändighet skedde på ett språk som svenskarna förstod. Åhrén frågar retoriskt vad som skulle skett om dessa människor i stället hade kunnat koncentrera sina resurser på att utveckla språket. Nästan 50 år senare kan vi se att Åhrén i sin korta text var något viktigt på spåren. Att åarjelsaemieh blev integrerade i det svenska samhället hade ett pris. Stödet för att utveckla åarjelsaemien ansågs som icke nödvändigt eftersom åarjelsaemien ändå inom kort skulle dö ut. Tanken att språket skulle dö ut var också rotat i Saepmie. Åhrén beskriver vidare i *Samefolket*³¹ att idén fanns att endast bevara *davvisámegiella* (nordsamiska) på bekostnad av åarjelsaemien. Tanken var att lägga kraft bara på ett samiskt språk. Det skulle vara alltför svårt att klara av att bevara dem alla. Han rapporterar om sin undersökning där åarjelsaemieh i liten utsträckning själva sympatiserar med den tanken. Idén att bara bevara ett samiskt språk har åtminstone tidigare gällt i minoritetspolitiken. Det har fått ödesdigra konsekvenser för åarjelsaemien, även in i modern tid. En sådan konsekvens illustrerar och problematiserar jag³² i ett antologikapitel som undersöker hur en språkpolicy på nationell nivå tar form Saepmie i början av 2000-talet. Då införs förvaltningskommuner där samiska har en starkare ställning. Genom att granska förarbetena till det som skulle bli förvaltningskommuner för samiska visar jag hur åarjelsaemieh dubbelbestraffas. Mot bakgrund av att språkbytet är så långt framskridet argumenterar utredningen för att det saknas förutsättningar att upprätta ett förvaltningsområde för samiska i Åarjelsaepmie. Först 2010, och i några fall ännu senare, upprättades det tydligare förvaltningsområdet för samiska. En politik som fokuserar på bevarande i stället för revitalisering innebar att åarjelsaemieh blev uträknade, marginaliserade och exkluderade.

³⁰ I. Åhrén. Tvingades sydsamerna överge sitt språk för att rädda sin egen existens? *Samefolket*. 8. (1975): s. 198–199.

³¹ Åhrén. Tvingades sydsamerna överge sitt språk för att rädda sin egen existens?

³² D. Kroik. Mellan osynlighet och synlighet: Den vilda kolonisationen. I T. Milani & L. Salö (red.). *Sverige nationella minoritetsspråk: Nya språkpolitiska perspektiv*. (Studentlitteratur, 2023), s. 195–197.

Den nya minoritetspolitiken har haft en positiv effekt för språk-revitalisering.³³ Vi kan likt Åhrén retoriskt fråga oss i vilken position åarjelsaemien hade haft i dag om det införts en mer inkluderande språkpolicy för minoritetsspråken. Det får vi inte veta, men uteblivna åtgärder får konsekvenser.

Assimilering genom utbildningssystemet

Utbildningssystemet var ett av de centrala verktygen för att driva assimileringspolitik mot samerna och på så sätt driva språkbytet från samiska till svenska. Det ledde till att åarjelsaemien tappade mark.³⁴ Svonni³⁵ belyser 2003 de ideologiska strömningar som kan utläsas ur kursplanerna för nomadskolan och senare sameskolan. De kan förstås som ett uttryck för att bevara renskötarsamernas livsstil. Genom Svonnis undersökningar framträder en trend där skolans uppdrag mot just samerna ändrats över tid och blivit alltmer inriktat mot modersmålsundervisning och till viss del integrerad ämnesundervisning. Skolans uppdrag har alltså blivit snävare i takt med att den samiska gruppen blivit alltmer integrerad eller snarare assimilerad i samhället. I dag är det språk- och kulturbevarande insatser som förekommer. Assimilering är en del av en språkpolicy som finns i det svenska skolsystemet. Den sorts undervisning som faktiskt på sin höjd bedrivs är bevarande, aldrig drivande för en flerspråkighet hos eleverna.³⁶

Den tesen lägger jag fram tillsammans med Andreas Nuottaniemi³⁷ utifrån en sammanvävd analys av våra respektive avhandlingar. De baserar sig på skapandet av rum för samisk språkanvändning³⁸ å ena sidan och språkin introduktionsutbildning för nyligen anlända flerspråkiga migranter³⁹ å andra sidan. Idén att svenska är huvudspråk och nyckeln till samhället är ständigt närvarande, vilket även för-

³³ L. Salö & T. Milani. Minoritetspolitik och sociolingvistiska verkligheter. I T. Milani & L. Salö (red.). *Sveriges nationella minoritetsspråk: Nya språkpolitiska perspektiv*. (Studentlitteratur, 2023.)

³⁴ Svonni. *Det tveeggade skolsystemet*, s. 121.

³⁵ Svonni. *Utbildning för samer*.

³⁶ C. Baker & W. E. Wright. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. 7. uppl. (Multilingual Matters, 2021), kapitel 11.

³⁷ D. Kroik & A. Nuottaniemi. Language, labour and land: Enduring colonialities in the Swedish Arctic. (Manuskript.)

³⁸ Kroik. *The Construction of Spaces for Saami language use*.

³⁹ A. Nuottaniemi. *Flerspråkighetens gränser: språkdidaktik på (o)jämlig grund i migrationernas tid*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)

<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-203888>.

vånande nog gäller undervisning i engelska för nyanlända⁴⁰. Övriga språk, åarjelsaemien inkluderad, marginaliseras och blir till "den andres" språk. Det kan ta sig olika uttryck, till exempel genom att modersmålsundervisning flyttas utanför ordinarie skoltid. Nuottaniemi visar att det också kan röra sig om att flerspråkiga migranter placeras i en separat byggnad där inga andra elever går. Resultatet ligger i linje med Hübinette och Lundström⁴¹, som beskriver en färgblindhet i den svenska skolan där svenska är den omarkerade normen.

I ett samiskt sammanhang blir den svenska skolan ett hinder mot språkrevitalisering. Utanför skolans slutna värld ligger svenska överst i den språkliga hierarkin i Sverige. Nationella minoritetsspråk utgör mitten av hierarkin och sentida invandrares språk återfinns i botten.⁴² Men vad beror detta förhållande på? Svaret står inte att finna i en utslutande svensk diskurs. Om vi däremot undersöker en mer global strömning och de diskurser som upprättas runt andra urfolksspråk går det att ana varför åarjelsaemien exkluderats. Talare av urfolksspråk eller minoritetsspråk kan marginaliseras genom språkliga handlingar, vilket har visat sig gälla urfolksspråk världen över. Genom mantrat "utrotningshotade språk" skapas och återskapas ett stigma runt språket, vilket överförs till talarna. De blir en manifestation av något exotiskt, vilt och framför allt utdöende.

Akademien och prognosticerad språkdöd

För just åarjelsaemien har bilden av samer som försvinnande även manifesterat sig inom akademien och skapat diskursen om deras utrotningshotade språk. Jag ska ge tre exempel. En språkvetenskaplig artikel av Wickman⁴³ utgör ett första slående exempel. I undersökningen av det språkliga system där objekt i pluralis oftast, men inte alltid, uppträdde i nominativ när de var obestämda och i ackusativ när de var bestämda gjordes följande uttalande om åarjelsaemien:

⁴⁰ J. Bergström. English as a gatekeeper: Power through discourses in a Language Introduction Program. *Apples: Journal of Applied Language Studies*. 18:1 (2024). DOI.org/10.47862/apples.136066.

⁴¹ T. Hübinette & C. Lundström. *Den färgblinda skolan: ras och vithet i svensk utbildning*. (Natur & Kultur, 2022.)

⁴² T. Milani. *Debating Swedish: Language Politics and Ideology in Contemporary Sweden*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2007.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-6831>.

⁴³ B. Wickman. Objektets kasus i pluralis i sydlapskan. I D. Strömbäck (red.). *Scandinavica et Fenno-Ugrica: studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954*. (Almqvist & Wiksell, 1954.)

Det kan vara språkpsykologiskt intressant att undersöka sådana fall där språkbruket är vacklande, i syfte att försöka komma underfund med vilka orsaker som kan ligga bakom ett sådant förhållande. Om överraskande många sådana systemvidriga företeelser förekommer i ett språk, torde detta i de flesta fall bero på att språket befinner sig i ett labilt utvecklingsskede. I synnerhet ett språk som talas av ett litet antal personer och saknar litterär tradition eller ett normerande högspråk blir lättare utsatt för dylikt, framför allt om det är starkt utsatt för inflytanden utifrån.

Sydlapskan är ett sådant språk. Det är för närvarande väl snarast stätt i utdöende; de flesta sydlappar torde numera tala svenska eller norska bättre än lapska och deras språk är uppblandat med skandinaviskt långods i stora mängder.⁴⁴

Innebär det här att Wickman har en nedlåtande negativ inställning till samer? Vi kan inte bara anta det utifrån ovanstående citat. Snarare behöver vi sätta in sättet att resonera i en tid då samerna just sågs som en anakronism i det svenska samhället. Utifrån föreställningen att språket är "stätt i utdöende" följer att språket som system kan vackla och visa oregelbundenheter i sitt förtvinande. Det dåtida lingvistiska strukturalistiska synsättet var att en kategori gärna skulle hållas ren för att inte vara "systemvidrig." Det präglar beskrivningarna av växlingen mellan kasusen ackusativ och nominativ.

Just det visade sig ligga långt från sanningen, då min undersökning av samma fenomen, numera benämnd differentiell objektsmarkering,⁴⁵ även tar den semantiska kategorin specifikhet⁴⁶ i beaktande. På så sätt blir objektsmarkering på sydsamiska mycket mer begripligt än det var för Wickman, eftersom det har likheter med andra språk runtom i världen. Wickman talar svepande om att modersmåls-talarna är utdöda, men inte heller det visade sig stämma eftersom deltagarna i min studie är modersmålstalare av åarjelsaemien, födda åren strax innan och strax efter 1954, då Wickmans artikel publicerades. Kowalik nämner också⁴⁷ fler exempel på språkvetare som bidragit till den problematiska undergångsdiskursen. Hela Kowaliks introkapitel är ett gott exempel på hur man som språkvetare kan beskriva talarna och deras situation på ett respektfullt sätt.

Det är delvis Knut Bergslands förtjänst att det finns så pass goda språkbeskrivningar över åarjelsaemien som det gör. Hans avhandling

⁴⁴ Wickman. Objektets kasus i sydlapskan, s. 99.

⁴⁵ D. Kroik. *Differential object marking in South Saami*. Licentiatavhandling. (Umeå universitet, 2016.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-124959>.

⁴⁶ M. Enç. The semantics of specificity. *Linguistic inquiry*. 22:1 (1991).

<http://www.jstor.org/stable/4178706>.

⁴⁷ Kowalik. *Towards a grammar of spoken South Saami*, s. 22–23.

var⁴⁸ den första stora beskrivningen av sydsamiskans grammatik. Nästa större översiktsverk över sydsamisk grammatik författades av Kowalik nästan 80 år senare. Bergslands gärning inom det som i dag kallas urfolksmetodologier utfördes bland annat genom samarbete med den sydsamiska förgrundsgestalten läraren Ella Holm Bull. I slutet av sin långa gärning för åarjelsaemien lär Bergsland vid ett tillfälle ha sagt: "Vem kunde ha trott att åarjelsaemien skulle blomstra?"⁴⁹ Trots Bergslands goda kunskaper om Åarjelsaepmie, åarjelsaemieh och åarjelsaemien överraskades han av att talarna började återskapa och stärka relationen till sitt språk.

Det tredje och sista exemplet på ett felaktigt diagnostiserat utdöende kommer från Gustav Hasselbrinks ordbok⁵⁰ om åarjelsaemien skriven på tyska. I ordbokens förord skriver han att den sydsamiska dialekt som talades i Vilhelmina "måste anses som stadd i utdöende."⁵¹ Dessutom listade han i ordboken varje förekomst av enstaka uppslagsord i den relativt begränsade litteraturen på åarjelsaemien som fanns vid den tiden. Hasselbrinks idé ska ha varit att skapa ett monument över det som en gång var. Han förklarade vad som skulle passa i bokhyllorna på universitetsbiblioteket och andra platser där historiska relikier finns. Där kunde monumentet tjäna språkvetare som kunde läsa tyska i stället för "sydsamer som i dag arbetar för att revitalisera sitt modersmål."⁵² Publiceringen av ny litteratur på åarjelsaemien gjorde omedelbart ordboken föråldrad. På det sätt som språkvetenskapen riktat uppmärksamhet mot det ofullständiga och bristfälliga hos talarna riskerar forskaren, enligt Johansen, att bidra till att förstå språket och dess talare som museiföremål.⁵³ Det förstärker diskursen runt den utrotningshotade urfolksinnevånaren. Även utanför Saepmie har sättet att göra urfolk till utrotningshotade museiföremål och stigmatisera talarna fått hård kritik. Bland kritikerna märks forskare som själva tillhör de grupper som är talare av så kallade "utrot-

⁴⁸ K. Bergsland. *Røros-lappisk grammatikk: et forsøk på strukturell språkbeskrivelse*. (Aschehoug, 1946.)

⁴⁹ Maja Lisa Kappfjell. Personlig kommunikation. (2024-03-26.)

⁵⁰ G. Hasselbrink. *Südlappisches Wörterbuch. Band I–III*. (Dialekt- och folkminnesarkivet, 1981–1985.)

⁵¹ Hasselbrink. *Südlappisches Wörterbuch. Band I*, s. 2.

⁵² L. G. Larsson. Prästen och ordet: Ur den samiska lexikografins historia. *LexicoNordica*. 4 (1997). <https://tidsskrift.dk/lexn/article/view/18886/16530>. (Hämtad 2024-12-04.)

⁵³ I. Johansen. 'But they call us the language police!': Speaker and ethnic identifying profiles in the process of revitalizing the South Saami language, culture and ethnic identity. I H. Hermanstrand, A. Kohlberg, T. R. Nilssen & L. Sem (red.). *The Indigenous identity of the South Saami: Historical and political perspectives on a minority within a minority*. (Springer, 2019), s. 33.

ningshotade" språk. Leonard pekar på hur urfolksspråket *myaamia* (*miami*) i USA klassades som utdött, tills det revitaliserades av nya talare.⁵⁴ Davis visar på olika sätt att göra motstånd just mot retoriken att urfolksspråk är utrotningshotade.⁵⁵ Även i Saepmie kan blicken riktas från något som är på väg att försvinna till något blomstrande, som Bergsland förvånat uttryckte det. Nya talare för språket tillbaka och vidare in i framtiden.

Uppvaknande och revitalisering

Begreppet *Indigenous Efflorescence*⁵⁶ används som en metafor för uppvaknandet som sker bland urfolk runtom i världen. Språkrevitalisering är ett av begreppets flaggskepp och en grund för dess validitet. När fokus ligger på system eller en produkt inom lingvistik, som jag kritiserar ovan, riskerar det att marginalisera talarna. *Indigenous Efflorescence* uppmärksammar i stället processer som sker när urfolk arbetar med språkrevitalisering. Begreppet fokuserar på framtiden, inte som domedag och undergång, utan som möjlighet. I sin ursprungliga betydelse på franska refererar *efflorescence* till blommors blomstrande och utblomning. Hur det kan tillämpas på åarjelsaemien är relativt självklart i det här sammanhanget eftersom språket i vissa avseenden blomstrar. Det som är speciellt är kanske att utblomningen sker överraskande. Ett exempel på sydsamisk utblomning är från omständigheten när den första läseboken gavs ut.

⁵⁴ W. Leonard. When is an "extinct language" not extinct? Miami, a formerly sleeping language. I K. A. King, N. Schilling-Estes, J. J. Lou, L. Fogle & B. Soukup (red.). *Sustaining linguistic diversity: Endangered and minority languages and language varieties*. (Georgetown University Press, 2008.)

⁵⁵ J. L. Davis. Resisting rhetorics of language endangerment: Reclamation through Indigenous language survivance. *Language Documentation and Description*. 18 (2017). DOI.org/10.25894/ldd147.

⁵⁶ Roche, Maruyama & Virdi Kroik (red.). *Indigenous Efflorescence*.

Figur 2 Målningen *Rymdblommor* av konstnären Emma Hällsten

Målningen *Rymdblommor* föreställer vita blommor, tre stycken i full blom, medan ytterligare tio blommor ses som knoppar som snart kommer att spricka ut. Detta fångar processen av utblomstring, eller det engelska ordet *efflorescence* (ursprungligen lånat från franska). Blommorna är placerade i rymden och växer inte i jord, utan snarare i något som liknar moln. Bakom de blomstrande blommorna och knopparna finns en mängd lysande prickar som kan tolkas som ytterligare blommor eller knoppar, vilket symboliserar den stora potentiella mängden blommor på väg att slå ut. Placeringen av blommorna i rymden för tankarna till begreppet *space*, som på engelska också betyder rymden. Begreppet *space* har jag i min forskning kopplat till de rum där samiska kan användas, värdesättas och leva, jämför Joshua Fishmans begrepp *Breathing Space* eller mitt eget *Spaces for Saami language use*. Bilden kan tolkas som att i egna rum kan sydsamiskan slå ut i blom igen efter det vissnande som koloniseringen av Saepmie inneburit. Dock är en viss avskildhet nödvändig. Med det menar jag att det måste finnas egna rum för sydsamiskan och i förlängningen de andra samiska språken samt för minoritetsspråken. I de rummen förpassas majoritetsspråken till marginalen vilket innebär att blommorna (som metafor för språken) inte kvävs av majoritetsspråken, utan kan fortsätta blomstra.

Fyra år efter Wickmans påstående att det inte längre finns några modersmålstalare kommer ett svar från Åarjelsaemmie. Nya initiativ tas till läs- och skrivintroduktion genom utgivningen av den första läseboken i åarjelsaemien, vars första utgåva kom 1957.⁵⁷ Det fanns inga bidrag att få till tryckandet av boken. Det blev i stället Åarjelsaemmie som tog beslutet att själva finansiera utgivningen. I förordet till den andra upplagan⁵⁸ finns en sydsamisk översättning av ett utdrag ur den första upplagans förord, därefter följer min översättning till svenska:

Gaabpatjahkh laantine leah åarjel-saemieh jijtjh beetnegh tjöönghkeme guktie daate gærja meehti tryckesovvedh. Jih gosse monnen barkoe barre lea vadtese bäästide gaajhken iehtseme viehkien åvteste maam lean åådtjeme gosse åarjel-saemien gielem studeredeminie, die daate gærja jijtsh åarjel-saemiej gærja – daate lea vadtese bäärasåbpoejistie nueriebidie jih aaj snuhtie saemien kulturem bætije biejjieh guedtedh glierjiejinie. (I båda länderna har sydsamerna samlat medel för att den här boken ska kunna tryckas. Då vårt arbete bara är en gåva tillbaka för all den tacknämliga hjälp vi fått för att kunna studera sydsamiska så är den här boken fullt ut sydsamernas egen bok – en gåva från de äldre till de yngre och ett incitament att föra det samiska kulturarvet vidare till gagn och glädje för folken i båda rikena.)

Berättelserna i boken är återgivna av då levande åarjelsaemieh. De traderade ett muntligt arv till skrift, se också Kroik.⁵⁹ Bergsland och Hasselbrink som utarbetade boken gjorde det i enlighet med den urfolksmetodologiska principen reciprocitet.⁶⁰ Principen innebär att ge kunskap tillbaka till det samhälle där den skapas och återskapas. Det innebär att appropriering måste gå åt båda håll, från forskarsamhället till urfolken och vice versa. Boken har använts av elever och studenter sedan den kom ut och har verkligen blivit ett bidrag till sydsamisk språkrevitalisering. Journalisten Hans J Henriksen skriver i *Sågat*⁶¹ om den då nyutgivna boken, att situationen runt bokutgivningen är mer anmärkningsvärd än vad förordet ger uttryck för eftersom. Nu kastar åarjelsaemieh av sig oket av språkförtryck. Han argumenterar enligt samma linje som Åhrén att åarjelsaemieh är bildade, kunniga och själva tar tag i sina egna ödesfrågor, men att de för den skull inte vill förlora åarjelsaemien.

⁵⁷ K. Bergsland & G. Hasselbrink. *Saemien lohke-me-gærja*. (Universitetsforlaget, 1957.)

⁵⁸ K. Bergsland & G. Hasselbrink. *Saemien lohke-me-gærja*. 2. uppl. (Universitetsforlaget, 1985), s. 7.

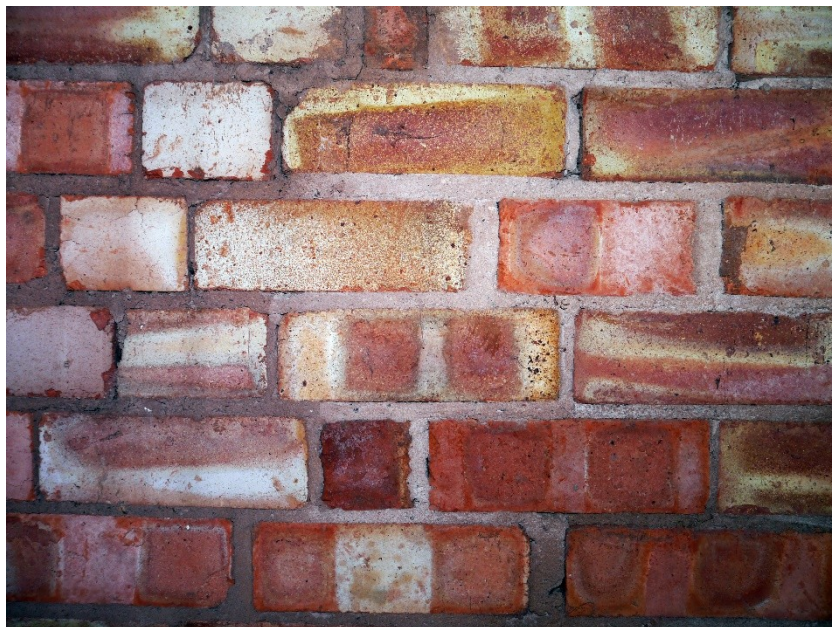
⁵⁹ Kroik. The past, present and future of South and Ume Sámi literary production.

⁶⁰ B. Chilisa. *Indigenous research methodologies*. (Sage, 2011), s. 36.

⁶¹ H. J. Henriksen. En samisk lesebok. *Sågat*. (1957-03-06), s. 2.

I en annan metaforisk betydelse används *efflorescence* inom kemi där det refererar till en hinna av salt som kan bildas på porösa material som tegel. Om saltet inuti teglet löses upp av en vätska kan det transporteras ut ur teglet tillsammans med vätskan. När vätskan förångas återstår bara saltet, som nu befinner sig på utsidan av teglet, fullt synligt. Saltet är ingalunda vackert och ses snarast som ett problem.

Figur 3 Tegelvägg med saltkristaller på utsidan

En tegelvägg där saltkristaller bildats på utsidan. Här låter jag tegelväggen metaforiskt representera nationalstatsprojektet eller de ofta förekommande policyerna i Sverige där svenskan har blivit fullkomligt dominerande. Sydsamiskan får vara saltet som bundits inuti tegelstenarna. Genom *efflorescence*, den kemiska processen, har saltet som bundits inuti tegelstenarna lösts upp i fukt som passerat genom teglet och kommit ut till ytan, där det nu återfinns som en grå hinna på tegelstenarna. Här blir det "fula" saltet något som man vill tvätta bort eftersom det förstör intrycket av enhetlighet som den röda tegelstenen annars har. Metaforiskt kan det "fula" saltet ses som den anakronism som det samiska folket sågs som under uppbyggnaden av nationalstaten (se kapitlen av Nilsson-Stutz och Ojala), något som måste tvättas bort. Tegelstenen får symbolisera alla hinder som är inbyggda i till exempel utbildningssystemet.

Metaforen är alltså inte lika vacker som blommornas utblomning, men är ändå användbar i sammanhanget. Landstölden har inneburit ett intergenerationellt trauma och det skamlösa utnyttjandet som kolonisationen av Åarjelsaepmie har fört med sig i turism, bosättningar och gränsdragningar är allt annat än vacker, som Sjöstedt och Åström be-

skriver.⁶² Språkåtertagande är dessutom en smärtsam process. Återtagande innebär för åarjelsaemien att bryta ensamhet och att komma över sorg, saknad och tystnad. Hur det rent konkret kan gå till beskriver Huss och Fjellgren.⁶³ Författarna granskar det arbete som Samiskt språkcentrum bedrev under de första åren centret var verksamt, från 2010 och de följande åren. Det var då den nationella minoritetsspråksreformen också nådde sydsamiskt område. Själva inrättande av ett språkcentrum blev en del i att bryta den ensamhet som många känner när de förlorar ett språk. Språkcentrum skapade rum och platser där detta kan delas med andra. Det blev genom praktiskt arbete något som aldrig tidigare funnits, baserat på insikter från det internationella forskningsfältet språkrevitalisering. Det kunde påverka åarjelsaemiens utveckling. Två projekt, bihkedæjja (vägledare) och språkspärrar blev verktyg för att lyfta, hantera och komma över känslor av skuld och skam kopplade till att inte kunna sitt språk bra nog. Bihkedæjjametoden går ut på att sammanföra äldre och yngre för att få de yngre att bli aktiva talare. Metoden har även använts för andra samiska grupper efter pilotprojektet i Åarjelsaepmie. Språkspärrmetoden är i grunden kognitiv beteendeterapi i grupp. Målet deltagarna arbetar mot är att utöka sina personliga språkdomäner, att skapa en ny språkpolicy med associationer mellan åarjelsaemien och platser och personer där svenska tidigare varit dominerande. Genom att stegvis utmana sig själva skapar deltagarna fler rum där åarjelsaemien används.

Språklandsskapsstudier

Det väldigt konkreta skapandet av rum där åarjelsaemien och andra samiska språk och uttryck värdesätts är föremålet för språklandsskapsstudier. Hur dessa landskap skapar rum för åarjelsaemien och etablerar och förstärker det fortsatta bruket av samiska landskap finns beskrivet i två studier jag medverkat i. Studierna belyser hur en samisk identitet tar form i språklandskapet genom begreppet *material ethnography of place*.⁶⁴ En studie jag genomfört tillsammans med Kaisa

⁶² A. Sjöstedt & A. Kråik Åström. Åarjelsaepmie – vad behöver hon berätta? *Denna volym*.

⁶³ L. Huss & P. Fjellgren. Overcoming silence and sorrow: Sami language revitalization in Sweden. *International Journal of Human Rights Education*. 3:1 (2019). <https://repository.usfca.edu/ijhre/vol3/iss1/4/> (hämtad 2024-09-26).

⁶⁴ C. Stroud & S. Mpendukana. Towards a material ethnography of linguistic landscape: Multilingualism, mobility and space in a South African township. *Journal of Sociolinguistics*. 13:3. (2009.) DOI.org/10.1111/j.1467-9841.2009.00410.x.

Huuva och Tommaso Milani⁶⁵ har ett dubbelt syfte. Å ena sidan positionerar vi författare oss mot urfolksstudier och urfolksmetodologier, å andra sidan mot bosättarkoloniala studier med fokus på hur kolonisationen fortgår. Genom den diskussionen återkommer problemet med att skapa ett verkligt brett stöd för samiska perspektiv. I förlängningen ger det färre praktiska förutsättningar för språkrevitalisering. Resultaten visar att samtidigt som åarjelsaemien stötts genom språklandskapet etableras en bosättarkolonial diskurs. Det blir en motpol till åarjelsaemiehs relation till Åarjelsaepmie. Diskursen etableras genom den problematiska konstruktionen av den så kallade Vildmarksvägen, som leder rakt genom det sydsamiska kärnområdet men som samtidigt diskursivt uttraderar åarjelsaemiehs närvaro i området. Genom att förflytta samer ut i marginalen, som i fallet med konstruktionen Vildmarksvägen, och till historien ligger det nära till hands att ifrågasätta varför åarjelsaemien ska ges en plats i skolan. Därigenom försvåras förutsättningarna för språkrevitalisering allvarligt. I en annan språklandskapsstudie⁶⁶ följer jag dekolonialt skapande av platser och konst i byn Aevjerenjaevrie/Borgafjäll. I byn upphörde den intergenerationella överföringen av åarjelsaemien på 1950-talet. Wickmans profetia slog delvis in här. Men också här sker en språkrevitalisering och utblomning. Dekolonialt platsskapande i studien sker genom bland annat en analys av konstverket *Återkomst* av Monica L. Edmondson, ett föremål för en fenomenologisk undersökning. I undersökningen förhandlar jag en position gentemot tre viktiga sätt för åarjelsaemieh att kommunicera och vara i landskapet, åarjelsaemien, *vuelie* (jojk) och religiösa praktiker kring *gievrie* (åarjelsaemien för trumma). Förhandlingen tar plats mellan historia, nutid och framtid.⁶⁷ Inte förrän 2013 när kommunen just inlemmats i det samiska förvaltningsområdet, kom dessa tre att mötas igen i tid och rum. Det skedde när konstverket invigdes och med den så kallade "sista" äldre talaren närvarande, *vuelie* pånyttfödd och framförd av den samiska jojkaren och artisten Jon-Henrik Fjellgren. Konstverket innebär återförandet av en sedan länge förlorad trumma till platsen. Studien visar tydligt hur revitalisering inte sker i en språklig isolering, det vill säga som ett system

⁶⁵ D. Kroik, K. Huuva & T. Milani. Settler colonialism and acts of decoloniality. I R. Blackwood, S. Tufi & W. Amos (red.). *The handbook of linguistic landscapes*. (Bloomsbury, 2024.)

⁶⁶ D. Kroik. When the land speaks back: Hauntings, Return and Saami presence in a colonised linguistic landscape. I N. Volvach & C. Kerfoot (red.). *Specialutgåva av Emotion, Space & Society*. (2026.)

⁶⁷ D. Kroik. When the land speaks back.

av regler och lexikala enheter. Språkrevitalisering måste ske tillsammans med andra sydsamiska kulturella och semiotiska praktiker såsom riter kring trumman och med *vuelie*. Studien visar hur viktigt åarjelsaemien är för åarjelsaemieh när kulturellt och religiöst uppvaknande sker och när relationen till plats och samiska uttryckssätt återskapas.

Figur 4 **Konstverket *Återkomst* av konstnären Monica L. Edmondson**

Konstverket föreställer en samisk trumma och är gjord i glas i de samiska färgerna rött, blått, gult och grönt. Konstverket består av en ram av sten inuti vilken glastrumman återfinns. Det står i byn Borgafjäll, Västerbotten och jag gör en närmare analys i en annan artikel. Glastrummans form är en kopia, aningen större än sitt original. Originaltrummans ram i trä hittades i en myr i närheten av byn Ankarvattnet i Jämtland. Återkomst representerar hur samiska uttryckssätt återkommer från att ha varit dolda eller knappt märkbara till att bli framträdande igen. Som en del av koloniseringen var åarjelsaemien på väg att försvinna, likaså religiösa praktiker och *vuelie* (jojk), men vid invigningen av konstverket, som fick markera Kraapohken Reeremetjälte: att Dorotea kommun blivit samisk förvaltningskommun år 2013 återkommer det. Jag analyserar det som en form av utblomstring för åarjelsaemien.

Utbildning och språkrevitalisering

Avslutningsvis ska jag diskutera två fallstudier som båda återkopplar till språkpolicy i skolan och en implementering av språkrättigheter. I den första studien undersöker Boglárka Straszer och jag⁶⁸ en förvaltningskommun i det sydsamiska området. Undersökningen fokuserar på det som kallas för *Schoolscape*, ett språklandskap i en utbildningsmiljö. Vi ser på språklandskapet som en manifestation av en lokal språkpolicy. I det här fallet handlar det om en förskola som är utpekad av kommunen som central för samisk språkrevitalisering. Genom att fotografera inomhusmiljön och genom intervjuer med förskolepersonal och kommunens samiska samordnare undersökte vi hur språkpolicy i form av nationell och internationell lagstiftning blir till lokal språkpolicy. Hur sker den lokala implementeringen av språkrättigheter? Undersökningen tar avstamp i kommunala policydokument och sätter ljuset på samiska föremål och texter på skyltar i förskolan. Vi menar att en samisk identitet i förskolan manifesteras genom skapandet av leksaker som har en stark kulturell anknytning till en samisk livsvärld. Den manifesteras också genom att samiska, framför allt åarjelsaemien men även julevsamégiella och davvisamégiella, tar plats bland språken som finns på skyltar i förskolan. Ett häpnadsväckande resultat visar att det språk som dominerar landskapet, både i skyltning och bland personalens språkkunskaper och i lek bland barnen, är svenska. Det visar hur svårt det är att följa den ambitiösa plan som tagits fram av kommunen. Den främsta bristen är avsaknaden av åarjelsaemien som vardagsspråk i förskolan, något som är grunden för språkinläring och därmed språkrevitalisering.

Spänningen mellan ett skolspråk och ett vardagsspråk återkommer i en studie av Huss och Stångberg.⁶⁹ Genom enkäter och intervjuer i Storumans och Villhelmina kommuner undersöker de hur barn och föräldrar tar sig an utmaningen att revitalisera åarjelsaemien i ljuset av att kommunerna ingår i det samiska förvaltningsområdet. Deras sociolingvistiska undersökning visar att det finns en mångfald av attityder, förväntningar och affekter bland deltagarna när det gäller att återta språket.

⁶⁸ B. Straszer & D. Kroik. Promoting Indigenous language rights in Saami educational spaces: Findings from a preschool in southern Saepmie. I E. Krompák, V. Fernández-Mallat & S. Meyer (red.). *Linguistic Landscape and Educational Spaces*. (Multilingual Matters, 2021.)

⁶⁹ L. Huss & S. Stångberg. The yoke and the candy bowl: Beliefs and emotions in South Sámi revitalization. I G. Roche, H. Maruyama & Å. Virdi Kroik (red.). *Indigenous Efflorescence: Perspectives from Sapmi and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018.)

Studien visar på några tydliga hinder mot språkrevitalisering. Det första är vanligt förekommande i hela Åarjelsaemie. Inom skolan ingår åarjelsaemien i modersmålsundervisningen några få timmar per vecka. Det finns ingen undervisning som har åarjelsaemien som undervisningsspråk. Nästa hinder är att åarjelsaemien enbart i liten utsträckning finns som ett talat familjespråk i området. Familjerna som deltagit i undersökningen är mycket medvetna om att åarjelsaemien är i den situation det är. Familjerna är också medvetna om sina egna roller i att återta språket. I en del av föräldrarnas enkätsvar framkommer det att de tycker att den nuvarande generationen bör bryta assimileringen och arbeta med ett språkåtertagande. Undersökningen visar att en betydande del av deltagarna menar att skolan och förvaltningskommunen är de som ska lösa frågan om språkrevitalisering. Kommunerna sviker sin uppgift att återföra åarjelsaemien och förlitar sig i stället på att den nya minoritetspolitiken ska leda till att åarjelsaemien bevaras. Därför får dessa deltagare en mindre agens i sin personliga språkrevitaliseringsprocess. De otillräckliga förutsättningarna blir ett hinder för språkrevitalisering. Trots att åarjelsaemien saknas som vardagsspråk i familjerna, menar de unga deltagarna att åarjelsaemien är associerat till att göra nytta, är coolt och bidrar till en känsla av samhörighet med platsen där de bor och med hemmet.

En underström av kolonisering

En sammanvävd läsning av de exempel och studier som presenterats i texten visar ett implementeringsgap mellan policy och praktik, vilket jag pekade på i min avhandling.⁷⁰ I praktiken innebär det att en språkpolicy på övergripande språkrevitaliseringsnivå inte harmonierar med de faktiska förhållanden för dem som talar språket åarjelsaemien i vardagen. Den underström av kolonisering som fortsatt verkar i dag exemplifieras av de många problematiska aspekter som Europarådet pekar på.⁷¹ Det illustreras också av problemen med att implementera undervisningsformer som bygger på åarjelsaemien som talspråk. Det framkommer i den studie jag gjort i förskolan tillsammans med Boglárka Straszer.⁷²

⁷⁰ Kroik. *The Construction of Spaces for Saami language use*, s. 22–23.

⁷¹ L. Huss. Den samiska språkkampen. *Denna volym*.

⁷² Straszer & Kroik. Promoting Indigenous language rights in Saami educational spaces.

Avsaknaden av undervisning på åarjelsaemien i grundskolan är ett annat exempel. Underströmmen av fortsatt kolonisering genom skol-systemet visar sig också i form av bristande gymnasieundervisning i samiska. Något som leder till att få är behöriga att läsa samiska på universiteten. Följden blir att många ungdomar som har läst samiska i grundskolan tappar kontakten med språket på gymnasiet och blir därmed mindre benägna att välja ett samiskt yrkesliv. I ett helt annat urfolkssammanhang blir implementeringsgapet belyst av Aldo Anzures Tapia.⁷³ Han berättar hur den enda läraren på en skola i Mexiko är så tyngd av administration och rapportering att hon inte har möjlighet att arbeta med barnens språkutveckling. Dessa två fall är vitt skilda, men förenas av att det finns ett starkt behov av att implementera policyer för att revitalisera urfolksspråk. Även om hela artikeln pekar ut omfattande brister och svagheter hos offentliga aktörer när det gäller revitaliseringen av åarjelsaemien, så måste samisk förmåga illustreras. Begreppet *Indigenous Efflorescence* har lånats in från kemi. Det illustrerar både möjligheter för och hinder mot en framgångsrik språk-revitalisering av åarjelsaemien genom flera exempel i den här artikeln, både inom skolan och inom gemenskapen inom åarjelsaemien, det vi kan kalla för det sydsamiska samhället.

Skriande behov av framtida forskning

Många forskningsområden är i grunden empiriska. Det finns ett skriande behov av forskning som undersöker till exempel de förskolor och förskoleavdelningar som grundats de senaste åren, i linje med Straszers och min studie.⁷⁴ Det är slående att många av studierna av den sydsamiska sociolingvistiska och didaktiska verklighet som råder i dag beskriver de nordliga sydsamiska områdena. Det som sker i de sydliga områdena (södra Jämtland och Härjedalen och motsvarande områden i Norge) skulle behöva undersökas mer ingående. Likaså behövs fler studier om hur åarjelsaemien talas i hemmen av dagens föräldrar i likhet med Johansens och Steinfjells undersökningar bland åarjelsaemien i den del av Saepmie som överlappar delar av Norge.

⁷³ A. Anzures Tapia. Cultures of Accountability in Indigenous Early Childhood Education in Mexico. *Educação e Realidade*. 45:2 (2020). DOI.org/10.1590/2175-623699893.

⁷⁴ Strazser & Kroik. Promoting Indigenous language rights in Saami educational spaces.

Studier i likhet med Johansens⁷⁵ och Steinfjells⁷⁶ undersökningar bland åarjelsaemieh i den del av Saepmie som överlappar delar av Norge behövs också på den del som överlappar Sverige. Vidare skulle fördjupade analyser behöva göras med förskollärare och lärare i enlighet med läraridentitetsbegreppet som jag⁷⁷ undersöker hos förskollärare på en skola i Åarjelsaepmie/Norge. Hur lärarna som undervisar åarjelsaemien upplever sin roll i revitaliseringen av språket är centralt. Det finns troligen en viss skillnad i hur de skapar en professionell identitet som lärare i åarjelsaemien i Sverige gentemot i Norge. Den didaktiska situationen inom svenskt utbildningssystem kräver mer ensamarbete.

Praktiska implikationer

Det är tydligt att ytterligare åtgärder behövs för att överbygga implementeringsgapet. En utbildningskedja på samiska efterfrågas inte bara i förskolan, i enlighet med minoritetsspråkslagstiftningen. Den behövs från grundskolan till gymnasieskolan. Det centrala i en skolgång för samiska barn är att undervisningen sker på samiska och med en samisk grundsyn som genomsyrar alla ämnen. Nuvarande system innebär att modersmålsundervisningen endast bedrivs under enstaka timmar. Ett första steg på vägen mot en bättre skola för samiska elever är att genomföra förslagen från den statliga utredningen *Nationella minoritetsspråk i skolan*.⁷⁸ Det skulle innebära undervisning i minoritetsspråket samiska minst tre timmar per vecka som del av den ordinarie undervisningen. Beslutsfattare har i uppdrag att i öppen och ärlig dialog med åarjelsaemieh reformera utbildningssystemet på ett sätt som sätter samiska värden och språk i centrum. Det gäller i synnerhet för samiska barn, men även för barn som inte själva tillhör åarjelsaemieh. Förslagen är till stor del användbara även i andra delar av Saepmie. Ett steg på vägen är att starta en lärarutbildning för lärare i åarjelsaemien och övriga samiska språk. Det skulle bli en viktig väg att uppnå målet att undervisning helt ska kunna bedrivas på samiska

⁷⁵ Johansen. 'But they call us the language police!'

⁷⁶ Steinfjell. "Taking our language back home": Motivation and challenges in the South Sami area.

⁷⁷ D. Kroik. Language teacher identity and language acquisition in a South Saami preschool: A narrative inquiry. *The Australian Journal of Indigenous Education*. 51:2 (2022). DOI.org/10.55146/ajie.v51i2.321.

⁷⁸ SOU 2017:91. *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering*.

inspirerat av starka språkmodeller.⁷⁹ Undervisningen ska vara anpassad till förhållanden i Åarjelsaepmie. För att skapa möjligheter för att ungdomar ska bli lärare är omfattande stipendieordningar avgörande, likt dem som åarjelsaemieh har i Norge.⁸⁰ Naturligtvis ska åarjelsaemieh på vår sida riksgåransen ha lika goda förutsättningar att bli lärare som de som bor i Norge. Även verksamma lärare visar sig ständigt söka sig till vidareutbildningar i åarjelsaemien för att bättre kunna arbeta med sina elevers språkrevitalisering.⁸¹ Omfattande stipendieordningar behövs för att personer ska kunna vidareutbilda sig i åarjelsaemien utan att förlora ekonomiskt på det.

Beslutsfattare och tjänstepersoner på alla nivåer i det svenska politiska systemet behöver få omfattande vidareutbildning i frågor som rör åarjelsaemien. På det viset kan vi undvika att skapa nya undergångsnarrativ eller att fatta beslut och insatser som förstärker det negativa.

De som styr och verkar i utbildningssystemet, som åarjelsaemieh är en del av utan att själva ha kontroll, behöver intressera sig för behoven i Åarjelsaepmie.

Risken är att rapporter, utredningar och andra dokument som inte implementeras blir en tunn och bräcklig skiva av vackra ord och svikna löften. En skiva som täcker den robusta tegelmuren av hinder mot språkrevitalisering som genomsyrar hela utbildningskedjan och det offentliga samhället.

⁷⁹ Baker & Wright. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*, kapitel 11.

⁸⁰ Tröndelaagen fylhkontjälte. *Unik stipendordning til deg som søker sorsamisk lærerutdanning*. (2023). <https://www.trondelagfylke.no/vare-tjenester/kultur/sorsamisk/aktuelt2/unik-stipendordning-til-deg-som-soker-sorsamisk-larerutdanning/#:~:text=Stipendordningen%20er%20et%20samarbeid%20mellom,dekke%20opptil%2050%20000%20kroner> (hämtad 2024-09-26).

⁸¹ Kroik. Language teacher identity and language acquisition in a South Saami preschool.

Referenser

Litteratur

- Anzures Tapia, A. Cultures of Accountability in Indigenous Early Childhood Education in Mexico. *Educação e Realidade*. 45:2 (2020): s. 1–19.
DOI.org/10.1590/2175-623699893.
- Baker, C. & Wright, W. E. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. 7. uppl. (Multilingual Matters, 2021.)
- Belancic, K., Zmyvalova, E., Kroik, D., Helander, H. & Olsen, T. A. Sami language school teaching and Sami teachers' training in Norway, Sweden, Finland, and Russia. I Keskitalo, P., Olsen, T., Drugge, A.-L. & Rahko-Ravanti, R. (red.). *Girjohallat girjáivuođa – Embracing diversity: Saami education theory, practice and research*. (Brill, 2025.)
- Bergsland, K. *Røros-lappisk grammatikk: et forsøk på strukturell språkbeskrivelse*. (Aschehoug, 1946.)
- Bergsland, K & Hasselbrink, G. *Saemien lohke-mæ-gærja*. (Universitetsforlaget, 1957.)
- Bergsland, K. & Hasselbrink, G. *Saemien lohke-mæ-gærja*. 2 uppl. (Universitetsforlaget, 1985.)
- Bergström, J. English as a gatekeeper: Power through discourses in a Language Introduction Program. *Apples – Journal of Applied Language Studies*. 18:1 (2024): s. 21–44.
DOI.org/10.47862/apples.136066.
- Chilisa, B. *Indigenous research methodologies*. (Sage, 2011.)
- Davis, J. L. Resisting rhetorics of language endangerment: Reclamation through Indigenous language survivance. *Language documentation and description*. 18 (2017): s. 37–58.
DOI.org/10.25894/ldd147.
- Eng, M. The semantics of specificity. *Linguistic inquiry*. 22:1 (1991): s. 1–25. <http://www.jstor.org/stable/4178706>.
- Fishman, J. A. *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. (Multilingual matters, 1991.)

- Hasselbrink, G. *Südlappisches Wörterbuch. Band I–III*. (Dialekt- och folkminnesarkivet, 1981–1985.)
- Henriksen, H. J. En samisk lesebok. *Sagat*. (6/3 1957): s. 2.
- Hermanstrand, H., Kohlberg, A., Nilssen, T. R. & Sem. L. (red.). *The Indigenous identity of the South Saami: Historical and political perspectives on a minority within a minority*. (Springer, 2019.)
- Hornberger, N. H. & Johnson, D. C. Slicing the onion ethnographically: Layers and spaces in multilingual language education policy and practice. *TESOL quarterly*. 41:3 (2007): s. 509–532. DOI.org/10.1002/j.1545-7249.2007.tb00083.x.
- Hornberger, N. H. (red.). *Can schools save Indigenous languages? Policy and practice on four continents*. (Palgrave Macmillan 2008.)
- Huss, L. *Reversing language shift in the far North: Linguistic revitalization in northern Scandinavia and Finland*. (Acta Universitatis Upsaliensis, 1999.)
- Huss, L. & Stångberg, S. The yoke and the candy bowl: Beliefs and emotions in South Sámi revitalization. I Roche, G., Maruyama, H. & Virdi Kroik, Å. (red.). *Indigenous Efflorescence: Perspectives from Sami and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018), s. 129–150.
- Huss, L. & Fjellgren, P. 'Overcoming silence and sorrow': Sami language revitalization in Sweden. *International Journal of Human Rights Education*. 3:1 (2019): s. 1–30.
<https://repository.usfca.edu/ijhre/vol3/iss1/4/>
(hämtad 2024-09-26).
- Huss, L. Den samiska språkkampen. *Denna volym*.
- Hübinette, T. & Lundström, C. T. *Den färgblinda skolan: ras och vithet i svensk utbildning*. (Natur & Kultur, 2022.)
- Hyltenstam, K. (red.). *Sveriges sju inhemska språk*. (Studentlitteratur, 1999.)
- Johansen, I. 'But they call us the language police!': Speaker and ethnic identifying profiles in the process of revitalizing the South Saami language, culture and ethnic identity. I Hermanstrand, H., Kohlberg, A., Nilssen, T. R. & Sem. L. (red.). *The Indigenous identity of the South Saami: Historical and political perspectives on a minority within a minority*. (Springer, 2019), s. 29–46.

- Kowalik, R. *Towards a grammar of spoken South Saami*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-214095>.
- Kroik, D. *Differential object marking in South Saami*. Licentiatavhandling. (Umeå universitet, 2016.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-124959>.
- Kroik, D. The past, present and future of South and Ume Sámi literary production. I Domokos, J. (red.). *A writing hand reaches further "Čálli giehta ollá guhkás" – Recommendations for the improvement of the Sámi literary field*. (Culture for All Service, 2018), s. 43–48.
- Kroik, D. Language teacher identity and language acquisition in a South Saami preschool: A narrative inquiry. *The Australian Journal of Indigenous Education*. 51:2 (2022): s. 1–16.
DOI.org/10.55146/ajie.v51i2.321.
- Kroik, D. Mellan osynlighet och synlighet: Den vilda kolonisationen. I Milani, T. & Salö, L. (red.). *Sverige nationella minoritetsspråk: Nya språkpolitiska perspektiv*. (Studentlitteratur, 2023), s. 183–219.
- Kroik, D. *The Construction of Spaces for Saami language use: Revitalisation in educational contexts*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-205392>.
- Kroik, D., Huuva, K. & Milani, T. Settler colonialism and acts of decoloniality. I Blackwood, R., Tufi, S. & Amos, W. (red.). *The handbook of linguistic landscapes*. (Bloomsbury, 2024), s. 456–471.
- Kroik, D. & Nuottaniemi, A. Language, labour and land: Enduring colonialities in the Swedish Arctic. (Manuskript.)
- Kroik, D. When the land speaks back: Hauntings, Return and Saami presence in a colonised linguistic landscape. I Volvach, N. & Kerfoot, C. (red.). *Specialutgåva av Emotion, Space and Society*. (2026.)
- Lantto, P. *Lappväsendet: tillämpningen av svensk samepolitik 1885–1971*. (Umeå universitet, 2012), s. 44–67.
- Larsson, L. G. Prästen och ordet: Ur den samiska lexikografins historia. *LexicoNordica*. 4 (1997): s. 101–117.
<https://tidsskrift.dk/lexn/article/view/18886/16530>.
(Hämtad 2024-12-04.)

- Leonard, W. When is an "extinct language" not extinct? Miami, a formerly sleeping language. I King, K. A., Schilling-Estes, N., Lou, J. J., Fogle, L. & Soukup, B. (red.). *Sustaining linguistic diversity: Endangered and minority languages and language varieties*. (Georgetown University Press, 2008), s. 23–34.
- May, S. Negotiating the multilingual turn in SLA. *The Modern Language Journal*. 103 (2019): s. 122–129.
DOI.org/10.1111/modl.12531.
- Milani, T. *Debating Swedish: Language Politics and Ideology in Contemporary Sweden*. Doktorsavhandling. (Stockholms universitet, 2007.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:su:diva-6831>.
- Nilsson-Stutz, L. Mänskliga kvarlevor, samlande och repatriering ur ett internationellt perspektiv. *Denna volym*.
- Nuottaniemi, A. *Flerspråkighetens gränser: språkdidaktik på (o)jämlig grund i migrationernas tid*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.)
<https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-203888>.
- Ojala, C-G. Att samla de döda – insamling av samiska mänskliga kvarlevor under 1800-tal och tidigt 1900-tal. *Denna volym*.
- Ortega, L. SLA in uncertain times: Disciplinary constraints, trans-disciplinary hopes. *Working Papers in Educational Linguistics*. 33:1 (2018): s. 1–30.
<https://repository.upenn.edu/handle/20.500.14332/49585>.
(Hämtad 2024-09-25.)
- Ortega, L. SLA and the Study of Equitable Multilingualism. *The Modern Language Journal*. 103 (2019): s. 23–28.
DOI.org/10.1111/modl.12525.
- Ricento, T. K. & Hornberger, N. H. Unpeeling the onion: Language planning and policy and the ELT professional. *TESOL Quarterly*. 30:3 (1996): s. 401–427.
DOI.org/10.2307/3587691.
- Roche, G., Maruyama, H. & Viridi Kroik, Å. (red.). *Indigenous Efflorescence: Perspectives from Sapmi and Ainu Mosir*. (ANU Press, 2018.)

- Salö, L. & Milani, T. Minoritetspolitik och sociolingvistiska verkligheter. I Milani, T & Salö, L. (red.). *Sveriges nationella minoritets-språk: Nya språkpolitiska perspektiv*. (Studentlitteratur, 2023), s. 17–42.
- Samiskt språkcentrum. *Lägesrapport: De samiska språken i Sverige 2022*. (Sametinget, 2023.) <https://sametinget.se/2958>.
- Sjödtedt, A. & Kråik Åström, A. Åarjelsaepmie – vad har hon att berätta? *Denna volym*.
- Steinfjell, R. B. "Taking our language back home": Motivation and challenges in the South Sami area. Masteruppsats. (UiT Norges arktiske universitet, 2014.) <https://hdl.handle.net/10037/7087>.
- Straszer, B. & Kroik, D. Promoting Indigenous language rights in Saami educational spaces: Findings from a preschool in southern Saepmie. I Krompåk, E., Fernández-Mallat, V. & Meyer, S. (red.). *Linguistic Landscape and Educational Spaces*. (Multilingual Matters, 2021), s. 127–146.
- Stroud, C. & Mpendukana, S. Towards a material ethnography of linguistic landscape: Multilingualism, mobility and space in a South African township. *Journal of Sociolinguistics*. 13:3. (2009): s. 363–386. DOI.org/10.1111/j.1467-9841.2009.00410.x.
- Svonni, C. *Utbildning för samer: ambitioner och praktiker i nomad- och sameskolan från 1950-tal till 2010-tal*. Doktorsavhandling. (Umeå universitet, 2023.) <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-214105>.
- Svonni, M. Det tveeggade skolsystemet: Undervisningen av samernas barn i Sverige under 1900-talet fram till 1980. I Westergren, E. & Åhl, H. (red.). *Mer än ett språk: En antologi om flerspråkigheten i norra Sverige*. (Norstedts Akademiska Förlag, 2007), s. 94–123.
- Todal, J. Preschool and school as sites for revitalizing languages with very few speakers. I Hinton, L., Huss L. & Roche, G. (red.). *The Routledge handbook of language revitalization*. (Routledge, 2018), s. 73–82.
- Vinka, M. Reflektioner om arbetet med sydsamiska. I Arvidsson, A., Edlund, L. E., Lindholm, E., Melander, P. & Nordlund, C. (red.). *Humaniora: om humanistiska fakulteten vid Umeå universitet*. 2. uppl. (Umeå universitet, 2023), s. 125–128.

- Wickman, B. Objektets kasus i pluralis i sydlapskan. I Strömbäck, D. (red.). *Scandinavica et Fenno-Ugrica: studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954*. (Almqvist & Wiksell, 1954), s. 99–112.
- Åhrén, I. Tvingades sydsamerna överge sitt språk för att rädda sin egen existens? *Samefolket*. 8. (1975): s. 198–199.

Offentligt tryck

- SOU 2006:19. *Att återta mitt språk – åtgärder för att stärka det samiska språket*.
- SOU 2017:91. *Nationella minoritetsspråk i skolan – förbättrade förutsättningar till undervisning och revitalisering*.

Internet och media

- Tröndelaagen fylhkentjielte. *Unik stipendordning til deg som søker sørsamisk lærerutdanning*. (2023.)
<https://www.trondelagfylke.no/vare-tjenester/kultur/sorsamisk/aktuelt2/unik-stipendordning-til-deg-som-soker-sorsamisk-larerutdanning/#:~:text=Stipendordningen%20er%20et%20samarbeid%20mellom,dekke%20opptil%2050%20000%20kroner>
(hämtad 2024-09-26).

Umesamiskans vidaste utbredning – ett nytt val av kriterium

Olavi Korhonen

Frågan om umesamiskans ställning bland samiska varieteter har länge debatterats. På 1940-talet skrev Gustav Hasselbrink (1900–1982) att ”den s.k. umelapskans ställning är en smula oviss” och nämnde att stadieväxling,¹ som umesamiskan har fastän i reducerad form, nu saknas i sydsamiskan. Trots det valde han att kalla samiskan i Arvidsjaur, södra Arjeplog, Malå, Sorsele och norra Tärna² för ”sydlapska i vidaste bemärkelse”. Söder därom fanns ”egentlig sydlapska” med sina undergrupper.³ Han gjorde ingen skillnad mellan fjäll- och skogstrakter i Vilhelmina.

De två uttrycken om sydlig samiska har fram till i dag upprepats som ett mantra och fördunklat vad som skiljer de två varieteterna och var gränsen mellan dem går. Det är väsentligt för umesamisk identitet att få veta mer om umesamiskans område. En by eller hembygd att hänvisa till är nog bra, men var går umesamiskans gränser mot annan samiska? Kunskap ger trygghet. Det är känt att norrut gränsar de skogssamiska samebyarna mot arjeplogs-samiskan.⁴ Söderut visar analyserade orduppteckningar från 1900-talets början att stadieväx-

¹ Växlingen, som berör konsonant eller konsonantgrupp mellan betonad och obetonad stavelse, är i umesamiskan reducerad efter kort vokal i vissa stamtyper. Utförligare beskrivning finns i Larsson 2012:117–121.

² De samiska namnformerna är *Árviesjávrrie*, *Árjepluovve*, *Máláge*, *Suarssá* och *Deärna*.

³ G. Hasselbrink. *Vilhelminalapskans ljudlära med särskild hänsyn till första stavelsens vokaler*. (Uppsala, 1944); H. Rydving. *Words and varieties. Lexical variation in Saami*. (Société Finno-Ougrienne, 2013), s. 40.

⁴ *Arjeplogssamiska* (saArj) brukas i stället för *pitesamiska* på grund av att östra delen av Pite lappmark är umesamisk; E. Manker. *Skogslapparna i Sverige: fältanteckningar*. (Almqvist & Wiksell, 1968.)

ling förekommer ungefär ned till Umeälven, *Ubmejeiädnuo*,⁵ Det har medfört att älven betraktas som umesamiskans sydgräns. Men hur hållbar är den slutsatsen?

Den första tryckta boken på samiska var en mässbok, en kortare umesamisk kyrkohandbok, från 1619 av Nicolaus Andreæ, kyrkoherde i Piteå, död 1628. Ett skriftspråk för kyrkligt bruk och med större kvalité skapades på 1700-talet med centrum i Lycksele, *Likssjuo*, under ledning av kyrkoherden Pehr Fjellström (1697–1764). Det dominerade bokutgivningen för lång tid framåt (Forsgren 1988; Korhonen 2016).⁶ Översättningen av Nya testamentet från 1755 kan särskilt nämnas. Var det då rimligt att socknen klövs på mitten av en språkgräns längs Umeälven?

Studiet av stadieväxling kräver detaljerade uppteckningar och de saknas söderut. Detta språkliga kriterium har medfört en alltför förenklad syn på språklig variation.⁷ En värdefull karta över Ume lappmark från 1671 visar det skogssamiska samhällets (skogs-samebyarnas) koncentrerad kring vattendrag.⁸ Det är vattendelarna i naturen som skapar gränser och därför bör umesamiskan i varje fall ha sträckt sig ned till sockengränsen mellan Lycksele och Åsele. Det är också en insikt som allt oftare har nämnts.⁹ Men hur är det sedan längre söderut? Det utreder denna artikel och tar även upp frågan om vissa östliga och västliga språkdrag.

Eftersom stadieväxling är ett trubbigt verktyg för språkgeografiska bedömningar, bör man söka ett kriterium med tillräcklig frekvens, som är stabilt över tid och oberoende av goda uppteckningar. Ett sådant kriterium är umesamiskans tonande och tonlösa dentalspiranter, /ð/ och /t/, dvs. de konsonantljud som finns i engelskans ”this” och ”thing”. Umesamiskan har de två spiranterna, liksom den

⁵ L.-G. Larsson. Grenzen und Gruppierungen im Umesamischen. (Harrassowitz, 2012a), s. 117–129.

⁶ T. Forsgren. *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*. (Forskningsarkivet, Umeå universitet, 1988); O. Korhonen. Samiskan under fyra sekler i Svenska kyrkans arbete. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi*. (Artos & Norma, 2016.)

⁷ Rydving, Words, s. 58–77.

⁸ G. Norstedt. *Lapps-kattelanden på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. (Thalassa, 2011), s. 34.

⁹ H. Rydving. Sydsamisk eller umesamisk? ”Södra Tärna” i det samiska språklandskapet. I *Fenno-ugrica suecana – nova series* 15 (Stockholm, 2017), s. 169. L.-G. Larsson. Variation in Ume Saami: The role of vocabulary in dialect descriptions. I *Networks, Interaction and Emerging Identities in Fennoscandia and Beyond* (MSFOu, 2012b), s. 191. L.-G. Larsson. Umesamiska – forskningshistorik, substantivböjning och sydgräns. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, 145 (2023), s. 89, <https://publicera.kb.se/svlm/article/view/24064>.

nordligaste samiskan på Nordkalotten, nordsamiskan, men i sydsamiskan motsvarar de /r/.¹⁰ När även samiska ortnamn och J. A. Nenséns uppteckningar från 1800-talet brukas som källmaterial,¹¹ finns möjlighet att även få bättre kunskap om samiskan från forna Åsele lappmark.

Syftet i denna artikel är således främst att med hjälp av belägg på de två spiranterna i umesamiskan från Arvidsjaur och söderut skapa en bättre bild än den vi har i dag om var umesamiskans yttre gränser avtecknar sig. Några av varietetens särdrag ska också nämnas. För samiskan norr om Ume lappmark brukas även termen arvidsjaursamiska och samiskan längst i söder i Åsele lappmark bör av samma princip även kallas åselesamiska, vilket nu oftare sker.

Det är lämpligt att börja från den norra delen av den forna Arvidsjaursbyn på båda sidor av Piteälven, saU¹² *Byöhdame / Byöhdameiädnuo*¹³ (figur 1). Socknen omfattade området upp till Varjisån, *Varggááädnuo*, dit kommungränsen ännu i dag sträcker sig. Syneprotokollet för ”Piteelf-landet” 1826 visar att skattelandet var ”beläget söder om Udtjalandet” i Jokkmokks socken och att inget land ”stöter mot något Jockmocks Lappland”, utan ”obeodt ödeland ligger emellan”.¹⁴ Älven låg centralt i ”Pitelf-landet”, när skattelandet åter fastställdes 1827 med ny innehavare. I väster gränsade det till Arjeplogs socken, i öster låg *Moskesoen-landet*, *Lomträsk-landet*, *Loussejaur-landet*¹⁵ och *Njallejaur-landet*, alla land med utsträckning norr eller söder om Piteälven.¹⁶ I söder sträckte sig Skellefteälven, *Syöldateiädnuo*, som blev sockengräns för Arvidsjaur när Malå, *Máláge*, bröts ut som egen socken 1862.

¹⁰ Studerade källor brukar vanligen <d> för tonande dentalspirant och <t> för tonlös dentalspirant. Den allra sydligaste sydsamiskan har bevarat /d/ även om Knut Bergsland i Röros bara konstaterade få belägg, vilket visar att spiranten eljest är ”fortrengt av det nordlige r”, K. Bergsland. Röros-lappisk grammatikk: et forsøk på strukturell språkbe-skrivelse. (Aschehoug, 1946), s. 61.

¹¹ Den flitige upptecknaren Jonas A. Nensén (1791–1881) var kyrkoherde i Dorotea. <https://janensen.ub.umu.se/>.

¹² I texten brukas följande förkortningar för de samiska varieteterna (dialekterna): saS sydsamiska, saU umesamiska, saArj Arjeplogssamiska, saL lulesamiska och saN nordsamiska.

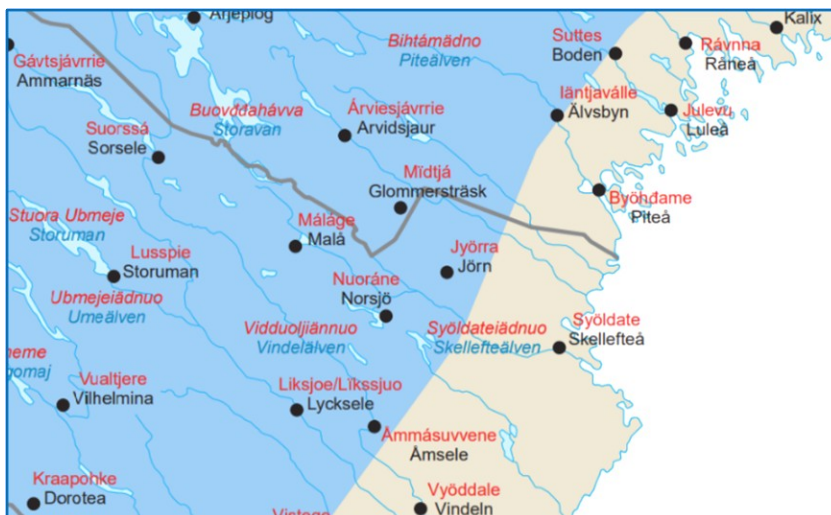
¹³ Här ser vi ett nordligt exempel på den tonande dentalspiranten. Svenska Sametingets hemsida visar däremot det lulesamiska (saL) *Bihtámädno*, trots att älven ligger inom umesamiskt område i Arvidsjaur kommun. Det är också (2026) namnformen på Lantmäteriets digitala karta (”Min karta”).

¹⁴ F. Hultblad. Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken. (Almqvist & Wiksell, 1968), s. 429–430.

¹⁵ I dokumenten felaktigt <ou> av <uo> i saU *luossa* ’lax’.

¹⁶ O. Korhonen. Umesamiskan i norra Arvidsjaur och *Byöhdame*, Piteälvens samiska namn [stencil, 2023], s. 2.

Figur 1 Samiska ortnamn i södra Norrbotten och norra Västerbotten

Den som betraktar namnen på kartan undrar varför formen för staden Piteå, Byöhdame, inte ingår i Byöhdameiädnuo, Piteälven, utan är saL Bihtámádno. Namnen för Skellefteå, Syöldate, och Umeå, Umeje, återfinns däremot helt korrekt i älvnamnen Syöldateiädnuo och saU Umejeiädnuo. Avsnitt från karta över samiskt område i Språken i Sverige, en språkatlas inom ramen för Sveriges Nationalatlas (Dahl et al., 123).

Nu är *Byöhdame* (där /d/ ingår) ersatt av lulesamiska (saL) *Bihtám*, vilket är ett exempel på den *namnöverlagring* som ofta drabbat umesamiska ortnamn på grund av bristande kunskap om det språkområde där namnet finns.¹⁷ Ett annat exempel är namnet "Allejaur(e)", by och sjö vid vägen till Arjeplog, som är saU *Jilliejávrie*, 30 km söder om Piteälven och inom Västra Kikkejurs skogssameby (jfr saArj *alle*- och saU *jillie*- 'väster, väst-'). Även berget och byn "Geron" (1859), 20 km söder om Piteälven kan nämnas. Det blev först "Östansjö" innan det ursprungliga namnet i korrekt umesamisk form nu har införts på kartan, nämligen *Györane*. Överlagringen i de två sista fallen var oavsiktligt kartografiskt beroende på den dominerande arjeplogsamiskan i väster. Avsiktlig namnöverlagring har också förekommit i andra områden och fram till sen tid. Samisk ortnamnsrevidering har återställt en del av de umesamiska ortnamnen, men arbetet att rätta både oavsiktlig och avsiktlig namnöverlagring fortsätter.

¹⁷ Överföring av de umesamiska namnen till lulesamiska gjordes av Sametingets språkkonsulent, efter det att ortnamnen redan 2003 hade levererats till dåvarande Lantmäteriverket (Lantmäteriet).

Umesamiska ord som kontrasterar i nordlig eller sydlig riktning

Syneförrättning av *Piteelf-landet* år 1842, då Bengt Andersson och Olof Larsson var landinnehavare, visar att ”Wargån”, Varjisån, var gräns mot norr. I Piteälven finns nu ”Trollholmen”, en svensk förvanskning av saU *Bissiesuoluoj* ’Den heliga holmen’, som ligger vid ”Bissesoen-qwoulpats”, saU *Bissiesuvvanguolbatje* ’Heden vid heliga selet’, jfr saU *gualbba* ~ *guolban* ’hed’ (figur 2). Ursamiskt **e* i tryckstark stavelse har höjts till **i* före ursprunglig kort stamkonsonant¹⁸ och bevarats i ume- och sydsamiska före andra stavelsens /*ie*/, (ursamiskt **ē*), t.ex. saU och saS *bissie*- ’helig’. Lule- och arjeplogssamiskan har nu /*a*/ (av ursamiskt **e*) i första stavelsen, jfr *basse* ’helg’. När andra stavelsen däremot i dag har /*a*/ (av ursamiskt **e*) behåller umesamiskan vokalen /*a*/ i första stavelsen, medan sydsamiskan i motsvarande ord har /*i*/, jfr saU *namma* och saS *nimme* ’namn’.¹⁹

Med stöd av vokalismen i de två orden kan därför umesamiskan avgränsas både norrut (saU *bissie*) och söderut (saU *namma*).²⁰ Redan denna detalj i ljudskicket visar att umesamiskan är ett övergångsområde mellan nordlig och sydlig samiska, det vill säga att umesamiskan har ”både sydliga och nordliga språkdrag”.²¹ Hur ser då motsvarande ord ut i det sydligaste skogssamiska området? En vidare aspekt på frågan om umesamiskans utbredning tar vid, när vi nu över-skrider Umeälven och även går söder om Stöttingfjället.

¹⁸ Termen syftar på den konsonant eller de konsonanter som står mellan betonad och obetonad (udda resp. jämn) stavelse i ett ord.

¹⁹ P. Sammallahti. The Saami languages: an introduction. (Davvi girji, 1998), s. 8. K. Bergsland & L. M. Magga. Åarjelsaemien-daaroen baakoegærja: Sydsamisk-norsk ordbok. (Idut, 1993), s. 216. Rekonstruerad ursamisk form (med asterisk *) har för respektive ordstam formen **pēsē* (helig) och **neme* (namn) J. Lehtiranta. Yhteissaamelainen sanasto. (Suomalais-ugrilainen seura, 1989), s. 96, 80.

²⁰ Larsson. *Grenzen*, s. 110. Larsson, Umesamiska, s. 78.

²¹ Larsson. *Grenzen*, s. 109. Rydving, *Words*, s. 63, 141. O. Korhonen. Något om fjällsamers och skogssamers näringar och språk i äldre skriftliga källor. *Norrboten* (1995), s. 132–143.

Figur 2 Ortnamnsbelägg i skattelandet Piteelf från 1800-talet

Piteelf-landet 1842. "Trollholmen", på äldre karta "Bessesuolo", är saU Bissiesuoloj 'Den heliga holmen'. Fiske fanns i "Bissesoan", saU Bissiesuvvane 'Det heliga selet'. Skattelandsinnehavare enligt 1695 års Jordebok var Bengt Larsson, död 1735. Nu har kartan felaktigt lulesamiska namnformer norr om älven som bör ändras. Infälld bild: Generalstabs-kartan 28 Stenträsk (1885).

Umesamiskans (åselesamiskans)²² "namma" visar sig ha brukats av Nenséns meddelare Nils Anundsson (1783–1828) från "Graunaije [Grönfjället] i Åsehle Lappmark", vilket ska jämföras med att sagesmannen även hade både tonande och tonlösa spiranter i sin samiska.²³ Formen "namma" 'namn' var därför inte ett enstaka tecken på samstämmighet med Arvidsjaur. Även drängen Bengt Andersson (cirka 1789–1845) från byn Rajastrand (tidigare Sörfors) nära Risbäck och Arksjön hade de konsonantljud som har motssvarighet i Arvidsjaur.²⁴

²² Historiskt syftar *åselesamiska* på samiskan inom Åsele lappmark, som omfattade nuvarande Vilhelmina, Åsele och Dorotea kommuner. För området brukades från början termen Ångermanna lappmark.

²³ Exempel är: "ritte", saU *rihddie* 'spår efter ackjor', "taidah" 2.pr.sg., av inf. saU *dájdiddiet* 'veta'; "kedke", saU *geäddgie* 'sten', UUB R 649, s. 14, 17. Se om UUB förkortningar före Litteratur i slutet av artikeln.

²⁴ UUB R 649, s. 28.

Termer och ljudskick som förenar umesamiskans olika områden

Orden saU *bissie* och saU *namma* skiljer således umesamiskan från omgivande samiska, men dentalspiranterna /ḑ/ och /ṭ/ förenar skogs-samiska områden från norra Arvidsjaur ända ned till Åsele lappmark. Ett frekvent ord är saU *gijḑḑa* 'vår'. På Piteälvens norra strand fanns ett "skogslappvårviste", som på kartan återgavs med namnet som *Gidák*. Det är en lulesamisk form bildad på saL *gidá* 'vår' men inkorrekt inom umesamiskt område i norra Arvidsjaur. Det upptecknaren villrådigt hade upptecknat som "*giḑḑak* ~ *giḑak*" ($\delta = \dot{d}$),²⁵ är uppenbart det korrekta saU *gijḑake* 'plats som har med vår att göra', 'vårviste'.

²⁵ Former enligt Ortnamnsregistret, Isof, Uppsala. Bl.a. lång vokal i första stavelsen blir inte återgiven.

Figur 3 Gideälvens utbredning upp till närheten av Vilhelmina

Gideälvens avvattningsområde, cirka 225 km från kusten till närheten av Vilhelmina, Vualtjere. Namnbelägg finns från år 1541 (Gidhån) och framåt.

Formerna visar den tonande dentalspiranten i grundordet saU *gijdda* 'vår'. I ume- och sydsamiska förlängs i betonad stavelse kort /i/ till /ij/ före ursprunglig kort stamkonsonant.²⁶ I detta fall medför spiranten att ordet avviker från saS *gijre* 'vår', där /δ/ har övergått /r/. Även i arjeplogs- och lulesamiskan saknas spirant. Detta kan nu jämföras

²⁶ Förutom kort betonat /i/ före ursprunglig kort stamkonsonant (ursamiska **kiðe*) förlängs även kort /u/ i samma ställning t.ex. saL *gullat*, saU *guvllat*, saS *govledh* 'höra', Sammallahti, *Saami languages*, s. 8.

med namnet Gideälven (figur 3), som ligger omkring 300 km söder om Piteälven med förled ur saU *gijdda* 'vår'. Svenskt ortnamnslexikon föreslår tydning ur den nordiska ordstammen **gidh-* 'gapa, ligga öppen', men förleden Gide- kan enkelt tydas ur ordet för årstiden "vår".²⁷ Förleden förekommer även i andra namn.

Ett namn där saU *gijdda* är förled är "Gidevare"²⁸ på Zetterstedts karta från 1832.²⁹ År 1836 ansökte Sjul Andersson Håjka (1800–1877), innehavare av skattelandet "Gidovare", om nybyggessyn i Västansjö, *Jilliesjaevrie*, i norra Vilhelmina, *Vualtjere*. Alternativa former för skattelandet var Kideware/Gidevare, båda med <d> som antingen återger sent bevarad spirant eller är tecken på att ljudet övergått till klusilen /d/, "vanligt d-ljud". När en fattig "lappfamilj i näverkåta" år 1880 omnämns vid Girisjön och Girifjället visar det att en överlagring av namnet hade skett tidigare.³⁰ På äldre kartor visar <d> nämligen ursprunglig spirant utan påverkan, medan former med <r> återger en av sydsamiskans *gijre* överlagrad namnform. På grund av att Gideälven är en dominerande älv har älvnamnet inte kunnat påverkas av namnöverlagring.

²⁷ M. Wahlberg, *Svenskt ortnamnslexikon*. (Institutet för språk och folkminnen, 2016), s. 97.

²⁸ Fjället ligger 10 km söder om Grönfjället, där den ovannämnde Nils Anundsson (1783–1828) var skattelandsinnehavare och sagesman till Nensén, UUB R 649, s. 13.

²⁹ J. W. Zetterstedt. *Resa genom Umeå lappmarker i Vesterbottens län, förrättad år 1832*. (Två förläggare, 1980 [1833]).

³⁰ O. P. Pettersson. *Gamla byar i Vilhelmina II*. (Två förläggare, 1982 [1941]), s. 270–271.

Figur 4 Risfjället och Rissjön med omnejd i norra Marsfjällen

Avsnitt från Generalstabskartan 40 Dikanäs 1899. Namnen Rissjön, Risfjället, Bleriken och Girifjället kommenteras i texten.

Ibland har appellativer till namn inte identifierats av sydsamisktalande vid språkgruppens östliga expansion. Ett sådant fall är kartans Rissjön, *Rijsjaevrie* (med förleden *Rijsj-*)³¹, väster om Girifjället (figur 4). Här fanns en flyttled långt före tillkomsten av dagens Norra Vilhelmina sameby och med en passage mellan Övre Bleriken, *Bijjje Plierebke*³² och Risfjället, *Reiseje*.³³ Torkel Tomassons namn på fjället var *Rejsojefjället* ~ *Rejsojefjället*.³⁴ Namnen Offerkullen och Offerskalet vittnar om anknytning till en plats med en träsejte.³⁵ Gudabilden tillbads med

³¹ Upptecknat som [*rīs-jäure*] av Björn Collinder och registrerat som "Rijs-jaure" 'rise, små ris', UUB R 649, s. 225.

³² De samiska namnen till Övre och Nedre Bleriken är omkastade på Minkarta, Lantmäteriet.

³³ E. Manker & R. N. Pehrson. The nomadism of the swedish mountain lapps: the siidas and their migratory routes in 1945. (Gebers, 1953), s. 202.

³⁴ T. Tomasson. Några sägner, seder och bruk upptecknade efter lapparna i Åsele- och Lycksele lappmark samt Herjedalen sommaren 1917. (Dialekt- och folkminnesarkivet, 1988), s. 16, 47.

³⁵ E. Manker. Lapparnas heliga ställen: kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska museets och landsantikvariernas fältundersökningar. (Almqvist & Wiksell, 1957), s. 259–262.

offer, ”tsikku”, saS *tseegkuve*, och med värdeföremål som hängdes upp under en utskjutande stenhäll.³⁶ Träidolen fördes 1919 till den samiska utställningen i Nordiska museet. Flyttleden gick över Offerskalet, ”offertröskeln”, sjila-sielma, saS *sjelesealma*³⁷ och några hundra meter från platsen under ”offerhällan”, sjila-kierke, saS *sjelegierkie*. Torkel Tomasson använder ordet ”rihreke” saS *rihrehke* ’flyttled’, en avledning med ändelsen *-hke* på ordet *rihrie* ’vinterflyttevei, spor etter pulker om vinteren’, vilket ska visa sig klargöra betydelsen i några ortnamn i området.³⁸

Ris- i svenska Rissjön och Risfjället utgår från saS *rijsie* ’ris, (mindre) kvist’.³⁹ Men här bör en uppteckning infogas, som Nensén 1840 gjorde med Anders Pålsson (1772–1850) från Sörfors (dagens Rajastrand). Han brukade en term som Nensén nedtecknade som ”jutteme rihsse”, saU *jühhtiimerihddie* ’flyttningsväg’. Nensén tillfogar kommentaren ”ett swårt ord att utsäga”.⁴⁰ När konsonantklustret i *rihddie* inleds med preaspiration (/h/ före konsonantgrupp), tolkar han /hdd/ som <hss>!. Ordet är faktiskt knepigt att uttala och saU *rihddie* ’spår i snön (efter släde eller rajd)’ var för alla som saknade /d/ i sin samiska inte lätt att tolka och ersätts i de aktuella namnen av sv. *Ris-* och saS *Rijsj-*. Här kan man jämföra med den sydsamiska termen ”juttem-Rihre”, saS *juhtemerihrie*, ’flyttningsväg’, som Elsa Greta Sjulsdotter (1821–1851) brukade i sydsamiska Vapsten, Tärna.⁴¹ Namnen Rissjön och Risfjället har således förleden *Ris-* av saS *rijsie*, som i sin tur återgår på en sydsamisk tolkning av saU *rihddie*, där dentalspiranten /d/ är ett okänt språkljud som substitueras av /s/ varvid termen blir **rihssie*. Detta är en omedveten namnöverlagring.

Ytter-, Mellan- och Väster-Rissjön vid byn Risbäck bildar en cirka 15 km lång vattenled till Lövsjön, som vintertid kan ha varit en öppen färdled från Risbäck vid Arksjön, *Armere*. Förleden Riskan här ha samma bakgrund som i namnen vid Rissjön 50 km norrut. I det här fallet finns det dessutom belägg för bruk av spiranter i områdets samiska hos Bengt Andersson (cirka 1789–1845) och Anders Pålsson (1772–1850), båda från Sörfors, nuvarande Rajastrand 10 km söder

³⁶ Tomasson. *Några sägner*, s. 47–49.

³⁷ Sydsamiska *sealma* ’tröskel’ återfinns i saS *sjealma*, ’en sten i Marsfjäll som man offrat till’. Bergsland & Magga. *Åarjelsaemien*, s. 257.

³⁸ Tomasson. *Några sägner*, s. 47. Bergsland & Magga. *Åarjelsaemien*, s. 238.

³⁹ Bergsland & Magga. *Åarjelsaemien*, s. 238.

⁴⁰ UUB R 649, s. 184.

⁴¹ UUB R 649, s. 406.

om Risbäck. Det var här frasen ”jutteme rihsse” med Nenséns stavning upptecknades, men även andra ord med dentalspiranter⁴².

Det avtecknar sig således ett minst 80 km långt område från Grönfjäll i norr via Girifjället till Risbäck och Sörfors, där fjällterräng övergår i lägre områden österut och där fjällregionens sydsamisktalande uppenbart mötte skogssamiska grupper. Både geografiskt och över tid kan detta studeras i bruket av samiskans spiranter, vilket därmed blir ett kännetecken på åselesamiskan. Ytterliga några exempel på de två spiranterna i Åsele lappmark ska ges.

En hydronym som återspeglar östlig och västlig samiska

Sjönamnet, hydronymen, ”Bleriken”, på kartan från 1899 (figur 4) är en del av vattendraget där vi nu finner Övre och Nedre Bleriken på moderna kartor. Karl-Hampus Dahlstedt nämner i sin doktorsavhandling att Bleriken i Vilhelmina har parallellformen Bletiken liksom Blerik förekommer som Bletik, men ”inljudsväxlingen *-r-~t-* är svår-förklarlig”. En sagesman från Dikanäs menade att: *’lappa kall e för ble’riken, på bw’nnspråke säg däm ble’tiken’*.⁴³ Här åsyftas renskötande fjällsamer i motsats till skogssamernas ättlingar, som hade tvingats lämna renskötseln och bli bönder. Det stämmer med att *Bleriken* är koncentrerad till fjällområdets sydsamiska med grund i appellativet saS *plierehke* ’småttjern mellan store vann’. Namnformen *Bletiken* i öster däremot är en försvenskad form av saU *Blieðieke*. Förutom med bevarad spirant i bl.a. Arvidsjaur har hydronymen former med stavningen <d> eller <t>.⁴⁴

Dahlstedts kollega, Tryggve Sköld, har anfört den rekonstruerade germanska formen **(b)lēða* ur vilken hydronymen kan härledas.⁴⁵ Lånets höga ålder framgår av att ursprungligt långt *ē* via *æ* blev *ā*.⁴⁶

⁴² Drygt 30 exempel kan nämnas, t.ex. *skeruvddie* ’vadmal’, *nadda* ’skaft; geätkeame

’vagga (av samisk modell)’, *mütteket* ’slå sönder, krossa’, UUB R 649, s. 21–97.

⁴³ K.-H. Dahlstedt. Det svenska Vilhelminamålet: språkgeografiska studier över ett norrländskt nybyggarmål och dess grannndialekter. (Diss. Uppsala, 1950), s. 157.

⁴⁴ Bergsland & Magga. *Åarjelsaemien*, s. 226. Namnen bildar en västlig grupp i fjällregionen med /r/ i ordstammen: *Blierehke*, *Bliereke*, *Bleriken*, *Blerek-* etc. och en östlig i skogslandskapet med /d/ som främst återges med <d> eller <t> i ortnamnsbeläggen: *Blieðieke*, *Bletiken*, *Blieðek-*, *Bledik-*, *Bletik-*, *Plätiken*, *Plettik-*, *Plätik-*. Bara några av dem kan sökas på digitala webbkartan med nämnda former.

⁴⁵ T. Sköld. Die Kriterien der urnordischen Lehnwörter im Lappischen. (Uppsala, 1961), s. 140, med litteratur 143.

⁴⁶ T. Sköld. The earliest linguistic contacts between Lapps and Scandinavians. I *Wortstudien, Festschrift Tryggve Sköld zum 70. Geburtstag am 2. November*. (Almqvist & Wiksell, 1992), s. 101.

Lån med den äldsta vokalismen ser man i saN *lieddi* 'blomma; blad' och i stammen till avledningen saU *Blieðieke*.⁴⁷ Fornvästnordiska *blad*, sv. *blad* och saN *láðdi* 'blad (vanl. i bok, tidning)' visar lån under en senare perioden. De tidigaste runinskrifterna från tvåhundralet visar redan vokaler enligt den senare vokalismen, vilket ger en indikation om hur gammalt lån hydronymen är. Den form som ett blad i allmänhet har är lätt att kombinera med ett vattendrag som vidgar sig till en mindre sjö i en å eller älv.

Figur 5 Bevarade *Bletiken*-namn i sjösystemet nära Västansjö

Äldre saU Bletiken har här dubblerats två gånger med saS Bliehrehke och Nedre Bletiken med saS Vueliebliehrehke, men Övre Bletiken, Bletikkullen, Bletiktjärnen och Bletikbrännan har bevarats med <t> som ytterst återspeglar /d/. Områdets många sjöar har gynnat skogssamiska näringar och därmed även ursprungligare namnformer. (Kartavsnittet från Minkarta, Lantmäteriet.)

När hände namnöverlagringen av Gide- till Giri- i t.ex. Girifjällets namn? Lapps kattelandet Gidevare, där <d> vid tiden för de första namnbeläggen säkert återgav /ð/, var under en tid mycket vidsträckt och omfattade byarna Krutberg, Västansjö, Sunnansjö och Sjöland i norra Vilhelmina och sträckte sig cirka 40 km från fjällområdet i väster till Vikenäs vid Vojmsjön, *Våajmoe*.⁴⁸ I norr låg Dikasjon, saS *Gäjkjanjaevrie*, ett namn som kommenteras nedan.

En sammanställning av nybyggessynernas namn med sina uttalsvarianter under 1800-talets första del från O. P. Petterssons "Gamla byar i Vilhelmina" visar namnens förändring:

47 Sammallahi. *Saami languages*, 128. Hydronymen är en -ke avledning på den stam som framgår av termen i svagstadium.

48 Pettersson. *Gamla byar*.

1828 (anläggningssyn för Vikenäs). Röjningsmarker vid *Plätikselet* i *Plätikån*, som rinner från *Plätiksjöarna*). Generalstabskartan 40 Dikanäs (1899) visar sjöarna *Övre Bletiken* och *Nedre Bletiken*. Vid namnreglering har det senare namnet det parallella saS *Vueliebliehrehke* (*Vuelie-* 'Nedre'), dvs. en variant till fullständig namnöverlagring.

1831 (nybyggesansökan 1831 och 1836 inom *Gidovare* lappskatteländ i byn Västansjö). Sjul Andersson Håjka var landinnehavare. Dokumenten nämner skatteländet *Kideware*, vattnen *Gideån* och *Bletiken*. Namnen från 1800-talets första hälft pekar mot uttal med /d/.

1846 (anläggningssyn med utslag för Sunnansjö 1846). Vid en gränsdragning mellan nybyggen nämns *Bletikarna*, *Bletiken* (2 ggr). Efter skattläggning 1869 nämns däremot *Blerikarna*; /d/ blir <r> 1849 (anläggningssyn 1849 Sjöland). Sökande var Anders Olofsson i *Gidevare* lappskatteländ. Han hade varit dräng hos Jon Nilsson Beits (Paitze) i Vojmsjölandet, Vikenäs, som hade ovanligt stora skogsrenar och "aldrig flyttade västerut till fjällen". *Gidovarelandet* innehades då av Jon Olofsson Stinnerbom.

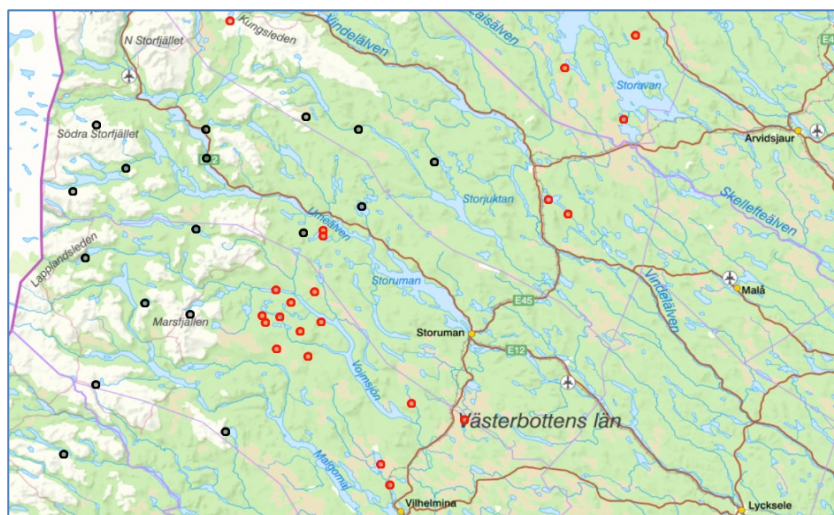
1851 (anläggningssyn 1851 för Krutberg). Namn som nämns i Krutberg är *Gidovare*, *Giduån*, *Gidejaure*.

1853 (anläggningssyn 1858 för Henriksfjälls nybygge nr 2, 1853). Sökande Nils Petter Matsson har slåttermark vid *Gidevarebäcken*, som kommer från nämnda fjäll och utmynnar i Saxensjön.

Mellan 1828 och 1853 dominerar som vi ser namn med stavning som återgår på spirant, medan namnöverlagring eller sydsamiska parallellnamn uppträder därefter. I det sjörika området öster om Västansjö, saS *Jilliesjaevrie*, i norra Vilhelmina, har således påtagligt många äldre namnformer bevarats (figur 5), även om många också har fått parallellnamn.⁴⁹ Norr om Västansjö finns i Skansnäsån *Övre Bletiken* och *Nedre Bletiken*, det senare dubblerat med saS *Vuelie-bliehrehke*.

⁴⁹ Se gruppen av ett större antal östliga namnbelägg med röda punkter figur 6. Kartans saS *Bliehrehke* bör stavas *Blierehke* – om den alls skall brukas framöver – vilket är den korrekta sydsamiska namnformen.

Figur 6 Namnet på vattendrag/mindre sjö av viss typ i öster och väster

Hydronymen saS Blieriehe i väster (blå markering) och saU Blieðieke (eller form där /d/ övergått till <ð>) i öster (röd markering). Formerna indikerar fjäll- respektive skogssamiska regioner i västra Ångermanland och delar av västra Västerbotten. En större samling belägg med röda punkter är namnen i det sjörika området vid Västansjö med tecken på spirant som inte överlagrats; se detaljer figur 5.

En avlägsen östlig namndubbling vid Abmoträsket, *Ábmuo-jávrrie*, 10 km söder om Sorsele, visar *Bletiken* på två ställen dubblade med *Blierieke* (figur 6). Där *Blierieke* förekommer med <ie> i ordets andra stavelse och inte med <e>, som i sydsamiska *Blieriehe*, är det fråga om en form från området *mellan* sydsamiska och östlig umesamiska, där umesamisk stavelsestruktur är bevarad men den tonande dentalspiranten har utträngts av /r/ genom sydsamisk påverkan.⁵⁰ Inte långt från Abmoträsket gjorde amanuens Nils Mossberg 1919 uppteckningar med Maria Albertina Sjulsson (1868–1920), vars ordförråd *enbart* innehöll de östliga dentalspiranterna.⁵¹ *Blierieke* i stället för *Blieðieke* är därför en från väster påverkad umesamisk form, men som sådan även mindre genuin på denna plats. Det är viktigt att sagesmän för ortnamn väljes bland personer på orten. Jämför s. 16–17 angående namnet Pauträsk.

⁵⁰ G. Hasselbrink. Südlappisches Wörterbuch = Oårj'elsaamien baaguog'ärjaa. Vol. 1. *Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala* (1981), s. 91; Larsson. *Grenzen*, s. 103–104.

⁵¹ ULMA 16777. Exempel på tonande spirant: *rájdđuo* 'rjd; rad', *ráddie* 'räd', *stádda* 'stad', och tonlös spirant: *bütteket* 'slita av', *rátteket* 'skilja (renar)' och *ruattekuo* 'torrgran'.

Historisk landgräns i västra Ångermanland återspeglad i senare språkgräns

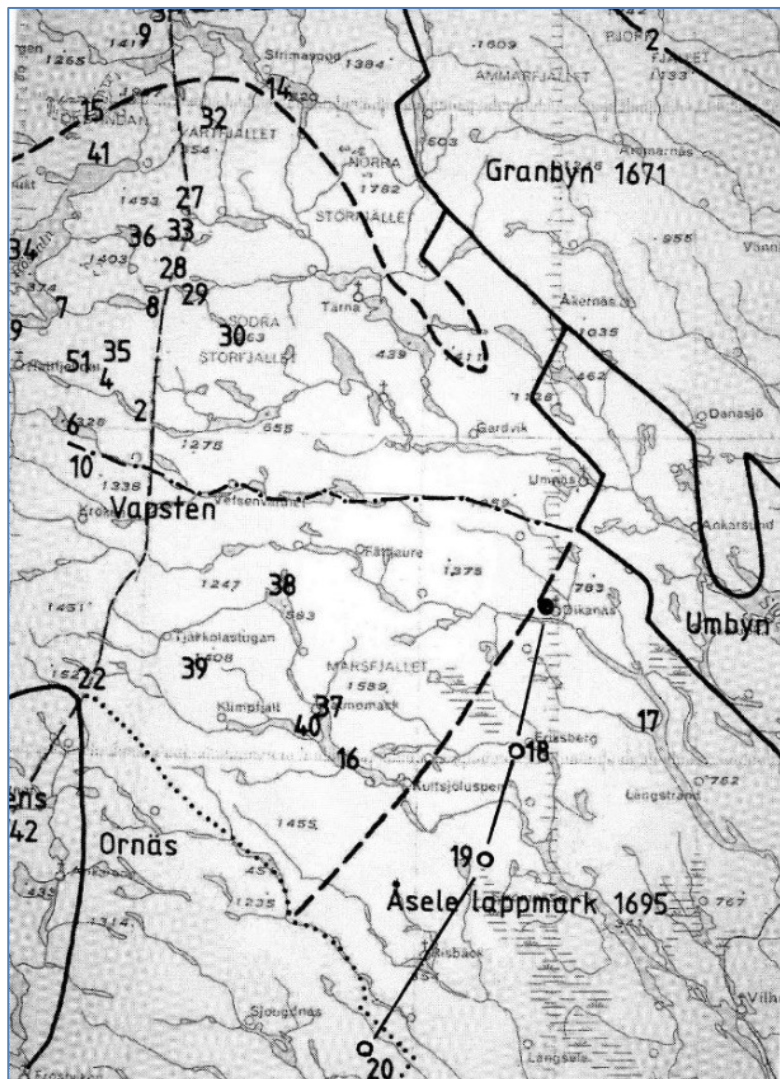
Språk återger ofta historiska förhållanden. När norske kungen i tidig medeltid hävdade sina undersåtars jakträttigheter i västra Ångermanland enligt en gränstraktat från 1273, nämns sjön ”Veimosior”.⁵² Gränsen gick söderut via sjön ”Hulsio” som har tolkats ur nordiskt *hul* ’urholkning, fördjupning’ med syftning på den kraftigt böjda Fatsjön, saS *Vuesserenjaevrie*, jfr saU *vuössie*, saS *vuessie*, ’grythank (med böjd form)’. Därefter kommer ”Kiodsio”, enligt Bergslands tolkning Gittsjön, saS *Stoere Gähtjere*, halvannan mil sydost om utloppet från Kultsjön, saS *Gåaltoe*.⁵³ Gränsen nådde sedan ”Rauda sio”, som hos Nensén återfinns som ”Raude-jaure” med syftning på Norrsjön. Stavningen med <d> i ”Rauda/Raude-” pekar mot ursprung i ordet för ’röding’, där <d> visar uttal med /d/ innan appellativet nu återfinns som saS *raavre* ’røye’.⁵⁴

⁵² Texten lyder: ”Eigu Ða Jæmtar norðr a Finmork fra Straumi XIX rastir at veida dyr ok ikorna, ok gengr sua austr landamæret mote Angrmannalande, tækr til Ðar sem heitir Veimosior. þæðan j Hulsio ok i Kiodsio. þæðan ok j Rauda sio ...’ Har så jämtar norrut i Finnmarken 19 raster från Ströms vattudal (rätt) att jaga (vilda) djur och ekorre, och går så i öster gränsen mot Ångermanland, den tar vid där det heter Veimosior. sedan till Hulsio och till Kiodsio. sedan ock till Rauda sio ...’ O. S. Rydberg (red.). *Sveriges traktater med främmande magter: jemte andra dit hörande handlingar* D. 1. (Norstedts, 1877), s. 245. Se om *rast*. pl. *raster* KLNLM, 13, s. 675–676.

⁵³ K. Bergsland. Samiske perspektiver i Helgelands historie. *Helgelands historie*, Bd 2. (Forvik, 1994), s. 191.

⁵⁴ UUB R 649, 130, Bergsland & Magga. *Åarjelsaemien*, s. 232. Ordet är frekventast som saU *råvdduo*, men i väster där sydsamisk påverkan förekommer har ordet belagts som saU *råvrrie* ’röding’, Barruk. *Båhkuogirjje*, s. 121.

Figur 7 Gränslinje för norskt och svenskt maktanspråk på 1200-talet

• Dikanäs och Vojmsjön, ○ 18 Fatsjön, samiska Vuesserrenjaevrie, ○ 19 Gittsjön, Stoere Gähtjere, ○ 20 Norrsjön (se texten); gränsen ●—●—●— mellan norra och södra Wapstbyen är från början av 1660-talet.

Källa: Bergsland 1994:185 (kompletterad).

Bergsland skriver att historiska källor visar att gränsen in i "Finnmork", dvs. samiskt område, gällde den norske kungens krav för jämtsamerna gentemot svenske kungen och hans makt i Ångermanland och kungens

”egna” samer. Enligt Bergsland är gränsen därför både politisk och ”en grense mellom samegrupper”, dvs. mellan fjällsamer i Vefsn och skogssamer i Åsele lappmark. Det var både fråga om ”en språkgrense mellom sørsamisk i trangere mening og sydlig umesamisk”.⁵⁵ Hur de två dentalspiranterna blir återgivna i senare tid i öster och väster, blir således belyst av gränsen från tidig medeltid som berodde på mötet mellan olika maktcentra som berörde västra Ångermanland.

Mellan (19) och (20) (figur 7) ligger sjöarna ”Lill-Rajan”, saS *Ohtje Raajere*, och ”Stor-Rajan”, *Raajere*, nära byn Rajastrand. Förled är saU *rájjie*, saS *raaja* ’gräns’.⁵⁶ I *Raajere* är *-re* syd- och ume-samiskans kortform av *jaevrie/jávrrie* ’sjö’. Cirka 4 km söder därom hittar vi Norrsjön. Om man på kartan drar en linje från Fatsjön (se text ovan) och ned till Norrsjön (se ovan) passerar den dels Arksjön vid Risbäck, dels en nordlig udde i sjön *Raajere* 3 km nordväst om byn Rajastrand (Sörfors).

I Sörfors (Rajastrand) intervjuade Nensén den ovannämnde Anders Pålsson, som hade samiska innehållande dentalspiranter. Hans son Isac Andersson (1810–1868) kände trakterna kring byn och visade Nensén 1839 en ”trefotssten”, en s.k. ”vilande höna”, på en nordlig udde i Stor-Rajan.⁵⁷ Trots att den kallades ”Raste-Kedke” ’gränssten’, menade Nenséns sagesmän att stenblocket saknade all ”Historisk märkvärdighet” dvs. betydelse.⁵⁸ Men att den ligger på 1273 års gränslinje är nog inte en tillfällighet. I den nämnda linjens förlängning söderut på halva sträckan till Norrsjön finns även berget Raitakullen vid Raitasjön med en namnförled i vilken ett /d/ kan gömma sig.⁵⁹ Namnens förleder har troligen att göra med färder eller transporter, men det är svårt att veta hur gamla namnen är. Sammanfattningsvis är det i alla fall intressant att se att de olika namnen återfinns på eller mycket nära den gräns som beskrevs redan 1273.

⁵⁵ Bergsland. Samiske perspektiver, s. 192.

⁵⁶ Samiskans ord för ”gräns” är lån från fi. *raja* ’gräns (linje); ytterkant, trakt’. Det är i sin tur lån från ryska *kraj* med motsvarande betydelser, SSA 3, i U. M. Kulonen, (red). *Suomen sanojen alkupevä: etymologinen sanakirja*. 3 R-Ö. (Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2000), s. 42. I ume-samiskan finns både ”raje” och ”kraja”, E. Lindahl & J. Öhrling. *Lexicon Lapponicum, cum interpretatione vocabulorum Sveco-Latina et indice Svecano Lapponico*. (Lange, 1780), s. 369, 159.

⁵⁷ Se exempel från andra håll i Norrland, C. Westerdahl. *Sydsamer; från Bottenhavet till Atlanten*. (Skärhamn, 2008), s. 82–84. Se en så kallad ”vilande höna”, stenblock på tre mindre stenar: https://sv.wikipedia.org/wiki/Arkeologstigen_i_J%C3%A4vre.

⁵⁸ UUB R 649, s. 148.

⁵⁹ Jfr saS *raajhtoe*, *raajhta*, *raejhtie* ’vei på snö etter rein’. Bergsland & Magga. *Åarjelsaemien*, s. 231. Det kan också vara fråga om det svenska dialektordet ”rajda” ’fem lassdragande renar fastbundna i den föregående lass’, Zetterstedt. *Resa*, s. 300, jfr även Dahlstedt. *Det svenska Vilhelminamålet*, s. 207 och saU *rájdduo* ’rajd’.

Namnleden ”Raste-” i ”Raste-Kedke” bör jämföras med *rast* pl. *raster*, i gränstraktatet från 1273, där pluralisformen *rastir* brukas. Det betecknade obestämt avstånd på en vägsträcka (SAOB fornsvenskans *rast* ’så långt man orkar gå utan att vila’).⁶⁰ Termen brukades även om den *gränspunkt* där ”Rå-linien mellan Åsehle och Lykksehle Lappmarker” började i väster enligt kateketen Anders Andersson (1771–1825), som var född i Byrgfjäll (Borgafjäll).⁶¹ ”Raste-jåkoKedke,” *Raste-juohkuogeädggie* ’rast-skiljestenen’ var ett gränsmärke på en myr på Norra Gardfjället.⁶² Termen ”Raste-” kunde således markera både en gränspunkt och en gränslinje. Man skiljer på ägo gräns med märken i träd eller med pålar, ibland även med rösen bestående av tre eller fem stenar. För viktigare landgränser valde man däremot flyttblock, jordfasta hållar, källor eller iögonfallande formationer i naturen.⁶³ Ordet *raaste* ~ *rásste* ’gräns’ av no. ”rast”, känner Qvigstad från syd- och tysfjordssamiska och saS *raaste* är dels ’grense (mellom riker, naboer)’, dels ’ret linje (i brettspill)’.⁶⁴

Namn på en viktig gräns och på en landsträcka mellan vattenleder

På övre delen av den streckade gränslinjen (figur 7), som passerar symbolen ● Dikanäs, och når till (svagt synligt) Umnäs, ligger höjdsträckningen ”Älsoliden”. På 1671 års karta över Ume lappmark är bergets namn *Elpseies wari*.⁶⁵ Genom sitt läge som en tänkbar nordlig förlängning av 1273 års gräns är det värt att uttyda namnet. En god hjälp ger Björn Collinders belägg från 1937 med en sagesman vars uppgift med

⁶⁰ En *rast* eller en *skogsmil*, var drygt 5 kilometer. Om man mäter avståndet ”19 raster från (Svaningssjön i) Ströms vattudal”, dvs. ca 19 × 6 km, når man Älsoliden söder om Umeälven, se namnet Älsoliden nedan. På samma avstånd ligger även *Raste-juohkuogeädggie* (se s. 14).

⁶¹ Anders Andersson brukade dentalspiranter förutom i namnleden -Kedke-, saU *geädggie* ’sten’, även i orden ”nåddo”, saU *nådduo* ’nystan’, ”muetha”, saU *muahddá* ’moster (yngre än ens mor)’. UUB R 649, s. 6, 7.

⁶² UUB R 649, s. 8.

⁶³ KLN 14, s. 564. Det stora flyttblocket ”Kunjogedke”, saU *Guvnjuogeädggie* ’den framtutande stenen’, (2,5 m. hög) nämns på gränsen mellan två skatteland i norra Arvidsjaur (observera ”gedke” saU *geädggie* ’sten’), se O. Korhonen. Mer om skattelandsrösen och gränstallar i Arvidsjaur. *Samefolket* 2 (2002), s. 36.

⁶⁴ J. K. Qvigstad. *Nordische Lehnwörter im Lappischen*. I Commission bei Jacob Dybwad. (Christiania, 1893), s. 259. Bergsland & Magga. *Åarjelsaemien*, s. 232, de senare beläggen är från Vilhelmina och Rörås enligt Hasselbrink. *Südlappisches Wörterbuch*. Vol. 3 (1985), s. 1057. Fjället saN *Rásttigáisdá* i norska Finnmarken, 1067 m.ö.h., har på internet den tveksamma etymologin ur mansnamnet ”Rásti”.

⁶⁵ Norstedt. *Lappskattelanden*, s. 76–77. Namnet motsvarar ”Elpsoliden” Generalstabskartan, 41 Stensele, 1897.

ljudskrift var *älBâ*, saU *álbbie* 'billig'.⁶⁶ Adjektivet är belagt som "albes", saU *álbies* motsvarande saS *aelpies* 'billig'.⁶⁷ Som namnled är vokalen i andra stavelsen reducerad till /e/, vilket genom omljud av långt [ā] ger långt [ā̃] i första stavelsen, dvs. saU *älbes*. Detta kan i uttalet förkortas till *älbs*.⁶⁸ Ordets betydelse var i äldre tid, 'det som är rättmätigt, rätt och riktigt'.⁶⁹

Figur 8 Karta från 1671 som visar nordligt parti av gränslinje från 1200-talet

"Elpseies wari" 'Åsoliden' vid "märkan", landsträckan, från Umeå lappmark ned till Ångermanlands lappmark på 1671 års karta. Bastansjön har fallit bort, men "Suola Jauri" 'Holmträsket' och "Båstoken" finns med.

En parallell till *Elpseies* finns i namn vid "märkan", landsträckan, mellan byn "Råsele" och "Almselet" i Ångermanälven 25 km söder om Vilhelmina. Selets namn ingick i skattelandet "Albloselelandet" vid älven. Där finner man på 1600-talet Nils Göransson, född cirka 1670, som skattar för landet med förleden "Alblo-, Arblo-" eller "Arbro-".⁷⁰ Nensén nämner även formerna "Elbros, Albrosehle" och "Elbesjokk,

⁶⁶ Sagesman var St¹, dvs. Thomas Olofsson (1861–1955) från Storholmen, Stensele. W. Schlachter. *Wörterbuch des Walldappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie*. (Suomalais-ugrilainen seura, 1958), s. 5. Barruk. *Bábkuogirjje*, s. 24.

⁶⁷ Lindahl & Öhrling. *Lexicon Lapponicum*, s. 13. Bergsland & Magga. *Åarjelsaemien*, s. 21.

⁶⁸ Jfr adjektivet *äjlies*, oftare i formen *äjles* 'helig' och även (i sammansättning) förkortat till *äjls-*.

⁶⁹ I P. Fjellström. *Dictionarium Sveco-lapponicum*. (Stockholm, 1738), s. 25 är adjektivet "alpes" 'billig' synonymt med "rächtek" 'rätt, tillbörlig' på samma sätt som substantivet 'billighet' är både "räcteshwot" ['rättvisa'] och "alpeschwot" ['egenskapen att vara billig/rättvis']. Betydelsen av stammen i "rächtek" återfinns i synonymerna "rektes, rekt," och "rektok" översatta med 'rätt, tillbörlig', Lindahl & Öhrling. *Lexicon Lapponicum*.

⁷⁰ Pettersson. *Gamla byar*, s. 254.

lilla ån, som rinner från Blaikfjället ned uti albrosehlet”.⁷¹ Även Ehrenmalm anför namnformerna ”Albäsehlforssen” och ”Albläsehle”.⁷² Trots namnens varierande former stödjer de ett samband med saU *álbbie* och *álbies* med syftning på en *rättsligt korrekt och viktig* gräns. Över ”Almselet” gick Åseles nordvästra sockengräns med hävd från 1600-talet mitt.

När vi nu återvänder till landsträckan mellan Umnässjön, saU *Grátjánjávrrie*, i Umeälven och söderut mot Vojmsjön, finner vi nära ”Älsoliden” (*Elpseies wari* 1671) den mindre sjön Bletiken (vid *Bastansjön*) som dels har en form som ska tolkas som umesamisk, dels har fått parallellnamnet *Blierieke*, som delvis är påverkat av sydsamiskan.⁷³ I Skansnäsån finns vidare ”Övre Bletiken” och ”Nedre Bletiken”, båda med det umesamiska kännetecknet <t> som pekar mot tidigare dentalspirant. Det senare har fått parallellnamnet saS *Vuelieblierehke*. Här finns även ”Märkan”, en till svenskan inlånad beteckning för ’landsträcka mellan farbara vatten, ed.’⁷⁴ Parallellnamnet saS *muerbhkie* kan inte vara genuint här med tanke på områdets många umesamiska kännetecken. När däremot formen ”muotke”, med <t> för den tonlösa spiranten /t/ i saU *muötkkie*, brukas nio gånger av Nenséns sagesman vid en beskrivning av landsträckor i Umeälven och med tydlig lokalkännedom kallar östra delen av Umnässjön ”Alebeetssoon”, där höjden ”Alebeets tjuelk” (Älsoliden) ligger, då stärker det slutgiltigt områdets umesamiska karaktär.⁷⁵

Namnens språkliga karaktär uppströms Umeälven från Älsoliden

På 1671 års karta finns det västerut även andra namn vid Umeälven i vilka spiranten återges med <t> eller <d>. På östra sidan av älven cirka 40 km uppströms och nära ”Jockz Jauri”, saU *Juksjávrrie*, visar kartan namnet ”Plätick Jauri” syftande på ”Blattnikselet”, numera kallat *Blattniken*, som ligger nedanför Gäutajaure, saS *Luvlie Geavhta*.⁷⁶

⁷¹ UUB R 649, s. 10.

⁷² A. Ehrenmalm. *Arwid Ehrenmalms Resa igenom Väster-Norrland til Åsehle lappmark*. (https://digital.ub.umu.se/image_server_router/17a_000033/0002.jpg). (Momma, 1743), s. 94.

⁷³ Se om formen *Blierieke* i stället för *Blierehke* ovan.

⁷⁴ Ordet ”märka” är ”ett landsdelsord” med vid spridning i Norrland, bildat på saL *muorkeke*. Märka kan på de flesta håll i Norrland ersätta de korrekta samiska formerna av ordet för landsträcka mellan vatten.

⁷⁵ UUB R 649, s. 205, 208.

⁷⁶ Norstedt. *Lappskaattelanden*, s. 32, 207.

Ytterligare cirka 70 km norrut finns på norsk sida Bledikvattnet, *Gievrejaevrie*, nära riksgränsen. Namnet motsvarar sjön ”Pleätek”, där Anna Thomasdotter (1751–1833) föddes, som var en av J.A. Nenséns viktigaste meddelare. Hon tillhörde Ranbyn och talade samiska med umesamiska spiranter.⁷⁷ Hennes hemort var Hemnes, *Heäimmanássa* vid Ranfjorden sydväst om Mo i Rana, *Måhvie*. På svensk sida hade föräldrarna sitt skatteländ i ”Låiset Wuome” nära Storuman, saU *Lüsspie*.⁷⁸ Med syftning på Ranbyn konstaterar Knut Bergsland i en studie av äldre gränser, att sannolikt ”talte alle skogssamene dialekter av umesamisk, likeså fjellsamene i ”Ranbyen”, mens fjellsamene sønnenfor talte sørsamisk i trangere mening”.⁷⁹

Figur 9 Sjönamn med östlig, skogssamisk uttalsdetalj i Umeälvens västra dalgång

Avsnitt från 1671 års karta över Ume lappmark. Bland nämnda sjöar finns ”Plätick Jauri” nära ”Jockz Jauri”, saU Juksjävrie. ”Plätick Jauri” är Blattnikselet, senare kallat Blattniken, i Umeälven (Norstedt 2011, s. 108, 109.)

Med tanke på den ovannämnda beteckningen *rast* pl. *raster* för viktig gränspunkt eller gränslinje lägger man märke till namnet ”Rastaich wari” i skatteländet Dorifjäll (figur 9), som är moderna kartors Stång-

⁷⁷ UUB R, s. 649, 247. Hon brukade ”kedke” *geädggie* ’sten’, ”tjadd” *tjadda* ’sot’, ”mutket” *mütkeket* ’slå sönder’, ”lätket” *lätkeket* ’slå (till); slå ihjäl’.

⁷⁸ UUB R 649, s. 250.

⁷⁹ Bergsland. Samiske perspektiver, s. 184. Söder om Ranbyns område ligger Vapsten, som Bergsland syftar på.

fjället, *Suönjiertjähkka*.⁸⁰ Det är ett namn värt att återkomma till i ett annat sammanhang.

Landsträckan från Umeälven via dalgången vid Alsoheden (figur 8) och söderut, var en slags "getingmidja" mellan Ume och Åsele lappmark. Det var också den kortaste vägen till Jämtland från den gamla "Lais Sijtte" eller "Lais Lappebyen", som köpmän brukade för att med expansiv handel och uppbörd nå så långt västerut och söderut i Norge som möjligt. Från Laisälven var det inte mer än cirka 100 km till dalgången vid "Elpseies wari". Därifrån kunde man följa den västra, dvs. "norska sidan", av den medeltida gränsen och inte inkräkta på "Angrmannalande", Ångermanland, svenske kungens område (figur 7).⁸¹

Från 1526 fick landsköpmannen Anders Persson i Grubbe (cirka 1470–cirka 1543) uppgiften att i Ume lappmark ta upp skinnskatten 'aff Kronones eghna lappar', men 1552 övertog riksrådet Thure Pedersson Bjelke (1514–1577) uppdraget att vidga området för uppbörden och från följande år finns flera samer från "Lais Lappeby" omnämnda ända nere i Finnli nära Snåsa, saS *Snåase*. År 1555 blir landsköpmannen Nils Jönsson lappfogde över Pite lappmark och därefter är det birkarlar som driver in skatten i den utvidgade Laisbyn.⁸²

Att gränsen från 1273 länge var känd framgår 1595 av uppgiften att sträckan från "Arck tresk", Stor-Arksjön, *Armere*, vid Risbäck "till Jemt Lapperna ähr 2 miil". Några år senare nämns även "Kulter", Kultsjön, halvannan mil väster om den nämnda gränsen från 1273 med tillägget "samme tresk och Landh bruker Pithå Lapperna och Nories Lapper". Detta framgår även av Daniel Hjort (1575–1615), tjänsteman hos Karl IX, som 1606 omnämner "Pithå Lapper som aff ålder haffue legatt till Laijsby, huilke wester söder ifrå Umhå Mark emoth Noriges sijdan boendes ähre".⁸³

När Lycksele förbereddes till kyrk- och marknadsplats inordnades även Laisbyns samer, men för dem kunde skatteuttaget inte öka för "då komo de aldrig till Swerige tillstädes". De var så integrerade i handel och uppbörd i Norge, att man inte kunde riskera att stöta dem ifrån sig. När de svenska lappmarkerna under 1600-talet organiserades var fjäll- och skogssamer tydligt åtskilda. Men Laisbyn med sin

⁸⁰ Norstedt. *Lappskattelanden*, s. 109, 207.

⁸¹ K. Bergsland. "Lais Lappebyen". I A. Nesheim (red.). *Kultur på karrig jord: festskrift til Asbjørn Nesheim* (Norsk folkemuseum, 1978), s. 97.

⁸² Bergsland. "Lais Lappebyen", s. 78, 80–81.

⁸³ Bergsland. "Lais Lappebyen", s. 88–89. E. Nordberg (red.), *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet*. (Skytteanska samfundet, 1973), s. 26.

onaturliga utsträckning ”vestover og sydover må ha vært en regnskaps-sak fra lappfogdens side”. Deras inordning i Ume lappmark var därför inte så svår sak.⁸⁴

Fjällsamerna i Vapstbyn, som skattade både till Norge och Sverige, rörde sig däremot årligen österut genom skogssamernas skatteland. När isen hade lagt sig flyttade de ”neder til Uhm-Byens Lappar och uti deras Furu Skogar söka Ren-Måssan”. Därvid måste de vända sig till ”Skattemannen”, skattelandsinnehavaren, för att en ”avgift ehrlägga uti MatWahror, effter som Uhm-Byens Lappar äro torfffigare än fiell Lappen, hwilka merendels öfwer alt äro långt behållnare”.⁸⁵ Fjällsamerna med sina renhjordar var välbärgade men skogssamerna hade ännu en viss trygghet i rätten till sina skatteland. De årliga kontakterna medförde emellertid närmast fjällområdena övergång av de ursprungliga dentalspiranterna /d/ och /t/ till /r/ som i sydsamiskan. Denna språkliga förändring var en fråga om prestige, som är välkänd inom sociolingvistik.

Valet av sagesmän, en fråga om korrekta eller förvanskade ortnamn

Professorerna K. B. Wiklund (1868–1934) och Björn Collinder (1894–1983) gjorde omfattande samiska ortnamnsuppteckningar i norr. Wiklund framhöll vid seklets början att ett gott resultat kräver att man utgår från det språk ”som talas av traktens egentliga befolkning”.⁸⁶ Det har inte alltid skett i umesamiskt område och valet av meddelare märks nu i kartans ortnamnsformer.

När Zetterstedt 1832 via märkan från Umeälven nådde Dikanäs, skriver han att byn ”benämnes ömsom för Dikanäs och Gikanäs”.⁸⁷ Även sjön har de två alternativa förlederna. Dikasjön var källsjö till Vojmsjön och Bergsland ansåg att ”hele sjöen hørte til Ångermanland” enligt 1273 års gräns och finner även stöd för det av innehavare till skattelanden i 1695 års jordebok.⁸⁸

Förleden *Gide-* kan som beskrivits antingen vara tecken på bevarat spirantiskt uttal av saU *Gijdda-* eller visa en återgivning av spiranten

⁸⁴ Bergsland. ”Lais Lappebyen,” s. 91.

⁸⁵ K. B. Wiklund & J. K. Qvigstad (red.). *Dokument angående flyttlapparna m.m.* 2 (Kristiania, 1909), s. 8.

⁸⁶ A. Mattisson. *Samiska ortnamn på fjällkartorna*. (Statens lantmäteriverk, 1993), s. 16.

⁸⁷ Zetterstedt. *Resa*, s. 133.

⁸⁸ K. Bergsland. *Bidrag til sydsamenes historie*. (Univ. Tromsø, 1995), s. 6.

som hunnit övergå till uttal som klusil och stavning med <d>. Där *Gijdda-* överlagrats av saS *Gijre-* återfinner vi det däremot som *Giri-*. Men hur tolkas då alternativen Dikanäs och Gikanäs? Med tanke på att skattelandet Gidevare i norr nådde upp till Di-kasjön/Gikasjön är det rimligt att anta att ett initialt *Gid-* genom metates (konsonant-omkastning) blivit *Dik-* som i *Dikanäs*. I nästa steg sker en konsonantassimilation (utveckling mot större likhet mellan konsonanter), här bakåtriktad, genom vilken *Dik-* blir *Gik-*, som i *Gikanäs* eller *Gig-* i *Gigån*, formen för Gideälven inom Fredrika. Frustrationen hos svensk- eller sydsamisktalande personer utan dentalspiranter i det egna språket har orsakat utvecklingen till de nämnda namnformerna.

Vid samisk namnrevidering av den topografiska kartan i sen tid har Dikanäs och Dikasjön fått namnen saS *Gäjka* respektive saS *Gäjkanjaevrie*.⁸⁹ Sagesmän var samer från sydsamiskt område cirka 50 km sydväst om Dikanäs.⁹⁰ Namnen visar sig utgå från en tradition återgiven av O. P. Pettersson enligt vilken det bara fanns två sjöar där vattnet ”glittrar så intensivt”, att det givit sjöarna deras namn.⁹¹ Den andra sjön finns norr om Fatmomakke, *Faepmie*. Denna folk-etymologi utgår från saS *gijkedh* ’glänsa, glittra’ och verbformen i tredje person presens: ’den glänser/glittrar’. Trots att ortnamn aldrig bildas på personböjda verbformer finns nu namnen på officiella kartor. Valet av meddelare och ett oreflekterat accepterande av en folk-etymologi gav platsen och sjön mycket missvisande namnformer och grundorsaken var från början att de innehöll en ortnamnsled som i övergångszonen mellan ume- och sydsamiska innehöll den tonande dentalspiranten /ḑ/, som inte blev korrekt återgiven.

Vid den ovannämnda tolkningen av *Elpseies wari* / Älsoliden anlitate Björn Collinder som sagesman Thomas Olofsson (1861–1955) från Storholmen, Stensele, Han bodde cirka 22 km från platsen med namnet, som då var aktuellt och det gav ett värdefullt resultat. Val av meddelare skulle ju enligt Wiklund väljas bland ”traktens egentliga befolkning”. För Åmsele vid Vindelälven, *Vyöddale*, intervjuades Jonas Edvard Sjulsson Bonta (1859–1939) från Västervik hela

⁸⁹ Uppteckningen i ljudskrift är: *Gäihkē* och *Gäihkän-jäure*, B. Collinder, uppteckning 1935, Ortnamnsregistret, Isof.

⁹⁰ Meddelare var Jon (Jonas) Jonsson, f. 1875 i Kultsjölandet, *Gåaltoelaante*, och Nils Andreas Skott, f. 1869 från Tjepsigielas, *Tjeepesgieles*.

⁹¹ Pettersson. *Gamla byar*, s. 195.

220 km från Åmsele.⁹² Meddelare för namn i umesamiskt område valdes ofta från fjälltrakterna. Sjulsson Bonta meddelade formen ”Åmmasovven”, där Åmma- uppenbart kommer av Åm- i Åmsele, men ett samiskt namnelement kan inte vara enstavigt och förlängdes därför till Åmma- av meddelaren.

En längre sträcka av sjöar och älvstråk leder emellertid västerut till närheten av byn Åmliden, vars samiska namn är *Ábmuo* och identiskt med namnet på Västerbottens högsta berg, 551 m.ö.h. vid gränsen mot Malå kommun. I Malå fick upptecknaren bergets korrekta umesamiska namn av samerna Lars Sjulsson (1871–1952), från Setsele, *Sáddarve*, och Petrus Johansson (1881–1951) från Grannäs, *Mårssjije*. Av det förstår man att Åmliden är en svensk namnbildning på *Ábmuo*.⁹³ Formen ”Åmmasovven” (-sovven av saU -*suvvane* ’sel’) visade sig således vara en fri konstruktion av sagesmannen grundad på det svenska namnet och utan stöd i lokal namntradition. Det illustrerar vikten av att sagesmän för samiska ortnamn väljs bland ”traktens egentliga befolkning”.

Dentalspirantens östliga förekomst styrkt av fler viktiga ortnamn

Av kartan på figur 6 framgår att den frekventa hydronymen för vidgad del av ett vattendrag förekommer utan spirantiskt uttal i väster medan ordet i öster antingen är belagt med /*ḏ*/ ⁹⁴ eller indikeras av <d> eller <t> i namnens stavning. Gideälven vittnar i hela sin längd om en ursprunglig konsonantism, men den överträffas av det långsträckta Stöttingfjället, som är ”landrån mellan Stensele och Wilhelmina samt sedermera i sin långa utsträckning nedåt i sydost är gränsen mellan Lycksele och Åsele lappmarker”.⁹⁵ Bergskedjan är avbruten av lägre partier och sträcker sig från *Raste-juohkuogeädggie* ’rast-skiljestenen’

⁹² Västervik är en by vid Jokksjaure/*Juoksjávrre* mindre än två mil från Tärna. Åmsele registrerades av Björn Collinder som ”*omma-suvvæn*, Åmmasovven”.

⁹³ Vokalen *Ä-* i de svenska namnformerna kan gå tillbaka på den initiala vokalen i *Ábmije* ’till Åmliden’, dvs. i riktningskasuset illativ. Namnlån kan upptas i former som är frekventast i dagligt tal.

⁹⁴ Ett exempel är Bletikudden, *Blidiekenjuönies*, nära byn Slagnäs, *Sláganuönies*, vid Inlandsvägen.

⁹⁵ Zetterstedt. *Resa*, s. 130.

på ”Swenska Garde-fjäll” i väster ”och slutar med Balen Söder om Bjurholms kyrka”.⁹⁶

Stöttingfjället kallas ”Vaddi, ett jämnt och slätt land” i texten till den kända reseberättelsen genom Ume lappmark på 1700-talet.⁹⁷ Nensén fick under 1800-talet belägget ”Waddeje, Stuttingfjället” (figur 10) med syftning på höjdräckningen som är ’helt kalt, kallt, snön ligger länge där’.⁹⁸ Anders Pålsson (1772–1850) från Sörfors (Rajastrand), som hade samiska med bevarade spiranter, nämner 1840 ”Weddeje” som skulle betyda ’lång trakt utan berg’, en form som nog hade första stavelsens vokal från saU *veäddie* ’rottåga’, jfr ”wedde” ’en gren av roten på ett träd’.⁹⁹ Granens rottågor för tillverkning av dragrep till not och andra bruksföremål, som skogssamerna tillverkade, skulle helst vara långa.¹⁰⁰

Till sist kan från Ranbyn i Ume lappmark nämnas Anna Thomasdotters fraser ”Waddejen Tjuelk, Granskogshöjder, såsom bergs-Ryggar” och ”Jeujeme-muorit werrdelet Waddejen Tjuelksne” ’att fälla lavträd på landryggen Waddeje’.¹⁰¹ Trädlav var renarnas nödföda, när betet var låst av snö eller isbark. Ordet ”Tjuelk” är saU *tjüvvielge* ’bergsrygg, landrygg’.¹⁰²

Hur ska då ”Vaddi” och ”Waddeje (Weddeje)” tolkas? Både Anders Pålsson och Anna Thomasdotter¹⁰³ hade spiranter i sin samiska, vilket innebär att <dd> i namnbeläggen kan motsvara ett ord med stamkonsonanten /*ḍḍ*/. Bergskedjans namn kan därför skrivas **Vaddeje* och som passande grundord finns saN *vadḍa* ’åpen, helt trelös slette (undertiden något myrlendt) med skog el. hauger omkring eller på to sider iallfall’.¹⁰⁴ En annan översättning är ’öppen, trädlös slätt (med skog omkring); torrmyr’.¹⁰⁵ I enaresamiskan är betydelsen ’långsträckt,

⁹⁶ UUB R 649, s. 10. Ångerbalen, senare Ångermanbalen, är 488 m.ö.h. och gränspunkt mellan Åsele och Lycksele lappmarker samt mellan Ångermanland och Västerbotten, G. Norstedt & S. Norstedt. *Landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark*. (Thalassa, 2007), s. 94.

⁹⁷ Norstedt. *Lappskattelanden*, s. 79, 136.

⁹⁸ UUB R 649, s. 10, 224.

⁹⁹ UUB R 649, s. 182. Lindahl & Öhring. *Lexicon Lapponicum*, s. 530.

¹⁰⁰ O. Olofsson. Rep av trä och näver. *Norrboten* (1936).

¹⁰¹ UUB R 649, s. 267, 327.

¹⁰² Barruk. *Báhkuogirjje*, s. 151.

¹⁰³ Belägg är bl.a.: ”kedke” *geäddgie* ’sten’, ”sedge” *seäddga* ’vide’, ”mutket” *mütkeket* ’slå sönder’, ”kätkem” *geätkkame* ’vagg (av samisk modell)’, UUB R 649, s. 259–270.

¹⁰⁴ K. Nielsen. *Lappisk ordbok: grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino*. (Aschehoug, 1932–1962), III, s. 712. Belägg finns från kildin-, skolt-, enare- och nordsamiska, i Sverige även från lule- och arjeplogssamiska, men inte från sydsamiska.

¹⁰⁵ M. Svonni. Davvisámegiela-ruotagiela, ruotagiela-davvisámegiela sátnegirji = Nordsamisk-svensk, svensk-nordsamisk ordbok. (ČálliidLágádus, 2013), s. 206.

lägre och trädöst berg i fjällterräng'.¹⁰⁶ En korrekt motsvarighet med tanke på stamkonsonantens historiska utveckling är saL *vabta* 'slät, öppen lavmark', 'slät mark (var som helst)', 'öppen, skoglös slätt i skogslandet'.¹⁰⁷ Qvigstad har för *vabta* i samma område betydelsen 'öppen, torr slätt i högfjällen'.¹⁰⁸

Med gällande stavning ska **Vaddeje* återges som *Vaddije*¹⁰⁹ och formen *Vaddi* är kontraherad (sammandragen) form av *Vaddije*. Men vad är då formen i förhållande till *vadda*, som alltså är belagt norrut men inte i sydsamiskan? Förklaringen finns i avledningstypen saU *juovvije* '(terräng) med många blockmarker [med mycket blockmark]' av saU *juovva* 'blockmark'. Anna Thomasdotters "Waddejen Tjuelk", tolkat som *Vaddijen tjüvvielge*, är därmed namnet på Stöttingfjället, vid sidan av elliptiska¹¹⁰ *Vaddije*, som betyder 'den [=bergskedjan] med många högt liggande öppna slätter'. Anna Thomasdotters "Granskogshöjder, såsom bergs-Ryggar" i pluralis visar att namnet syftar på *många* höjder samlade i en bergskedja.¹¹¹

Nära Stöttingfjället ligger byn Pauträsk (figur 10). Björn Collinder upptecknade det samiska namnet på sjön Pauträsket med sagesmannen Thomas Olofsson och fick förleden i formen *Baūrâ-* [Baura-]. Det medförde senare att saS *Baavrejaevrie* infördes på offentliga kartor. Det stämmer som vi ser inte med "Paud tr" på en äldre karta (figur 10). Namnbelägget *Paudi iauri* i landshövding Johan Graans förteckning över skatteland visar även ett <d>.¹¹² Innehavare av skattelandet var 1670 Jacob Joensson i "Uhmeå byen". Andra belägg finns på lappmarkskartan 1671 med formerna *Stuere Paudi Jauri* och *Udze Paudi Jauri*, Pauträsket respektive Kalv-träsket.¹¹³

¹⁰⁶ E. Itkonen (red.). *Inarilappisches Wörterbuch 3 R-Y*. (Suomalais-ugrilainen seura, 1989), s. 421.

¹⁰⁷ H. Grundström. *Lulelappsk ordbok*. (Lundequistska bokh., 1946–1954), s. 1382–1383.

¹⁰⁸ J. K. Qvigstad. *De lappiske appellative stedsnavn*. (Aschehoug, 1944), s. 69.

¹⁰⁹ I-*eje* påverkar /j/ uttalet av föregående vokal, som enligt gällande ortografi redovisas som *-ije*.

¹¹⁰ Ellips syftar på ett ord eller en fras där något är utelämnat utan ett förståelsen äventyras.

¹¹¹ En parallell till *Vaddije* kan finnas i finska *Vattaja*, en lång höjdsträckning i Mellersta Österbotten i Finland ungefär i höjd med Robertsfors på svensk sida. Byn Lochteå, finska Lohtaja, i närheten har tolkats som substratnamn innehållande samiskans ord för 'vik'. Byns namn återges i dokument som Loctabyn 1591, Lochtebyn 1592, Lochteåbyy 1695, S. Paikkala & P. Mikkonen (red.). *Suomalainen paikannimikirja*. (Karttakeskus, 2007), s. 241. Finska *Vattaja* kan därför vara ett samiskt substratnamn.

¹¹² Wiklund & Qvigstad. *Dokument*, s. 237–238.

¹¹³ Norstedt. *Lappska skatteländen*, s. 78.

Figur 10 Namnbelägg från cirka 1800 visar skogssamiskt uttal av namnet på Pauträsk

Stutting-Fjället (Stöttingfjället) och Paud tr (Pauträsk) på "Charta öfver Wästerbotten och Svenske Lappmarcken", Sveriges topografiska kartor (1796). Riksarkivet.

Nensén registrerade ännu på 1800-talet namnet *Paudejaur* eller *Pauder* där <d> återger /d/ och utljudande <r> är förkortat saU *jávrrie* 'sjö'.¹¹⁴ Namnformerna tyder på att ortnamnet ska tolkas ur appellativet saU *buavdda* 'berg kalt på toppen (i skogslandet)' med syftning på *Pauliden* (469 m.ö.h.). Formen *Baavre-* (*Baūrâ*) saknar således stöd i lokal namntradition och ordstammens /r/ är det som gällde på sagesmannen hemort omkring 90 km västerut.

En antydan till mer trovärdig tolkning finns från 1962¹¹⁵ med en sagesman kallad "V. Andersson, Pausele", som "trodde att namnet är en förvanskning av ett ursprungligt lappskt *pauzjaure*". Stavningen med <dz> är troligen ett försök att återge den tonande dentalspiranten i *buavdda*. Det framgår inte vem "V. Andersson" var, men det kan röra sig om en ättling till renskötaren Anders Andersson Uttjek (1767–1851) inflyttad från Ranbyn och bosatt i Pauträsk till sin död 1851. När sonen Måns dog före fadern överlämnade denne renarna för födoråd till två betrodda personer. Det gjorde att renskötseln fortgick även efter Anders Anderssons tid.

¹¹⁴ UUB R 649, s. 221.

¹¹⁵ Upptecknaren C. O. Jonsson, Ortnamnsregistret, Isolf.

Konklusion och framtidsvision

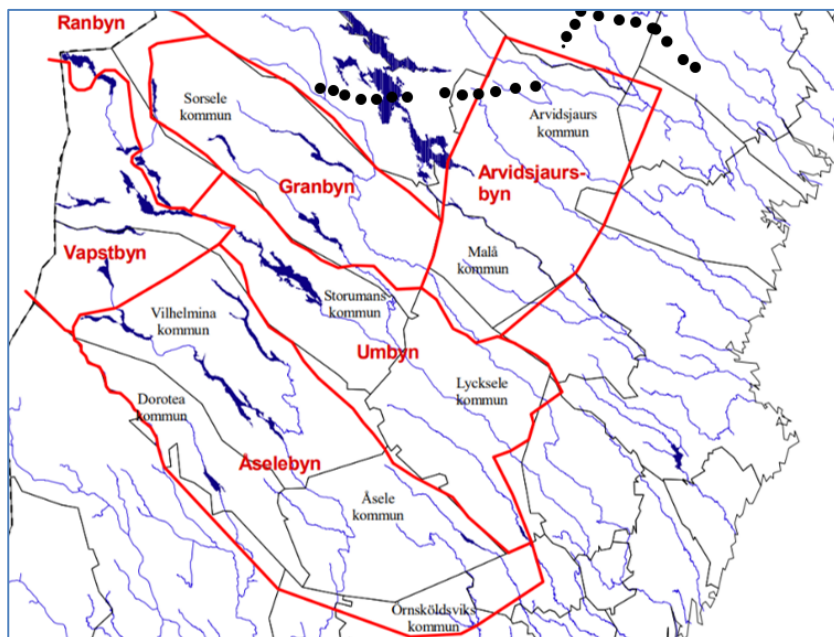
Nytt val av språkligt kriterium visar således att det skogssamiska områdets språk vilar på gemensam grund från norra delen av forna Arvidsjaurby, dagens Arvidsjaur, ned till Åselebyn i Ångermanland samt västerut till närheten av fjällkedjan (figur 11). En påverkan från sydsamiskan i väster kom dock in under senare delen av 1800-talet, vilket kan spåras i dentalspiranternas förändring. Framtidsvisionen är att sambandet mellan språk och kultur samt historiska fakta även i andra delar av skogssamiskt område kommer att fördjupas genom ny forskning.¹¹⁶

Knut Bergsland (1914–1998), professor i finsk-ugriska språk i Oslo, upptäckte här ett *Terra Incognita* 'okänt land' och föreslog en mångvetenskaplig forskningsinsats om de sydliga skogssamerna i Sverige.¹¹⁷ Den visionen har bäring även på det som bör ske beträffande institutioners, samhällsorgans och myndigheters arbete i dag att ge det skogssamiska samhället stöd att återta det som under lång tid gått förlorat på grund av ett oacceptabelt osynliggörande.

¹¹⁶ Resultat från sådan forskning kan bland annat sökas under adressen umesamiska.nu. Sök med författarnamn.

¹¹⁷ K. Bergsland. Lapp dialectal groups and problems of history. I *Lapps and Norsemen in olden times*. (Universitetsforlaget, 1967), s. 53.

Figur 11 Administrativa gränser och umesamiskans utbredning; en forskningsuppgift

Gränser för umesamiska socknar eller "byar" från norr om Piteälven ned till söder om Ångermanälven fram till cirka 1850 (röda linjer) samt gränser för dagens kommuner (svarta linjer; G. Norstedt, Skogssamisk närvaro kring Käringbergets ekopark enligt historiska källor. (Obbola, 2012), s. 5). Umesamiskans nordgräns är markerad med ●●●● inom norra Arvidsjaur och södra Arjeplog. Ranbyn sträcker sig in i Norge (se s. 16). Åsele blev 1648 marknads- och kyrkplats samtidigt som "Ångermannanna lappar" ersattes av beteckningen Åselebyn.

Förkortningar

Isot	Institutet för språk och folkminnen, Uppsala
KLNM	Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid: Från vikingatid till reformationstid.
SAOB	Svenska Akademiens ordbok
SSA	Suomen sanojen alkuperä
ULMA	Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
saArj	arjeplogssamiska
saL	lulesamiska
saN	nordsamiska
saS	sydsamiska
saU	umesamiska

Arkivkälla

Handskrift i Uppsala universitetsbibliotek

Nensén, Jonas A.: Samlingar angående lappsk folklöre, ekonomi, topografi, zoologi etc. Den samiska delen; R 649.
<https://janensen.ub.umu.se/sok/>.

Webbkälla

Sijtijarnge. Samisk språk- og kultursenter i Hattfjelldal. Kjell-Åke Lundströms släktdatabas:
<https://sijtijarnge.no/holger/vefslap.htm>.

Litteratur

- Barruk, H. *Bábkuogirjje: ubmejesámien–dáruon, dáruon–ubmejesámien.* (Kanaanstiftelsen i Sverige, 2018.)
- Bergsland, K. *Røros-lappisk grammatikk: et forsøk på strukturell språk-beskrivelse.* (Aschehoug, 1946.)
- Bergsland, K. Lapp dialectal groups and problems of history. *Lapps and Norsemen in olden times: [conference arranged in Oslo Nov. 19–21, 1964].* (Universitetsforlaget, 1967.)
- Bergsland, K. «Lais Lappebyen», J. A. Nesheim (red). *Kultur på karrig jord: festskrift til Asbjørn Nesheim.* (Norsk folkemuseum, 1978), s. 77–100.
- Bergsland, K. & Magga, L. M. *Åarjelsaemien-daaroen baakoegærja: Sydsamisk-norsk ordbok.* (Idut, 1993.)
- Bergsland, K. Samiske perspektiver i Helgelands historie. *Helgeland historie, Bd 2, Fra middelalderens begynnelse cirka 1030 til reformasjonen 1537.* (Helgeland historielag, 1994), s. 191–192.
- Bergsland, K. *Bidrag til sydsamenes historie.* (Univ., Tromsø, 1995.)
- Dahl, Ö., Edlund, L.-E., Wastenson, L. & Elg, M. (red.) *Sveriges nationalatlas Språken i Sverige*, 1. utg. (Norstedts, 2010.)

- Dahlstedt, K.-H. *Det svenska Vilhelminamålet: språkgeografiska studier över ett norrländskt nybyggarmål och dess grannndialekter. 1 Allmän inledning: ord och betydelser. A Text.* (Lundequistiska, 1950.)
- Ehrenmalm, A. *Arwid Ehrenmalms Resa igenom Väster-Norrland til Åseble lappmark, anställd uti julii månad 1741. Med en geographisk charta aftagen wid samma tilfälle. Stockholm, uti thet kongl. Boktryckeriet, hos directuren Pet. Momma, 1743* [Elektronisk resurs]. (Kungl. tryckeriet: Momma, Stockholm, 1743.)
- Fjellström, P. *Dictionarium sueco-lapponicum, eller En orda-bok. I hwilken the förnämste swänska ord efter alphabetet upsökas kunna, och på lapska gifne finnas. Vppsatt af Petro Fiellström ... Med kongl. maj:tz bekostnad. Stockholm, tryckt hos kongl.: antiquit. arch. boktr. Joh. L. Horrn. Anno 1738., Stockholm, 1738.*
- Forsgren, T. *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850, 2. uppl.* (Forskningsarkivet, Umeå universitet, 1988).
- Grundström, H. *Lulelappsk ordbok: Lulelappisches Wörterbuch.* (Lundequistiska bokh., 1946–1954.)
- Hasselbrink, G. *Vilhelminalapskans ljudlära med särskild hänsyn till första stavelsens vokaler.* (Uppsala universitet, 1944.)
- Hasselbrink, G. *Südlappisches Wörterbuch = Oårj'elsaamien baaguog'ärjaa. 3 vol. Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. C 4.* (Uppsala, 1981–1985.)
- Hultblad, F. *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken.* (Almqvist & Wiksell/Geber, 1968.)
- Itkonen, E. (red.) *Inarilappisches Wörterbuch 3 R–Y.* (Suomalais-ugrilainen seura, 1989.)
- KLNM 13, s. 675 *rast* Halvard Bjørkvik.
- KLNM 14, s. 564 *Rågångsbeskrivningar* Jan Lidgren.
- Korhonen, O. Något om fjällsamers och skogssamers näringar och språk i äldre skriftliga källor, *Norrbottnen* 1995, s. 132–143.
- Korhonen, O. Mer om skattelandsrösen och gränstallar i Arvidsjaur. *Samefolket* 2002/2: 36–40.
- Korhonen, O. Samiskan under fyra sekel i Svenska kyrkans arbete. I D. Lindmark & O. Sundström (red.). *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: En vetenskaplig antologi,* (Artos, 2016), s. 735–795.

- Korhonen, O. Umesamiskan i norra Arvidsjaur och Byöhdame, Piteälvens samiska namn [stencil] 2023.
- Kulonen, U.-M. (red.). *Suomen sanojen alkuperä: etymologinen sanakirja. 3 R–Ö*. (Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2000.)
- Larsson, L.-G. *Grenzen und Gruppierungen im Umesamischen*, (Harrassowitz, 2012a).
- Larsson, L.-G. Variation in Ume Saami: The Role of Vocabulary in Dialect Descriptions. *Networks, Interaction and Emerging Identities in Fennoscandia and Beyond* (MSFOu 265), 2012.
- Larsson, L.-G. Umesamiska – forskningshistorik, substantivböjning och sydgräns. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, 145, (2023), s. 71–93, [<https://publicera.kb.se/svlm/article/view/24064>].
- Lehtiranta, J. *Yhteisaamelainen sanasto*. (Suomalais-ugrilainen seura, 1989.)
- Lindahl, E., Öhrling, J. & Ihre, J. *Lexicon Lapponicum, cum interpretatione vocabulorum Sveco-Latina et indice Svecano Lapponico*. (Holmiae, 1780.)
- Manker, E. & Pehrson, R. N. *The nomadism of the swedish mountain lapps: the siidas and their migratory routes in 1945*. (Gebers, 1953).
- Manker, E. *Lapparnas heliga ställen: kultplatser och offerkult i belysning av Nordiska museets och landsantikvariernas fältundersökningar*. (Almqvist & Wiksell, 1957.)
- Manker, E. *Skogslapparna i Sverige: fältanteckningar*. (Almqvist & Wiksell, 1968.)
- Mattisson, A. *Samiska ortnamn på fjällkartorna*. (Statens lantmäteri- verk, 1993.)
- Nielsen, K. *Lappisk ordbok: grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino = Lapp dictionary: based on the dialects of Polmak, Karasjok and Kautokeino*. (Aschehoug, 1932–1962.)
- Nordberg, E. (red.) *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet*. (Skytteanska samfundet, 1973.)
- Norstedt, G. *Lappskatteländen på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. (Thalassa, 2011.)
- Norstedt, G. *Skogssamisk närvaro kring Kärningbergets ekopark enligt historiska källor*. (Obbola, 2012.)

- Norstedt, G. & Norstedt, S. *Landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark*. (Thalassa, 2007.)
- Olofsson, O. Rep av trä och näver. *Norrbottnen*. (1936), s. 117–155.
- Paikkala, S. & Mikkonen, P. (red.) *Suomalainen paikannimikirja*. (Karttakeskus, 2007.)
- Pettersson, O. P. *Gamla byar i Vilhelmina*, Facs.-utg. (Två förläggare, 1982[1941].)
- Qvigstad, J. K. *Nordische Lehnwörter im Lappischen* [Elektronisk resurs], In Commission bei Jacob Dybwad. (Christiania, 1893.)
- Qvigstad, J. K. *De lappiske appellative stedsnavn*. (Aschehoug, 1944.)
- Rydberg, O. S. (red.) *Sverges traktater med främmande magter: jemte andra dit hörande handlingar*. D. 1 822–1335. (Norstedts, 1877.)
- Rydving, H. *Words and varieties: lexical variation in Saami*. (Société Finno-Ougrienne, 2013.)
- Rydving, H. Sydsamisk eller umesamisk. ”Södra Tärna” i det samiska språklandskapet. I *Fenno-ugrica suecana – nova series* 15. (2017), s. 159–173.
- Sammallahti, P. *The Saami languages: an introduction-* (Davvi girji, 1998.)
- Schlachter, W. *Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie*. (Suomalais-ugrilainen seura, 1958.)
- Sköld, T. *Die Kriterien der urnordischen Lehnwörter im Lappischen 1. Einleitende Kapitel, anlautender Konsonantismus, Vokalismus der ersten Silbe*, Institutionen för nordiska språk vid Uppsala univ. (Uppsala universitet, 1961.)
- Sköld, T. The earliest linguistic contacts between Lapps and Scandinavians. *Wortstudien, Festschrift Tryggve Sköld zum 70. Geburtstag am 2. November*. Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities, 109. (Almqvist & Wiksell, 1992), s. 99–110.
- Svenskt ortnamnslexikon, se Wahlberg.
- Svonni, M. *Davvisámegiela-ruotagiela, ruotagiela-davvisámegiela sátnegirji = Nordsamisk-svensk, svensk-nordsamisk ordbok*. (ČálliidLágádus, 2013.)
- Tomasson, T. *Några sägner, seder och bruk upptecknade efter lapparna i Åsele- och Lycksele lappmark samt Herjedalen sommaren 1917*. (Dialekt- och folkminnesarkivet, Uppsala, 1988.)

- Wahlberg, M. (red.) *Svenskt ortnamnslexikon*, Andra reviderade upplagan. (Institutet för språk och folkminnen, 2016.)
- Westerdahl, C. *Sydsamer: från Bottenhavet till Atlanten: en historisk introduktion till samerna i Ångermanland och Åsele lappmark med angränsande delar av Jämtland och Norge*, (Båtdokgruppen, 2008.)
- Wiklund, K. B. & Qvigstad, J. K. (red.). *Dokument angående flyttlapparna m.m. 2 Svenska dokument rörande gränsregleringen mellan Sverige och Norge: ur lappkommissioners handlingar: andra svenska dokument: andra norska dokument: tillägg – identifiering af ortnamn, sakregister, kronologiska notiser* (Kristiania, 1909).
- Zetterstedt, J. W. *Resa genom Umeå lappmarker i Vesterbottens län, förrättad år 1832*, Facs.-utg. (Två förläggare, 1980[1833].)

Statens offentliga utredningar 2026

Kronologisk förteckning

1. Skatteincitament för forskning och utveckling – ett nytt incitament baserat på utgifter för FoU-personal. Fi.
2. 710 miljoner skäl till reformer. Ju.
3. Genomförande av plattformsdirektivet. A.
4. Rektor i fokus – förutsättningar för ett pedagogiskt ledarskap. U.
5. Utvidgad avdragsrätt för sponsring m.m. Fi.
6. En nationell digital infrastruktur i hälso- och sjukvården. Styrning med tydliga roller och ansvar för aktörerna. S.
7. Förstärkt uppföljning och utvärdering av folkhälsopolitiken.
Del I: Effektivare folkhälsoinsatser genom hälsoekonomiska analyser.
Del II: Utvärdering av alkoholpolitikens styrmedel. S.
8. Rättssäker samhällsvård för barn och unga. S.
9. Registrering av EES-medborgare. Ju.
10. Ökade möjligheter till tillgångsriktad brottsbekämpning. Del 1 och 2. Ju.
11. Om överföring av Första AP-fondens verksamhet och tillgångar till Tredje och Fjärde AP-fonderna. Fi.
12. Om överföring av Sjätte AP-fondens verksamhet och tillgångar till Andra AP-fonden. Fi.
13. Straffansvar för deltagande i och samröre med kriminella sammanslutningar. Ju.
14. Ädelmetallutredningen – en moderniserad reglering av handel med ädelmetallarbeten. KN.
15. Marken, vattnet, tankarna.
Konsekvenser för samer av svensk politik. Volym 1 och 2. Ku.

Statens offentliga utredningar 2026

Systematisk förteckning

Arbetsmarknadsdepartementet

Genomförande av plattformsdirektivet. [3]

Finansdepartementet

Skatteincitament för forskning och utveckling – ett nytt incitament baserat på utgifter för FoU-personal. [1]

Utvidgad avdragsrätt för sponsring m.m. [5]

Om överföring av Första AP-fondens verksamhet och tillgångar till Tredje och Fjärde AP-fonderna. [11]

Om överföring av Sjätte AP-fondens verksamhet och tillgångar till Andra AP-fonden. [12]

Justitiedepartementet

710 miljoner skäl till reformer. [2]

Registrering av EES-medborgare. [9]

Ökade möjligheter till tillgångsinriktad brottsbekämpning. Del 1 och 2. [10]

Straffansvar för deltagande i och samröre med kriminella sammanslutningar. [13]

Klimat- och näringslivsdepartementet

Ädelmetallutredningen – en moderniserad reglering av handel med ädelmetallarbeten. [14]

Kulturdepartementet

Marken, vattnet, tankarna.

Konsekvenser för samer av svensk politik. Volym 1 och 2. [15]

Socialdepartementet

En nationell digital infrastruktur i hälso- och sjukvården. Styrning med tydliga roller och ansvar för aktörerna. [6]

Förstärkt uppföljning och utvärdering av folkhälsopolitiken.

Del I: Effektivare folkhälsoinsatser genom hälsoekonomiska analyser.

Del II: Utvärdering av alkoholpolitikens styrmedel. [7]

Rättssäker samhällsvård för barn och unga. [8]

Utbildningsdepartementet

Rektor i fokus – förutsättningar för ett pedagogiskt ledarskap. [4]